TARİH ve Medeniyet
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu kitap tanıtım amaçlıdır. Hiç bir şey kitabın aslını elinde tutmak ve raftan almak kadar zevk veremez. Kitaba, yazara ve yayıncı ya destek olmak için orijinal ürün satın alınız.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Son sadrazamlar'ın yayın hakları
Dergâh Yayınları'na aittir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İbnülemin Mahmut Kemal İnal

SON SADRAZAMLAR

IV

DERGÂH YAYINLARI
PK. 1240 - İSTANBUL

TARIHVEMEDENIYET.ORG

BİRİNCİ BASKI : 1940 - 1953
İKİNCİ BASKI : 1969
ÜÇÜNCÜ BASKI : 1982

Son sadrazamlar Emek Matbaacılık tesislerinde hazırlanmıştır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İçindekiler

İBRAHİM Hakkı Paşa 1763
AHMED Muhtar Paşa (Gazi), 1805
MAHMUD Şevket Paşa, 1869
MEHMED Said Halim Paşa (Prens), 1893
MEHMED Tal'at Paşa, 1933
AHMED İzzet Paşa, 1973
MEHMED Ferid Paşa (Damad) 2029
MEHMED Vahidüddin (Sultan), 2095
ALİ Rıza Paşa, 2105
SALİH Hulusi Paşa, 2118
İndeks, 2135
Fotoğraflar ve elyazısı örnekleri, 2195

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

intihabat icrası lâzım geleceği fikrinde idim. Bu sebeble Ahmed Rıza Beyin riyasete avdet ve kabineyi meclise dâvet etmesini müvafık görmedim. Meclisi âyan reisi Said Paşaya ve sairlerine halden bahs ve şikâyet etdiğimde Tal'at Bey «şimdi böyle şeylerle oğraşılacak zeman değil» demesile vükelâyı toplayarak mazbata ile isti'fa edilmesini teklif etdim. Müvafekat edildiğinden o suretle icabı icra olundu. Mazbatanın takdim edildiğinin ertesi günü zatı şahane ile görüşürken bazı iradatı seniyye telâkki etdiğimde «emrü fermanı hümayunlarını artık halefi âcizanem telâkki ve infaz eder» dedim. Padişah, duçarı hayret oldu. İsti'fadan haberi olmadığını söyledi. Baş kâtib Halid Ziya Beyi celb ile isti'fayı sordukda haremi hümaynu teşrif eylediklerinden rahatsız etmemek içün arz eylemediğini söyledi. [1] Padişah, müteessir oldu. İisti'fadan sarfı nazar edilmesini, hiç olmazsa kılıc alayının icrasına kadar mekamda kalınmasını söyledi. Buna imkân olmadığını arz evledim. Mekama hangi zatın getirilmesi müvafık olacağını sordu. «Efendimiz kimi münasib görürseniz onu getirirsiniz» dedim. «Said ve Kâmil Paşalar, şimdi müvafık olamaz» dedikden sonra kimin münasib olacağını tekrar sormasile «Hüseyn Hilmi Paşayı tâyin buyurunuz» dedim Münasib görmedi. Fekat cemiyyeti ittihadiye, kendilerine merdiven (!) yapmak içün onu tâyin etdirdiler.»

Halid Ziya Bey «seray ve öteşi» de diyor ki:

«... Yeni hünkârın cülûsı üzerine cemiyyet, nüfuz ve kuvvetinin rücuuna müşahhas bir timsal olmak üzere 31 mart irticaında çekilmeğe mecbur olan sadrı âzamı yine yerine getirmeğe lüzum gördü.»

Beyan olunan esbabdan dolayı 1909 [15 rebiulâhir 1327] de sadaretden isti'fa etdiğinin dördüncü günü [19 rebiulâhir] «20000» kuruş meaş ve «16000» kuruş tahsisat ile — ikinci def'a — Londra sefaretine tâyin kılındı.

«Halâs kâr zabıtan gurupu» namile teşekkül eden cemiyyeti askeriyyenin talebi üzerine — tercemei halinde söylendiği vech ile — Said Paşa 1912 [1 şaban 1330] da isti'fa etmesile mesnedi sadarete Tevfik Paşa nasb olunarak heman İstanbula gelmesi seraydan iş'ar kılındı.

Tashih içün verdiğim tercemei haline paşa, kendi kalemile şu satırları yazmışdır:

[1] Hüseyn Hilmi Paşanın isti'fasını arz etmek içün gece yarısı harem dairesine girüb padişahı uykudan kaldıran baş kâtib beyin, hareme giden padişahı rahatsız etmemek içün Tevfik Paşanın isti'fasını arz etmemesi pek garibdir. Henüz baş kâtib olduğıçün padişahı «rahatsız» etmekden sakınmak ve Hüseyn Hilmi Paşanın isti'fası esnasında biraz eskidiğinden nısfülleyde Firaşi padişahiye kadar girmek cür'etini göstermiş olacak!...

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Mesnedi sadareti der uhde edebilmesi, o zeman meb'usan firakı muhtelifesi arasında zuhur eden nifak hasebile dahil ve haricde tahassul eden sui te'siratı izale içün hiç bir tarafın nüfuz ve müdahalesine tâbi olmamak ve yeniden serbest intihab olunmak şartile meclisin heman feshi ve kanunı esasi ile te'min edilmiş olan hukukı meşruai padişahininin temamen muhafazası ve daha bir iki mühim teklifi kanunînin kabulüne muallâk bulunduğını bildirmesi üzerine vaktin nezaket ve ademi müsaadesine mebni Londra sefaretinde ibkası karar-kir olmuş ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa, sadrı âzam tâyin kılınmışdır.»

Umumî Harbin ilânı üzerine düveli muhasıma nezdindeki Osmanlı sefirlerile beraber paşa da avdet etdi.

Sultan Mehmed Vahidüddinin çülûsunu Almanya, Avusturya ve Bulgar hükümetlerine tebliğ etmeğe me'mur olan Sultan Abdülhamidin şehzadelerinden Abdürrahim Efendinin riyasetinde Tevfik Paşa ile oğlu, hâkanı Lâhakın damadı yaveranı şehri yariden binbaşı İsmail Hakkı Bey ve Almanya hükümeti nezdinde askerî mürahhas yaveranı şehri yariden birinci ferik Zeki Paşadan mürekkeb olan hey'et 1918 [1 zilhicce 1336] da trenle gitdiler. Vazifelerini ifadan sonra avdet etdiler.

Almanya ve Avusturya hükümetlerile müttefikan sulh talebi hakkında Amerika Reisi cumhuru Vilsone vaki' olan müraceat üzerine Tal'at Paşa kabinesinin isti'fası lâzım geldiğinden yeni kabineyi teşkile Tevfik Paşa me'mur edildi

Kabine teşkilile meşgul iken ittihad ve terakki cemiyyetinden bir kaç zat alınub muhtelit bir kabine teşkili teklif olundu. Bu teklifin kabulünü hasbelhal müvafık görmediği cihetle kabine teşkilinden afvini padişahdan istid'a etdi.

Mekamı sadarete getirilen İzzet Paşa, müahharen takdim eylediği isti'fa nemede «.... kabine teşkiline me'mur olan Tevfik Paşa kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyeti hümayunları çakerlerine teveccüh etmiş....» diyor.

Tevfik Paşa, bu mes'eleye dair «Ati» gazetesi muharririne atideki beyanatda bulunmuşdur: [1]

«Memleketin böyle buhranlı bir zemanında matbuatın bir takım dedi kodularla oğraşmaması, Tevfik Paşa, kabineyi teşkil etmişdi ve ya etmemişdi gibi bir takım yalan, yanlış şayiaları kayd etmesi şayanı teessüfdür. Ben, tarafı şahaneden teşkili vükelâye me'mur buyruldu-

[1] Paşa, tashih içün verdiğim tercemei haline «beyanatda bulunmuşdur» yerine «ifadatda bulunduğu mervidir» yazmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ğum zeman bir hafta, on gün oğraşmış olduğum ve son zemane kadar ancak bir Refikden başka kimseyi bulamadığım doğru değildir. Kabine teşkiline teşebbüsden otuz altı saat sonra rüfekanın ekserisini intihab etmiş idim. Ancak ahval ve şeraiti hazıra içinde muhtelit bir kabineyi, hal ve menafii hakikai memlekete müvafık bulmadığımdan feragat eyledim....»

Bilâhara bu mes'eleden bahs edilirken Tevfik Paşa, bana dedi ki:

«Mekamı sadaret teklif olunduğu sırada veliyyi ahd Abdülmecid Efendi, beni Bağlar bşındaki köşküne dâvetle hali hazırın vehametinden ve düşmenlerin payı tahta girmek üzere olduklarından bahs ile devleti bu hali izmihlâle koyanlara şiddetle levm etdikden sonra «Tal'at Paşa, burada idi. Enver Paşayı da [o çapkını tâbirile] dâvet etdim. Yarin zatı şahaneyi göreceğim. Siz de seraye geliniz. Mekamı sadarete getirilmeniz muktazidir» dedi. Dâvetsiz seraye gitmek — sadarete gelmek içün tertib olunmuş bir plân ad edileceğinden — müvafık olamayacağını söyledim. Vaki' olan dâvet üzerine ertesi gün seraye gitdim. Zatı şahane, halin vehametini sorub öğrendikden ve mekame gelmek lüzumını söyledikden sonra «siz, veliyyi ahde «başkaları devleti bu hale koydu, en müşkil zemanda ben aranıyorum» demişsiniz, doğru mudur» dedi. Tasdik etdim. «Tal'at Paşa, sizinle görüşmek istediğini söyledi, kendini görünüz» demesile karşıdaki odaya gitdim. Orada şehzade Ziyaüddin ve Ömer Hilmi Efendiler ile Tal'at Paşayı buldum. Evvelce harbiyye nezaretine intihab etdiğim Ahmed İzzet Paşa da benimle birlikde odaya girdi. Tal'at Paşa «size bazı şeyler söyliyeceğim, Almanyada on sekiz milyon liralık evrakı nakdiyyemiz kaldı, bunu almalısınız. Kabineye gelince, isti'fa name cebimdedir, şimdi takdim edeceğim. İşe yarayacak âdemler, hep ittihad ve terakki cemiyyetine mensub olanlardır, bunun haricinde âdem bulamazsınız. [1] Cavid, Hayri ve Rahmi Beyleri ve sairlerini kabineye almalısınız» dedi.

Böyle bir zemanda böyle bir kabinenin mevkii iktidare gelmesi caiz olamayacağını söyledim. «o halde kabineyi İzzet Paşa teşkil et-

[1] Bu sözden iki mâna istidlâl olunur. 1 — İttihad ve terakki cemiyyetine mensub ne kadar âdem varsa işe yarayacaklar bunlardır. 2 — Cemiyyete mensub olmayan ne kadar şahs varsa içlerinde işe yarayacak âdem yokdur.

Cemiyyete kemali irtibat ve fartı itimaddan ileri gelen bu hükmi kat'inin nefselemre müvafık olub olmadığına hükm etmek içün işe yarayanların gördükleri işleri ve devlet ve millete gösterdikleri yararlıkları ve devlet ve milletin oğradığı feci' âkıbeti nazarı dikkate almak icab eder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sün» dedi. [1] Bu sözleri zatı şahaneye arz etdim. İzzet Paşa, mekamı sadarete nasb olundı. İzzet Paşa, kendinin sadarete gelmesi içün bir entrika yapıldığına zahib olmamamı benden reca etdi. Kabineyi teşkil edemediğimin aslı yokdur. Kabine teşkil olundı. Fekat söylediğim sebebden dolayı mevkii iktidare gelinemedi.»

Ali Füad Bey «görüb işitdiklerim» de İzzet Paşa, mesnedi sadaretde iken kendini harbiyye dairesine dâvetle Tevfik Paşanın bir muhabir ile mülâkatını hâki olan gazete nüshasını irae ederek şu sözleri söylediğini yazıyor:

«.... Tevfik Paşa, kabine teşkil etdiği sırada bana da harbiyye nezeretini teklif etmişdi. Ben ahvalin ehemmiyyetini nazarı mülâhazaya alarak der hal teklifi kabul etdiğim halde başka kabul eden olmadığı cihetle kabine teşekkül edemediğinden teşekküle benim mani' olmuş olduğum yolundaki ifadatı müvafıkı nefsel emr değildir» [2] dedikden sonra «hali hazırın bu gibi şeylere tehammülü olmadığından tarafı şahaneden kendilerine haber gönderilmesini reca etdi. İradei seniyye ile Tevfik Paşanın konağına giderek mülâki oldukda hiç bir gazete muhabiri ile görüşmediğini ve bir iki gün evvel bir muhabir gelmişse de kabul etmediğini, muhabirin kendiliğinden öyle bir yazı yazmış olacağını söylediğini ve «ben kabinemi teşkil etmişdim. Yalnız sabık kabinede bulunanlardan kimseyi kabineye almak istemiyordum» dediğini beyan ediyor.

İzzet Paşa kabinesinin — kendi tercemei halinde söylenen sebeble — isti'fası üzerine mesnedi sadaret 1918 [6 safer 1337] de tekrar Tevfik Paşaya tefviz olundı.

---

[1] İsti'fa eden bir sadrı âzamın, ittihad ve teraaki cemiyyeti erkânından fülân zatların kabineye alınmasını, ya hud kabineyi fülân zatın teşkil etmesini — tarzı âmirânede — ileri sürmeğe salâhiyyeti olub olmadığına dair Tevfik Paşanın bir şey söylememesi kendince bir mülâhazaye mebni olabilir.

Fekat «cemiyyet mensublarının haricinde işe yarayacak ve

«مشکلی نیست که آسان نشود مرد باید که هر اسان نشود»

mealine ma şadak âdemler bulunsaydı devlet ve milleti az zemanda bu hale koydurmazlardı» demesi lâzım gelirdi.

Ne kadar teessüf olunsa lâyikdır ki bir devlet içün en büyük musibetlerden madud olan «kahtı rical» niçe zemandan beri devam etdiği, devletin oğradığı enva'i devahi ile sabitdir.

[2] Aleyhinde damad Ferid Paşanın da bazı sözler söylediğini bu sırada anlatmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Tevfik Paşa

İzzet Paşa kabinesinin vukuı isti'fasına ve sizin der kâr olan vukuf ve tecaribinize ve itimadı âmmeye mazhariyyetinize binaen mesnedi sadaret uhdei revviyyetinize ve mekamı meşihati islâmiyye dahi darül hikmetil islâmiyye âzasından Haydarî zade İbrahim Efendi uhdesine tevcih kılınmış ve kanunı esasinin yirmi yedinci maddesi mucibince teşkil eylediğiniz hey'eti cedidei vükelâ tasdikimize iktiran eylemişdir. Düveli itilâfiyye ile ahiren akd eylediğimiz mütareke, hali harbe nihayet vermesile memleketimiz içün kanunî ve meşrutî bir idarei muntazama te'sisi zemanı hulûl etmiş elduğundan ahvali harbiyyenin tevlid eylediği gayrı kanunî ve gayrı tabiî muamelâtın serian izalesile memleketimizin her cihetinde ahkâmı şer'iyye ve kanuniyyenin fi'len ve temamen tatbik ve icrası ve sunufı ehalimiz arasında ahenk ve vifak ve ittihadın te'min ve tevsiki ile âsarı nifak ve şikak kâmilen ortadan kaldırılarak bilûumum ehalimizin yek dil ve yek cihet olarak vatanımızın selâmet ve seadetine hasrı mesai eylemeleri esbab ve vesailinin istikmali ve muamelâtı hükümetin dahilen ve haricen emniyyet ve itimadı kâfil olacak hali intizame ifrağı ve her tarafda âsayişin takriri ile ihlâli sükûn ve inzibate tasaddî edenlerin bilâ ifatei vakt kanun dairesinde men'i, ahvali hazırada evvel beevvel icrası muktazi hususatı mühimmeden olduğundan hey'eti vükelâmızla bilittihad bu cihetlerin te'mini tatbikatına son derecede itina kılınması hasafetinizden muntazardır. Heman cenabı müveffekılümur tevfikatı samadaniyyesine mazhar buyursun âmin bihurmeti seyyidülmürselin.

6 safer 1337 11 teşrini sani 1334 Mehmed Vahidüddin»

Paşanın bu def'aki sadareti, devletin siyaseten en müşkil, belki mühlik bir mevkide bulunduğu zemane tesadüf etdi. Mekame geldikden iki gün sonra [8 safer] — mütareke şeraitinden olduğı üzere — 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan ve 4 Yunan harb gemisi, Çanak kal'a boğazından girerek İstanbul limanına geldi. Dolma bağçe sarayının önünde — eski tâbir ile — lenger endazi mehabet oldu.

Yunan gemilerinin gelmiyeceği devletler tarafından te'min olunduğı halde — devlet ve milletti büsbütün tezlil etmek içün — onlar da getirildi. [1]

Fransız ordusu baş kumandanı ceneral Franşe Depere dizginsiz biyaz bir at üzerinde ve sayei devletde kemali istirahat ve hürriyyet ile yaşayan hıristiyan tebeadan bazı melâinin ayyuka çıkan azgınca alkışları arasında etraf ve eknafe selâm vererek — tacı zafer giyen ve takı zaferden geçen — eski kırallar ve imperatorlar tarzında kemali gurur ve azamet ile ve mutantan alayla Bey oğlundan geçerek Fransa sefaret hanesine gitdiğini görenlerin, şu vaz'ı zebun küşane-

[1] «İnanub düşmene [*] teslimi silâh etme sakın» mısraını kemali teessürle okukuk.
[*] Aslında bunun yerinde başka kelime vardır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

den ne deerece dil hun ve perişan olduklarını ancak hali belâ engize şahid olanlar takdir ederler.

«Târif edemem çekdiğim alâmı o yüzden
Zira ki anın zikri de bir gune elemdir»

beyti müeddasınca o bahsi can hıraşi uzutmamak müvafıkdır.

Ali Füad Bey «görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«... Kabine, gayrı mütecanis bir halita olub ecanibe karşı hiç bir mevcudiyyet gösterememekde idi. Hariciyye nazırı Reşid Paşa ise cidden zuafadan olduğundan her işe İzzet Bey [1] burnunu sokar ve ortada fırıldak gibi dönerdi. Vükelâdan bir takımları da «âkademik» müzakerat ile meşgul olmakda idiler. Ecnebiler, yalnız şehri değil, gözlerine kestirdikleri emakinî hususiyyeyi de sahiblerini kapu tışarı atarak işgal ediyorlardı. [2]

§ Tevfik Paşa, şahsnn erbabı namus ve istikametden muhterem bir zat idi. § Fekat kabinesinin hey'eti mecmuası, ahvalin ehemmiyyeti fevkalâdesi karşısında zebun ve tehacümi vukuate galebe edebilecek kudretden mahrum idi. § Tevfik Paşa, kabinesinin noksanını tebeddülâtı mütevaliye ile cebre çalışdıkca ve intihabatda isabet gösteremedikce daha ziyade çıkmaz bir yola sapıyordu.»

Esbak dahiliyye nazırı Mehmed Şerif Paşa, mukaddema Parisden bana yazdığı bir mektubda Tevfik Paşanın, kendini şurayı devlet riyasetine intihab ile musırrane kabul etdirdiğinden bahs etdiği sırada diyor ki:

«... Hattı hümayunun kıraetinde vükelânın sureti teşkilini hiç beğenmedim, Tevfik Paşa, pek namus kâr ve afif bir recüli devlet olarak devri sabıkda bir vech ile leke dar olmamış ise de za'fı olduğun-

[1] Sultan Abdülhamid merhumun vükelâsından Kürd Said Paşanın küçük kardeşidir. Kabineye girmek içün fartı hırsından iki def'a bayılan ve ağlayarak Tevfik Paşanın ayaklarına kapanub Evkaf nazırlığını yakalayan ve Sultan Vahidüddin tarafından — Kanbur Felekden kinayeten — «Felek Bey» namile yad edilen zatdır.

[2] «Kemalüşşuara» [Son asır Türk Şairleri] nde de nakl etdiğim üzere o eyyamı musibet encamda — Ferid Paşanın sadaretinde — bir cum'a sabahı Mercandaki evimizde bir müsafirle otururken bir kaç Fransız zabiti ve neferi ile bizim askerî ve zabıta me'murlarımızdan bir kaç kimse, kapumuza dayandılar. Fransız işgali askeri kumandanlığınca evimizin işgaline karar verildiğini, yirmi dört saat içinde tahliyyesini tebliğ etdiler.

Sonradan öğrendiğimize göre o esnada Bekir Ağa bölüğünde mevkuf bulunan bir asırlık eviddamızdan Said Halim ve Abbas Halim Paşalarla diğer bazı ahibbamızı sık sık ziyaretimiz, işgale sebeb olmuş ve işgal, içimizdeki müfsidler tarafından tertib olunarak Fransızlara buyurun denmiş.

Mesken buhranının en dehşetli bir devresinde sığınacak ev bulmak muhal olduğundan nereye baş urduksa boş döndük. Fransızlar, lûtfen! verdikleri mühletin hitamında bizi kapu tışarı etdiler.

Yarım asırdan beri ikamet olunan ve Süleyman Nazif merhumun, bir mekalede bahs etdiği vech ile bazı erbabı kemal tarafından «دار الكمال» namı verilen bir evin

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dan hazinei hassa müdiri Refik ve Kürd Said Paşanın biraderi İzzet Beylerin sevk ve tarifi ile rüfeka intihab eylediğini anladım.

18 teşrini sani 1337 de meclisi mılliye gidilüb âyan ve meb'usan meclislerinde hükümet, beyan namesini okudukdan sonra bazı meb'uslar kürsiye gelerek kimi mütareke şeraitine tecavüz edilmesine müsamaha olunduğundan, kimi heyeti vükelânın mütecanis bulunmadığından bahs etdi. Hariciyye nazırı Reşid Paşa, mütareke ahkâmı hakkında bazı muhtasar beyanatda bulunub ba'dehu meârif nazırı Rıza Tevfik Bey, kürsii hitabetde kendusına has tavr ve eda ile nutka ibtidar ve meclisde söylenmeyecek sözleri sarf ile «bu mütareke değil, bilâ kaydü şart teslimdir efendiler» diyerek aleyhde bir cereyan ihzar eylemesi üzerine ben, sadrı âzamdan izn alarak kürsiye geldim. Kısa beyanat ile meârif nazırının kırdığı potları tashiha çalışdım.

---

yirmi dört saat tahliyesi nasıl mümkin olur? Binlerce cild kitabı ihtiva eden dolablar ve raflar, bir oda dolusu eski ve yeni gazete ve mecmua koleksiyonları, yüzlerce yazı levhaları ve sair eşyayı — en müsaid zemanda bile — üç dört günde taşımak, ba husus o gün İzmiri Yunanlılar işgal etdiklerinden — alâmeti matem olarak — İslâm dükkânları mesdud, arabalar işlemekden memnu' mesken bulmak muhal ve şiddetle yağmur yağmakda iken nereye ve nasıl nakl edilebilirdi?

Küçük karedşim Selim, zatülceribden muztarib olarak dehşetli bir ameliye geçirmişdi. Henüz yatakda idi. Fransız ceneralını ve zabitlerini bulub derd anlatmak içün sefaret haneye, kışlrlara, bir tarafdan da mesken aramağa koşarak cismen ve ruhan perişan olduk.

Evde oturacak olan Fransız kaim mekamı, eşyanın kaldırılmasını, ya hud bırakılub dolab ve sandukların kilidlenmesini söylediğinden gazete ve mecmua koleksiyonlarile iki anbar dolusa yazma ve basma cildsiz kitab ve risale, eski ve mühim evrak, büyük kitab dolabları, çini sobalar, dolablar, masalar ve sair eşya kilidlendi ve zabitler tarafından defterleri yapıldı Bir de fayton bırakıldı.

Kitab ve levhalarla aynalar ve bir kısım eşya — zahmetle tedarük olunan — arabalarla — müessislerinden bulunduğum — Türk ve İslâm âsarı müzesinde boş bir mahzene ve ev eşyasının kabil olanları Babı âli civarında bir eve nakl olundu. Şiddetle ve mütemadiyen yağan yağmurdan bunların ne hale geldiğini söylemeğe lüzum yokdur.

Düşünmeksizin sanih olan

«Darımızdan dur edüb berbadü tarac etdiler
Hazreti Âdem gibi Cennetden ihrac etdiler
Zevk bahşa beyti firdevside eylerken karar
Bir temelsiz külbei ahzane muhtac etdiler»

kıt'asını kemali ye's ile tekrar ederek — yurdlarından çıkarılan mühacirini İslâmiyye gibi — perişan bir halde yurdumuzdan dur ve her suretle mağdur olduk.

Fransız askerleri — âmirlerine emanet edilen — âsar ve eşyayı yağma etdikleri gibi bir müddet sonra onlar çıkub yerlerine gelen İngiliz askerleri de âsar ve eşyanın bakiyyesini — mali mevrus, ya hud mali ganimet imiş gibi — aldılar, satdılar ve memleketlerine de götürdüler. Müahharen yine Fransızlar geldiler «Maison Jone» namın

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1720

Yine meb'uslar, birer birer kürsiye çıkub hududu tecavüzle mücavebeye başlayarak iş rengini değişdirdiğinden tekrar söz alarak hükümet, itimad, ya hud ademi itimad kararının re'ye vaz'ında Musır olduğını söyledim. Mevcudun ekseriyyeti azimesi itimad re'yi vermiş ise de meclisde nısabı kanunî olmamasına mebni ertesi gün tekrar keyfiyyet mevkii müzakereye vaz' ile âzayı mevcudenin ekseri itimad re'yi verdi, heyeti vükelânın sureti teşekküli kabuli âmmeye mazhar olmadığı delâili vakıa ile anlaşılmağa başladığından Tevfik Paşayı sureti hususiyyede görerek bahs etdim. Hüsni kabul etdiğini gördüm.

19 kûnunı evvel 1334 de meclisi meb'usan riyasetinden varid olan takrirde meb'uslar, heyeti vükelânın beyan namesinde va'd eylediği şeyleri bir aydan beru yapmadığından bahs ile istizah etmek istediği anlaşılub revişi halden yine itimad mes'elesi meydane çıkarılacağı istidlâl olunmasına ve bu meclis devam etdikce her gün birer suretle istizaha çekerek hükümeti sabıkayı mes'uliyyetden kurtarmağa çalışacağı tebeyyün etmesine mebni feshden başka çare olamıyacağını sadrı âzam söyleyüb feshden sonra sadrı âzamın hey'etde tâdilât icrası fikrinde olduğını ve padişahın, Evkaf nazırı İzzet ve mearif nazırı Rıza Tevfik Beylerin ibkası arzusunda bulunduğını [1] his etdim. Bunun doğru olamıyacağını sadrı âzama surdti hususiyyede söyledim.

Maclisi meb'usana cevaben bir beyan name tanzim olunarak 20 kânunı evvel 1334 de meclisde ba'delkırae fesh hakkındaki iradei padişahi tebliğ ile meclis fesh edildi.»

---

verdikleri evimizi istedikleri gibi kullandılar. Afrikadaki müstemlekât ehalisinden askerler ve yamyamlar, Bolşeviklerden kaçan Rus mültecileri ve civar köylerden savuşan rumlarla her nevi hayvan sokolarak evi ahura döndürdüler. Bu kadar haşerenin, evi ne hale koyduklarını izaha hacet var mı?

Muhasamanın tatitili demek olan mütarekeden sonra — kendi işile meşgul olan — ehalinin evini cebren işgal ve eşyasını yağma etmek, harbin idamesidir. Bu halde mütareke, lâfzı murad bir kelimeden başka bir şey değildir. Ya hud mütarekenin diğer mânası muharebedir. Bu nasıl medeniyyet, nasıl adalet, nasıl hukukı milel ve hukukı düvel!...

Bir buçuk sene meskenimizden mehcur ve ma melekimizden mahrum olduk. Tahliyye içün hükümetimizce mükerreren teşebbüs edildi. Faidesi görülmedi. Nihayet Galata seray lisesi müdiri Salih Arif Bey merhum — lisedeki Fransız muallimler vesatatile — evi tahliye etdirdi. Hiç bir şey taleb etmeyeceğimize dair zorla elimizden sened alarak evimizi — dört divardan ibaret denilebilecek bir halde harab ve içi temamile boş olarak — teslim etdiler. Garb medeniyyetinin ne demek olduğını bilirdik. Bu def'a daha iyi öğrendik.

Öyle buhranlı bir zemanda evimizi — mümkin mertebe — tamir ve biraz eşya tedarük etmek içün çekdimiz çille, tehammülün fevkindedir.

[1] Ne garib şey! Padişab, bu zate «Felek Bey» der, sonra da ibkasını arzu eder. Ne diyelim. « ذلك تقدير العزيز العليم »

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kabinede bazı tâdilât icrasına lüzum görüldüğünden Tevfik Paşa 'isti'fa ederek mesnedi sadaret tekrar kendine tevcih olundu. Hattı hümayunu baş kâtib Ali Füad Bey — sivil olarak — Babı âliye getirüb arz odasında — sivil libas ile — muntazır bulunan sadrı âzam ve şeyhulislâm Haydarî zade İbrahim Efendi ve ibka olunan vükelâ ve Babı âli ricali hazır olduğu halde sadaret müsteşarı Emin Bey tarafından hat okundu. [1]

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Tevfik Paşa

Heyeti vükelânın isti'fası tarafımızdan kabul olunarak hakkınızda der kâr olan itimadımıza binaen mesnedi sadaret betekrar uhdei istihalinize tevcih ve ihale ve meşihati islâmiyye dahi Haydarî zade İbrahim Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve kanunı esasinin yirmi yedinci maddesi mucibince teşkil eylediğiniz heyeti cedideyi vükelâ tasdikımıza iktiran eylemişdir. Nuhbei âmalimiz, devlet ve memleketimizin selâmeti ve sunufı ehalimizin te'mini refah ve seadeti olduğundan Cenabı hak, cümlemizi bu gayeye matuf olacak mesaisini netayici haseneye makrun buyursun âmin bihurmeti seyyidil mürselin.

10 rebiulâhir 1337 13 kânunı sani 1335

Mehmed Vahidüddin»

İttihad cemiyyetine mensub me'murlar mes'elesinden ve maliyye müsteşarının diğer me'muriyete naklinden dolayı meclisi vükelâde maliyye nazırı Abdürrahman Efendi ile münakaşa etmelerine ve diğer sebeblere binaen şurayı devlet reisi Şerif Paşa ve ittihadcıların tevkif ve muhakemeleri maddesinden dolayı da adliyye nazırı Arif Hikmet Paşa, isti'fa eylediler.

Şerif Paşa — bir kısmı yukarıya nakl olunan — mektubunda diyor ki:

«... Düveli itilâfiyenin tazyikatı ve mütareke name ahkâmına tecavüzatı tehammül fersa bir dereceye gelüb emlâki hususiyye sureti cebriyyede işgal ve zabıta ve sıhhiyye ümuruna müdahale etmekde olmasına ve Fransız kaim mekamı, harbiyye nezaretine müraceatle — Arnavudlukda ve Bağdadda enva'i mezalimi meşhud olan — Cavid Paşanın jandarma kumandanlığına tâyinini taleb etmesine ve diğer tarafdan kapitülâsyonların ilgası kabul olunmayub İngiliz ve Fransız ve İtalyanlar hakkında evvelce olduğu gibi muamele icra-

[1] Dua guye haber verilmemiş ki isbatı vücud etmedi. Mutadın hilâfına olarak dua edilmedi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sını ve bunlara muhalif kavanin ve nizamatın ilgasını bu devletler resmen taleb etdikden başka devletin usuli idarei adliyyesini kararlaşdırarak o sureti kabul etdireceği söylenmesine ve şu ahval ile beraber dahilen görülen heyecan dahi ye's âver olmasına mebni afvimi reca etdim. Sadrı âzam, an karib tedabiri kat'iyye ittihazile ahvali dahiliyyede emarei salah görülmek ve haricen dahi te'mini muavenet olunmak me'mul bulunduğunu beyan ile isti'fam, kendusını çok müskil bir mevkie ilka edeceğini ilâve etdiğinden bir müddet daha intizara razı oldum.

10 şubat 1335 de meclisi vükelâde matbuatın, âdeta ikinci bir 31 mart hâdisesi ihzar etmekde olduğu ve pek fena bir şekil aldığı mevzuı bahs edildikde sadrı âzam, o gün ceneral «Franşe Depere» yi ziyaretinde Fransa, Devleti aliyyeye hayr hah olub hattâ «Edirne»nin Devleti osmaniyyede kalması te'min olunduğunı ve gazetelere nakli kelâm ile bu derece fezahat Fransada bile olmadığını söylediğini meclise tebliğ etdi.

Ben «matbuat hakkında tedabiri kat'iyye ittihazı lâzımdır. bir vak'a zuhuru pek muhtemildir. Bidayetden beru kaç def'a tekrar etdim. Devairi devletde bulunan ve hükümeti sakıtanın avdetine muntazır olan ve her dürlu müşkilâtı ika' eyleyenler hâlâ yerlerinde bakidir. Vakıa her nezaret me'murlarını nasb ve azlde meclisi vükelâye malûmat vermekle mükellef değildir. Yalnız sefir ve valiler meclisi vükelâ kararına muhtacdır. Maa mafih şimdi zeman pek nazük olduğundan intihabata çok dikkat etmek lâzımdır. Bir nazırın yanlış intihabı bütün heyeti vükelâye dokunur. Bunun içün nezaretlerde mühim bir me'muriyet tebeddül edecek oldukda o nazırın min gayrı resmin meclisi vükelâdeki rüfekasına söyleyüb malûmat almasını teklif etmiş ve hey'eti celilenin kabul eylediğini görmüş idim. Böyle olduğu halde maliyye nezareti, müsteşar Tahsin Beyi azl ile yerine başkasını tâyin etmişdir. Buna dair nazır efendi hazretleri bize bir şey söylemedi» dedim.

Nazır Abdürrahman Efendi, böyle bir müzakere geçdiğini bilmediğini ifade edince vükelaye «böyle bir teklifde bulunmadım mı? Siz de kabul etmediniz mi?» dedim. Anlar tasdik edince sadrı âzama, maliyye nazırının böyle bir takriri sadarete gelince bir kerre niçün meclise söylemediğini sordum. Sesini çıkarmayub önüne bakdı.

Maliyye nazırı, müsteşar hakkında bir çok şayiat ve rivayat deveran ederek isbatı içün vesaik bulunmadığından tebdil etdiğini beyan eylemesi üzerine hakkındaki şayiatın sıhhati kendusınca muhak-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kak olub olmadığını süal eyledim. Vicdanen kani' olduğunu ityan etmekle «o halde niçün ıslahatı maliyye komisyonu âzalığına nakl edildi» dedim. Nazır, tehevvürle «hep maliyye nazırına hücum olunuyor. Ben, orada muzır görerek ıslahatı maliyye komisyonundan gelmiş olmasile yine oraya nakl ve Mihran Efendiyi müsteşar tâyin eyledim. 10 kânunı sani vak'asında [1] hep devlet hanenize teşrif etdiniz. Mahza sanadidi muhalifinden olduğum ve icraatı şedidede bulunduğum içün tevkif olundum. Şurayı devletde 'ittihadcı me'mur yok mu, siz niçün çıkarmıyorsunuz?» deyince ben «bütün ittihad ve terakkiye mensub me'murların çıkarılmasını hiç bir vakt söylemedim ve tervic etmedim. Bilâks hükümete müşkilât ika' ve hükümeti sakıtanın avdetine say' edenleri değişdirmek lâzımdır dedim. Meclisi âlide kabul olundu. Şahsî endişeler maslahatı âmmeye girmez» deyu mukabele etdim. Ertesi gün sadrı âzama tezkire gönderüb «maslahatı âmmeye şahsî endişe karışdığını ve vükelâ beyninde elzem ve şartı âzam bulunan emniyyeti mütekabile münselib olduğu anlaşıldığından» bahs ile afvimi reca eyledim.

§ Evkaf nazırı İzzet Bey gelüb hürriyyet ve itilâf fırkası üç def'a padişaha hey'eti vükelâ listesi verdiği ve birinci ve ikinci listelerde Tevfik Paşa ile kendusından maada vükelânın çıkarılması taleb olunduğını ve Tevfik Paşa anlardan bazı müteayyen ve tecribe dide âdemlerin hey'ete alınması fikrinde olduğu halde o surete yanaşmayub hükümeti kendulerinin teşkil etmesini istediklerini ve nihayet Tevfik Paşayı da istemediklerini ve yarin beheme hal Babı âliye benim azimetim ile erbabı iktidardan intihab olunacak vükelâ hakkında re'y vermekliğimi sadrı âzam namına reca etmiş ve ertesi günü şeyhulislâm İbrahim Efendi gelüb düveli itilâfiye mümessilleri, fırka ihtirasatile hükümete gelmek isteyen kimseleri kat'a kabul etmeyeccğini ve anlardan hükümet teşekkül eyler ise Babı âliye gelüb hükümeti bilfiil ele alacağını ve sadrı âzam ile hükümeti hazıraya itimadı bulunduğını ve yalnız terki atalet ile icraat beklediğini sadrı âzam, meclise tebliğ eylediğinden sadrı âzamı görür ve müdavelei efkâr eder isem çok münasib olacağını söylemiş ise de ben, İzzet Bey dahiliyye nezaretine çokdan beru hahişker olub sadrı âzam, bunun yedine teslimi rişi sefid etdiğini ve dahiliyye nezaretine gelür ise yine bir takım karışık işler yapacağını ve sadrı âzamı eyu yola sevk etmediğini söyleyerek sureti kat'iyyede istinkâf eyledim. 25 şubatda yeni tâyin olunan vükelânın isimlerini gazetelerde gördüm.»

[1] Babı âli baskını.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tâdil edilen kabine, ancak bir hafta devam edebildi.

Ali Füad Bey, vükelâyi cedideyi nasıl bulduğını sorunca padişah «Tevfik Paşa talisiz âdem» cevabile iktifa etmişdir ki böyle fevkalâde mühim bir zemanda böyle bir hey'etle devleti idareye imkân olmadığını ima eylemişdir.

O sıralarda meclisi vükelâce tanzim ve mekamı sadaretden takdim olunan mazbata [1] ve karar namede itilâf devletlerile hasmane harekâtı ihdas eden kabine âzasının ve tehcir mücrimlerinin ve sair ceraim erbabının, mutad olan kanunî merasime hacet görülmeksizin divanı harbi urfide muhakeme edilerek cezalandırılmaları lüzumı beyan edilmişdir.

Ali Füad Beyin ifadesine göre, padişah «böyle olmayacakdı. Bu, kanunı esasiye mugayirdir» diyerek bizzat yazdığı mütalâa nameyi tezkire şekline koydurarak kendi vesatatile Babı âliye göndermişdir.

Tevfik Paşa, tezkireyi okudukdan sonra ahvali teşriha başlayub «düveli ecnebivye, otuz altı kişinin tevkifi içün bir liste verdiler. Bir haftaya kadar kükümetce yapılmazsa bizzat tevkifate kıyam edeceklerini söyledir. Bu miyanda bilmuhakeme beraet edecek olanlar dahi ceza görmüş olacaklar» dedikden ve maruz olduğu müşkilâtdan bahs etdikden sonra «üç dört ay kadar çekilmek istiyorum. Fekat efendimizi kime bırakalım? Sadareti Ahmed Rıza Beye teklif etdim. «Ben, âyan riyasetinden başka bir şey kabul etmem» diyor. Ferid Paşaya teklif etdim. O da, uzun müddetden beri hidmetde bulunmadığından dolayı kabul etmiyor» demişdir.

Ali Füad Bey, kanunı esasiye mugayir bir kanunı zatı şahaneye kabul ve tasdik etdirmek müvafık olamıyacağına dair beyanatı muhikkada bulunması üzerine paşa «bu babda arkadaşlara karşı ısrar edecek olursam isti'fa edecekler. Yerlerine kimi getirelim?» Rüfeka ile görüşeyim, neticeyi bizzat arz ederim» dedi.

Bu muhavere üzerine paşanın gönderdiği tezkirede hey'etce fikri sabıkda ısrar edildiği gösterilmişdir

Kebinede tâdilât icrası asla müessir olmayub ittihad ve terakki ve itilâf ve hürriyyet cemiyyetlerine mensub gazetalerle bi taraf olduklarını ileri sürên evrakı havadis, heyeti vükelânın ademi tecanüsünden ve kifayetsizliğinden, hükümetin zaaf ve betaetinden, asayişin fıkadanından, iaşe mes'elesinden, ittihadcılar hakkında şiddet gösterilmemesinden, elhasıl akıllarına gelen her şeyden bahs ve şikâyet etmelerinden ve paşa, itilâfı ve hürriyyet cemiyyetine «mensub zevat-

[1] Kabinede adliyye nazırı ve şurayı devlet reis vekili sudurdan Cemil Molla tarafından yazılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dan mürekkeb bir kabine teşkiline müvafekat etmediği cihetle» [1] 1919 [cümadelulâ 1337] de isti'fa etdi.

Paşanın, o gün Babı âliye gelmemesinden gazeteciler, isti'fa etdiğini istidlâl ile vükelâdan bazılarına müraceat eylediklerinde isti'fanın aslı olmadığı cevabını almışlardır. Vükelânın, hakikaten isti'fadan haberleri yokmuş ki ekseri, mekamlarına gelerek işlerile meşgul olmuşlardır.

Evkaf nazırı İzzet Beyin bazı etvar ve küftarı, kabinenin metin bir esase istinad edememesini ve itilâf ve hürriyyet cemiyyetinin ise mevkii iktidare gelmek için faaliyyetde bulunması, isti'fayı intac eylediği halk arasında şayi' olmuşdur.

Ali Füad Bey «görüb işitdiklerim» in bir yerinde diyor ki:

«Tevfik Paşanın isti'fa namesi, ahvali sıhhiyyesinden ve melfuf lâyihada muharrer esbabdan dolayı sadaretden isti'fayı mutazammın kısa bir ariza olub lâyiha denilen mütalâa namei hümayun üzerine heyeti vükelâ kararı ile yazılan tezkirei hususiyyeden ibaret idi.

§ Möhür, Refik Bey [hazinei hassa müdiri umumisi] marifetile Tevfik Paşadan alınmışdır.»

Tevfik Paşaya halef olan damad Ferid Paşa kabinesinin ve itilâf cemiyyetinin en müteneffiz erkânından olan Mustafa Sabri Efendinin mekamı meşihate tâyini üzerine tebrike gitdiğimde «on beş güne gelinceye kadar fırkamızca hükümeti ele almak niyetinde değil idik. Tevfik Paşa kabinesinin betaeti ve zemanın ehemmiyyeti cihetile hükümeti almağa mecbur olduk» dedi.

Baş mabeynci Lûtfi Simavî Bey «Sultan Mehmed Reşad hanın ve halefinin serayında gördüklerim» isimli eserinde

[1] Bir gün Babı âlide yanına gitdiğim sırada paşa, Avrupaya kaçan ittihad ve terakki cemiyyeti erkânından, onların hükümetinden, sui iderelerinden, halin son derece vehametinden, parasızlıkdan, tedviri ümurun müşkilâtından ve iaşe mes'elesinden bahs ve şikâyet ederek yazı masasının üstünde duran ve toz, toprakdan ibaret olan zahire nümunelerini göstererek «bakınız, halka neler yediriyorlar. Tenbih ile, tevbih ile iş yoluna girmiyor. Artık alâka darlara şediden ceza etdirmek lâzım geldi» dedi. Ben de icab edan sözleri söyledim. Çünki Ziya Paşanın — kinayeten — söylediği

«Rahatü ikbal ile olmak dilersen kâmyab
Çal, becer, uydur, mücazatından etme ictinab»

beytine Tevfiki hareket eden bir takım mürtekib ve hırsızların mel'anetile me'külât yüzünden — umumla beraber — ben de enva'i mihnete oğrayanlardan idim.

[2] Parantez içindeki satırı — tashih için verdiğim — tercemei haline paşa, kendi kalemile yazmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Tehcir ve taktil işlerinde zi medhal olanların muhakemelerini icra etmek üzere divanı harb örfinin tevsi'i salâhiyyeti mes'elesine dair Tevfik Paşanın maruzatını hünkâr, red etmekle beraber dört aydan beri kabinenin gösterdiği atalet ve aciziu nezdi şahanede mucibi teessüf olduğını baş kitabet vasıtasile müşarün ileyhe tebliğ etdirdiğinden Tevfik Paşa kabinesi bittabi isti'fa edüb damad Ferid Paşa sadrı âzam ve Mustafa Sabri Efendi şeyhulislâm tâyin olundular.»

diyor ve Tevfik Paşanın isti'faye mecbur edilerek Ferid Paşanın sadarete getirilmesinin zatı şahanece musammam olduğını, kararı hümayundan kimsenin malûmatı olmadığını ve kendi baş mabeynci iken son dakikada cereyanı ahvale kesbi vukuf etdiğini ilâve ediyor.

Tevfik Paşanın devlet hidmetine girdiğinin altmışıncı senei devriyesi münasebetile padişah, 1919 [5 receb 1337] de hanedanı Âli Osman nişanının kılâdesiz bir kıt'asını ita ve kendinin büyük kızı ve Paşanın gelini olan sultan vesatatile isra etdiğinden — isti'fasından sonra saraye oğramadığı halde — teşekkür için gitdi.

§

İsti'fadan iki gün evvel Babı âlide paşanın yanına gitdim. Bir şey yazıyordu, beni görünce bırakdı. Pek dalgın idi.

Hakkımda gösterdiği itimad ve teveccühe binaen her zemanki gibi devletin ahvalinden ve — vaktin nezaket ve ehemmiyyetini nazarı dikkate almayarak — bi perva ve ser bazane yazılar yazan — gazetelerden ve sair mes'elelerden bahs etdiği esnada bilmünasebe meaşımın mıkdarını sorub anladıkdan ve emsale nisbetle azlığına teaccüb etdikden sonra «hal, tekarrür! etsün de lâyik olduğunuz daha büyük me'muriyete tâyin olunursunuz» dedi.

«Tekarrür» devletin haline mi, yoksa kendi mevkiine mi aid olduğını anlayamadım, bittabi' istizah da etmedim.

Bir aralık «Takvimi vekayi' çıkmıyor mu?» dedi. «Âzasından bulunduğum bir komisyonun nezaretinde muntazaman çıkıyor. Evvelâ mekamı fahimanenize takdim ediliyor, sonra sair mahallere veriliyor» dedim. «Komisyonda bulunduğunuzu bildiğim için soruyorum. Buraya beş altı def'a getirdiler. Bir daha görmedim. Mekamda bulunduğum müddetde çıkan kavanin ve nizamatı bilmek, bunları topluca yanımda bulundurmak isterim. Tenbih ediniz de muntazaman getirsünler» dedi. Komisyon kâtibinden sordum, araşdırdı. Paşaya takdim olunmak üzere möhür dara verilen nüshalar, onun odasında kaldığı anlaşılub hepsini toplayarak meclisi vükelâde bulunan paşaya dilsiz vasıtasile gönderdiğini söyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sadabın haricinde gibi görünen bu satırları yazmakdan maksad şudur:

«Hal, takarrür etsün» sözü — tahminî olarak — kendi mevkiine atf olunursa ahvali hazıraya dair bir çok şey söylediği halde o «tekarrür» den başka mevkiinin muhkem, ya hud mütezelzil olduğuna ve isti'fa edeceğine, ya hud etmeyeceğine dair bir kelime söylemeyüb, fekat — mekamda kalacakmış gibi — «Takvimi vekayi'» in muntazam suretde getirilmesini istemişdir.

Lûtfi Beyin beyan etdiği üzere paşanın isti'faye mecbur ve Ferid Paşanın sadaretle mesrur edilmesi hakkındaki kararı hümayundan kimsenin, hattâ — baş mabeynci bulunduğu halde — kendinin haberi olmadığı gibi prşanın da malûmatı olmamak muhtemildir.

§

1919 [21 şaban 1337] de Ferid Paşa kabinesinde diğer zevat [1] ile beraber meclisi vükelâye me'mur edildi. [2] Az müddet sonra isti'fa etdi.

Bizzat yazdığı isti'fa namenin sureti [3]

«malûmı seniyyei hazreti hilâfet penahileri buyrulduğu vech ile İzmirde hadis olan vekayii elîme ve fecia üzerine iki haftaya karib bir müddetden beru efkârı umumiyyede emsali na mesbuk galeyan ve heyecan zuhur etmiş ve bu hal, temadi etmekde bulunmuş iken bir de mevkufini siyasiyyenin itilâf devletleri tarafından alınub bir semti mechule izam olunmaları ber vechi maruz galeyan ve endişeyi teşdid ve hükümeti hazırayı alenen tenkide yol açmış olması, diğer tarafdan dahi heyeti vükelâdan bir zatın [4] gazetelerle ikinci divanı harbin usul ve kaideye gayrı müvafık suretde, riyasetinde bulunmuş olduğum kabine tarafından teşkil edilmiş olduğu beyanile tefevvühatda bulunması, tensibi âlii mülûkânelerile meclisi vükelâye me'mur

[1] Âyandan Reşid Akif, birinci Ferik Ali Rıza, sadrı esbak İzzet Paşalar, Abdürrahman Şeref Efendi, şeyhulislâmı sabık Haydarî zade İbrahim Efendi, esbak harbiyye nazırı Ferik Ahmed Abuk, âyandan çürük sulu Ferik Mahmud, esbak Amasya meb'usu İsmail Hakkı ve âyandan topcu feriki Rıza Paşalar birer ikişer gün fasıla ile tâyin olunmuşlardır.

[2] Padişah, Ali Füad Beyi konağına gönderüb mecliti vükelâye me'muriyeti, kabineye bir kuvvet olacağından «hatırı içün kabul etmesini» tebliğ etdirmiş, o da kabul etmiş idi.

[3] Tashih içün verdiğim tercemei haline ilâve etmişdir.

[4] Esbak Kartal kadısı ve lâhık adliyye nazırı Vasfi Efendi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bulunmaklığım hasebile mevkii me'muriyetimi nazarı âmmede tezelzüle oğratmışdır. Ehemmiyyeti muhtacı arzu beyan olmayan bu gibi ahvalin tevalisi ademi müveffekiyyete dal olub teşriki mesaii bendegânemi bilkülliye işkâl edeceeği behidir. İkinci divanı harbi örfinin teşekkülü bahsine gelince, ne zeman ve ne suretle vuku' bulduğu ve muhakeme sürüncemeye düşürüldüğü takdirde itilâf hükümetleri tarafından vuku' bulacak müdahale nazarı teemmüle alınarak buna meydan verilmemesi içün ne gibi tedabire tevessül olunduğu malûm bulunmuş ve şimdi mü'telifin canibinden mevkufini mezkûrenin hükümeti seniyye yedinden alınub diyarı âhare sevk edilerek tecziye edilecekleri teayyün etmiş olmasına göre bu halin, şehri yari âzam efendimiz hazretlerinin hakkı kazai hilâfet penahilerile ne mertebe kabili te'lif olabileceğinin takdiri merhuni ilmi âli bulunmakla bu usul ve şerait dahilinde meclisi vükelâdeki me'muriyetimden afv buyrulmaklığımı istirham eylerim. Ol babda ve katıbei ahvalde emrü ferman şevketlû kudretlû padişahi âlem penah efendimiz hazretlerinindir.»

Bu isti'fa name üzerine padişah, baş kâtib Ali Füad Beyi, Ferid Paşanın konağına göndererek «Tevfik Paşanın bu suretle rencide hatır edilmesi müvafık olamaz. O, kabineden çıkınca ihtimal ki murahhas sıfatile sulh konferansına azimet etmek istemez. Kendileri bu babda ne mütalâada bulunurlar, süal et ve cevabını bana bildir.» dedi.

Hini mülâkatda Ferid Paşa, Vasfi Efendinin ifadatına müteessif olduğını söyledikden sonra «efendimiz, Tevfik Paşanın isti'fasını kabul buyurmasunlar. Hanesine giderek kendisile görüşürüm. Israr ederse Vasfi Efendiyi isti'faye dâvet ederiz. Onun isti'fasını diğer isti'falar da takib ederse de şimdi kabinede âdem çok olduğundan hazi te'sir olamaz. Yerlerine diğerlerini alırız.» dedi.

Ali Füad Bey, avdetinde keyfeyyeti arz edince padişah «Tevfik Paşanın hanesine git. İsti'fadan vaz geçmelerini reca eylediğimi söyle. Ben, kendilerinin bu hidmeti kabullerini, kabineyi takviye içün arzu etdim. Şimdi çekilecek olurlarsa bir buhran husule gelebilir. Müzakeratı sulhiyeye başlanacağı sırada buhran vukuı müvafık olmaz. Haklarında muhilli hürmet ifadede bulunan âdemi biz te'dib ederiz. İcab edersse tebdil de eyleriz. Bu ciheti dahi ilâve et» dedi.

Baş kâtib, gece konağına gidüb iradeyi tebliğ etdiğinde Tevfik Paşa, iradei seniyye ahkâmına imtisal edeceğini beyan ile beraber neşriyatı vakıadan teessürini ve sadrı âzamdan maada vükelâyi asliyyenin kendine karşı bir ademi itimad vaz'ı göstermekde olduklarını ve zaten şimdiye kadar bulunduğu celselerde mesaili siyasiyye mevzuı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bahs olmayub mesaili cariye müzakeresile iştigal edildiği cihetle kendinin her gün meclisde bulunmasında faide melhuz olmadığını ve mesaili siyasiyye hakkında müzekere cereyan edeceği zeman haber verilince hazır bulunacağını bildirmesile keyfiyyet padişaha arz edildi. Sadrı âzam, saraye gelince padişah, Tevfik Paşanın sözlerini Ali Füad Beye tekrar etdirdi. [1]

Şerif Paşa, isti'fanın sebebini bilmünasebe sorduğunda Tevfik Paşa, huzurda ahvalin vehamet peyda etdiğini, her kes hükûmetden ve bilhassa Ferid Paşadan müteneffir olduğını ve kendinin hiç bir emeli olmayub sadakat ve ubudiyyeti saikasile arz evlediğini söylemesile padişah, bunu sadrı âzamın yanında da söyleyüb söylemeyeceğini süal etdikde entrikacı bir âdem olmadığını ve yüzüne karşı da söyleyeceğini arz etdiğinden yanındaki odada bulunan Ferid Paşayı celb ile Tevfik Paşaya sözlerini tekrar etdirmiş ve Ferid Paşa çekilmek, ya hud kendine salâhiyyeti kâmile verilmek niyazında bulunmuş olduğundan padişah «orasını düşünürüz» demişdir. Aradan epiy müddet geçdiği halde bir şey yapılmadığından isti'fa etdiğini söylemişdir.

Padişahın bu hareketi şayanı istihsan değildir. Tevfik Paşa gibi hali hazırda kudemanın ser firazi ve istikamet ve hulusi niyyet ile vükelânın mümtazi olan mücerrebülahval ve sadıkulmekal bir zatı muhteremin arzına ademi itimadı ima eder bir tarzda, kendine söylediği sözleri, Ferid Paşanın yanında da söyleyüb söylemeyeceğini sormak muhatabını müteessir edeceği tabiîdir.

Sabık ve lâhık sadrı âzamları müvacehe edüb lâhıkın aleyhindeki sözleri sabıka tekrar etdirmek, aralarına ilkayı adavet etmekdir ki nazarı ahlâkda elbette makbul bir şey ad olunamaz.

Lâhıkın «çekilmek, ya hud salâhiyyeti kâmile verilmek» niyazına mukabil «orasını düşünürüz» deyüb de bir şey yapmamak ise şanı saltanata tevafuk eden hallerden olmadığını izaha lüzum yokdur.

1919 [muharrem 1338] de Ferid Paşanın isti'fası üzerine mesnedi sadaret, Tevfik Paşaya teklif olundı, kabul etmedi.

Ali Füad Beyin beyanına göre:

Ali Rıza Paşanın sadarete tâyinile hattın okunmasını müteakıben Tevfik Paşanın meclisi vükelâye me'muriyetine dair yazdırdığı takrir arz olundukda padişah, Tevfik Paşa müvafekat etmedikce imza edemeyeceğini ve telefonla kendinden sorulmasını söyledi. Tevfik Paşa,

[1] «Görüb işitdiklerim»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hükûmete her zeman müzaherete hazır ise de resmen meclise me'mur edilmesine mahl olmadığını anlatdı.

Ali Füad Bey, ertesi gün, keyfiyyeti huzurda sadrı âzama bildirince «Tevfik Paşa hazretleri, bana karşı müvafekat buyurmuşlardı. Hattâ meclisin her ictimaında hazır bulunmağa hacet olmayub yalnız mesalihi umumiyyei siyasiyye hakkında müzakere cereyan edeceği vakt hazır bulunmalarının kendilerinden reca olunacağını söylemişdim. Meclise me'muriyeti, kabine içün bir kuvvet olacakdır» dedi. Padişahın emri mucibince sadrı âzamın ifadatı ve kendilerini bu hususda muhtar bırakmakda oldukları tebliğ edildikde Tevfik Paşa «evet, mesaili siyasiyye hakkında müzakere cereyan edeceği vakt meclisde bulunub fikrimi beyan edeceğimi sadrı âzam Paşaya söylemişdim Ancak şimdiden me'muriyetim icra ve ilân olunursa harice karşı kabinenin za'fına haml edilir. Kabinece koltuk değneğine ihtiyac var da onun içün haricden âdem alınıyor mânası verilir. Bir hafta, on gün kadar te'hiri münasib olur» dedi. Me'muriyeti bir hafta sonraya ta'lik edildi. [1]

10 muharrem 1338 de meclisi vükelâye me'muriyeti icra kılındı. 1920 [18 rebiulâhir 1338] de meclisi âyan riyasetine nasb olundı.

Ali Rıza ve onun halefi Salih Paşaların isti'faları üzerine sadaret, Tevfik Paşaya teklif edildi, yine kabul etmedi.

Padişah «اذا جاء القضاء عمى البصر» mealine ma sadak olarak — âmmenin nefretine rağmen bir dürlu yakasını bırakmadığı — enişte paşasını tekrar mekama getirdi.

Bu getirişden, hem nefsi, hem eniştesi, hem devlet hakkında nasıl belâlar zuhur edeceğini hepimiz takdir ve takrir etdiğimiz gibi Tevfik Paşa da o feci' neticenin kariben zuhur edeceğine kani' oldı. sadareti gendi kabul etmeyüb Ferid Paşanın o mekame gelmesine meydan bırakdığına son derece nadim olduğunu mükerreren bana ve Ali Füad Beye söylemişdir.

§

1919 [2 remezan 1337] de Fransız mümessili, Parisde mün'akid sulh konferansına mürahhas gönderilmesini tebliğ etdiğinden sadrı âzam Ferid ve Tevfik Paşalar mürahhas, maliyye nazırı Tevfik ve şurayı devlet reisi Rıza Tevfik Beyler mürahhas müşaviri tâyin olunarak Tevfik Paşadan maadası hareket etdiler. Bir hafta sonra o da gitdi.

[1] «Görüb işitdiklerim» den.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ferid Paşanın tercemei halinde söylenilen sebebden dolayı konferans reisi Kılemansonun tebliği üzerine hey'eti mürahhasa. az zeman sonra avdet etdi

Tevfik Paşa, tashih içün verdiğim tercemei haline şu sözleri ilâve etmişdir:

«Mürahhas tâyin olunarak Parise azimet etmiş ise de orava vürudundan bir gün evvel diğer mürahhas sadrı âzam Ferid Paşa, Tevfik ve Rıza Tevfik Beyleri müstashiben «onlar meclisi» denilen hey'et huzuruna çıkub tertib etmiş olduğu izahatı verdiğinden konferans âzasından hiç kimseyi göremeyüb rüfekasile beraber avdet etmişdir.»

Müahharen «San remo» konferansında ittihaz olunan karar mucibince Osmanlı sulh mürahhaslarının 10 mayıs 1336 da Parisde bulunmaları Babı âliye resmen tebliğ edildiğinden konferansda itilâf devletleri mürahhaslarile Osmanlı memaliki hakkında müzakerate iştirak ederek mukarreratı imza etmek üzere Tevfik Paşa ile dahiliyye ve mearif nazırları Reşid ve Fahrüddin Beyler, Mahmud Muhtar [1] ve operatör Cemil Paşalar 1920 [7 şaban 1338 — 26 nisan 1336] da mürahhas tâyin olundular Dört gün sonra Parise müteveccihen hareket etdiler.

[Şeyhulislâm Dürri zade Abdullah Efendinin, teşyi' içün şimendifer vağonunda bulunduğu esnada — altmış yıllık diplomat olan — Tevfik Paşaya konferansda cereyan edecek müzakerat hakkında bazı vesayayı siyasiyye! ve ihtaratı diplomasiyye! icra eylediği işidildi.] [2]

Paşa, Babı âliye çekdiği telgraf namede konferans hey'etince teklif olunan mevaddı sulhiyyenin «devlet mefhumu» ile kabili tatbik olmadığını bildirdi

İtilâf devletlerinin tevdi' eylediği sulh muahedesine mürahhasların hazırladıkları cevab nameyi hamilen Reşid Beyle Gemil Paşanın İstanbula gelmelerine intizar edilmekde iken sadrı âzam Ferid Paşa, kendini mürahhas tâyin etdirerek 1920 [24 remezan 1338] de «Gül Cemal» vapurile Parise gitdi.

Reşid Beyle Cemil Paşanın getirdikleri cevab name, meclisi vükelâde tedkik ve padişah tarafından tasdik olunarak yine onlar vasıtasile 8 şevval 1330 da Parise gönderildi.

[1] Tevfik Paşa, Tercemei haline şu satırı yazmışdır:

«O esnada Lozanda bulunan Mahmud Muhtar Paşa, mürahhaslığı kabul etmiyordu.»

[2] Paşa, bu fıkranın altına şu sözleri kayd etmişdir:

«Filhakika efendii müşarün ileyhin, hukuk ve menafii devleti vikaye ve muhafaza zımnında bazı temenniyatda bulunduğu paşayı müşarün ileyhden bilâhare öğrenilmişdir.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Reşid Beyin «canlı tarihler» deki beyanatına nazaran — her hareketi hatâ ender hatâ olan — Ferid Paşanın cevab nameyi bir takım münasebetsiz sözlerle teşviş etmesi ve hiç lüzumu yokken Parise çıka gelmesi mes'elesinden dolayı Reşid Beyle aralarında vaki' olan münakaşe üzerine Tevfik Paşa «bizim burada ikametimiz lüzumsuzdur. Çünki artık bizce yapılacak bir iş kalmadı Yalnız Reşid Beyle bir muavin ve bir iki kâtib burada kalsınlar, biz gidelim. Hem fazla masraf ihtiyar edilmemiş olur, hem de işler daha iyi görülür» demesile hey'etce bu fikre iştirak edilerek Reşid Beyle bir kaç muavin ve kâtib Parisde kaldı ve diğer zevat «Gül Cemal» vapurile şevvalin 27 sinde avdet eyledi.

İtilâf devletlerinin — kendilerine tevdi' edilen — cevab nameye verdikleri cevabın kabulü, ya hud reddi içün zilkidenin 5 inde vükelâ ile âyandan, ricali ilmiyye ve askeriyyeden bazı zevat «şurayı saltanat» namı altında Yıldız serayında ictima' ve müdavelei efkâr ederek — itilâf devletlerinin teklif eıdikleri — muahedenin kabulüne karar verdi.

Bir hafta evvel mürahhas hey'etine idhal edilen Hadi Paşa ve Rıza Tevfik Bey, muahedeyi imza içün gitdiler. Bern sefiri Reşad Halis Bey de onlara ilhak olundu. Mahud «Sevr» muahedei feciası imza etdirildi

İtilâf devletleri komiserleri münferiden padişahın huzuruna girererek «Anadoludaki harekâtı milliyyenin serian ilgası zımnında tedabiri mukteziyenin ittihazi lüzumunu» [1] tebliğ etdiler. Ferid Paşa «kuvvei inzibatiyye ismile teşkil eylediği şirzimei kalilenin bu işe yaramayacağını bilâhare anlayub re'si hükûmetden çekilmeğe mecbur oldu.» [1]

Mesnedi sadaretin Tevfik Paşaya tefviz olunduğu — nim resmi suretde — gazetelerle ilân ve 1920 [8 safer 1339] da me'muriyeti icra olundu.

Paşa ve — mekamı meşihatde ibka edilen — Nuri Efendi — sivil elbise — ve vükelâyı cedide ile sadaret dairesinde intizar etdiler Mabeyn baş kâtibi Rif'at Bey de sivil olarak hattı hümayunu getirdi. usuli mutade vech ile arz odasında okundu. [2]

[1] Tevfik Paşa, tercemei haline bu sözleri bizzat yazmışdır.

[2] O sırada sadaret müsteşarlığı münhal olduğundan paşa, hattı âmedci Nuri Beye o da — usule muhalif ve « زبان رایتا فیه کل العجائب » mealine müvafık olarak mektubeiye verdi. Nasılsa o da diğer birine vermeyüb! okudu. Arz odasına her kes daldığından kımıldayacak yer kalmamışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Tevfik Paşa

Selefiniz Ferid Paşanın ahvali sıhhiyyesinden dolayı vuku' bulan isti'fası kabul olunarak mesnedi sadaret uhdei istihalinize tefviz ve meşihati islâmiyye dahi Nuri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve kanunı esasinin yirmi yedinci maddesi hükmüne tatbikan teşkil eylediğiniz hey'eti cedidei vükelânın me'muriyetleri tasdikımıza iktiran etmişdir. Cenabı kadiri mutlak عزّ شأنه mesaii masrufenizde tevfikatı çelilei sübhaniyyesini rehber ve muin buyursun âmin بحرمة سيد المرسلين.

8 safer 1339 21 teşrini evvel 1337 Mehmed Vahidüddin »

Evvelce harekâtı milliyye rüesasına gönderilen yüz başı Neş'et Beyin avdetile temasın mümkin olacağı anlaşılması üzerine meclisi vükelâ kararile dahiliyye nazırı İzzet Paşanın riyasetinde bahriyye nazırı Salih Paşa, ticaret ve ziraat nazırı Hüseyn Kâzım Bey, Rasad hane müdiri Hoca Fatin Efendi, Bern sefiri Ceyad ve Babı âli hukuk müşaviri Münir Beylerden mürekkeben teşkil olunan hey'et 1920 [20 rebiulevvel 1339] da Ankaraya gönderildi.

Kuvvayı milliyye ile hükûmeti merkeziyye arasında vahdet ve itilâf husulüne imkân bulunamamasından dolayı İzzet ve Salih Paşalar, nezaretlerden isti'fa etdiler «ise de bir buçuk ay sonra tekrar key'eti vükelâye dahil oldular.» [1]

Şark mes'elesinin hallini müzakere etmek üzere Londrada in'ikadı tekarrür eden konferansa vaki olan dâvet, itilâf devletleri mümessilleri tarafından babı âliye tebliğ olundu ve Mustafa Kemal Paşanın, ya hud Ankaraca me'zuniyyeti haiz mürahhasların, devlet mürahhasları arasında bulunmaları lüzumu bildirildi.

Şu tebliğa göre tâyin olunacak mürahhaslarla beraber gitmek üzere iktiza eden mürahhasların merkeze gönderilmesine dair Tevfik Paşanın çekdiği telgrafa Mustafa Kemal Paşadan gelen cevab, saltanat ve hilâfetin hukukunu muhil görüldüğünden bazı nesayih icra edildi. Fekat ısga olunmayub tâyin kılınan mürahhasların Antalya tarikile yola çıkarıldıkları anlaşıldı.

Bu mes'ele hakkında merkezle Ankara arasında cereyan eden muhaberat ve saltanat ve hilâfetin ve hükûmetin iktisab edeceği şekle dair Ankaraca serd edilen teklifat ile netayici hasıla, Mustafa Kemal Paşanın matbu' nutkunda mufassalan mündericdir. [2]

[1] Parantez içindeki cümleyi Tevfik Paşa, ilâve etmişdir.

[2] «Nutuk» da muharrer muhaberatın hulâsası şu vech iledir:

Parisde in'ikad eden meclis tarafından müttehaz mukarrerat mucibince şark mes'elesinin hallini müzakere etmek üzere 21 şubatda Londrada toplanacak konferansda, bu-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1921 [3 cümadelâhire 1339] da Tevfik Paşa, birinci mürahhas ve İngiltere ve İtalya hükûmetleri nezdinde mümessil sıfatile bulunan Reşid Paşa ile Osman Nizami Paşa mürahhas tâyin olunarak müşavir ve kâtiblerle beraber — tâyinlerinin ertesi günü — Londraya müteveccihen ekspres trenile hareket etdiler.

Sadaret vekâletine nafia nazırı sadrı esbak Ali Rıza Paşa nasb edildi.

Ankaradan Bekir Sami Beyin riyasetinde Husrev, Yunüs Nadi, Hami ve Zekâi Beyler mürahhas ve doktor Nihad Reşad ve hukuk müşavirlerinden Münir Beyler de müşavir tâyin kılınarak konferansda mevki' aldılar.

Konferansda müzakereye başlandığı sırada Tevfik Paşa, sözü Bekir Sami Beye bırakdı. Paşa, — tashih içün verdiğim — tercemei haline şu sözleri ilâve etmişdir:

«Bu hususa dair Derseadetde deveran eden şayia, Ferid Paşa ve taraf daranının tasniatından ibaretdir. Tevfik Paşa, bidayeti mes'eleden beru devlet ve milletin vahdetini iltizam etmesine mebni — Refiki mesaisi olan — Bekir Sami Beyle müttehiden müdafaai hukuka bezli mechud eylemesi, salifülbeyan şayianın hudusine badi ve hakikat, anlaşılınca gerek İstanbulda, gerek ankarada baisi şadi olmuşdur.»

Hey'eti mürahhasa müşaviri doktor Nihad Reşad Beyden «sözü Bekir Sami Beye bırakmak» maddesini sordum. Verdiği cevabı aynen derc ediyorum:

---

radan intihab edilecek zevatla birleşüb gitmek üzere icab eden mürahhasların buraya izamı hakkında Tevfik Paşa tarafından çekilen telgrafa Mustafa Kemal Paşadan Cevaben ve re'sen gelen telgraflarda Türkiyeye müteallik cümle mesailin halline me'mur ve her dürlü münasebatı hariciyyede muhatab, ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti olduğundan İstanbulda her hangi bir hey'etin bir vaz'ı meşru' ve hukukisi olmadığı, böyle bir hey'etin kendine hükûmet namını vermesi, milletin hukuku hakimiyyetine sarahaten mugayir ve harice karşı kendini muhatab göstermesi na kabili tecviz olduğunu, düveli itilâfiye, dâvetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine doğrudan doğru tevcih etmeleri ve Tevfik Paşa gibi «bütün bir ömr bu millet ve memlekete bilâ fasıla meşkûr hidmetlerde bulunmuş bir recüli muhtereme, bütün hidematı sabıkasını tetvic ve ikmal edecek, müstesna ve tarihî bir fürsat zuhur etdiğine kani' oldukları» ve zatı şahanenin — iradei milliyyeye yegâne tecelli gâh olan — Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıdığını resmen ilân etmesi ve millet meclisinin vaz' etdiği esasatı kabul ve kendilerine iltihak suretile vaziyyetin tashih ve tesbit edilmesi, bu teklifler kabul ve infaz olunduğu takdirde zatı şahanenin vaziyyeti mütezelzil olmak tehlükesinden kurtulacağı ve Tevfik Paşanın bu vaziyyet karşısında vicdanî ve tarihî vazifesini temamile ifa ve netayicini kat'î ve sarih olarak iş'ar etmesi bildirilmişdir.

Tevfik Paşa, teklifi vakıa dair beyanı mütalâa etdikden sonra mürahhasların serian buraya gönderilmesi lüzumunu tekrar etdiğinden muhaberat tavali etmişdir.

TARIHVEMEDENİYET.ORG

«Londra sulh konferansının toplanmasından bir kaç gün evvel Tevfik Paşa, mürahhas olarak yatakda istirahate mecbur olmuşdı. Konferansın ilk celsesi açıldığı gün henüz nekahet devresine giren paşayı, ictima' salonuna kollarından tutarak yardımlarla getirdiler. Çok yorgun ve rengi uçukdu. Gösterilen yere oturdukdan sonra dizlerini ve ayaklarını battaniye ile sardılar.

Seksen yaşına gelmiş olan bu zat, teheyyüc ve teessür içinde frenk mürahhas hey'etlerinin karşısında ahzi mevki' edince bu manzara, orada toplanan bütün hey'etler üzerinde derin bir te'sir icra etdi. O yaşda ve henüz yatakda istirahate muhtac bir vaziyyetde mensub olduğu milletin hak ve şerefini müdafeaten konferansda isbatı vücud ederek vatanı namına adalet talebinde bulunmağa teşebbüs etmesi, huzarı tehyic etdi.

Derin bir sükûn içinde konferansın reisi Loid Corc, paşaya konferans hey'eti namına sıhhat ve afiyet temennisinde bulundukdan sonra gayet ihtiram kârane bir lisanla hitab ederek kendine söz verdiğini söyledi.

Her kesin nazarı paşaya teveccüh edüb vaz' ve tavrına ve söyleyeceği sözlere son derece dikkat ediyorlardı. Paşa, teessürden titrek, gayet zaif bir sesle «söz, asıl millet vekillerine aiddir. Binaen aleyh Anadolu hey'etine söz verilmesini teklif ve reca ederim» dedi ve susdu.

Mürahhas hey'eti namına doktor Nihad Reşad Bey, iradı kelâme başladı. Celsenin hitamında Fransa hey'eti reisi Aristidi Biriyan Nihad Beye yaklaşarak beşuş bir çehre ile «sizi tebrik ederim. Bu gün memleketinize tarihî bir hidmet etdiniz. Sizi dinlerken hey'etinizin, memleketimizden bir mütehassıs Fransız aldığını zan etmişdim. Verdiğiniz malûmata teşekkür ederiz» dedi.

Loid Corc da «Türk dâvası hakkında verdiğiniz bu mühim malûmatdan sonra tenevvür etdim. Noktai nazarınızı temamile anladım. Teşekkür ederim» dedi. [1]

[1] Mürahhaslardan Yunüs Nadi Bey «konferans içinde konferans» başlığile 27 nisan 1925 tarihli «Cumhuriyet» gazetesine yazdığı mekalede diyor ki:

«... Doktor Reşad Nihad Bey, çok fasih bir Fransızca ile çok iyi söyliyor, mes'eleyi hakikaten şaşılacak bir vuzuh ve kat'iyyet ile anlatıyordu. Malûmat ve izahatı belki yarım saatden fazla sürdü. § Hitabesi konferans üzerinde mühim bir te'sir yapdı. Elindeki vesaik Türkce olduğu halde onları zemin ve zemane müvafık bir şeklü kıbalde Fransızca olarak ifade ediyor ve sözlerinin umumî hey'etine bir dâvanın isbatına müvekkel bir hitabe mahiyyetini vermiş bulunuyordu. § Konferans huzurunda her hangi bir dâvayı bu kadar mükemmel olarak müdafaa etmek her hangi bir Fransızın da kâri

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O gün hey'eti çaya dâvet etdiler. Aradaki brudet zail oldu.»

Mürahhaslardan Husrev Gerede Beyin verdiği malûmatı da yazıyorum:

«Londra konferansının toplanacağı günün arefesinde her iki hey'eti mürahhasanın oturduğu otelde Bekir Sami Beyin riyasetindeki millî hey'etimiz, ertesi günü «Saint James» serayında toplanacak konferansda İstanbul hey'etinin nasıl bir hattı hareket ittihaz edeceğini haklı olarak düşünmüş, mürahhaslardan Husrev Gerdeyi — ordu arkadaşı olan — Tevfik Paşa zade İsmail Hakkı Beyle bu mevzu'da görüşmek içün vazife dar kılmış idi. Husrev Gerede ile İsmail Hakkı Bey arasındaki görüşme, İsmail Hakkı Beyin pederi ile temasdan aldığı intiba', yarinki konferansda millî vahdetin halel dar olmayacağı, Tevfik Paşanın asaleti ruhiyyesine uygun şekilde vicdanı millî icabını ifa edeceği merkezinde olduğundan Anadolu hey'eti mürahhasasınca memnuniyeti mucib olmuşdur.»

Konferansdaki müzakerat, sulhu te'min edemedi. «Lâkin Sevr muahedesinin bir kaç maddesinin tâdilile yeniden müzakeresine fürsat bahş oldu.» [1]

Paşa, refakatindeki zatlarla beraber 6 şaban 1339 da avdet eyledi. [2]

---

olmasa gerekdîr. Bu, âdeta konferans içinde mükemmel ve müveffak bir konferans idi. Demek ki beynelmilel bir konferansda sihri beyan dahi müveffekiyyet esbabındandır. Her kesin kendisine in'itaf eden dikkati, hayret derecesine kadar yükselmiş idi. Fransızca bilmediği halde Loid Corc bile doktora gözlerini açarak bakıyor idi. § Fransız hey'eti mürahhasasından Kolonel Mujen, otelimize gelerek müdafaamızın pek iyi yapılmış olduğunu beyan ile Türk hey'eti mürahhasasını tebrik ediyordu.» [*]

§

Biz de takdir ve tevkir mekamında deriz ki:

«Aferin, doktor Nihadı pür zekâ
Eyledin âdayı mecburi sena
İftihar etsün seninle milletin
Milletinle kâm kâr ol daima»

§

[*] Doktorun hitabesi, konferansın 1921 — 24 şubat 1337 deki ictimaındadır.

[1] Parantez içindeki cümleyi paşa, ilâve etdi.

[2] Avdetden bir müddet sonra kabinenin ıslahına lüzum görülerek — Safa Beyin yerine Ahmed İzzet Paşa hariciyye, Ali Rıza Paşa dahiliyye, Salih Paşa bahriyye, Hüseyn Kâzım Bey Evkaf nezaretlerine 5 şevval 1339 da ve Kıbrıslı Kâmil Paşanın oğlu maliyye nazırı Abdullah Bey mearif ve Faik Nüzhet Bey maliyye nezaretlerine 8 zilhicce 1339 da tâyin olundular. Bu tebeddül, kendilerine ihbar ve re'yleri istifsar edilmediğinden dolayı adliyye nazırı Arif Hikmet Paşa, şurayı devlet reisi Mustafa Arif ve Evkaf na-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bir müddet sonra sulh hakkındaki noktai nazarı düveli müttefikaya izah etmek üzere hükûmeti milliyye hariciyye vekili Yusûf Kemal Beyin riyasetindeki hey'et, İstanbul tarikile — Avrupaya gitdiği gibi hariciyye nazırı İzzet Paşanın riyasetinde mütareke komisyonu reisi Edhem, kalemi mahsus müdiri Haydar ve kâtib Kadri Beylerden mürekkeben teşkil olunan hey'et de 1922 [5 receb 1340] de Parise ve Londraya gönderildi.

Hariciyye nezareti vekâletinin tarafı sadaretden ifasına 4 — receb 1340 da iradei seniyye sadır oldu

Bu hey'etler de bir iş görmeksizin avdet eylediler.

Millet, kendi derdine kendi çare bulmağa, halâs ve felâhı kendi kuvvetile istihsal etmeğe mecbur oldu. Anadolunun en mühim yerlerini istilâ ve ehalii islâmiyyeyi imha eden Yunan ordusuna tearruz etdi. Cenabı hayrünnasırinin lûtfü merhemeti ile düşmeni tarü mar etdi. Bilâdı meşgulenin ekserini ve 1922 [16 muharrem 1341 — 9 eylûl 1338] de İzmiri istirdad eyledi.

Bu sebeble İstanbulda fevkalâde suretde izharı mesar edildi. Ayasofya camiinin kubbesindeki aleme çekilen bayrak, mehabeti nisbetinde hazin bir manzara arz etdi.

Muzafferiyet üzerine Mudanyada ictima' eden konferansın mukarreratı cümlesinden olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Tırakyanın tesellümüne me'mur edilen miri liva Re'fet Paşa 1922 [27 safer 1341 — 19 teşrini evvel 1338] de İstanbula geldi. Pek

---

zırı Hüseyn Kâzım Beyler bayramın birinci günü isti'faye kıyam ve Abdullah Bey de onların ardından hıram etmesi üzerine isti'faları tarafı sadaretden kabul olunarak adliyye nezaretine şurayı devlet mülkiyye dairesi reisi sanisi Kâzım Efendi, şurayı devlet riyasetine âyandan Tevfik, mearif nezaretine — Evkaf ümurunı da vekâleten ifa etmek üzere — Said Bey 14 zilhicce 1339 da nasb edildiler.

Bayramın birinci günü — kardeşim Ahmed Tevfik merhumla — Tevfik Paşanın ikamet gâhına gitdik. İstirahat etmekde olduğu haber verildiğinden bir kaç zairle beraber bir odada oturduk. Yeni maliyye nazırı Faik Nüzhet Bey yanımıza geldi. Huzzar tebrik etdiler. Bir müddet sonra Arif Hikmet Paşa, Mustafa Arif, Hüseyn Kâzım ve Abdullah Beyler de geldiler. Maliyye nazırını görünce sıkılub paşanın istirahat etdiği odaya yürüdüler. Nazır da onların arkasından gitdi.

Arif Hikmet Paşa, maharemane ifadeleri olduğundan yalnız kalmalarını söylemesile Faik Nüzhet Bey, odadan çıkmağa mecbur olmuş.

Bir kaç gün sonra Arif Hikmet Paşa, bize hali hikâye etmekle beraber Faik Nüzhet Beyi ileri süren İzzet Paşa ile Ali Rıza, Salih ve Ziya Paşalar bir gurub teşkil ederek kendi kendilerine temşiyeti ümur etmekde ve haricî mesalihden malûmat vermemekde olduklarından ve mes'uliyyetde müşterek iken ümurı hariciyyeye ademi vukuf kabili kabul olmadığından isti'fa, esasen musammam ve Faik Nüzhet Beyin tâyini, isti'faye vesile olduğunu söyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mutantan suretde istikbal olundu. Onunla beraber gelen jandarmalar da ertesi gün vapurdan çıkdı. Büyük şenlikler yapıldı.

Akdi mukarrer olan konferansa müttefik devletler tarafından Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile beraber Babı âlinin de dâvet olunacağı anlaşıldığından Tevfik Paşa, âtideki telgrafı çekdi:

«Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

Biavnihi tealâ ihraz olunan muzafferiyyet, ba'de ezin İstanbul ve Ankara arasında tehaddüs etmiş olan ihtilâf ve ikiliği kaldırmış ve vahdeti milliyyemizi te'min etmiş olub ancak düveli müttefika ile aramızda henüz müsaleha akd edilmemiş olmasından dolayı Avrupa şehirlerinden birisinde kariben in'ikadı der kâr bulunan sulh konferansına sabıkı vech ile her iki tarafın dâvet edileceği malûm bulunduğuna mebni selâmeti milliyyemize müteallik mevaddı mühimmenin evvelce beynimizde müzakere ve tesbiti zımnında istihzaratda bulunularak mezkûr konferansda müttehiden hukukı milleti müdafeaya sarfı mesai edilmesi nezdi âlilerinde dahi rehini tasvib olacağına kanaati kâmile bulunduğundan ol babda tarafı senaverilerile görüşüb anlaşmak üzere ahvale vakıf ve emniyyetinizi haiz bir zatın buraya gayet mahremane talimatı hamilen ve sür'ati mümkine ile i'zamı mütemennadır efendim. 17 teşrini evvel 1338»

Mustafa Kemal Paşa, bu telgraf nameyi ve — bunu tebliğe me'mur olan — Hilâli ahmer Reisi Hamid Beye gönderdiği, fekat onun Tevfik Paşaya tebliğ etmediği aşağıdaki cevabı Büyük Millet Meclisinde okudı:

«Türkiye devletinin aleyhinde her dürlü teşebbüsü daima nazarı dikkatde tutan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti mukabil tedbirlerini düşünmüşdür. Teşkilâtı esasiye kanunı ile şeklü mahiyeti teayyün eden Türkiye devletinin tarihi te'sisinden beri Türkiye mukadderatına vazıulyed ve bundan mes'ul yalnız ancak Büyük Millet Meclisi olduğu cihanca ma'lum ve hadisatı fi'liyye ve muamelâtı siyasiyye ile müeyyed bulunmakdadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının ihraz eylediği muzafferiyeti kat'iyenin neticei tabiiyesi olmak üzre vukuu karib olan konfransda Türkiye devleti yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından temsil olunur. Bu hakayik karşısında gayri meşru' ve gayri hukukî olduğu meclisi âlice mükerreren ifade ve ilân edilmiş olan hey'etlerin bu gibi bir hey'et mensubininin şimdiye kadar biddef'at vaki' olduğu gibi bundan sonra da siyaseti devleti teşvişden

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mücanebet eylememeleri hususunun ne derece âzim mes'uliyeti bâdi olacağı der kârdır efendim.»

Bu cevab, gazetelerle neşr edildikden sonra Tevfik Paşa «tahriren ve şifahen hiç bir cevab tebellûğ etmediğini» [1] yazdı. bunun üzerine Gazi Paşa tahkikat icra etdireceğini telgrafla bildirdi isede meskût bırakıldı.» [1]

Gazi, Tevfik Paşaya tebliğ olunmak üzre İstanbulda Hamid Beye yazdığı telgraf nameden bahs ile matbu' nutkunda diyorki:

«Hamid Bey, aynen Tevfik Paşaya bildirilmesi lâzım geldiğinde müteredd id olmuş, bunı kendine mahsus direktif telâkki eylemiş, mea'haza bu telgraf namem muhteveyatı dairasinde Tevfik Paşaya üç gün zarfında beş kerre tebligatda bulunmuş. hattâ Tevfik Paşa ve rüfekayı mesaisinin konfransa murahhas göndermemeleri içün gazetelere, ajanslara tebliği icab eden beyanatın esaslarını havi bir müsvedde dahi göndermiş. Bütün menfeatlerini mülevves bir tahtın çürümüş, çökmüş ayaklarına sarılmakda, yalnız bunda gören Tevfik Paşa ve emsali paşalardan mürekkeb Vahidüddin hey'etinin gizli maksadlarını beheme hal tervic etdirmek yolundan başka hiç bir şeyle iştigal etmedikleri anlaşılıyordı. Tevfik Paşanın bana çekdiği telgrafın muttali' olmadığını bildirdiği cevabdan sonra doğrudan doğru 10 teşrini evvel 1338 tarihli telgraf namesile ve «sadrı âzam» unvanile meclis riyasetine müracaat etdi. Müracaat name muhteveyatı, osmanlı devrinin Tevfik Paşalarına has bir tarzda idi. Tevfik Paşa ve arkadaşları, bu telgraf namelerile, ihraz olunan müveffakiyetin husulüne hidmet etdiklerinden bahs edecek kadar cesaret gösterebilmişlerdir. Osmanlı devletinin gayri meşru' olarak hükûmeti namını taşımak gafletinde bulunan Tevfik Pasa, Ahmed İzzet Paşa ve emsalinden mürekkeb son Osmanlı hey'etile fazla iştigal, faîdesizdir.»

Tevfik Paşa «maslahat haddi zatında pek mühim ve müsta'cel bulunduğundan meclisi vükelâ kararile ikinci def'a ekiden» aşağıdaki telgrafı çekdi: [2]

«Ankara Büyük Millet Meclisi riyaseti celilesine

Konfransa Babı Âli de, Büyük Millet Meclisi de da'vet olundı. Babı Âlinin ademi icabeti devletin altı asrı mütecaviz bir zemandan beri müesses ve mahfuz olan ve bütün âlemi islâmın alâka dar olduğı

[1] Tevfik Paşa, tercemei halinde böyle yazmışdır.

[2] Bu telgraf name, vaki' olan müzakere ve ta'rif üzerine adliyye nazırı Mustafa efendi tarafından tahrir ve ba'zı noktaları meclisi vükelâca tashih olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hüviyeti tarihiyyesini mahkûmı indiras etmek, Büyük Millet Meclisinin ademi icabeti ise cihanın muştak ve muntazır olduğu sulhı akim bırakmakdır. Bu mühim mes'uliyetleri bittabi' ne Babı âli, ne Büyük Millet Meclisi kabul eder. Arada hakiki bir ikilik mütesavver olmadığı ve her dürlu israr ve tazyika karşı «Sevr» muahedesinin ademi tasdikında mukavemet ve tesadüf olunan müşkilâtı azimenin ıktihamı ile ümurı idarenin tedviri ve işgalin taklili te'siri hususunda bezli makdiret ve bu miyanda müveffekiyatı vak'anın husulüne bikaderil imkân hidmet eden hey'etimiz hakimiyeti milliyyeyi tahkim ve tevsik suretile vahdeti idareyi te'min içün müzakereye hazır olduğu halde mesaiyi harbiyyenin bir sulhi nafi' ile semeratı siyasiyyesini ıktitaf henkâminda mücahedei milletden ayrı kalmağı ve bu sebeb ile bilittihad istihsali mümkün olan menafii aliyyei vatandan cüz'i lâ yetecezzayi bile ifateyi aslâ tecviz etmez. Ayrılık şöyle dursun en ufak bir muhalefeti dahi reva görmez. Hattâ payı âdayı kat' ve levsi istilâyı izale yolunda seyfen mesaiyi can siparane ve huda pesendanede bulunanları nefislerine tercih eyler. Binaen aleyh ademi itilâf sebebile devlet ve milletin başına معاذالله تعالى bir müsibeti azime getirmek ve muaveneti maliyye ve müzahereti maneviyyelerine nail olduğumuz âlemi islâmı müteellim etmekden ise menafii âliyyei vatan uğrunda te'mini vahdet evvelce vacib ise bu gün farz olmuşdur. Şu halde hem istikbali memleket, hem müdafeayı hukukı vatan hakkında müzakerede bulunmak üzere Büyük Millet Meclisince tâyin olunacak bir zatın ta'limatı mahsusa ile heman gönderilmesi hassaten temenni ve bu şık tensib buyrulmadığı halde hey'etimizden Zıya Paşa hazretlerinin oraya gönderileceği beyan ve cevabın telgrafla bildirilmesi niyaz olunur. 10 teşrini evvel 1338»

Bu telgraf namenin Büyük Millet Meclisinde okunması üzerine cevab verilmemesine ve kavanini esasiyyeye mügayir hareketde bulunan İstanbuldaki şahısların ve hey'etlerin hiyaneti vataniyye kanununa tevfikan tecziyesine karar verildi.

Devleti Osmaniyenin inhidamı

Gazi Mustafa Kemal Paşs «nutk» unda diyorki:

«28 teşrini evvel 1338 de itilâf devletleri tarafından Lozanda in'ikad edycek olan sulh müzakeresine da'vet olunduk. İtilâf devletleri, halâ İstanbulda bir hükûmet tanımak istiyor ve onu da bizimle beraber konfransa dâvet ediyordu. Bu müşterek da'vet keyfiyyeti, saltanatı şahsiyyenln lağvı muamelesini kat'î olarak intac idi. Filhakika 1 teşrini

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sani 1338 tarihli kanun mucibince hilâfet ile saltanat birbirinden tefrik olundu. İki buçuk seneyi mütecaviz bir zemandan beri fi'len icrayi hükm eden saltanatı milliyye te'yid olundu. Hilâfet, sarih bir hukuka malik olmaksızın bir müddet daha bırakıldı »

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 teşrini sani 1338 de [1923 —10 rebiulevvel 1341] akd eylediği ictima'da atideki kararı ittifakı âra ile kabul etmişdir:

«Bir kaç asırdır Seray ve Babı Âlinin cehalet ve sefahati yüzünden devlet, azîm felâketler içinde müdhiş bir suretde çalkandıkdan sonra nihayet tarihe intikal etmiş bulunduğu bir anda Osmanlı imparatorluğunun müessis ve sahibi hakikisi olan Türk Milleti Anadoluda hem haricî düşmenlerine karşı kıyam etmiş, hem de o düşmenlerle birleşüb millet aleyhine harakete gelmiş olan Seray ve Babı âli aleyhine mücahedeye atılarak Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükûmet ve ordularını bitteşkil haricî düşmenler, Seray ve Babı âli ile fi'len ve müsellehan ve malûm müşkilâtı şedide ve mahrumiyyeti elîme içinde cidale girişmiş, bu günkü halâs gününe dahil olmuşdur. Türk Milleti, Şeray ve Babı Âlinin hiyanetini gördüğü zeman teşkilâtı esasiyye kanunu isdar ederek onun birinci maddesile hakimiyyeti padişahdan alub bizzat millete ve ikinci maddesile icraî ve teşriî kuvvetleri onun yedi kudretine vermişdir. Yedinci madde ilede harb ilânı, sulh akdi gibi bütün hukukı hüküm raniyi milletin nefsinde cem' eylemişdir. Binaen aleyh o zemandan beri eski Osmanlı imperatorluğu münhedim olub yerine yeni ve millî bir Türkiye devleti, yine o zemandan beri padişahlık merfu' olub yerine Büyük Millet Meclisi kaim olmuşdur Ya'ni bu gün İstanbulda bulunan hey'et, mevcudivetini usulen himaye edecek hiç bir meşru' ve gayri ecnebi kuvvete ve müzahereti milliyyeye malik olmayub bir zıl [1] halindedir. Millet, şahsî hüküm ranlık ve seray halkı ve etrafının sefaheti esası üzerine müesses bir saltanat yerine asıl halk kütlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve muavenetini tekeffül eden bir halk hükûmeti idaresi teessüs ve vaz' etmişdir. Hal böyle iken İstanbulda düşmenlerle teşriki mesai etmiş olanların el'an hukukı hilâfet ve saltanat ve hukukı hanedandan bahs eylemelerini görmekle müstagrakı hayret bulunuyoruz. Tevfik Paşanın telgrafı kadar garib ve acib ve hilâfı ma veka' bir vesika tarihde nadir görülmüş şeylerdendir. Binaen aleyh Büyük Millet Meclisi, ber vechi âti mevadın neşr ve ilânına karar vermişdir:

1 — Teşkilâtı esasiyye kanunile Türkiye halkı hukukı hakimiyyet ve hüküm ranisini, mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Mec-

[1] ظل

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lisinin şahsiyeti ma'neviyesinde gayri kabili terk ve tecezzi ve ferag olmak üzere temsile ve bilfiil isti'male ve idarei milliyyeye istinad etmiyen hiç bir kuvvet ve hey'eti tanımamaya karar verdiği cihetle misakı millî hududları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinden başka şekli hükûmeti tanımaz. Binaen aleyh Türkiye halkı, hakimiyyeti şahsiyeye müstenid olan İstanbuldaki şekli hükûmeti 16 mart 1336 tarihinden itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil ad etmişdir.

2 — Hilâfet, hanedanı âli osmana aid olub halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlakan erşed ve eslah olanı intihab olunur. Türkiye devleti, mekamı hilâfetin istinad gâhıdır.»

Bu kararın büyük Millet Meclisi tarafından müttefikan kabulini müteakiben icra vekilleri hey'eti reisi Reuf Bey, bu gece ve ertesi günü olan 2 teşrini saninin bayram addini teklif ederek [1] alkışlarla kabul edilmiş ve mukarreratı vak'a, yüz bir top atılarak ilân ve şehr ayin icra olunmuşdur.

Hilâfet ve saltanat hakkındaki karar üzerine rebiulevvelin 12 inci cum'a günü mevlidi şerif alayından sonra hey'eti vükelâ, huzurda toplanub bazı müzakeratda bulundu.

Ertesi gün vükelâ, Babı âlide ictima' etdi. Bir gün evvel isti'fa eden mearif nazırı Said ve maliyye nazırı vekili Tevfik Beyler gibi Tevfik Paşa ve diğer vükelâ da isti'fa etdi. Paşa, isti'fa nameyi padişaha takdim eyledi, kabul olundu. [2]

[1] Gazi, «nutk» unda saltanat ve hilâfet hakkındaki kanaat ve mütalâasını sorunca Reuf Beyin verdiği cevabı nakl etdikden sonra şu sözleri söyliyor:

«... Bana, padişaha muhafazai sadakati borc bildiğinden, mekamı saltanatın yerine başka mahiyyetde bir mevcudiyyetin ikamesine çalışmanın felâket ve hüsranı mucib olacağından bahs etmiş olan Reuf Bey, benim yeni kararıma muttali, oldukdan ve ba husus kararımın lehinde ve saltanatın lâğvi hakkında beyanatda bulunmasına dair teklifim karşısında mütalâa dahi serd etmeksizin muvafakat göstermişdir. Bu tavru hareket nasıl tefsir olunabilir? Reuf Bey, eski kanaatlerini tebdil mi etmişdi, yoksa kanaatlerinde esasen samimi değil mi idi? Bu iki noktayı bir birinden tefrik etmek ve biri üzerinde tam kanaatla hükm vermek müşkildir.» [S. 419]

[2] Tevfik Paşanın tercemei haline not olarak şu fıkrayı yazmışdım:

«Saltanat ve hilâfet hakkında karar ittihaz olunmazdan evvel Re'fet Paşa, huzura girüb bir kaç saat kalarak saltanatın millet meclisine intikal edeceğini ve kendi uhdesinde yalnız hilâfet kalacağını tebliğ eylemesi üzerine padişahın bu surete razı olmadığı ve mevlid alayından sonra huzurda cereyan eden müzakeratın saltanat ve hilâfete müteallik olduğu rivayet olundu.»

Tevfik Paşa, tercemei halinde bu fıkrayı şu şekle koydu:

«... Re'fet Paşa, huzurda bir saat kadar kalarak bazı ifadatda bulunduğu ve mevlid alayından sonra huzurda cereyan eden müzakeratın neticesinde meclisi vükelânın tekrar Babı âlide in'ikadına karar verildiği...»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ertesi pazar sabahı Re'fet Paşa, devairi hükümet müsteşarlarını — Divan yolunda «şark mahfili» denilen mahalde — nezdine celb ederek fealiyetin tatil edilmesini, hiç bir işe bakılmamasını, fekat rüesa, me'murin ve ketebenin kararı ahire kadar dairelerine devam etmelerini ve evrak ile eşyanın muhafaza edilmesini tebliğ eyledi.

7 teşrini sani 1338 salı günü sadaret dairesi, Re'fet Paşanın karar kâhı umumisi ittihaz olunduğundan heman tahliyesine lüzum gösterildi.

Yine o günden itibaren «Takvimi vekayi'» ceridesinin neşr edilmemesi bildirildi.

Devleti Osmaniyye ve Babı âli münhedim ve yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti kaim oldu.

Lozan sulh konferansına mürahhas tâyin olunan hariciyye vekili Ismet Paşa, o gün İstanbula geldi. İki gün sonra Lozana hareket etdi.

19 rebiulevvel 1341 [10 teşrini sani 1338] cum'a günü bazı cevamii şerifede Sultan Mehmedi sadisin ismi hutbede zikr edilmiş, bazılarında yalnız halife ile iktifa olunmuşdur. Ertesi cum'a günü bütün camilerde «halifetülmü'minin ve imamülmüslimin» denüb ism yad edilmemişdir.

§

Sultan Mehmed Vahidüddin 26 rebiulevvel 1341 [17 teşrini sani 1338] cum'a sabahı İngiltere devletine iltica etdi. Gazeteler, aleyhinde neşriyyatda bulunmakda oldukları halde iltica üzerine enva'i taanü teşnia kermi verdiler. Neşriyyatı vakıaya göre, muhakemesinin icrasile tertibi ceza edileceğinden kararı firare tebdil eylemişdir. [1]

17 teşrini sani 1338 tarihli gazetelerde İngiliz kerar gâhının bir tebliği resmîsi intişar etdi. «Harfiyyen tercemesi» olduğunu te'minen «Renin» gazetesinin neşr etdiği suretdir:

«Resmen haber verildiğine göre zatı hazreti padişahi, vaz'iyeti hazıra münasebetile hurriyyet ve hayatının tehlükede olduğundan korkarak bütün müslümanların halifesi sıfatile İngilterenin himayesini ve İstanbuldan der hal dışarı naklini taleb etdi. Zatı hazreti padişahinin talebi bu sabah is'af edildi. Türkiyede Britanya kuvası baş kumandanı ceneral Sör Çarles Harington, zatı hazreti padişahinin emir-

[1] İlmi Cifir'den dem uranlar, müddeti saltanatının dört sene, dört aydan ve bakisi, ay değil günden ibaret olduğunu — cülûsunu müteakiben — söylemişlerdi. سبحان الله الملك القادر

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lerine âmade olarak kendisine, bir İngiliz harb gemisine kadar refakat etmiş ve gemide Bahri Sefid filosu baş kumandanı Sör O. Dob. Brok tarafından kabul edilmişdir. Britanya fevkalâde komiserliği vekâletini ifa eden Mister Nevil Henderson, gemide zatı şahaneyi ziyaret ederek İngiltere kıralı haşmetlû beşinci Jorj hazretlerine arz edilmek üzere arzularını istifsar etmişdir.»

Harington, cum'a günü akşama doğru bu tebliğin suretini bir tezkire ile Re'fet Paşaya göndermişdir.

«Lefild» ajansının Londradan tebliğ etdiği bir telgrafda «Türkiye padişahı İstanbuldan Malaya İngiliz sefinei harbiyyesile Maltaya gitmişdir. Padişah bir kaç gün mukabdem İngiliz himayesini taleb etmiş ve esbabı insaniyet kâraneye mebni bu himaye ita edilmişdir.» denilmişdir.

Gazetelerin neşriyyatına nazaran: Sultan, İngiltere mümessiline vâkı' olan müracaatının kabulüne dair perşembe günü akşamı haber gelmesi üzerine tehiyyatda bulunarak alessehr Yıldız serayının arkasında Orhaniyye kışlasına çıkan metruk Malta kapusundan çıkub refakatinde oğlu Ertuğrul Efendi, baş mabeynci Ömer yaver, ser tabib Reşad Paşalar, hademe müdiri kaim mekam Çerkes Zeki, esvabcı başı İbrahim, berber başı Mahmud, tütüncü başı Sükri Beyler, ikinci ve üçüncü müsahib cevher ve Hayrüddin Ağalarla daha üç kişi bulunduğu halde kapu tışında bekleyen ceneral Harington ile birlikde otomobillere binmişlerdir. Dolma Bağce serayı sahilinde bir muşe girüb «Malaya» harb gemisine gitmişler, gemi der hal hareket etmişdir.

Bu sadadı pür ibretde şu ayeti celileyi tilâvetle iktifa etmek muvafıkı hikmetdir:

«قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» [1]

صَدَقَ اللهُ العَظِيمْ .

§

[1] Meali şerifi

«Söyle ki: Ey mülkün sahibi Allahım, dilediğine mülk verirsin ve dilediğinden mülkü alırsın ve dilediğini aziz edersin ve dilediğini zelil edersin. Hayır yalnız senin elindedir. Muhakkak ki sen her şeye kadirsin.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultanın firarı Ankaraya ihbar olunması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1923 [27 rebiulevvel 1341 — 18 teşrini sani 1338] de akd eylediği celsede hilâfetden hal'ine karar vermiş ve tanzim olunan fetva okunmuşdur:

«İmamülmüslimin olan Zeyd, düşmenin umum müslimin aleyhinde mucibi mahv olan tekâlifi şedidesini bilâ zaruretin kabul ile hukukı islâmiyyeyi müdafeadan aczini izhar ve müsliminin müdafeai mücahidanelerinde düşmene müvafekatle müsliminin ihlâl ve intikâsini mucib harekâte fi'len teşebbüs ve harekâtı ihtilâl kâranede devam ve ısrar ve ba'dehu ecnebi himayesine iltica ederek mekamı hilâfeti terk ve firar ile hilâfetden bilfiil feragat etmekle şer'an münhali' olur mu?

Elcevab: الله اعلم بالصواب olur.
كتبه الفقير
Mehmed Vehbi» [1]
عفى عنه الغنى

«Bu suretde hukuk ve menafii islâmiyyeyi sıyaneten mekamı hilâfete lâyik bir zate erbabı hallü akd tarafından bi'at olunmak vacib olur mu?

Elcevab: الله اعلم olur.
كتبه الفقير
Mehmed Vehbi
عفى عنه

Büyük Millet Meclisi, yeni halifenin, tâyini esami ile intihabına başlayarak Abdülmecid Efendi 148 re'y ile mekamı hilâfete intihab olunmuşdur.

§

İstanbulu işgal eden devletlerin askeri ve donanması 1923 [33 safer 1342 — 4 teşrini evvel 1339] da avdet etdi. Ehli islâm, mesrur oldu.

İki gün sonra üçüncü kol ordu, Anadoludan İstanbula geldi. Fevkalâde suretde istikbal edildi.

[1] Şer'iyye vekili ve Konya meb'usu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

18 rebiulevvel 1342 [29 teşrini evvel 1339] da Ankarada Cümhuriyet ilân ve Gazi Mustafa Kemal Paşa Cümhur riyasetine intihab olundu. İstanbulda yüz bir top atıldı, gece her taraf donatıldı.

Hilâfetin ilgasına, halifenin hal'ine ve Osmanlı banedanının erkek ve kadınlarının memaliki eçnebiyyeye çıkarılmasına dair tanzim olunan kanun 1924 [26 receb 1344 — 3 mart 1340] da Türkiye Büyük Millet Meclisinden tasdik olunması üzerine sabık halife oğlu, kızı, iki zevcesi ve bir kaç kadın ve iki kâtib ile — Leylei mirace tesadüf eden — o günün gecesi otomobillerle Çatalcaya sevk olunmuşlar, ekspres trenile İsviçreye müteveccihen hareket etmişlerdir. İki gün sonra şehzadeler, sultanlar ve damadlar da harice hareket etdirilmişlerdir.

§

Tevfik Paşa, bir seneden beri hasta idi. Son bir ayda gözleri de görmemeğe başlamışdı.

8 teşrini evvel 1936 da [1355 recebinin 21 nci gecesi] — senei hicriyye hisabile — doksan dört yaşında vefat etdi. Nişan Taşında Teşvikiye camiinde cum'a nemazından sonra cenaze nemazı eda olundu. Otomobillerle Yahya Efendi türbesine gidilerek hatireye defn edildi. [1]

Kurunı vüsta tarihi mücmelini Fransızcadan türkceye terceme etmişdir, basılmışdır. Babı âli terceme odası hulefasından iken — o zeman mearif nazırı olan — sadrı esbak Safvet Paşa, bazı âsar terceme etmeleriçün teşvik eylediği zevat arasında kendine de bu tarihi terceme etdirdiğini paşa, bana söyledi.

§

[1] Cenazede merbumun ve oğullarının bazı ehibbasından ve maiyyeitnde bulunanlardan hayli zat vardı. Fekat ümmid edildiği kadar galebelik yokdı. Cenazeyi selâmlamak üzere hükûmetce cami' havlisinde bir mikdar asker ve cenazenin naklinde bir müfreze polis bulunduruldu.

«Cümhuriyet» gazetesinde «ölümünden biraz evvel, cenazesinin mütevazı' bir şekilde kaldırılmasını vasiyyet eylemiş, hattâ her kesin gelüb cenaze alayının kalabalık olmaması içün gazetelere de hiç bir şey yazdırılmamasını reca etmişdir» deniliyorsa da bu hususda benim malûmatım yokdur.

§

Hayatının son günlerine aid olan karşıdaki resim, en muktedir ve meşhur operatörlerden kadr şinas Kâzım İsmail Bey ve diğer resimler, Paşa merhumun Necib oğlu muhterem Ali Nuri Bey tarafından ihda olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hamil olduğu ecnebi nişanları

Almanyanın birinci rütbe merit, murassa' Eğl ruj, Almanya imparatorunun murassa' Almanya kartalı üzerine menkuş tasviri ve Almanya madalyası, Rusyanın murassa' sent Aleksandr Noveski, Avusturyanın birinci sent Etiyen ve Leopold, İsveçin Kilâdeli birinci Etuval Poler, Norveçin birinci sent Olaf, Felemengin birinci Leon Teerland, İtalyanın birinci Sen Moris E lazar, İranın timsali şahî ve murassa' şirü Hurşid, Belçikanın birinci Leopold, Sırbın birinci Eğl Bilan, Habeşin birinci Mihri Süleyman, Bulgarın birinci Şen Aleksandr, Yunanın birinci Sen Suver, Kara dağın birinci Danilo, Saksonyanın birinci altun plâklı Alberlo Korazo, Gıran Duk Oldenburgun birinci merit, Romanyanın birinci Etuval dö romani ve veliyyi ahdin izdivacını muhtır — veliyyi ahd ile zevcesinin resimlerini havi — madalya, Hohenzolern hanedanına mahsus nişanın birinci rütbesi, İngilterenin kilâdeli birinci rütbe Viktorya, birinci rütbe Saks Koborg.

*
* *

Tevfik Paşa merhum — ekseri hususatda — taliin lûtfuna mazhar olan ricaldendir.

Babasının annesi, Kırım hanları evlâdından olduğıçün asîl bir aileye mensub ad olunur ki her halü kalinde vekar ve haysiyyet, tevazu' ve nezaket âsarı müşahede edilirdi.

Bazı hasebü neseb sahibleri vardır ki aslu faslı mechul olanları da mütehayyir edecek derecede evza'ı vaziane gösterirler. Asıl asalet, ruhdadır ki asaleti mevruse gibi kabili tegayyür değildir. Paşanın ruhundaki asalet, ef'alile müsbet idi.

Babasının sayesinde zaruretden âzade oldu. Bazı rical gibi fakru fa'ka içinde yuvarlanarak yetişmedi.

Babasının isrine ittiba' ile mebadii şebabında asker oldukdan sonra genc yaşında diplomasî mesleğine intisab etdi. Doksan dört senelik hayatının sonlarına kadar o meslekde bulundu. Bir çok hariciyye me'muriyetinde istihdam olundu, yolile terakki etdi. Ekseri mahdum ve damad beyler ve akriba ve bendegân gibi — istihkakı olmadığı halde — baba, kayın baba ve hami sayesinde, ya hud sunduğu jurnalların kazandırdığı teveccüh sebebile tefeyyuz ve emsaline tefevvuk etmedi. Hangi me'muriyete, hangi rütbeye ve nişana nail oldı ise gayret ve liyakatinin, bilhassa hüsni siretinin mükâfatıdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şahsan ne kadar afif ve namus kâr ise me'muriyet hayatında da o kadar dürüst ve müstekim idi. Hiç bir zeman, hiç bir suretle lekelenmedi. İstikametini her kese teslim etdirdi. Akval ve ahvali — dahilde ve haricde — her kese itimad telkin etdi. Her kesin hürmetini kazandı.

En büyük meziyyeti, sözünün ve özünün doğru olmasıdır ki buna, sözü ve özü doğru olmayanlar bile şehadet ederler.

Memduh Paşanın «esvatı sudur» daki beyanatı da doğru söylemekden sakınmadığına, emsali gibi celbi teveccüh içün riya kârlığa ve müdahene perdazlığa tenezzül etmediğini müeyyid olduğu içün kayd ediyorum:

«... Hakanı sabık, kablel inhilâ' Tevfik Paşayı huzuruna dâvetle «ortalıkda ve hususile lisanı matbuatda deveran eden mekalâtdan ne his ediyorsunuz, doğru söyler bir zat olduğunuza itimadım bulunmadığıçün hakikati benden ketm etmezsiniz» dediğinde «madame ki böyle emr buyruluyor, bildiğimi arz edeyim: efendimizi istemiyorlarmış» ifadesini der miyan edince «ben, terki saltanat ederim [1] lâkin hayatım ne olacak» istizahına da «hayat te'min kılınacağını kat'î suretde söyliyorlar» cevabında bulunmuşdır.

Berlin sefareti eyamında Ermeni iğtişaşatı taraf taraf baş göstermişdi. Seraydan şifreli telgraf keşidesile bu babda devletce ne yapılmak icab edeceği kendisinden soruldukda «kanunı esasinin tecdidi mer'iyyeti ahkâmı teskini buhrane tedbiri âcil olur» cevabını korkmadı yazdı. Sırası gelince doğru sözü söylemekden sakınmaz, meclisi vükelâde dahi riya kârlığa sapmazdı.

§ Said Paşa, İngiltere sefaret hanesine bağteten iltica edince hakanı mahlu', min küllilvücuh vehmü hiddete dalarak «Said Paşa hakkında harriciyye nazırının bana olan arzı bir kefalet demek idi [2] hal, aksini irae etdi. Sefaret haneden anı çıkarsun» irasile serziniş saz olmuşdur.

Tevfik Paşa, müddebir ve muktedir, afif ve halûk bir zatdır.»

Vefatında «Cümhuriyet» gazetesine yazılan mekalede Londra büyük elçiliğinde bulunduğundan bahs edilirken

«Londrada kendisini pek ziyade sevdirdi. Bilhassa müteveffa kıral Corc pek fazla sever ve her zeman hususi şekilde serayına dâvet ederdi. Paşa, daha o zeman İngiltere ile Türkiye arasında geniş bir dostluk vücude getirmeğe çalışdı. Fekat bazı siyasî sebebler dolayısile buna müvaffak olamadı.»

Ve «Akşam» gazetesinde:

«İngiliz maslahat küzarı M. Morgan, merhumun [vefatında] evine gelmiş ve oğullarını ziyaret ederek «pederiniz, müteveffa kıral beşinci

[1] Padişahın bu hususa dair söylediği söz, 1709 uncu sahifede münderiedir.

[2] Said ve Rıf'at Paşalar hakkında vaki' olan süale Tevfik Paşanın yazdığı cevabdan — o iki zatın tercemei halinde — bahs olunmuşdu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Corcun dostu idi ve hükûmetimin en büyük nişanını hamildi» cümlesile hükûmeti namına taziyetlerde bulunmuşdur.»
deniliyor.

Halid Ziya Bey «Seray ve ötesi» nde:

«... Abdülhamid zemanında senelerce hariciyye nezaretini pek dürüst. pek nezih bir devlet recüli sıfatile idare eden ve o zemanın çeşid çeşid levslerinden temamile uzak durmak seciyyesini gösteren Tevfik Paşa, Sultan Reşadın cülûsunu takib eden günlerde sadaretden çekilince Londra sefaretine geçmiş ve orada da muttasıf olduğu güzide hasletlerile uzun zeman kalmışdı.»
diyor, hakikate terceman oluyor.

Her tarafda sevilmesi, hürmet görmesi tabiî idi. Çünki sözü, özüne uygun idi. Hali, kaline uymayan münafıklardan değildi. Diplomatlık muktezasıdır, diyerek hakikate mügayir söz söylemekden, kallâşane hareketlerden, hile ve hud'adan, desise ve vesveseden, gıllu gışden, reftar ve güftarile şunu bunu aldatmakdan, bazı hem payeleri gibi her ferde sui zan etmekden müberra idi.

Taliinin en büyük lûtfı, hüsni ahlâk ile muttasıf olmasıdır. Ba husus kimseyi kırmaması, kimse ile oğraşmaması, külâh kapmak içün kimsenin aleyhinde bulunmaması, entrikaya tenezzül etmemesi, vükelâ ile ve maiyyetindeki me'murlarla hüsni imtizac etmesi, padişah tarafından — şahsa ve maslahata dair — sorulan şeylere doğru cevab vermesi hüsni ahlâkının şahidlerindendir.

Yukarılarda söylendiği üzere — hariciyye nezaretine tâyininden az zeman sonra — padişahın emrile yazdığı arizada esbak ve lâhik sadrı âzam Said ve Rıf'at Paşalar hakkındaki beyanatı, garaz ve ıvazdan âri ve istikameti vicdaniyye ile mütehalli olduğunu te'yid eden bir vesikadır. Onun yerinde başkası bulunsaydı telâkki etdiği emri, fürsat ad ederek — isimleri geçen — paşaların aleyhinde ve kendi lehinde idarei kelâm ve bu vesile ile padişahın bir kat daha teveccühüni kazanmağa ikdam ederdi.

Her kesde bir kusur bulmak itiyadında bulunanlar, paşanın lüzumundan fazla hilm ile mütehallık olduğunu iddia etmekdedirler. Filhakika tab'an halim idi. Fıtratı hiddet ve şiddete müsaid değildi. Maiyyetindeki me'murlara, erbabı müraceate, hademeye, hattâ kendi hizmetcilerine hiddet ve şiddet gösterdiğini gören yokdur.

Sadaretlerinden birinde bir gün sadaret odasında — hususî ve resmî — bazı maddeler hakkında benimle görüşürken ser yaver geldi. Bir kaç meb'usun, kendini görmek istediklerini söyledi. Paşa «meclis

TARIHVEMEDENIYET.ORG

günüdür, şimdi meclise gireceğim. Evrak var, bakacağım. Kendilerile görüşecek vaktim yok. Niçün böyle gün intihab ediyorlar. Müsteşar Beye gitsünler» dedi.

Berikiler görüşmek içün ısrar ederek tekrar haber salmalarile paşa — garaibden olarak — hiddetlenüb yüksek sesle «kabul etmeyeceğim» dedi Bu hale teaccüb etdiğimden «efendimizin hiddetlendiğini ilk def'a görüyorum, tarihe yazılacak vekayi'dendir» dedim. Bu söze cevab vermeyüb biraz evvel bahs eylediği maddeye devam etdi.

Yukarıda yazıldığı üzere — sadaretden isti'fa eden Tal'at Paşanın, Cavid ve Rahmi Beylerle Hayri Efendinin kabineye alınmasını söylemesi üzerine Paşa «madame ki yeni kabineyi de siz teşkil edecekdiniz, isti'faye neden lüzum gördünüz» deyüb kalkmış, yürümüş olduğunu bilâhare Ahmed Reşid Beye nakl eylemişdir. [1]

Bundan anlaşılıyor ki bir kerre de o vakt tehammülü azalmış, hiddetlenmişdir.

Rüsumat emanetinde mukaddema bir hidmete alınub müahharen hidmetine nihayet verilmek istenilen bir Almanın mukavele namesinde devletce hidmetden çıkarıldığı takdirde tazminat ve tekaüd meaşı talebine hakkı olacağı gibi öldükden sonra da ailesine meaş tahsis olunacağı muharrer idi. O zemanki rüsumat emini ile hariciyye nazırı Tevfik Paşa tarafından imzalanmış olan mukavele name, meclisi vükelâde okununca dahiliyye nazırı Hüseyn Hilmi Paşa «bu, nasıl mukavele? Bunu hangi hamiyyetsiz (!) imza etmiş? Bu, âdeta ihanetdir (!)» diye şiddetle ta'rizatda bulundu. Tevfik Paşa, yanında oturduğu halde hiç ses çıkarmadı. Sadaret mektubcusu sıfatile meclisde bulunan Ali Füad Bey — bir aralık yanından geçen — Hüseyn Hilmi Paşaya itiraz şiddetli olduğundan ta'mirini yavaşca ihtar etmesile «ne yapayım, böyle bir mukaveleyi imza etmeseydi. Onun imza etdiğini bilmiş olsaydım yüzüne karşı söylerdim.» dedi. [2]

Hüseyn Hilmi Paşanın — bilerek, bilmeyerek her ne suretle vaki olursa olsun — «hamiyyetsiz» ve «ihanet» kelimelerini ihtiva eden ta'n ve tahkiri müdafaası kalmamalı idi. Bilfarz müdafeaya imkân yok idise yine tahkire tehammül etmemeli, hangi emrlerle, hangi sebeblerle, hangi mecburiyetle mukavele nameyi imza etdiğine dair münasib sözler bulub diplomatca idarei kelâm ve tahkiri redde ihtimam etmeli idi. Hilmü tehammülün bn derecesine tehammül edilemez.

[1] «Canlı tarihler».
[2] «Görüb işitdiklerim»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Vaktile her ne sebebe mebni ise vaki olan bir hataya aid ta'riz ve tahkiri def' için müdafaaya kıyam etmek, Hüseyn Hilmi Paşadan başkasının ta'riz etmediği bir mes'eleyi tecdide ve uzun münakaşelere meydan vereceğinden sükûtu ihtiyar etmek, bir nevi' diplomatlık sayabilirse de «hamiyyetsiz» ve «ihanet» gibi hakaretlere katlanmağa diplomatlık da mütehammil değildir. Bu sebeble nev'i zade Ataî merhumun meşhur beytini — bir kelimesini değişdirüb — bu satırları okuyacak olan zevat ile hem zeban olarak irad etmek münasib olur:

«Hilmin! ol mertebesi sehl olmaz
Kesbsiz tâ bu kadar hilm! olmaz»...

«İradesi zaif, idaresi gevşek» olduğundan ve — eski tâbirle — «tehdidini ika'» edememesinden ve emrini infaz etdirememesinden bahs edenler de vardır ki misaller iradile müddealarını isbate çalışırlar.

Bazı hususda bunların hakkı teslim olunmak zaruridir. Zira hakikati tebdil, ya hud ta'lil etmek asla tecviz olunamaz. Doğruyu kabul etmek, doğruluğun icabatı tabiiyyesindendir ve doğruların şiarıdır.

«Emrini infaz etdirememek» hakikati, bir kerre benim hakkımda da zahir oldu. Senelerden beri müdiriyyetinde bulunduğum iyalâtı mümtaze ve muhtare kaleminin ilkasına devletce siyasî mecburiyyet görüldüğünden ve benim sebk eden sadıkane hidmetlerime mukabil açıkda bırakılmak suretile — mükâfat yerine — mücazat edilmesi tasvib olunmadığından o sırada şurayı devletde münhal olan iki âzalıkdan birine tâyinimi — mekamı sadaretde bulunan — Tevfik Paşa, reise bizzat ve bilvasıta tebliğ etdiği ve aradan günler geçdiği halde bir haber ve eser zuhur etmedi.

Bir gün yanında bulunduğum esnada paşa, bu işden bahs etdi. «Âzalıkdan birine sizi inha etmesini reise söyledim. Müvafekat etdi. Fekat inha etmedi. Mükerreren te'kid etdim, âmedciyi gönderdim. Âkibet aksi suretde hareket etdi. Kendince matlub olan sıfatları haiz iki zatı yazdığını söyledi İleri sürdüğü esbabı mucibeye [1] itiraz etdim. Sizin ehliyyetiniz ve hüsni haliniz kendince ve her kesce malûm olduğundan tâyininizi tekrar söyledim. İki gün sonra istediği âdemleri [2] yazmış, getirdi Okudum. «Dursun. Mütaleam var» dedim. Israr etdi, bana imza etdirdi. «Kendi elimle âmedciye veteceğim» diyerek aldı, götürdü» dedi.

[1] Mânasız olan esbabı mucibeyi ve verdiği cevabı paşa, bana anlatdısa da sözü uzatmamak için yazmadım.

[2] Bunun biri ittihad, diğeri itilâf cem'iyyetine mensub idi. Âti için ihtiyata riayet, muktezayi siyaset ve kiyasetdir!...

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bana izahat vermek lûtfunda bulunduğuna teşekkür etdikden sonra «bendeniz reça etmeden tensib ve teklif buyurduğunuz bu hidmete tâyin edilmediğimden ziyade emrinizin infaz edilmemesine teessüf ederim. Efendimiz gibi her suretle şayanı hürmet bir sadrı âzamın def'atle vaki' olan emrine reisin evvelâ müvafekat, sonra muhalefet etmek gibi etvarı tarrarane göstererek nihayet emri hükümsüz bırakmasına elbette teessüf olunur. O, arzusunun husulü içün nasıl ısrar etdise efendimiz de, inha etdiği iki kişiden birini redde ısrar buyurmalı idiniz Israrınıza karşı bittabi' mukavemet edemezdi. Emrinizi icraye mecbur olurdu.» dedim. pek sıkıldı. «Redde ısrar etseydim, isti'fa ederdi. Bu suretle kabinede buhran vuku' bulurdu.» dedi. «İsti'faye kalkışanlar, kabinenin devam edemeyeceğine kani' olanlardır. Devam edeceğinden emin olsalar isti'faye yanaşmazlar» dedim.

Muttasıf olduğu nezaket ve terbiye muktezasınca beni teskin içün kadr şinasane ve dil nevazane söylediği sözler arasında «müteessir olmayınız, sizin içün daha münasib bir me'muriyet bulacağımız tabiîdir.» dedi. [1]

Eski dahiliyye nazırlarından Ahmed Reşid Bey «gördüklerim — yapdıklarım» başlığile «Canlı tarihler»e derc olunan hâtıratında diyor ki:

«Tevfik Paşa, afif, müstekim ve muhterem bir zatdı. § En büyük kusuru za'fı tab'ı, en bariz seyyiesi de kayıdsızlığı idi. Sultan Hamidin hal' edildiği, Sultan Vahdeddinin de terki diyar etdiği zemanlarda sadaret mekamında bulunması avam nazarında şeametine, havas indinde de bahtsızlığına atf edilmişdi. Za'fı tab'ı, eskiden beri maiyyeti me'murlarının, daha sonra da ekaribinin ilkaatından kendisini kurtaramamış olmasile sabitdir. Tehattur ediyorum ki hariciyye nazırı iken açılmış bir me'muriyete bir iki gün fasılalı iki tezkirei hususiyye ile ayrı ayrı iki kişiyi arz etmişdi. İndettahkik biri hukuk müşaviri Hakkı Beye, diğeri hariciyye kâtibi Nuri Beye mensub olan bu iki adam içün onların yekdiğerini ta'kib eden iltimaslarını red edemeyerek bir tek me'muriyetin iki kişiye tevcihini inha etmiş olduğu anlaşıldı. İkisi de is'af edilmemişdi.»

[1] Sadrı âzamın bu sözünü nakl etdiğim sırada ehibbayi kadimeden sadaret müsteşarı Ali Füad Bey «ben, söyleyemem. Siz, söyleyiniz, münasib bir me'muriyet bulunmasını paşa, bana havale ederse çaresini bulurum.» dedi. Bu sözü aynen söyledim paşa der hal havale etdi. Bir kaç gün sonra Babı âli müdevvenatı kanuniyye ve — yeniden teşkil edilen — Takvimi vekayi' müdiriyyetlerine tâyin olundum. Kalemi — [illegible] gün—lâğv olunan iyalâtı mümtaze müdiriyyetine aid bazı vazifeyi de ifaye me'mur edildim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşanın «afif ve müstekim ve muhterem bir zat» olduğunu kimse inkâr edemez. Bu, bir hakikatdir. paşa ibtidayi neş'etinden hayatının sonuna kadar bütün harekât ve icraatı ile o hakikatı isbat etmişdir.

İnkâr olunamaz ki «za'fı tab'ı» ve «meaiyyeti me'murlarının ve ekaribinin ilkaatından kendini kurtaramamış olduğu» hakkındaki iddia da bazı ef'alile sabitdir.

«En bariz seyyiesi, kayidsizliği idi» sözü, mübhemdir hangi işlerde, ne suretle kayidsizliği görülmüş, bu yüzden devlet ve millet ne dürlu zarara oğramışdır, kayidsizliği bir işe iki kişiyi arz etmesi midir, ya hud diğer hareketleri midir, izah etmek lâzım gelirdi.

Kayidsizlik, bir işe iki kişiyi arz etmesi ise — inanılamayacak derecede — «اعجب العجائب و اغرب الغرائب» bir hali na becadır ki «kayidsizlik» kelimesile tarif olunamaz. İşidilmemiş ve lûgatlere kayd edilmemiş kelimeler bulmak icab eder. [1]

«Hal'» ve «terki diyar» mes'elelerinde «sadâret mekamında bulunmasının avam nazarında şeametine atf edilmesi» hakkında uzun söze lüzum yokdur. Çünki «العوام كالبهائم» kaziyyesi malûmdur. O küruhun her sözü kaleme gelmez. Şeamet ise teş'şümdedir. Bu, böyle olmakla beraber ekseren avamla beraber havassın da «şeamet» e kani' olduğu mechul değildir. Zira «basdığı yerde ot bitmez» tâbirine ma sadak bir takım şuhusı menhuse vardır ki oğursuzluğa kanaat edenlere bak verdirir.

31 mart vak'ası üzerine tehaddüs eden müşkilâtı guna gun içinde mekamı sadarete getirilmesi, Sultan Abdülhamidin hal'ı maddei feciasında mekamda bulunması, devletin inkırazı yaklaşdığı günlerde — o sinnü salinde, her dürlu çaresizlik hengâmında, ba husus kahtı rical evanında — iş başında kalması, inkırazın zemanı sadaretinde vukuı, nihayet Osmanlı devletinin son sadrı âzamı olarak tarihe kayd olunması, pek garib ve mehib tecellilerdendir ki isnad olunan «şeamet» e umumdan ziyade kendinin oğradığını ve bu yüzden «bahtsız» olduğunu kabul etmek daha doğrudur.

Bir de, hep «şeamet» li vak'alar zuhur etdiği, ya hud zuhur etmek alâimi göründüğü mehuf ve meş'um zemanlarda — ki

[1] Bu maddei hayret engiz, — âşınalarının garibül ahval ad etdikleri — meşhur Erzincanlı İzzet Paşanın, maiyyetindeki bir me'muru mesavisinden dolayı azl etdirdikden sonra mehasininden bahs ile bir me'muriyete ta'yini içün eline tavsiye name vermesine teaccüb edenlere «birincisi icabı maslahat, ikincisi muktezayi şanı vezaret» demesinden daha acibdir ki buna nisbetle İzzet Paşanın muamelesinde garabet görmemek lâzım gelir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Devletü milleti enva'i belâ sarmışdır
Her tarafdan esiyor badi semumı idbar»

mealine ma sadakdır — iş başına getirilmesi, kendinin değil, zemanın şeametine haml olunsa daha munsıfane hareket edilmiş olur.

Yine Reşid Bey diyor ki:

«Vahidüddinin şayanı emniyyet bulduğu iki kişinin ikincisi Dünüri Tevfik Paşa [birincisi eniştesi Ferid Paşa] bu zat, memleketde ve ecnebi diyarlarda namus ve haysiyyeti ile tanınmış olmak, iktidarı mahdud, fekat emniyyete bihakkın şayeste bulunmak dolayısile zatı şahanenin hüsni nazarını celb etmiş olması tabiî görünür.»

Paşanın «iktidarı mahdud» olarak tavsif olunması, emsaline kıyasen ise emsalin iktidarını tedkik ve bir kaç cebheden mukayese etmek, ve hangilerinin iktidarı mahdud ve hangilerinin bi hudud olduğunu tâyin eylemek icab eder ki bu, uzun bahslere yol açar, sadadın haricine çıkılır.

Yalnız şu kadar söylenilir ki Sultan Abdülhamidin eyyamı saltanatında sadrı âzam ve hariciyye nazırı olanlar içinde muktedir zatlar mevcuddur. Bunların iktidarı da bir birine kıyasen takdir olunabilir. Fekat hiç birinin iktidarı gayrı mahdud, ya hud bi hududdur denilemez. Denilirse her meslekde iktidar, ancak âsar ile isbat edileceğinden iktidarı bi hudud ad edilen zatların menafii devleti te'min eden âsarı revviyet kâranelerini ortaya koymak icab eder.

Tevfik Paşa, meslekden yetişmiş, altmış sene haricî me'muriyetlerde istihdam olunarak ümurı siyasiyyede meleke hasıl ve niçe mes'elei mühimmeye kesbi vukuf etmiş ve zemanının — dahilî ve haricî — enva'i müşkilâtı içinde icraatı sakimesile devlet ve milleti ızrar etmemiş, yine o zemanın müsaadesi derecesinde ümurı devleti hüsni idareye çalışmış olduğundan iktidardan mahrumiyyetine, ya hud iktidarının mahdudiyyetine hükm olunamaz.

Eşref merhum «سيف‌الله المسلول على اعداء الرسول» unvanlı kasidesinde — diğer vükelâ sırasında — paşa hakkında da şu beyitleri yazıyor:

Hariciyye düzelüb mazharı tevfik oldı
Deyen âdemlere gafil deme bühtan gibidir
Kalkmış olsa aradan mebhasi tazminatın
Bizde de diplomasi âlemi Yunan gibidir
Öyle dikkatle ahid name yazar kim nazır
Mavrakordatoya imzalamak âsan gibidir
Öyle bilgic ki Tisalyayı sanır Afrikada

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zan eder kim Atine merkezi Efgan gibidir
Olduğıçün bu dahi bi haberi ehli vukuf
Ah biçare vatan külbei ahzan gibidir»

Bu sözler, hezl kabilindendir ki hakikî bir mâna ifade edemez.

Meşrutiyyetin ilânını müteakiben «Miratı sicilli me'murini osmaniyye» başlığile neşr olunan eserde birinci def'aki sadaretinden bahs olunurken:

«Pek az imtidad eden müddeti sadaretinde devlete gayet mühim hidemat ibraz eylemiş ve ez cümle istibdadın avdetini ve memlekete ecnebi müdahalesini men'e müveffak olmuşdur ki bu suretle de milleti osmaniyyenin şükranı ebedîsine kesbi istihkak eylemişdir.» deniliyor.

«Mirat» ın bu senasında ıtra görünüyor. Yirmi iki gün gibi kısa bir müddetde ne yapılabilir ki paşa da o kadar devam eden eyyamı sadaretinde, ba husus 31 mart vak'asının tevlid etdiği müşkilât arasında «devlete gayet mühim hidemat ibraz» etsün.

«İstibdad» padişahın vücuduna aid ad olunub onun hal'ile istibdadın avdetine imkân kalmadığından ve yerine, Tal'at Paşanın «bizim kurduğumuz idare, olsa olsa münevver istibdaddır» dediği idare kaim olduğundan «istibdadın avdetini men'e» ne suretle müveffak olduğu anlaşılamamışdır.

«Memlekete ecnebi müdahalesini men'e müveffak» olması da cayi itirazdır. Müdahale, 31 mart hadisesine müteallik ise erbabı kıyam, ecnebi tebeaye ve memleketin — ecnası muhtelifeden mürekkeb olan — sekenesinin canlarına, mallarına tecavüz etmediklerinden müdahaleye sebeb yokdu. Vaki' olmayan, ya hud vaki' olacağı his olunmayan müdahalenin men'inden bahs etmek de na bemehaldir.

Reşid Beyin ifadesi vech ile Tevfik Paşa «her yerde namus ve haysiyyeti ile tanınmış ve emniyyete bihakkın şayeste bulunmuş» olduğundan Sultan Vahidüddinin «hüsni nazarını celb» etdiği muhakkakdır. Sultan, bir gün suhbet esnasında Ali Füad Beye «ben, bu devletde iki âdem gördüm, biri Tevfik Paşa, biri de âyandan Ali Rıza Paşa» demişdir

Şahsî görüşe bir şey denilemezse de bir hükm darın görüşü, ferdin görüşüne makîs olmadığından tedkik etmek, sebeblerini anlamak lâzımdır. Ali Füad Bey, bu «görüş» maddesini mükerreren bana nakl etdiği gibi «görüb işitdiklerim» e de kayd etmişdir. Fekat padişahın, hangi noktai nazardan ve hangi hidmetleri yüzünden «o iki âdemi» takdir eylediğini beyan etmemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Vahidüddin, o takdiri ile galiba büyük biraderine nazire yapmak istemişdir. Said Paşanın tercemei halinde söylendiği üzere Sultan Abdülhamid — mahremi olan — eski Paris sefiri Münir Paşaya «müddeti saltanatımda iki liyakatli âdem gördüm, biri Said Paşa, diğeri Ali Füad Bey [Âli Paşa zade] dir Bunların aklı hayra da erer, şerre de erer» demişdir ki temamile müvafıkı hakikatdir. Lâkin Sultan Vahidüddinin söylediği «iki âdem» de böyle mi idiler bilmiyorum!

Ali Füad Bey merhumun oğlu Hindistan sefiri kebiri Âli Bey «Mondros ve Mudanya mütarekesinin tarihî» namındaki değerli eserinde diyor ki:

«İradesi zaif, idaresi gevşek olmakla beraber başlıca hassaları, metîn bir hafıza ve soğuk kanlılık olan Tevfik Paşa. yarım asırlık siyasî vazifelerin verdiği tecribe sayesinde sıyt kazanarak devletin nazük anlarında hidmetine müraceat edilir bir unsur haline gelmişdi. Bu saika ile Sultan Hamid, 31 martda sadarete getirdiği zeman menfi hattı hareketile memlekete hidmet etmiş ve bu hidmeti hatırlanarak son Arnavudluk isyanı esnasında Said Paşanın, harbi umumî sonlarında Tal'at Paşanın yerlerine nam zed olarak ismi ileri sürülmüş idi. § Son Osmanlı kabinesinden ve reisinden, maksadı millî aleyhinde bir hareket zuhur etmiş olduğu iddia olunamaz. § Harekâtı milliye aleyhinde bulunmak şöyle dursun, bilâks Londraya gitdiği zeman konferansda tam yerinde sözü, millî hükûmetin murahhaslarına bırakmak, Sevr muahede namesini tasdik etmemek suretile millî dâvaya hidmet etmişdir. Esasen kendisinden beklenen, Anadolunun mesaisine elinden geldiği derecede yardım etmek, zafare kadar itilâf devletlerini oyalamak idi. Tevfik Paşa, bu vazifesini yapmışdır.»

«İradesi zaif, idaresi gevşek» ve «soğuk kanlı» olduğuna dair icab eden sözler yukarılarda söylenmişdi. Burada da «metîn bir hafıza» ya malik olduğundan bahs olunması muktazidir.

Hafızası hakikaten metîn idi Bu mümtaz hassasına her vakt şahid olurduk. Bazan yalnız, ekseren Ali Füad Beyle beraber ziyaretine gitdiğimiz zemanlar, saatlerce geçmiş mes'eleleri, vak'aları nakl eder, o mes'eleler, vak'alar bu güne aidmiş gibi düşünmeden sühulet ve selâset ile anlatırdı. Evvelce nakl etdiklerini, aradan yıllar geçdikden sonra bir münasebetle tekrar ederken bir noktasını değişdirmezdi Bir vak'aya dair on sene evvel dinleyüb kayd etdiğim beyanatını, bilâhare vaki' olan beyanatına temamile mutabık bulurdum.

Kuvvei hafıza erbabının ser firazlarından olan Said Paşa da onun hafızasını takdir ederdi. bana mükerreren şu sözleri söylemişdi:

«Rıf'at Paşanın vefatından sonra mekame geldiğim esnada — hariciyye nezaretinde bulunan — Tevfik Paşa ile refakat etdik. Bazı mühim mes'eleler hakkında tebligatda bulunmak üzere sefirlere gön-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

derirdim. Söylenmesi lâzım gelen sözleri uzun uzadı takrir ederdim. Kemali sükûnla dinlerdi. Bazıları gibi bu zatın da sözlerimi anlayub sefirlere anlatıcağına emin olamadığımdan «arzu buyurursanız ifadatımı yazınız da sefire okuyunuz» derdim. Hafifce başını sallayarak [1] «yazmağa hacet yok» der, sefaret haneye giderdi. Sefirden alub bana takrir etdiği cevablar, ifadatımı aynile anlatdığını ve hafızasının metanetini isbat ederdi »

İkinci def'aki sadaretinde kabinesini teşkil ederek mekamı meşihat içün münasib bir zat bulmakda müşkülâta oğradığı sırada sabık Mısır kadısı Yahya Efendiyi tehatturle mekama sevk eylemesi üzerine onun evvelce vefat etdiği anlatılmışdı.

Bu maddeyi Paşaya ateh geldiğine haml edenler olmuşdu. Paşa, ölenleri, kalanları zihninde tutmağa mecbur, ya hud me'mur olmadığından bir kaç sene evvel ölen, ba husus meslekdaşlarından ve ehibbasından olmayan bir âdemi hayatda zan etmesi, ma'tuhiyetine delâlet edemez. Fekat doğrudan doğru kendinin hatırladığı, ya hud — her işe karışan — bilgiclerden birinin hatırlatdığı bir âdemi derhal ileri sürmeyüb hayat ve mematını ve meşihati kabul edüb etmeyeceğin öğrendikden sonra ismini ortaya koymak icab ederdi. Bu icaba dikkat edememesi zuhule haml olunmalıdır.

Vefatında «Akşam» gazetesine yazılan makalede şöyle bir fıkra da görülüyor:

«Merhum, son def'a sadrı âzam olduğı zeman Recaî zade Ekremi mearif nazırı yapmağa karar vermiş, ihtiyarlığın verdiği bir unutkanlıkla Recaî zadenin çok evvel öldüğünü hatırlamayan Tevfik Paşaya «Ekrem Bey öleli çok zeman oluyor» demişler. Paşa, birden bire kendini toplamış ve yapdığı hatayi şu zarif cümle ile tashih etmiş: Biz onu lâ yemut biliyoruz.»

Yahya Efendi maddesine benzeyen bu hâdise de bunaklıkdan ziyade unutkanlığa isnad edilmelidir. Zira bunak olsaydı derhal aklını başına toplayub o güzel sözü söyleyemezdi.

Doksan yaşını aşdıkdan hayli müddet sonra hafızasına zaf gelmeğe başladı. Çok söylemekle me'luf olduğundan nakl etdiği mes'eleleri ba'zan bir birine karışdırırdı. Hatta bir gün siyasî bir mes'ele anlatırken söz karışdığından Ali Füad Bey yavaşca «artık mahfuzatından istifade edilemiyecek» demişdi.

Sultan Abdülhamid — haklarındaki itimadından dolayı — iltizam ve uzun müddet istihdam etdiği vükelâdan biri de Tevfik Paşadır.

[1] Paşanın başı, mühim bir mes'elenin müzakeresinde, mühim bir vak'a esnasında hafif sallanırdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Onu — vükelâdan bir kaç zat gibi — her tebeddülde ibka ederek — mekamı sadarete ta'yinine kadar on üç seneden fazla mütemadiyen hariciyye nezaretinde bulundurmuşdur.

Nezaretde bulunduğu mütdetce itimad ve iltifate mazhar oldu. Ba'zı emsali gibi gadaba oğrayub da azl ve teb'id edilmedi. Muhtelif vesilelerle bir düziye tekdir ve ta'zib olunmadı. Ancak bir kaç def'a itab edildi.

Ali Füad Beyle ziyaretine gitdiğimiz günlerden birinde — mu'tadı vech ile — me'muriyetleri esnasında cereyan eden hâdiselerden bahs ederken şunu da nakl etdi:

Yemende nevahii tis'a namı verilen dokuz nahiye ve Mısır ve İran hududlarından dolayı İngiltere devletile vaki' olan ihtilâf üzerine sefire ba'zı tebligatde bulunmak içün Tarabyadaki sefaret haneye gitmesi ve mülâkat neticesini arz etmesi emr edildi. Vazifesini yapub seraya avdetinde mülâkatın neticesini yazması emr olundu. Mufassal bir ariza yazdı. Sefir, Padişah her istediğini yapmağa muktedir olduğundan arzu ederse memleketin menafiini mucib bir çok iş yapabileceğini söylemesile kendi de zâtı şahanenin hüsni niyyetini ve münasib bir zemanda kanunı esasiyi de iade edeceğini beyan eylediğini arizasında arz etdi. Sefire bu yolda lisan kullanması mahzuziyeti âliyi müstelzim olduğu tebliğ kılındı.

Yukarıda söylenen hudud meselelerinin o gün Meclisi vükelâda müzakere ve kararının akşame arz edilmesi hakkında irade sadır oldu. Sadrı âzam Rif'at Paşa «meselenin hariciyye nazırı hazır iken müzakeresi icab edeceğini. nazır ise meclise gelmediği gibi ikamet gâhında da bulunmadığından müzakere kabil olmadığını» arz eyledi. Gece geç vakt seraydan hanesine avdetinde Mabeyn baş kitabetinden gelen tezkirede o gün niçün Babı âliye gitmediği, nerede bulunduğu tevbih âmiz bir tarzda süal olundu. Paşa, ertesi gün seraya gidüb baş kâtible görüşdü. İradei seniyye iktizasınca gündüz akşama kadar sefaret hanede, gece geç vakte kadar serayda bulunduğu halde vaki' olan süal ve ıtabdan dolayı duçarı hayret olduğunu anlatdı. Baş kâtib, keyfiyeti tahriren arz etmesini söylediğinden derhal yazdı. Baş kâtib, huzura gidüb arizayı takdim ile avdetinde «Efendimiz. Ragıb Paşa [mabeynci] kendisinin ehliyyet ve kifayetinden bahs etdiği içün Hariciyye nezaretine getirdim. Yoksa Berlinde kalırdı, buyuruyorlar» dedi.

Paşa, bu ifadeyi, kendini isti'faye da'vet mahiyetinde telâkki ederek «ben, Ragıb Paşanın tavsiyesile değil, teveccühi şahaneye istinaden bu mekamda bulunuyorum zan ediyordum» diyerek isti'faye kalkışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ertesi gün seraya celb edildi. Padişah, Paşanın oturduğu odaya gelüb sakalını karışdırarak ve tavana bakarak bir müddet sükût etdikden sonra «Padişahlar vükelâsının babasıdır. Bir baba, evlâdını tevbih etdiği gibi bir Padişah da, baba sıfatile kendilerini tevbih eyler ve ba'zı kerre bu tevbih haksız da olur» deyüb haksız süal ve itabından dolayı i'tizar ve iltifat etdi.

Bu muamele de Tevfik Paşa hakkındaki tevecciihe şehadet eder. Öyle olmasa idi, Zatı humayun, i'tizar ve iltifat ile memnun etmezdi.

Halil Rif'at Paşanın tercemei halinde yazıldığı üzere resmî ziyafetlerde Padişahın — ziyafet mahalline gidilmezden evvel — sadrı âzamlarla görüşmesi mu'tad iken bir ziyafetde sadrı âzam huzura kabul olunmayub Tevfik Paşa da'vet edildi. Bir müddet görüşüldükden sonra Padişah «siz, benimle gideceksiniz» dedi ve kendinin kullandığı açık arabada yanına oturtarak ziyafet mahalline götürdü. Rif'at Paşaya karşı bu suretle gösterdiği iğbırarı ve Tevfik Paşa hakkında ibraz etdiği bu fevkalâde iltifatı görenlerden Dahiliyye Nazırı Memduh Paşa, Padişah çekildikden sonra «sadaretinizi tebrik ederiz» demesile Tevfik Paşa «böyle bir şey yokdur» dedi. Öteki «bu iltifatı fevkalâde, sadarete işaretdir» cevabını verdi. Diğer vükelâdan ba'zıları da — Memduh Paşa gibi işareti bişaret ad ederek — tebrik eylediler. Rif'at Paşada şübheye düşdü.

Padişah, Tevfik Paşayi mekamı sadarete getirmek isterdi. Fekat tesavvur etdiği mahzur, buna mani' olurdu. Paşa, bana şu garib maddeyi nakl etdi:

«Bir gün Şamlı İzzet Paşa, eve geldi. «Şevket meâb Efendimiz, kendini mekamı sadarete getirmek istiyorum. Lâkin zevcesini tatlik etmesi lâzımdır. Çünki zevcesi [1] hıristiyan olan bir sadrı âzamın hoş görülmeyeceği tabiîdir» buyuruyorlar. Tatlik ederseniz derhal mekama gelirsiniz» dedi ve tatlik için teşvikatda bulundu. Bu tebliğden ve İzzet Paşanın münasebetsiz teşvikinden müteessir oldum. Ağır sözlerle teklifi red etdim. İzzet Paşa gitdi. Bir daha bu hususa dair haber gelmedi.»

Elli yıllık refikai hayatına sadık olmayan, ikbal uğrunda onu fida etmek habasetini irtikâb eden bir şahsı deniyyüttab'ın devlete de, millete de, padişaha da sadık olmayacağını, bir menfaat mukabilinde onları da fida etmekden çekinmeyeceğini, ailesine sadık olmayandan sadakat beklemenin mahzı hamakat olacağını, ba husus Tevfik Paşa

[1] Hanım Efendi, bilâhare ihtida etdi. «Afife» ismi verildi. 16 şubat 1949 da vefat etdi. Edirne kapusunda asrî kabristane defin olundu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gibi her vech ile namuslu bir âdeme karşı böyle bir teklifi sahifde bulunulmasının onu ne kadar müteessir ve müteneffir edeceğini Sultan Abdülhamid gibi zeki bir zatın nazarı teemmüle almamasına teaccüb olunur.

Bu, o kadar garib ve şayanı tayib bir maddedir ki Paşanın ağzından işitmeseydim inanmağa imkân bulamazdım.

§

Paşa merhum, kibrü rüunetden müberra, vekarı nisbetinde mütevazı', ciddî, müeddeb, dil nevaz bir merdi muhterem idi. Her kese hüsni muamele eder, lâyık olanlara daha fazla riayet gösterirdi.

Hukuku kadimemiz olmadığı halde — hukuku kadimemiz olan sadrı âzamlardan ziyade — hakkımda teveccüh ve emniyyet ibraz ederdi. Mekamda bulunduğu zemanlarda yanına gitdikce, ma'zuliyet evanındakinden ziyade iltifatla beni uzun müddet bırakmazdı.

Yine bazı sadrı âzamlar gibi

«Ayinei devletin bu da sırrı mübhemi
Mansıbda âşinaları bigâne gösterir»

mealine müvafık olarak hengâmı ikbalde eski âşinaları tanımakdan iba ve eyyamı idbarda bigânelere bile âşinalık göstermeğe itina eden mütelevvinlerden, iki yüzlü yüzsüzlerden ve ikbale aldanan ahmaklardann değildi. Meslekinde sabit, Halisül Füad, her halü kali samimî ve her suretle şayanı itimad idi. En küçük âdemden en büyük âdeme kadar ihlâs ve safvet ile muamele ederdi. Bazı merasim perest eşhası âdiye gibi hususî meclisinde teşrifate lüzum görmezdi.

Son sadaretinde bir cum'a günü konağında ziyaret etdiğim esnada «yakın olalım» diyerek beni yanındaki koltuğa oturtdu. Bir müddet sonra iki nazır geldi. Benim alt tarafımda oturdular. Ben, bu vaz'iyeti münasib görmediğimden yerimi değişdirmeğe davrandım, paşa mâni' oldu. Nazır beylerimizin, benden ziyade paşaya canları sıkıldığı çehrelerinden anlaşılıyordu. Yan gözle bana bakdıkları görülüyordu.

Paşa «Beylikci Bey Efendi ile [1] elbette tanışırsınız» dedi. Onlardan biri, tanışdığımızı yarım ağızla söyledi. Sırasını getirüb paşaya hitaben «bir âdem, meratibi resmiyyede hasbelkader aşağıda kalmakla kadrü kıymetden düşmez. Yine sevki kaderle istihkaklarından fazla yükselenler, yükselmeyenlere nazarı istihfaf ile bakmak salâhiyyetini haiz

[1] O zeman divanı hümayun beylikciliğinde bulunuyordum.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olamazlar. Bakarlarsa bakarlık [1] etmiş olurlar.» dedim. Paşa, sözümü tasdik etdi. Bunun üzerine iki nazırın üst tarafda oturanı, beni birden bire tanıyamadığını ve hürmet kârlarımdan olduğunu söyledi.

§

Merhum, lâtifeden ve zarif sözden hoşlanırdı. Vakti müsaid ve meclis. hâli ise bazı fıkralar ve nükteler söylenmesinden zevk alırdı. Yaşlı olmayanların bile lâyıkile anlayamadıkları ince sözleri, nükteleri o yaşda anlardı.

Bir gün suhbet esnasında — bıyık altı gülerek — mühim bir şey soracakmış gibi «canım efendim, şurada delikli bir konak varmış, siz biliyormuşsunuz» dedi. Delik mes'elesini duyanlardan biri, kendine anlatmış. hoşuna gitmiş ki bunu bana söyletmek istedi, söyledim. Çok güldü.

Mes'ele şudur: Ecnebi işgal kuvvetlerinin, — yukarıda bahs olunduğu üzere — bizi cebren ve kahren evimizden çıkarub her suretle perişan etdikden sonra Babı âli civarında — ısıtması müşkil, pek rutubetli bir eve sığınmışdık. Bir müddet sonra dahiliyye müsteşarlığına tâyin olunan bir şahsı vazi', evin bir tarafında oturmak istedi. İki yabancı ailenin ikametine müsaid olmadığı hüsni suretle anlatıldı. Buna kızub «neden müsaid olmasun, evin altında iki delik [kapu] var, ikisinden de işlemek kabildir» diye tekrar haber saldı. «İki delik olmakla ikisinden de işlenmez ya. İki kişi münferiden iki delikden işleseler içeriye girince — evin şekli inşası iktizasınca — karşı karşıya gelirler. Bir birine yabancı ve aile sahibi olan o iki kişinin içeride birleşmeleri bittabi' hoş bir şey değildir» tarzında cevab verildi.

Sayei hudada geniş ve sıhhî bir evde yaşamağa alışmış olan musibet zede bir aileyi — me'muriyetine dayanarak — tazyik ve ta'ciz etmesi, hasaisi mürüvvete muhalif ve o âdem, bunu takdirden âciz olduğundan dayatıverdik, eve sokmadık. [2]

§

Paşa, servet ve sâmanını mezara götürmek, ya hud kendinden sonra evlâdını sefahete sevk etmek içün kemali hırs ile saklayan ve bir ferde bir lokma yedirmeyen hasislerden olmadığından remazanı şerif-

[1] « ﺑﻪ » ın mânasını anlamadıkları hallerinden anlaşılıyordu.

[2] Nezaret me'murlarından olan kardeşimin meaşından âdi bir vesile ile kıstelyevm yaparak intikam almağa kalkışdığından hakkın inayetile şerrî def' edildi. Dinamitli bir beyt de söylenerek aklı başına getirildi. Biraz sonra da me'muriyetinden mündefi' oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lerde iftara gidenlere nefis ve mebzul taamlar yedirdiğini ve taltif kârane sözlerle huzzarı tatyib eylediğini iftarında bulunanlar söylerlerdi.

Resmî ve hususî müraceatda bulunanları red etmeyerek mes'ullerinin is'afına himmet etdiğini de tecribe edenler anlatırlardı.

Bir gün Ali Füad Beyle evine gitdiğimizde «geçmiş zeman olur ki hayali cihan değer» fehvasınca her şeyin çok ve ucuz olduğu zemanlardan bahs ederek kendimizi hayalen avutmak istedik.

Lûtfu insaniyyetden mahrum bir takım eşhası hasisenin meclisine devam ile akıntıya kürek çekmekden ise kendi gibi âli cenab, mürüvvet meab bir zate mülâzimet edüb de her vech ile müstefid olmakda gaflet etdiğimizi, hoşlanacağı bir tarzda söyledim. O da vaktile tanışmadığımıza müteessif olduğunu söyledi.

Memleketde bir şey bulunmadığı ve bulunanı da ateş behasına çıkub almak kabil olmadığı konuşulurken mukaddema sofralarımızı tezyin eden kaymaklı, fıstıklı, bademli yassı, tel ve ekmek kadaiflerinden, baklavalardan, helvayı hâkanîlerden, kuzu doldurmalarından, yoğurtlu ve pideli köftelerden ve sair et'ımei nefiseden

«ekl edince şad ederlerdi bizi
Hepsinin de ruhi paki şad ola»

diyerek kemali şevk ile bahs etdikce paşa merhum, mütehassirane güler ve nefis yemeklere müncezib olan Ali Füad Bey merhum da — galiba nefsinden kıyas ederek — yavaşca «söyleme, âdemceğizin ağzı sulanıyor» der idi.

Faide ümmid edilen mukbillerin — pervane gibi — etrafında dolaşmak, ve istifade me'mul olmayan müdbirlerden uzak dolaşmak, maatteessüf pek eski âdetimiz olduğıçün kûşei inzivaye çekilen paşayı ancak üç beş kimse — pek seyrek olarak — ziyaret ederdi. Son zemanlarda onlar da ayaklarını kesmiş olacaklar ki bir vaz'ı hazin ile «sizden başka beni kimse arayub sormuyor, semtime oğramıyor. Siz vefa kârsınız, vefatımdan sonra da beni unutmayacağınızı ümmid ediyorum» dedi Pek müteessir oldum. «Lûtfu iltifatınızı gördüğüm için yaşadığım müddetce efendimizi unutmayacağıma, şayed sonraya kalırsam namınızı daima rahmetle yad edeceğime emin olunuz» dedim. İkimizin de gözleri doldu. Şimdiye kadar va'dimde hulf etmedim ve etmeyeceğim.

«Naili rahmeti rahman olsun
Dahili ravdai rıdvan olsun»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İBRAHİM HAKKI PAŞA

İbrahim Hakkı Paşa, Şehr emaneti meclisi reisi Sakızlı Mehmed Remzi Efendinin oğludur. 1863 [28 şevval 1279] da İstanbulda doğdu.

Sıbyan mektebinde okudukdan sonra Beşiktaş rüşdi mektebine girdi. Tahsil müddetini ikmal ile şehadet name aldı. Bir sene mahreci aklâme devam etdi. Yeniden te'sis olunan mektebi mülkiyyeye kayd edildi. Beş sene tahsili ilm ile 1882 [12 şevval 1299] da — sınıfının birincisi olarak — aliyyülâla derecede şehadet name almağa müveffak oldu.

Yine o sene şevvalinin 29 unda — meaşsız olarak — tahriratı hariciyye kalemine me'mur edildi. On bir ay devam etdi. Salise rütbesi verildi.

1884 [9 şevval 1300] de mabeyn mütercimliğine, 1886 [25 rebiulevvel 1304] de — ilâveten mektebi hukuk tarih ve bir müddet sonra — ilâveten — hukukı siyasiyye, hukukı idarei mülkiyye, hukukı düvel, 1889 [16 zilhicce 1306] da Hamidiyye ticaret mektebi ilmi servet ve hukukı ticaret muallimliklerine de tâyin kılındı.

Birer ikişer sene fasıla ile saniye rütbesi, dördüncü ve üçüncü Mecidi nişanı, mütemayiz ve ulâ sınıfı sanisi rütbeleri tevcih olundu.

Almanya imparatoru ikinci Vilhelmin, İstanbulu ilk def'a ziyaretinde meaiyyetine me'mur edildi. Üçüncü rütbe Eğl ruj nişanı ihda olundu.

Müvakkat me'muriyetle İtalya ve Yunanistan taraflarına azimet ve vazifesini ifa ile avdet eyledi.

Şikago sergisine birinci komiser nasb olunarak iki def'a şikagoya gitdi.

İstanbula gelen Siyam kıralının kardeşi prens Damberga mihman dar oldu. Prensin huzura kabulünde terçemanlık ederek imtiyaz nişanının altun ve gümüş madalyaları ve Siyamın Elfan Bilân nişanı verildi.

Muhtelif tarihlerde üçüncü rütbe Osmanî, ikinci rütbe Mecidî nişanları ve ulâ sınıfı evveli, 1893 [şaban 1310] da balâ rütbeleri tevcih kılındı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1894 [8 zilhicce 1311] de meclisi sıhhiyye âzalığına ve — mabeyn mütercimliği uhdesinde kalmak üzere — yine o tarihde «9028» kuruş meaşla Babı âli hukuk müşavirliğine nasb ve meaşı tedricen «18875» kuruşa iblâğ olundu.

Hakkı Beyi — mektebi mülkiyyede henüz çocuk iken tanıyan — Abdülrahman Şeref Efendi, onun vefatından sonra «Serveti fünun» a yazdığı mekalede diyor ki:

«... Babı âli hukuk müşavirliği, ecnebi hukuk şinasanına [Laren, Parnis, Kor, Keşer] mevdu' iken Gabriyel Noradonkiyan Efendi ile beraber Hakkı Beye tevdi' olunması, işbu vazifei mühimmeyi ifa edecek iktidarı haiz memleketde âdem yetişdiğine dal idi. Hakkı Bey, desti tedkiku temyizine havale olunan mesalihi ecnebiyyeyi, hem hükûmeti seniyyenin ve hem alâka dar olan tarafı diğerin menafiine ve adlü hakka müvafık suretde hallü tesviyeye bezli mechud ve aynı zemanda mesaili mütenevvia ve müteşettide ihatai vasia ve ârayi saibe izhar etmekle hem Babı âlinin ve hem mehafili ecnebiyyenin emniyyetini kazanmışdır.»

İstanbula gelen Sırb kıralı Aleksandrı istikbale ve avdetinde Nişe kadar teşyia me'mur oldu.

Muhtelif tarihlerde Bosnalılar mesalihi içün müteşekkil komisyon riyasetinde, Rum İli şimendüferi tahvilâtına müteallik bazı mevaddın tedkiki ve Beyrut rıhtımı içün müteşekkil komisyon ve — «9028» kuruş meaşı munzam ve «7650» kuruş harcı rah ile — Rum İli teftiş hey'eti âzalıklarında bulundu. «9028» kuruş meaşı munzam ve «21240» kuruş harcı rah ile Cebeli Druz tahkik hey'etine me'mur edildi.

Mahremane me'muriyet ile Bulgaristana gönderildi. Bir hafta sonra döndü.

Yunan hükûmetile akd olunan eşkiya, iadei mücrimin, tâbiiyyet ve konsolosluk mukavele namelerini müzakere, Yunan tazminatı şahsiyyesini tevzi' komisyonları âzalık ve reisliklerinde, anarşistlere dair tedabiri düveliyyeyi iitihaz içün Romada akd olunan konferans mürahhaslığında, bu konferrnsın mukarreratını tedkika me'mur komisyon âzalığında, Bulgaristanla devlet arasında ihtilâflı mesailin, patent resminin, Rusye tebeasına verilecek tazminat faizinin ve tebea müddeayatının tedkiki, İzmir, Alaşehir hattı hasılatı hakkındaki ihtilâfın halli, Kosova valisi hakkındaki şikâyetin tahkiki, kanunı cezaya anarşistliğe dair fasl ilâvesi, Sırbistan, Yunanistan Bulgaristan ve İran ticaret muahedelerinin, Lorando ve tobini matlubatı mes'elesinin, şark demir yolları kumpanyasile ihtilâflı mevaddın tedkiki, Bulgaristanla akd olunan ıtilâf namenin takibi, muahedatı ticariyenin tahdidi, muhtelit tarifei sıhhiyye, gümrüklerde muayenei sıhhiyye nizam na-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mesinin ta'dili, damga resmi kanunu, Bulgaristandaki müftilerle hukukı vakfiyyenin te'mini ve iadei mücrimin, ecanibinin hakkı istimlâki içün teşkil olunan komisyonlar âzalık ve reisliklerinde ve bazı adliyye me'murlarının imtihanları içün mektebi hukukda teşekkül eden hey'eti temyiziyye reisliğinde bulundu.

Yunan konsolos hanesine aid bir mes'elenin tahkiki içün İzmire ve şark demir yolları işledici kumpanyasile ihtilâflı maddelerin istişaresiçün Parise gönderildi.

Said Paşa «hâtırat»ında diyor ki:

«Babı âli hukuk müşaviri Hakkı Beyin hariciyye müsteşarlığına tâyinini arz etdim. [1] Tezkirei maruza — re'yi şahaneye müvafık olmayan maruzatda olduğu gibi — cevabı resmi ile değil, mabeyn baş kâtibi tarafından tezkirei hususiyye ile red olundu. Fekat tezkirede yine iradeye istinad ediliyordu. İki gün sonra huzura gitdiğimde Hakkı Beyin hariciyye müsteşarlığı ehliyeti müsellemesine ve müsteşarlığın ehemmiyyetine mebni olduğundan is'afı lüzumunu tekrar arz eyledim. Zatı şahane «Hakkı Bey içün ilerude başka me'muriyet bulunur» cevabile reddi evveli te'kid etdi....»

İlânı meşrutiyyeti müteakiben Haşim Paşanın isti'fası üzerine 1908 [4 receb 1326] da «36000» kuruş meaşla mearif nezaretine tâyin olundu.

Kâmil Paşa kabinesinde 9 recebde nezaretde ibka ve dahiliyye nezareti vekâleti ilâve edildi.

Dahiliyye nezaretine tâyin kılınan Reşid Akif Paşanın itizarı üzerine 27 recebde vekâlet, esalete tahvil ve mearif nezareti vekâleti de ilâve olunarak bir ay ifayı vekâlet etdi.

1 ağustos 1324 de icra kılınan tensikatda meaşı «20000» kuruşa indirildi.

1908 [21 zilkide 1331] de «25000» kuruş meaş ve «16000» kuruş tahsisat ile Roma sefaretine nasb edildi.

Abdülrahman Efendi diyor ki:

«... Mearifde Emrullah Efendinin ve sair erkânı nezaretin tensibile ilk icra eylediği me'murin tensikatında isabet edemeyüb itirazlara oğramış ve dahiliyye nezaretinde her aklına gelenler ve açıkda kalan mülkiyye me'murları, ba husus işe yaramaz ve na ehl mazuller valilik ve mutasarrıflık mütalebesile her gün nezaret odasını abluka eyledikleri cihetle adedleri yüzlere baliğ olan işbu müddeilere meram anlatmak ve dâvalarını def' etmek içün pek ziyade sıkılmış ve yorulmuşdur. Kalbi ve tehammülü geniş olmak hasebile ta'cizat ve tazyikatı vakıaya ol kadar aldırmayub tarifi na kabil meşgaleler ve gürültüler arasında intihabatı icra etdirmişdir. Lâkin na hoşnudların tekessürü ve matbuatın şiddetli taarruz ve hücumları karşusunda muhafazai mekam edebilmesi

[1] Altıncı sadaretinde.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gayrı kabil olmağın meclisi umuminin ictimaında Roma sefaretile İstanbuldan çıkarılmış ve garaz kârane ve na beca tarizlerden kurtulduğu gibi muhtaç olduğu istirahate de nail olmuşdur.»

1809 [15 zilhicce 1k27] de Hüseyn Hilmi Paşanın isti'fası üzerine rütbei vezaret tevcih ve «25000» kuruş meaş ve «5000» kuruş tahsisat ile mekamı sadarete tâyin olundu. [1] Romadan İstanbula geldi.

Mesnedi meşihate nasb edilen Anadolu kadı askerliği payelulalarından Evkaf müfettişi Hüseyn Hüsni Efendi ve hattı hümayunu hamil olan mabeyn baş kâtibi Halid Zıya Bey ile — seray arabalarına rakiben — zilhiccenin 30 uncu çarşanba günü merasimi mutade ile Babı âliye geldiler. Hattı sadaret müsteşarı Âdil Bey okudu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Hakkı Paşa

Hüseyn Hilmi Paşanın isti'fasına mebni mesnedi sadaret uhdenize ve mekamı meşihat sudurdan Hüseyn Hüsni Efendiye tevcih kılınmışdır. Ümuri idarei devletin ahkâmı celilei şer'iyyeye ve usuli meşruai meşrutiyyete tevfikan hüsni temşiyeti ve usuli mezkûrenin fevaid ve muhassenatı delâili fi'liyye ile irae ve isbat edilerek sunufı muhtelifei ehali beyninde hüsni âmizişin bir kat daha takviyesile memleketin te'mini terakkiyatı maddiyye ve maneviyyesine ve istihsali refahı âmmeye hâdim kavanin ve tedabirin bir an evvel ittihaz ve icrası ehassı âmali mülûkânemdir. Teşkil edeceğiniz hey'eti vükelânın ol vech ile hüsni temşiyeti ümure sarfı mezidi itina edeceğine itimadı şahanem ber kemaldir. Cenabı hak, tevfikatı samadaniyyesine mazhar eyleye.

30 Zilhicce 1327 Mehmed Reşad»

Düyunı umumiyye evrak müdirliğinden mütekaid, kudemadan Reuf Bey, şu beyti söylemişdir:

«Sanırım sadrı cedid, sadra şifa bahşadır
Aldı hakkile vezaret beğimiz, paşadır»

---

[1] Dairei sadaret şifre kalemi hulefasından iken Mısra giden Salâhuddin Bey «Bildiklerim» başlığı ile neşr etdiği kitabda [S. 29] diyor ki:

«... Kabine yağma kerlik ve harekâtı cinaiyye ile meşgul olduğu sırada hamileri Vilhelmi sani ile veliyyi nimetleri olan cem'iyyet tarafından gelen emirler üzerine Trablusı Garb pazarlığı (!) içün Roma sefiri olan Hakkı Paşaya muavenet etmek (!) ve sıfatı resmiyyesi olan sefirin giremeyeceği yerlere girüb çıkmak ve göremeyeceği âdemleri görüb konuşmak içün mü'temen ve kâr âşina bazirgânlar i'zamı lâzım gelmekle bu gibi dekayiki ahvale vakıf ve tarafeynin itimad ve emniyyetini haiz bazirgânlar sevk edilmiş ve bilhassa Karasu Efendinin bu babdaki himmet ve gayreti vatan perveranesile:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Dört buçuk ay ticaret ve nafia nezaretini vekâleten ifa eyledi. Hariciyye nazırı Rıf'at Paşa Paris sefaretine tâyin olunduğundan 1911 [şaban 8 1329] da sadarete ilâveten hariciyye nezareti uhdesine tevcih kılındı.

Abdülrahman Efendi diyor ki:

«Zemanı sadareti, ilk meclisi meb'usanımızda fırka ihtilâfat ve ihtirasatının had devresine müsadif olmağla ortaya koyduğu adlü ihsan politikasına revac verememiş ve Mahmud Şevket Paşa ve emsaline uyarak Arnavudluğu urmak tarikına gitmiş ve yine bu uysallığı münasebetile cidden iltizam gerdesi olan Hâkimiyyeti kanuniyye siyasetini yürüdememişdir.»

Halid Ziya Bey «Seray ve ötesi» nde diyor ki:

«... Sirkecide sevgili vatanına ilk ayak atar atmaz kendisine seçdiği iki umdeyi, onu karşılamağa ve alkışlamağa gelen azîm kütleye, hususile gencliğe karşı şevk ile, âdeta coşkun bir iman ile haykırarak söyledi. Siyasetine bu iki umde müveccih olacakdı: Adl, ihsan!.. Bu iki kelime, her kesin yüreğinde ümmidlerle in'ikâs ederek çınladı. Sanki kum çöllerinde yana yana uzun müddet yürüyen bir kervana yakın bir vahe haberini veren delilin müjde sesi bütün memleketde bir bişaret hükmüne geçdi.

§ Adl, ihsan!... Ne güzel bir va'd... fekat hey'hat!.. İnsanlar, hemen daima tutulabileceğine inandıkları va'dleri verirler. Fekat onların infazı imkânı vukuatın istibdad kuvvetlerindedir. Yeni sadrı âzam, bol ümmidlerle, zengin şevklerle geliyordu. Ancak onu nelerin karşılayacağını kesdiremezdi.

§ Gün geçdikce görmeğe başlamışdık ki onda da bir hayal inkisarı belirmek üzredir. Siyasetinin iki esas umdesini teşkil eden adlü ihsanın, hükm süren ahval, tevali eden avarız arasında nasıl tatbiki muhal hayaller olduğuna şahid oldukca neş'esine halel gelmekdedir.»

Cenabı âdili mutlak, kur'anı azimüşşanda adlü ihsan emr ediyor. Bu iki kelime, islâmiyyetin umdelerindendir ki mülkî ma'mur ve ibadî naili huzur eden onlardır.

Dünyevî ve uhrevî enva'i fveaidi mucib olan o umdeleri üssi siyaset ittihaz edenler, nezdi ilâhide elbette makbuldürler ve mesalihi âmmede müveffekiyyetle mübeşşerdirler.

Fekat memleketde — zahiren ve batınan — icrayı ahkâm edenlerin emel ve amellerini, halkın isti'dad ve istihkakını, kendinin hükûmet riyasetinde ihraz edebileceği kudretin derecesini ilmelyakin bil-

iş yoluna girmiş olduğuna ve mekamı sadarete ık'adile bu mes'eleyi hitama erdirmesi (!) içün Hakkı Paşanın da mekamı sadarete getirilmesi mukarreratı vakıa cümlesinden bulunduğuna binaen...»

Eski ta'birle «muyi zengi gibi piça piç» olan bu mübhem sözlerden mâna çıkarmak, ba husus tarihi, tehevvüşden sıyanet etmek içün «Bildiklerim» büyüklüğünde bir izah name yazmak ve mübhemiyyeti izale etmek elzemdir ki bu vazife, eserin sahibine teallûk eder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

medikce ve tesadüf edeceği her dürlu müşkilâte galebe edeceği ümmid ve hayaline kapıldıkca «bol ümmidlerle, zengin şevklerle» gelse de ve «âdeta coşkun bir iman ile haykırarak» söylese de «adlü ihsan» va'dini ifaye müveffak olamayacağını Hakkı Paşa, her kesden iyi takdir etmek lâzım gelirken şa'şaai sadaret, kendini mesti gaflet etmiş olacak ki bi mühaba böyle bir va'di hatir ile meydanı siyasete atılmış ve «adlü ihsanın, hükm süren ahval, tevali eden avarız arasında tatbiki muhal hayaller olduğuna şahid oldukca neş'esine halel» gelmişdir.

Her söyleyen bilir ki söylemek kolaydır. Her yapan bilir ki yapmak zordur. Insan, yapamayacağı şeylerle — her söze kulak verüb başkalarına da kulak verdirmeğe çalışan, her söze inanub halkı da inandırmağa oğraşan — sade dilleri «adlü ihsan» va'dile ümmidlere düşürmek, onlardan evvel kendi «hayal inkisarına» oğramak, uzun sözlere mütehammil ise de bu sahifeler mütehammil değildir.

Sadarete tâyininden az müddet sonra 1910 [7 muharrem 1328 — 6 kânunı sani 1325] de evvelce meclisi âyan ve meb'usan dairesi ittihaz olunan Çırağan serayı yandı. Umum efradı millet müteellim oldu.

Lutfi Simavî Bey «Sultan Mehmed Reşad hanın ve halefinin serayında gördüklerim» adlı eserinde diyor ki:

«Sultan Mehmed han, meb'usan reisi Ahmed Rıza Beyin bu babdaki müraceat ve istirhamına cevaben lâzım gelenlerle bilistişare bir karar vereceğini beyan etmesine rağmen Ahmed Rıza Bey, mülâkatın ertesi günü gazetelerle Şevket meabın mezkûr serayı meclisi millîye ihsan etdiğini ilân etmesi üzerine bir emri vaki' karşısında kaldığını def'atle hikâye etdi.»

O zeman memleketde keyfe ma yeşa' [1] hükm ran olan kuvvei galibenin en büyük hatalarından biri de — İstanbulun en dil rüba, en muhteşem ebniyei âliyesinden ve mefahiri millîyyeden ma'dud olan ve banii azizi israf ile itham olunan — o serayi haşmet nümanın, meclis dairesi yapılarak göz göre tehlükeye maruz bırakılmasıdır.

Meclisi millînin ehemmiyyet ve azametini göstermek içün o binayı muazzam işgal edildise meclisin ehemmiyyet ve azameti bina ile kaim değildir. Bihakkın meclisi millî denmeğe lâyik bir hey'et, âdi bir binada da ikamet etse ehemmiyyet ve azametini asla gaib etmez. Çünki «شرف المكان بالمكين» hakikati isbata muhtac değildir.

[1] كيف ما يشاء

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yangınını müteakiben İkdam gazetesine [1] yazılan baş mekalede

«Çırağan serayı yandı ise sağ olsun millet. Dairei meb'usan yandı ise yaşasun meclisi ümmet. Kâğıdlar yandı ise pay dar olsun ruhı meşrutiyyet» denilmişdir.

Fartı teessürden ne söylediğini bilmeyen bir âdemin saçmalarına benzeyen bu lâf, milleti ta'ziye ve teseliye içün söylenmiş olsa da saçmalıkdan kurtulamaz.

Yine İkdamın ertesi günkü nüshasına derc olunan mekalede aklü mantıka müvafık ve her suretle dikkate lâyik olarak şu sözler söyleniyor ki aklı başında olanlar, her kelimesine iştirak ederler:

«... Binaya mı acırsın, mefruşata mı acırsın. Hele iki üç gün evvel Yıldızdan bazı eşya dahi celb edilmiş idi. Ya o kıymetli tablolar. İşitdiğimize göre Ayvazofskinin ne kıymet dar tabloları zayi' olmuş. Zayi' olan eşya miyanında vaktile Yusüf Kâmil Paşa merhum tarafından ihda edilen gayet kıymet dar, nadide bir saat dahi vardır. O eşyayi kıymet darın, nadir tabloların bir ictima' gâhı umumiye nakline hacet varmı idi? Nevadiri eşya, meclisi meb'usan odalarına getirilmez, müzelerde saklanır. Bir takım erbabı ilm ve fen, anleri temaşa eder, memleket de o yüzden mübahi olur. Bu âsarı kıymet darın her birini bir tarafa koymak kıymet na şinaslığın en büyük delilidir.»

Hakkı Paşa, tebdili heva içün 1910 [receb 1328 — 27 temmuz 1327] de Avrupaya gitdi.

Avdetine kadar meclisi vükelâye şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi riyaset ve ümurı sadarete adliyye nazırı Necmüddin Molla Bey vekâlet etdi.

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«Hakkı Paşa, Romanya tarikile Avrupaya gitdi. Sinayada Romanya kıralını, Marin Badda Avusturya ve Macaristan hariciyye nazırı Kont Errn Tali, Fransada bazı ricali ziyaret etdi. Maa' mafih bu seyahat, bir lüzumı siyasî üzerine icra edilmeyüb mahza tebdili heva ve daha doğrusu, Avrupa nazırlarının her sene bir iki ay me'zuniyet almalarını taklid eylemek arzusundan neş'et ediyordu. § Memleketimizde hiç bir şeyin tekarrür etmediği ve el birliğile gece gündüz çalışmak iktiza eylediği bir zemanda sadrı âzamın gaybubeti kat'iyyen caiz değildi.»

Avrupa nazırları, dahilî ve haricî enva'ı meşagıl ve gavail içinde bunaldıkdan sonra bir müddet meşguliyyetden âzade kalarak zihinlerini ve bedenlerini dinlendirmek içün memleketlerinin haricinde se-

[1] 8 muharrem 1328

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yahat ve tebdili hevaye mübadiret ederler Seyahatleri esnasında bile mensub oldukları devletin menafiine hidmet etmekden geri durmazlar.

Bizim sadrı âzamımız da fartı iştigalden ve hal etdiği niçe mühim mes'elelerden! mütevellid teabi dimağînin ve zaafı bedenînin! tedavisi içün istirahate lüzum görmüş olacak ki Avrupadan geleli henüz altı ay olduğu halde — tebdili heva vesilei bi mânasile — yine Avrupaya yürümüşdür.

Hele bu yürüyüşün icab etdiği masrafı kendi kesesinden tesviye etmeyüb de millet kesesinden verdirmiş ise mes'uliyyeti ma'neviyye, sadrın sadrına çöker de o yoldaki tebdili hevanın ne demek olduğu o vakt anlaşılır.

Bir de Avrupa nazırlarını taklid etmekle Avrupa nazırı olmak ve onların âdetlerini kendimize tatbik etmek sevdasına düşmenin, sevdayı bi sud olduğunu düşünmek lâzım gelir.

Memleketde usuli meşrutiyyet henüz temamile teessüs edemeyerek devlet idaresinin her cihetinde ve memleketin her tarafında teşevvüş görüldüğü ve — Lutfi Beyin dediği gibi — «hiç bir şeyin tekarrür etmediği ve gece gündüz çalışmak iktiza eylediği» pek nazük, pek mühim bir zamanda reisi hükûmetin, — mahza faidei nefsiyyesi içün — işinin başından ayrılması elbette tecviz olunamaz.

Gezüb dolaşmak, gönül eğlendirmek maksadına müstenid olmayub da hakikaten tebdili hevaye ihtiyac varsa — dünyanın en heva dar, en hayat nisar diyarı olan — memleketimizin safa âver sayfiyelerinden [1], âbı hayata benzeyen su menbalarından istifade etmek velev ki az müddet içün olsun, memlektden ayrılmamak, hem aklın, hem hamiyyetin emr etdiği bir kârı müstahsendir.

Edirne civarında icra olunacak askerî manevralarda bulunmak üzere padişahın 1910 [23 şevval 1328] de azimetinde — dahiliyye, hariciyye nazırları ve sair me'murin ile — birlikde maiyyeti şahanede bulundu. Manevra görüldükden ve Edirnede bir kaç gün kalındıkdan sonra advdet edildi.

Selânik, Kosova ve Manastır vilâyetlerine vaki' olan seyahati hümayunda da beraber gitdi. [2]

[1] Nitekim sadareti esnasında - İstanbulun en lâtif sayfiyelerinden olan - Yakacıkda bir müddet tebdili heva etmişdi.

[2] Bu sevahat esnasında Meşhedde toplanan Arnavudlara karşı padişah namına Hakkı Paşanın irad etdiği Türkce nutku, Arnavudcaya terceme ve halka tefhim etmek üzere maiyyeti şahanede getirilmiş olan âyandan Manastırlı Hoca İsmail Hakkı Efendi kürside sadrı âzamın yanında bulunuyordu. Meğer hoca efendi Arnavudca bilmez imiş. Halid Ziya Bey «Seray ve ötesi» nde bu garib hali hikâye etdikden sonra «bunu ev-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1911 [1329 saferinin 6 ıncı pazartesi gecesi sabaha doğru] Babı âlinin ortasında yangın zuhur ederek sadaret ve dahiliyye dairelerinin birer kısmile şurayı devlet dairesinin temamı yandı. [1]

§

Hakkı Paşanın sadareti evanındaki hadisatın en mühimmi, İtalya devletinin, zabtı için yıllardan beri fürsat beklediği Trablusı Garb ve Bingazi hıttai cesimesine musallat olmasıdır ki bu meş'um hadisenin neticesinde niçe facia zuhur ve devletü milleti pür şur etdi.

Sefaretle — habı gaflete dalan — Babı âli arasında teati edilen notalardan anlaşıldığı üzere İtalya hükûmeti bir takım münasebetsiz sebebler serdile o iki mühim kıt'ayı işgal için kendine bir hakkı mevhum tevcihine kıyam ve mülkün sahibini bir takım isnadat ile itham ederek nihayet sefaret vesatatile aşağıdaki notayı tebliğ ve ilânı harbe müsareat etmişdir:

Trabye 29 eylul 1011

«Zirde vazıul imza İtalya maslahat küzarı, metbu'ı müfahhami haşmetlû kıral hazretlerinin hükûmetinden aldığı evamiri infazen hususatı âtiyeyi zatı fahimanelerine beyan ile iktisabı fahr eyler.

İttihazi derecei vücubda görülen tedabirin kuvveden fi'le isali için hükûmeti kıraliyyenin ahiren hükûmeti seniyyeye verdiği mühlet, hoşnudî bir cevab vürud etmeksizin münkazi oldu. Bu cevabın ademi vürudu, Trablus ve Bingazideki İtalyan hukuk ve menafiinin muhafazası emrinde hükûmet ve me'murini osmaniyye tarafından âsarı adidesi ile gösterilen sui niyyet ve ya aczi müeyyeddir. Bina berin hükûmeti kıraliyye, hukuk ve menafiinin ve şerefü haysiyyeti hükûmetin müdafaasına yedi iktidarındaki vesait sayesinde doğrudan doğruya tevessül etmek meeburiyetindedir. Teakub edecek hadisat, müddeti medideden beri me'murini hükûmeti seniyye canibinden İtalyaya karşı ta'kib edilmiş hattı hareketin kerçi müellim ve fekat zaruri bir neticesi olmakdan gayri ber vech ile telâkki edilemez. Memleketeyn arasındaki münasebatı muhadenet ve müsalemet şu suretle münkati' olmuş olduğundan İtalya hükûmeti, bu andan itibaren kendini Türkiye ile hali harbde ad eyler.

---

velce söylemiş olsaydı elbette başka bir çare bulunurdu. Böylece nutuk sanki irad edilmemiş oldu.» diyor.

İsmail Efendiye, ne maksadla kürsüye çıkarıldığı evvelce bilfarz söylenmemiş ise belki düa etmek için çıkarıldığını zan etmişdir. Hal buki düanın da Arnavudca olması zaruri idi Bu sebeble düada da işe yaramayacakdı.

Hoca Efendi, maiyyeti seniyyede götürülmemesinin sebebini sormamış, götürmeğe delâlet eden gayret keşlerinin de söylememiş olması müsteb'addir. Anlaşılıyor ki — işini bilenlerdeu olan — o zat, padişahla beraber seyahat etmek şerefini kazanmak için Arnavudca bilmediğini söyleyüb şerefden ve debdebeli bir seyahatden mahrum olmağa yanaşmamışdır dense yanlış yola gidilmiş olur mu?..

[1] Tercemei halinde yazıldığı gibi Sadık Paşanın baş vekâleti hengâmında da Babı âlide yangin olmuşdu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1772

Zirde vazı'ulimza, hükûmeti metbuasından aldığı emre ittibaen Romadaki Osmanlı maslahat küzarına pasaportlarının âmade bulundurulacağını zatı fahimanelerine beyan ile beraber kendi pasaportlarının da bila mehil irsalini reca eder. Kıraliyyet dahilinde bulunan tebeai osmaniyyenin emniyyeti zatiyyelerini ve emval ve mesalihi içün bir guna halelden ihtiraze mahl kalmaksızın temdidi ikamet edebileceklerini de beyane hükûmeti kıraliyye, zire vazı'ulimzayı me'mur eylemişdir.»

O zeman mabeyn baş kitabetinde bulunan Halid Ziya Beyin — ilânı harbe tekaddüm eden — bir dâvete dair «Seray ve ötesi» nde söylediği sözler, şayanı dikkat ve hayretdir:

«Hakkı Paşa, İtalyadan pek iyi intiba'larla gelmişdi. İki memleket arasındaki dostane münasebetlerin sağlamlığından ve sürekliliğinden o derece emin idi ki o tarafdan nfukda hiç bir leke görmüyordu. § Burada da hükûmetle İtalya sefareti arasında pek ziyade dostluk bağları teessüs etmişdi. § Hakkı Paşa, sadarete Roma sefaretinden geldiği içün İtalya sefirile onun arasında tekellüfden, resmiyyetden âri bir münasebet hasıl oldu. Bir gün bana sefir, telefon etdi. «Hakkı Paşa, bu akşam yemeğine bana geliyor. Yemekden sonra da biriç yapacağız, Siz de geliniz» dedi. § Bu suretle sefir, sadrı âzamla ben yalnız üç kişi sefaretde akşam yemekde bulunduk. § Bu hususi mahiyyetde dâvete sebeb ne idi? Bunu o zeman hiç düşünmemişdim. Ancak sonradan vukuat tevali edince zuhur eden hiç beklenmemiş hadise ile bu dâvet arasında bir münasebet bulunmuş olacağına hükm verdim. Yemek arasında hiç bir siyasî mes'eleden bahs edilmedi.»

İşte bu dostane dâvetden az müddet sonra harb ilân olundu. Sefirin, hükûmetce mukarrer olan harb kararından haberi olmadığına hükm etmek içün onun da bizim, — dağlardan büyük ve deryalardan derin — diplomatlarımız gibi deryayı gaflete müstağrak ve siyaset ve kiyasetden müberra bir ahmak olduğunu kabul etmek lâzım gelir.

Trablusı Garb ve Bingazi hakkında yıllardan beri dillerde ve evrakı havadisde dönüb dolaşan İtalya ihtirasatından tegafül, ya hud gaflet edüb de sadrı âzamın «sefaret ile aralarında teessüs eden pek ziyade dostluk bağları» na pek ziyade dil bağlamasını ne yolda tavsif etmek lâzım geleceğinde İtalya sefiri bile izharı hayret eder.

Ahmed Reşid Beyin «Canlı tarihler» deki sözleri ise insana dehşet verecek bir feciadır:

«İtalya ülitmatomuna dair Roma sefaretinden gelen telgraf kendisine, jandarma tensikı içün Türkiye hidmetine alınmış olan İtalya ceneralinin (!) evinde briç oynamakla (!) meşgul iken getirilmiş. Oyuna devam etmek içün zarfı açub okumamış. Nihayet, Galiba işden haber dar olan ceneralin refikasının ısrarile zarfı açarak hakikati hali öğrenmiş. İşitdiğim bu vak'ayı, teseyyüb ve ihmalin pek ileri bir derecesini gösterdiği içün fekat kaydı ihtiyat ile zikr ediyorum »

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hakkı Paşa gibi zeki ve muktedir bir zate isnad etmeğe gönlümüzün razı olmadığı bu vak'a hakikate müvafık ise fecaatini «teseyyüb ve ihmal» kelimeleri tarif edemez. Bu, her şeyden evvel bir kaç suretle vazifeye ihanet ve devlet ve millete karşı — fartı gafletle karışık — hiyanet ad olunmak zaruridir.

Bir sadrı âzamın — her dürlu mesaibe ma'ruz olan — devletin mesalihi guna gununı bırakub ve memleketin usul ve âdatını ayak altına alub da — jandarma tensikına me'mur — bir İtalyan evinde briç oynaması, gelen telgrafı ecnebi bir kadının ısrarile açub okuması ve ümurı devletde bu derece kayıdsizlik göstermesi, takbihden ziyade ta'zire müstehakdır.

Bu satırları yazarken aşağıdaki beyitler sünuh etdi:

«Bir İtalyanla briç oynar iken almışdır
Harbe dair haberi sadrı habiri! devlet
Âdemi gaflete sokmakdan olurken mahzuz
Bu kadar gaflete şeytan bile eyler hiddet
İş başında olanın olmasa aklı başda
İş açar başlara iler de belâyî dâvet»

Öyle işler açıldı, öyle belâlar dâvet edildi ki Trablusı Garb ve Bingazinin elden çıkmasını müteakiben ne Rum ili kaldı, ne Adalar kaldı. Ne devletde kudret, ne milletde takat kaldı.

Esbak şeyhulislâm Cemalüddin Efendi «hâtıratı siyasiyye» sinde diyor ki:

«... Bu silsilei nevaibin en mühimmi, yani Balkan harbini intac eden esbabın en müessiri, Trablusı Garb muharebesi ve o mes'elede Hakkı Paşa kabinesinin hayret bahşi ukul olan gaflet ve müsamahasıdır.

§ Fevkalâde teaccüb edilecek ahvaldendir ki Hakkı Paşa, hayli müddet sefaretle Romada ve Asım Bey dahi Sofyada bulunarak ricali cem'iyyet tarafından biri sadarete, diğeri de ahiren hariciyye nezaretine getirildikleri halde nezdinde bulundukları hükûmetlerin, devleti aliyye hakkındaki menviyatı muzırra ve tedarükâtı seferiyyelerine vakıf olmayarak bu iki hükûmetin, hakkımızda hüsni niyyet perverde etmekde olduklarını rüfekayı muhteremelerine te'minen beyan ve büyük ve küçük devletlerle beynimizde münasebatı hasene cari olduğunu meclisi meb'usanda dahi der miyan etdiler Şüunat ise az zemanda bunun aksini isbat eyledi. Dirayetleri müsellem olan bu iki zatı muhteremin «اذا جاء القضاء عمى البصر» medlulünce hakayıkı şöyle dursun zavahirini bile hüssü takdir edememiş oldukları anlaşıldı.»

O zeman Babı âlide iyalâtı mümtaze kalemi müdiri bulunduğumdan — Mısır münasebetile — Trablusı Garb ve Bingazinin [1]

[1] Bilâhare İtalya devletile akd olunan muahede mucibince esbak Evkaf nazırı fuzalayı benamdan Şemsüddin Bey, rütbei vezaretle ve «Naibülsultan» unvanile tâyin ve kâtibler terfik edilerek Trablusı Garbe izam kılınmış, o iki vilâyet de iyalâtı mümtaze sırasına katılmışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ihmal ve teseyyüb yüzünden öteden beri ma'ruz olduğu mehaliki nazarı dikkatde tutardım. Benim gördüğüm harekâtı hayret efzaye ve bu husus hakkında müşahede ve mülâhazalarını yazanların verdikleri hükme göre hükûmet, bu iki mühim vilâyeti galiba fazla bir yük ad ederek elden çıkması içün ne yapmak, ne dürlu sakim ve akim tedbirler ittihaz etmek lâzım geliyorsa hebsini mevkii icraye koymakdan geri durmamışdır.

Cemalüddin Efendinin dediği gibi Trablusı Garb ve Bingazinin iki cihetindeki Mısır ve Tunus, ecnebi işgali askerisi altında bulunduğıçün bir devlet tarafından taarruz vukuunda asker ve mühimmat sevki kabil olamayacağı düşünülerek Sultan Abdülhamid merhum devrinde Receb Paşa gibi muktedir bir müşirin kumandası altında bir fıkrai askeriyye bulundurulmakda idi hini hacetde yerlilerden ve urbandan kuvvei muavine teşkil olunmak üzere esliha ve mühimmat gönderilmişdi, Meşrutiyyetin ilânından sonra Mahmud Şevket Paşa, fırkai askeriyyeyi mühimmatile beraber Yemene sevk etmeğe karar verdi.

Trablusı Garb kumandanı müşir İbrahim Paşa, İtalyanların Trablusı Garb hakkındaki menviyat ve teşebbüsatından bahs ile askerin nakli, memleketin İtalyaya tesliminden başka bir şey olmadığını harbiyye nezaretine yazdı. Kulak verilmedi. Trablusda jandarma vazifesini ifa içün pek az asker bırakıldı. Depolardaki esliha İstanbula getirildi. Vali ve kumandan da celb edildi.

O kıymetli vilâyetler, her dürlu esbabı müdafeadan mahrum edilerek âdeta İtalyanlara bilihtiyar teslim olundu.

İtalya hükûmeti, mühim bir donanma ve ordu ile bağteten Trablusı Garbe hücum ederek merkezi ve sahildeki mühim noktaları işgal etdi. Verdiği notada ittihad ve terakkı cem'iyyetine karşı ilânı harb etdiğini [1] bildirdi.

Harbin ne suretle cereyan etdiğinden ve neticenin ne olduğundan burada bahs etmeğe lüzum yokdur.

Memduh Paşa «Esvatı sadur» da Babı âliden sefarete cevaben verilen notada

«Sefareti kıraliye, o iki mahallin niami terakkiden arzu olunduğu derecede hissa mendi istifade olmalarına mani' olan müşkilâtı adideye vakıfdır. Filhakika ahval, bi tarafane tedkik edilecek olursa idarei sabıkanın eseri olan bir halden hükûmeti meşrutai osmaniyye müateb olamayacağı tezahür eder.»

denilmesine bihakkın itiraz etdikden sonra

[1] Kâmil Paşanın Mısırdan Sultan Mehmed Reşad merhuma takdim eylediği arizada — tercemei halinde görüldüğü üzere — bundan bahs edilmişdir [S. 1470].

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Sefaretin notası, harf beharf muhakkırane ve Babı âlice zemini itizarda yazılan cevab, mütezellilânedir. § Taarruz kasdında bulunan ecnebi bir hükûmete hali betaet kârımızı teberiei zimmet hulyasile söylemekden kendi kendimizi tahkir ve teşhir çıkmaz mı? İtirafı kusur, İtalya hükûmetinin nezdinde bizi ma'zur gösteremeyeceği varistei iştibahdır.»

diyor, doğru söyliyor.

Yare karşı — hasbi hal mekamında — selefe isnadı kabahet edilebilirse de ağyare bu yolda idarei lisan etmekden «hükûmeti meşrutai osmaniyye müateb» olmak tabiîdir.

Yine Memduh Paşa «görgülü ve zekâvetle maruf» diye tavsif etdiği Hakkı Paşa hakkında şu sözleri söyliyor:

«Bu zat, iki yüz sene evvel mekamı sadaretete cümhur himmetile gelen Kavanoz Ahmed Paşa ve ana mümasil na ehl kübera ıdadında olmayub kemalâtı ilmiyyesile vakıfı mezaya ve Avrupa ahvaline de aşina bulunması ve Roma sefaretinde epeyce vakt kalmış olması mülâbesesile İtalyanların reviş ve menişene ıttıla' hasıl eylediğinden Trabulusı Garbin enzarı ağyarde ne şekiller bağlamak isti'dadında olduğını keşf etmekden aciz değildi.»

Değildi de niçün keşf etmedi? Diplomat olmayan âdemler bile Trabulusun vahim bir akıbete oğrayacağını keşf etdikleri halde «kemalâtı ilmiyyesile vakıfı mezaya ve Avrupa ahvaline de aşina» bulunan o zatın — ıyanen görünen — korkunc bir istikbali keşf edememesi, ya hud keşf edüb de teami etmesi «kemalâtı ilmiyye» ve hamiyyeti vataniyyenin kabul edeceği şeylerden değildir.

Malumdur ki ilim, vapurlardaki projektörlere benzer, sahibine gideceği yolu ve yolun ilerisini gösterir, tehlükeden muhafaza eder. Selâmeti ammeye hidmet edemeyen «kemalâtı ilmiyye» nin faidesi nedir?

Umuma tealluk eden mesalihde ihmal ve teseyyüb, ya hud gaflet ve ademi basiret «kemalâtı ilmiyye» nin icabatından ise ona diyecek yokdur.

§

Halid Ziya Bey «seray ve ötesi» inde Hakkı Paşa ile Vükelânın birer ikişer seraya geldiklerinden bahs etdiği sırada diyor ki:

«.... her zorluğa tesadüf etdikce «nasıl olsa bunun da içinden çıkılır» emniyetile neş'esinden, nefsine itimaddan ayrılmayan bu âdemi [Hakkı Paşa] hiç bu halde görmemişdim. Sanki sim siyah kesilmişdi. Gözlüklerinin altında hiç bir sabit noktada tevekkuf edemeyerek etrafdan meded umarcasına dönen bir endişe ile silinmiş gibiydi. § Fena bir haber. İtalyadan yirmi dört saatlik bir ültimatom geldi. Bizden Trabulusı garbı istiyor. Verilmezse harb» dedi. § Her dürlu zorlukları izale edecek mevkide bulunanlar âciz kalmışlar ve perişan hallerile seraya iltica etmişlerdi Bulunamayan tedbiri seraydan mı bekliyorlardı? § Karşımda muzmehil halile duran ve yüzüme bakamayarak dıvarlardan

TARIHVEMEDENIYET.ORG

meded uman Sadrı âzam, nihayet söz söylemeğe kuvvet bularak «Hunkâra münasib bir şekilde arz ediniz, telâşe düşürmeden. Sonra tarafı şahaneden Sa'id Paşayı serraya dâvet etdiriniz. Bu siyaset pirinin de fikrini alalım» dedi. [1]

Hakkı Paşa 1911 [7 şevval 1329 — 17 eylul 1327] de isti'faye mecbur oldu. [2]

Onun kabinesinde adliyye ve şurayi devlet reisi olan Necmüddin molla bey merhumun Trablusı garb mes'elesine dair — talebim üzerine — yazdığı verekanın ilk kısmını, Said Paşanın tercemei halinde [S 1083] yazdığımdan burada tekrarına lüzum görmeyerek alt tarafını nakl ediyorum:

«İstitrad tariki ile tesbit etmeği veeibe ad ederim ki Hakkı Paşa, Roma sefaretinden sadrı âzam olarak geldiği ilk günlerden itibaren İtalyanın Trablusı garb ve Bingaziye karşı istilâ fikrü emelini vükelâ meclisinde mükerreren mevzuı bahs etmekden hali kalmamışdı. Onun fikrince Trablusı garbde İtalya hükûmetine karşı bir husumet hissini telkin etmeyecek suretde askerî kuvvetimizin orada lâzım olan vesait ile mevcudiyyetinin muhafaza ve idamesi ve mümkin oldukca Trablus gerilerinde milli kuvvet ıhzar ve te'mini suretile Trablusı garbin kolay kolay yutulur bir lokma olmadığı kanaatinin İtalyanlara ihsas etdirilmesi ve vilâyet idarei dahiliyyesinde de İtalyanlara müdahaleye vesile olacak bir şikâyet mevzuu çıkarmamağa gayret edilmesi lâzım idi. Abdülhamid devrinde Receb Paşa gibi şühretli bir müşir, Trabulusda bulundukca fırkai askeriyyeyi muntazam suretde muhafaza etmiş ve dahilde de sünnusîleri haylı uyandırmış idi. Bilâhare müşir İbrahim Paşa, Trabulus vali ve kumandanı olmuşdı.

[1] Halid Ziya Bey, bu sözlerden sonra Sa'id Paşanın, Hakkı Paşa ve Padişah ile mülâkatını yazıyor.

[2] Ertesi gün «İkdam» gazetesile neşr olunan isti'fanamenin sureti:

«İtalya matbuatının neşriyatı müheyyicesile başlayub altı gün mukaddem Trabulusı Garbe nakliyatı askeriyye icrasından sarfı nazar olunması talebini havi İtalya maslahatgüzarlığından alınan nota ile mahiyeti anlaşılabilen mes'ele hakkında hükûmeti mezûrenin dünkü gün gönderdiği ültimatomda Trablusı Garb ve Bingazinin yirmi dört saat zarfında tahliyesi taleb edilmiş olub buna verilen cevabda bir şekli muvafık ile müzakerei siyasiyye icrası teklif olunmuş ise de İtalya hükûmetince bu, cevabı red mekamında bittelâkki Hükûmeti seniyyeye i'lânı harb edilmiş ve Prevezede bir torpidomızın topa tutulması suretile fi'len dahi i'lânı muhasamat kılınmışdır. Şu ahvali mühimme karşısında Hey'eti Vükelânın mevkii pek ziyade nezaket kesb etmesine ve bu sebeble hakkında emniyeti umumiyyenin de insilâbı bedihi bulunmuş olmasına binaen böyle mühim ve nazük bir zemanda devamı me'muriyeti muvafık olamayacağından bu güne kadar cereyan eden ahval ve muamelâtın ve hali hazır mes'elesinin mes'uliyeti kendime aid olmak üzere vazifei riyasetden afvimi istirham eylerim.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

onun tarzı idaresinden İtalyanlar hiç memnun kalmadıkları gibi muttasıl da şikâyetleri vâkı' olurdu.

Hariciyye nazırı bulunan Rıf'at Paşa, meclisi vükelâde bir takım muayyen hâdiseler üzerine İtalyanların sebk eden şikâyetlerinden bahs ile İbrahim Paşanın ikaz edilmesini dahiliyye nazırı Halil Beye ve harbiyye nazırı Mahmud Şevket Paşaya mükerreren söylemişdi. Sadrı âzam Hakkı Paşa da devletimizin kesb edeceği kuvvet ve satvetin husulüne beyneddüvel müvazenede alacağımız vaz'iyete göre işlerin hüsni idaresini ve bir şikâyet mevzuunun meydana çıkarılmamasına itina edilmesini söyleyerek arkadaşları nezdinde Rıf'at Paşanın telâşını haklı bulur ve onu te'yid ederdi.

Öyle bir zeman oldu ki Halil Bey, Rıf'at Paşanın şikâyetlerine daha fazla mukavemet edemeyerek Trablusdan İbrahim Paşayı çekmeğe mecbur oldu.

Nasıl bir sui tesadüf eseridir ki o sıralarda, ya pek az evvel Yemende his edilen bir lüzumı askerî üzerine harbiyye nezaretince dört tabur asker, Trablusdan Yemene sevk edilmiş imiş.

İbrahim Paşanın Trablusdan müfarekatinden sonra yeni bir valinin intihab ve izamı her nasılsa günler geçdiği halde mevkii tatbika konamadı. Nihayet Receb Paşanın Trablus valiliği zemanında mektubcu sıfatile Trablusda bulunan ve ilânı meşrutiyyetden sonra bir kaç vilâyetde valilik eden Bekir Sami Beye valilik tevcih olundu. Fekat her nedense onun da heman azimeti mümkin olamadı.

Hakkı Paşanın Trablusı Garbin İtalyanlara karşı muhafazası emrinde Trablusı Garbde kuvvet bulundurulması ve dahilde o kuvveti te'yid edecek tedbir alınarak İtalyanlar nazarında bu işin daima güc olacağı kanaatinin verilmesindeki nesayih ve irşadatının temamen aksi olarak bir sui tesadüfle dört taburun çekilerek Yemene gönderildiği, kumandan ve valinin kaldırıldığı ve yeni vali ve kumandanın gitmediği bir sırada zemanı en müsaid gören İtalyanlar, fürsatı fevt etmeyerek Trablusı Garbe saldırmışlardır.

Son ültimatomun tebliğinden bir gün evvel harbiyye nezaretinin, seyri sefain idaresinin küçük bir vapurile Trablusa gönderdiği haylı mikdarda cebhanenin selâmetle vasıl olduğu meserretle haber alınmış ve mukavemetde bunun büyük te'siri olmuşdur.»

İbrahim Paşanın, vilâyeti iyi, ya hud kötü idare etdiğine vakıf olmadığım içün o sadadde söz söylemeğe salâhiyyetim yokdur. Fekat Trablusı Garbe ve Bingaziye göz diken ve zabt etmek içün daima fürsat gözeten bir düşmeni gaddarı hoşnud etmek, onun hırsu emelinin husulüne hidmet etmeğe mütevakkıfdır ki böyle hainane

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bir hareketde bulunmak, hamiyyeti vataniyye ve gayreti milliyye ile muttasıf olan hiç bir ferdin elinden gelmez.

Hukuku düvel, hukuku milel, uhud ve ukud, adalet ve hakkaniyyet tanımayan, büyük bir korsandan farkı olmayan o mütemeddin! o hak şinas! İtalyanların, vali ve kumandanın «tarzı idaresinden hiç memnun kalmamaları ve muttasıl şikâyet etmeleri» onun, menafi'i devleti muhafazaya çalışmasından ileri geldiğine hükm olunabilir.

Sui niyyeti mahsus [1] değil, âdeta meşhud olan bir düşmeni

« آسایش دوکیتی تفسیر این دو حرفست
با دوستان تلطف ، با دشمنان مدارا »

fehvasınca müdara ve mümaşat ile hüsni idareye çalışmak ve haklı şikâyetlerine meydan vermemek, hikmeti siyasiyye mutezeyatından olduğu beyandan müstağnidir.

Lâkin o düşmeni — kendi nef'ine ve mülk sahibinin zararına olarak — memnun edecek ve şikâyet etdirmeyecek bir tarzı idare kabul etmek bittabi' tecviz olunamaz.

Hariciyye nazırının «şikâyetlerine daha fazla mukavemet» edilemeyerek İbrahim Paşa Trablusdan kaldırıldı da «yeni bir valinin intihab ve izamı, günler geçdiği halde mevki'i tatbika» niçün konamadı?

Düşmenin sui kasda müsareat edeceği hükûmetce kat'iyyen malûm iken nasıl olur da kemali isti'cal ile yeni vali ve kumandan gönderilmez ve düşmenin sui kasdına bililtizam meydan verilir? bu da bir sui kasd değil midir?

İş işden geçdikden sonra nasılsa tâyin olunabilen yeni valinin «heman azimeti» niçün «mümkin» olamadı?

Bu dürlu ihmaller, teseyyübler, te'hirler, ta'vikler — avamın ta'birile — düşmenin etmeğine yağ sürmek değil midir?

Tehlüke içinde bulunan değil, tehlükeden masun olan bir vilâyetin bile uzun müddet valisiz, kumandansız ve her dürlu esbabı müdafaadan hali bırakılmasına düşmen de hayret ve müsebbiblerini teşnia mübaderet eder.

Sadrı âzamın, memleketde «kuvvet bulundurulması» yolundaki pek basit «nasayih ve irşadatının» temamen aksi olarak dört taburun çekilüb Yemene gönderilmesi» Molla Bey merhumun dediği gibi «sui tesadüf» değil, sui idaredir ki cinayet addine lâyikdır.

Meşrutiyyet hükûmetinin riyasetinde bulunan bir sadrı âzamın «nesayih ve irşadatının temamen aksine» hareketle onu tanımayan

[1] عسوس

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve hükûmet içinde hükûmet kurar gibi davranan bir nazırın icraatına mümaneat, hattâ küçük bir ıtabe cür'et edilememesi, meşrutiyyetden ziyade istibdad hükûmetinin mahsusatından olmaz mı?

Sadrı âzam, kabinesine intihab ve idhal etdiği bir harbiyye nazırına söz geçiremezse, memleketin menfeatine temamile muhalif olarak asker ve cebhane nakl etmesine mani' olamazsa meşrutiyyeti idare nerede kalır?

Devri sabıkda — müstebiddane icrayı hükûmet ve her şeyde istediği gibi hareket etdiğinden — milyon def'a şikâyet olunan — bir hükm dar ile bir hükûmeti meşruta nazırının farkı nedir?

O hükm dârın zemanı saltanatında meselâ bir ser askerin — menfeati devletden ziyade menfeati şahsiyeye teallûk eden — ef'al ve akvalini hoş görmeyerek men'ine savaşan bir sadrı âzam, onun tehammül fersa hakaretlerine katlanarak — padişahın menfuri olan — isti'faye cür'et edemezdi. Şayed — her tehlükeyi göze alub da — isti'fa edecek olsa şiddetle ıtab ve ıkabe oğrardı.

Devri meşrutiyyet sadrı âzamı da koca bir hıttanın elden gitmek üzere olduğunu görüyor da — ya hırsı cah, ya hud bir kuvvei galibeden ihtiraz ile — sözünü geçiremediği nazırı kabineden çıkarmağa, ya hud kendi — hükmi nafiz olmayan — mekamından çekilmeğe cesaret edemiyor. Bu halde sabık ve lâhik devirlerin farkı, yalnız lâfzdan ibaretdir: «İstibdad» ve «meşrutiyyet»...

Kemali emniyyet ve hürmet ile hükûmetin başına getirilen zatın, hükûmeti hakkiyle idare edebilmesi içün tehdidini ikaa kadir ve hükmünün her suretle müessir olması elzemdir. Olmazsa bostan korkuluğu mesabesinde kalır, emrü nehyine ve — Necmüddin Molla Bey merhumun ta'biriyle — «nesayih ve irşadatına» en kudretli bir harbiyye nazırı değil, en âciz bir nefer de kulak vermez.

Bu sebeble idarei devlet muhtel olur. Devletin başına işler açılır. Koca bir hıttai mühimme göz göre elden gider. Vatanını candan seven hamiyyet sahibleri maddeten ve ma'nen perişan olur.

Areb hakîmi [1] «مر الحق» diyor. Acı şeylerden çoğunun deva olduğunu da ilmi tıb gösteriyor. Ne kadar acı olursa olsun hakkı kabul etmekden çekinmemek, ahlâkı fadılanın icabatı tabiiyyesindendir.

Tarih ise hakkı aynelyakin görmeğe ve göstermeğe mecburdur. Gaflet, ya hud garaz saikasiyle görmez ve göstermez ise vazifesini sui isti'mal ve hakkı ihlâl efmiş olur.

[1] حكيم

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Lûtfi Simavî Beyin bir sözü vardır ki [1] Hakkı Paşa ile dostlariçün acı olmakla beraber mahzı hakikat olduğu kabili inkâr değildir. O söz şudur:

«Malûmatı, vüs'ati karihasi, talâkati, vatan perverliği kendisini tanıyanlarca müsellem olan Hakkı Paşa, hiç bir vakt hükûmet reisi olamazdı. (!) Faal ve tecribe dide bir sadrı âzamın kabinesinde her hangi bir nezareti der uhde etse devlete hidmet edebilirdi.»

Nazariyatda yedi tulâ sahibi olan ekseri zevatın filiyatda kudret gösteremediği ve en müşkil mes'elelerde re'y ve mütalâa beyanına bihakkın muktedir olanlardan bir çok zatın, re'y ve mütalâasını mevkıi icraya koymadka aczi görüldüğü de bu sırada ızharı lâzım gelen hakikatlerdendir.

Sultan Abdülhamid merhumun hengâmı saltanatında Trablusı garbe idhal ve muhafazasına itina edilen mühimmatı harbiyye, esliha ve kuvvei askeriyye alınub öteden beri beklenilen işgal musibeti büsbütün yüz gösterdikden sonra — tedbiri mülkde mahir! ve âlemi hulyada düşmenleri kahir! olan — erbabı hallü akd canibinden Trablusa «küçük bir vapurla cebhane» gönderilmesine kalkışılması «kârı evvelde kişi akibet endiş gerek» pendine muhalif bir hareketi mezbuhanedir.

Vaktinde yapılmıyan ve tesvif ve tekâsüle oğrıyan — şahsî ve umumî — işler, akamete ve müsevvifler, helâke mahkûmdur. Nebiyyi Hakîm Efendimiz «عملك السوّفون» buyurmuşlardır.

Trablusda «cebhane» bulunması lâzım idiyse niçün orada bırakılmadı da başka yere götürüldü? Lâzım değil idiyse şimdi niçün gönderiliyor?

Ne yapdığını bilmiyenlere mahsus olan böyle sersemce hareketler — milletin kuvvei âkılesi hükmünde olan — ricali devlete yakışmaz. Kavaidi hazmü [2] ihtiyata riayet etmiyen o rical, meydanı siyaset ve kıyasetde racil, ya hud vazifelerini ifade mühmildirler ki iki suretde de tazire müstahakdırlar. Zira siyaset ve kıyasetden nasibi olmıyanların — en büyük emanet olan — ümurı ibadı yüklenmiye çüret etmeleri ve nasibsizliklerine zamimeten ifayı vazifede terahi ve tekâsül göstermeleri hıyanetdir.

Allahü Zülcelâl «Emaneti ehline tevdi' ediniz» buyuruyor. Ehl olmadıkları halde emaneti almak istiyenlere de emanete hiyanet etmemelerini emr ediyor. Resuli Âzam Efendimiz, «emr, ehli olmıyana tevdi olundukda kıyametin vukuuna intizar ediniz», [3] buyuruyor.

§

[1] «Suultan Mehmed Reşadın ve halefinin sarayında gördüklerim»

[2] حزم [3] «اذا وسّد الامر الى غير اهله فانتظر الساعه»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Reşid Beyin «Canlı Tarihler» deki ifadatı, — Trablusı garbin muhafazasındaki kusurlardan bahs olunduğu sırada — nazarı dikkate alınmağa değer:

« . . . Sultan Hamid 1881 den 1908 e kadar 27 sene buralarını eline geçirmeğe çalışan İtalyan hükûmetinin teşebbüsünü, aldığı tedbirlerle akim bırakmışdır. İtalyan donanmasiyle ölçüşecek kuvvei bahriyyemiz olmadığından Trablusı Garb ve Bingazinin berren takviyesine teşebbüs ederek oradaki mühim bir kuvvei askeriyyeye zamimeten «Kul oğulları» namiyle yerliden hakikaten kuvvetli bir milis teşkil etdi, İcab eden noktaları tahkim etdi. Esbabı medafeayi, esliha ve mühimmat ile teşdid etdi. Bu tedabir hakkında senelerce devam eden« tebligat ve takıbatı muhtevi yazılan yüzlerce irade tezkireleri görülse insaf ile teslim edilir ki o iki kıt'anın yirmi yedi sene İtalyanın nazarı hırsı karşısında mahfuziyeti sırf Sultan Hamidin eseri himmetidir. Nitekim müşarün ileyhin hal'ini müteakib oradaki Kul oğulları teşkilâtının ilga edilmesi, kuvvei askeriyyenin de esliha ve cebhanesiyle beraber başka tarafa kaldırılması üzerine fürsata müterakkıb olarak Avusturya misaliyle de cüretlenen İtaiyanlar, Sadrı âzam Hakkı Paşanın müsamaha ve teseyyübünden de istifade ve o zemanki hükûmetin, İtalya tebeası hakkındaki mevhum teaddiyatını vesile ittihaz edüb kısa müddetli bir ültimatomla Trablusa ve Bingaziye tesallut etdiler.

§ Sultan Hamid tarafından ittihaz edilen tedabir muhafaza edilmiş olsaydı İtalyanın bu kıt'alara istilâsı, tarafımızdan harbi umumiye iştirak edilmedikce kabili icra olamıyacakdı. İtalya ordusunun aczinden «بعد خراب البصره» ibret alan hükûmetin, bir kaç zabit ve bir haylı para göndermek suretiyle göstermek istediği gayret ve muavenetden bittabi hiç bir faide hasıl olmamışdır.»

İnsan bu sözleri okudukca — Fadılı enderunî ile hem zeban olarak — saikai teessürle bilâ ihtiyar:

«Bilinir kaderi aba mevsimi baran olsun»

diyeceği geliyor.

§

Hakkı Paşanın ve kabinesinin gafilâne ve mühmilâne davranması, Treblusı garb ve Bingazi gibi — Afrika kıt'asında tesallutdan masun kalan — iki vilâyeti mühimmenin, emsali gibi bir daha avdet etmemek üzere elden gitmesine sebeb olduğiçün Divanı Âliye sevk edilmesi, oraların meb'usları tarafından taleb edilmiş ve gazeteler de o yolda neşriyatda bulunmuş ise de — mevkii iktidarı işgal eden — İttihad ve Terakki Cemiyetince kulak verilmeyüb Hakkı Paşa, muallâk ve muğlak bazı meselelerin halli içün Londraya gönderildi. Uzun müddet orada kaldı. Umumî Harbin zuhurında Londrayı terk eyledi.

1915 [9 Remazan 1333] de «2000» kuruş maaş ve «21000» kuruş tahsisat ile Berlin sefaretine tayin olundu, yirmi üç gün sonra giderek ifayı vazifeye başladı. Tahsisatı bir buçuk sene sonra — umumî harbin hitamına kadar — «31000» kuruşa iblâğ edildi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1917 [17 rebiulahir 1335] de sefaret uhdesinde kalmak üzere — heyeti âyan âzalığına nasb olundu.

Almanya İmparatoru İkinci Vilhelmin 1917 [27 zilhicce 1335 — 15 teşrini evvel 1333] de — üçüncü def'a — İstanbula vürudundan bir kaç gün evvel sefaret hasebiyle payi tahtda isbatı vücud etdi.

1917 [15 muharrem 1336] de âyan ve meb'usan meclisleri açıldıkda — evvelce hey'eti âyan âzalığına tâyininden dolayı tahlif edildi, iki gün sonra Berline avdet eyledi

Sefareti esnasında Brest Litosk sulh müzakeratına iştirak eden Osmanlı murahhasları arasında bulundu.

Dizanteriden sekiz gün haste olarak Berlinin en hâzık tabibleri ve profesör Kravs tarafından tedavisine itina edildise de faide vermedi.

1918 de [20 şevval 1336] pazar irtesi günü akşamı vasatî saat 7 de Berlinde vefat etdi

Tahnit olunan cesedi yedi gün sonra İstanbula getirildi, Beşiktaşda neccar zade türbesine kondu. Ertesi gün ikindi nemazından sonra Sinan Paşa camiinde cenaze nemazı eda edildi. Müdebdeb alayla Yahya Efendi türbesine götürüldü. Oradaki kabristane defn olundu.

§

Fransızca ve İngilizce söyler ve yazardı. Areb, Fürs, Alman ve İtalyan lisanlarına da âşina olduğu mervidir.

§

Basılmış eserleri:

«3 cild Tarihi umumi», «Medhal», «Hukukı düvel», «Muhtasar İslâm tarihi», «2 cild Hukukı idare»

§

Hamil olduğu nişanlar

Murassa' osmanî, murassa' mecidi, altun ve gümüş imtiyaz, altun liyakat, hamiyyeti vataniyye ve Yunan muharebesi madalyaları.

Almanyanın birinci egl ruj, Fransanın dördüncü lejiyon donör, Sisamın üçüncü biyaz fil, Cohurun ikinci cohur tac, Sırbın birinci takuvu ve egl blan ve Kara Jorj, Bulgaristanın birinci merit sivil ve Sen Aleksandır nişanının gran kordonunun murassa'ı, İranın birinci şirü Hurşid, İtalyanın kuron ve Sen Moris e Lazar, Romanyanın birinci

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kuron ve etuval, Papanın birinci pi nöf, İspanyanın birinci Şarl truva, Rusyanın birinci Sen İstansilas, Belçikanın ikinci Leopold, Felemenğin birinci Uranj Basav.

*
* *

Hakkı Paşa — Tercemei halinden anlaşıldığı üzere — hal ve mahallin müsaid olduğu derecede mükemmel tahsil gören ve mütemadi teveggul ve tetebbu' ile tahsilini ikmal eden bir ilm âdemidir.

Bazı ilm sahibleri gibi ilminin cezasına oğrayanlardan değil, mükâfatına nail olanlardandır.

Her şeyde müveffakıyyet ve saadete sebeb olan hüsni tali' ona yârı vefa kâr olduğundan mülkiye mektebinden sınıfının birincisi olarak çıkmak şerefini ihraz eylediği gibi hükûmet hidmetinde de — emsaline nisbeten — sür'atle terakkı ve — emsalinin fevkında — temeyyüz eyledi. Mütercimlikle seraya alınması, terakkı ve temeyyüzündeki sür'atin avamilinden ad olunabilir.

Hukuk mektebinde uzun müddet tedrisatda bulunarak ilm âleminde şühret kazandı. Mütenevvi sahalardaki malûmatı, ba husus ilmi hukukdaki ihtısası ile ortaya koyduğu eserler, adedce ve kıymetce mütenasib değildir. Bu eserlerden hukuka aid olanlar, haizi kıymet ise de tarihe tealluk edenleri, her tarih mualliminin yazabileceği basit eserlerdendir. Çünki hukuk gibi tarihde mütehassıs olmaması, tarihî eserlerine fazla kıymet te'min edememişdir.

Abdurrahman Şeref Efendi — Yukarılarda bahs olunan — mekalesinde diyor ki:

«... Mektebi hukukda bir kaç dersin müallimliğini der uhde eylemesi, malûmatı nazariyyesini tezyide ve tahkikat zımnında Arnavudluğa ve Havrana ve Giride me'muriyeti, memleketin ahval ve siyaseti dahiliyyesine ıttılaına hidmet etmişdir. Müteaddid komisyon ve kongreye canibi Devleti Aliyyeden âzâ dahi olub siyaseti hariciyyeye ve kavaidi hukuk düvele kema yenbeği [1] peydayı vukuf eylemişdir. Mektebi hukukda okutduğu derslere dair kitablar dahi yazmışdır. Böylece siyaseti dahiliyye ve hariciyye sahasında at oynatacak bir recüli devlet olmak üzere yetişiyor ve rütbe ve nişanlarla da taltif olunuyor idi. Hakkında tevecciihi şehriyarî ber kemal ise de gerek hadaseti sinni ve gerek Avrupa işlerine vukufu sebebiyle idarei devletin usuli cedideye taktibi hususuna taraf darlığı dolayısiyle iadei meşrutiyete kadar vükelâlık mertebesine suud edememişdi. Lâkin mesalihi ecnebiyyede meclisi vükelâ mazbataları anın müzekkereleri üzerine tanzim ve arz olunur ve mucibince iradei seniyye şeref müteallik buyrulur olmuşdu. Yani Hakkı Bey, babı âlice bir büyük mevki tutmuş idi. Ârayı münevveresi hükûmeti seniyyeye rehnüma (!) idi. § Muallimlik ve müşavirlikde memlekete etdiği hidematı azimeyi vükelâlıkda ifa edememiş, lâkin Berlin sefaretinde gösterdiği kâr âşınalık, namını büyük diplomatlar adadına idhal eylemişdir. § Berlindeki mevkii gayetle yüksek olub muhadeneti

[1] كا بنيفى

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ittifakıyyenin takviyetine müveffak olduğu gibi gerek imparator hazretlerinin ve gerek Almanya ricali hükûmetinin mehabbet ve takdirlerini kazanmış ve revviyyeti zatiyyesile memleketimizin şerefini i'lâ etmişdir.»

Şu sözlerin bir kaç noktası hakkında bir kaç söz söylemek lâzım geliyor.

«İadei meşrutiyete kadar vükelâlık mertebesine suud» edememesi «idarei devletin usuli cedideye taklibine taraf darlığından» ziyade — aşağıda söyleneceği vech ile — ricali devlet içün o devrde hoş görülmiyen lâ übaliyane hareketleriyle beraber — yine Abdurrahman Efendinin dediği gibi — «ezvakı hayatdan nasibini almağa heves kâr» ve o nasibi almağa inhimaki aşikâr! olmasından ileri gelmiş olsa gerekdir.

İlanı meşratiyeti müteakıben Said Paşa, Mearif Nezaretine tayinini arz etmesiyle padişah, — henüz şehr eminliğinde ve huzurunda bulunan — Reşid Mümtaz Paşaya arz tezkiresini göstererek «Hakkı Bey, Maarif Nazırı olur mu? Paltosunu koluna alır, gece yarılarına kadar Bey oğlunda dolaşır. Ona münasib olan me'muriyet, hukuk müşavirliğidir» demişdir. [1]

Abdurrahman Efendinin mekalesindeki «mesalihi ecnebiyyede meclisi vükelâ mazbataları anın müzekkereleri üzerine tanzim ve arz olunur olmuşdu» fıkrası da tevziha muhtacdır.

Alelıtlak «mesalihi ecnebiyye» de değil, mesalihi ecnebiyyenin hukuka teallûk eden kısımlarında Hakkı Beyle beraber arkadaşı Gabriyel Efendinin münferiden, ya hud müştereken tanzim etdikleri mütalea nameler, meclisi vükelâda tedkik olunur ve mazbatalarda nazarı dikkate alınırdı.

«Ârayı münevveresi, hükûmeti seniyyeye rehnüma idi.» sözü, öyle bir sitayişdir ki mübalağaya misal olarak irad edildiğinde «ârayı münevvere» erbabının ittifak edecekleri şübheden varestedir.

Kapitülâsyonlar, muahedeler, mukaveleler, itilâf namelere temas eden ve ihtilâflara badi olan bazı hukuk meseleleri üzerine mütalea beyan etmekle «hükûmeti seniyyeye rehnüma» ad olunmak elbette doğru olamaz. O «rehnüma» ortadan kalksa «hükûmeti seniyye», yolunu gaib ederek noktai maksude varamamak lâzım gelir.

«Berlin sefaretinde gösterdiği kâr aşınalık, namını büyük diplomatlar addadına idhal eylemişdir.» kavli mecruh olmasa bile mercuh da değildir.

Bu kavlin kaili «hidematı azîme», «büyük diplomat», «mevkii gayetle yüksek» gibi büyük ve «gayetle yüksek» sözlerin — nefselem-

[1] Reşid Paşadan naklen esbak Dahiliyye Nazırı Şerif Paşa söyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

re tevafukunu vesaiki kâfiye ile te'yid etmeden — iradda tarihî bir mahzur görmüyor. Onun görmeyişi, başkalarının da görmemesini istilzam etmez.

Berlinde «reviyyeti zatiyesiyle memleketimizin şerefini» ne dürlü hidmetler ibraziyle «i'lâ» etdiği isbat edilmezse bu da, huccetsiz dâ'va hükmüne geçer. Abdurrahman Efendi, bu hususda izahatı mukniada bulunsaydı Hakkı Paşa ile beraber tarihe de hidmet ve — uhdesinde bulunan — vak'a nivislik vazifesini ifaya himmet etmiş olurdu.

Paşanın, şahsî ve resmî haiz olduğu mertebei mu'tebere ile te'lifi, kabil olmıyan bazı etvarı tarraranesini müsbit vesikalardan olmak üzere Necmüddin Molla Bey merhum, nakl etdi:

«Hakkı Paşa, yıllarca hukuk müşavirliğinde bulunarak zemanı, hukuk meseleleri hakkında mütalea beyaniyle geçdiğicün icraatda — malûmatı vasiası nisbetinde — kudret gösteremedi.

Mekamı sadaretde bulunduğu esnada bazı münasebetsiz (!) mahallere gitmesinden şikâyetler vakı olarak kendine vasayayı lâzimede bulunulması bize ihtar olunduğundan [1] — mekteb arkadaşı ve dostu olan — Hariciyye Nazırı Rif'at Paşa ile Babı âliye gitdik. İcab eden sözleri söyledik. «Ben, memuriyetime muhassas olan zemanda vazifemi ifa ederim. Ondan sonra serbestim, ne istersem yaparım (!), nereye istersem giderim (!) karışmağa kimsenin hakkı yokdur (!)» dedi. Sözü kesdi. Bildiğinden şaşmadı, evvelki gibi istediği yerlere gitmekden geri durmadı.»

Hakkı Paşa, bu cevabında o kadar muhtidir ki kendi gibi fetanet ve ma'rifet sahibi bir zatdan suduruna, bütün fetanet ve marifet sahibleri değil, cahiller, bakiller de hayret ederler.

Malûmdur ki hakikî hürriyyet ve onun menşei olan fazilet, insanları serbest bırakmaz, her istediğini yapdırmaz. Her istediği yere gitmesine müsaade etmez. Örfi beldeye ve âdabı umumiyeye riayet ve haysiyeti şahsiyeyi sıyanet etmeği emr eder. Örfe ve âdaba mübayin ve şahsî ve resmî haysiyeti muhil ef'ali redi'eye, başkalarının — zeman ve mekân itibariyle bilfiil kabil olmasa da — bilkuvve karışmak hakkını selb etmez.

Eşrefi mahlûkat olan insan — eski ta'birle — mutlakul inan [2] değildir, mukayyeddir. Kavanîni diniyye, kavanîni medeniyye ve âdatı

[1] Bu ihtarın — onu mekamı sadarete getiren — İttihad ve Terakki Cemiyeti erkânı, ya hud Paşanın hayr hahları tarafından mı vakı' olduğunu Molla Bey, tasrih etmedise de ihtarın, cemiyete aidiyeti şübhesizdir.

[2] مطلق العنان

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mahalliyyenin ta'yin etdiği yolda hareket etmeğe mecburdur. Mecbur olmasa nizamı âlem muhtel olur. İnsanlar şöyle dursun, hayvanlar bile başı boş bırakılamıyor. ya başından, ya ayağından bir yere bağlanıyor. Bağlanmasa envaı zarara bais olur.

Hükûmet me'muriyetlerinde, bilhassa hükûmetin riyasetinde bulunanların ise — kendilerini her şeyde ser best sanan ve şerefü haysiyyetlerini esirgemeği esaret ad eden ve nefsi emmareye esîr olan ser seriler gibi — «sesbestim, ne istersem yaparım, nereye istersem giderim. Karışmağa kimsenin hakkı yokdur» demeğe hiç bir vech ile hakları yokdur.

Yalnız ma'ruf simalar, meratibi âliyeyi haiz zatlar değil, ahadı nas bile mürebbii âlem efendimizin «اتقوا مواضع التهم» emirlerine itaatle irası tühmet edebilecek olan mevdi'lerden sakınmağa, uzak dolaşmağa itina etmek vazifesiyle mükellefdirler.

Halka sivilize [1] görünmek istiyen sivri akıllı eşhasın taklide yeltendikleri en ser best diyarda bile hükûmet ricalinin, vekar ve şerefi şahsîlerini ve haysiyyeti resmiyyelerini ne yolda sıyanet ettikleri malumdur.

Paşanın, lâ übaliyane hareketlerine dair Lûtfi Simavî Bey de şu sözleri söylüyor:

« . . . Hakkı Paşa, memleketimizin ahvali ruhiyesine temamiyle kesbi nüfuz edememişdi. Meselâ hanesinde mesalihi rü'yet etmek, Bey oğlunda yaya gezmek (!) ve âdi tiyatrolara gitmek (!) gibi bir sadrı âzam içün yapılması bizde muvafık görülmiyen harekâtda bulunurdu. Babı âlide ve ya hud evde evraka bakmaklığın, devair ve vilâyat ile muhabere ve züvvarı kabul etmekliğin temamiyle müsavi olduğunu ve müşarün ileyhin sür'ati intikali ve yazı yazmak hususundaki sühuleti sayesinde başkalarının bir kaç saatde başaramıyacağı bir işi belki bir saat zarfında bitireceğini biz bilirdik. Lâkin halkımız, sadrı âzamların geç vakitlere kadar Babı âlide mumlarla çalışdıklarını görmeğe alışdıklarından Hakkı Paşaya emniyyet edemiyordu. (!) Bu mülâhazatı kendisine beyan eden dostlarına «ne yapalım, halk alışsın (!)» cevabını verirdi. Geceleri Bey oğlunda müşarün ileyhle beraber ekseriya gezen arkadaşı, ser karini Hazreti Padişahi, yani muharriri âciz idi. Hakkı Paşa, yemekden sonra ya âdem gönderüb geçerken beni alacağını bildirir ve ya hud habersizce gelüb beraber çıkmağa icbar ederdi. Otomobil modası o zeman mevcud olmadığından kira arabasiyle Nişan taşından Bey oğluna giderek her kesin hayretle bize bakdığını (!) müşarün ileyhe def'atla söyledimse de söz dinletemedim. Hakkı Paşa, bir çok iftiralara ma'ruz kaldığı gibi bazı bed hahan, kendisine kumar bazlık isnad etdiler. Zavallı Hakkı Paşa, mevkii içtimaisi yüksek ve ya hud mesleki diplomasiye mensub olan zevatın bilmeğe fi yevmina haza âdeta mecbur oldukları (!) briçden başka hiç bir kâğıd oyunu oynamamışdı. Hattâ o kadar sevdiği briçi de hakkıyle öğrenemedi.» [2]

[1] «Civilise»

[2] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve haleflnin serayında gördüklerim»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şu yazının her cümlesi insana hayret veriyor. Memleketimizde doğub büyüyen, serayda ve Babı âlide me'muriyetlerde bulunan, uzun müddet mekteblerde hocalık eden, büyük ve küçük her sınıf halk ile ihtilât eden, her yerde gezüb tozan ve her yere girüb çıkan ezkiyadan bir zatın «memleketimizin ahvali ruhiyesine kesbi nüfuz edememesi» elbette mucibi hayretdir.

Bu hal, hiç bir şeye dikkat etmemekden, en mühim şeylere de ehemmiyyet vermemekden, yalnız huzuzatı nefsiyyeye hidmetetmekden ileri gelir ki her suretle ta'yibe lâyıkdır.

Devlet işleri, mekamı resmide tesviye olunur. İşin çokluğu, vaktin darlığı, hastelik ve emsalî sebeblerle mekamda tesviye olunamıyan işlere evde bakılır. Fekat gezüb tozmakdan ve gönül eğlendirecek hâl ve mahallerden geri kalmamak içün mekamdan erken savuşub ümuri devleti evde tesviye etmek hoş görülmez. Hoş görülmiyen hareketler, bittabi' halkın emniyetini selb ve nefretini celb eder. Emniyet ve teveccühi âmme, müveffakıyyetin en mutena sebeblerindendir. Emniyet ve teveccühün insilâbı, müveffakıyyetin de insilâbını müstelzim olur.

Bir sadrı âzamın Bey oğlunda, ecnası nasdan mürekkeb halk arasında itile dürtüle «yaya» gezmesi ve «âdi tiyatrolara gitmesi» bu memleketde hiç bir zeman görülüb işidilen hâdiselerden olmadığı içün halk nazarında âdeta kıyamet alâmetlerinden! ad olunacak derecede garib görüleceği bedihidir.

Hele «ne yapayım, halk alışsın» demek, halkın kendi huzuzatını hoş görmesini istemek ve halkı istihfaf ve istihkar etmekdir ki bu hod gâmane ve mütehakkimane [1] lâfı halkın şiddetle red etmeğe hakkı vardır.

Sui zan etmiyelim emma, günün birinde «nereye istersem giderim» demdemei mütehekkimanesile [2]

«Madmazeller kafe şantanda bile
Bu kadar dans edemezler vireman
Doğrusu biz buna hayran oluruz
Hem jüvayyö bakınız hem şarman»

kıt'ai mülemmaasına [3] ma sadak yerlere de gitmeğe ve o madmezellerle dans etmeğe kalkışsa halkın bunu da pek tabiî görmeğe alışmasını istemek hakkını nefsine bahş eden bir aletse [4] söylenecek söz yokdur, ya hud çokdur.

---

[1] متحكمانه [2] متوكمانه [3] ملمّع [4] «Altesse»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kendi, gece yarıları Bey oğlu sokaklarında gezmekle iktifa etmeyüb «ser karini hazreti padişahi» yi beraber gezmeğe icbar etmek ve bu hususdaki hiffetine onu da iştirak [1] etdirmek de başkaca bir acibedir. Gece yarıları Bey oğlu sokaklarında dolaşub ve ser karini de birlikde dolaşdırub aceba ne arardı?

«Her kesin havretle» kendilerine bakması bir nevi' takbih ve tevbihdir ki en hissiz, en lâ übali âdemlerin bile bundan müteessir olacağı şübhesizdir.

İhraz eylediği mekamı fahametin şanü şerefini ve nefsinin haysiyyetini muhafaza etmiyen ve hayr hahane ihtarlara kulak vermiyen bir âdemin «bir çok iftira» ya ve «isnad» a «ma'ruz kalacağı» pek tabiîdir.

«Mevkii ictimaisi yüksek, ya hud mesleki diplomasiye mensub olan» zevatın briç oyununu bilmeğe «fi yevmina häza âdeta mecbur olduklarını» bilmezdik. Bu maddei mühimmeyi Şimavî Beyden öğrendik.

Şu satırları yazarken hatırıma gelen bir fıkra, sokaklarda dolaşmak meselesine teallûk eden letaifdendir ki dercini muvafık gördüm.

Bir gün Prens Said Halim Paşa merhumun yalısında bulunduğumuz esnada Hakkı Paşanın sadaret çavuşları ve yaver ile Babı âliden evine avdet edince elbisesini değiştirüb sokağa fırladığından ve Bey oğlunda doluşdığından bir münasebetle bahs olunurken Keçeci oğlu Reşad Füad Beyin «Sadrı âzam efendimiz, gönül eğlendirmek içün gezüb tozmıyor. Eslâfı ızamı gibi ortalığı teftiş içün tebdil geziyor» demesi, hüzzarın hoşuna gitmişdi.

İşte eğlence ardında dolaşmak, ümuru devletden ziyade huzuzı nefsiyyeye ehemmiyet vermek, vazifei resmiyyede ihmal ve teseyyübden sakınmamak, «nasayih ve irşadatını» arkadaşlarına dinletemiyecek derecede zaf [2] göstermek, mühim meseleler de bile kayıdsızlıkdan vaz geçememek kabîlinden bazı nakisalar — yukarılarda uzun uzadı bahs edildiği üzere — iki vilâyetin ebedî zıyaını intac etmişdir ki bu neticei feciaya her kesden ziyade Hakkı Paşanın dil hun olduğuna ihtimal vermek suretile hüsni zanda bulunmak istiyorum. Bilmem ki bu hüsni zan, hakayıkı ahvale vakıf olanlarca hüsni kabul görür mü?

Said Paşanın tercemei halinde yazıldığı gibi [3] Tarablusı Garb mes'elesinden dolayı isti'faye mecburiyet hasıl olduğunu anlatırken Necmüddin Molla Bey diyor ki:

«O esnada Hakkı Paşa, öyle bir hali ye's ve nevmidiye düşmüşdi ki artık kendisile iş üzerinde görüşmek imkânı kalmamışdı. «Eski ze-

[1] اشتراك [2] ضعف [3] S. 1085.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

manlarda benim vaz'iyyetime düşen sadrı âzamların kafasını padişahlar binek taşında kesdirirlerdi (!), ben o haldeyim» diyordu.

Paşanın bu sözü, iltizamı insaf ve kusurunu itiraf etdiğini gösterir ki takdir olunur. Zira ümurı devletdeki hatalarından dolayı «kafası binek taşında kesdirilen» sadrı âzamlarla kendini hem hal ad etmeğe, her kabahatli sadrı âzam yanaşmaz. Bilâks teberiei zimmet ve başkalarına isnadı kabahat sadadında lâflar savurur. Bu, böyle.

Fekat Hakkı Paşanın isti'fası kabul ve Said Paşanın sadarete tâyin edildiğini anlatırken Molla merhumun söylediği bir söz, itirafı kusura aid takdiri tağvir edecek mahiyetdedir. O söz, şudur:

«Hakkı Paşa, sadaret yükünün kendi omuzlarından kaldırıldığını görerek sükûn ve huzur hasıl etmeğe başladı.»

Bu «sükûn ve huzur», biraz evvel gösterdiği ye's ve fütur ile kabili imtizac değildir ve diğer cihetden de hamiyyete mübayindir. Kendini «kafası binek taşında» kesdirilecek mertebede mücrim ad eden bir âdem, biraz sonra «sadaret yükünün omuzlarından kaldırıldığını görerek» nasıl «sükûn ve huzur hasıl» ediyor?

Nefsini düşündüğü içün değil, devletin — asırlardan beri tahtı hükmünde bulunan — mühim bir mülkün zıyaına ve Afrika kıt'asındaki alâkasının büsbütün kesilmesine sebeb olanlardan bulunduğu içün ye's ve fütura düşseydi «yükün omuzlarından» kaldırılmasından dolayı «sükûn ve huzur hasıl» etmemesi ve ye's ve füturun zail olmaması icab ederdi.

Devlet ve milleti, vatanı azizin bir cüz'ünden cüda düşüren ve

«قصهٔ درد جدایی چو نویسیم کمال
دل جدا ناله کند، خامه جدا، نامه جدا»

mealine müvafık ve ebediyyen naleye lâyık olan bu mes'elei elîme hakkında ne kadar tatvili mekal ve tafsili melâl edilse seza olduğıçün şu ciheti de söylemek gerekdir:

«Mekîn elbet şeref bahşi imaretdir mekân üzre
Harabii binayi dehr âdemsizliğindendir»

beyti hikmet âmizi hükmünce devletin öteden beri bu yüzden oğraradığı enva'ı musibeti, iki gözden mahrum olanlar bile gördüğü, hattâ şuuruna veda' edenler de bildiği halde — mülkün her tarafında hükm ferma olan — «âdemsizlik» âfeti yetmiyormuş gibi fürsat cu, gaddar bir adû tarafından yıllardan beri göz dikilen bir kıt'anın da — kendi,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

reisi hükûmet bulunduğu bir zemanı ihmalde — validen, kumandandan, silâhdan, askerden tecridile «âdemsizlik» belâsına giriftar edildiğini düşünerek son nefesine kadar — eski tâbirle — «sine zeni matem ve eşk rizi elem» olması lâzım gelirdi.

Hamiyyet sahibleri bilirler ki hakikî hamiyyet, nefsden ziyade devlet ve millete gelen ve gelecek olan mesaibden me'yus ve meftur olmakla isbat olunur. Yoksa yük benim omuzumdan kalksun, ben mes'uliyyetinden kurtulayım da devlet ve millete ne olursa olsun fikri hod endişanesinde bulunmakla hamiyyetin hiç bir münasebeti yokdur.

Hamiyyet sahibi olan insan, sadaret yükünün omuzundan kalkmasile mes'uliyyet yükünün omuzundan kalkmayacağına kanaat eder ve maddî mes'uliyyete giriftar olmasa bile devlet ve milletin, kendi sadareti hengâmında oğradığı nekbetden ebediyyen müteezzi olur. Derde deva bulamadan iş başından çekildiği ve derdi başkalarının başına bırakdığı içün «sükûn ve huzur hasıl» etmez, nefsini «sükûn ve huzur» dan mahrum eder.

§

Mehmed Salâhüddin Bey «Bildiklerim» ismile Mısırda basdırdığı kitabda Hakkı Paşa aleyhinde iradı kelâm ederken diyor ki:

«.... Hakkı Paşanın bahs etdiği «adlü ihsan» dan memleketimiz müstefid olamamış ve adlü ihsanını geldiği şimendüfer alarak Romaya kadar geri götürmüş olmalı ki bu ihsanlarına İtalyanlar nail olmuşdur. Memleketimizin hissasına da bu kabinenin yevmi vürudundan sükutu gününe kadar Babı âli harikı esef engizi, Havran ısyanı, Yemen ısyanı, İstanbulda kolera zuhuru, Malisör ısyanı, Vezneciler harikı kebiri [1], Girid mes'elesi, İtalyanların ilânı harbi, Trablusı Garb ve Bingazinin zabtı ve daha bu gibi vekayi'i fecia ve müessefenin hudusi isabet etmişdir. Hakkı Paşanın kudumu, memlekete haricî, dahilî hiç sükûn yüzü göstermemiş ve memaliki Osmaniyyeyi bir oğursuzluk bulutu kaplamışdır. Kabinesinde harbiyye nazırı bulunan ve Fatih unvanına lâyık olan ittihad ve terakki ordusu kumandanı besalet unvanı Mahmud Şevket Paşaya evveli emrde Trablusı Garb tahliyyesini tavsiye eylediğinden nazıri müşarün ileyh ile erkânı harbiyyei umumiyye dairesi, derhal Trablusı Garb ve Bingazinin tahliyvesi içün lâzım gelen tedabirin icrasına mübaşeret evlemişdir. § İtalyanın bu yolda harekâta başladığını ihsas eden Osmanlı matbuatı, Trablusı Garb müdafeasının alelacele istikmal edilmesini hükûmete tavsiye yollu bazı mekaleler yazmışlarsa da zaten Babı âlice malûm olan bu harekâtdan dolayı bir şey yapılmak lâzım gelmediğiuden Hakkı Paşa kabinesi serin kalılıkla cereyanı ahvali seyr ediyor ve gazetelerin bu mekalelerine hiç ehemmiyyet vermiyordu. Hakkı Paşa kabinesi rehavet ve meskenet ve ser semliğinde devamda bulunsun İtalya hükûmeti ilânı harb etdi. Garibdir ki o sırada «Hakkı Paşa ve kabinesinin bu babda gösterdiği rehavet ve betaet, memlekete hiyanet ve ihanetden değildir. Evvelce Romada bulunan ve İtalyanın ahvali politikasına vakıf olan Hakkı Paşa, nam dar diplomatlardan olduğu cihetle bu mes'elei mühimmeyi de boker oyunu masasında

[1] Çırağan harikı can sözünü nasılsa unutmuş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gayet muslihane ve mülâyimane bir çarei hal ve tesviyeye rabt edecekdir. İtalyanın Trablusı Garb ve Bingaziye çıkardığı askeri, geri götürtmeğe müveffak olur. Binaen aleyh mucibi endişe ve telâş bir şey yokdur.» Tarzında vahî sözlerle meşgul, cem'iyyeti ittihadiyyenin ve Hakkı Paşanın bendegân ve meddahları bile meatteessüf gürülmüş idi.»

Bu sözlerde biraz garaz eseri göze çarpıyor. Meselâ yangın ve kolera gibi yedi kudretde olmayan hadiselerden ve şeameti kudumunu telmihan söylenen «memaliki Osmaniyyeyi oğursuzluk bulutu kaplamasından» dolayı Hakkı Paşa nasıl itham olunur? Sa'd ve nahs, beşerin yedi iktidarında olsa itham mümkindir.

«Her ferd, kendinin meymenet, ya hud meş'emet sahibi olduğunu bileceğinden meş'emetine vakıf olanlar, ibadullahın mukadderatına hâkim olmakdan sakınmalıdır» denecek olsa beyhude israfı kelâm edilmiş olur. Çünki şeametini itiraf ve noktai ikbalden bilihtiyar inhiraf edecek âdem enderdir.

Yukarıda yazıldığı vech ile Hakkı Paşa, «Trablusı Garbde kuvvet bulundurulması ve dahilde o kuvveti te'yid edecek tedbir alınması hakkında nesayih ve irşadatda» bulunduğu halde «Mahmud Şevket Paşaya Trablusı Garb tahliyesini tavsiye» eylediğinden dem urulması nasıl kabul olunur?

Hakkı Paşanın «mes'eleyi boker oyunu masasında bir çarei hal ve tesviyeye rabt edeceğine» dair «cem'iyyeti ittihadiyyenin ve Hakkı Paşanın bendegân ve meddahları» na atf olunan sözler, istihza mekamında söylenmeyüb de hakikate uygun ise — kahve hanelerde hikâye söyleyen ve muhtelif kavmlerin reftar ve küftarlarını taklid eyleyen — meddahların ve — saçmalar saçan — hokkabazların, güldürüb eğlendirici sözleri ve taklidleri derecesinde bile bir kıymeti haiz değildir, hezeyanı mahmum ve iddiayi mevhum kabilindendir.

Ahmed Reşid Bey de, Paşa aleyhinde pek ağır ithamlarda bulunuyor. «Canlı tarihler» de diyor ki:

«... Hakkı Paşa, mektebi mülkiyyede tahsil etmiş, sonra da okumağa devam ederek bir hayli malûmat edinmiş olmakla beraber seciyyesindeki bayağılık (!), memnuata fartı inhimaki (!), devlet ve memlekete karşı bigâneliği (!), milletin mesalihi hakkındaki kayıdsızlığı (!) ve teseyyüb ve ihmali sebebile devlet idaresinde Hüseyn Hilmi Paşaya rahmet okutsa (!) gerekdir. Hakkı Beyin dahiliyye nezaretine tâyini arz edildiği zeman Sultan Hamidin gösterdiği teaccüb ma'ni dardır. Ahvali kendilerince de malûm iken ittihad ve terakki cem'iyyetinin bu zatı sadarete kadar getirmiş olmasındaki hikmeti, vakıa it'abı zihne pek lüzum görmedimse de hiç anlayamadım. Hakkı Paşanın sadareti zemanı «âlâ âlâ hey» le (!) geçmiş ve son perdede İtalyanların Trablusı Garbe uzatdıkları desti teaddi bu vodvile facia ile nihayet vermişdir.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hakkı Paşa gibi malûmatlı, terbiyeli, nazük ve mütevazı' bir zat hakkında söylenilen bu sözler, hoşa gidecek şeyler değilse de aksini isbat edecek sözler bulub söylemenin de hoşa gidüb gitmeyeceği meşkûk olduğundan

«Öyle ümmisin ki ilmin etdi ihyayi ulûm
Müftekir olmuş ezelden âlemi irfan sana
Öyle ümmisin ki talim eyleyen hakdır seni
Bildiren mahlûka sensin halikı ey hak nüma»

nazmı naçizile tavsife cür'et olunan âlemi insaniyyetin muallimi âzamî nebiyyi ümmî Aleyhisselâm efendimiz hazretlerinin «نعوذبالله من علم لاينفع» hadisi hikmet enislerini ilm bahsinde ziveri zeban ve imamı maverdinin «nefsine itaat eden, silâhını düşmenine verir» ve «kahramanların en şanlısı, nefsine galib olandır» kelâmı hakimanesini de ta'n ve düşnam mes'elesinde ityan etmekle iktifa ve ilmi, nafi' olmadığından ve nefsine mağlûbiyetinden şikâyet olunan Paşa merhumun naili mağfiret olmasını eltafı ilâhiyyeden istid'a ederim.

§

Abdürrahman Şeref Efendi, Hakkı Paşanın en ileri gelen sena kârlarından biridir. «Serveti fünun» daki mekalesinde öyle sena etmişdir ki Reşid Beyin — yukarıdaki — beyanatına temamile zıddır. Galiba iki taraf da

«Dağ kadar aybı mehabbet didesi görmez, fekat
Çeşmi udvan en küçük bir aybı guh âsa görür»

müeddasınca biraz bisse kapılarak ve ifrat ve tefritden lâyikile kurtulamayarak kadhü medhe germi vermişlerdir.

Seyyiat gibi hasenat da ef'al ile isbat olunacağından ve hali hazırda merhumu hakkile tanıyan da heman kalmadığından seyyiat ve hasenatının tebyinini tarihin tahkik ve tedkikine ve munsıfane vereceği hükme havale etmek zaruridir.

Abdürrahman Efendi — yukarıda söylenilen — mekalesinde diyor ki:

«... İbrahim Hakkı Paşa, nevadiri ezkiyayı ümmetden idi. Tetebbüatı kesir, ihatai fikriyye ve ameliyyesi vasi', karihası gayet küşayişli, nutkı beliğ, kuvvei iknaiyyesi galib ve metin, siyaseti dahiliyye ve hariciyyede vukufı mütekâmil idi. Kalbi pâk, ağraz

[1] «Na'fi olmayan ilimden Allaha sığınırım»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve ihtirasatdan bilkülliye âri, son derecede vefa kâr, düşmenleri hakkında bile hayr hah idi. Kendini tanıyanlar miyanında mehasini ahlâkiyesine ve nezaket ve ırfanına meftun olmayan ve yüreğinde hissi mehabbet uyanmayan bir ferd yokdur diyebilirim. Aleyhinde söz söyleyenler, anı tanımayanlar ve meşrebi lâ übaliyane ve rindasini isti'zam eyleyenlerdir. Hal buki merhum, ezvakı hayatdan nasibini almağa heves kâr olmakla beraber bu keyfiyyet vezaifi resmiyyesine kat'an irası mazarrat etmeyüb her sabah saat sekizde yazı masasının başında oturmak ve bütün evrakı okuyub hamişine re'ylerini yazmak ve mesalihi saireyi dahi görüb bitirmek mutadı idi. Başkasının üç dört saatda yapacağı işleri bir saatde tesviye etmek hasletine malik idi. Sür'ati intikali hasebile der desti müzakere olan bir mes'eleyi der hal anlar ve künhüne varır ve icab eden kararlara bir güzel şekl bularak neticei kat'iyyeyi vazıhan arz eyler ve lüzumunda kemali talâkat ile müdafaa eder idi ve manialar zuhurunda kırub dökmek ve ipi koparmak tarikına salik olmayub suyun akındısına tebaiyetle sureti maslihanede ve pürüzsüz olarak işi meydane çıkarır idi. Muamelâtı yevmiyesi defteri mahsusunda mukayyed ve evrakı muntazaman ayrı ayrı gözlerde mahfuz idi ki intizam perverliğine en güzel delildir. § Tam mânasile bir parlementer ministro olub kavaidi meşrutiyyetin hakkile cereyanına itina ve hukukı muhalifine riayet göstererek itirazlarına saatlerce cevab vermekden çekinmemişdir. Fıtratan natuk ve behhas idi. Kelâmı tekellüfsüz ve seriulcereyan, alelekser hoş âyende idi. Kürsii tedrisde dahi aynı talâkatle talebeyi celb ve teshir eyler idi. § Balkan gazetesi diyor ki: «Hakkı Paşanın zıya'ı nagehanisine vicdanımız ne içün sızlar? Zira bu gün Avrupada beynelmilel bir siyasî konferans teşekkül etse mütaleatı ilmiyye ve hukukiyyesile, zekâyi ser tizile, cerbezei mantıkiyye ve beligasile hukukı devleti kayıracak ve müdafaa edecek Hakkı Paşa kâ'bında İkinci bir Hakkı Paşa mevcud değildir» Balkanın şu sözü, merhumun Brest — Litoskda Batum ve Kars ve Ardıhan kıt'alarının Anadoludan gayrı münfek bir cü'z olduğunu isbat zemininde bir saat süren müdellel ve mukni' beyanatı ve kıt'atı mezkûreyi Osmanlı toprağına ilhakı ile müeyyeddir.»

§

Paşanın, öne gelen madihlerinden biri de — isminin üstüne «süferayı saltanatı seniyyeden» unvanını koyarak gazetelere yazı yazan — esbak hariciyye müsteşarı Ahmed Reşid Beydir, «İkdam» la neşr etdiği bir mekalede diyor ki:

«... O büyük insan az iftiraya mı oğradı? Anı Türk ma'şeri ne hayatında anladı, ne mematında. Anı meaşiri ağyar anladı, meaşiri ağyar takdir etdi. o, kendi memleketinde makduh, muhakkardı. Diyarı ağyarda ise Memduh, müvakkardı. O, vatan nazarında hamiyyetsiz, lâ kayd, tenbel, hattâ cahil idi. Evet, ana cehalet bile isnad eden bir sürü hakikat düşmeni kepazeler görüldü. Hal buki elyevm Hakkı Paşa âyarında bir tek recüli devlet bizde yokdur. Bizden sarfı nazar edelim, intizam ve medeniyyetce en yüksek tabakalara varmış her hangi bir memleketde o âyarda bir avuc insan bulmak gücdür. (!)

§ Bu hükm, paşa merhumu iş başında ve ilm, faaliyet, hiddeti zekâ, gerçekden şaz bir öğrenme kabiliyeti seriası ve sair fezail cihetlerile kendi fevklerinde gören ricali ecnebiyyenin samimî sözlerinden çıkarılmışdır.

§ Bütün evrakı havadisimiz, mecmuai mevkutelerimiz, paşanın irtihalini bir kaç satır içinde kayd etmekle iktifa etmişlerdi. Hattâ bazıları, paşada guya sırf kötülükler

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mevcudmuş gibi faziletlerinden bahs yerine fenalıklar arayub hakikate ve edeb ve hayaya müşayir telmihatda bulunmuşlardı.

§ Hakkı Paşaya benzer âdemleri tabiat, esasen pek nadir olarak doğurur. Memleketimizde kadr şinaslık yerine nankörlük tezahüratı mevcud oldukcab üyük bir recüli hükûmet olmak isti'dadile dünyaye gelmiş insanların isti'dadları neşvü nema bulub da kemale eremez. Bizi, elyevm içinde çırpındığımız felâket çukuruna atan illetlerimizden biri de şudur.» [1]

Medh — kadh gibi merdud değil — makbul ise de haddi itidali geçmemeli, gulu [2] derecesine varmamalıdır. Varırsa kıymetini, hattâ mahiyyetini gaib eder de medh olunan zatı büyültmez, küçültür.

İşte yukarıdaki sözlerin bazı cümleleri bu kabildendir.

Haydi «elyevm Hakkı Paşa âyarında bir tek recüli devlet bizde yokdur.» İddiasına mümaşat edelim. Fekat «medeniyetce en yüksek tabakalara varmış her hangi bir memleketde o âyarda bir avuc insan bulmak gücdür» hükmünü kabul etmek «güc» dür.

O memleketlerdeki en yüksek âdemleri bir araya toplayub birer birer «âyar» larını muayene ve bizim paşanın âyarile mukayese etdik mi ki o yolda hükm ediyoruz?

Paşayı «ricali ecnebiyyenin kendi fevklerinde» görmeleri — gayreti milliyye saikasile — her dürlu iftihare lâyık görülür. Lâkin o «ricali ecnebiyyenin» hüviyetlerini öğrenmek ve sitayişe aid ve «hükm» e sebeb olan «samimî sözleri» ni bilmek lüzumunu da ileri sürmekden vaz geçilemez.

İyiliklere göz yumub kötülükleri gözlere sokmak ve «hakikate ve edebü hayaya mugayir telmihatda bulunmak» edebü hayadan mahrum olanların şiarıdır ki kötülemek istedikleri âdemin şanına şeyn vermez, bilâks kendilerini — lâyık olmadıkları — şerefden bir kat daha dur eder.

---

[1] Hakkı Paşa, Necmüddin Molla Beye yazdığı mektublardan birinde şöyle diyor:

«... Ben, Nail Beyi müstakbelde bir sadrı âzam diye görürüm. Nitekim o nazarla gördüğüm diğer biri de Reşid Beydir. Bu kıymetde âdemleriniz bizde pek yokdur. (!) Başka yerlerde de çok değildir. (!) Kendilerine emniyyet ve itimad gösteriniz. Kırmayınız. Yetişdiriniz.»

Sitayiş, bir nevi' alış verişdir. Veren alır, alan verir. Hakkı Paşa, Böyle zemzeme sazı sitayiş olunca Reşid Bey de bittabi' daha yüksek perdeden öyle terane perdazı sena ve senada mecburi itra olur.

«Ta ezelden beri âdem oğlu
Tab'an eyler bu usule dikkat
Kim kimi medhu sena eylerse
O da eyler onu medhe gayret»

[2] [illegible]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşaya «benzer âdemleri tabiat, esasen pek nadir olarak doğurur» hükmü de medihde glu ad olunur. Şairin

«Gün doğmadan meşimei şebden neler doğar»

dediği gibi bayan! tabiat da bu âne kadar neler doğurmuşdur, bundan sonra da neler doğuracakdır. Bu dürlu hallerde kat'î hükm vermek, hiç bir hükmi haiz ve nafiz olamaz.

Bu sözler, paşa merhumun — müsellem olan — kıymetini ihlâl etmek içün değil, hakikate hidmet maksadile söyleniyor.

Evet. «kadr şinaslık yerine nankörlük tezahüratı mevcud oldukca büyük bir recüli hükûmet olmak isti'dadile dünyaye gelmiş insanların isti'dadları neşvü nema» bulamaz.

Bu sözü söyleyen, belki kendini de o cümleden farz etmişdir. Ne ederse etsün, söylediği bir hakikatdir ki reddine imkân yokdur.

§

Hakkı Paşanın vefatı üzerine «İkdam» gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey «Aksen şitayn»den gazetesine vazdığı mekalede diyor ki:

«Hakkı Paşa, fadıl bir zat idi. Yalnız me'murini hariciyyemiz içinde değil, bütün sunufı me'murin içinde kesreti mütaleasile kesbi şühret etmiş idi.

§ Hakkı Paşa, bir recüli devlet olmak üzere ef'alinden dolayı bi tarafane muhakeme edilmelidir. Hakkı Paşa içün bu muhakeme lâzımdır. Zira merhumun şahsına teallûk eden bir çok vezaifi umumiyye vardır ki memleketin mazisinde, halinde o vezaifin te'siratı görülmüşdür ve bundan böyle de görülecekdir. Hakkı Paşanın şahsını ne kadar sever isek sevelim, o mehabbeti samimane, memlekete aid olan vezaifdeki harekâtı muhakeme etmekden bizi nehy eder bir müessir olmamalıdır.

§ Hakkı Paşa merhum, vakıa Reşid ve ya Âli Paşalar sırasında zikr edilecek payeye ermiş bir recüli devlet değildi. [1] Fekat bu zat, meşrutiyyetin en mühim zemanlarında mühim vazifeler ifa etdi ve zemanına meatteessüf büyük felâketler tesadüf etdi. Kezalik donanma projeleri dahi anın zemanında masa üzerine geldi. Balkan muharebesini hazırlamış ve doğurmuş olan İtalyanın Trablusı Garb taarruzu anın zemanında vukua geldi. Bütün bu hadisat içinde yalnız vekayii kabahatli çıkarmak elbette doğru değildir. O vekayia karşı ricali devletin âsarı fikriyyesine de tesadüf etmek isterdik. Trablusı Garb mes'elesinde ne Hakkı Paşanın, ne sadrı âzam Said Paşanın, bir recüli devletden o gibi müşkil anlarda beklenilen tertibatı göremedik değil mi?

§ Bize kalırsa Hakkı Paşa merhum, bir büyük recüli devletin havassı siyasiyye ve ruhiyyesine malik değil idi. Paşa, âlâ bir hukuk müşaviri idi. Fadıl bir muallim idi. [2] Anı biz bu mevkide gördük ve görüyoruz. Mesaili hukukiyye hakkında mütaleasını âlimane bir suretde der kenar ediyor idi. Avrupanın büyük mes'eleleri içinde at oynadabilir bir sadrı âzam, bir sefir dağil idi. [2]

---

[1] Onların payesine erdiğini söyleyen değil, hatıra bile getiren olmadı ki «ermiş değildi» demeğe lüzum görülsün!

[2] «Doğru söz ister isen işte budur
Başka söz söylemeğe haeet yok»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

§ Hakkı Paşa, lâtif bir zat idi. Muamelei mütesaviyeden hoşlanır, her kese lutf ile mukabelede buluuur, fevkalâde hayr hah idi.»

§

Halid Ziya Bey «Seray ve ötesi»nde diyor ki:

«... Onun sade hayatında üç ibtilâsı vardı: Konuşmak, okumak ve hepsinden ziyade musiki. [1] Kendisi bizzat musiki ile meşgul değil idi. Fekat ne zeman bir musiki fürsatı zuhur etse der hal koşar ve gaşy [2] olurdu. Bir aralık Bey oğluna gelen bir Fransız opera kompanyasının her temsilinde bulundu. Beni de kendisi gibi musiki mübtalâsı bildiğinden refakatine alırdı. Fekat onun asıl bu ibtilâsını uzun senelerden sonra Berlinde gördüm.»

*
* *

Hakkı Paşa, Almanya imperatorunun vürudundan bir kaç gün evvel Berlinden İstanbula gelmişdi. 1919 [8 muharrem 1336] da — ikamet eylediği — Bey oğlunda Pera palas oteline gitdim. Garson kartımı götürdü. Müteakiben paşanın yanına girdim. Müsellem olan nezaketi icabınca istikbal ve iltifat etdi.

«İstanbulda bir iki gün kalacaksınız zannile tasdi'den ihtiraz etmişdim. Beş on gün kalınacağı anlaşıldığın ziyarete geldim. Mekamı sadaretde bulunduğunuz esnada iltifat ve hüsni muamelenize nail olduğum içün müteşekkir ve sena kârım» dedim.

«Âyanda yemin etmek icab ediyor. [Bir müddet evvel âyan âzalığına tâyin olunmuşdu] arkadaşların, kaçdı dememeleri içün meclisin küşadını bekleyeceğim. Hayli zemandan beri İstanhula gelemedim. Ehibba ile de görüşmek üzere bir kaç gün kalacağım.» dedi ve ziyaretimden ve ifadatımdan dolayı teşekkür etdi.

«Bir istirhamım var» dedim. Biraz sıkılarak «nedir bakayım» dedi. «vaktile — muhtelif mesleklere mensub — meşahirin yazılarını ihtiva etmek üzere bir mecmua tertib etmişdim. Maksadı mahsus ile imza toplayor dediler. Az kaldı başıma işler açacaklardı. Bilmecburiye mecmuayı ortadan kaldırdım. İlânı meşrutiyyetden sonra her kes, ulemadan meşahirden oldu. Mekteb çocukları siyasî mekaleler, kitablar yazmağa başladılar. Evvelki meşahirin ve yazılarının kıymeti kalmadığından mecmuaya yazı yazdırmakdan vaz geçdim. Son zemanlarda

[1] Halid Ziya Bey, ibtilânın en mühimini unutmuş: gezüb tozmak!...
[2] غشی

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yine faaliyete başladım. Zatı devletinizden de bir kaç satır yazı istirham ediyorum.» dedim.

Mecmuayı eline verdim. Beş on sahifesini gözden geçirdi. Bazı isimleri sordu. Prens Said Halim Paşanın yazısını da okudu. Musa Kâzım Efendinin, bunu pek takdir etdiğini söyledim. Şu cevabı verdi: «Lâkin bu cümle, hicret tavsiye ediyor. Ben olsam şöyle yazardım:

«İslâmiyyet, insaniyyet içün tebliğ olunmuş bir dindir. Dini islâmın hakim olması arzu olunan her yer, islâmın vatanıdır.»

Yandaki masada duran mürekkeb hokkasını getirüb önüne koydum. «Mecmuaya bunu yazınız. Bir daha zatı saminiz de böyle mühim bir söz söyleyemezsiniz» dedim. Haylı gülerek «söylerim. Fekat bunu yazmam. Başka şey yazarım» dedi. «Öyle ise müsaade buyurun, cümleyi zabt edeyim» dedim. Cümleyi tekrar etdi, yazdım.

Birlikde götürdüğüm kamiş kalemi verdim. Frenk mürekkebile şu sözü yazdı:

«İşbu mecmuada lezzetle mütalea eylediğim düreri efkâr kâ'bında söz yazabilmekden beyanı acz eyler ve vaz'ı imza ile iktifa ederdim.»

Yazının üstüne papı buvar koyub kapadı. Ben, açub okudum. Bu yazı, onun şühreti ilmiyyesile gayri mütenasib ve her kesin yazabileceği uydurma ve başdan savma bir lâf olduğunu kendi de takdir etdiğiçün bana okutmadan mecmuayı kapadı.

Beni tanıyanlarca malûm olduğu üzere doğruyu söylemekden çekinmediğim içün hakikati söylemek niyyetinde bulundumsa da maksad, meşahirin «lezzetle mütalea edilecek düreri efkâr» ından ziyade el yazılarını elde etmek olduğundan — yazdığı sözün kıymeti nisbetinde — hafif bir teşekkürle iktifa etdim.

Said Halim Paşanın ve kendinin cümlesi münasebetile islâmiyyetden bahs ederek dedi ki:

«Dini islâm, museviyyet ve nasraniyyet gibi bir kavme aid değildir, bütün kâinata mahsus bir dini âlidir. Çünki alâstikiyyeti havidir, her milletin ahlâk ve emzicesine tevafuk edebilir. Fekat buradaki müslümanla bilfarz Berlindeki müslümanı bir görmek arzusunda bulunmamalıdır, zira bu kabil olamaz. Ümmid eder misiniz ki Avrupada kadınlar bundan sonra tesettür etsünler. İşte bu kabil şeyleri hoş görmek lâzımdır.

Dini islâmın kâinata intişar edememesine yine müslimler sebeb dir. Çünki neşr etmenin yolunu bilmiyoruz. Her şeyde müşkilât çıkarıyoruz. Ben, sofı bir âdem değilim. Kendimce pek çok günahım

TARIHVEMEDENIYET.ORG

vardır. Beş vaktde nemaz kılamıyorum. Fekat günde yirmi def'a Cenabı hakka rabtı kalb ediyorum. Kimsenin hakkını gasb etmiyorum. Üstümde kul hakkı yokdur. Allah, kendi hakkını afv buyurur emma kulun hakkını afv etmez.

Mekamı sadaretde bulunduğum esnada meclisi meb'usanda bazı hocalar «sadrı âzam paşa, Avrupada şapka giymiş» demişler. O vakt zehrab, bana «siz bu hocalardan daha mütedeyyinsiz» demişdi. Berlinde daima şapka giyiyorum. Şapka, mucibi küfür müdür? Müslim areb zürrai, hâlâ hasırlı şapka giyiyorlar. Aceba kâfir mi oluyorlar, kıyafetin imane ne te'siri vardır? İman, kalbdedir. Müslümanlık kelimei şehadetden ibaretdir. Cenabı hakkın vahdaniyyetini ve Hazreti Muhammedin kâinate meb'us bir nebiyyi âzam olduğunu tasdik etmekdir. Esas budur, ibabadat ve taât bunun füru'udır. Müslimim diyen, müslim görünen bir âdemi, ameldeki kusurundan dolayı teşni' etmemelidir. Fikrini tenvire himmet eylemelidir. Neuzü billâh, [1] şu memleketin halkı nasraniyyiz deseler ne yapacağız?

Vaktile Ural dağlarında Tatar cinsinden bir kavm vardı ki esasen müslim idiler. Sonra Moskoflar, bunları irtidad etdirdiler. İsimleri müslim olduğu halde kiliseye giderlerdi. Bilâhare hem cinsleri olan Tatarlar, bunlarla ihtilât ede ede zihinlerini tenvir etdiler. Günün birinde hepsi yeniden müslim oldular. Ruslar, pek çok oğraşdılar, bir şey yapamadılar. Biz de istavrilere bir şey yapamadık, pek iyi bilirsiniz.

Bir zeman Moskoflar, kabuli islâm edeceklerdi. Yalnız şarab ile domuz etinden vaz geçmeyeceklerini söylediler. Kırım müftileri, bu şartla islâmlıklarını kabul etmek caiz olamayacağını beyan eylediler. [2] Âdetin birden bire terki pek müşkildir, belki muhaldir. Moskoflar da âdetlerini terk edemediklerinden kâfir olarak kaldılar. Hâlâ ehli islâmı mahv etmekle oğraşıyorlar. Bu, iyi mi oldu?

Zemanı risaletde Yemene bir vali izam buyruldu. Ehaliyi âdetlerini terke ve evkatı hamsede nemaza icbar ederdi. Onlar da isyan etdiler. Paygamber efendimiz, diğer bir zatı gönderdiler ve «tas'ib etmeyiniz, teshil ediniz» [3] buyurdular.

İslâmiyyetin intişarı içün teshil lâzımdır. Müslimim diyen müslimdir. Biz zahire hükm ederiz Batını Allah, bilir.

Babam söylerdi, zabtiye nazırı Hüsni Paşa, Selânik valisi iken avdetilerin ardına casus koyar, pencereden, damdan ibadetlerini teces-

---

[1] تعوذ بالله

[2] «Asılı varsa ta'nü takbih eyleriz müftileri
Böyle müftilerle etmez dini islâm intişar»

[3] « يسّروا ولا تعسّروا »

TARIHVEMEDENIYET.ORG

süs etdirirmiş. Bu halin fenalığını kendine ihtar ederlermiş, kulak vermezmiş. Herifler, «museviyyiz, ne yapacaksın» deselerdi Hüsni Paşa, binlerce âdemi katl mi edecekdi?»

*
* *

Bir remezan akşamı kardeşim Ahmed Tevfikle — babamız merhumun ehibbayi kadimesinden — Hasan Fehmi Paşa merhumun konağında iftar etmişdik. O zeman hariciyye hukuk müşavirliğinde bulunan Hakkı Bey de iftarda idi. Müsafirler gitdikden sonra paşa, onu ve bizi alıkoydu. Hakkımızda iltifat kârane sözler söyleyerek takdim ederken o, bizi Babı âlide tanıdığını anlatdı.

Mekamı sadarete geldiği esnada iyalâtı mümtaze ve muhtare kalemi müdiri idim, hasbel vazife temas ederdim

Yukarılarda da söylendiği üzere pek nazük, mütevazı', terbiyeli, dil nevaz, beşuş, malûmatlı ve makulâte kani' bir zat olduğundan maiyyetindeki me'murları seleflerinden — tâbiri kadimle — müsemma binnekîz [1] bir sadrı âzam gibi ibrazı şiddet ve hiddet ile iz'ac etmezdi ve müşkilâte düşürmezdi.

Yıllarca Babı âli terbiyesi görmüş olduğundan o terbiyeyi görmeyenler gibi esüb savurmazdı. Babı âlide müttehaz olan usule muhalefet ve kendi keyfine mütabeat ile işleri teşviş ve me'murların zihinlerini tehviş etmezdi.

Bilmediği işlerde biliyormuş gibi davranmaz, serd edilen re'y ve mütalealara — bilgicilik saikasile — itiraz ve makul gördüğü şeyleri kabulden iraz etmezdi.

Bilhassa bana hüsni muamele gösterirdi. Ümuru resmiyyeye dair vaki' olan süallerine verdiğim cevabları kabul eder, hem kendini, hem beni beyhude yormazdı.

Her kes bilir ki her bilen, bildiğini mevki'i fi'le koyamaz. Nazariyyat başka, ameliyyat başkadır. Nitekim her âlim, talim hassasına malik olamaz. Paşa merhumun vasi' malûmatile beraber iş başında bulunacak ve iş görecek faal, gayur, mukdim, mezahime [2] mütehammil ve hevesatına galib bir zat olmadığını iddia edenler, aksine kani' olanlardan fazladır.

Malûmdur ki iş başına geçenler, daima hali teyakkuzda bulunmak, habı gaflete dalmamak, rahati şahsiyyesini fida etmek, âdeta çilleye soyunan ehli hal gibi her dürlu ezvak ve huzuzdan tecerrüd etmek, devlet ve millete teveccüh eden en küçük bir zarardan gam nâk olmak mecburiyetindedirler.

---

[1] مسمّى بالنقيض [2] مزاحم

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu mecburiyete ehemmiyyet verilmez de heva ve hevese ittiba'da ve teseyyüb ve ihmalde devam edilirse en mühim kişverler elden gider, devlet ve millet — telâfisi gayrı kabil suretde — mutazarrır ve erbabı hamiyyet, müteessir olur.

Yukarıda nakl olunduğu üzere «ezvakı hayatdan nasibini almağa heves kâr» ve münhemik olmasaydı, «ne istersem yaparım, nereye istersem giderim» diyerek hürriyyeti mutlaka iddiasında bulunmayub da «hürriyyet, her istediğini yapabilmek değil, yapamamakdır» hakikatini kabul etseydi ve hükûmetin riyasetinde bulunmak itibarile her ferdden ziyade mukayyed olduğunu nazarı dikkate alub da ef'ali şahsiyyesinde ve mesalihi âmmede kayidsizlik göstermeseydi, ba husus hayatı resmiyyesinin büyük kısmını, seray mütercimliği ve Babı âli hukuk müşavirliği gibi nazarî hidmetlerle geçmeyüb de dahilî ve haricî me'muriyetlerde bulunarak nazariyyatı ameliyyat ile ikmal ve bu yolda rüsuh ve tecribe istihsal etseydi — zekâsı ve malûmatı — kendini, eslâfının en güzideleri mertebesine is'ad ederdi.

Şairi hatir Yeni şehirli Avni Bey merhum, ne güzel söylemişdir:

«Zemin handan olur mu girye perdaz olmadan eflâk
Gamı âlem, kibarı âlemin gamsizliğindendir.»

Paşanın, kayidsizliğini ve gamsizliğini ve bir hükûmete riyaset edebilecek vasıfları lâyikile haiz olmadığını, ileri sürenler de onun, heman her mes'elede, bilhassa hukuk mes'elelerinde mütaleasından istifade olunacak bir merdi daniş mend olduğunda müttefikdirler. Şübhe yok ki bu da büyük bir meziyyetdir.

*
* *

Hakkı Paşa merhumun efkârı siyasiyyesine ve tarzı tahririne nümune olmak üzere Necmüddin Molla Bey merhume Londradan yazdığı iki mektub derc olundu.

«Muazzez ve muhterem biraderim efendim

Şubatın yirmisi tarihli vefa name alındı. Teşekkür ederim. Günü gününe muhabereye buradaki hayatın icabatı da imkân bırakmadığından mektublarımızın seyrek ve o nisbetle uzun olması icab ediyor ve uzunluk icabı da buna mühimce bir zeman tahsisini istilzam ederek o da seyrekliğe ayrı bir sebeb oluyor.

Mektubunuzu alalı hayli zeman olduğu halde cum'a ertesi ve pazar günlerinin paskalye yortularına müsadif ve mecburi ta'til olma-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sından kendi hisabıma istifade için İskoçyaya etdiğim küçük bir seyahat bilistisna boyuna Londrada kaldığım halde şimdi cevab yazabiliyorum. Kusura bakmayın.

Ahvali umumiyyeden bahs buyurmuşsunuz. O zemandan beri artık ahval, teayyün etdi. Yani Midya — İnuz hududunu kabul ederek «yani Edirne ve Baba Eski ve Lüle Burgazı fida eyleyerek» ve Giridi terk ve adaları devletlerin takdirine havale ederek ve Rum İliden kalanını unudarak tazminat vermeksizin şu muharebe beliyyesinin ref' olunabileceği tezahür eyledi.

Madame ki orduyı Osmanî, iki aydır Bulgarları bir inhizame oğratamadı, başka bir ümmid de kalmadı demekdir. Muharebenin devamı, Edirnenin sukutile düşmen kuvvetinin artması ve binnetice Bolayırın ve hattâ İstanbulun tehlükeye maruz kalması olur ki zararı var, faidesi yokdur.

Tali' harbin bir mucize ile dönmesi her vakt tasavvur olunabilirse de devletin hayatını bir zara atmak siyaset olmaz. Zaten kabinemiz de bunu takdir etmişdir ve şimdiye kadar hareketi siyasiyyemiz, Avrupada taraf daranımızı «bu söze fazla bir mâna atf etmeyiniz» eksiltilmiş değil, artırmışdır.

Bu sırada en korkacak şey, fazla hamiyyet namına kabinenin sükutu olur ki devletin nihayetidir ve yine korkulacak bir şey, hilâfı kiranın ve ez cümle Kâmil Paşa taraf daranının, kabineyi iskata müveffakiyyetleri olur ki bundan da hiç bir faide olmayacağı muhakkak ve her halde Kâmil Paşanın son sadaretindeki tereddüdü ve za'fı meslekî, mukarreratı mühimme ittihazı hususunda Mahmud Şevket Paşadan pek dun olduğunu isbat eylediğinden o da bir felâket olacakdır.

Burada Kâmil Paşanın şahsına bir hürmet varsa da ziyade ihtiyarlamış olduğu dahi her lisanda dairdir ki bunun mânası malûmdur. Müşarün ileyhin son sadareti, iktidar siyasisine dair mevcud olabilem efkârı mahv etmişdir.

Daha Rum İlide ıslâhat sözleri deveran etmediği sırada Sir Edvar Grey gelecek tehlükeden sefaret vasıtasile devleti, bir diplomatın söyleyebileceği şekilde haber dar etmiş iken kabinenin tehlükeye savletle koşa koşa girişi öyle bir cinneti siyasiyye olmuşdur ki bunu yapanların âlemi aklü basiretde mevki'leri kalmamak icab eder.

İngiltere devleti, Makedonya mes'elesinin açılacağını ve kapadılması müvafık olacağını ve yoksa bir Balkan ittifakı karşusunda kalınacağını lisanı münasib ile anlatmış ve devleti ikaz etmiş iken bu telkinatı telâkki eden kabinenin bir tarafdan yüz yirmi bin askeri

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dağıtmış [1] ve bir tarafdan mes'eleyi açık tutmak ve harbe sevk etmek içün ne lâzımsa yapması [1] ve sonra da hazır olmayarak harbe gitmesi [1] sağlam bir kafaya giremez. Bunu yapanlar da şühreti siyasiyyenin devamını farz etmek [1] çocuklukdur

İçinde bulunduğum işlere vukuf ile söylüyorum ki şu sırada Mahmud Şevket Paşadan iyi, siyaseti hariciyye itibarile bir sadrı âzam olamaz. Bu âdem kalırsa devletin vaz'ı siyasisini takviyeye faidesi olacakdır. Bunu kaviyyen his ediyorum. Ümmid ederim ki işe gerek bu ve gerek diğer tarafın çocuklukları karışmaz da Mahmud Şevket Paşa esaslı bir hidmete müveffak olur.

Cümlemiz âlâ bilir ki devlet, yaşayabilmek içün kâmilen yeni bir şekl almağa, âdeta yeniden teessüse muhtacdır. Buna da yirmi sene «en aşağı hisab ile» sulh ve âsayiş ister. Re'si idaremize eflâtun hekimi getirsek, düşmenlerimiz bize bu yirmi sene zemanı vermezler. Nitekim meşrutiyyetden sonra vermediler. Ben, Mahmud Şevket Paşayı şu halin icabatını takdir etmiş görüyorum. Allah vere de çocukluklar, kin ve garazlar işe karışmaya!

Buraya geldiğim fena olmadı. Sulh işi içün demiyorum. O ayrı bir işdir. Asıl mühimmi ondan sonrasıdır. Asıl memnun olduğum cihet, İngilizlerin Devleti aliyyeyi dünyadan kaldırmağa karar vermiş olmadıklarını anladığımdır. Rum İlide bunlardan bir hayr görmek gayrı kabil idi. Fekat kalanı öyle değil. Emma âdem olmamız şartile... [2]

Hulâsa, müveffekiyyet Allahdan ve fekat Allaha sığınarak ve usanmayarak himmet ve gayret de bizdendir. İnşaallah müveffak oluruz. Buna ve devamı sıhhat ve âfiyetinize dua ederim biraderim efendim.

13 mart 1328 İbrahim Hakkı»

§

Muhterem biraderim efendim

23 nisan 1329 tarihli lûtf namenizi aldım. Mösyö Pase Gaye cevabınızı okuyarak melfufile beraber kendisine gönderdim. Meadin nizam namesi nüshasının gönderildiği mektubunuzda yazılı ise de zarfda yok idi. Kendisine bir nüsha ayrıca gönderirsiniz.

Diğer iş içün hukukı mevcudenin ve banklarca yapılan muamelâtın müstesna olduğunu müsveddesine yazmışdım. Size yapdığım müsvedde üzerine Pase Ganın namınıza olan teahhüd namesini gön-

[1] Diğer şekilde, fekat aynı mahiyyetde Trablusı Garb mes'elesinde olduğu gibi!...

[2] Cem'iyyet erlerinden bazılarının aleyhinde olmasından dolayı Molla merhum, buradan beş satır koparub yırtdı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

deriyorum. Mukayese ederseniz ve anı da evrakı miyanında hıfz buyurursunuz.

Murahhaslık maddesi uzundur. Ben. beyhude yere duçarı zillet olmak istemem. Bizimkiler, hareketi aculâne ile hem kendilerini ve hem de ittihad ve terakkiyi yakdılar. Hiç olmazsa bir suretle talibi lûtf olmayan beni açıkda bıraksunlar. Vakıa bu tavrımdan gücendiklerini anlayorum. Emma ne çare her yiğitin bir pilâv yiyişi vardır. Cem'iyyete girdiğim tarihi meşhurda cümlesine «ben nefer değilim» demişdim. Bu sözü daima tekrara mecburum.

Yeni bir mektubunuzu dün akşam Reşid Beyi gördükden sonra bu sabah aldım. Vakıa Parisde iş yok değil emma bizi iltizam edecek devletler de çok. Bizim hey'et zaten tâyin olundu. Nail Bey, reisdir. Şimdi tebdile bir sebeb yokdur. İnsanlara insan gibi muamele olunur. Birisi riyasete tâyin olunub iki gün sonra başkasını yapdık denilmez. Bir de Parisde düveli muazzamanın vekilleri, hep sefaret müsteşarlarıdır. Bir esbak sadrı âzam, sefaret müsteşarlarile müsavi tutularak gönderilür mü? Bunlar, haysiyyeti devlet mes'eleleridir. Bu gibi inceliklere dikkat etmeyen bir hükûmetin haysiyyeti olmaz ki vekilinin sözünün te'siri olsun. [1]

Maliyye cihetinde kuvvetliyiz. Hem Nail bey iyidir, hem yanımızda düyunı nmumiyye ve maliyyun vardır. Ben, perde arkasında her işe hazırım. Evvelden böyle karar verilse ve devletlerin vekilleri akranım olsa kabul ederdim Fekat şimdi şu hale göre hem geç ve hem na münasibdir.

Bir de Nail Bey içün şunu da ilâve edeyim ki biraz âdemden alamak iddiasında olduğuma ve şimdiye kadar da pek aldandığımı görmediğinize nazaran ben Nail Beyin ehemmiyyetli bir âdem ol-

[1] Mekinin haysiyyeti mekân ile değil, mekânın haysiyyeti mekin ile kaimdir. «شرف المكان بالمكين» kelâmı hikmet ittisamı her devr içün bir düsturı metindir ki şimdiye kadar tebeddül etmemiş ve etmeyecekdir, An kasdin, ya hud an cehlin bu düstura ehemmiyyet vermeyenler, nefslerinde şerefü haysiyyet tehayyül ile en şerefli mekânlarda mekin olmak cür'etinde bulunurlar ve başkalarının baysiyyetini muhafazaya lüzum görmezler. Ya hud onlara hıssai haysiyyet vermenin kendi haysiyyeti mefruzalarını ihlâl edeceği zannında bulunurlar da «bir esbak sadrı âzamı, sefaret müsteşarlarile müsavi tutub Parise göndermeği» pek tabiî bulurlar.

«Bu gibi inceliklere dikkat etmeyen bir hükûmetin haysiyyeti olmaz ki vekilinin sözünün te'siri olsun» diye şikâyet etmekden ise «meydane düşen kurtulamaz senki kazadan» hakikatini kârı evvelde düşünmek ve efkâr ve âmalde ittihad etdiği ricali devletin halini ve meslek ve meşrebini nazarı teemmüle almak da — haysiyyetini gözetmek isteyen — «bir esbak sadrı âzam» içün elzemdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

duğu fikrindeyim. Nail Beyi müstakbelde bir sadrı âzam diye gördüm. [1]

Nitekim o nazarla gördüğüm diğer biri de Reşid Beydir. [1] Bu kıymetde âdemlerimiz bizde pek yokdur. (!) Başka yerlerde de çok değildir. Kendilerine emniyyet ve itimad gösteriniz. Kırmayınız: Yetişdiriniz. Bende tasavvur olunan iktidar olsa bile bir âdemle deylet bir şey olmaz. Öyle bir âdem ki yeniden lisanı ağyare düşmesi ve Trablus maddesinden dolayı en yakin dostlarının saklayamadıkları perdei hicabdan sıyrılub çıkması içün başkalarının bin Trablus zayi' etmeleri lâzım gelmişdir. Heyhat!

Bizimkiler, daha büyük kelimeleri bırakmadıkları, hakayiki yeniden görmeğe alışmadıkları içün bu mütalealarımı kayrayamazlar. Fekat siz daha tecribeli ve daha âkilsiniz, sıhhat ve isabetini takdir edersiniz.

Gözlerinizden öper ve cümle ehibba ve evvidaye dualar ederim efendim.

29 nisan 1329 İbrahim Hakkı»
Londra

---

[1] Sadrı âzamlığın pek kolay bir iş olmadığını paşamız, — müellim bir suretde — tecribe etmiş ve «eski zemanlarda benim vaz'iyetime düşen sadrı âzamların kafasını padişahlar, binek taşında kesdirirlerdi, ben o haldeyim» demeğe mecbur olmuş iken başkalarını «müstakbelde bir sadrı âzam diye görmeğe» kalkışması, teeribeden müstefid olmadığını gösteriyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

AHMED MUHTAR PAŞA

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bursada Katırcı oğlu Hacı Halil Ağanın oğludur. 1839 [1255 şabanının 23 üncü gecesi] Bursada doğdu.

On iki yaşında Bursa askerî idadi mektebine girdi. 1856 [8 şevval 1272] de İstanbulda harbiyye mektebine nakl eyledi. 1860 [26 şaban 1276] da — yüz kırk kişilik sınıfının birincisi olarak — erkânı harbiyye mülâzimi ve 1861 [27 şaban 1277] de ikmali tahsil ile erkânı harbiyye yüz başısı oldu.

Ser darı Ekrem Ömer Lutfi Paşanın kumandasile iki sene Hersek isyanının basdırılmasında ve Kara dağ muharebesinde bulundu. Ostrok muharebesinde yaralandı.

1862 [rebiul evvel 1279] da erkânı harbiyye kol ağalığı ile harbiyye mektebinde bazı fünunı askeriyye muallimliğine tâyin olundu.

1864 [şevval 1280] de rütbesi binbaşılığa terfi' edilerek Kozan dağı ıslahına me'mur edilen fırkai askeriyyenin erkânı harbiyyesi riyasetini bir sene ifa etdi.

1866 [remezan 1282] de erkânı harbiyye kaim mekamlığı rütbesile şehzade Yusüf İzzüddin Efendinin muallimliğine tâyin kılındı.

1867 [safer 1284] de Sultan Abdülâziz Han merhumun Avrupaya seyahatinde şehzade ile beraber ma'iyyeti seniyyede bulundu.

1868 [7 safer 1285] de Kara dağ hududunda muhtelit arazi komisyonu birinci komiserliğile Hersek ve İşkodra cihetlerine gitdi.

1869 [20 muharrem 1286] da rütbesi mir alaylığa terfi' ve o sene zilhiccesinin 6 sında — komiserlik uhdesinde kalmak üzere — darı şurayı askerî âzalığına nasb olundu.

1870 [12 cümadel âhire 1287] de hasteliğinden dolayı komiserlikden isti'fa ve İstanbula avdet etdi.

Asir Emiri Mehmed İbni Aizın isyan ve Hudeyde kal'asına hücum etmesi üzerine te'dibi içün ferik Redif Paşanın kumandasında — İstanbulda ihtiyat sınıfı askerlerinden — tertib olunan on altı taburluk fırkanın pişdarlığını teşkil eden beş tabur ile 1870 [12 remezan 1287] de Hudeyde mahsurlarına imdad etmek üzere mirlivalık ile gönderildi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hudeydeyi kurtardıkdan sonra ma'iyyetindeki askerle Konfedeye gitdi. Fırkanın bakiyyesine iltihak ve Ride kal'asini dört gün muhasara ile zabt etdi. İbni Aizı ve üç bin kadar mahsurdan ele geçenleri İstanbula gönderdi.

«Asir mes'elesinde eseri şecaat ve hüsni hidmeti meşhud olduğundan» 1871 [26 safer 1288] de ferik oldu. Hastelenüb kumandadan âciz kalan Redif Paşanın İstanbula avdeti ve o sene cümadel âhiresinin 24 ünde oradaki askerle yedinci ordunun teşkili ve Yemen kıt'asının asirle beraber vilâyet haline konulması üzerine Yemen valiliği inzimamile ordu müşiriyetine nasb ve tâyinatından başka «75000» kuruş meaş tahsis kılındı.

Tezkirei maruzanın sureti

«Devletlû Es'ad Paşa hazretlerine ser askerlik me'muriyeti celilesi ihsan buyrulmuş olduğundan uhdesinden münhal olan Yemen vilâyeti valiliğile fırkai askeriyye kumandanlığının elhaletü hazihi vilâyet ve kumandanlık vekâletile orada bulunan ve ıslahatı mülkiyyei mahliyyenin suveri icraiyyesine kesbi vukufu malûmat edüb şimdiye kadar vaki' olan icraatda mesaii cemilesi görülen ferik seadetlû Ahmed Muhtar Paşa hazretlerinin uhdesine rütbei samiyei vezaret ihsanile tevcihi ve müşarün ileyh Es'ad Paşa hazretlarinin me'muriyetine müteallik olan talimat ve muharreratın sayei meali vayei hazreti cihan banide istihzar olunan vapuri hümayun ile heman müşarün ileyh Muhtar Paşa tarafına tavsili hususlarında her ne vech ile emrü iradei hikmet ifadei cenabı şehinşahi şeref sünuh ve sudur buyrulur ise muktezayi celili infaz olunacağı beyanile teckire ...

23 cümadel âhire 1288 M»

1872 [16 safer 1289] da «Yemeni ulya ve Süflâ» yı tahtı itaate alarak San'ayı vilâyet merkezi ittihaz ve vilâyetin mülkî teşkilâtını icra eyledi.

1873 [rebiul âhir 1290] da nafia nezaretine tâyin olunarak İstanbula geldi.

O sene cümadel ülâsının 15 inde Girid valiliğile kumandanlığa nasb edildise de gitmeden 7 cümadel âhirede ikinci ordu müşiriyetine nakl ile Şumniye azimet eyledi.

1874 [4 şaban 1291] de dördüncü ordu müşiriyeti inzımamı ve müşiriyete muhassas meaş ve tâyinatdan başka «10000» kuruş meaş ile Erzurum valiliğine tâyin kılındı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hersek ve Bosnada isyan zuhur etmesi üzerine 1875 [16 zilkide 1292] de İstanbula celb edilerek — o vakt şehzade Yusüf İzzüddin Efendinin kumandasında olan — hassa ordusu reisi erkânlığı inzımamile Hersek ve Bosna baş kumandanlığına me'mur oldu. On üç ay âsiler ve Kara dağlılar ile vuku' bulan muharebelerde ibraz eylediği hidmete mükâfaten padişah tarafından altun takımlı bir seyfi iftihar ihsanile taltif kılındı.

1876 [17 zilhicce 1293] de — ikinci def'a — Girid valiliğile kumandanlığına tâyin olunarak Raguzadan Şireye geldiği sırada 1877 [24 muharrem 1294] de — ikinci def'a — dördüncü ordu müşiriyeti inzımamile Anadolu harb ordusu baş kumandanlığına tahvil edildiği, fekat Giride gidüb vali ve kumandan vekâletini ifa ve halefinin vüruduna intizar etmesi bildirildiğinden Giride gitdi. On iki gün vekâlede bulundukdan sonra serian İstanbula gelmesi emrini aldığından o sene saferinin 10 unda İstanbula geldi.

O gün Dolma bağçe serayına giderek — vükelâ ile diğer on zatdan mürekkeben in'ikad eden «bir meclisi kebiri fevkalâdeye» dahil oldu. Kara dağ ülkâsının biraz yer verilerek büyüdülmesi suretile Rusye imperatoru hoşnud edilerek harbe meydan verilmemesi, devletlerin tavsiyesile kararlaşdırıldığından ve Kara dağdan iki komiser celb edildiğinden verilebilecek yerlere dair sadrı âzam Edhem Paşanın riyasetinde müzakereye başlandı.

Muhtar Paşanın malûmatına müraceat olundukda Kara dağ hududu etrafındaki nevahi ve ehali hakkında mufassal malûmat verdikden sonra bu mes'eleye aid re'yini söyledi. Bu re'y hey'etce kabul olunarak — meclisde müzakeratı dinlemekde olan — mabeyn baş kâtibi Said Bey vasıtasile şifahen arz olundu.

Kara dağ komiserlerile bu esas üzerine müzakere edilmek içün bizim komiserlerin de intihabı hakkında irade sadır oldu. Hariciyye nazırı Safvet Paşa birinci ve Muhtar Paşa ikinci komiser intihab olundu.

Safvet Paşanın konağında toplanılarak müzakereye başlandı. Muhasamayı terk içün Kara dağ komiserlerinin, bir takım şartlar ileri sürmeleri üzerine keyfiyyet meclisi vükelâde müzakere olunarak şimdiye kadar Kara dağa va'd olunau yerlerden başka yer verilmeyeceğinin komiserlere tebliğine ve kabul etmedikleri halde işin kırılmasına karar verildi.

Muhtar Paşa, mes'elenin hüsni hâtimeye ıktıran edemeyeceğine hükm etdiğinden ve işin kırılması kararının, harb taraf darlığı meydan almasından tevellüd eylediği anlaşılub bu hal, kendi fikrine muhalif

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olduğundan cevabı red itasında bulunmamak içün komiserlerin son ictimaına gitmedi.

Londra sefiri Müsürüs Paşadan gelen bir telgraf name, muharebenin vukuu yaklaşdığını gösterdiğinden artık İstanbulda durmayub mahalli me'muriyeti olan Erzuruma gitmeğe lüzum gördü.

Ser asker Redif Paşa, keyfiyyeti arz etdi. Müteakiben alınan cevabda paşayı yarın Trabzona götürmek üzere vapur ihzarı bahriyye nezaretine tebliğ olunduğundan onunla ve ser darı Ekrem Abdülkerim Paşa ile bilmüzakere Anadoluca ve Rum İlice umumî bir harb plânı tanzim ve bu gece seraye gelinerek takdim kılması emr edildiğinden her tarafda hali müdafeada kalınmasına ve donanma vesatatile Kara denizin bir düziye taranmasına dair üç beş maddeyi havi yazılan plân götürülüb takdim olundu. Sadrı âzam, hariciyye, bahriyye nazırları ve mabeyn müşiri de beraber olarak huzuri hümayunda okundu o suretle icrasına karar verildi.

İradei seniyye mucibince ertesi gün seraye gitdiğinde padişah, bir çift rövelver ihda eyledi.

1877 [11 rebiulevvel 1294] de İzzüddin vapurile Trabzona müteveccihen hareket etdi.

Dördüncü ordu müşiri ve Anadolu harb ordusu baş kumandanı sıfatile 7 nisan 1877 de Erzuruma vusulini müteakiben Ruslarla muharebeye başladı. [1]

Gedikler muharebesinde ve sair muharebelerde ihraz eylediği muzafferiyyet üzerine meclisi vükelâdan tanzim ve takdim olunan mazbata üzerine tarafı padişahiden — menşuri âli ile — gazilik unvanı celili ve murassa' Osmanî nişanı ile — ikinci def'a — bir seyfi kıymet dar ve eski ta'birle — iki «esbi saba reftar» ihsan olundu.

Muharebe ile meşgul olduğu esnada «bazı müzakerat zımnında Dersaadete gelmesi» ve kumandanlığa müşir Kurd İsmail Paşayı tevkil eylemesi [2] iradei seniyye ile ser asker Reuf Paşa tarafından iş'ar olunması üzerine baş kâtib Arif Beyi ve bir yaverle hademesini alub «hafiyyen gece vakti Aş kal'aye doğru yola revan» oldu. Çünki

[1] Muharebeye dair mufassal malûmat almak isteyenler, paşanın «ser güzeşti hayatım» isimli eserine müraceat etmelidirler.

[2] Paşa, o eserde «garibe» unvanile diyor ki:

«İsmail Paşayı vekâlete tâyin etdiğim anda müşarün ileyh, ma'iyetinde kalacak olan reisi erkân şairi meşhur ferik Kâzım Paşaya, kendusını incitmemekliğini terbih etmemi reca etmez mi?... Meğer müşarün ileyh, İsmail Paşayı incidir imiş. Kâzım Paşayı dâvetle recasını yerine getürdüm. «Acayib, bu âdem incinmeyi de biliyormuş» diyerek ba'dema ilişmeyeceğini va'd eyledi idi.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Erzurum ovasına düşmen süvarisi geçmiş olduğundan aleni hareket tehlükeli idi. Trabzona indi.

Erzurumdan çıkınca İsmail Paşaya, hidematı vakıasından dolayı hakkında «hüsni enzarı padişahi pek ziyade terakki» etdiği bildirildiğinden ve Anadolu harb ordusuna kumanda etmek üzere dördüncü ordu müşirliğine tâyin olunduğundan bahs ederken Muhtar Paşa diyor ki:

«Bazan suyu getüren ile destiyi kıran müsavi tutulur derler emma bu def'a destiyi kıran daha makbul oldu. Şu halde İstanbula celbimizin rengi anlaşıldı.»

İlk posta vapuru ile İstanbula geldi O gece Çatalca hat müdafaası kumandanlığına tâyin kılındı.

Bir cum'a günü Mecidiye camiinde selâmlık resminden sonra ser asker Reuf, Namık, Gazi Osman ve mabeyn feriki Said Paşalar ile mahfili hümayunda huzura kabul olunarak Davud Paşa önünde toplanan ve kendi kumandası altında bulunan askerin — padişahın arzusu vech ile — istihkâmlara gömülmesi mes'elesi mevzuı bahs edilmesi üzerine Muhtar Paşa, muhalefetde sebat etdiğinden bu müzakere de evvelkiler gibi akim kaldı ve padişah «can sıkındısile kalkub» çekildi.

Paşa, aşağıda mabeyn ferikına «bu işde maksadı şahaneye hidmet edemeyeceğinden» kumandayı her kime isterler ise teslime hazır olduğunu arz eylemesini reca etdi.

Said Paşa, huzura gidüb avdetinde «şevket meab efendimiz selâm ediyor İstid'anızı kabul buyurdu. Bu güne kadar hamil olduğunuz emri kumandayı Gazi Osman Paşaya ihale buyurdukları gibi sizi de ilmü fazlınız cihetile erkânı harbiyyei umumiyye riyasetine tâyin buyurdular» dedi.

Bu suretle İstanbul etrafında toplanan asakir kumandanlığından infisal ederek 1878 [rebiul evvel 1295] de erkânı harbiyyei umumiyye riyasetine tâyin olundu.

O sene 21 rebiul âhirde riyaset uhdesinde kalmak üzere Tophanei âmire müşiriyetine nakl ve recebde müşiriyetden azl edildi

Hali isyanda olan Giridin — Berlin kongresi ahd namesi hükmünce — ıslahı ahvaline — yine riyaset uhdesinde olarak — 12 remezanda me'mur oldu

Asiler tarafından dâvet olunan meb'uslarla Hanyada vakı' olan müzakerat üzerine Halepa tadilât fermanını, adanın eski nizamatına ilâve ve âsayişi iade etdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1878 [20 zilhicce 1295] de Berlin ahd namesi mucibince tâdilen tahdidi lâzım gelen Yunan hududu için teşekkül eden komisyonun baş komiseri sıfatile Prevezeye gitdi. Yunan komiserlerile birleşdi. Kongrenin Yunana terk etdiği hudud ve arazi temamen verilmediğinden komisyon fesh olundu.

«Bulgar hududunda âsayişsizlik ru nüma olub ol vakt sancak halinde olan Manastır civarına kadar hudud haydudluğu tevesus' etdiğinden» [1] 1879 [3 rebiulevvel 1296] da üçüncü ordu müşiriyeti inzımamile Manastır valiliğine nasb olundu.

Pizern sancağı mülhakatından Gosinenin kongrâda Kara dağa terkinden dolayı o havalide zuhur eden iğtişaşın ve Arnavudluk galeyanının teskini ve Gosinenin Kara dağa verilmesi me'muriyeti ile Gosineye gitdi. Vermenin kabil olamayacağını devletler de anlayarak o cihetde hudunun değişdirilmesinden sarfı nazar etmelerile paşa, beş ay sonra Manastıra döndü.

1880 [rebiul âhir 1297] de erkânı harbiyye riyasetinden ve 21 remezanda müşiriyetle valilikden infisal eyledi.

«Çünki Prevezede Yunan hududunun ta'dil mes'elesile meşgul iken Arnavudlukda zuhur eden galeyan sebebile Rum ili hakkında kendinden esaslı bir rapor istenilmesi üzerine Rum ilide badema bir nevi' hususiyeti idarei vilâyat te'sisi hâlen ve âtiyen elzem olduğuna dair mufassal bir rapor göndermiş ise de İstanbulda bazı zevatın «Muhtar paşa, Rum ilide bir Mısır idaresi ihdas edüb hidviyyetine geçmeği kurmuş» demelerini, bir sene sonra Arnavudların «Muhtar Paşayı valii umumiliğe isteriz» diye mabeyne müteaddid telgraf çekmeleri zahiren müeyyid göründüğünden hafiyyen azl olunub halefinin Manastıra vusulünde Derseadete dâvet edildi. Hal buki paşa, halefinin tâyinini telgraf me'murlarının bir birine malûmat vermelerinden istihbar etmiş ve sübhanellah han [سبحان الله خوان] olmuş idi.» [1]

24 remezan 1297 de riyaseti padişahide müteşekkil teftişi askerî komisyonu riyaseti vekâletine nasb olundu.

1880 [safer 1298] de Yunan hududunun muattal kalan tâdili mes'elesiçün İstanbulda düveli mumziye sefirlerinden teşekkül eden konferansda komiserlikle bulundu. Evvelce Prevezede vaz' etdiği esase göre rüfekasile beraber işe — mümkin olduğu mertebe — hüsni netice verdi.

[1] «Ser güzeşti hayatım» ı, resmî tercemei halini ve diğer bazı eserleri esas ittihaz ederek yazub tashih ve tevsi' için verdiğim tercemei halime, parantez içindeki satırları paşa, kendi kalemile ilâve etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1883 [26 zilkide 1300] de — veliyyi ahdliği zemanında — Almanyanın son imperatoru ikinci Vilhelme ve büyük valdesi imperatoriçe Oküstaye ihda olunan murassa' Osmanî ve şefekat nişanlarının isali me'muriyetile ve sefiri fevkalâde sıfatile ve Hamburgda imperatorun huzurunda kol ordusunun yapacağı manevrada bulunmak vazifesile Berline ve 1883 [rebiul evvel] 1301] de İtalya kıralı Homberte ita kılınan imtiyaz nişanının tevdii me'muriyetile Romaya gitdi.

Burada izahına lüzum olmayan Mısır mes'elesinin tesviyesi ve İngiliz işgalinin ref'i esbabının istihsali için [1] 1855 [rebiul evvel 1303] de fevkalâde komiser sıfatile ve «75000» kuruş meaş ve o mikdar harcı rah ile Mısra gitdi

Müahharan meaşı «1300» liraya iblâğ olundu. [2]

İngiliz fevkalâde komiseri Sir Dromondolf ile bir sene müzakerede bulundu. Bir netice hasıl olmadan o, Londraya avdet etdi.

Yirmi üç sene komiserlikde bulundukdan sonra meşrutiyyetin ilânında 1908 [şaban 1326] da — komiserlik uhdesinde olarak İstanbula geldi.

O sırada ihdas olunan meclisi mihamı harbiyye âzalığına, zilkide 1326 da — bu iki me'muriyete zamimeten — meclisi âyan âzalığına ve müteakiben riyaset vekâletine nasb edildi.

1909 [muharrem 1327] de komiserlikden ve mihamı harbiyye âzalığından infisal eyledi.

---

[1] «Mısır mes'elesinin tesviyesi hakkında Devleti aliyye ile İngiltere devleti beyninde tanzim ve imza olunan mukavele name mucibince tarafı saltanatı seniyyeden tâyin buyrulan fevkalâde komiser devletlû Gazi Muhtar Paşa hazretlerine verilecek talimat müsveddesi suretidir » Mukaddimesi ile vükelâ tarafından imza ve tarafı sadaretden 14 rebiul evvel 1303 de arz olunub idarei seniyyeye ıktiran eden talimat name de şöyle deniliyor:

«Devleti aliyye komiserinin esası vazifesi, Sudanda iadei âsayiş ile Mısır ordusunun tanzimi ve şuabatı idarei Mısıriyyenin tedkikile fermanı hümayun dairesinde lüzum görülecek ta'dilâtın icrası ve Mısır hududunun husuli emniyyetini müteakıb tarafı Devleti aliyyeye bir rapor tanzim ve takdimi keyfiyyatı olduğundan vezaifi mezkûrenin dil hahi âli vech ile ifasına müteallik mevad, ber vechi âti beyan olunur.... »

[2] O zemanlar umumun virdi zebani olan «hazinei celilenin muzayekası» sebebile bir takım aile sahibi me'murların — şimdiki gibi üç dört yüz lira değil — üç dört yüz kuruşdan ibaret olan meaşları bile her ay verilemeyerek derdi maişetle akılları perişan olduğu halde — ihtiyaedan esasen masun olan — bazı zevate — eski tâbirle — lisebebin minel esbab bol keseden ve müteaddıd cihetden meaşlar tahsis ve muntazaman tesviye olunduğunu görenler, elbette şu yolda nağme sazı hayret olmuşlardır:

«Servetü samanda yokdur misli asla devletin
Dense devletler tereddüd etmeden tasdık eder
Öyle bol bol bahş eder kim milletin emvalini
Hangi âkil, [عقل] akl ile bilmem nasıl tevfik eder.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Müşirlerin tekaüd içün sinni nizamileri altmış sekiz ve paşa, bu sinni mütecaviz olduğundan 1909 [20 zilkide 1327] de tekaüd edildi.

Sultan Mehmed Reşadı, yevmi cülûsunda biat içün dâvete me'mur olarak saraye gidüb — kupa arabada padişahın sol tarafında yanına oturarak — harbiyye dairesine getirdi. Biat resminin icrasından sonra saraye avdetde yine padişaha refakat etdi.

İtalya ve İngiltere kırallarile Fransa cümhur reisine, cülûsu mübeyyin nameleri tevdia me'mur edilen hey'etin riyasetine sefiri fevkalâde sıfatile tâyin olunarak 1909 [13 cümadelulâ 1327] de hareketle Roma, Paris ve Londraya azimet ve ifayı me'muriyetle avdet eyledi.

Lutfi Simavî Bey, diyor ki: [1]

«Cülûsı hümayunu tebliğa me'muren Roma, Paris ve Londraya izam olunacak hey'etin riyasetine, zatı şahane, beni intihab etmiş ve sadrı âzam Hüseyn Hilmi Paşaya da söylemişdi. § Sadrı âzam, bir gün mabeyne geldiğinde Londra sefiri Tevfik Paşanın, gidecek hey'etlerin riyasetine yaşlı zevatın intihab edilmesinin hüsni te'sir hasıl edeceği mütaleasını beyan etdiğini ve kendisi de bunu tasvib eylediğinden zaten mahalli me'muriyetine müteheyyii azimet olan müşarün ileyhi, Viyana, Berlin ve Petersburga gönderilecek hey'ete reis tâyin etmek istediğini ve binaen aleyh bizim hey'ete de yaşlı bir zatın riyaseti iktiza edeceği fikrinde olduğunu ve bundan dolayı muğber olmamaklığımı ifade ile intihabı bana bırakdığını ilâve etdiğinden her ne kadar frenkcesi zaif (!) ise de bu vazife içün 1293 Rusya muharebesinde Anadolu baş kumandanlığında kesbi iştihar eden Gazi Ahmed Muhtar Paşadan başka kimseyi görmediğimi cevaben söyledim. Sadrı âzamla vuku' bulan mükâlememi bilâhare zatı şahaneye arz etdiğimde şevket meab, Muhtar Paşaya tebşiratda bulunmuşdu.» [2]

1911 [19 şevval 1329] da meclisi âyan riyasetine tâyin kılındı.

«Halâs kâr zabıtan gurubu» namile surei hafiyyede teşekkül eden cem'iyyeti askeriyyenin «oynadığı roller neticesinde zabıtan beyninde zuhur eden iğtişaşat üzerine müsta'fi harbiyye nazırının mekamını kabul eden bir zat bulamamasından ve kabinede daha bir kaç nazırın isti'fa etmesinden ve Arnavudlukdaki kıyam kesbi umumiyyet edüb terbiyelerine giden askerin bir hüsni neticeye nail olamamasından dolayı» [3] Said Paşa isti'fa etmesile [4] sadaret, Londra sefiri

[1] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim»

[2] Muhtar Paşa, İtalya nişanını haiz olduğundan kıral, bir sigara kutusu ve Fransa Cumhur reisi, birinci rütbe «Lejyon Donör» ve İngiltere kıralı birinci rütbe «Jorj» nişanı ihda eylediklerini Simavî Bey söyliyor ve şu sözü ilâve ediyor:

«İngiltere hükûmeti, şimdiye kadar Safvet Paşadan başka hiç bir Osmanlı me'muruna nişan vermemiş idi. Bu da şahsı akdesi hümayun hakkında kıralın beslediği hürmete bir delildir.»

[3] Parantez içindeki satırları Muhtar Paşa yazmışdır.

[4] Said Paşanın sebebi isti'fası ile Tevfik Paşanın ileri sürdüğü şartlar, tercemei hallerinde izah olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadrı esbak Tevfik Paşaya tevcih olunmak üzere serian İstanbula gelmesi seraydan telgrafla gendine tebliğ edildise de «müşarün ilevh, sadaretin kabuliinü meclisi meb'usanın dağıdılmasına şart koşduğundan ve bu ise kanuni esasi hükmünce bir padişah içün na kabili kabul olduğundan» [1] mesnedi sadaret, 1912 [6 şaban 1330] da Ahmed Muhtar Paşaya tevcih kılındı. «kabine, bi taraflık namı altında teşekkül etdi». [1]

Ertesi gün akşam üstü alayla Babı âliye gelüb yeni vükelâ hazır olduğu halde hattı hümayun müsteşar Adil Bey tarafından okundu. [2]

[1] Parantez içindeki satırları Muhtar Paşa yazmışdır.

[2] «Büyük kabine» namile yad olunan hey'et, şu zatlardan teşekkül etmişdir:

Şurayı devlet riyasetine	Sadrı esbak Kâmil Paşa
Adliyye nezaretine	» Hüseyn Hilmi Paşa
Dahiliyye »	» Ferid Paşa
Harbiyye »	Şurayi askeri âzasından Nazım Paşa
Maliyye »	Nazırı esbak Ziya Paşa
Bahriyye »	» Mahmud Muhtar Paşa
Hariciyye »	Âyandan Gabriyel Nordankiyan Efendi
Mearif »	Müsteşarı nezaret Said Bey
Evkaf »	Meb'usan reisi sanisi Mehmed Fevzi Paşa
Ticaret ve ziraat nezaretine	Viyana sefiri sabıkı Reşid Paşa
Nafia nezaretine	Şurayı devlet mülkiyye dairesi reisi Damad Şerif Paşa
Posta ve telgraf »	Maliyye nazırı esbakı Sabri Bey

Avrupada bulunan Ferid Paşa [*] kabul etmediğinden dahiliyye nezaretine Ziya Paşa, ve maliyye nezaretine maliyye komisyonu âzasından Abdürrahman Efendi ve âyan riyasetine Ferid Paşa tâyin olundı. Ziya Paşanın bir kaç gün sonra isti'fası üzerine dahiliyye nezaretine Şerif Paşa, müteakiben onun da istifasile — Arnavudluğa gönderilen esbak Selânik valisi Daniş Bey nasb edildi.

Nazırlar, ittihad ve terakki cem'iyyetine mensub valilerin azli re'yinde ve meclisde nefsi mütekellim vahde olan Hüseyn Hilmi Paşa, aksini iltizamda bulunduğundan dahiliyye nazırlarının bir kaç günde bir birini müteakiben isti'faye mecbur oldukları söylendi. Nihayet Hüseyn Hilmi Paşaya da isti'fa etdirilerek yerine âyandan Sami Paşa zade Halim Bey getirildi.

Şerif Paşanın Parisden bana gönderdiği tarihî mektublardan birinde dahiliyye nezaretinden isti'fasının sebebini mufassalan yazmışdır. Sadade teallûk eden bir kaç fıkrası nakl olundu.

Paşa «sadrı âzam, askerlikden yetişmiş ve kumandaya alışmış olduğundan dahiliyye nazırını, eski vezir kethudası) mekamında telâkkî etmek istemişdi.» Mukaddemesile başlayub Cemil Paşanın Şehr emanetine tâyini ve iki mutasarrıfın becayişi gibi tekliflerini kabul etmediğini, âcilen tebdili lâzım gelen valilerden meclisde bahs etdikde bazı vükelânın Daniş ve Behcet Beylerin Selânik valiliğine tâyinini ve Hüseyn Hilmi Paşa — bir tarafdan ittihadcılara hoş görünmek, diğer tarafdan babasının hâtırasına riayet etmek maksadile — Kemal Bey zade Ali Ekrem Beyin Konya valiliğine nasbını tavsiye

[*] 1644 üncü sahifede 20 inci satırdaki saksı fıkrasını Ferid Paşanın damadı Halil Paşanın rivayet eylediği zan olunmuşsa da ravi o değildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1814

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Gazi Ahmed Muhtar Paşa

Said Paşanın vuku'ı isti'fası cihetile mesnedi sadaret, ehliyet ve kifayetinize binaen uhdei reviyyetinize ihale ve mekamı meşihati islâmiyye Cemalüddin Efendinin uhdei istihaline tefviz olunmuşdur.

Kanunı esasinin yirmi yedinci maddesi mucibince hey'eti cedidei vükelânın intihab ve arzını irade ve bazı mahallerde hususile Arnavudlukda ademi hoşnudiye ve hudusi müşkilâte ve şikâyate badi olan muamelâtın hey'eti vükelâce heman tahkikile mugayiri kanunı ma'dilet ehvalin izalesine ve te'mini efkârı umumiyyeye hâdim olacah tedabiri kanuniyyenin ittihazine ve memleketimizin selâmeti, mânen ve maddeten husuli terakkiyatı kanunı esasi ahkâmına ve levazimi meşrutiyyete fevkalâde riayete mütevakkıf olduğundan hey'eti cedidei vükelânın bu babda dahi mesaii hamiyyet mendanesine intizar ederim. Cenabı hak, hüsni [1] tevfikata mazhar buyursun âmin.

7 şaban 1330 9 temmuz 1328 Mehmed Reşad»

Lutfi Simavî Bey, Said Paşanın dokuzuncu def'aki sadaretinden isti'fasından bahs etdiği sırada diyor ki:

«... Bazı şehzadegân, Kâmil Paşa taraf daranının tahtı te'sirinde olarak müşarün ileyhi sadarete getirmek içün sarfı mesai eyliyorlardı. Kin darlığile müştehir olan [2] Kâmil Paşanın ittihad ve terakki hükûmetinden gördüğü çirkin muameleler üzerine intikam politikası takib etmesi me'mul olduğundan memleketin şu nazük zemanında bu zatın ser kâre gelmesinin netayici vahime tevlid etmesi melhuz olduğunu ve intizamı muhtel bir ordu üzerinde nüfuzi olması lâzım gelen Gazi Muhtar Paşa gibi nik nam kazanmış bir eski müşir ve baş kumandanın sadrı âzam intihab olunmasının menfeati memleket noktai nazarından elbette daha hayırlı olacağını hünkâra arzdan hâli kalmadım. Zatı şahane, müteredded olub her halde Gazi Paşaya meyyal görünmiyordu.

Müsta'fi sadrı âzam Said Paşa Yıldıza geldi, huzuri şahanede bulunduğu sırada hünkâr, beni çağırtdı. Bana hitaben femi hümayundan çıkan ilk kelimeler «Muhtar Paşa sa'ırı âzam olabilir mi» cümlei istifhamiyesi oldu. Cevaben şevket meabın arzu buyurduğu zatı o mekame getirmek hakkı sarihi olduğunu ve Muhtar Paşanın da bir çokları gibi o vazifeyi ifa edebileceği fikrinde bulunduğumu arz etdim. Zatı şahane hususi dairesine çekildi. Romatizmadan muztarib olan Said Paşanın koltuğuna girdim ve bence bir muamma şeklini alan ifadatı şahanenin mânasını sordum. Sadaret içün

---

eylemeleri üzerine — esbabı mucibe serdile — kepsini red eylediğini ve mearif nazırı Said Bey, me'murinin kısmı âzamı saikai derdi maişetle cem'iyete intisab eylediğinden şimdi bunların azli caiz olmayub yine kullanmak lâzım geldiğini söyleyerek — Izmirin taşını, toprağını ittihadcı yapdığını alenen beyan eden — eski arkadaşı Celâl Beyin İzmir valiliğine iadesini istediğinden Şerif Paşa, tebeddülâtı vakıa, ittihad cem'iyyetine intisab dolayısile değil, valilerin ehliyyetleri mes'elesi olduğunu anlatdı.

«Hulâsa müzakere acib bir hal aldı.» Ertesi gün isti'fa namesini sadrı âzama gönderdi

[1] Bu kelime Haşv [حشو] dir. Zira «sui tevfikat» olmaz ki «hüsni tevfikat» olsun.

[2] Bu sözü okuyanlar aceba «malûmı ne lâzım etmek ilâm» mısraını da okurlar mı? ..

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Muhtar Paşayı tavsiye etdiğini ve padişahın doğrudan doğruya cevab vermek istemeyüb o süali bana irad eylediğini beyan etdi. Müsta'fi sadrı âzamla noktai nazarlarımız muhtelif olmakla beraber şahs üzerinde ittihad etmişdik. Said Paşa, kadimi hasmı ve rakibi (!) olan Kâmil Paşanın ser kâre gelmesini men' içün hiç hoşlanmadığı (!) Muhtar Paşayı ehveni şer olarak tavsiye etmişdi. Ben ise memleketin menfeatini o aralık Muhtar Paşanın sadarete tâyininde gördüğüm cihetle müşarün ileyhi ileri sürmüşdüm.

Said Paşa gitdikden sonra padişah, beni tekrar çağırub sadareti Muhtar Paşaya tevcihe karar verdiğini ve kendisini celb etmekliğimi ferman buyurdu. İstişare maksadile yeniden dâvet olunduğuna kani' olan Gazi Paşa, kema fissabık odama geldi. Sadaretini tebşir ile tarafı şahaneden resmen tebliğ edinciye kadar kimseye bir şey his etdirmemesini reca etdim. Paşanın rengi der hal değişdi (!) kuvvetle elimi sıkarak kırk seneden beri nihayet bu gün müyesser imiş (!)» dedi. Sadayı kalbi olan bu sözlerle müşarün ileyh, kırk seneden beri sadareti beklediğini (!) itiraf etdi. Önüne düşerek nezdi hümayune isal etdim.»

O vakt mabeyn baş kâtibliğinde bulunan Halid Ziya Bey de «Seray ve ötesi» adlı eserinde, padişahın «kimi sadarete getireceğiz?» süaline baş mabeynci Lutfi Bey, Ahmed Muhtar Paşayı sevk etmesi üzerine padişahın hiç tereddüd etmeden [1] «pek müvafık olur» demesile paşanın saraye dâvet olunduğunu ve sadareti tebşir edilince iktisab etdiği hali heyecanı — mesleği olan romancı lisanile — tasvir etdikden ve «oldukca zor bulunmuş bir kuvvet hamlesile ayağa kalkdığını, dizleri, elleri titreyerek kesik kesik boğuk bir sesle «hikmeti rebbaniyye. Demek bu gün içün nasib imiş» dediğini söyledikden sonra şu mülâhazayı ilâve ediyor:

«... Aanlaşıldı ki bütün hayatında kendisine teveccüh eden ikbal şa'şaasile göğsünü parlatmak emeline karşı titremiş durmuşdu. İşte şu dakikada o emelin nihayet tehakkukuna şahid olunca yine onun heyecanile titreyordu.»

Paşaya sadareti tebşir olunca renginin değişmesi, dizlerinin, ellerinin titremesi ve «kırk seneden beri bu gün müyesser imiş» demesi, «kırk seneden beri sadareti beklediğini itiraf» etmesi — irticalen sanih olan — şu kıt'anın iradını icab eylemişdir:

«Sinni piriden mi bilmem, yoksa hırsından mıdır
Ketmi hisse hazreti Muhtar kadir olmamış
Aklı kâmil, hissini insane ihfa etdirir
Ol hakikat Gaziye hayfa ki zahir olmamış»

Malûm olduğu üzere hissini izhar etmemek ve inbisat, ya hud inkıbaz halinden muhatabına renk vermemek, diplomatlığın mukte-

[1] Paşa Kâtib, böyle diyor. Baş mabeynci padişahın «müteredddid olub gaziye meyyal görünmediğini» söyliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

zeyatı esasiyyesinden olduğu gibi Muhtar Paşa kâ'bında eski ve büyük bir askerin, yıllarca siyasî, idarî ve askerî hidematı mühimmede bulunarak zemanında emsali kalmayan bir devlet âdeminin, bir şeyhul vüzeranın, sadarete hasret çekmesi, sadareti beklediğini itiraf etmesi diplomatlığa, ağır başlılığa, ba husus haiz olduğu mertebei bülende yakışdırılamayacak hallerdendir. [1]

§

31 mart vak'asını müteakiben İstanbul ve civarında ilân ve ahiren temdid edilen idarei örfiye 10 temmuz 1328 den itibaren ref' olundı ise de 1330 idi fıtrının dördüncü günü akşamına kadar devamına meclisi vükelâ kararile iradei seniyye sadır olarak 24 temmuz tarihli takvimi vekayi'le ilân kılındı.

Hali kıyamda bulunan Arnavudlarla halâs kâr zabıtan gurubunun cümlei metalibinden biri de meclisi meb'usanın feshi mes'elesi olduğundan kabine, kanunî bir çare tedarükile mütevaggil idi. Meb'uslar, buna vakıf olduklarından bir badireye mahl kalmamak icün bir kaç gün kabinenin istediği itimad re'yini verdi.

Kanunı esasinin 23 üncü muaddel maddesinin tefsiri hükûmetce hafi bir celsede meclisi âyandan taleb edilmesi üzerine âyan, maddeyi tefsir eyledi.

Meclisin feshi hakkındaki iradei seniyyenin meclisde okunması içün meb'usların celb ve cem'i tarafı sadaretden meb'usan reisine telgrafla iş'ar kılındı.

Reis, bu telgrafı ictima' eden meb'uslara kaideten tebliğ etmeyerek «tarafı hükûmetden» [2] meclisin müddeti ictimaiyye ve sairesi hakkında gelüb evvelce hey'eti aliyyeden encümeni «mahsusuna havale olunan maddeler hâlen orada der desti müzakere iken şimdi hükûmet» [2] meclisin ictima' müddetini tefsir etdirmek içün fevkalâde olarak âyane müraceat ve hafi ictima' akd etmesi, memleketin muazzamatı ümurundan olub meclisin müctemian vazifei vataniyye ve kanuniyyesini ifa etmesi «halinde münferiden [2] milletin mukadde-

[1] Mahmud Nedim Paşanın tercemei halinde söylendiği üzere yalısına gidüb ikinci sadaretini tebşir etdiğinden bahs etdiği sırada mabeyn baş kâtibi Atıf Bey «Hâtırat» da diyor ki:

«... Herifin safasından nefesi darlaşub pek de halini izhar etmek istemezse de o da elinde değil. Güya temkin ediyor gibi ağır ağır tekellüm ve izharı şükran etmeğe başladı. Lâkin yüreğinde çarpıntı sadası bayağı işidilir derecede idi...»

Mahmdu Nedimin, Safadan nefesi darlaşmış ve yüreğinde çarpıntı sadası işidilir gibi olmuş ise de Cenabı Gazi gibi içini temamile dışına urmamış, mümkin mertebe halini gizlemiş Fekat sadaretleri tebşir olunduğu esnada Mahmud Paşa «59», Muhtar Paşa «75» yaşında olduğundan ihtiyar paşanın ma fizzamirini bilâ ihtiyarin meydana koymasını ihtiyarlığına haml edelim.

[2] Parantez içindeki sözleri paşa ilâve etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ratile oğraşılıyor». Hey'eti aliyye, milletin mukadderatına t allûk edecek bu hususat hakkında mukarrerat ittihaz edecek ise şimdi karar verilir» dedi.

Meb'uslar arasında lisanen münazea «kesbi şiddet etdikden» [1] sanra meb'uslardan Cavid Bey, sahifeler dolusu heyecan âmiz bir nutuk iradile hükûmete ademi itimad kararı verilerek meclisin bilâ müddetin ta'tilini teklif etdiğinden kabul olundu. Söze hitam verildi. Meclis dağıldı.

«Yevmi merkûrun saati mukarrerinde sadrı âzam, meclisin feshi hakkındaki iradei seniyyeyi kıraet etmek içün yalnızca ictima' salonuna gelüb orasını boş bulunca» [1] çıngırakları çaldırdığı sırada yalnız Çamlık, Dırac, Berat, Elbesan, Fizan, Basra, Konya, Adana ve Yanya meb'uslarından on bir zat samiin ve matbuat müntesibleri vardı. «Çıngırak çalınmasını müteakib meb'us Halacyan Efendi «reisin ruhsatı olmadıkca burada çıngırak çalınmaz» deyu dış kapudan bağırarak itiraz eder idi. Kürsii hitabete çıkmış olan» [1] sadrı âzam, iradeyi okuyacağı esnada Çamlık meb'usu Şahin Bey «biraz bekleyiniz, belki arkadaşlar gelirler» demesile paşa «ister gelsünler, ister gelmesünler. «Boş» [1] masalarla samiin» dinlesün. Meclisi umuminin seddi hakkındaki iradei seniyyeyi nısfülleylde telâkki etmişdim. Telgrafla meclisi meb'usan reisi sabıkına sabahlayın saat 12 de bildirdim. Hal buki telgraf namemiz alınmamış gibi hiç bir sıfatları olmadığı halde meclisi cem' etmiş. Bu babda şeref sadır olan iradei seniyyeyi işte okuyorum» dedi. İradeyi okudu.

Âyan dairesine giderek âyandan beş altı zat bulnnduğu halde iradeyi orada da okuyub meb'usan ve âyan dairelerinin kapularını kapatdırdı.

Babı âliye geldi. Meclisi vükelâda bulundukdan sonra — hırkai saadeti ziyaret içün — Topkapı Serayına vürud eden zatı şahaneye mülâki oldu.

Teşrini sanide meclis açılmak üzere intihabatın her dürlu müdahalâtdan âzade bir suretde te'mini hakkındaki hattı hümayunu hamil olan mabeyn baş kâtibi Ali Füad Beyle beraber Babı âliye avdetle meclisi vükelâde hattı okutdu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Gazi Ahmed Muhtar Paşa

Geçen sene vuku' bulan fesh üzerine müceddeden intihab olunub nisanın beşinde ictima' etmiş olan hey'eti cedidei meb'usanın müddeti me'muriyeti badii ihtilâf ve fesh

[1] Parantez içindeki sözleri paşa yazmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olan maddeye sıfatı hakemiyyetle karar vermeğe mahsus ve münhasır olduğu kanunı esasinin tefsiri ahkâmile mükellef olan hey'eti âyan tarafından verilen kararda gösterilmiş olmasına binaen meclisi umuminin seddi ve meb'usanın memuriyetleri hitam bulmuş olmak cihetile intihabatı cedidenin icrası hususlarına dün gece iradei seniyyemiz sadır olduğu ve irademizin kıraeti içün bu gün ba'dezzuhr saat birde intizar edilmesi mekamı sadaretden hey'eti âyan ve meb'usan riyasetlerine kablezzuhr ictima' ile hey'eti âyanın kanunı esasi mucibince haiz olduğu hakkı tefsire itiraz ve hey'eri vükelâ hakkında anilgıyab ittihazı karar etdiği meb'usan reisi sabikı tarafından bildirilüb muhalifi kanun ve meşrutiyyet olan bu hareket, nezdi şahanemizde teessüfi mucib olmuşdur. Hey'eti vükelâmız hakkında itimadı hümayunum ber kemal olduğu gibi sevgili milletimin de emniyyet ve mehabbeti der kâr olduğundan kanunı esasiye ve muktezayi meşrutiyyete tevfikan müteşekkil olan hey'eti vükelânın seadet ve intizamı umumiye azmü gayreti kâmile ile devam etmesini ve bimennihi teâlâ teşrini saninin ibtidasında meclisi umumi küşad edilmek üzere meb'usan intihabatı umumiyyesinin kanunı mahsus mucibince her dürlu müdhalât ve tazyikat ve sui isti'malâtdan âzade bir suretde icrasını te'minen lâzım gelen tedabire hassaten itina edilmesini vükelâmızın hamiyyeti vatan perveranesinden intizar ederiz. Cenabı hak, tevfikatı sübhaniyyesini erzan buyursun.

22 şaban 1330 23 temmuz 1328 Mehmed Reşad »

§

Muhtar Paşanın evanı sadaretindeki hadisatın en mühimmi, Balkan harbidir.

Trablusı Garb muharebesinin netayici meş'umesini Balkan hükûmetleri fürsat ittihaz ve akdi ittifak ederek — vaktile metbu'ları olan — devleti Osmaniyyeye küstahane tarzda ve âmirane lisanla — müstakil bir devlet içün — kabili kabul olmayan tekliflerde bulundukdan sonra ilânı harb etdiler. Devletee mukabele bilmisle mecburiyyet hasıl oldu.

Harbin vukuundan evvel düveli muazzama sefirleri tarafından hariciyye nezaretine verilen 10 teşrini evvel 1912 tarihli müşterek notanın tercemesinin suretidir:

«Vazı'ulimza Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusye ve Almanya sefirleri, beş devletin ıslahat icrası hususunda canibi hükûmati Osmaniyyeden alenen izhar olunan fikrü niyyeti sened ittihaz eyledikleri ve Rum İli vilâyatı Osmaniyyesi idaresince icab eden ıslahatı ve bu ıslahatın, efradı ehalinin menafiine müvafık suretde hayyizi fi'le isalini te'mine salih tedabiri Berlin muahedesinin 23 üncü maddesile 1880 tarihli nizam n menin mazmun ve müfadi vech ile Babı âli ile der hal mevki'i bahs ve müzakereye vaz' edeceklerini ve ıslahatı mezkûrenin, devleti Osmaniyyenin temamiyeti mülkiyyesine irası nakisa etmeyeceği mukarrer bulunduğunu Babı âliye iş'are hükûmet metbuaları tarafından me'mur olmuşlardır.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hariciyye nezaretinden sefaretlere cevaben gönderilen 14 teşrini evvel 1912 tarihli notada:

Rum İli vilâyatının ahvali dahiliyyesinin ıslâhı emrinde icra olunan teşebbüsatı adide ve muhtelifenin intizar olunan semeratının şimdiye kadar temamile iktitaf edilememesi esbabından ve bir muharebe tehlükesinin önünü almak içün düveli müşarün ileyhim tarafından sarf olunan mesaiye an samimil kalb iştirak eylediğinden bahs edildikden sonra 1880 tarihli nizam name lâyihasını, devletin kanunı esasisi ahkâmına tevfikan gelecek devrei ictimaiyyenin küşadını müteakıb parlementonun pişi nazarı tasvibine vaz' etmeğe ve tasdiki âliye iktiran etdirmeğe kendi arzu ve ihtiyari ile bu kerre karar vermiş olduğu uzun uzadı beyan olunmuşdur.

Muhasım hükûmetler, bu cevabın müdereeatına ıttılâ' hasıl ve tebliğına intizar etmeden kendi aralarında tanzim eyledikleri ültimatom mahiyyetinde bir notayı hükûmeti Osmaniyyenin, nezdlerinde bulunan süferasına tebliğ eylemişlerdir.

Diğer hükûmetlerden evvel Kara dağ maslahat küzarı, hariciyye dairesinde nazır Gabriyel Efendi ile görüşerek hükûmetinin devleti Osmaniyyeye ilânı harb etdiğini mütezammin notayı ita ve Kara dağ askeri de hududa tecavüz etmişdir.

5 teşrini evvel 1328 tarihli gazetelerle neşr olunan tebliği resminin suretidir:

«Devleti Osmaniyyenin muhafaza ve idamesine sai olduğu mesleki müsalemet perveraneye karşı Bulgaristan ve Sırbistan hükûmetleri tarafından umumî sefer berliğe kıyam ile hududı Osmaniyyeye kuvayı askeriyye sevku cem' ve bütün hudud boyundaki kal'alerimize ve mevaki'i saireye külli yevmin taarruz olunması ve hükûmeti seniyyenin ümurı dahiliyyesine müdahaleye ve kabule gayrı şayan ve na ma'kul müddeayate kalkışması, saltanatı seniyye ile Bulgar ve Sırb hükûmetleri beyninde devamı sulhi derecei istihaleye getirdiğinden Bulgaristan ve Sırbistan sefirlerile maiyyetlerinin pasaportlarını ahz ve Memaliki Osmaniyyeden teba'ude müsareat etmeleri zımnında hariciyye nezareti celilesinden mezkûr sefirlere dün tebligat icra edilmiş ve gerek Bulgarlara ve gerek Bulgaristanın ber devam olan taarruzat ve tecavüzatına müsteinen billâh artık mukabele olunması içün orduyı hümayune evamiri lâzime verilmişdir.»

Esbak şeyhulislâm Cemalüddin Efendinin «hâtıratı siyasiyyesi»ndeki beyanatına göre:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Senelerden beri devleti meşgul eden Makedonya mes'elesine evvel beevvel ıslahatı ciddiyye icrasile nihayet vererek Rum İlinin istikbalini hâlen te'min edebilmek üzere 1880 de hariciyye nazırı Âsım Paşanın, sefaretlerden tâyin edilen delegelerle bilmüzakere Berlin ahd namesine istinaden kararlaşdırmış olduğu ıslahat lâyihası her nasılsa icra olunamadığından şimdi Makedonyada tatbikına mübaşeret olunursa Avrupa ricali siyasiyyesince takdir olunacağı düşünüldü.

Bu lâyiha, Makedonyada muhtariyete karib bir şekli idare te'sisini icab ediyorsa da düveli muazzama nezdinde takdir olunacak diğer bir sureti ıslahiyyenin müzakere ve tanzim edilmesine vaktü hal müsaid olmadığından lâyihanın heman mevki'i tatbika vaz'ı kararlaşdırılarak süferaye malûmat verildi. Bu tedbir, onlarca da istihsan olundu

İttihad ricali, kendi programlarına uymayan bu sureti tesviyeyi hoş görmediklerinden ve eski mevki'lerini ele geçirmek içün sebeb aradıklarından vükelâye ta'riz etdiler. Bu hengâmda bir gün darülfünun talebesi Babı âliye gelerek lâyihanın kabuli, devletin istiklâline münafi olduğundan milletce kabul edilemeyeceğini söyleyerek gürültü etdiler. Bunlara karışmış olan bazı gazete muharrirleri, bastonla pencere camlarını kırarak içeriye girmek içün teşvik etmişlerse de talebe cesaret edemedi.

Sadrı âzamla oğlu Mahmud Muhtar Paşa dışarı çıkarak mesalihi devletde vükelâ mes'ul olduğundan kendilerinin edeb dairesinde tahsil ile meşgul olarak vazifelerinin haricinde ümuru hükûmete müdahale etmemelerini mütecellidane ihtar ve talebeyi iskât etdiler. İki saat devam eden bu nümayişden sonra talebe dağıldı.

Kabine, bir çok mühim ve müşkil mes'ele ile meşgul olduğu sırada Balkan hükûmetleri, ittifak ederek tertib eimiş oldukları plânı mevki'i icraye koymak azminde bulunduklarından, devletler harbin mümkin mertebe önünü almak ve Harbi Umumî teklükesine meydan vermemek fikrile devletce va'd edilen ıslahatın kendi taraflarından da birer me'mur tâyinile birlikde tatbikını sefirleri vesatatile Babı âliye teklif etdiler.

Balkan müttefikleri, hale vakıf olunca — düveli muazzamayı emri vaki' karşısında bulundurmak içün sefer berlik ilân etdiler ve ıslahatın tatbikında — düveli muazzama gibi — kendi taraflarından da birer delege bulundurulması ve silâh altındaki asakirin heman te hisi hakkında Babı âliye ültimatom verdiler. Bu küstahane teklife cevab olmak üzere sefirlerine pasaportlarının itasile bizzarure kat'i münasebat

TARIHVEMEDENIYET.ORG

edildi. Bir müddet sonra da bilmukabele muharebeye ibtidar olundu [1].

Mehmed Salâhuddin Beyin «Bildiklerim» adlı kitabında söylediği sözlerden bazılarını da — doğru, ya hud eğri olduğuna hükm edemeyerek — nakl ediyorum:

«. . . . Kara dağ hükûmetinin hududı Osmaniyeyi tecavüze başlaması, müttefikleri olan Sırb, Bulgar, Yunanın ufak tefek hareket ve kıyamları yüz gösterdiği sırada ittihad ve Terakki rüesasiyle eciri hasları olan meb'usandan ve darülfünun talebesinden ba'zıları ve eli bayraklı efradını emsali misillu celb ve cem' ederek bu fürsatdan bilistifade kabineyi düşürmek ve hükûmeti yine ellerine almak için bayraklarını açub Babı Âliye geldiler. Tekbir ve «harb isteriz» nidalarını ayyuka çıkarmağa başladılar. Sadrı âzamı görmek talebinde bulunan bu haşerat, cam ve kapu kırmak, ona buna hücum etmek gibi harakâtı cinaiye ve bi edebaneye başladılar. § Sadrı âzam, refakatinde Mahmud Muhtar Paşa bulunduğu halde kapu önüne gelerek nasayih icra eyledikleri sırada tecavüzlerini ileri götürmeğe hazırlandıkları esnada askerin vurudunu görünce «kardaşlar, elhamdülillâh müslümanız. Kabine, Rum İliyi satıyor, anın için geldik. Biz Rum İliyi vermiyeceğiz» deyu askeri iğfalden utanmadılar. Tabur kumandanı vazifei askeriyesini icra etmesinden dolayı daha ileriye gitmeğe cesaret edemeyen bu ihtilâlci nümayişciler birer birer savuşdular. § Kemali teessürle söyleyelim ki orduyı hümayunda mevcud bulunan ittihadcı zabitan, muharebenin bidayetinden başlıyarak hitamına kadar vatanımızın eyadii düşmene geçmesine hidmet ve gayret eylediler. § Hattâ Tal'at Bey, gönüllü sıfatiyle nefer olarak orduya dahil oldu. Bundan maksadları, ordu kumandan ve zabitamnı cem'iyeti İttihadiyenin âmalinden inhiraf etdirmemek ve cem'iyete mensub olmayanlarını da orduda mevcudiyetini göstererek tehdid etmek idi. Tal'at gibi Enverler, Cemaller, Fethiler ve sair refikleri dahi siyaseten bir hareketde bulunmayacaklarına dair namusi askerileri üzerine yemin etmek ve söz vermek suretiyle baş kumandan vekili ve harbiyye nazırı Nazım Paşayı bil'iğfal orduya dahil oldular § Bir tarafdan bunların iğfal ve teşvikatı ve bir tarafdan da hoca kıyafetindeki yahudilerin telkinatı hainaneleri yüzünden ordumuz bozulmağa başladı. . . .» [2]

Kara dağ, Bulgar, Sırb ve Yunan hükûmetleriyle vuku' bulan muharebelerin — emsali gibi — sui idare saikasiyle devlet ve milleti ne dürlu mesaibe giriftar etdiğini burada izaha hacet yokdur. İzah vazifesi, muharebenin tarihini yazanlara, yahud ileride yazacak olanlara aiddir. [3]

§

[1] Muhtar Paşa kabinesi zemanındaki vakayiin ve Trablusı Garb ve Balkan harblerine aid mevaddın bazıları Cemalüddin Efendinin hatıratında mündericdir.

[2] Bir şey'i iddia etmek kolaydır, emma isbat etmek zordur. Bu sözler, garazdan masun ve hakikate makrun değilse yazanın, tarih ve hakikat nazarında mes'ul olacağı tabiidir.

[3] Balkan harbinin vukuile neticei feciasının sebebleri, Mahmud Muhtar Paşanın «üçüncü kol ordunun ve ikinci şark ordusunun muharebatı» adlı kitabında ve diğer eserlerde izah olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tebsıra — Said Paşanın tercemei halini müteakıben Sultan Abdülhamid merhume dair yazdığım mekaledeki bir fıkrayı burada tekrar etmeği münasib gördüm.

Merhum, harb sebebile Selânikden İstanbula getirilirken vapurda Şerif ve Arif Hikmet Paşalarla görüşdüğü sırada ahvali harbiyyeden bahs ederek demişdir ki:

«.... Dört devletle nasıl muharebe edilir? Sefaretlerde elçiler, ateşe militerler var, bunlar şimdiye kadar uyumuş mu? Dört devlet ittifak etmiş de bu olan biten şeyler haber alınmamış mı? Ben, mekamda bulunduğum müddetce bunların arasına nifak ilkasına çalışdım. § Arnavudları bi gayrı hakkın îraei şiddetle dilkir etmişler. Ben, anları idare eder idim. Hattâ «Isa bolâtin» derler bir herif var idi. Cum'a günleri süfera, anın hakkında şikâyetde bulundukca geçişdirüb anı idare eder idim. Şimdi işitdim ki maiyyeti ile Sırbısıana geçmiş. Yazık, yazık.»

Vazife başında habı gaflete dalânlara, onları uyandırmayanlara ve binnetice oğranılan musibetlere karşı sabahı haşre kadar «yazık, yazık» dense, harb meydanlarında evlâdı vatanın dökülen kanları şibi göz yaşları dökülse sezadır.

Bu sadadde tafsili hal ve izharı melâl eımekdense efadılı ricalden Adanalı Abdünnafi' Efendi merhumun bir menzumei âlimanesinin şu beyti müeddasına tevfikı hareket etmek müvafıkdır:

«Açma bu bahsi gamızı ey gilki ru siyah
Ney gibi sen de nağmei dilsüze verme rah»

§

Muhtar Paşanın mekamı sadarete ve Kâmil Paşanın şurayı devlet riyasetine tâyinleri esnasında Muhtar Paşanın sadareti müvakkat ve Kâmil Paşanın yakında o mekame geleceği muhakkak olduğu halk arasında söylenir ve gazetelerde de buna dair bazı sözler görülür idi. İki üç günden beri de tebeddüli vükelâ şayiası zuhur etdi.

«Arnavudlukdaki kıyam ve isyan mübeddeli sükûn oldu. Dağlara çıkmış olan zabıtan inüb kıt'alarına iltihak etdi. Siyasî menfilere afvi umumi ilân olunub idareten menfi bulunan niçe kesan hanelerine döndü. Umum zabitan ve me'murinin siyasî fırkalara intisabdan feragat etmeyenler, infisal etdirilmeğe başlandı. O sırada Devleti aliyye

TARIHVEMEDENIYET.ORG

aleyhine bilittifak hazırlanmış olan Kara dağ, Bulgar, Sırb ve Yunan hükûmetleri — darülfünun talebesi namına müstahzar bir cemmi gafirin «biz, harb isteriz» diye Babı âliye gelüb nümayiş etdiklerinin ertesi günü — ansızın ilânı harb etmeleri üzerine bütün Rum İli hududunda harb başladı » [1]

«Kâmil Paşa ile şeyhul islâm, her gün sadrı âzamın nezdine gelüb ittihad ve terakkî fırkası rüesasını tenkil etmeği har bir lisan ile teklif ve ibram eder ve sadrı âzam da kanun iktizasınca meydanda bir sebeb olmadıkca öyle bir şey yapamayacağını söyler idi. Bir gün» [1] şeyhul islâm Cemalüddin Efendi, Balkan harbinin tehaddüs etdiği böyle mühim bir zemanda sadrı hazırın ifayi hidmet edemeyeceğinden bahs ile ahvali siyasiyyeye vakıf ve idarei ümure lâyikile muktedir bir zatın mekamı sadarete getirilmesi lüzumunu padişaha arz eylediği ve sadrı âzamın, rahatsizlik vesilesile bir kaç kerre meclisi vükelâde bulunmadığı cihetle padişahın, isti'fa etmesini reca tarzında söylemesi üzerine Muhtar Paşa, tam hidmet edeceği bir demde bulunduğunu inba ve isti'faden iba eylediği şayi' oldu.

«Gerçi kendisine isti'fa teklif edilmemişse de meramlarını tervic etdiremeyen rüfekasile itilâf fırkası taraf daranının, artık iz'acdan farig olub zatı şahaneyi iğfal ve ihafeye başlamış olduklarını anlayan müşarün ileyh» [1] 1912 [18 zilkide 1330 — 16 teşrini evvel 1328] de isti'fa namesini [2] padişaha takdim etdi.

Şeyhul islâm da bulunmadığı halde meclisi vükelâ in'ikad ve Kâmil Paşa, riyaset etdiği sırada — akşama doğru mabeyn baş kâtibi Ali Füad Bey geldi. Kâmil Paşayı alub saraye götürdü. Mekamı sadarete tâyin olunarak — gurubdan sonra — alayla Babı âliye vürud etdi.

Muhtar Paşanın isti'fa niyetinde olmadığı, kabinesinin teşekkülünden biraz sonra söylediği sözden anlaşılıyor. Padişah, baş kâtibi gönderüb dahiliyye nezaretine Ferid ve Hüseyn Hilmi Paşalardan birini arz etmeesini tebliğ etdirdiği esnada Muhtar Paşa, vükelânın birer birer çekilmekde olduğunu söyledikden sonra «bu isti'falar, hep benim çekilmekliğim için yapılıyor. Hal buki diğerleri de isti'fa etse yerlerine âdem bulub boşlukları dolduracağım, yine isti'fa etmeyeceğim!» dediğini Ali Füad Bey söyliyor.

Bilihtiyar değil, bilmecburiyye isti'fa eylediği — aşağıdaki menkulâtdan da müsteban oluyor.

[1] Parantez içindeki sözleri paşa yazmışdır.

[2] Tashih için verdiğim tercemei haline yazdığı isti'fa name, aynen karşı sahifeye konmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ali Füad Beyin ifadesine göre: [1]

Düşmenin Çatalcaya doğru ilerlediği hengâmda bir gün Cemalüddin Efendi saraye gelüb «ah biz bu işin içinde bulunmayacak idik. İki ihtiyarın [Muhtar ve Kâmil Paşalar] hırsı sebeb oldu. Kâmil Paşa ile evvelce isti'faye karar vererek konağında iftarda birleşüb isti'fa namemizi tahrir ve imza etdik. Fakat iki gün sonra Hırkai seadet ziyareti icra olunacağından şayed isti'famız, kabine buhranını intac ederse efendimiz, resm esnasında üzülürler diye ziyaretden sonraya ta'lik etdik. Hal buki merasimin icrasını müteakib zatı şahane, Muhtar ve Kâmil Paşalarla beni birlikde Bağdad köşkünde huzurlarına kabul ederek bir birimizden ayrılmamızı sureti ekidede ferman buyurdular. Bunun üzerine artık der hal isti'fa edemedik. Arası çok geçmeden harb zuhur ederek kurtulamadık, kaldık» demişdir. Fekat ne için isti'faye karar verdiklerini söylememişdir.

Cemalüddin Efendinin «hırs» larından bahs etdiği «iki ihtiyar»ın biri «kırk yıldan beri beklediği» mekamı fehameti ele geçirdikden sonra elden kaçırmamak ve diğeri de üç def'a nail olub âdeta benimsediği, belki de kendinden daha lâyik bir âdem tasavvur edemediği o mekamı tekrar yakalamak sevdayı harisanesinde bulunduğundan ve Cemalüddin Efendi de, Kâmil Paşanın mekame gelmesini arzu etdiği halde maksad hasıl olamadığından dolayı isti'fa etdikleri zan olunur.

Yine Ali Füad Bey diyor ki:

«Sultan Reşad, akşam üzeri beni evvelâ münferid, sonra da Halid Hurşid Beyle huzuruna çağırub o gün şeyhul islâm efendi ile âyan reisi Ferid Paşa gelerek ahvalin kesbi ehemmiyyet eylediğinden ve bundan sonra tedabiri askeriyye ile tedabiri siyasiyyeye birlikde tevessül edilmesi icab edeceğinde, bahs ile Ahmed Muhtar Paşanın şurayı devlet riyasetine nakli ile Kâmil Paşanın mekamı sadarete getirilmesi kesbi zaruret eylediğini söylediklerini, «bu âdemi henüz iki üç ay evvel reca ve minnetle bu mekame getirdik. [2] Şimdi nasıl git diyelim? Zaten ben şimdiye kadar hiç bir sadrı âzamı kendiliğimden azl etmedim. (!) siz, kendisini ikna' edin, ben müvafekat ederim» demiş olduğunu söyledi. Halid Hurşid Bey, Ahmed Muhtar Paşanın adamı olduğundan bundan müteessir olarak «Kâmil Paşa gelüb de ne maritet gösterecekmiş. Bari Gazi Paşa hazretleri ser darı [3] ekremlikle ordunun başına geçse de Kâmil Paşa, kaim mekam olarak burada kalsa» dedi.

[1] «Görüb işitdiklerim»

[2] Bu söz, nefselemre müvafik değildir «reca ve minnet» ile getirilen bir âdem, sadaret tebdir olununcaya müstağrakı sürur olur mu ve çekilmesi için «ikna'» a ihtiyac görülür mü?

[3] Matbu' nüshada «sadareti ekremlikle» dizilmişse de mürettib sehvi olduğu aşikârdır. Bazı ulmayı benam. mukaddema «sadareti ekremlik» unvanile de bir me'muriyet bulunduğuna zahib olurlar endişesile sehvi tashiha lüzum gördüm.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O gün Mahmud Şevket Paşanın da tebrik mes'elesi ile [1] saraye gelerek Said Paşanın tekrar mekamı sadarete tâyini lüzumunu arz etmiş olduğu zatı şahanenin ifadatı vakıasından anlaşıldı.»

Baş mabeynci ile baş kâtib söz birliği ederek «a şahım, kadir değildin, hâlâ da değilsin ki azl edesin!» deselerdi bir hakikat ifade etmiş olmazlar mıydı?

Taraf kirlik mahsulü olmakla beraber doğruya benzeyen «Kâmil Paşa gelüb de ne marifet gösterecekmiş» süali, padişah'a değil, gelmek isteyen Kâmil Paşaya ve onu getirmeğe çalışan gayret keşlere irad olunmak icab eder.

Vaktile sadrı âzamlar harbe gitdikce vüzeradan biri kaim mekam nasb edilerek sadra vekâleten payi tahtda temşiyeti ümur etdirildiğini Halid Hurşid Bey galiba tehattur etmiş de padişaha böyle garib bir teklifde bulunmuş. Muhtar Paşa, o sinnü salde, ba husus devletin gayyayı izmihlâle yuvarlanmak üzere olduğu öyle dehşetli bir hengâmda ser darlığı yüklenir de ordunun başına geçer mi?

O atlatılub — gerek kendi hahişile, gerek gayret keşlerinin teşvikile — yerine geçmeğe müheyya olan zat ise — hakikatde sadaret muavinliği, ya hud vekilliği demek olan — kaim mekamlığı kabule tenezzül eder mi?

Baş mabeyncinin, taraf kirlik telâşile bu cihetleri teemmül edememiş olduğu anlaşılıyor.

Mahmud Şevket Paşanın — Cemalüddin Efendile Ferid Paşanın, Kâmil Paşayı ileri sürmelerine nazire yaparcasına — Said Paşayı sadarete sevk etmesi de garib bir keyfiyyetdir.

Kabili inkâr olmadığı üzere her kesden evvel nefsini ve her şeyden evvel kendi selâmetini düşünen Said Paşanın, bir kaç ay evvel sadareti nasıl üstünden atdığı henüz unudulmamış iken böyle karışık, korkunc bir zemanda mekame avdet etmeğe yanaşmayacağı aşikâr iken Mahmud Şevket Paşanın, padişaha o yolda teklifde bulunması şayanı istiğrabdır.

Evvelce Said Paşanın müvafekatini almışsa onun, almamış ise bunun haline teaccüb olunur.

Esasen padişah, re'y ve mütalea sormadan — kendilerinin arzu etdikleri, ya hud kendi menfeatlerine müvafık gördükleri zatların sadarete tâyinini teklif etmek haddi tecavüz sayılamaz mı?

[1] «Vesilesi ile» olsa gerek.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Lutfi Simavî Bey diyor ki: [1]

«Gazi Ahmed Muhtar Paşa, iyi bir asker, namuslu ve afif bir zat idi. Az devam eden sadaretinde müveffekiyyet gösteremedi. Balkan muharebesini müteakib Avrupadan İstanbula avdetimde ziyaretine gitmediğimden müşber olduğumu zan ile bir gün Şişlideki ikametgâhıma gelmiş ve bir saatden ziyade devam eden müsahebemizde kabinesine aldığı Kâmil Paşa ve Şeyhulislâm Cemalüddin Efendinin, aleyhinde yapdıkları intrikalardan şikâyet etmişdi.»

Halil Beyin, hatıratında söylediğine göre:

«Muhtar Paşanın sadarete ta'yini günü serayda birleşdiklerinde Paşa «kabine teşkili içün zatı âlinizle istişare etmek isterim» demesile — o zeman meclisi meb'usan reisi olan — Halil Bey «muvafık ve muhalif fırkalardan tebarüz etmiş zevatdan kabinenize âdem almamalısınız» cevabını vermesi üzerine Paşa «Kâmil Paşa ile Nâzım Paşadan bahs buyuruyorsunuz zan ederim. Ben, onları idare ederim. İcab edince de sularını sıkub limon posası gibi atarım.» demişdir. Gazi Muhtar Paşa, pek ihtiyarlayub ne idaresinde metanet, ne muhakemesinde kuvvet kalmışdır. İstanbulda halâs kâran cem'iyeti möhrile tehdid nameler dağılmağa başlamışdır. Paşa, bir az sonra isti'fa ederek yerini Kâmil Paşaya bırakmışdır.»

Bu halde Gazi Paşa, Kâmil Paşanın değil, o, Gazinin «suyunu sıkub limon posası gibi» atmış, yerine oturmuşdur.

Kendini sadrussudur [2] mevkiinde gören Kâmil Paşanın, kabineye alındığı zeman Muhtar Paşanın refakatinde bulunmağı şahsına lâyık görmeyerek ve sevişdikleri Cemalüddin Efendi ile — ta'biri kadim üzere — hem desti vifak olarak Gaziyi atlatub yerine kendinin atlayacağına — hal ve mizacını bilenlerle beraber — hükm etmişdik, netekim öyle oldu.

Bedahet mertebesinde ba'zı şeyler vardır ki onu keşf etmek içün, keşfi istikbal kudretine ihtiyac yokdur.

§

Paşa isti'fa etdirildikden bir kaç gün sonra Fener Yolundaki köşküne gitdim. 'Haremde ve rahatsız olduğunu söylediler. Kart gönderdim. Müteakiben beni köşkün üst katındaki odasına götürdüler. Her vaktki gibi iltifat etdi. Ehvali hazıradan bahse girişildi.

Paşa — evlâd, bizim isti'fa hakkında ne diyorlar, ne işitiyorsun bakalım?

[1] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim.»

[2] صدرالصدور

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ben — Halkın sözü, her vakt hakikat ifade etmez. Bir çok şey söyliyorlar. İsti'fanın hakikî sebebini anlayamadık.

— İsti'fama iki sebeb vardı. Sadarete haris olan âdemler, intrika yapıyorlardı. Buna ehemmiyet vermedim. Harbiyye Nezaretine mahdumu getirmek lâzım idi. Çünki ondan başka o işin ehli yokdu. Fekat ben mekamı sadaretde iken mahdumu oraya getirmek muvafık değildi. Bir fenalık zuhur ederse hakkımda bin dürlü şey söylerlerdi, iş kötü olurdu. Bunların bir iş göremiyeceklerini anladım. Söylediğim gibi Mahmudu kendim getirmeği münasib görmedim, isti'fa etdim. Asıl sebeb budur.

— İşitdik ki şeyhulislâm, zatı şahaneye «işler mühim, hal vahimdir. Umuri siyasiyyeye daha ziyade vakıf ve idarei ümura muktedir bir zatın mekamı sadaretde bulunması elzemdir. O zat da Kâmil Paşadır» demiş. Bunun üzerine zatı devletinize isti'fa etdirilmiş.

— Evet, Kâmil Paşa, o mekama haris idi. İntrikalar çevirdiler. Kâmil Paşa, ittihad cem'iyetini ezüb bitirmek isterdi. Ben, başka dürlu düşünüyordum Fekat isti'famın sebebi, demin söylediğim şeydir.

— Zatı fahimaneniz, bi tarafane idarei ümura çalışdiniz. Cem'iyetlerle, taraf kirlikle ve intrikaları doğuran hırsı ikbal ile oğraşacak zeman değil. Zeman pek yeman. Abdullah ve Nâzım Paşaların kudreti askeriyyelerini sena ederlerdi. Avrupada bile nadir bulunan kumandanlardan olduklarını söylerlerdi. Hakikatin öyle olmadığı anlaşıldı. Mahdum Paşa hazretleri, fırkasile hâlâ sebat ediyor. Ümmid o cihetde kaldı, bari sadaretden isti'fanızdan sonra harbiyye nezaretine, ya hud baş kumandanlığa getirseler idi belki bir müveffakiyyet hasıl olurdu.

— Canım, halk ağzına geleni söyler. Abdullah ve Nazım Paşalar hiçdir. Bak, ne haller oldu ve olmakda. Kudretim olsa ben giderim. Halimi görüyorsun, hasteyim.

— Dört seneden beri asker tensik ve tanzim olundu, her şey mükemmeldir diyorlardı. Meğer hiç bir şeye bakmamışlar ve düşmenlerin ittifakından ve harbe hazırlandıklarından galiba haber dar olmamışlar, ya hud ehemmiyet vermemişler.

— Canım, hiç dedim ya, bir şey yapılmadı. Bunlar acayib âdemler, istediklerini söyliyorlar ve yapıyorlar. Sen pek iyi bilirsin ki Trabulusı Garb muharebesinin mebdeinde Said Paşa, beni Babı âliye da'vet etdi, re'yimi sordu. «İtalya ile muharebe etmek cinayetdir» de-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dim. Kulak vermediler. Hakkımda çok söz söylediler, Emma netice görüldü.

— Ahmed Muhtar Paşa, en eski, en değerli bir kumandan ve tecribeli bir siyasi olduğu halde böyle bir fikrde bulunmak kendine yakışmaz denildiğini işitdik. O fikrin isabeti şimdi tahakkuk etdi.

— Said Paşa, mütalâamı meclisi meb'usanda takrir etdi, zabıtlara geçdi. Avrupa gazeteleri de yazdılar. Avrupalılar «ne âkilâne söz» diye alkışladılar. Muharebeye girişilmeyüb de şimdi yapılacak şey, o vakt yapılsa idi, Balkan hükûmetleri harbe kıyam edemezlerdi. Hali müsaid görünce hücum etdiler.

Trabulusı Garb ve Balkan muharebelerine ve ahvali umumiyyeye dair uzun sözler söylendikden sonra veda' etdim.

§

Paşa, bir müddetden beri hasta olduğu halde 1919 de [17 rebiul âhir 1337 — 21 kânunı sani 1335 salı günü] Fener yolundaki köşkünde — seksen iki yaşında — vefat etdi.

Cenazesi ihtifalatı kâmile ile İstanbula nakl olunarak Fatih camii haziresine defn olundu.

Sadrı esbak Ahmed İzzet Paşa bir nutuk irad etdi. [1]

---

[1] Nutk, Paşa merhumun kudreti askeriyyesini ve meziyyeti şahsiyesini lâyıkile mütezammın ve iki paşanın liyakatile mütenasib değilse de dercini tensib etdim.

«... Bu gün livayı osmaniye sarılı olarak baki faniye tevdi' etdiğimiz bu vücudun mersiyesi evidda ve ehibbası tarafından benim gibi bir acize tevdi' edilmişdir.

Bu hüviyyet o kadar büyükdür ki iradı menakıbından izharı acz etmekle beraber böyle keder ve elem zemanlarında bana bu şerefi bahş eden zevata teşekkür ederim.

Bu gün defn etdiğimiz zatı muhterem, bu devletin yarım asırlık bir tarihidir. Fekat bu devri âlâm ve ekdarın yalnız mefahirini cami' bir tarih...

Yemen, Girid, Kara Dağ, Anadolu hududu. Bu gazii âli siyretin cevlân gâhı celâdeti olmuşdur.

Bazı yerlerde kendisine halef olduğum içün menakıbını sahaifi tabiatda okumuş ve necli muhteremleri ile olan refakatimden dolayi genc yaşımda meclisinde bulunarak femi mubarekinden istima' etmiş olduğum cihetle kadrini takdir ederim.

Âsarı siyasiyyesi cümlenin ma'lumu ise de bu günkü İkdam gazetesinde gördüğüm 93 seferini men' içün yazmış olduğu bir telgraf name, merhumun kadrü kıymetine bir delili barizdir. İkdam gazetesinin dediği gibi bu cidden bir zübdei siyasetdir.

Ey faniler, mevt hak, ölüm muhakkakdır. Bu zemanda ise belki bir seadet ve tesliyetdir. Yalnız bakide kalan bizim gibi eviddanın ciğer hun olması kalır ki o da kanunı tabiata karşı zail olur.

Böyle büyüklerin mesai ve ârayı muhakkalarını istima' etmiyerek vatanın bu hale gelmesi cümlemiz içün dil hiraş ve telâfi na pezir bir müsibetdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mezar taşındaki hitabe

بسم الله الرحمن الرحيم
« واتقوا يوماً لا تجزى
نفس عن نفس شيئاً »

Burusada 1255 senei hicriyyesinde tevellüd eden âyandan sadrı esbak müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa bini Halil Edhem bini İbrahim Edhem ruhuna rızaen lillâh fatiha.

13 rebiul âhir 1337 22 kânunı sani 1918

§

Hamil olduğu nişanlar

Murassa' imtiyaz, murassa' osmanî ve mecidî ve iftihar nişanları, altun ve gümüş imtiyaz, Rusye ve Kara Dağ muharebeleri madalyeleri.

İngilterenin Sen jorj E mişel, Almanyanın Eğl ruj, Fransanın Lejiyon donör, Avusturyanın Leopold, İtalyanın Sen Lazar E moris, Yunanın Sen Suver nişanlarının büyük kordonları.

§

Eserleri

«سرائرالقرآن فی تکوین و افناء و اعادةالا کوان»
« رياض المختار مرآت المیقات والادوار »

Bu eseri takdiren Almanya devleti tararafından bir altun madalya verilmişdir.

«تقويم السنين» «تقويم مالی» «اصلاح التقويم»
ve zeyli «مجموعة الاشكال»

« El basitesi risalesi »

«Sergüzeşti hayatımın cildi sanisi»

«Senei maliyyenin hicrî senei şemsiyye ile istibdaline dair risale».

Ariza — Balkan harbinde musalehaya ikdam, ya hud harbe devam edilmesi hakkında padişaha takdim etdiği skerî ve siyasî ihtaratı havi küçük bir risaledir.

*
* *

Bir vücud, kavanini ahlâkıyye ve şer'iyyeye tebean yaşarsa o kadar ömrü medid olur. Bir millete devayı yegâne olan — kelimenin ma'nayı lugavisini murad ediyorum — ittihad (!) ve ittifakda bulunursa o millet çok yaşar. Bu kabri mukaddes önünde yek dil ve yek vücud olarak selâmet emrinde çalışmak içün ahdü peyman edelim. «انا لله وانا اليه راجعون» rahmetullahi aleyh.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1830

Vefatında gazetelere yazılan mekalelerden bir kaç fıkra derc olundu.

«İkdam» gazetesine yazılan imzasız makaleden:

«... Ahmed Muhtar Paşa, Bursanın «Katırcı Oğlu» ailesinden idi. Tarihi Osmanide bu isimde müteaddid aileler vardır. [1] Fazıl Ahmed Paşaya Girid dağlarında arkadaşlık eden «Katırcı Oğlu» sülâlesinden olub olmadığını [1] bilmiyoruz. Sultan Hamamına karib yapdırdığı hana, aile ismini vermişdi.

§ Paşanın Hersek ve Bosna isyanında gösterdiği meharet ve ikdam hatırlardan çıkamaz. Osmanlı ordusu, Sırbistan, Kara Dağ, Dalmaçya taraflarından muhat olduğu halde bunları bi taraf ad ederek hareket etmeğe mecbur idi. Paşanın bu müşkil harakâtı askeriyyede ve hususile mahsur kalan mevakie zahire isalindeki himmeti büyükdür.

§ Düveli muazzama sefirlerinden mürekkeb İstanbul konfransının in'ikadı sırasında ser asker Redif Paşaya çekdiği bir telgraf name, Paşanın yalnız askerlikde değil, siyasiyyatda dahi kemali liyakatine burhanı celidirki tercemei halinde bir sahifei takdir teşkil eder.

§ 1293 muharebesinde Anadolu ordusu baş kumandanlığına me'mur olarak muharebenin ilk devrelerini kazanmış, Karsı muhasaradan kurtarmış, Rusye hududuna girmişdir. Ancak Rusye ordusu pey der pey imdad almakda iken bizim ordu her dürlu ihtiyacat içinde zaif kalmış, talii harbin tebdilini icab eylemişdir.

§ Son zemanlarda Tal'at Paşa hey'eti vükelâsının hiç istemediği zevatdan biri de Gazi idi. Hattâ ayandan olmak sıfatile her vakt huzuru şahaneye kabulünü istirham edebilirken hakanı sabık zemanında seraya girişi bile hoş görülmediği mervi idi.

§ Ulumı riyaziyede, ilimi hey'etde vukufı tam eshabından olmasile âsarı müdevvinesi mütedavildir. En sonra ecramı semaviyeye dair bazı âyatı kerime meallerinin teşrihile kaleme alub neşr eylediği kitab, hatimei eyyamı hayatına kader ilim ve irfana hasrı vücud eylediğini gösterir. Kemali istikameti umumen müsellemdir. İsrafdan müctenib olmakla beraber meselâ Erzurum vali ve kumandanlığında otuz bin kuruş meaş alırken o zemanlar oraların ziyade ucuzluğu cihetile sekiz on bin kuruş ile hanesini pek güzel idare etmesi, bu kadar zemandan beri me'muriyetsiz kalmaması, hakanı esbak zemanında Mısır fevkalâde komiserliği gibi me'muriyetlerde külliyetli meaş alması, İstanbulda bilhassa tezyidi itibar edecek yerleri tahmin ile oralarda arazi ve emlâk mubayaa eylemesi sayesinde pek namus kârane bir servete malik olabilmesi sezavarı takdir görülmelidir.»

§

Mısırda Paşa ile haylı müddet temas ederek ehvaline vakıf olan merhum Ali Kemalin «Sabah» gazetesine yazdığı mekaleden:

«.... Gazi Muhtar Paşa, fıtrî ve kesbî kemalâtile bir memleketin yüzünü ağartan büyük bir sima idi. Allahını, Padişahını, vatanını samimî severdi. Kusursuz insan olmaz derler, bu şanlı gazi de o itibar ile noksandan münezzeh değildi. Lâkin ibtidai şebabından beri hangi hidmetde bulunmuş ise hep din, hep millet mehabbetini rehber edinmiş,

[1] Bu ailelerin hiç birinin sülâlesinden değildir.

«Aka Gündüz» imzasile ve «Katırcı oğlu» ismile basılan risalede bahs olunan Katırın da paşa ile asla münasebeti yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yine o ma'nevi saikalarla emirülmü'minine de itaatden bir dürlu ayrılmamışdır. Eski Osmanlıların tekva, şecaat, merdlik gibi bütün fezailini, ulülemre kör körüne bile olsa itaat gibi ba'zı nakıselerini camî', fekat fazla olarak da az çok bir asrî terbiyeyi haiz idi. Çünki mütefennin, müterakki bir asker, ruhuna, imanına kadar asker idi.

§ Girid, Yemen, Bosna ve Hersekde olduğu gibi esasen askerî, kısmen de mülkî me'muriyetlerde dirayet, meharet, fazilet göstermişdir.

§ Rakımülhuruf gibi merhumu pek yakından tanımış olanlar, evveli emrde şu meziyetlerle mütehalli bulurlar:

Fevkalhad intizam perver, nizamı, ıtıradı sever, her kesi, her şey'i yerinde görmek ister, öyle tertib eder bir serdar, hatta bir insandır. Moskof muharebesinde az bir kuvvetle o bozgunluk içinde o şanlı mukavemetlere, müveffekiyyetlere kısmen de bu sayede mazhar olmuşdur. Bu nizamu intizamı ahvali hususiyesine bile teşmil eylemişdir. Değil sade büdcesini, ümurını, hayatını, hattâ odasını, kâğıdlarını, kitablarını da mahirane tanzim eylerdi.

Mu şikâf bir müdekkik, bir muhasib, hattâ bir hisabî idi. Kılı kırk yararcasına bir muhasebeyi tamik eylerdi. Riyaziyatın en dakik gavamızile oğraşmakdan mahzuz olurdu. Kaç def'a gözümle gördüm, Mısırda Osmanlı bankasının mevduatı şahsiyesine dair gönderdiği yüz bin, liralık ay başı faiz hisablarında bir iki franklık ufak tefek yanlışları bulur, bankaya âdem göndererek tashih etdirirdi. Ümurı askeriyyede, kumandanlıkda bu serdarı müdebbir, bu hasletden de müstefid olmuşdu.

Fıtreten şeci' idi. Fekat vukufu askeriyyesile bu şecaatine vüs'at vermişdi. Mükemmel ata binerdi, Gayet nişancı idi. Mısırda ördek avlarında her atışda müveffak olurdu. Topla, tüfenkle o derece ülfet etmişdi.

Korku nedir bilmezdi. Müteaddid muharebelerde büyük büyük hamasetler göstermişdir, ma'lumdur. Fekat Mısırda ufak tefçk teferrüclerde bile göz göre kazalara, tehlükelere aslâ ehemmiyet vermezdi. Bizi mebhut kılardı.

§ İlim ile tekvayı nefsinde pek fazılane cem' eylemişdi. Bu fıtreti garranın, beni mebhut eden faziletlerinden biri de itidali demi, öyle bayağı hiddet ve şiddetden münezehiyti, hele nezaheti lisanı idi. Öyle bir lisan ki en bayağı bir mahluka karşı bile bir fena söz söylemekden şahsına karşı haya ederdi.

§ İşte bütün mehasinile Gazi Ahmed muhtar Paşa! lâkin bu madalyanın bir tersi her halde vardı. Aynı nadirei fıtret büyüklüğüne yakışmaz küçüklüklerden beri değildi. Meselâ siyasiyatda pek yavan idi. Mısırda bulunduğu müddetce Abdulhamid Hana, devri Hamidiye karşı o yanlış haraketlerile haysiyetine nakise verdi. Memleketini, milletini o sahada müdafea etmeği biç bilmedi. Hamasetini o vadilere kadar teşmil edemedi. Padişaha her çi bad âbad itaat etmek şaibesile o berrak hayatını lekelemişdi. Senelerce Mısır fevkal'ade komiserliğinde nafile yere küflendi. Vatanın uzakdan uzağa inkırazına seyirci, lâkin menfaati şahsiyesini de düşünmekden, meaşını muntazaman almakdan geri kalmaz bir seyirci oldu. Hal buki bu vatan öyle bir necli bülendinden bu siyaset vadisinde bile daha başka hidmetler beklerdi.

§ İlânı meşrütiyetden beri Gazi Muhtar Paşa artık o eski Muhtar Paşa değildi, ma'nen ve maddeten külli düşmüşdü. O saika ile dir ki meclisi âyanda parlayamadı, sadaretinde müveffak olamadı. Hasılı şanına, şöhretine lâyık bir eser, bir meharet gösteremedi. Çünki başka devrin, başka muhitin, başka mesleğin âdemi idi, mea'ma fih hülâsetülhülâsa diyebiliriz ki bu toprak böyle güzide, böyle müstesna bir fıtreti nadiren yetiş-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

dirdi. Padişahından en küçük bir ferdine kadar bu halk, daha ziyade kadr şinas olaydı, hadimlerini daha güzel takdir edeydi Muhtar Paşayı senelerce Mısırda kuru kuruya çürütmeydi, bu serdar gaziden daha çok istifade ederdi. Sadarete, nezarete, hasılı o fe'al hidmetlere o koca Gazi yirmi, otuz sene evvel gelecekdi. Böyle çürüdükden sonra değil. Hayate bir sa'dı tali'le girdi. Lâkin nahsi tali'le hab gâhı ebedisine çekildi. Bütün o hususî acılardan ma ada

«Âdem evlâdı bir takım cani»

yüzünden bu mübarek vatanın ne hale giriftar olduğunu gördü...»

§

«Vakt» den:

«... Gazi Ahmed Muhtar Paşanın vefatile memleketimiz, ricali kadimesinin en değerlilerinden birini daha gaib etmiş bulunuyor.»

§

«Âti» den:

«Bu gün Milleti Osmaniyeye zi hayat ve zi şeref bir tarihin, Gazi Ahmed Muhtar Paşa hazeetlerinin haberi ufulüni vermekle dil hunuz. Mağfurı müşarün ileyh, bir müddetden beri mübtela bulunduğu marazdan reha yab olamıyarak dünki gün şan ve zaferle memlû hayatı fanisine veda' ederek ircii emri rabbanisine lebbeyk zeni icabet olmuşdur. Altmış sene mütemadiyen devlet ve milleti uğrunda fida kârane çalışan ve gayret ve liyakati ile Osmanlılığa şerefler kazandıran veziri âli şanın zıyaı elimine bütün kalbler ağlayacakdır. § Muhtar Paşanın tercemei hali cildlerle eser teşkil eder. Yarım asırdan beri küçük, büyük her kalbde bir hatırai takdis ve hurmet yaşatan veziri mağfur için yazılacak bir kaç satırlık tercemei hal, bir ummanı bi payanın bir katresini tasvirden başka bir şey olmaz. Fekat biz o katreyi tersim ederken pek az bir şey yapdığımızı itiraf ediyoruz ve büyük olmak isteyen bir milletin büyüklerini tanıması lâzım geldiğini söyliyerek her kesi alâka dar olmağa davet ediyoruz.» [1]

§

«İstiklâl» den:

«Gedikler muharebesi kahramanı, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, öldü. Müşarün ileyh, kırk bu kadar muharebe görmüşdü. Aziz memleketin düşmen istilâsına karşı saflarda bir nefer gibi tevazu' ve mahviyet ile can siparane çarpışarak milletin ve vatanın yüzünü ağartan Gazi Paşa, memleketi için cidden bir zıya'dır. Uzun müddetden beri «ishali şeyhuhî» den muztaribdi. Dastani menakıbı bütün silâh daşları için nümunei imtisal olan Ahmed Muhtar Paşanın faniler âleminden ayrılışını hepimiz elemle duyduk. § Müşarün iley, ayni zemanda ilmî mesaili ihmal etmiyordu. Bu suretle büyük, küçük on risale te'lif etmişdi. «Serairilül kur'an» kitablarının mühimlerindendir. Türkcemiz ile de meşgul olarak ba'zı rüfekası ile elif ba risaleleri te'lif etmişdir. Hattı Osmaninin sevaiti munfasıla hurufatile yazılması için ayrıca sarfı gayret eyledi. Milleti Osmaniyenin bu çatma (muttasıl) yazı ile ulumı hazıra ve sınaiyede kat'iyen terakki edmiyeceğine kani'di.»

§

[1] Diğer gazeteler gibi bu da resmî tercemei halini neşr etmişdir. Fazla ma'lumat yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Halyas — Zivin — Kars muharebeleri» ismi ve «Fransızcadan aynen terceme ve mektebi harbiyyeye terk edilmişdir» işareti ve «Y. S.» imzasile 1326 da basılan kitabda [1] deniliyor ki:

«... Muhtar Paşa, çokdan beri Burusada meskûn ve meşhur olan Katırcı zadeler familyasına mensubdur. Ebeveyni, umumiyetle ipek kumaşı imali ve ticareti ile meşgul idiler. Burusa ipek tüccarı esnafının reisi bulunan büyük pederi hacı İbrahim Ağa, Muhtar Paşanın pederi olan hacı Halil Ağanın 1815 de vefatı üzerine Muhtar ile kendusından bir yaş daha büyük olan diğer biraderine vâsi' olarak anları mesleki askeriyyeye idhal eyledi.

§ Muhtar Paşa, mektebden erkânı harb yüz başısı çıkarak Kara dağa me'mur oldu. Dağ muharebatını mükemmel suretde öğrenmiş ve bu ilk tecribe ve malûmat dolayısile fikrü zihninde yerleşen ve tevessu' eden bir nev'i usuli muharebe, o vaktdan beri bu zat tarafından tatbik olunmakda ve Osmanlı ordusunda teammüm etmekde bulunmuşdur ki fenni harbi hazır dahi bu usuli nazarı dikkate almağa mecbur olmuşdur. Muhtar Paşanın muttasıf olduğu metanet ve fealiyet fevkalâde ve sabru sebatın esası, bu ilk seferle teşekkül ve teessüs etmiş olduğu ağlebi ihtimaldir ve bu evsaf, müveffekıyyet ve muzafferiyatına sebeb olmuş ve ana şerefü şan bahş eylemişdir.

Muhtar Bey, Ostırok geçidini bir kaç süvari ile baskın tarzında zabt ve imdad vürud edinceye kadar kuvayı faikaye karşı müdafea etmiş ve burada iki kurşunla ağır bir suretde yarelenmişdir.

§ Müşarün ileyh, hakikati halde ve tam bir asker idi, her dürlu mihanü meşaka mütehammil olduğuu gibi en küçük bir zabit gibi basit bir suretde yaşar idi. Maiyyeti hakkında gayet doğru olub vatanına mühib ve fida kâr idi. İştigalâtı daimesi, münhasıran düşmeni mahvü mağlûb ve gendi askerini hıfzu himaye eylemekden ibaret idi.»

***

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, talii yâr, bir serveri ruzgâr ad olunmağa lâyık zevatı nadiredendir.

Tercemei halinde görüldüğü üzere hakiki şeref ve seadetin ilimü faziletden ibaret bulunduğunu —

«بالای سرش زهوشمندی
می تافت ستارهٔ بلندی»

mealine ma sadak olduğu içün — henüz sabi iken takdir ederek şevku hahişle tahsili ilme başladı.

Fıtreten askerliğe meyyal olduğundan on iki yaşında başladığı fünunı askeriyye tahsilini — daima sınıfının mümtazı ve arkadaşlarının ser frazı olarak yirmi iki yaşında ikmal etdi. Erkânı harbiyye yüzbaşısı oldu. Muharebelerde bulundu, mecruh oldu.

[1] Pertev Paşa merhumunn torunu, kitab mütehassıslarından, Nurullah Bey, iare etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1834

Bir müddet harbiyye mektebinde askerliğe aid ba'zı fenler tedris ile meslekinde amelî ve nazarî hidmet etdi.

Sultan Abdul'aziz merhumun Avrupa seyahatinde — oğlunun muallimi olmasından dolayi — birlikde giderek mütemeddin beldeleri ve medeniyyet eserlerini gördü, fikren istifade etdi.

Me'mur olduğu küçük ve büyük hidmetlerde liyakat göstererek sür'atle terakkiye başladı. Yemende ve Asirde [1] ihraz etdiği müvefekiyyet, terakkisini büsbütün tesri' etdi.

Mektebden çıkub orduya iltihakından — milâdî tarih hisabile — on sene sonra, otuz iki yaşında müşirliğe irtika etdi ki meslek daşlarından hiç biri bu şerefe mazhar olamamışdır.

O zemane göre — siyasî ve askerî — en mühim vilâyetlerin valiliğinde ve en mühim orduların müşirliğinde bulundu.

Hersek ve Bosna ısyanında ve Kara Dağ muharebelerinde mehareti askeriyyesini ibraz etdi.

Rusye devletile muharebe edilmesi aleyhinde vaki' olan ihtarı — Ali Kemalin «siyasiyatda yavan idi» demesine muhalif olarak — siyasiyatda da nufuzı nazar sahibi bir merdi habir olduğuna şehadet eder.

Paşa — Giridde, Erzurumda ve Mısırda kitabet hidmetinde bulunan — Arif Beye demiş ki: [2]

«Der seadetdeki konferansın mün'akid olduğu sırada ben, Hersek cihetinde Kara Dağlılar ile meşguli muharebe idim. Konferansın tekâlifine devletin müvafekat etmemekde olduğunu ve konferansın dağılacağını işiderek o sırada ser asker olan Redif Paşaya her çi bad âbadı göze aldırarak devletin poletikasına müdahele, vazifemin haricinde iken mücerred bendegân ve hayr hahanı devletden olduğum haysiyetile gayet mühim bir telgraf yazmış ve devleti, Rusye muharebesine duhulden tahzir eylemiş idim. Bu telgraf, meclisi mahsusda okunduğunda Muhtar Paşaya sefer berlikden fütur ve melâl gelmiş diyerek beni Girid valiliğine, Süleyman Paşayı da müşüriyetle benim yerime Kara Dağ kumandanlığına ta'yin eylediler. Arası yirmi gün geçmeksizin Anadolu harb ordusu kumandanlığıle Erzuruma gönderildim.»

[1] Asirin fethini tebrik içün havası vükelâ Sultan Abdulazizin huzuruna girdiklerinde her biri birer söz söyledikleri esnada Yusûf Kâmil Paşanın inşad etdiği

«Bir ferikin olacak dahili aktarı Asir Oldu orduyi hümayununa teshiri yesir»

beyti padişahın hoşuna giderek bu beytin — altına, üstüne ilâve edilerek — kaside şekline konmasını emr etdiğinden tanzim olunan kaside, altun yaldızla ve ta'lik yazı ile tahrir ve nefis suretde tezhib etdirilerek kıymetli çerçiveye konub, padişaha takdim olunmuş, bir adedi de Bebekdeki yalıda alıkonmuşdur. Bunu eyyamı sebavetimde görmüşdüm. Bilâhare — diğer âsarı nefise ile beraber — kim bilir ne suretle yok edildi.

[2] «Başımıza gelenler» S 17

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rusye muharebesine aid mebahisde nazarı ehemmiyete alınmağa bihakkın seza olan telgraf name budur:

Hersekde trebinden:

«Huzurı Hazreti Ser Askeriye

Hali hazır üzerine azıcık ve hususî olarak beyanı fikre kendimi mecbur gördüm. Şöyle ki: Galib olduğumuz halde haksızlıkla müsalâhayı mağlubeye yatmak, ileride daha ziyade hesare oğrayarak mağluben müsalâhaye düşmekden evlâdır. Zira biz Rusyeyi üçüncü derecede ya'ni en hafif dereoede incidebilecek olan Tiflis ve ya Kırımı ve ya Besarabyayı tearruzla zabt edemeyiz. Çünki esbabı onda dokuz mefkuddur. Şayed hududlarımızı temamile muhafaza edebilir isek bahtiyarlıkdır. Fekat bu da galibane müsalâha akdine medar olamaz. Mea'ma fih Bosnayı ve bilmünasebe Herseği mutlaka zayi' ederiz. İngilizler bizimle hududa kadar gitmezler. Yalnız boğazların ve etrafının mahdud bir suretle muhafazasını der uhde edeceklerdir. İşte hâlâtı ma'ruza, müsalehai mağlubeyi müntiedir. Emma her halde bunun sonu batmak değil mi, varsun bir saat evvel ne olacaksa olsun. Hayır, ve lev ümid altında olsun, elbette yaşamak batmakdan evlâdır. Şimdi konferans bizi söze karışdırmıyor ise de, yine bir suretle bekamıza çalışıyor. O vakt bekamıza çalışacak bir hey'et bulunabileceğinde şübhem vardır. Şayed beka mukadder ise, şimdi ma lâ yutak dediğimiz tekâlifi, ol vakt mea' ziyadetin yüklenüb bir de tazminatı harbiyye beliyyesine düçar olacağız. Hasılı ilerudeki şedid karanlığa dalmakdan, şimdiki haksız müsalehai mağlubeyi kabul etmek, devleti bir ikinci vartadan kurtarmakdır.

Hususile şimdiki ciheti galibiyetimizden, bir mikdar naz edebilmek hakkını dahi haiz olduğumuz cihetle, ileride daha bir çok ziyan ile beraber, bunu da gaib etmemeli ve istifade yoluna çalışmalıyız. Zira bu mes'ele, derenin etrafında hiç bir tutunacak dal budak bırakmayub çokdan mahv etmiş ve bir yandan dağlar gibi yuvarlanub akmakda bulunmuş olan azîm bir sele müşabihdir ki şimdiye değin gösterdiği elvanı muhtelife, artık bunun önünden kuvvetle kurtulmak muhal olduğunu hükme kâfidir. Ber muktezayı hususiyet şu fikri arz ediyorum, ziyadece mütalea buyurulmasını temenni ederim efendim.

8 Kânunı evvel 1292 Ahmed Muhtar»

«Sefer berlikden fütur ve melâl gelmiş» diyerek — kudreti askeriyye ve gayreti milliyyesi müsellem olan — paşayı kumandanlıkdan kaldıran ve yerine — Mektebi harbiyyei şahane edebiyyat hocalığında bulunmuş ve edebiyyat kitabı yazarak askerlikden ziyade edebiyyata vukufunu göstermiş olan — Süleyman Paşayı oturtan erbabı hallü akd, hali ve istikbali nazarı im'ana almayarak ve hamiyyet mendane! ve celâdet kârane! lâflar savurarak ihtiyar etdikleri harbde devlet ve milletin oğradığı envai devahiyi teemmülle Muhtar Paşanın hakkını teslim etmiş olsalar gerekdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O erbabı hallü akdin «fütur ve melâl» isnadile kumandanlıkdan çıkardıkları zatı — yirmi gün sonra — en mühim kumandanlığa, en mühim muharebeye me'mur etmeleri de — isnadları gibi — garibdir.

Rusyeye karşı harb orduları ihzarı içün her tarafdan asker celb ve cem'ine başlandığı sırada Hersek fırkası mevcudundan da asker ayırub göndermesi ser asker Redif Paşa tarafından kumandan Muhtar Paşaya ekiden yazıldığından bahs ederken Mahmud Celâlüddin Paşa diyor ki: [1]

«.... Ahmed Muhtar Paşa, fenni harbde mahir ve muvazenei ahvali âleme kadir bir zatı âkil olduğundan o tebligata gayet dur endişane ve hamiyyet mendane cevab yazub müstakbelde mucibi nedamet ve peşimanî oldcak öyle bir réhi na refteye gidilmemesini tavsiye eylemiş ve hakikaten devlet ve vatana sadakati âsarını daha o zeman isbat etmişdir.

Müşarün ileyh, Rusye ile harbden ictinabı ihtar sırasında der ki: «muharebede kaideten üç netice mukarrerdir. Anların birincisi, aleyhine hareket olunan devletin payı tahtına kadar istilâ etmek, ikincisi darülmühimmatını zabt eylemek, üçüncüsü hem hudud olan ba'zı memaliki almakdır. Rusye devletinin kuvvet ve kudretine ve memalikinin vüs'atine nazaran aksayı şimale karib olan payı tahtına zafer bulunamıyacağı cihetle birinci netice bizce me'mul olmadığı gibi ikinci neticeye vusul dahi o kabildendir. Emma üçüncü netice binnisbe sehlül husul olub da fareza Kırım gibi en evvel bize karşu görünecek bilâdı sahilyye ve memaliki mütecaviresini almak müyesser olsa bundan Rusye içün azîm bir rahne açılmaz. Lâkin tarafeynin muvazenei iktidarınca bu üç neticenin ve lev üçüncüsünü olsun Rusye istihsal eder ise Devleti Âliyyeyi işte ol vakt müsalehai mağlubaneye mecbur edecek hâlâtı müdhişe meydane geleceği ahvali hazıradan istidlâl olunur.» [2]

Bu icmalden anlaşılacağı vech ile Abmed Muhtar Paşanın vasayası, askerlik noktai nazarından ziyade siyaseten lâzımüttelâkki iken [3] vehme tebeiyetle tefsir olunub kendisi Hersek kumandanlığından Girid valiliğine nakl ve tâyin ve yerine mekâtibi askeriyye nazırı olan ferik Süleyman Paşa ki vak'ai hal' Abdülâziz Hanî de başlıca icra me'murlarından idi, rütbei müşirî tevcihile kumandan nasb edilerek bu vesile ile İstanbuldan teb'id olundu. Ancak az bir müddet mürurunda Kara Dağ musalehası müzakeresi içün Ahmed Muhtar Paşa, İstanbula celb olunmuş ve Kara Dağlılarla tekrar zuhur eden muharebe, Süleyman Paşa kumandası altında cereyan etmişdir.»

«Vak'ai hal'in başlıca icra me'murlarından» olduğu içün Süleyman Paşayı, payı tahtdan teb'id maksadile öyle mühim bir zemanda, öyle mühim bir kumandanlığa ta'yin etmek, Sultan Abdulhamid merhumun vehmü vesvesesinden mütevellid bir tevcihi gayri vecihdir.

---

[1] «Mir'ati Hakikat» C 1 S 208

[2] «Başımıza gelenler» deki telgraf name ile bunun arasında fark var. Bu, ötekinin mufassalıdır, ya hud diğer bir telgraf namedir. Asıllarını görmediğim içün kat'i hükm vermek kabil değildir.

[3] «Siyasiyatda yavan idi» diyen merhum Ali Kemalin ruhu, bu sözü de dinlesün.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Süleyman Paşa kumandanlığa elyak ve girişeceği harbde müveffak olsun olmasun, o cihetin — fitreten mütevehhim iken bir biri üstüne vaki' olan iki hal'den ve amcesinin oğradığı müsibeti âzimeden gözü korkarak büsbütün vehmi mücessem kesilmiş olan — şehriyarı vesvese kâr nazarında ehemmiyeti yok. Onun ehemmiyet verdiği cihet, Süleyman Paşa — böyle karışık bir zemanda — payı tahtda ve mekâtibi askeriyye nezaretinde bulunub da amcesi merhuma yapdığını, kendine de yapmağa kalkışması ihtimalidir.

Ba'zı emsali gibi o paşadan da hiç bir suretle emin olmadığı içün ona tevcih etdirdiği kumandanlık ve müşiriyet, bilâhere — avamın ta'biriyle — ocağına incir dikileceğine işaret idi.

Muhtar Paşanın askerlikdeki liyakat ve mehareti, Avrupa ricali askeriyye ve siyasiyyesi indinde de müsellemdir ki paşanın ba'zı ehvalinden şikâyet edenler bile liyakatini takdir ve teslimde müttefikdirler.

Mehareti askeriyyesini kendi de söylemekden çekinmemişdir. Meselâ Karsın Ruslar tarafından istilâsında mabeyn baş kitabetinden yazılan telgraf nameye verdiği cevabda diyor ki:!

«... Bu halâtı muktezayı san'atım (!) bir buçuk ay evvel keşf ederek yazdım. İşin devam etdiğini görmemek içün harb meydanlarında aradığım şehadeti de maatteessüf bulamadım. § Harb, kulunuzun san'atimdir (!) hem de bihavlihi tealâ san'atime güvenirim (!) ve mehabbetim vardır ve bu halât ile de aslâ azmimde fütur ve ye's peyda etmem. Lâkin hâl ve mevkiimizin derecesini arz etmeği de muktezayı rast gûyi ve ubudiyet bilirüm...»

Mabeyn baş kitabetine Mısırdan cevaben yazdığı 26 şaban 1223 tarihli telgraf namede de diyor ki:

«Veliyyi nimeti âzam efendimiz hazretlerinin eltafı şahanelerine niçe def'a müstağrak olduğum gibi gazilik unvanına dahi mazhar olduğumdan her vakt minnet darı âtıfetleriyim. Rütbei müşiriyete gelince, yine o veliyyi nimetin hüsni nazarı olmak üzere 1286 senesinde Asirde «emirül mü'minin» ismini takınub Hudeydeye kırk bin askerle hücum eden Mehmed bini Aizı mahv ederek badehu umum Yemeni ilk def'a feth etdiğimin ve oralarda iken Gazi Osman ve Ahmed Feyzi Paşalar gibi şakirdler (!) yetişdirdiğimin mükâfatı olarak rütbei müşiriyete de Hâkanı merhum tarafından murass'a nişanı Osmanî ile beraber nail olmuşdum ....»

Zemanının erbabı meziyyetinden olan Sa'dullah Paşa diyor ki: [1]

«... Viyanada bulunduğum [sefaretle] hengâmda idi ki Gazi Ahmed Muhtar Paşa, oraya gelmiş idi. Ve imperator Fransuva Jözef tarafından müşiri müşarül ileyh «Şönbrun»

[1] «Sa'dullah Paşa, ya hud mezardan sada» S 98.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

serayında bir ziyafet verilmiş idi. Tabii ben de o ziyafetde hazır idim. İmperator, musahabenin kısmı âzamını Paşanın Ruslarla olan muharebatına hasr eyledi. Müşarün ileyhin Köprü köyünden Erzuruma avdetinde maiyyetindeki dokuz taburun mecmuu olan iki bin kişiyi, on sekiz bin Rus askerine karşı on on iki bin kişi gösterecek suretde vuku' bulan ve meşhur Moltkenin bir konfransda

«Böyle bir hareket, pek az âdemde görülmüşdür.»

yolunda takdiratına mazhar olan muamelei mahiranesi hakkında izahat taleb etdi.

Yine o ziyafetde idi ki İmperator, iğneli tüfenklere dair Gazi Paşanın re'y ve mütaleasını sordu. Paşa da, askeri muallem tutmak ve ceb hane yetişdirmek şartile iğneli tüfenklerin muhassenatı bulunduğunu beyan eyledi.

Elhasıl Ahmed Muhtar Paşanın gerek ibraz eylediği tavrı merdaneği ve gerek ita etdiği ecvibei fen âşinayi, imperatorı müşarün ileyhin son derece mahzuziyetini mucib oldu. Paşaya pek çok iltitat ve izazda bulundu.»

Askerlikdeki kudret ve şühretinden ve suhbet esnasında gösterdiği «tavrı merdaneği» ve verdiği «ecvibei fen âşinayı» den dolayı imperatorun «pek çok iltifat ve izaz» da bulunması ve Almanya — Fransa muharebesinde büyük hidmetler ibraz ederek namı, tarihi askeriyyeye hürmetle kayd edilen Moltke gibi zemanının mühim bir marşalının takdiratına mazhar olması, paşanın kıymeti askeriyye ve meziyyeti şahsiyesini isbat eden şevahiddendir.

Sultan Mehmed Reşadın cülûsunu tebliğ içün gönderilen hey'ete dahil olan baş mabeynci Lutfi Simavî Bey, padişaha yazdığı arizada Londrada görülen riayetden bahs ederken

«... Muhtar Paşa kullarının şühreti askeriyyesi Fransa ve İngilterece malûm olduğundan müşarün ileyhin şahsına ayrıca hürmet edildi.»

diyor.

«Tan» gazetesinin 22 temmuz 1912 tarihli ve «Türk buhranı» başlıklı baş mekalesinde deniliyor ki:

«Sultan Mehmedi hamisin müraceat eylediği zevatın isimleri bütün eski Türkiya tarihini der hatır etdiriyor. İşte mesnedi sadarete Türk ordusunun medarı iftiharı olan ve 1877 deki müveffekiyatından dolayı kemali şanü şeref ile bilâhare Arnavudluk, Girid, Mısır ve saire misilsiz imperatorluğun bir çok mekamatı âliyei idariyyesini ihraz eden Gazi Muhtar Paşa tâyin olunuyor. Zatı şahane, âşikâr suretde rabıtai an'anatı teşyid ile evvelki gün askere hitaben sadır olan beyanatı hümayunda mezkûr olduğu vech ile zimamı idareyi «ümuru devletde tecribe kâr zevate» tevdi' eylemek arzu etmişlerdir. Bu, mahirane bir intihabdır. Zira eski büyük muharebelerin «Gazisine» itaatden imtina' edebilecek bir Türk askeri yokdur. Bu pirin, hiç bir

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nazırın tanzim ve ıslahı ile mükellef olmadığı en ağır bir vaz'iyyet müvacehesinde mesnedi sadareti kabul edişini, fedaili âliyei hulkiyyesinin bir delili nevinidir.» [1]

Mütekaid ricali askeriyyenin en değerlilerinden Halil Sedes Paşadan, Muhtar Paşa hakkındaki mütaleasını sormuşdum. Lutfen yazdığı verakanın bazı fıkralarını nakl ediyorum:

«Sulıan Mehmed Reşadın cülûsunu Avrupa hükm darlarına tebliğ içün gönderilen hey'etlerden Tevfik Paşanın riyasetindeki hey'etde bulunuyordum. Hey'etler vazifelerini ikmal etdikleri sırada Parisde Muhtar Paşanın refakatinde bulundum. Müşarün ileyhin Fransa hükûmeti nezdinde vazifesi nihayet bulmuş olmasına rağmen Fransa ordu hey'eti, kendine hürmet kârane bir cemile göstermek istedi. Her ikimizi Şalon sür Marn [2] de meşhur Mayyi [3] talim gâhına dâvet etdi.

30 haziranda Ahmed Muhtar Paşaya mülâki oldum. Mihman darlık eden mir alay Detfort ile beraber gare giderek hususî vagona bindik. Trende umum erkânı harbiyye reisi ceneral Leb ün ve harbiyye nazırı muavini bize iltihak etdiler. Talim gâha vardık. İstasyonda Paris komutanı ceneral Delakruva [4] ile daha bir kaç ceneral Ve subayı muvasalatımıza muntazır bulduk. Otomobiller ile 12000 hektar vüs'atinde bulunan talim gâha gitdik. Talim gâhın kışlaları önünde — başında bir bando müzika bulunan — bir kıt'a tarafından selâmlandık.

Biraz sonra talim gâhdaki binaların birinde, büyük yemek salonunda Ahmed Muhtar Paşanın şerefine mükellef bir ziyafet verildi. Bu münaseberle ceneral Delakruva, gazinin Halyas, Zivin ve Alaca dağ muharebelerini pek sitayiş gâr sözlerle tazeledi ve paşaya karşı çok takdir kâr beyanatda bulundu.

Muhtar Paşaya karşı, rütbesi dolayısile değil, ancak çok yüksek askerî meziyyet ve liyakat sahibi bir kumandanın hakkı olan hürmet gösterilmişdir. Osmanlı ordusunun o zemanki erkânı arasında — resmî vazifesi olmadığı halde — böyle ciddî ve hakikî takdirlere ve merasime mazhar olabilenler pek de görülmemiş olduğundan ben de mütehassis oldum, pek derin iftihar duydum.

---

[1] Talebim üzerine Hindistan büyük elçisi muhterem Âli Bey tevdi' eyledi.

[2] Chalon sur Marne

[3] Mailly

[4] Delacroix

TARIHVEMEDENIYET.ORG

§ Talimler nihayet buldukdan sonra yine merasimle teşyi' edildik. Parise ve yerlerimize vardık. On iki saat yolda ve ayakda geçirmiş ve kalmış olduk

Gazi Paşa, o zeman yetmiş yaşını geçmiş idi. Hiç yorgunluk alâimi göstermedi. Dikkat nazarımı çeken bu noktayı kendine söyledim. «Paşa, ben eski bir askerim. Eski idman ve zindeliği gaib etmemeğe pek dikkat ederim. Öyle olmasa idi bu gün mahcub olurduk.» Sözleri hem memnunen, hem gururla ağzından döküldü.

Paşadan, Hersek ordusunun gerek ihtilâl, gerek Kara dağ seferi devrelerinde ihtiyar eylediği bareketlere dair bir haylı malûmat edinmiş olduğum cihetle — müşarün ileyhin çok yüksek askerî ve ilmî meziyyetlerinden başka — bu yüzden de ayrıca rahmetle anarım.»

Sultan Mehmed Reşad, sadaretin Muhtar Paşaya ve meşihatin kendine tevcihini tasavvur eylediğini Cemalüddin Efendiye söylerken «Gazi Ahmed Muhtar Paşa, ümurı askeriyye ve siyasiyye ile senelerce iştigal etmiş emek dar bir zatdır.» demişdir.

Sultan Abdülhamid de, paşayı takdir eder ve mühim me'muriyetlerde kullanılırdı. Açıkda bırakmazdı. Fekat umum hakkındaki sui zannının ve emniyyetsizliğinin büyük bir kısmı paşanın hıssasına düşerdi.

Vaktile Yusüf İzzüddin Efendinin muallimliğinde bulunuşu, az çok zihnini karışdırırdı. Mesaili mühimmenin müzakeresinde kendi fikrü mesleğine muhalif sözler söylemesi, sözünü esirgememesi ve emsali gibi keyfe hidmet etmemesi, itimadını selb ederdi.

Ba husus askerlikdeki meziyyetinin dahilde ve haricde takdir ve şahsının tevkir edilmesi ve şühreti şayiası, vehme dokunurdu. İstanbulda bulundurulması arzu edilmezdi. Yirmi üç sene bol meaş verilerek Mısırda ikamet etdirilmesi, şübhe yok ki ondan münbaisdi.

Padişah, nasıl ona emuiyet etmiyorsa elbette o da — hakkında rayegân buyrulan — — teveccüh ve iltifatı şahaneye itimad etmezdi. Paşanın bunda hakkı vardı.

Teveccühi mübeşşir kendine ve aksini mutazammın Peters burg sefaretine yazılan telgraf nameler, tebşir ve iltifatın — ta'bir münasib ise — göz boyamakdan ibaret olduğunu ehli nazar, der hal anlar.

Muhtar Paşaya yazılan telgraf name

«Atebei ulyayı cenabı hilâfet penahiye mazrufen ve mahtumen arzu takdim olunan arizai müşiri ekremileri menzurı âli buyruldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zatı valâyı daverileri, veliyyi nimeti bi minnetimiz zatı şevket simat padişahımız efendimiz hazretlerinin cülûsı hümayunlarından mukaddem Parise teşrifi şahanelerinde [1] kesbi ubudiyyet etmiş ve cülûsı hümayunlarından beri emrü havale buyrulan hususat ve hidematı mühimmede ibrazı measiri sadakat ve reviyyet eylemiş olduklarından hakkı âsafanelerinde lutfen hayr dua (!) buyrulmakda olduğı gibi mahdum ve damadı âlileri paşaların haklarında dahi hiç bir vaktde drigı teattufat buyrulmayacağına ve «الولد صنو ابيه» hükmünce zatı samileri nasıl hidematı sadakat kâranede bulundular ise mahdumı âlilerinin de terbiyeti cemilei peder ile ittisaf etmiş ve tahsili mükemmel olduğu gibi şu mükemmeliyyet evsafı mezkûre ile bir kat daha haizi kıymet bulunmuş olduğu ve binaen aleyh zatı akdesi hazreti padişahiye hidematı ber güzidei sadakat perverane, kendusince bir mesleki mahsus bulunduğu der kâr idüğinden ve böyle bir mesleki memduh ile istikbalince haizi emniyyet ve daima mazharı âferin ve âtıfeti cihan kıymeti veliyyi nimeti bi minnet olacağına mutmain olarak müsterihul bal olmaları ve damadı âlileri hakkında da teattufatı seniyye şayan buyrulacağı emrü fermanı iltifat beyanı cenabı hilâfet penahi mentukı münifine tevfikan ve selâmı seadet ittisamı mülûkâne ile tebşir olunur ol babda.

26 zilhicce 1323 ser kâtibi hazreti şehri yari
Tahsin »

«Üç seyyahı havi Erganut namındaki İngiliz sefinesile Mısır fevkalâde komiseri Muhtar Paşanın Peters burga gelüb sefareti seniyyeyi ziyaretinde seyahat sıfatile bunu ihtiyar eylediğini ve her sene Avrupaya gitmeğe me'zun ve Mısra avdetinde daima iltifatı şahaneye mazhar olduğunu ve sefinenin altı gün tevakkuf edeceğinden bilistifade Moskovaya azimetle yine Peters burga avdet ve buradan hareket edeceğini ifade eylediği» Peters burg sefiri Hüsni Paşa tarafından 3 eylul 1902 tarihli telgraf ile arz olunması üzerine mabeyn baş kitabetinden yazılan cevab:

«Muhtar Paşa, tedavi ve tebdili heva içün sulara gitmeğe me'zun olub oraya kadar azimeti hakkında malûmat olmadığından ve böyle me'zuniyet ve müsaadei seniyyei cenabı padişahi olmaksızın bir memleketi ecnebiyyeye giden kangi rütbede bulunursa bulunsun kanunen mes'ul ad edileceği ve binaen aleyh ol memleketi ecnebiyye me'murini canibinden mazharı kabul olamamak lâzım geleceği der

[1] Amcesi Sültan Abdülâziz merhumun Avrupa seyahatinde beraber gitmişdi

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kâr idüğinden ve kendusının ahlâk ve ahvali malum (!) bulunduğundan bu babda dahi atebei ulyayı cenabı hilâfet penahiye mahsus olan sadakat ve ubudiyyeti daverileri icabı vech ile davranılarak Mutar Paşanın oraca kimse tarafından kabul edilmesi (!) ve bir münasebetsizlikde bulunması (!) gibi ahvale meydan verilmemesi (!) ve harekât ve iştigalâtı (!) ve avdeti hakkında pey der pey (!) arzı malumat olunması ve bir maksadı siyasî, yani zatı şevket simatı hazreti hilâfet penahi ile Rusye imperatoru hazretleri arasında mevcud münasebatı hasenei vedadiye ve dostaneye halel getirmek (!) arzusunda bulunacağı ve çünki Muhtar Paşanın, İsmail Kemal ve saire gibi hazlenin efkârı sakimesine hidmet (!) ve hususile Hidivi Mısra daima ilkayı dersi mefsedet (!) ve o yolda nasihat eden (!) bir âdem olduğu malûm bulunduğu cihetle buralarının dahi ayruca nazarı dikkate alınması şeref sudur buyrulan iradei seniyyei cenabı padişahi ıktızayı âlisindendir ol babda.

3 eylul 1902 Tahsin »

Vehmü vesveseden doğan sui zannın söyletdiği şu acib sözlere, bir de «hidematı mühimmede ibrazı measeri sadakat ve revviyet eylediğinden hakkında hayr dua buyrulmakda olmasına» bakınız. Böyle bir birine zıd sözlerin hangisine inanmak lâzım geleceğinde insan, hayrete duçar oluyor.

Fekat padişahın deva na pezir illeti olan vehmü vesvese ve sui zan nazarı dikkate alınırsa ve Muhtar Paşayı öteden beri mazınnei su, [1] erbabından olarak telâkki edüb hakkında bir vech ile emniyet gösterememiş olması düşünülürse «hayr dua» değil, «bed dua buyrulmakda olduğunu» kabul etmek icab eder.

Vecahen başka, gıyaben başka söz söylemek iki yüzlülükden, münafıklıkdan ileri gelir. Siyeset, böyle ıktıza ediyor denilirse ahlâkı islâmiyye, iki yüzlü olanlara yüz vermez. İki yüzlüler, kadrü kıymetden mahrumdurlar. Dünya ve ukbada mezmumdurlar.

Mekârimi ahlâkın mütemmimi olan Resuli Âzam efendimiz

« ذوالوجهين لايكون عندالله وجيها » [2]

buyurmuşlardır.

Hissiyyatı hakikiyelerine külliyyen muhalif olarak tatlı sözlerle gönül avlamak isteyenler muhtablarını aldatdıklarına kani' olurlar. Hal buki hakikatde aldanan, aldatmağa çalışandır.

[1] مفتئة سوء

[2] İki yüzlü olan, Allah indinde kadrü menzilet sahibi olmaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Her kelimesi sui zannı mutazammın olarak Peters burg sefirine yazılan telgraf nameyi — biraz iz'anı olanlar — şöyle bir tedkik etseler takdir ederler ki Osmanlı padişahı ile Rusye imperatoru arasında «münasebatı hasenei vedadiye ve dostaneye halel getirmek», devleti Osmaniye ile Rusye devleti arasındaki münasebatı haseneyi halel dar etmek demekdir. Devlet ve millete muzır olan böyle hainane harekete Muhtar Paşa gibi — bir müslim oğlu müslimin, bir Türk oğlu Türkün, ba husus devlet ve milletin enva'ı lutf ve ni'metine ve padişahın da başkaca bir çok âtıfetine mazhar ve hamiyyeti diniyye ve milliyyesi ile umum nezdinde müvakkar olan — bir zatı irfan simatın tesaddi etmeyeceği şübheden varestedir.

«Münasebatı dostaneye halel getirmek», devlet aleyhine değil de sırf padişahın şahsına aid ve onu seriri saltanatdan indirmek maksadına müstenid ise imperatorun böyle bir teşebbüsde bulunması, hem vazifesinin, hem menfeatinin haricinde olduğunu, Muhtar Paşa gibi ahvali âleme ve usuli düvele vakıf, tecribe kâr, ümur dide ve akli selime malik bir zatın takdir edeceği aşikârdır.

«İadei mücrimin» ve emsali mes'eleler hakkında devletler arasında akd olunan mukaveleler gibi «müsaadei seniyye olmaksızın bir memleketi ecnebiyyeye gidenin mazharı kabul olamamasına» dair de mukavele varsa diyecek yokdur!

Aceba padişah bilmiyor miydi ki «müsaadei seniyye» yalnız tebeai osmaniye nezdinde — tav'an ve ker'hen — muteberdir. Düveli ecnebiyyece «müsaadei seniyye» nin ehemmiyeti yokdur ki müsaadesiz gidenler «mazharı kabul» olmasun.

Telgraf namede «kendusının malûm» olduğu söylenilen «ahlâk ve ahvali» bizce mechul olduğundan o sadadda söylenecek söz, hakikate makrun olamaz.

Muhtar Paşanın «oraca kimse tarafından kabul edilmesi ve bir münasebetsizlikde bulunması gibi ahvale meydan verilmemesi» hakkındaki iradeyi sefir, nasıl infaz edebilir? Bu hususa dair Rusye hükümetine nota mı, ya hud ültimatom mu versin, ya gazetelerle ilân mı etsin, ya hud halkın kapularına bekci mi koysun, Muhtar Paşa nereye giderse «bir münasebetsizlikde bulunmaması» içün arkasından mı gitsin, ya — zabıta ıstılahınca — nezaret altında bulundurulan şübheli eşhas gibi arkasında gözcüler mi gezdirsin?

Teklifi ma lâ yütak addine seza olan bu irade üzerine sefirin ne yapdığı malûm değildir. [1] Lâkin malûm olması lâzım gelen şudur ki bir şey yapmamışdır, daha doğrusu yapamamışdır.

[1] Yıldız evrakı içinde sefirin cevab namesine tesadüf etmedim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«İsmail Kemal ve saire gibi hazelenin efkârı sakimesine hidmet ede.ı bir âdem olduğu» hangi hareketile sabitdir, ne suretle hidmet etmişdir, tasrih olunmadığından bu isnad da vehmü vesvesenin ilka etdiği sui zandan ileri geldiğine hükm edilebilir. Çünki sunulan jurnalların, bir esasi sahiha mübteni ve mefsedetden hâli olmadığını padişah, pek iyi bildiği halde uruk ve âsabına nüfuz eden vehm ve sui zan, hayali hakikat, muhali mümkin şeklinde gösterdiğinden, jurnalcıların hezeyanlarına kulak vermekden nefsini men'e muktedir olamazdı.

«Hidivi Mısra daima ilkayı dersi mefsedet ve o yolda nasihat» etdiğine kani' olmak da padişahın hakikatden ziyade hayale ehemmiyet verdiğini gösterir.

Muhtar Paşa, Hidivin ne dürlu hareketde bulunması içün dersi mefsedet ve nasihat veriyor, devlete isyan, ya Mısırın istiklâlini ilân etmek, ya hud — padişahın bir zeman zihnini tırmalayan — hilâfetin, Hidivliğe nakli maddesini mevki'i fi'le koymak içün mü? bu ihanetleri padişaha mı, yoksa devlete mi adavetinden irtikâb ediyor?

Devletden ve padişahdan ne zarar gördü ki adavet etsin? ibtidayi neş'etinden beri en'a'i âtıfet ve inayete müstağrak oldu. Emsali ekâbiri devlet, bilhassa ma'zulin, kapularının önünde dolaşan, gireni, çıkanı terassud eden hafiyyelerin, hattâ konaklarına — eski lisanla — fürce yabı duhul olan casusların şerrile, huzuru rahatdan ve serbestii hareket ve hürriyyetden mahrum oldukları bir zemanda o, uzun müddet bol ve peşin meaşla Mısır gibi serbest bir diyarda kemali rahat ve hürriyyetle ferih ve fehur yaşadı. bir tarafdan da serveti artdı.

Vakıa bu âlemi kevnü fesadda iyiliğe kötülükle mukabele eden bed tınetler, leim ve lâinler nadir değildir. Lâkin Muhtar Paşayı o küruhi mekruhe katmağı hiç bir vicdan kabul etmez.

Peters burg sefirinin telgraf namesi üzerine sadır olan iradeden Said Paşanın hâtıratında da şu suretle bahs olunmakdadır:

Muhtar Paşa, Avrupaya gitdiğini mabeyne ve babı âliye yazdı. Bir müddet sonra da bir çok ecnebi seyyahla Peters burga azimet ve sefareti ziyaret eylediğini sefir bildirdi. Paşanın «bu hareketi, müşir rütbesini ve yaveri ekrem unvanını haiz olması cihetle caiz değildir. Ne yapmak lâzım gelirse heman mülâhaze ve arz olunsun» mealinde bir irade alınması üzerine — mekamı sadaretde bulunan — Said Paşa şöyle cevab verdi: Muhtar Paşanın seyahati ma'zireti vücudiyesine mübtenidir. Avrupada me'murların, yaz tatilinden istifade ile seyahatleri âdet hükmüne girmişdir. Hattâ Rusyede imperatorun nazarı te-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

veccühünden sakıt olan zevat, liecelisseyahe blâdı ecnebiyyeye gitmek içün bütün bütün hür bırakılmakdadır. Binaen aleyh müşarün ileyhin seyahatine mümaneat yolunda devletce bir teşebbüsde bulunulması kabil olamaz. Fekat me'muriyetinin ehemmiyeti uzun müddet gaybubete müsaid olmadığından avdet etmesi lüzumı babı âliden, ya hud mabeynden ihtar olunur.

Bunun üzerine mabeyn baş kitabetinden gelen tezkirede, «seyahatin münasib görünmemesi paşanın, müşir ve yaveri ekrem olmasından neş'et etdiği cihetle işin bu noktai nazardan mülâhaza ve arz edilmesi iradei seniyye ıktızasındandır.» denilmişse de Said Paşa, hiç bir noktai nazardan ne Rusye devleti nezdinde teşebbüse, ne âhar suretle muameleye mahal görmediğinden evvelki mülâhazasını tekrar arz etdi.

O esnada Kopenhag sefirinden gelen telgrafda Muhtar Paşanın Kopenhagda hasta hanede bulunduğu bildirildi. Artık başka irade de vürud etmedi,

Padişahın, seyahati caiz görmemesi, bir müşir ve yaveri ekremin Peters burga azimeti, diğer devletlerin, me'muren gönderildiğine zahib ve siyaseten mazarratı calib olabileceğine ihtimal verdiğinden ileri gelmişdir diyelim, Emma asıl caiz görmemesine sebeb, müşirlik ve yaveri ekremlik değil, paşa hakkındaki şübhesi ve emniyetsizliği olduğuna hükm etmek daha doğrudur.

Said Paşanın «imperatorun teveccühünden sakıt olanların, blâdı ecnebiyyeye gitmek içün hür bırakılmakda» olduğunu arz etmesi şayanı dikkatdir. Paşa merhum, muttasıf olduğu fetaneti müfrita ıktızasınca bir söz içinde bir kaç maksad gizleyüb — ta'biri meşhur üzere — bir taşla bir kaç kuş urmak itiyadında olduğıçün o sözü yazmış ve Muhtar Paşa, zatı şahanenin nazarı teveccühünden sakıtdır, İmpetorun nazarı teveccühünden sakıt olanlar, seyahatde nasıl hür bırakılıyorsa onun da ve diğer sakıtların da, hattâ — sükut etdiği zemanlarda — kendinin de hür bırakılması icab eder, demek istemişdir. Zekâsı münker olmayan ve her sözden — doğru, eğri — bir çok mâna çıkaran padişahın bu nükteyi anlamaması kabil değildir. Ba husus bir birinin halü kalini her kesden iyi bilen ve anlayan padişahla Said Paşadır.

Padişahın, Muhtar Paşadan emin olmadığına bir çok delil varsa da hebsini yazmak, ıtnabı mekali mucib olacağından birini daha ibraz ile iktifa etmek münasibdir.

Mabeyn baş kitabetinden mekamı sadarete yazılan rebiul âhir 1313 tarihli tezkirede, Muhtar Paşa, Mısır fevkalâde komiseri iken —

TARIHVEMEDENIYET.ORG

muhtelif tarihlerde yazdığı — muharreratda hıttai Hicaziyede şürefadan birinin «Emir» namile bulundurulması, bir takım iğtişaşate sebeb olduğundan Mekkei Mükerreme emiri sureti münasibede İstanbula celb olunarak idarenin kâmilen vilâyete ihalesi lüzumu bildirilmekdedir. Bu keyfiyet, mukaddema merhum Cevdet Paşaya şifahen ifade ile kendi emek dar ve tecribeli bir zat olduğundan mütalaasını arz etmesi emr edilmesi üzerine merhum, böyle bir tedbirin faidesi olmadıkdan başka muzır ve daii mehazir olduğunu sadakat ve ubudiyeti icabınca arza mecbur olduğunu söylemişdir.

Zemanı kadimden beri şürefayı kiram, hıttai mübarekede ve ümuri hükümetde bulundurulmakda olduğundan şimdi idare kâmilen valii vilâyete ihale ile imaretin ilgası hiç bir vech ile münasib olmadığını müsbit daha pek çok esbabı kaviyye de mevcud olmasına nazaran Muhtar Paşanın, bu yolda mütalaada bulunması, bazı ecanibin ilkaatına kapıldığını (!) göstermekde olduğu iş'ar kılınmışdır.

Ecanibin ilkaatına kapılmak, devletin zararına hareket etmek demek olacağından bu sebeble padişah, onun ademi sadakatine kanaat etmişdir.

Hicaz gibi dinen ve siyaseten fevkalâde mühim olan bir hıttada — padişahın ifadesile — «zemanı kadimeden beri» teessüs eden usulün ilgası, Hicaz ve memaliki Osmaniye, hattâ haricdeki blâdı islâmiye ehalisi tarafından hoş görülmemek ve islâm tebeaye malik olan ecnebi devletlerin müdahalelerine sebeb olarak mesaili mühimme tehaddüs etmek gibi mahzurları teemmül etmeyerek emirin İstanbula celbi ve imaretin ilgası hususunda Muhtar Paşa, muhtî ad olunur. Fekat onun ictihadı savab da olsa ma da meki padişahın emniyetini haiz değildir, savabın hata şeklinde görülmesi pek tabiîdir.

Padişahın, Muhtar Paşa hakkındaki emniyetsizliğinden bahs ederken Midhat Paşanın tercemei halinde yazılan bir fıkranın hulâsaten tekrarı lâzımdır.

Midhat Paşayı Brendeziye götüren İzzüddin vapurunun Şireye vürudunda Muhtar Paşa, vapura gidüb görüşdüklerini «Ser güzeşti hayatım» da nakl eylediği sırada azimetin neden neş'et eylediğini anlamak ve Rusye ile muharebe edilmemesine dair yazdığı telgraf name üzerine Redif Paşa ile bilittifak aleyhinde enva'i tefevvühatda bulunmalarının esbabını sorub bazı sözler söylemek içün vapura gitmiş ise de kendini pek me'yus görünce bir şey söylemeden avdet eylediğini ve Hersekde can siparane hidmet etmiş iken İstanbula geldiğinde huzura kabul olunmamasının — tahkiki vakıa göre — vapura gitmesinden ileri geldiğini beyan etdikden sonra «bu hareketimi te'vile

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mecbur olarak şuna buna «Şirede bulunduğum zeman İzzüddin vapurile Midhat Paşanın zuhuru nazarı dikkatimi celb etdiği gibi Avrupaya menfi sözü de başkaca şübhemi artırdığından tefehhusı hal içün bizzat vapura gitdim idi. Çünki aklıma gelen şey, bu âdem sadrı âzam idi, sebeben minel esbab bir gün İzzüddine binüb İstanbuldan bilhuruc Avrupaya firar yolunu tutması baidülihtimal değildi. Eğer böyle bir halin vukuunu anlar isem der hal vapuru hükümet namına hacz edüb orada tevkif etdirmek niyyetinde idim.» dedim. Bir hafta sonra bir gece huzurı hümayuna kabul buyrulduğumdan karşularında bulunan bir sandalyeye oturduğum halde haylıca musahabet edildi ve ba'delhuruc altun kabzalı bir kıt'a seyf ihsan buyurdular.» diyor.

Bu fıkrayı nakl etdikden sonra ben de demişdim ki:

«Muhtar Paşanın, esasen mükedder olan bir felâket zedeyi, intikam kârane müahazatla büsbütün dil hun etmemesi ne kadar şayanı takdir ise izalei infial içün padişahı iğfal edecek sözler tefevvüh etmesi de, müsellem olan istikameti vicdaniyyesine ve haiz olduğu şanu şerefe yakışmayacak ahvali kallâşaneden olduğıçün o kadar takbiha lâyikdır.»

Vakıa «دروغ مصلحت آمیز به از راست فتنه انگیز» maddesinin nefse ve umuma aid mesailde tatbikı caiz ise de Muhtar Paşa gibi içi tışına uygun selimül kalb bir müslimin «maslahat âmiz» olsa da yalanı ihtiyar etmemesi ve işin doğrusunu söylemesi icab ederdi.

Devleti büyük bir belâya oğramakdan sıyanet içün sevki hamiyyetle yazdığı telgraf name üzerine «Redif Paşa ile bilittifak aleyhinde enva'ı tefevvühatda» bulunmalarından dolayı Midhat Paşayı müahaze ve takbih, hattâ tevbih etmek maksadile vapura gitdiğini «şuna buna» söylese idi padişah, «hasmı can» ad etdiği midhat Paşadan — her ne sebebe mebni olursa olsun — intikam almak içün vapurun Şireye gelmesini fürsat ittihaz etdiği ve onun düşmenleri sırasında bulunduğu cihetle

«بشو ای خردمند ازان دوست دست
که با دشمنانت بودهم نشست» [1]

diyemeyüb

«Düşmenin düşmeni bir şek dostdur»

mısraı muktezasınca memnun olur ve infiali iltifata tebdil ve kıymet dar kılıc ihsanile tebcil ederdi.

[1] Ey akl sahibi, o dostdan elini yıka ki senin düşmenlerinle oturur.
Tevsian şöyle de denilebilir:

«Düşmeninle dost olan dostdan elin çekmek gerek
Çünki dosti düşmenin elbette düşmendir sana»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Resmî vapurla ve — zabıta ıstılahınca — «tahtelhıfz» memleketden çıkarılan bir âdemin ecnebi vaburlardan birine gizlice girüb kaçarcasına «sebeben minelesbab İzzüddine binüb Avrupaya firar yolunu tutması» yolunda — sümmettedarük — söylenilen ve uydurma olduğu her kelimesinden anlaşılan bir lâfa — doğruya bile inanmayan — padişahın inanması teacübe sezadır.

Bu inanış, paşanın hüsni taliine atf olunabilir.

§

Muhtar Paşa, — aleyhlerinde enva'ı küftü gu tekevvün eden — hem mertebeleri arasında en az ta'nu ta'riza hedef olan bir zatdır. Bu suretle de talii yar olanlardan sayılır.

Hayatının son demlerinde ve dağdağalı bir zemanda mekamı sadarete göstermekden nefsini men' edemediği hırs ve iştiyakı hoş görmeyenler vardı. Hattâ isti'faye mecbur edildiği hengâmda möhri hümayunu iade etmek istemediği, o hoş görmeyenler tarafından işaa edilmişdi. Bu hususda hakikate muhalif ve mübalâğa âmiz sözler tefevvüh olunmuşdu.

Areb «ليس الخبر كالعيان» ve Acem «شنيدن كى بود مانند ديدن» diyor.

Haber, ağızdan ağıza düşüb dolaşarak hakikî mahiyetini gaib etmekde, ya hud bililtizam tahrif edilmekde olduğundan re'yelayn görmek, hiç olmazsa gören mevsukulkelam zevatın ağzından işitmek derecesinde itimada şayan olamayacağı tabiîdir.

O vakt mabeyn baş kitabetinde bulunan Ali Füad Bey merhum, «Görüb işitdiklerim» de — şahid olduğu — bu mes'elenin doğrusunu yazarak tarihe hidmet etmişdir.

Merhum diyor ki:

«... Muhtar Paşa, sefer tası ile perhiz yemeğini de beraber getirmiş olduğundan baş mabeyncinin odasında yemek yiyordu. Her ne mütalaaya mebni ise işi ağır tutuyordu. Hal buki o gün Kâmil Paşa celb edilecek ve hattı hümayun yazılarak alay tertib olunacağından işin uzamaya tehammülü yokdu. Nihayet gitmek üzere hazırlanınca möhri hümayunu istedim. Kutusu yanında olmadığından bahs ile «yarın kutu ile beraber getiririm.» (!) dedi. Ben de «Möhr, yeni tâyin olunacak sadrı âzama verilmek lâzım geleceği cihetle bu gün iadesi zaruridir. Kutuya ihtiyac yokdur» diyerek möhri aldım. Şu muhaverat esnasında Abdürrahman Şeref Efendi de orada idi.

Cereyanı hal bundan ibaret iken hrricde bir takım şayialar çıkarılmış ve guya Muhtar Paşa, möhri iadeden imtina' edüb «vermem de vermem» dermiş. Abdürrahman Efendi ile ben de «aman paşam, etme ver» diye yalvarırmışız. Nihayet elini eteğini öperek güc hal ile elinden almışız. İnsan, işin içinde bulunmasa inanacağı gelir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Muhtar Paşa, ikindiye doğru saraydan hareket edüb baş mabeynci ile birlikde sadaretinde olduğu gibi kendisini teşyi' etdik.»

Ali Füad Bey, paşanın infisalinden mütevellid infialini de şöyle anlatıyor:

... Kâmil Paşa saraye vürudunda rüfekasının telâşlarından şikâyet ediyordu.[1] «Bizim rüfeka, mütelâşi. Biz, bu hallerin daha nelerini gördük.» diyor ve yine aldırmıyordu. Bozgun asker, perişan bir halde Çatalcaya doğru gelmekde, Bulgarlar ise pey der pey ilerilemekde olduğundan askeri durdurarak Çatalcada yeni bir hattı müdafea te'sis olunmak üzere kendilerine icrayı nasayih için veliyyi ahd Yusüf İzzüddin Efendinin maiyyetinde Ahmed Muhtar Paşa olduğu halde Çatalcaya izamı kararlaşdırılmışsa da paşayı müşarün ileyh, 22 teşrini evvel 1328 de baş kitabete çekdiği telgraf namede hasteliğinden bahs ile itizar etmekle beraber «gördüğüm hale nazaran bu günkü ıktıza, kumandanca tebeddülden ibaret olsa gerek. İcrayı nasayiha gelince sadrı âzamlık mekamında hulunan zatın sıfatı iktizasınca onun gitmesi daha münasib olur zan ederim» diye infisalinden dolayı izharı infial ve ahzi sar etmek istemişdir. Onun yerine müşir Füad Paşa gönderilmişdir.»

Şahsî ve umumî mes'elelerde telâşa düşmemek ve itidali demle mes'eleyi tedkik ve halline çare tedarük etmek erbabı aklü basirete lâyık hallerden ise de iltizamı sür'atin elzem olduğu öyle dehşetli bir zemanda rüfekanın telâşlarından şikâyetle «biz, bu hallerin daha nelerini gördük» diyerek işi «aldırmamak» aklü idraki perişan edecek ahvali acibedendir.

Malûm olduğu üzere Kâmil Paşanın takdir kârlarınca en büyük meziyyeti ve en mühim diplomatlığı, az söz söylemesi ve en mehuf hâdiselerde bile telâşa kapılmayarak soğuk kanlılığı muhafaza etmesidir. Bu iki haslet, elbette istihsane lâyıkdır. Fekat bunun da bir derecesi vardır. «Bozgun asker, perişan bir halde gelmekde» ve düşmen ise ilerilemekde olduğu korkunc bir hengâmda «aldırmamak» hiç bir suretle meziyyet sayılmaz, belki meziyyetsizliğe hükm etmek için mu hik bir sebeb olur.

Kâmil Paşa, Cemalüddin Efendi ve sairlerin — Muhtar Paşanın dediği gibi — yapdıkları entrikalar neticesinde az vaktde sadaretden çekilmeğe mecbur edilmesinden dolayı münfail olmakda ve askere nasihat için Kâmil Paşanın gitmesini söylemekde hakkı inkâr olunamaz. Lâkin onun gibi muharebelerdeki muzafferiyatile dahilde ve haricde müştehir ve asker üzerinde sözü müessir olan en eski ve büyük bir kumandanın, mekamdan atılmasından müttehassıl infialden tecridi nefs ederek — eğer hastalığı mâni' değilse — teklif olunan hid-

[1] Evkaf nazırı Ziya Paşa, halin vehametinden ve gösterdiği kayikdsizlikden dolayı Kâmil Paşaya çatmışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

meti vataniyyeyi, vatana hürmeten kabul etmesi lâzım gelirdi. Çünki halin vehametinden mutazarrır olacaklar, entrikacılar değil, vatanı azizdir.

§

Muhtar Paşa — kendinin de söylediği vech ile — «hod bin, kimseyi beğenmez, kimse ile istişare etmez, mürüvvetsiz, müstebid» sıfatlarile iştihar etdi. Bu sıfatların sebebini «Serküzeşti hayatım» da şöyle izah ediyor:

«Mesleğimde, hususile esnayı harbde gördüğüm tecribeler, bana başluca iki ders verdi ki anlara riayet etmek, rainin ne kadar şahsına badii nekbet olur ve ne kadar ziyade menfeati avam pesendanesine dokunur ise ol kadar ziyade devlet ve millete menfeat temin olduğundan minel kadim o yola sülûk etmek, yani yalnız devlet ve milletin faidesini temin eylemek içün menafii şahsiyyemi hiç nazarı itibare almaz idim. Bunun birincisi, şecaat ve cesaretine güvenmediğim zevat ile meşvereti harbiyyede bulunmamak, ikincisi, şecaat ve cesaretini re'yel ayn görmedikce ve ya o sıfatı celilesini tanıdığım zevatın şehadetini almadıkca ve münhal mahal bulunmadıkca kimsenin rütbesini terfi' etmemek kaziyyesidir. Çünki şecaat ve cesareti zatiyyesinden emin olmadığım zevatın harbe girmek ve ya girmemek hakkında vereceği re'yin şaibei ağrazdan salim olduğuna nasıl hükm edeyim? Yani mücerred şahsını ateşe sokmamak içün harbe tutuşmağı bana vahimül akibe göstererek korku damarlarımı tahrike kıyam etmeyeceğini neden bileyim? Evet, şecaati zatiyyesini tanıdığım zevatı buldukca ve lev yüz başı ve mülâzim rütbelerinde bile olsa kendilerile istişare etmekden kat'a çekinmez idim. Çünki anların vereceği re'yin cidden vicdanî olacağından emin idim. Bir de ma dame ki şu re'yi verdiniz, şu kâğıdı möhürleyiniz, dahi demez idim. Hattâ muhatabım olan zat, belki istişare etdiğimi bile bilmez idi. Fekat bu ma'kule zevatı her vakt ve hususile dar bir zemanda kolay kolay buluvermek kabil olmadığından ekseri vak'alar bizzarure re'yi hodumle müstebidane (!) vuku' bulur idi. Ekseri tevarihi askeriyyeye nazar olunur ise bir kumandanın re'yi hodile başlanmış harblerde daha ziyade isabet olduğu nümayan olur. Bu da mücerred erbabının gayrile istişare edilmemek maksadına müsteniddir. Şurasını da ikrar etmeliyim ki re'yi hodumle müstebidane açdığım harbler, heb hüsni netice kazanmağa oldukca emniyetim ber kemal olan vak'alardır. Ancak âkıbetini her halde vahim gördüğüm vak'aları mutlaka erkânımla istişare eder idim. Netekim Kara dağlulara karşu bileke ve vecidvelde gaib eylediğim harb ile Ruslara karşu deve boynu muharebesini istişare ile yapdım. Ancak bir de Alaca dağ bozgunluğum vardır ki bu da zaruri ve bundan başka bir şey de yapılamaz idi. Hasılı bence istişare başluca üzerinden mes'uliyet atmak içün bir aletdir (!) Bu da evhama tâbi' olanların ve maşa ucile iş tutanların kârıdır. Terfi'i rütbelere ve nişan ile taltifate gelince, şeci' ve cesurların ileruledilmesi ve nişanın lâyikına verilmesi, harbde ne kadar faide bahş olacağını tarife hacet yokdur. Bnnunla beraber münhal yer olmadıkça açıkdan kimsenin rütbesini de terfi' edemez ve harbin bidayetinde yedime tevdi' olunan iki yüz kadar nişanları da sandukda hıfz edüb kimselere veremez idim. (!) Çünki fikrimce bir nişan alan zat, umum miyanında gerçekden vacibülittiba' fevkalâde bir hareket ve cesaret izhar etmeli idi. İşte bu esasa göre vaki' olan harekâtın neticesi olarak sekiz ay, hattâ sık sık devam eden şu azîm muharebelerimde Kapudan Mehmed Paşadan başka hiç bir zabite rütbe vermedim. Ancak üç dört zabite nişan ve sekiz on nefere iftihar madalyası verebildim. Fekat şurası garibdir ki benden rütbe ve ya nişan alan ümera ve zabitan, ertesi

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve ya ikinci harbde ya şehid olur ve ya mecruhan hasta hane köşesine düşer idi. (!) Bu hal ile iş bir dereceye kadar vardı ki terfi'i rütbeye şayan az kimse bulmağa başladım. Ol vaktde de en fena gördüğüm kesanın rütbesinin tenzilile gayrilerine ibret göstermek yolunu tutdum. Evet, bu halin bana çok dost hazırlamayacağını ve bilâks her kesi aleyhimde düşmenliğe ve zeban drazlığa sevk edeceğini bilmez değil idim. Lâkin ne çare ki maslahatı, menfeati şahsiyyeme fida edemez idim. Hattâ barbin âhirine doğru acele Der seadete çağrıldığımda Erzurumdan infikâkimin ertesi günü halefime [1] teslim eylediğim koca bir sanduk nişanı müşarün ileyh, o gün istediği gibi önüne gelene verüb bitürmiş. İşte fikrimce vacibürriaye ad eylediğim bu iki düstur, bana elsinei umumda hod bin ve kimseyi beğenmez, mürüvvetsiz ve kimse ile istişare etmez, sıfatını verdi. Bu evsafımı lisanı halkdan işidir, yine mesleğimde devam eder idim.»

Paşanın, isnad olunan hallere karşı serd etdiği müdafeatın bir kısmı makul ve şayanı kabul ise de ekseri kısmı kabili itirazdır.

«Şahsına badii nekbet ve devlet ve millete baisi menfeat» olan ahvali ihtiyar etmek, büyük bir fida kârlıkdır ki vatana, devlet ve millete sadık olanların şiarı müstahsenidir.

Aklı selim, şecaatine güvenilmeyen âdemlerle «meşvereti harbiyye» de bulunmamağı tavsiye eder. Zira yalnız harbde değil, her hususda — hulkan ve aklen — ehl olmayanlarla istişare edenin semti selâmeti bulamayacağı, ciheti helâke gideceği izaha muhtac olmayan bir hakikatdir. Nevresi kadim, ne güzel söylemişdir:

«Mizane ur görüşdüğün insanı [2] daima
Rehber tasavvur eylediğin rehzen olmasun»

«Münhal mahal» yokken rütbe terfi' etmemek de pek doğru bir hareketdir. Fekat «şecaatinden emin olmadığım zevatın vereceği re'yin şaibei ağrazından salim olduğuna nasıl hükm edeyim? şecaatini tanıdığım zevatı her vakt kolay kolay buluvermek kabil olmadığından ekseri vak'alar re'yi hodumle müstebidane vuku' bulur idi» diyerek istişareye yanaşmamak ve «re'yi hod ile müstebidane hareketde» bulunmak içün ciddî bir ma'ziret teşkil edemez.

İstişare etdiği âdemlerin harbe dair verecekleri re'ylerin «ağrazdan salim» olub olmadığına kendi gibi — fenni harbde mütebahhir, sıdku kizbi temyize kadir, tecribe kâr — bir merdi fatinin hükm edemeyeceğine kani' olmak mümkin değildir.

Bir çok ümera ve zabitandan mürekkeb koca bir orduda şecaatine itimad edilecek beş on kişi yok mudur ki «erbabı şecaati kolay kolay buluvermek kabil» olmadığı ileri sürülerek «re'yi hodle müstebidane» hareket ediliyor?

[1] Kurd İsmail Paşa.

[2] Aslında «ahbabı» dır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Akıbetini vahim gördüğüm vak'aları istişare eder idim» sözile «bence istişare, üzerinden mes'uliyet atmak içün bir aletdir. Bu da evhama tâbi' olanların ve maşa ucile iş tutanların kârıdır» sözü, bir birini tutmuyor. Kendi de, mes'uliyeti üzerinden atanlardan, evhama tâbi' olanlardan ve işi maşa ucile tutanlardan mıdır ki akıbeti vahim vak'alarda istişare ediyor?

İstişarenin, mes'uliyeti üzerinden atmak içün bir âlet ve vehhamlara mahsus bir halet olduğunu söylemek aklu mantıka muhalefetdir ki kendine isnad olunan evsafı mezmumenin doğru olduğunu bizzat isbat etmek demekdir.

İstişarenin vücubuna dair uzun söz söylemeğe lüzum yokdur. İstişare, emri ilâhidir. Ümuru ibadda tarikı savabı ve noktai necatı bulmak içün zevilukul ile istişare edilecekdir. Bütün aklı selim sahibleri, istişarenin enva'ı fevaidi calib ve mazarratı salib olduğuna kanaat ederek şahsî ve umumî mesailde düsturı hareket ittihaz etmişlerdir. Aceba bu kafilei gayrı gafile, mes'uliyeti üzerlerinden atmak içün mü, yoksa evhama tebaiyyetden ve işi maşa ucile tutmakdan dolayı mı istişareye lüzum görmüşlerdir?

İstişareden nefslerini müstağni görenler, hod pesend, hod gâm, mütekebbir ve müstebid olanlardır ki bu hasleti zemimelerile hem kendilerini, hem mensub oldukları devlet ve milleti izrar ederler. Bu, böyle. [1]

---

[1] Muhtar Paşanın, istişareden istiğna etdiği payı tahta aks ederek — o hengâmda mekamı ser askeride bulunan — Fosfor Mustafa Sıdkı Paşa, 12 teşrini sani 1293 de âtideki telgraf uameyi yazmağa mecbur olmuşdur:

«Her halü kârda ve hususile hengâmı harb ve pikârda erbabı rüşd ve tecribe kâranı kâr zar ve vega ile müşaverenin mehasin ve fevaidi pek azîmdir. hattâ fahri âlem عليه الصلاة والسلام efendimizin mesturı sera perdei gayb olan hafayayı şüunatı cihan, nazarı hakayık binlerinde zahir ve ıyan iken emri gazade yine müşavereyi tercih ve ihtiyar buyurdukları ehadisi sahihai nebeviyye ile sabit ve muhakkakdır. Ol havalinin ahvali hazıra ve ehemmiyeti bahiresi icabınca bilistiklâl der uhde buyurdukları yük pek ağır olduğuna nazaran bunun tahfif ve tehvini ve tedabiri müttehazenin merkezi hysule hüsni vusuli maddesinin te'mini içün zatı safderilerinin dahi aleddevam müşavereyi itiyad ve ihtiyar buyurmanızı halisane arzu eylerim. Orduyı hümayun refakatinde dekayıkı fenni harbe ve o havalinin ahvali mevkiiyesine vakıf ve safveti rüşd ve revviyet ile muttasıf ümera ve zabıtan bulunacağından anlar ve sair icab edenler ile bilistişare velittihad teşebbüs ve icra kılınacak tedabiri harbiyyenin te'siratı re'yi vahidle cereyan eden harekâta makis olamayacağından Allah ve Resuli aşkına ve selâmeti vatan ve devlet hatırıçün ba'dema her işde erbabı fen ve tecribe ile akdi encümeni meşveret ve mukadderatı ilâhiyyeden olarak oğranılmış olan sekte, muktezeyatı harbiyyeden olması cihetle bundan asla ye's ve fütur getürmeyüb belki evvelkinden ziyade uyunı dikkati teksir ederek cebri mafate ibzali mesai ve makdiret buyrulmasını reca ederim . . . .»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sekiz ay devam eden «azîm muharebeler» de yalnız bir! zabite rütbe ve — «sanduklarda hıfz edüb kimselere veremez idim» dediği — nişanlardan ancak üç dört! zabite ve iftihar madalyalarından ancak sekiz on! nefere «verebildim!» demesi, o kadar şayanı hayretdir ki insan, ne söyleyeceğini bilemiyor. Otuz bin mevcudlu bir orduda rütbe, nişan ve madalya verebilecek eshabı istihkak — cem'an yekûn — bir kaç zabit ve neferden ibaret ise ordunun, yokluğu varlığına racih, işe güce yaramaz insan kütlesi olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bu halde böyle bir ordu ile harbe girişilir mi ve böyle bir ordunun ser darlığı gibi tehammül fersa ağır bir yük yüklenilir mi?

Paşanın hisseti tab'ına kani' olanlar ise rütbe ve nişan verememesi, verecek ehliyetli âdemler bulamamasından değil, hisseti sebebile vermeğe kıyamamasından ileri geldiğini söylemişlerdir. Söyledikleri doğru ise deriz ki:

Hisset ve ademi mürüvvet, ümuru âmmade değil, ümuru şahsiyyede bile merduddur.

Paşanın «garibdir ki» diyerek rütbe ve nişan verdiği zatların müteakiben şehid, ya hud mecruh olduklarını söylemesi, hakikaten garibdir.

Lâtife olarak söyleyelim ki, o rütbe ve nişanları verdiği içün kendinin gözü kalmış ve almayanların da nazarları deymiş olacak ki biçareler, aldıklarının hayrını görmemişlerdir!....

Terki hisset ve iltizamı sehavet edüb de bir çok kimseye rütbe, nişan ve madalya verseydi galiba orduda — sağ, ya hud sağlam — bir ferd kalmayacakdı!...

Gazi Paşanın, harb müddetince kimseye veremediği «koca bir sanduk» nişanı, halefi Kurd Paşanın bir günde «önüne gelene verüb bitirmesi», «yemeyenin malini yerler» darbı meseline tevafuk etmişdir.

Muhtar Paşa, yazdığı cevabda şöyle diyor:

«... Nasayih âmiz bir kıt'a telgraf namelerini aldığım gibi bir ikisi de sebk etdi. Hamd olsun Allah ve Peygamberi en iyi tanıyanlardan olduğum ve din ve devletimin menafii yolunda canımı hiç bir hatar ve tehlükeden esirgemediğim içün dünyada daha korkacak ve fütur getürecek bir şeyim yokdur. Bendenizi korkutan şey beş on kişiden gayrı zabitanın zabitlik sıfat ve haysiyetini haiz olmaması ve sebatsızların ahvali müteessifesidir ki huda nekerde insanı, tashibi gayrı kabil bir hatar ve tehlükeye bağtöten ilka ederler. Hasılı yetmiş beş bin mevcudlu bir düşmen karşusunda otuz bin mevcud ile bir haylu vakt oğraşarak esbabı mütenevviai ma'zureden naşi hasbelkader vukua gelen mağlûbiyet kederile mükedder olan bir kalbi halisi külli yevmin ihtaratı zaide ile incitmemenizi reca ederim. Bihamdillâhi tealâ altı aydan beri alettevali kazanılan muharebat, ihtarata ihtiyac göstermemekde idi....»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Önüne gelene» mükâfat etmek, Nabinin

«Ebnayı dehr, her hünere âferin verir
Ya reb, bu âferin ne tükenmez hazinedir»

beytine ma sadak ve ta'riza müstehak olduğu kabili inkâr değilse de Gzainin vermemesinden ne faide, Kurdun vermesinden ne zarar görüldüğünü, o harbin tarihini yazanlar, tedkik ve tenkid etsünler, iki paşa hakkında icab eden hükmü versünler

§

Paşanın şikâyet olunan hallerinden biri de «hisseti tab'ı» dır.

Said Paşa merhumla servet ve hissetde şebahetleri olduğu lisanı nasda darbı mesel gibi deveran eder, dururdu.

Bu bahsde uzun sözler yazmakdan ise Said Paşanın tercemei halindeki mebahisi mümasileyi [1] okumak kâfidir. O mübahisden yalnız bir kaç satırın nakl müvafıkdır:

«Memleketde başka zenginler bulunduğu halde her kesin gözü Said Paşa ile Gazi Ahmed Muhtar Paşanın servetlerinde idi. Bunların serveti, mali karundan efzun ad olunur ve hissetlerinden ve kimseye bir para vermediklerinden — gürsine çeşmane [2] — bahs edilir idi.

Bu iki zat, hakikaten erbabı namus ve istikametden ve devlet ve millete mühim hidmetler eden hamiyyet mendanı vatandan oldukları kabili inkâr değildir. Emvali devleti yağma, irtikâb ve irtişa ve ibadullahın hukukunu paymal etmek suretile kesbi gına eden zaleme ve haveneden olmadıkları eshabı insaf indinde müsellemdir.

Mebadii neş'etlerinden beri iktisade riayet ve âkılâne hareket etmişler ve taliin lûtfuna oğrayarak büyük mekamlarda bulunub yüksek meaşlar almışlar, bu suretle servet sahibi olmuşlardır.

Bunların mal ve mülklerine göz dikmeğe kimsenin hakk u salâhiyeti olmamak lâzım gelirken bir muharrir, ikisine hitaben birer risale neşr ederek mallarının bir kısmını millete terk etmeğe — müheddidane bir tarzı beyan ile — dâvet eylemişdir.» [3]

Halkın emval ve emlâkinin mikdarını tedkika ve menabiini tahkika efradın hakkı yokdur. O hak, hükümetindir.

Hükümet, lüzum görürse emval ve emlâkin sahibini mahkemeye verir, kanunen icab eden tedkikatı icra etdirir. Servetin gayri meşru' suretde iktisab edildiği sabit olursa müsadere eder, sahibi hakkında da muamelei kanuniyyeyi ifa eyler.

Efradın efrad üzerinde hakkı vilâyet ve teveliyeti haiz olmadığıçün servetini şuraya vermek, buraya vermemek içün icbar değil, hattâ teklif edemez. Ancak lisanı hürmetle temenni eder.

[1] S. 1106 — 1120 [2] كرسنه چشمانه

[3] «Açık mektub» adile ve «Aka Gündüz» imzasile yazılub basılan risalede «menkul, gayri menkul servetinin nısfını donanma cemiyetine terk» etmesi istenmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kanunun tâyin etdiği mevad ve şerait haricinde kimsenin kimseden serveti şahsiyyesi hakkında hisab istemek, ya hud — muhasibi mes'ul etmiş gibi — servetini gözden geçirüb hisabını yapmak salâhiyeti de mefkuddur.

Bu hakikatler kabul edildikden sonra — ve lev ki sui maksadla olmasun — paşanın servetinin müfredatını buraya derc etmemek lâzım gelirdi. Fekat — yabancı değil — kendi zevcesi tarafından neşr edilmiş ve her kes, kesbi vukuf etmiş olduğundan — tarihe aid bir madde olmak üzere dercinde mahzur görülmemişdir.

Paşanın ikinci zevcesi tarafından — üvey oğlu Mahmud Paşa ile aralarında tehaddüs eden mal ve mülk dâvasına dair — «arzı hali suziş meal» namile millet meclisine yazılan ve 1340 da «Yeni gün» matbaasında risale şeklinde — basılan istid'a namede [1] şu suretle mukayyeddir:

Gazi Ahmed Muhtar Paşa merhumun terk etdiği emval ve emlâki mevruse

Lirayı Türki		
1,000.000	Bir milyon lira	= Katırcı oğlu hanı ve çarşusu namile maruf büyük han
150,000	Yüz elli bin lira	= Mahmud Paşada vaki' yarım han namile maruf han
50,000	Elli bin lira	= Şehzade başında vaki' Muhtar Paşa akaretleri namile maruf 27 dükkân
3,000	Üç bin lira	= Çarşuyı kebirde aynacılarda dükkân
4,000	Dört bin lira	= Bağçe kapuda ecza hane
100,000	Yüz bin lira	= Fener yolunda köşk ve bağçeleri ve müştemilâtı
30,000	Otuz bin lira	= Kütübi nefise ve eşyayı menkule
100,000	Yüz bin lira	= Mısırdaki Osmanlı bankasında müdahhar altun para
50,000	Elli bin lira	= Tahvilât ve evanii Simü zer
500,000	Beş yüz bin lira	= Mısırdaki emlâk ve akar ve saire
1,987,000		

§

[1] Nurullah Pertev Bey iare etdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mutad vech ile yine bir cum'a günü [1] paşanın köşküne gitdim. Suhbet esnasında zemanımızdaki gür sine çeşimlerin «ağniyayı memleket» diye dillerine doladıkları zatlardan bahs ederken şu sözleri söyledi: [2]

«Kırk bu kadar senelik müşirim. Bol bol meaşlar aldım. İktisade riayet etdim. Çoluk çocuk para istedikce vermedim. Her istediklerini yapmadım. Tasarruf etdiğim para ile bir kaç parça irad tedarük etdim. Bu gün onunla geçiniyorum. Para vermekdeki lezzeti ben bilirim. Vaktile bir çok verdim. Fekat şimdi iradım, masrafımla mütevazin olduğıçün fazla veremiyorum.

Bizde iradı, masrafına tekabül edenlere zengin derler, Hal buki zengin ona denmez. Az şeyle geçinebilenler, bizim gibi masrafı çok olanları, kendilerine kıyasen zengin ad ederler. Varidatımızı nazarı dikkate alarak o nisbetdeki masrafımızı hisabe katmazlar. Ben, Mısırda Hidivden daha debdebeli yaşadım. Evvelce «750», sonra — ba'dettenzilât — «1300» küsur lira meaş alırdım. Lâkin ahurumda on altı at vardı. Orada her at, ayda 250 kuruş masrafla beslenir. Fukaraya bakdım. Her kese yedirdim. para verdim. Devletin şerefini muhafaza etdim. Bu gün Mısırlıların buraya incizabi benim vaktile etdiğim ikramın semeresidir.

Yemende bulunduğum zeman ayda «1000» lira, diğer memuriyetlerde de bol meaşlar alırdım. Tekmil meaşlarım hisab olunsa «240000» lira eder. Ben bir şey yemedim mi, ailemin ve masrafımın kesreti meydanda. Hal buki benim içün üç, dört milyon lirası var diyorlar. Ben, devlet ve milletden on para çalmadım. Ruzi cezayı düşündüm. Fekat demin söylediğim gibi meaşlarımdan tasarruf etdim.

Bizim hana pek fahiş vergu koydular. Yüzde iki nisbetinde irad alınıyor. Oraya sarf etdiğim parayı bankalara, başka yerlere verseydim yüzde dört beş alır, gavailden, harik korkusundan, verguden, şundan bundan halâs olurdum. Ben, helâl olsun dedim, öyle faize, fülâna rağbet etmedim. Hanı şimdi satsam «30000» lira eder, ya etmez. Allah, muhafaza etsün yansa, yıkılsa elim boş kalır.

[«Sigortaya koymadınız mı» dedim. «Koymadım. Çünki o da bir belâ. Alınan paranın bir kısmı da oraya gidecek, geriye bir şey kalmayacak» dedi.]

[1] 21 rebiulevvel 1331.

[2] Maksadlarını anlayamazdım, sadrı âzamlardan ve vükelâ ve ricalden bazıları servetü sâmanlarının hisabını bana vermeği vazife! ad ederlerdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mısırda bir yerim vardır. Henüz na temamdır. Boş duruyor diye vergu almıyorlar. Hatıra riayet etdiklerinden değil, orada usul öyledir. Burada ağır vergulerle insanı malından bizar ediyorlar. Devlete böyle şeylerle servet te'min olunmaz. Ağır vergulerden halk bizar olur. Emlâkini nısfına satar. Erbabı servet, vergu korkusundan ebniye yapdıramaz. Bu hal ile memleket, ma'mur olmaz. Devlet mutazarrır olur, Memleketin ımranı içün böyle vergulerden vaz geçmeli, âdeta eshabına bağışlamalı. Buralarını düşünen yok. Ağır vergu almakla devlet zengin olur zan ediyorlar.

Ben, bu devlete altmış seneden ziyade hidmet etdim. Anadolu benim sayemde kurtuldu. Ben olmasaydım Ruslar, Rum İli tarafından İstanbula girdikleri gibi Anadolu tarafından da girerler idi. Başka memleketde olsa bana ikram ederler. Burada bir kaç parça iradımı çok görüyorlar. Bak «Kromer» e, Mısırdaki hidmetlerinden dolayı devleti, altmış bin lira ikramiye verdi.

«Kara göz» gazetesi «prenses Ni'met Hanım Efendi, otuz bin lira ianede bulundu. Bunun sebebi, kayın pederinin ayıbını örtmekdir» diye bir fıkra yazmış. Dört buçuk seneden beri sekiz dokuz bin lira iane verdim Bunların ilmü haberlerini bulub Kara göz idare hanesine gönderdim. Yazdığı fıkrayı tashih ve itizar etmesini, aksi halde ikamei da'va edeceğimi bildirdim. Bunun üzerine bir kaç söz yazmışsa da yine edebsizlik etdiğinden avukatıma da'va etmesini söyledim. İşi tashih ve itizar etdi.

Ahlâksızlık bir dereceye gelmiş ki tarif olunmaz. Bizim, bu kadar servetimizle para vermediğimizden bahs ediyorlar. Kendi âdemleri bir çok para aldıkları halde ne verdiler?

[Said Paşanın da vergulerinden ve iradlarından şikâyet etdiğini söyledim] O, hezeyan ediyor. Benim vergulerim bu kadar faiş iken temamen veriyorum. O, vermiyor. Derd anlatmak kabil olmayınca ne yapılır? Muhafazai haysiyet içün elbette vermek lâzım gelir. Benim hiç borcum yokdur. Onun varmış. Fekat beriki edebsizlere yaltaklanıyor, onlar da sıkışdırmıyorlar, verguleri duruyor.» [1]

[1] Nasıl sıkışdırmıyorlar? Konağına me'murlar gönderilerek eşyası hacz olunmadı mı?

Muhtar Paşa, esasen Said Paşanın aleyhinde bulunanlardandır. Onun tercemei halinde bahs olunduğu üzere [S 1088] Lutfi Simavî Bey «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim» de şöyle diyor:

«Âyan reisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa huzurı şahaneye kabul olundu ba iradei seniyye mükâlemede hazır bulundum. Gazi Paşa, dehşetli (!) suretde Said Paşanın aley-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bir gün de kardeşim Ahmed Tevfik merhumla ziyaretine gitmişdik. Bağçede imiş, bizi oraya çağırtdı. Kendi bağında yetişdirilen üzümleri — gözünün önünde tartub küfelere yerleşdiriyorlardı.

Kenarına divar örülmüş, kalın tahtalarla örtülmüş büyük bostan kuyusunun üstüne çıkdık, oraya koydurduğu iskemlelere oturduk.

«Bu havalide üzüm bağı kalmadı. Filokseradan hebsi mahv oldu. Zahmetler ve masraflar ihtiyar ederek bu bağı yapdırdım. Halk, yesünler diye üzüm yetişdiriyorum. Üzümcüler, alub satıyorlar. Memlekete ve millete etdiğim bu hidmet takdir olunacağı yerde hakkımda niçe dedi koduya sebeb oluyor» diyerek bir çok söz söyledi. Hem dinledik, hem üzümleri temaşa etdik. Ortadaki üzümler satılmış olacak ki bir kaç salkım getirtüb ikram etmedi. Ya hud âdet olmamak içün ikramda bulunmadı. Her kes. kendi işini elbette başkasından iyi bilir, itiraza mahal yokdur. Fekat şunu söylemeliyim ki ne vakt gitsem yemek yedirmek isterdi, bazan yerdim.

Muhtelif bahsler arasında ahvali hâzıradan ve memleketdeki kuvvei galibenin na beca harekâtından da söz açdı. Kardeşim pek genc iken sakal bırakdığından paşa, onu büyük, beni küçük zan ederek ona def'a göre muamele ediyordu. Hattâ — beni mükerreren ve kardeşimi ilk gören — uşak, getirdiği kahveyi evvelâ bana vermeğe davranırken paşa, kardeşime verdirirdi.

«Sen, genc isen de aklın başındadır. Bahs etdiğim hallere ve şahıslara dair aklın erdiği kadar fikrini söyle. Biz [1] şu zatı şerifle dinleyelim. Ma'kul söylersen âferin diyelim. Söyleyemezsen fikrini tashih edelim» dedi. Kardeşim de, ben de gülmekden kendimizi zor zabt etdik.

İbtida bililtizam vukufsuz ve tecribesiz bir gencin söyliyebileceği tarzda bir kaç söz söyledikden sonra — paşanın tenbihi vech ile — «aklım erdiği kadar» mütalâamı irad eyledim. Kemali dikkatle dinledikden sonra kardeşime «ne buyurursunuz, bahsi derledi topladı, âkılâne mütalâa beyan etdi» dedi. Kardeşim de onu tasdik etdi. [2]

hinde bulundu. Virdi zeban etdiği cümle, memleketi vartaya sevk eden bu âdeme sadaretin tekrar [*] tevcih olunmaması idi. Müsaadei şahane ile mülâlemeye iştirak ederek müşarün ileyhin getirdiği delâil ve serd etdiği mülâhazatı cerh etdim.» [2 inci kısım S. 57]

[*] Dokuzuncu def'a.

[1] Yani iki ihtiyar!

[2] Aradan yıllar geçdikden sonra Hicaza azimet ederken ve bilâhare — Mısır veliyyi ahdi prens Mehmed Ali Tevfik Paşanın yapdırdığı müzeyi tanzim içün vaki olan dâveti üzerine — ikinci def'a gitdiğimde sefirimiz Mehmed Ali Şevki Paşa ile mükerreren görüşdüğümüzde bu mülâkatı mufassalan anlatmışdım, pek hoşlanmışdı.

Kanada sefiri iken 1947 de vefat etdi. Na'şı İstanbula getirildi. Gazi Paşanın da madı erkânı harbiyye feriklerinden Şevki Paşanın oğludur. Pek terbiyeli bir zat idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yine o suhbet esnasında her şeyin fevkalâde behalı olmasından şikâyetle «pirinc bile alamıyoruz. [1] Hal buki bizim yaşımızda bulunan âdemler içün çorba, lapa gibi şeyler yemek lâzımdır. Yalnız nefsim içün bir mikdar alınsa buna da mürüvvet kail olmıyor. Evin halkına yediremezken ben nasıl yiyebilirim.» diyerek izharı teessür etdi. Biz de teessür etdik emma bizimki başka cihete aid!

«Dini bütün» namile ma'ruf ferik Mustafa Hilmi Paşa merhum söylerdi:

«Paşa, mektebi harbiyyede muallim, biz de muallim, ya hud muavin birer genc mülâzim iken dersler bitdikden sonra ekseren mektebden beraber çıkar ve İstanbula yaya gelirdik. Emin önünde bir şerbetci dükkânı vardı. Büyük bir bardak şerbet on paraya idi. Yaşca ve rütbece büyüğümüz olan Muhtar Bey «haydi çocuklar birer şerbet içelim» derdi, içerdik. Büyüğümüze ittibaan hepimiz cebimizden onar para çıkarır, şerbetcinin önüne koyardık.»

«Şerbeti içmeğe dâvet edenin
Parayı vermesi lâzım ise de!....»

§

[Tebsıra — Areb hükemasından biri «استر ذهبك و ذهابك و مذهبك» demişdir. [2] Bu üç şeyin içinde gizlenmesi en ziyade kolay olan servetdir zan olunur. Hal buki en zor olanı odur.

Gizleme mes'elesi bir zenginden sorulsa servetini ikrar etmiş olmakdan ürkerek cevab vermez. Fekat başını iki tarafa sallayarak lisanı hal ile «aman sorma» der!

Bir serhoş, ne kadar saklasa halü kalinden, ba husus yüzünün kızıllığından arak nuş olduğu anlaşılacağı gibi bir zengin de kendini ne kadar fakir gösterirse, ne kadar setri servet etse malik olduğu kızıl altunlar, hali, sakitane ilân eder.

Ba husus — «ولا تجسسوا» emri ilâhisine muhalefetle — her kesin halini, malini tecessüsden hali kalmayan ac gözlü, dilenci özlü şuhusı menhuseden gizlemek büsbütün müşkildir.

Servet sahibleri hakkında bazı âdemlerin — hasbi — husumeti vardır. Güya kendi malları gasb olunmuşcasına husumetlerinden kendilerini yerler. Ellerinden gelse onun elinden alırlar.

[1] Tercemei halinde yazıldığı üzere Said Paşa merhumun — Parisde her şey behalı olduğundan — oradaki oğluna buradan «yarım düzine çorap» göndermediğini söylemesi gibi....

[2] Altununı, gideceğin yeri ve mezhebini gizle.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Kâsei lebriz fagfur olsa da vermez sada
Servet efzayiş bulunca ağniya histelenür»

hakikati de başkaca nazarı dikkate alınmak icab eder.

Ağniyanın — bazı müstesnalarile beraber — heman umumunun illeti hissete mübtelâ olduğu her devrde görülmekdedir. Güya hisset, servetin lâzımı gayri müfarıkı imiş gibi bir birinin yakasını bırakmıyor. Zaten ifrat derecede hisset olmasa külli servet hasıl olmaz.

En acınacak! fakiri zelil, kendi malini kendinden ve evlâdü ayalinden esirgeyen ahmakdır.

Servet, meşru' suretde kazanılandır ki ni'metdir, seadetdir. Gayri meşru' suretde kazanılan ise servet değildir, nıkmetdir, nekbetdir, mezelletdir.

Bir hadisi serifde beyan buyrulduğu vech ile sadaka vücudun, zekât malin sıhhatini te'min eder.

Siyasî, idarî, malî, iktisadî ve ahlâkî niçe hikmet ve menfeati ihtiva eden «zekât» farizasını ifa ve erbabı fakru fakaye sadaka ita edenler, — hayatda en büyük seadet, en mühim servet olan — huzurı kalb ve afiyet ile muammer ve yevmülhisabda eltafı samadaniyeye mazhar olurlar.

Ailelerinin istikbalini de, hayat sikortasına koymakla, ya hud yerli ve ecnebi bankalara para yatırmakla değil, servetlerinden fukarayı ibadi müstefid etmekle ve «خيرالناس من ينفع الناس» hadis seadet enisinin hükmi celiline tevfiki hareket etmekle te'min ve onları her dürlü mesaibden emin ederler.

Aksi takdirde mali heder ve aile der beder olur. Emsali bi hisabını gördük ve görüyoruz.

«İşte bu kadardır ol hakikat
Bakisi hayali pür musibet»]

§

Arif Bey «Başımıza gelenler» adlı eserinde Erzurumdaki muharebelerden bahs ederken diyor ki: [1]

«... Muhtar Paşa, topların cedvellerini bizzat muayene ve nişan alarak mesafeyi bulmak icün gülle atmak ile oğraşır iken Erzurum vali vekili olan Sivas valisi şairi meşhur Hacı İzzet Paşa hazretleri, bu muzafferiyeti mutazammın bir kıt'ai tarihiyye inşad ederek debdebei veziranesile Muhtar Paşanın olduğu yere getirdi. Cebinden çıkarub hulus

[1] Bu fıkrayı «Son asır Türk şairleri» nde Hacı İzzet Paşanın tercemei halinde de yazmışdım.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

âmiz, bildiğimiz bazı beylik sözler ile muzafferiyetimizi tebrik etdikden sonra kıt'ai tarihiyyesini okumak istediğinde Muhtar Paşa «şimdi tarihin ve şiirin sırası değil, işe bakalım» diyerek birden arkasını dönüverdi ve tobun başına çıkarak isile meşgul oldu. Tabiidir ki İzzet Paşaya da bu halden bir bozgunluk müstevli olub oradaki halka karşu mahcub kaldı. Her kes, muharebenin tabayia verdiği dağdağa ile meşgul iken zahir, paşamız da «şayed düşmen mağlûb olur ise mağlûbiyyetine bir tarih bulmuş olayım. Zira meta'i şairiyetimi pazara çıkaracak böyle bir fürsatı mühimme müddeti ömürde pek az tesadüf eder. Bu fürsatı fevt etmek caiz olamaz» diye bir hevesi nev cevani ile zemanı piride uzun uzadıya şiir tertib ediyor ve üç aşağı, beş yukarı kelimatın hisabatile oğraşıyor imiş. Öyle mühim bir zemanda vali bulunan zatın meşguliyeti böyle şeylere mi münhasır olacakdı? Lâkin ne çare terbiyemizin hükmi, bunlarla iştigali bir marifet sırasına koyuyor. Halkımız beyninde böyle şiirler, fülânlar bir hidmeti makbule olmak üzere telâkki olunuyor.»

Hacı İzzet Paşa, kudemayı vüzeradan ve erbabı daniş ve istikametdendir. Bazı garib hallerile de meşhur olanlardandır.

Muhtar Paşanın, muharebeye aid işlerle meşgul olduğu öyle mühim bir zemanda — muzafferiyete dair tanzim etdiği — kıt'ai tarihiyyeyi getirüb okumak istemesi, muttasıf olduğu zekâ ve irfan ile kabili imtizac değildir.

«لكل مقام مقال» demişler, her mekam içün bir mekal vardır. Her söz, her yerde söylenmez. Sözün güzelliği de, her yerde söylenebilmesi içün sahibine me'zuniyet veremez. İzzet Paşa, bu dakikayı takdir etmeli ve kıt'ayı münasib bir zemanda getirüb okumalı idi. Zemin ve zemane muhalif hareketile münasebetsizlik etmiş ve irfansızlık göstermişdir.

Fekat Muhtar Paşanın da — maiyyetindeki bir mülâzimi tevbih edercesine, kendi on yaşında iken vezir olan öyle yaşlı başlı bir âdemi — ibraz etdiği muamelei tahkiriyye ile halkın yanında mahcub ve rüsva etmesi. hoşa gidecek bir hal değildir, her suretle ta'yibe sezadır.

Bir kıt'anın okunması, nihayet beş dakika sürer, okutub dinlemeli, muhtasaran beyanı memnuniyet etmeli, yine işile meşgul olmalı idi.

İzzet Paşayı «şimdi tarihin ve şiirin sırası değil, işe bakalım» diyerek tersleyen paşamızın da — nasılsa şairliği tutarak — az müddet evvel böyle bir kıt'a söylediğini söylersek Hacı Paşanın — ahzi sar etmişcesine — ruhi şad olur.

O, kıt'aya vakıf olub da Muhtar Paşaya «ben, fazla bir şey yapmadım, size nazire yapdım. Siz, muharebe sırasında nasıl kıt'ai tarihiyye söyledinizse ben de öyle söyledim. O vakt «tarihin ve şiirin sırası» oluyor da şimdi niçün olmuyor» dese idi muhatab paşa, elbette sıkılırdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Muhtar Paşa, Bosna ve Hersekde kumandan ve muharebe içinde bi tabü tuvan iken Sultan Muradın cülûsuna ve Bosna muzafferiyetine dair tanzim etdiği kıt'ai tarihiyyeyi nakl ediyorum ki lâfz ve mânasının intizam ve selâsetine ve vezninin selâmetine en büyük şairlerile hayran ve neferatdan padişaha kadar — anlayan, anlamayan — her ferd, âferin han olur!...

«Müjdeler Sultan Murad verdi şataret tahtına
Yümni ikballe sen miftahi füyuzatsın şu sene
Dedi Hersekdeki Muhtar kulun işte tarihi
Ruzi cülûsunda şeha: galebei islâm bu sene» [1]

İzzet Paşanın — yukarıda söylendiği vech ile — zemin ve zemanı nazarı itibare almamasından mütevellid münasebetsizliği, şairliğine ve yaşlılığına haml edelim. Muhtar Paşanın şiir ile kat'a münasebeti olmadığı halde, ba husus Bosne ve Hersekde cenk ile meşgul iken şairliğe kıyam ve kıt'ai tarihiyye tanzimine ihtimam etmesinden münbais münasebetsizliği nesine haml edelim?

Öteki paşa şairdir, şairliğini göstermek istemiş. Beriki paşa, askerdir, şairlikden nasibi yokken esnayı harbde şairlik hevesine kapılarak böyle bozuk bir kıt'a yazmış. Bunun kabahati, ötekinden ziyadedir.

İzzet Paşanın, münasebetsiz olan hareketinde yaşın da te'siri vardır. Yaşın ilerilemesi, bazan reftar ve güftarda ileri gitmeğe ve akli selimin tensib etmeyeceği bir takım na beca hallere badi oluyor.

Hattâ Muhtar Paşa da, hayatının sonlarına doğru ihtiyarlığın tevlid etdiği na hoş halü kalden nefsini men'e muktedir olamamışdır. Aşağıdaki fıkra, bu cümledendir.

Lutfi Simavî Bey, Sultan Mehmed Reşadın cülûsını devletlere tebliğ içün gönderilen hey'etlerden bahs ederken, İtalya kıralile mülâkatlarında — hey'etin reisi — Muhtar Paşanın «münasebet getirüb dört yaşındaki oğlunu zikr etmesi, kıraliçenin, zevcine bakarak mâni dar bir suretde tebessümünü mucib olduğunu, hele paşanın Kara dağ muharebatı hakkında tafsilât vermesi, Kara dağ prensinin kerimesi olan kıraliçenin hiç hoşuna gitmediğini» söyliyor. [2]

İzzet Paşa gibi Muhtar Paşanın da «her mekam içün bir mekal vardır» düsturuna riayet etmemesi müahazeye müstehakdır.

[1] Bu kıt'ai garra! 24 cümadelulâ 1293 tarihli «Ceridei havadis» le neşr olunmuşdur.

[2] «Sultan Mehmed Reşadın ve halefinin serayında gördüklerim»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cem'iyetlere dahil olan her ferdin, âdabı suhbete itina etmesi, bilhassa siyasî me'murların mekali mekame uydurmakda her kesden den ziyade basiretli davranarak kaya başı lâflardan sakınmaları elzemdir.

Yaşı yetmişi aşmış olan bir ser darı meşhurun, kuvvei şehvaniyesini isbat etmek istercesine kıraliçenin yanında dört yaşındaki çocuğundan dem urması [1] âdabı meclisi muhil olduğıçün takbih olunmak tabiî ise de siyasete teallûk etmediğinden kabili iğmaz olabilir diyelim. Lâkin Kara dağ prensinin kızı hazır iken Kara dağ muharebelerinden uzun uzadı bahs etmek siyasete, nezakete ve âdabı suhbete mugayir olduğundan yalnız kıraliçenin değil, siyaset ve kiyasetden nasibi olan hiç bir ferdin «hoşuna gitmeyeceği» aşikârdır.

§

Paşa merhum, öteden beri ilm ile tevvagül ve ilme hidmetden telezzüz eden erbabı kemalden olduğıçün — yukarıda yazıldığı vech ile — fennî ve ilmî bazı eserler vücude getirmişdir.

Darüşşefakanın ve cem'iyyeti tedrisiyyei islâmiyyenin te'sisinde — diğer hamiyyet ve marifet sahihlerile beraber — hidematı mebruresi sebk etmişdir.

İkinci zevcesi tarafından mal ve mülk dâvasına dair basdırıldığı yukarıda söylenen risalede «30,000» lira kıymetinde kütübi nefise ve eşyayi menkulesi olduğu» söyleniyor Bu kitablar ne oldu, kimlere satıldı, kimlerin elinde kaldı, bilmiyoruz.

Böyle niçe define zayi' eden zevallı memleketimizin o «kütübi nefise» yi de gaib etmemesine dikkat edilseydi, varisler millete ihda, ya hud hükümet iştira etseydi vatanı azize büyük bir hidmet edilmiş olurdu. Heyhat...

Vaktile

«Verakı mihrü vefayı kim okur, kim dinler»

demişler. Biz de

«Kütübi birrü atayı kim okur, kim anlar»

demekle iktifa edelim.

[1] Lâtifei ciddiyye — saydi muhtemil olan bir zeni zibaye, kuvvei bahiyyeyi işrab ve bu suretle onu isticlâb içün hali piride küçük bir çocuk babası olduğu söylenebilirse de kıraliçeye karşı bu yolda ağız kullanmak, bittabi' kasde makrun oalmayacağından paşanın, sözün altını, üstünü ve ilerisini, gerisini düşünmeyerek hatırına ve ağzına geleni söylemesi, şeyhubatden ileri geldiğine kani' olmak zaruridir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşa, son zemanlarda harflerin ıslahile yazının kolaylıkla okunmasını te'min etmek arzusuna düşmüşdü.

Bir gün köşküne gitdiğimde yanında ehibbamızdan doktor Necmüddin Arif Bey [1] vardı, bir şey tedkik ediyorlardı. Paşa, beni görünce «evlâd, gelişin iyi oldu. Birlikde tedkik ederiz. Bizim yazının okunması zor olduğundan kolaylaşdırmak içün bir takım harfler tertib etdim, beğenirsin» dedikden sonra o harflerle yazılmış bir verakayı önüme koydu. Biraz bakdıkdan sonra — lâtife ile karışık olarak — «aman efendim, bunlar, Yehudi harflerine benziyor, okumağı nasıl kolaylaşdırır?» dedim. Bu söze kızarak doktora hitaben «bunun gibi aklı başında münevver bir âdem, böyle söylerse başkaları ne söylemez» mukaddimesile başlayub epey söylendikden, ben de icab eden sözleri söyledikden sonra icad etdiği harflerin fevaidine beni ikna' etmek içün izahat verdi. O, ikna' etdiğine kani' oldu emma ben olmadım.

Bu mes'elenin bir daha bahsi gecmediğiçün neticenin ne olduğunu bilmiyorum.

Hasbelbeşeriyye bazı kusrile beraber milletimizin vetişdirdiği kıymetli âdemler sırasında ismi hürmetle yad olunmağa lâyık ve emsaline faik bir merdi meziyyet mend olduğunu söyleyerek

«Ahmedi Muhtare rahmet eylesün rabbül enam
Cenneti âlâda ihsan eylesün âli mekam»

duasile söze nihayet veriyorum.

§

Paşa, Mısırda iken eyyamı mübarekede tebrik name yazardım. Kendi yazısile der hal cevab verirdi. Said Paşanın tercemei halinde bahs etdiğim üzere mukaddema meşahiri milletin yazılarını havi bir mecmua tertib etmişdim. Paşadan da bir yazı ve resim reca etdim. Heman gönderdi, karşıdaki yazı o dur.

* * *

[1] Paşanın, Rus muharebesinde esnasında Erzurumda ve ıslahat tçün Giride gitdiğinde — amcem Osman Saib Efendi merhumla beraber — [*] kitabetinde ve bilâhare Mısır fevkalâde komiserliğine tâyininde baş kitabetinde bulunan Arif Bey merhumun oğludur. Paşaya — babasından müntakil — nisbet ve hususiyeti vardı.

[*] Bir gün merhumdan bilmünasebe bahs etdiğimde — aradan yıllar geçmiş iken der hal tehattur ederek — «pek müsteid âdemdi. Fekat bi çare vermedi, yaşamadı. Yazık oldu» demişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşanın tercemei haline zeylen oğlunun da tercemei halini muhtasaran yazmağı müvafık gördüm.

Mahmud Muhtar Paşa

Mahmud Paşa [mahlası, «Vasfi» dir]. Gazi Ahmed Muhtar Paşanın oğludur. [1] 1868 [1284 H.] de doğdu.

Galata Seray mektebi sultanisinde okudukdan sonra 1885 [1284 H.] de mektebi harbiyyeye girdi. Orada tahsilini ikmal etmeden Almanyaya gönderilerek «Metz — Meç» harbiyye mektebine devam etdi.

Üç sene sonra mülâzim olarak çıkdı. Bir müddet alayda hidmetden sonra erkânı harbiyye mektebine kabul olundu. Müahharen Alman erkânı harbiyyesinde vazife verildi.

İstanbula avdetinde erkânı harbiyye ikinci şubesinde çalışdı ve mektebi harbiyyede erkânı harbiyye vezaifini tedris etdi.

Osmanlı — Yunan muharebesinde mir alay olarak bulunub «Velestin» süvari hücumunu yapdı. Pek ziyade secaat ve besalet gösterildise de harb kavaidine ve askerî mevzuate muhalif olduğundan hüsni netice vermedi.

Meşhur «Fon der Golç», «Osmanlı — Yunan seferi» adlı eserinde o hücumu tedkik etdiği sırada askerlikce makbul olmamakla beraber numunei cesaret olarak kabul olunacağını söylemişdir.

1900 [1318 H.] de Fransada yapılan askerî manevralarda Osmanlı ordusunu temsil etdi.

O sene babı ser askeri piyade dairesi reisi sanisi oldu. Sayei pederde sür'atle ilerliyerek birinci ferikliğe yükseldi.

Meşrutiyyetin ilânını müteakiben birinci hassa ordusu kumandanlığına tâyin kılındı. 31 mart vak'asında harbiyye dairesinin — Bayezid meydanına nazır — tış kapusunu kapatarak iki tarafını mitralyoz ve asker ile ihkâm etdi, bir müddet âsilere karşı müdafea cebhesi aldı. Bu suretle harbiyye dairesini işgalden kurtardı. Bir aralık âsilerin üstüne yürümeğe teşebbüs etdise de hey'eti vükelâ, şehr içinde âsilerle harb etmeği müvafık görmedi. Paşa, evine çekilmeğe, bilâhare gizlenmeğe mecbur oldu.

Hareket ordusu, İstanbulu işgal etdikden sonra hassa ordusu ilga ve yerine birinci kol ordu ikame edildi. Paşa, bu orduyu tensik etdi.

[1] İbrahim Alâüddin merhum «Meşhur adamlar» da Muhtar Paşa hakkında «Katırcı oğlu ailesindendir» demekle iktifa ve hakikate ıktifa [قصر] etdiği halde oğlu için «Bursalı Katırcı oğlu Mehmed Paşanın torunlarındandır» diyor. Bu Katırcı Paşayı bilemedik.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Askerî rütbelerin tasfiyesinde rütbesi, birinci feriklikden mir alaylığa indirildi. Kol ordu kumandanlığından ayrıldı.

Müahharen Aydın valiliğine ve 1910 [12 zilkide 1328] de bahriyye nezaretine tâyin olundu. Hakkı Paşa kabinesinin sükutunda nezaretden çekildi. Babasının sadaretinde 1912 [7 şaban 1330] da — ikinci def'a — bahriyye nezaretine nasb olundu. Kabine hey'etile beraber 1912 [18 zilkide 1330] da isti'fa etdi.

Balkan harbinde üçüncü kol ordu, sonra şark cebhesi kumandanlığına tâyin kılındı. Daha sonra Çatalca müdafeasında sağ cenah kumandanı olarak 17 teşrini sani muharebesinde düşmen hücumunu akim bırakub taarruza geçmek üzere iken yaralandı, kumandanlıkdan infikâke mecbur oldu.

Balkan harbinden sonra Enver Paşa, İstanbuldan uzaklaşdırmak içün üçüncü ordu müfettişliğile Erzuruma göndermek istedise de kabul etmedi.

1913 [1332 H.] de Berlin sefiri kebiri oldu. 1914 [1333 H.] de ist'fa etdi. Son me'muriyyeti budur.

Bahriyye nazırı iken seyri sefain idaresiçün bir İngiliz fabrikasına ısmarladığı vapurların bedeline mukabil — vaki' olan ihtara rağmen — te'minat almaksızın «20000» İngiliz lirası verdirdiğinden ve fabrika iflâs ederek verilen para batdığından divanı âlide gıyaben muhakeme edildi. Altunla evrakı nakdiye kanunen müsavi iken batan parayı altun olarak vermeğe mahkûm oldu. Haczen isti'fası kararlaşdırıldığından bilmecburiyye «20000» altun lira verdi. Bu mes'ele üzerine memleketden alâkasını kesdi. Hayatını Mısırda ve Avrupada geçirdi.

İskenderiyeden Napoliye giderken 18 mart 1935 [13 zilhicce 1354] de yapurda sektei kalbden vefat etdi.

Babası gibi yakışıklı idi. Son zemanlarında tarikate ve tasavvufa meyl eylemişdi.

Zevcesi — esbak Mısır Hidivi İsmail Paşanın kızı — prenses Ni'met Hanım Efendidir. [1]

Babasile olan hukuku ülfete rağmen kendi ile görüşülmemişdi. Yalnız bir def'a Galata sultani mektebinde bir ihtifal esnasında — yan yana otururken — müntesiblerinden ve eski valilerden Said Efendi

[1] 1939 sonunda ikinci def'a Mısıra azimetimde oğlu Alâüddin Muhtar Beyi, oturduğum otele göndermek suretile ibrazi nezaket etdiği gibi konağına dâvet ve mükellef ziyafet tertibile tatyibi hâtır etmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

zade Mehmed Galib Bey «ulemayı benamdan» sıfatile beni tanıtdığından konuşmuşduk, hakkımda pek ziyade hürmet göstermiş idi.

§

Meşhur «Fon der Golç», Mahmud Muhtar Paşa hakkında «Türk erkânı askeriyyesi içinde en kabiliyetlilerden biridir» diyerek takdir etmişdir.

Babasının vefatında «İkdam» gazetesine yazılan imzasız mekalenin sonunda

«Mahmud Muhtar Paşa gibi, merhumun bütün fedaili askeriyyesini temsil edecek bir oğlu istihlâf etmiş olması

«انّ هذا شبل من ذاك الاسد»

mısraını hatırlara getirir.»
denmişdir.

Esbak vükelâdan Şerif Paşa, mukaddema Parisden bana gönderdiği mektublardan birinde Muhtar Paşadan bahs ederken

«Gazi Ahmed Muhtar Paşa, öyle bir zemanda değil, evkatı dadiyede dahi mekamı sadareti ihraz için muktazi evsafı haiz değil idi. Oğlu elinde baziçe idi. Bir gün ehibbadan biri, sadrı âzam, kendusını pek büyük gördüğünü ve oğlunu Köprülü Fadıl Ahmed Paşa telâkkî ederek memleketin halâs ve selâmeti anın yedile olacağını itikad etdiğini söylemesile ben «evet, devr, Köprüler devrine müşabihdir. Fekat benzemeyen bir şey var ise o da sadrı âzamın Köprülü Mehmed Paşa olmamasıdır. Evvelâ babası olmalı ki andan Fadıl Ahmed Paşa gibi bir oğul gelsün» cevabını vermiş idim.»
demişdir.

Ali Füad Bey «Görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«Yine o sayede pek genc yaşında birinci ferikliği istihsal etmiş olan birinci ordu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa da hal' günü akşamı kurşuni kaputunu arkasına atarak güya gendisi İstanbulu feth etmiş gibi bir tavrı mağrurane ile Kadı Köy vapuruna gelmiş ve vapur halkı da gendisini alkışlamışlardır. Paşa. bu gururu başkaları eli ile her şey olub bitdikden sonra vapura binerken değil 31 mart hadisesinin ertesi günü Modadaki konağından divardan divare atlayub bir ecnebi hanesine iltica ederken göstermeli idi.»

§

Eserleri

1 — Acı bir hâtıra.
2 — Afrikayı cenubi muharebesi.
3 — Avrupa devletleri tarafından devleti aliyyeye karşı ta'kib

TARIHVEMEDENIYET.ORG

edilen siyaset hakkında ittihad ve terakki 1332 konferansı.

4 — İstanbulun Kara denizden hücum ve müdafeası [1314] de Fransızca olarak yazılmış ve 1326 da Ali Füad Bey terceme etmişdir.

5 — Üçüncü kol ordunun ve ikinci şark ordusunun muharebatı. Bu eseri «Commandant Mimart» Fransızcaya nakl etmişdir.

6 — Maziye bir nazar — Fransızca olarak yazılmışdır. Berlin muahedesinden birinci Cihan Harbine kadar Avrupa ve Türkiye — Almanya münasebatına dairdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MAHMUD ŞEVKET PAŞA

Mahmud Şevket Paşa, esbak Basra mutasarrıfı kethuda zade Bağdadlı Süleyman Beyin oğludur. 1856 [1273 H.] de Bağdadda doğdu.

Orada ibtidai tahsilden sonra İstanbula geldi. Harbiyye mektebine girdi. 1882 [15 şaban 1299] da sınıfının birincisi olarak erkânı harbiyye yüz başılığı ile mektebden çıkdı.

O sene Mısra sevk olunmak üzere Giridde toplanan fırkaya me'mur olarak Giride gitdi.

Avdetini müteakıben bir müddet erkânı harbiyye dairesine devam etdikden sonra 1883 [6 cümadelulâ 1300] de harbiyye mektebinde erkânı harbiyye sınıflarına cebri âlâ ve hendese [1] ve müaharen fenni esliha muallimliğine tâyin olundu.

Bir sene kadar Almanyalı müşir Kampofner Paşanın, daha sonra Fon der Golç Paşanın refakatlerinde hidmet etdi.

Mübayea edilen mavzer tüfenklerine nezaret ve tecribelerini icra etmeğe me'mur komisyon âzalığına — Golç Paşanın tavsiyesile — tâyin olunarak Almanyaya gönderildi.

1884 [21 şevval 1301] de rütbesi, kol ağalığa, 1886 [28 cümadelâhire 1303] de binbaşılığa terfi' edildi.

1889 [22 receb 1306] da kaim mekamlıkla muayene komisyonu riyaseti muavinliğine tâyin kılındı. İki sene sonra mir alay oldu.

Almanyada dokuz on sene kalarak müteaddid askerî manevralarda, krop fabrikasında icra olunan top tecribelerinde ve Mağda Burgda 1892 de Mileli muhtelifeye mensub iki yüz elli zabit müvacehesinde büyük mikyasda icra olunan ve on iki gün devam eden seri' ateşli top ve zırhlı kale tecribelerinde me'muren bulundu.

Osmanlı zabitlerinden mürekkeb bir komisyonun reisi olarak 1894 [10 şevval 1311] de Fransaya gidüb icad olunan zırhlı kuleler ve efvahi nariyesi hakkında tedkikat icra etdi. Avdetinde miri liva oldu.

[1] «Miratı sicilli me'murini osmaniye» namile ilânı meşrutiyyetin evailinde neşr olunan esere, kendinin, Selânikden gönderdiği tercemei halinde bu suretle muharrer olduğu halde irtihali üzerine «Tanin» gazetesine yazılan tercemei halinde «erkânı harbiyye birinci senesi fenni esliha ve endahat nazariyatı ve piyade üçüncü senesi fenni esliha muallimliklerine tâyin olundu» deniliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1899 [5 safer 1317] de Tophanei âmire tecribe ve muayene dairesi reis vekilliğine nasb ve 1901 [29 muharrem 1319] da rütbesi ferikliğe terfi' olundu.

O sene Mekkei Mükerreme ve Medinei Münevvere arasında telgraf hattı temdidine me'mur olarak Hicaza gitdi. Bir sene kadar ifayı vazife etdi.

Mekke şerifi Avnürrefik ve Hicaz valisi Ahmed Ratib Paşaların muhalefetlerile müveffak olamayarak İstanbula döndü. Tophanedeki me'muriyeti sabıkasına iade edildi.

Hıttai mübarekedeki uygunsuz haller hakkında tanzim etdiği müfassal rapor meclisi vükelâde okundise de uygunsuzluklara mâni' olacak bir tedbir ittihaz olunamadı.

1950 [safer 1323] de birinci ferik rütbesile Kosuva valiliğine tâyin kılındı.

«Tanin» de münderic tercemei halinde deniliyor ki:

«.... Orada vali olarak bulunduğu zemanlar Makedonya mes'elesinin en fena, en karışık demleridi. Kosuva valiliğini pek büyük bir dirayet ve kiyaset ile idare etmiş, faaliyetindeki azmü metanet, icraatındaki sür'at ve cidiyyet ile temeyyüz eylemişdi.»

Meşrutiyyetin ilânı akebinde üçüncü ordu kumandanlığına ve müahharen — ilâvei me'muriyet olarak — Rum İli vilâyatı müfettişi umumiliği vekâletine nasb edildi

31 mart vak'ası üzerine cem' eylediği kuvvei külliyyeyi İstanbula sevk etdi. Kendi de Selânikden hareketle 1909 [rebiulâhir 1327 — 9 nisan 1325] de Ayastafanosa geldi. Hareket ordusu kumandanlığı vazaifini temşiyet etdi.

Ecnası muhtelifeden mürekkeb olan o ordu, nisanın on birinci cum'a ertesi sabahı İstanbulu işgal etdi.

Yukarılarda müfassalan yazıldığı vech ile İstanbuldaki askerle müteaddid mahalde müsademeler vuku' buldu. Hayli zayiat oldu. Sultan Abdülhamid Han hal' ve şömendüferle Selâniğe izam edildi. İdarei örfiye ilân olundu. Divanı harb teşekkül etdi. Askerden, ehaliden, devri sabık müteneffizlerinden hayli kimse asıldı.

«Miratı sicilli me'murini Osmaniye» deki tercemei halinde deniliyor ki:

«.... «.... [illegible]» hadisi nebevisinin tecelliyatı kudsiyyesine mazhar olarak muzafferen Der seadete duhul ile milleti Osmaniyeyi pençei izmihlâlden tahlis buyurdular»

Müahharen birinci, ikinci, üçüncü ordular müfettişi umumisi oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1909 [30 zilhicce 1327] de Hakkı Paşa kabinesinde — harbiyye nazırı oldu.

Lutfi Simavî Bey «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim» adlı eserinde diyor ki:

«12 nisan 1326 — orduyı hümayun erkânı miyanında yalnız bir zate tevcih olunmak ve daima münferid kalmak üzere yaveri ekremlik payesi takyiden tecdid ve mezkûr paye hidematı fevkalâdesine mükâfaten harbiyye nazırı Mahmud Şevket Paşaya tevcih ve ihsan buyruldu.»

1912 [24 receb 1330] da harbiyye nezaretinden isti'fa etdi.

«Hakimiyyeti Milliyye» gazetasinde deniliyor ki:

«.... Bir avuc Türk kahramanı Trablusda canla başla oğraşarak Türkiyenin şeref ve izzeti nefsini müdafaa ederken memleket dahilinde meş'um siyasî cereyanların te'sirile ordu zabitanı arasında menfi hareketlere teşebbüs edenler, memleketi sui idareden kurtarmak içün «halâs kâr zabitan grupu» namile bir zümre teşkil edenler bulunmuşdu.

O zeman mekamı iktidarda bulunan Mahmud Şevket Paşa merhumun hükümeti zaaf göstermiş, Bu menfi cereyana tecellüdle mukavemet edememişdi. Neticede büyük kabine teşekkül etmişdi. Balkan Harbi ve faciaları gibi bu teşebbüsün tevlid etdiği elîm akıbetler hepimizin hatırındadır.

İşte bu tarihde elyem Anadolu demir yollar müdürî umumisi bulunan Behic Bey, Trablusda kuvvetlere kumanda eden erkânı harbiyye binbaşısı Mustafa Kemal Beye, memleketde ve bilhassa Selânikde cereyan eden hadisatdan bahs ile bir mektub yazmış. Âtide münderic olan mektub, Gazi Paşanın cevab namesidir »

Ayni mensur karar gâhından
16 temmuz 1328

«.... Bizde buradaki vaz'iyet ve mukavemetimizle şanı millete mutabık bir netice istihsali ümmidi pek kolay iken son zemanlarda memleket dahilinde zuhur yafte olan elemli levhalar bizi me'yus etdi. Bizim ahlâksızlığımızın, menfeat perestliğimizin derecesi malûm idi. Fekat bunun hiyanet, denaet, rezalet derecesine çıkabileceğini kat'iyyen ve katıbeten tasavvur etmiyorduk.

İhtirasat, cehalet, mantıksızlık yüzünden koca Osmanlı devletini mahv edeceğiz. Kuvvetli bir Osmanlı imperatorluğu vücude getirmeği tasavvur ederken vaktinden evvel esir, sefil, rezil olacağız. Hatanın kimlerde ve nerede olduğunu bilmiyorum. Lâkin her ne olursa olsun memleket vadii inkıraza tekmelenmeyecekdi.

Askerlerin siyasetle iştigalden men'i içün maddei kanuniyye yapmışlar. Ben, iki sene evvel hasbettesadüf bulunduğum bir kongrada «askerleri bırakınız» dediğim içün mürteci' oldum, idama mahkûm

TARIHVEMEDENIYET.ORG

edildim. Zeman ve hadisat her dürlü hakayıkı isbat ve izhar eder. Fekat bazan böyle bir darbei mühlike indirerek...

Harbiyye nazırının [1] terki mevki' edişini ağreb bulurum. Hamiyyetli ve fidakâr idise ve ötede beride savurduğu gibi kellesini koltuğuna almış idise asıl ibrazi hamiyyet ve fidakârî ve sebat zemani şimdi idi. Za'fı kalb göstermeğe ne hacet vardı. Daha on ay evvel benim gibi naçiz bir kol ağasını mecburi sükût ve duçarı atalet etmeğe ve mekasidi hafiyyesini te'min içün etrafını saran bir sürü beyinsizlere kafa sallamakla dem küzar olmağa ve budala gibi bir alık gibi kukla vaz'iyyetinde entrika cereyanlarına teslimi nefs eylemeğe rıza göstermekdense daha o zeman mekamını ehline terk etmek, elbette doğru olurdu. Meslek hareketi doğru idise şimdi göstereceği vaz'iyyet, sebat ve fida kâr olacakdı. Ümurı mihami devleti çocuk oyuncağı mı zan ediyordu?

Bizim vaz'iyyeti askeriyemizde bir tebeddül yokdur. Siyasetimiz müsaid ise biz taleb olunduğu kadar sebat ve mukavemete muktediriz. Yalnız erbabı siyasetin, memleketi büsbütün taru mar olmakdan sıyanet içün gözlerini dört açması lâzımdır....»

Derne kuvvetleri kumandanı
M. Kemal»

Şeyhul islâm Cemalüddin Efendi «hâtıratı siyasiyye» sinde diyor ki:

«... Devleti aliyye, Trablusı Garb muharebesi ve İtalya donanmasının tehdidi altında bulunan Ak deniz boğazının takviyesi ile meşgul ve Rum İlindeki asakiri şahane Arnavudları te'dibe me'mur olduğu bu hengâmı tezebzüb iştimalde harbiyye nazırı Mahmud Şevket Paşanın bağteten isti'fa ile işden çekilmesi âleme hayret verdi»

Dedikden sonra — Said Paşanın tercemei halinde de yazıldığı üzere — tahtı silâha alınacak asker kalmamış ve Arnavudlukdaki ehli kıyam, Said Paşa kabinesinin işden çekilmesi, meclisi meb'usanın seddile intihabatın serbestii icrası ve afvi umumî ilânnile idarei örfiyyenin lâğvi ve evvelce toplatılan silâhlarının temamen ve âcilen iadesi talebinde musır ve Üskübe doğru harekete hazır oldukları anlaşılmış olduğundan Mahmud Şevket ve Said Paşaların yekdiğerini müteakiben işden çekilmelerinin esbabı tâyin ederek hazır olanları beht ve hayret istilâ eylediğini söyliyor.

Mahmud Muhtar Paşa «maziye bir nazar» isimli eserinde diyor ki:

«.... Mühim ve iğtişaş alûd ahval karşısında mevkii tezelzüle oğrayan ve aldığı tehdid mektublarile duçarı havf ve heras olan harbiyye nazırı Mahmud Şevket Paşa ki Küçük Said Paşa kabinesinin rükni rekbi idi, günün birinde kemali tehalükle isti'fa etdi.»

[1] Mahmud Şevket Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Lûtfi Simavî Bey «Gördüklerim» de diyor ki:

«26 haziran 1328 — Mahmud Şevket Paşa, harbiyye nezaretinden isti'fa etdi. Her ne kadar sureti zahirede mensubini askeriyyenin siyasiyatdan men'i iştigali hakkında tanzim olunub meclisi millî tarafından badettasdik iradei seniyyeye ıktiran eden kanunun bir nazırı cedid vasıtasile tatbik edılmesi maslahaten daha müvafık olduğu cihetle isti'fa etdiği işaa olunmuş ise de mes'elenin ledünniyatı bam başka idi.

Baş kâtib Halid Ziya Bey telefon edüb bir mühim mes'elenin müzakeresi zımnında vükelâdan bazı zevatın ikimizi ziyaret etmek istediklerini ve kendişinin uykudan uyandırıldığını bildirdi. Bir kaç dakika sonra muttasıl olan baş kitabet konağına gitdim. Dahiliyye nazırı Hacı Adil, posta ve telgraf nazırı Tal'at ve Evkaf nazırı Hayri Beyler geldiler. Hacı Adil Bey, söz alarak levazım reisi İsmail Hakkı Paşanın ihtilâsatından dolayı — muma ileyhin âmiri sıfatile — Mahmud Şevket Paşaya meclisi meb'usanda bir sürü süaller irad edilüb müşarün ileyh paçavraya çevrileceğinden ittihad ve terakki fırkası namına Mahmud Şevket Paşanın nezdine gidüb yirmi dört saat zarfında isti'fa etmesini tavsiye etdiğini ve maksadı ziyaretleri, harbiyye nazırının şahsiyyeti malûmesi hasebile zatı şahaneyi bu isti'faye hazırlamaklığımız olduğunu beyan etdi.

Halid Ziya Bey ve âciz, hayret içinde kaldık. Her ikimizin de bu fevkalâde hadisenin tevlid edeceği netayicin durü diraz düşünülüb düşünülmediğini süal etdik. Fırkadaki cereyana tâbi olan nazır beyler mukni' cevab veremediler.

Bize tevdi' olunan vazifeyi ertesi sabah nezdi şahanede ifa etdik. Harbiyye nezareti vekâletini bahriyye nazırı Hurşid Paşa der'uhde etdi.

Muktedir, faal ve afif olan büyük vatan pervere karşı ittihad ve terakkinin muamelesi gayet çirkin ve şayanı nefret idi. Mahmud Şevket Paşanın sahnei faaliyyetden çekilmesi mebdei felâketi memleket oldu.»

Cavid Bey «Tanin» gazetesile neşr olunan hâtıratında diyor ki:

«.... Bu sabah meclisi meb'usanda merkezi umumî ile fırka hey'eti idaresi ictima' ederek Mahmud Şevket Paşaya isti'fa teklifine, kabul eylemediği takdirde istizah icrasına karar vermişler ve Adil, Said, Hüseyn Nuri gidüb kendisine teklif etmişler, o da kabul etmiş. Akşam sadrı âzam nezdinde Asım, Tal'at, Adil, Hurşid, ben ictima' edüb bu mes'ele hakkında görüşdük. Hurşid Paşa, Yine eski nakaratı tekrar ederek kendisinin, kabinenin çekilmesi mütalâasında olduğunu söylemişse de bu mütalâaya ehemmiyyet verilmedi. Nazım Paşa ile de heman bu akşam görüşmek mümkin olamayacağından harbiyye nezareti vekâletini der'uhde etmesi reca edildi. Bir çok ibramdan sonra kabul etdi. Biz, müzakerede iken Mahmud Şevket geldi. İsti'fasını sadrı âzama bizzat takdim eyledi. Sadrı âzamla bir parça görüşdü. Bunun üzerine sadrı âzam âyanlığa dair olan karar nameyi yazdırdı. Mahmud Şevketin avdetinden sonra biraz daha görüşdük. Mahmud Şevketin isti'fası karakterinden münbais olacağını, zaaf ibraz edilecek zemanda olmadığımız halde gayet zaif hareket eylediğini ve kendisince bu ahval karşısında yapacak başka bir şey olmadığını söyledim.

§ Mahmud Şevketin isti'fası dahil ve haricde dürlu dürlu sui telâkkilere oğradı. Hakikî sebebe hiç kimse inanmıyor, yine tefsirlere gidiyorlar. Kendisini genc Türk kuvvetinin en büyük zahir ve istinad gâhı ad ediyorlar! Ne düşmanlık etdiğini bilmiyorlar. İşte bütün tarihler böyle yazılıyor.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Balkan harbi esnasında Alasonya ordusu kumandanlığına tâyin olundısa da isti'fa etdi. Yerine jandarmadan yetişme ve fünunı askeriyyeden bi behre ferik Hasan Tahsin Paşa [1] nasb edildi, bir eseri müveffekiyyet göstermeyerek Yunanlılar Selâniğe tekarrüb etdiler.

Mabeyn baş kâtibi Ali Füad Bey, serayda Mahmud Şevket Paşaya tesadüfle «niçün isti'fa ile kumandayı böyle na ehillere bırakmış oldunuz» diye ser zeniş edince o «canım efendim ne yapayım. Bu, benim şühretimi ve şerefi askerimi ihlâl içün yapılmışdı, şühretimi nasıl fida ederim?» demişdir. [2]

Paşanın cevabı itiraza lâyıkdır. Devlet ve millet oğruna her dürlu fida kârlığa katlanmak her hamiyyet sahibi, bilhassa — «şühretine ve şerefi askerisine» kani' olan — bir asker içün vacibdir. «şühret ve şeref» bu suretle isbat olunur.

Kumandanlığı kabul ile askerin başına geçüb Alasonyada büyük bir zafere nail olsaydı, düşmenle beraber «şühretini ve şerefi askerisini ihlâl» etmek isteyenleri de perişan ve devletü millete hidmetle bir kat daha ihrazı şerefü şan ederdi.

İfayı vazifeye muktedir olamayarak şühretini ve şerefi askerisini muhafaza edemeyeceğinden ürkdüğü içün mi kumandanlığı kabul etmedi, denilsc hakikate tevafuk eder mi?

§

Babı âli basılub — tercemei halinde beyan edildiği üzere — Kâmil Paşaya yazdırılan isti'fa nameyi [3] Enver Bey alub seraye

[1] Bu paşa, Yanyada jandarma kumandanı iken uygunsuz hareketlerinden Babı âliye şikâyet olunmasile — mekamı sadaretde bulunan — Said Paşa, vali Ahmed Eyyub Paşaya yazdığı telgraf namede şikâyetden bahs etdikden sonra «bu, nasıl âdemdir» süalini irad etmesile vali paşa «Hasan Tahsin Bey, bıyıklı, orta boylu, biyaz renkli.... bir âdemdir» cevabı acibini vermişdir.

Maiyyetinde bulunan bir jandarma kumandanı hakkındaki şikâyetin — uygunsuzluğa mâni' olmadığıçün — kendine teallûk eylediği zehabında bulunmuş olacak ki böyle hezl ve istihza vadisinde iradı kelâm etmişdir. Ahmed Eyyub Paşa gibi ciddî, müstakim, ve ehli meziyyet büyük bir askerin mesalihi devletde hezl ve istihzaye kıyamı o vaktin ricalince hayreti mucib olmuşdur.

[2] «Görüb işitdiklerim»

[3] Ordunun galeyan halinde bulunduğuna dair bir binbaşının Çatalcadan şehzade Abdülmecid Efendiye çekdiği telgraf nameyi sadrı âzama göstermek ve tedabiri lâzime ittihazını tebliğ etmek üzere padişah tarafından Babı âliye gönderilen ve hadisede hazır bulunan Ali Füad Beye Kâmil Paşa «Enver ile Tal'at geldiler. İsti'fa teklif etdiler. Yazdığım isti'fa namede «ciheti askeriyyeden vuku' bulan teklif üzerine» diye yazdığım halde «ehali» ta'birini de ilâve etdirdiler» demişdir. Ali Füad Bey, müahharen isti'fa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

götürdü, bir müddet sonra Halid Hurşid Beyle beraber geldi. İsti'fanın kabul olunduğunu Kâmil Paşaya ve Mahmud Şevket Paşanın sadarete tâyin içün seraye dâvet edildiğini ittihad ve terakki rüesasına tebliğ etdi.

Onunla beraber baş kâtib ve baş mabeynci seraye gitdiler. İttihadcılar tarafından mekamı sadarete intihab olunan esbak harbiyye nazırı âyandan Mahmud Şevket Paşa seraye geldi. Padişah, huzuruna kabul ve harbiyye nezareti inzımamı ve rütbei müşiri ile sadareti tevcih eyledi. [1912 — 15 safer 1331 — 10 kânuni sani 1329].

Böyle bir demi şurişde alay tertib olunsa — avamın tâbirile — her kes alay edeceğinden sarfı nazar olundu. Sadrı cedidde alay elbisesi giymedi. Hattı hümayunu hamil olan baş kâtib Ali Füad ve Enver Beyler otomobil ile gece zevali saat 8,5 de Babı âliye geldiler.

Dairede hattı hümayunu okuyacak kimse kalmadığından — usulün hilâfı olmağla beraber hasbezzarure — Ali Füad Bey tarafından sadaret dairesinin binek taşında okundu. Oradaki halk, sadrı cedidin ihtarı üzerine dağıldı.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mahmud Şevket Paşa

Kâmil Paşanın vuku'ı isti'fasına ve halü mevkiin müstağnii izah olan ehemmiyyetine binaen mesnedi sadaretin mücerrübül iktidar bir zat uhdesine tevcihine lüzum gö-

---

namenin suretini alub — mahzı isabet olarak — «Ggrüb işitdiklerim» e kayd etmişdir, etmeseydi zayi' olur, isti'fa nemenin tarzı muzlım kalır idi.

İsti'fa namenin sureti

«Huzuru âlii hazreti padişahi [*]

Ehali ve ciheti askeriyyeden vuku' bulan teklif üzerine huzuru şahanelerine isti'fa namei âcizanemin arzına mecbur olduğum muhatı ilmi âli buyruldukda ol babda ve katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyül emr efendimizindir. 10 kânuni sani 328

Sadrı âzam
Kâmil »

Sadrı âzamı — üstüne hücum ile — âdeta azl etdikden sonra ona isti'fs name yazdırılması, galiba usuli meşrutiyyeti muhafaza etmek maksadına müstenid olacak, bu hali garibi meşrutiyyet bile alkışlar!

Baskın yapan asker olmadığıçün «ciheti askeriyye» ta'biri Enver ve Tal'at Beylere ve onların — isti'fa içün icma'i ümmet vaki' olmuşcasına — ilâve etdirdikleri «ehali» kelimesi de Babı âlinin önüne getirilen ve her işe gelen eşhasa teallûk etse gerekdir ki bu da garaibden ma'dud olabilir.

[*] «Ye» yi acele ile unutmuş.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rülüb sizin iktidar ve kifayetiniz nezdimizde malûm ve müsellem olduğundan mesnedi sadaret, rütbei samiyei vezaret ve müşiri ile uhdenize tevcih kılınmış ve meşihati islâmiyyeye de münasib bir zatın intihabı der dest bulunmuşdur. Hey'eti cedidei vükelânın teşkilile tasdikimize arzını irade eylerim. Heman Cenabı hak, müveffak bilhayr buyursun âmin bihurmeti seyyidilmürselin.

15 safer 1331 10 kânuni sani 1328 Mehmed Reşad» [1]

Ali Füad Bey «Görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«Kâmil Paşanın isti'fasının ertesi günü ser yaver Salih Paşa, konağına gönderilerek möhri hümayun aldırıldı. Kâmil Paşa, yatakda olduğundan Salih Paşa, tarafı şahaneden tebliği selâm ile sbebi izamını, istifsarı hatır şeklinde göstermişse de möhri iadeye davranmadığını (!) görünce «hazır gelmişken möhri hümayun da iade buyrulsa» demiş. «Ben, iyi olunca gelir, bizzat takdim (!) ederim» demesi üzerine «halefinize ita buyrulacağı cihetle bu gün iadesi lâzımdır» diyerek möhri almaya mecbur olmuşdur.»

«Bizzat takdim» etmekden maksadı ne olduğunu bilemeyiz. Arebin «المعنى فى بطن الشاعر» dediği gibi biz de «الكامل [*] القصد فى صدو» deriz. Bununla beraber — o hengâmı şûrişde sadarete avdet edemeyeceğini pek iyi bildiği halde — möhri iadē etmek istememesi, hırsı pîriye ve hırsı cahe haml olunur.

Nitekim Muhtar Paşa da, möhrün iadesi tebliğ edildikde «yarın kutu ile beraber getiririm» diyerek iadeyi ferdaye ta'lik etmesinin, hırsı bîri ve hırsı cahdan ileri geldiği şübhesizdir.

Galiba Kâmil Paşa, «ferdaye ta'lik» maddesini, selefi Gazi Paşadan öğrenmişdir!

---

[1] Kabine şu suretle teşekkül etmişdir:

Sadrı âzam ve harbiyye nazırı	Mahmud Şevket Paşa
Şurayı devlet reisi	Prens Said Halim Paşa
Dahiliyye nazırı	Hacı Adil Bey
Hariciyye nazırı vekili	Atina sefiri sabıkı Muhtar Bey
Bahriyye nazırı	Çürük sulu miri liva Mahmud Paşa
Adliyye nazırı	İstanbul valii sabıkı İbrahim Bey
Maliyye nazırı	Divanı muhasebat reisi Rif'at Bey
Nafia nazırı	Bezarya Efendi
Evkaf nazırı	Hayri Bey
Ticaret ve ziraat nazırı	Aydın valii sabıkı Celâl Bey
Posta ve telgraf nazırı	Maliyye müfettişi Oskan Efendi
Mearif nazırı	Saruhan mutasarrıfı sabıkı Şükri Bey

Müahharen prens Said Paşa hariciyye nezaretine ve sadrı esbak Said Paşa şurayı devlet riyasetine tâyin olunmuşlardır.

Hayri Bey isti'fa etdiğinden evkaf nezareti vekâleti adliyye nazırı İbrahim Beye ilâveten tefviz edilmişdir.

[*] كوكس

§

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şeyhul islâmın intihab ve tâyini mekamı saltanata aid olduğu halde — Ali Füad Beyin ifadesine göre — intihab hususunda padişahla sadrı âzam arasında ihtilâf zuhur etdi. Padişah, Cemalüddin Efendinin ibkasını arzu ediyordu. Sadrı âzam, sabık kabine şeyhul islâmının kendi aralarında bulunmasını istemeyerek Şerif Ali Haydar Beyi ileri sürüyordu. Padişah da onu kabul etmiyordu.

Ali Füad Bey, Ali Haydar Bey, ilmiye tarikından olmadığıçün meşihate tâyin olunamayacağını söylemesi üzerine şeyhulislâm tâyini ertesi güne tâlik edildi.

Fetva emini Gürcü Hoca Numan Efendi zade Mehmed Es'ad Efendi intihab ve tâyin olunarak cum'a günü selâmlık resminden sonra sadrı âzamla ve Alayla Babı âliye gelerek hattı hümayun — mutad vech ile — sadaret müsteşarı Adil Bey tarafından okundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mahmud Şevket Paşa

Dünkü hattı hümayunumuzla bildirildiği vech ile mekamı sadareti uzmaye me'muriyetiniz icra olunmuş ve meşihati islâmiyye de ehliyyet ve fazileti cihetile Anadolu payelularından fetva emini Mehmed Es'ad Efendi uhdesine tevcih kılınmışdır. Cenabı hak, müveffak bilhayr buyursun âmin.

16 safer 1331 11 kânunı sani 1328 Mehmed Reşad»

Mahmud Şevket Paşanın beş aya yaklaşan müddeti sadaretinde kabinece iştigal edilen en büyük mes'ele, Balkan harbidir. Yukarıda da söylendiği gibi bu harbe dair erbabı vukuf tarafından yazılan kitablarda ve gazetelerde malûmatı kâfiye verilmiş olduğıçün ondan uzun uzadı bahse lüzum yokdur. bir kaç söz söylemekle iktifa etmek müvafıkdır.

Düveli muazzamanın Londradaki sefirlerinden mürekkeben bir konferans teşekkül etdi. Düveli muharibe ve devleti Osmaniye tarafından da mürahhslar tâyin olundu. Uzun münakaşelerden sonra Mericin, Ak denize munsab olduğu mahallin şark cihetindeki İnüzden Kara deniz sahilindeki Midyeye kadar bir hat çekilerek Edirne dahil olduğu halde — Arnavudlukdan maada — bütün Rum İlinin müttefik devletlere, Giridin Yunana ve İtalyanların işgali altındaki adalardan başka adaların tâyini mukadderatının ve Arnavudluk idaresinin teşkilinin düveli muazzamaya havalesi ve müteferriatı hakkında konferansca verilen karar, devleti Osmaniyeye de tebliğ olunmuşdu.

Kâmil Paşanın riyasetindeki meclisi vükelâde cereyan eden müzakerat üzerine devletlerin notasına — bazı tadilât ile — verilecek

TARIHVEMEDENIYET.ORG

cevab kararlaşdırıldıkdan sonra şeyhulislâm Cemalüddin Efendinin musırrane teklifi üzerine muhtelif sınıflara mensub ricalden intihab olunan hey'et, Beşiktaş serayının üst katındaki salonda toplandı. Harbe devamın kat'iyyen mümkin olamamasından dolayı sulhun akdi takarrür etdi. [1]

Tanzim olunan notanın tercemesi meclisi vükelâde okunacağı sırada baskın vuku' buldu

Cemalüddin Ffendi «hâtıratı siyasiyye» de, baskının Edirneyi Bulgarlara terk etmekden ileri geldiği yeni kabinece vilâyetlere bildirilmiş ise de notada buna dair bir kelime bulunmayub Edirnenin bi taraf bir İslâm hükûmeti şekline ifrağı sureti teklifde derc olunduğundan bahs etdikden sonra

«.... Her dürlu fida kârlık ihtiyarile harbin biraz daha temdidi cihetine gidilse dahi mal ve asker telef etmekden başka bir semere istihsali imkân haricinde idi. Nitekim Kâmil Paşa kabinesini iskat ile mevkiini işgal eden Mahmud Şevket Paşa hey'ti hükûmeti, şunu bunu satarak ve bin belâ ile şuradan buradan para tedarük ederek tekrar harbe girişdi. Çatalca ilerusında ve Gelibolu ve Bolayır havalisinde askerce mühim telefat verdikden ve isti'nafı harbe kadar mukavemetde sebat eden Edirne, İşkodra, Yanya mevaki'i müstahkemesini bir kaç milyon lira kıymetinde olan bütün esliha ve mühimmatile düşmenin pençei istilâsına düşürdükden sonra salifüzzikr şeraiti sulhiyeyi aynen kabul ve imzaye mecbur oldu.»

Ve

«Hey'eti cedide [Mahmud Şevket Paşa kabinesi] hareketi vakıasını enzarı umumiyye meşru' gösterebilmek içün selefi olan kabineye isnad etdiği tühmet ve kusuru bilâhare kendisi ihtiyare mecbur oldu. Zira mütarekeyi fesh ile dört beş ay kadar bilâ faide harbe devam ve bu yüzden mal ve askerce pek çok zayiat ve telefat ile enva'i müşkilâtı iktiham etdiği halde hiç bir şey'e müveffak olamayarak nihayet Avrupalıların teklif etdiği Midye — İnüz hattından ötesinin yani Edirne dahil olduğu halde bütün Rum İlinin düveli müttefikaya terkini kabul ve imza eyledi.»

diyor.

Mahmud Muhtar Paşa «üçüncü kol ordusunun muharebatı» isimli eserinde, Mahmud Şevket Paşanın mevki'i tatbika koyduğu teşkilâtı cedidenin, orduyu tanzim ve takviye değil, bilâks sabıkına nisbetle idaresi müşkil bir hale getirdiğini ve bu def'aki inhizamın başlıca esbabından biri olduğunu söyliyor.

[1] Mes'uliyeti münhasaran vükelâye aid olan bu mes'eleye başkalarının karışdırılması caiz olmadığına dair harbiyye nazırı Nazım Paşanın muhalefeti vadisinde Mahmud Şevket Paşa da itiraz ile davete icabet edemeyeceğini tezkire ile sadrı âzama bildirdiğini Cemalüddin Efendi söyliyor. Gazeteler ise rahatsizliğinden dolayı tahriren itizar etdiğini yazmışlardır. Hakikaten rahatsiz olub da umumî meclise gelmemiş ise — ittihad cem'iyyetinin tertib etdiği ilâcla — ertesi gün kesbi afiyet! etmiş ki gece Babı âliye vürud ve mekamı sadarete kuud etmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Cemalüddin Efendi, Mahmud Muhtar Paşanın bu hususdaki beyanatını tasdik ve takdir ile nakl etdikden sonra şu sözleri söyliyor:

«.... Muharebatı adidede bulunarak isbatı iktidar eden füdalayı ümerayı askeriyyemizin bazısından mesmu'ı âcizanem dahi bu merkezde olub teşkilâtı mebhusün anhayı tatbik ve mânen Bulgaristanı tehdid içün Mahmud Şevket Paşanın mukaddema Edirne ile Istanbul arasında yetmiş bin kişilik bir ordu tahşid ederek icra etmiş olduğu manevra bu hakikati temamen göstermişdir. Zabitanın teşkilâtı mezkûre ile isti'nas edememelerinden naşi ordunun sureti matlubede idaresi ve erzak ve levazimi sairenin kıt'atı askeriyyeye muntazamen sevk ve isali kabil olamadığından bir muharebe şeklini tasvir ve irae eden bu manevrada askerce açlıkdan ve hastelikden hayli telefat vuku' bularak payi tahtda koleranın telkih ve sirayetine sebeb olduğu ve Bulgarlara da za'fı idaremizi göstererek bilâhare bizimle harb etmeğe cür'etlerini istilzam eylediği eshabı vukufe gayri hafidir.»

Eski tarzda müsecca' söyleyeyim, bizde bir birine azvi kusur, öteden beri ehemmi ümurdur. Onlar zan ederler ki azvi kusur ile kendileri tebriei zimmet ve ötekileri giriftarı mes'uliyet etmiş olurlar.

Bu hale karşı erbabı hıbret

«Zehi tesavvuri batıl, zehi hayali muhal»

mısraını kıraet eder. Her hakikati — er gec meydane çıkaran — zeman ise sabru teenni tavsiye eyler.

Ümur» ammeyi hakkile tesviyeye kudretleri ve bir guna tecribeleri olmadığı halde hırsı cahe kapılarak nefslerinde — şimdiki tâbiri acible — «olağan üstü» liyakat ve meziyyet tehayyül eden hırsı cah malûlleri, yakaladıkları işin başına geçince — baziçei etfal sandıkları devlet ümurunun müşkilâtı guna gun ve kendilerinin acz ile muhat olduğunu görünce ne yapacaklarını şaşırırlar ve şaşkınlıkla devlet ve milleti enva'i mehalike sevk ederler ki telâfii ma fat — ihyayı emvat gibi — muhal olur.

«Eski bir mısraı irad ederek Bahsi artık burada hatm edelim»:

«Hadisi zülfünü anma yılan hikâyesidir»

Mahmud Şevket Paşa kabinesinin meşgul olduğu işlerden bazıları şunlardır:

İngiltere devleti ile Osmanlı devleti arasında ihtilâflı olan mes'eleleri hal etmek üzere sadrı esbak Hakkı Paşanın Londraya izamı, İran devletile münazealı olan hudud işinin — İngiltere ve Rusye devletlerinin tevassutile — halli ve vilâyat kanunu ile hukukı tasarrufiyeye aid kanunların — meclisi meb'usanın toplanmasını beklemeyerek — müvakkat kanun şeklinde tatbikı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Sevket Paşa [11 haziran 1913 — 6 receb 1331 — 30 mayıs 1329] çarşanba günü sabahı — mutadı vech ile — harbiyye dairesinde nezarete aid ümur ile bir müddet meşgul oldu. [1] Zevali saat 11,5 da yanında ser yaver Eşref ve yaver İbrahim [2] Beyler ve uşağı Kâzım Ağa olduğu halde Babı âliye gitmek üzere otomobile bindi. Tramvay hattında Divan yoluna çıkacak dar ve ta'mir edilmekde olan yol, üzerinde duran gira arabası ve tehlil ve tekbir ile — Gedik Paşada Divanı âli mahallesinden — getirilen Seraylı Hanım namında birinin cenazesi ile büsbütün sıkışdığından otomobil durmağa mecbur oldu.

Emin Bey mahallesine giden yol üstündeki çeşmenin sağında — tamire muhtac olmak behanesile — üç saatden beri beklemekde olan otomobildeki iki şahs ile diğer iki kişi tarafından paşanın otomobiline doğru rovelver atılmağa başladı. Kurşun paşanın sağ yanağına isabet etdi. Eşref Bey, telâşla dışarı fırladı. Atılan kurşunlardan aldığı yaraların te'sirile İbrahim Bey heman vefat etdi. Eşref Bey ve Kâzım Ağa, canilere karşı isti'mali silâha başladıkları sırada ağa canilerin kurşunlarından mecruh olarak yere serildi. Eşref Beye ve şöföre kurşun isabet etmedi.

Canilerden biri, elini otomobile uzatarak üç kurşun daha atdıkdan sonra arkadaşile otomobile binerek sür'atle sur haricine kaçdılar.

Paşanın otomobili harbiyye dairesine götürüldü. Bihuş bir halde şurayı askerî dairesine çıkarılarak tedavisine başlandı. Son mermi, sağ şakağını delerek beynini tahrib etdiği görüldü. Yarım saat sonra vefat etdi.

Vak'anın şuyuı üzerine halkda heyecan hasıl olarak kaçışmağa başladılar. O civardaki ve büyük çarşıdaki dükkânlar sahibleri tarafından kapatıldı.

Ertesi gün cenaze fevkalâde ihtifal ile Ayasofya musallasına nakl olundu. Öğle namazını müteakiben cenaze namazı eda edildikden

[1] Şehadetinin 36 ncı yılı münasebetile «Şehab Balcı oğlu» imzasile «Akşam» gazetesine [11 haziran 1949] yazılan mekalede paşa, perşenbe günü akşamı Üsküdardaki evine gidüb cum'a ertesi sabahı döndüğünü, diğer geceler harbiyye dairesindeki küçük odasında yatdığını ve hadise sabahı İstanbul muhafızı Cemal Bey [paşa] gelüb bu gün kendine sui kasdde bulunulacağı ihbar olunduğundan ve Babı âliye giderken yolu değişdirmek, ya hud fazla emniyyet tedbiri alınmak lâzım geleceğinden bahs etmiş ise de paşa kulak vermediği Süfori İsmail Hakkıdan naklen beyan olunmuşdur.

[2] İbrahim Halil Bey, tüccardan Tevfik Efendinin oğludur. Küçük Pazarlıdır. Bahriyye mektebinden 1905 [11 teşrini evvel 1321] de çıkdı. İki sene sonra mülâzimi evvel oldu. Bahri ahmere gitdi. Barbaros vapurunda bölük, Kosuva vapurunda güverte zabitliği etdi. Takriben yirmi beş yaşında idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sonra yine muhtşem alayla ve arkasında yaver İbrahim Beyin cenazesi buluduğu halde Hürriyyeti Ebediyye tepesine götürülerek defn olundu.

§

Basılmış eserleri

1 — Devleti Osmaniyenin bidayeti te'sisinden şimdiye kadar Osmanlı teşkilât ve kıyafeti askeriyyesi. [1]
2 — Logaritme cedveli risalesi.
3 — Usuli hendese.
4 — Hendesei mücesseme.
5 — Fenni esliha.
6 — Sefer ber zabitane mahsus muhtıra.
7 — 9,5 milimetrelik mavzer tüfenkleri risalesi.
8 — Küçük çaplı mavzer tüfenkleri [atlası da vardır.]
9 — Mükerrer ateşli tüfenkler.
10 — Ihlamurlar altı. [Fransa üdebasından Alfons Karın bu namdaki romanının tercemesidir]. [2]

§

Hamil olduğu nişanlar

Birinci rütbe Osmanî, mürassa' Mecidi nişanları. Altun ve gümüş imtiyaz, altun liyakat, sanayi' ve Yunan muharebesi madalyaları.

İtalyanın birinci rütbe kuron ditali, Avusturyanın birinci rütbe Ayjerne krone, Sırbiyenin birinci rütbe sen sava nişanları.

*
* *

Mahmud Şevket Paşa, neslen «Çiçen» dir. Ailesi Bağdada hicret ve orada ikamet etdiğinden Areb ad olunmuşdur. Hattâ harbiyye mektebinde iken arkadaşları tarafından «Areb Mahmud» namile yad edilirdi.

[1] Paşa, Selânikden «miratı sicilli me'murini Osmaniye» isimli esere gönderdiği tercemei halinde «3 cildden mürekkeb ve derdesti tabı'dır» diyor. Yalnız iki cildi basılmışdır.

[2] Erbabı tedkikden Nurullah Pertev Bey, paşanın âsarına dair verdiği verakada «Alfonsun âsarından Türkceye ilk terceme eden Mahmud Şevket Paşadır. Bu eser, Avni İnsel Bey tarafından tekrar terceme ve yeni yazı ile tab' edilmişdir» diyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zeki ve gayur olduğundan tahsil devresinde talebe arasında temeyyüz etdi. Sınıfının birincisi olarak erkânı harbiyye mektebinden şehadet name aldı.

Mektebde bir müddet muallimlik etdikden sonra Almanyaya gönderildi. Orada dokuz on sene kalarak askerî manevralarda ve top tecribelerinde bulundu. İlmî nazariyatı, ameliyat ile takviye etdi.

Almanyalı Kampöfner ve Fon der Golç'un refakatlerinde hidmet etmesi de malûmetının tekemmülünü mucib oldu.

Top hane tecribe ve muayene dairesi riyasetine aid vezaifle meşgul olarak o vakte kadar ümurı mülkiyyede istihdam olunmadığı halde en karışık bir zemanda Kosuva valiliğine, daha sonra Rum İli vilâyatı müfettişi umumiliği vekâletine tâyin olunub mülkî işlere bir derece kesbi vukuf etdi.

Asıl iştihari — ecnası muhtelifeden mürekkeb ve Hareket ordusu namile mülâkkab — ordunun kumandanlığile payi tahta vürudundan başladı.

Yukarıda söylendiği üzere «miratı sicilli me'murini osmaniye» isimli esere gönderdiği tercemei halinde — bu kısmı elbette kendi yazmamışdır — İstanbulun Fatihi Sultan Mehmedi sani hazretlerine sani ve fethe dair hadisi şerifdeki «ni'mel emir» unvanı seadet nişanına mazharı bi müdani şeklinde arzı enzar ve «muzafferen Der seadete duhul ile milleti Osmaniyeyi pençei izmihlâlden tahlis buyurdukları» izbar olunmuşdur.

Yine o «Mirat» ın hey'eti tahririyyesi tarafından «mücahidi hurriyyet Mahmud Şevket Paşa ve Hareket ordusu» namile 1327 de neşr edilen risalede şu sözler görülüyor:

«İşte size fıtratı ulviyenin vasi' bir tecelli gâhı: mücahidi hürriyyet Mahmud Şevket Paşa! değil yalnız Osmanlıların, bütün cihanı medeniyyetin mesami'i takdir ve ıttılaını tezyin ve teşnif eden bu ismi mübeccelin müsemmasını, icraatı ahirei fatihane ve münciyanesile tarihi osmaniye bir sahifei mübahatı zerrin bat ilâve eyleyen «Mahmud Şevket Paşa» medluli meali intimasını şu beş on gün içinde işitmeyen hiç bir ferd kalmamışdır.

Ammei müştakanı hürriyyetin, kâffei dil teşnegânı meşrutiyyetin sahai kulubı minnet ve tebciline rekz edilmiş bir heykeli mahmidet ve mefharet olan bu vücudı nadirilmevcudi tasvir ve timsalile, tercemei halile bütün vatan daşlara tanıtmak için [1] şöyle bir risale yazub neşr etmeği ecelli vecaibi hamiyyetden ad eyledik.

Derc edilen fotoğrafilerinden dahi anlaşılacağı üzere Mahmud Şevket Paşanın, bu gazii bi hemtanın kaddü kameti uzuna karib ve kâffei hututı vechiye ve âzayı bedeniyesi matbu' ve mütenasibdir. Mesamatı dekaik ve gavamızı ümure nafiz olan gözleri, o iki nur parei siyah, kemali irfan ve kiyasetine dal ve bütün evza' ve harekâtı kahremananesi mekânet ve rezanet ve ciddiyyeti kâmilesine beraati istihlâldir.

[1] Demek ki o vakte kadar vatan daşlar tanımamışlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Her hangi bir mes'eleyi tevzih ve teşrih içün natıka zibi fesahat olsalar muhatablarını der hal teshir ve hayran ederler. Şehidi hürriyyet Muhtar Bey merhumun makberesi başında irticalen irad eyledikleri nutkun samiai samiinde hasıl eylediği te'siratı kalemle izah eylemek mümkin değildir.

Her fıkrası selâsete, her cümlesi icaz ve belâgate bir misal teşkil eden o sözlerin te'siri icaz kârisi ile değil midir ki 31 mart hadisei müellimesi üzerine koca bir ordu, 24 saatde hali hazariden hali sefer beriye girdi?

Yine o sözlerin te'sir ve feyzi teshiri sayesinde değil midir ki binlerce Rum İli baba yiğitleri, Cağal oğlu caddelerinde, Taksim meydanlarında taharrii perii şehadete mecbur oldu?

Yine o sözlerin te'siri ile değil midir ki anasır ve emzicei muhtelifeden terekküb eden Hareket ordusu kahramanlarından payi tahtımızın bir ferdi bile rencide olmadı?

Büyük kumandanlara hâs olan büyük bir vekar ve temkin ile diplomatların şiarından olması icab eden azîm bir mahviyyet ve nezaketi nefsinde cem' ve mezc eyleyen Mahmud Şevket Paşa, askerin önünde — Napolion gibi — mahir bir saikulceyş kesilir, valilik sandalyasında Midhat Paşa kadar bir siyasii muktedir olduğunu gösterir, mehafili ilmiyye ve fenniyyede hallâli müşkilât olur, mecalisi hususiyyede musahabati, müvaneseti hırzı can edilür.» [1]

Bir âdemin hali hayatında, ba husus — zemanın ilcaatile — müntehayi ikbale itilâ eden bir mukbili rüzgârın devrei şevket ve kudretinde yazılan sözlere, — hakikate makrun olsa da — hakikat, ekseren yan bakar.

Tarihe ve hakikate hidmet etmek isteyenler, nefslerini müdaheneden ve riya ve süm'adan ve ahlâfın fikrini tağlitden muhafaza içün yazacakları sitayiş kârane sözleri, âtiye bırakmalı ve yazılarında senada ifratdan mücanebet ve hakku adle ve itidale riayet etmelidirler.

İkbal, — mıknatıs ile kıyas kabul etmeyecek derecede — cazibdir. Hele tuli emel ve hırsı malü cah sevdayi bi sudıne mübtelâ olanları cezb etmede ve niçe ümmid ve emel ile — haddi marufun fevkinde — gassü semin [2] sözler söyletmede en büyük âmildir.

Merhumun bir şevket meab mertebesinde ikbal ve iclâle Mazhar Şevket Pasa olduğu eyyamda yazılan — yukarıdaki — sözler, şehadetinden sonra, yani garaz ve ivazdan müberra bir zemanda yazılsaydı tarihle beraber biz de memnun olurduk.

Bu satırları okuyanlardan biri

«Unudurlar seni bi çare heman olmaya kör»

mısraını irad etse malûmı ilâm ve erbabı vefa ve hamiyyetin teessürini istilzam etmiş olur. Çünki o, bir hakikatı mahzadır ve hiç bir devrede tebeddül etmez.

«Mukbile eyler tekâpu, müdbire etmez nikâh
Âdeti ebnayı devran böyle kallâşanedir»...

---

[1] «Medhe dair başka bir söz kalmadı
Kalsa elbette yazardı dalkavuk»

[2] غث و سمين

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Şevket Paşa aleyhinde idarei kelâm edenlerden biri, Mahmud Muhtar Paşadır. «Maziye bir nazar» adlı eserinde, 31 mart hadisesinden ve idarei cedidenin teessüsünden bahs etdikden sonra diyor ki:

«.... Bu iadei meşrutiyyet, çar çabuk daimî bir askeri diktatörliğine münkalib oluyordu ve bir takım genc ve ihtilâlci zabitin kendi ellerinde muti' bir aleti ihtiras olmak üzere başlarına geçirdikleri harisi cah (!) Mahmud Şevket Paşa, ittihad ve terakki cem'iyyetince dahi benimsenilerek her tarafda baş gösteren bir istibdad ve teaddi siyasetinin mümessili kesildi. Artık memleket bir idarei örfiye ve cebrî intihabat devresine girdiğinden ne hürriyyeti kelâm, ne serbestii matbuat, ne de fırkai muhalife namına ortada bir şey kaldı.»

Bu fıkranın notunda da diyor ki:

«Hakkı Paşa kabinesinin idarei örfiyeyi kaldırub hali tabiiyi iade etmek hakkındaki tasavvuru, harbiyye nazırı bulunan Mahmud Şevket Paşanın idarei örfiye olmadıkca kendini hali emniyyetde görmeyeceğini beyan ederek muhalefetinden dolayı akim kalmışdı. Filhakika paşa ve avenesi isti'mali cebr etmedikce muhafazai mevki' eylemeleri müstehil idi.»

Yine o paşa, yine o eserde diyor ki:

«Hareket ordusu İstanbula girüb Mahmud Şevket Paşa, işleri ele alalıdan beri ordu, ittihad ve teraaki yedinde bir aleti tegallüb olmağa ve nizamı inzibate riayet gitdikce azalmağa başlmışdı.»

«Eski bir nazırın siyaset hâtıraları» başlığile «Tan» gazetesine [1] derc edilen hâtırada deniliyor ki:

«Mahmud Şevket Paşa merhum, 31 hâdisesinden sonra vekayiin sevk ve te'siri altında olarak «Hareket ordusu kumandanı» unvanile kanuni mevzularımız haricinde kendiliğinden fevkal'ade bir iktidar hasıl etmiş idi. Bu gayrı tabiî vaziyet, Hüseyn Hilmi Paşa kabinesi isti'fa edinceye kadar devam etdi. Fekat Hakkı Paşa merhum, bu kanunsuz durumun ta'dili şartile kabine teşkili vazifesini kabul etmiş ve Hakkı Paşanın yeni kabinesinde Mahmud Şevket Paşa, harbiyye nezaretini der uhde eylemişdi.»

Mahmud Muhtar Paşa, diyor ki:

«Hakkı Paşa kabinesini, dahiliyye nazırı Tal'at Beyle birlikde istediği vadiye sevk eden Mahmud Şevket Paşa ....»

Hakkı Paşanın tercemei halinde mufassalan yazıldığı üzere Mahmud Şevket Paşanın, harbiyye nazırı iken Trablusı Garbdeki askeri Yemene göndererek ve esliha ve mühimmatı İstanbula getirerek — devletin Afrika kıt'asında yegâne mülki olan — o mühim hıttayı esbabı müdafaadan tecrid ve öteden beri fürsat gözeten İtalya devletine âdeta teslim etmesinden dolayı ta'n ve tarizda bulunanlar, her vech ile haklıdırlar.

[1] 21 kânuni sani 1937

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Arnavudlukdaki na beca hareketlerden dolayı da bessi şekva edilmekdedir. Bu cümleden olarak şeyhul islâm Cemalüddin Efendi de «hâtıratı siyasiyye» sinde hükûmetin yolsuz muamelelerile Arnavudların ısyan etdiklerinden bahs etdiği sırada diyor ki:

«... Arnavud meb'uslar, evveli emrde evamiri hükûmete itaatin vücubını Arnavudlara tefhim edebilecek bir hey'eti nasıha gönderilmesini ve tariki muhalefetde ısrarları tahakkuk etmedikce bir çok müslümanın irakai demile Rum İlinin miftahi mekamında olan Arnavudluğun mahv ve perişan edilmemesini teklif ile istirhamatda bulunmuşlar ise de fırkai ekseriyet ve hükûmetce kabul olunmadı Mahmud Şevket Paşanın kumandası altında bir ordu sevkile Arnavudlar şiddetle te'dib ve bir çoğu zevceleri yanında alenen darb ile haysiyyeti milliyyeleri izaa ve tahkir edildi ve ellerinde ne kadar silâh var ise zinet eslihasına varınca müsadere olundu. Gerçi hükûmet, Rum İlinin öteden beri bir kal'ai ahenini ad olunan Arnavuduluğu darb ve tenkil eylemekle âlemi osmaniye karşı iraei kudret ve satvet etdi. Emma bundan hakikatde Balkanlar müstefid ve Osmanlılık âlemi mutazarrır oldu.

§ ... İşte Hakkı Paşanın meclisi meb'usan kürsüsünde Osmanlı tacının bir pırlantası tabirile tavsif etdiği Arnavudluğu, o tacı muhteşem ve muazzamdan koparub atan bu tedbiri gayrı makule, Balkan hükûmetlerini aleyhimizde ittifaka sevku teşci' ederek bilâhare bütün Rum İlinin elimizden çıkmasını müstelzim olan esbabın başlıcalarından biridir.»

Cemalüddin Efendi — kendinin de içinde olduğu — Kâmil Paşa kabinesinin harekâtını müdafaa ederken şu sözleri de söyliyor:

«... İnüz — Midye hattından itibaren Edirne de dahil olduğu halde Arnavudlukdan maada bütün Rum İlinin düveli müttefikaya terkini kabul ve imza eden Mahmud Şevket Paşa kabinesi olduğunu inkâra mecal var mıdır?»

Yukarılarda bahsi geçen Salâhüddin «Bildiklerim» de katlden bahs ederken diyor ki:

«... Mahmud Şevket Paşanın şu suretle vefatları mucibi teessüf ise de müşarün ileyhin ibtidayı inkılâbdan vefatlarına kadar ittihad ve terakki cem'iyyeti rüesayı şeriresinin âmal ve mekasidi hainane ve cinayet kâranesine iştirak ve yardım etmesi neticesi olarak bu vak'ai katli, âdeta kendileri ihzar etmişlerdir.

§ Mahmud Şevket Paşanın vefatı, ittihadı müessisin ve rüesasının mânen memnuniyetini mucib olmuş ve müşarün ileyhin ziya'ı ebedîsinden sonra kendilerince büyük tanıdıkları ve çekinecekleri kimse kalmadığından sahnei hükûmet ve memleketde hun rizane ve mecnunane muamelât ve harekâtı gayrı makbule ve gayrı lâyikaya başlamışlardı.»

O devrde yaşamış ve ümuru devletde müstahdem bulunmuş olduğum halde bu dürlu sözlere karşı ne söylemek lâzım geleceğini tâyin edemiyorum. Zira ben, ittihad hükûmetinin zavahiri muamelâtına vakıf ve bevatımı harekâtnıdan bi haber olduğum içün — Kâmil Paşanın ve diğer bazı zatların «ricalülgayb» dedikleri — rüesayı cemiyyet ve — onların mevki' iktidarda bulundurdukları — vükelâ ve ricali

TARIHVEMEDENIYET.ORG

devlet arasındaki münasebatın hakikatini ve «âmali hainane» lerine, ya hud mekasidi sadıkanelerine ne suretle «iştirak ve yardım» edildiğini bilmediğim içündür ki bu hususda ne söyleyeceğimi bilmiyorum.

Mahmud Şevket Paşayı mekamı sadarete getiren o rüesa olduğundan katlinin kendilerince «mânen memnuniyeti mucib» olmasına sebeb nedir? Harbiyye nezaretinden kaldırdıkları gibi mekamı sadaretden de kaldırmağa muktedir oldukdan başka paşa, onların âmal ve mekasidine hâdim ve rızalarını tahsile mukdim iken katlinden niçün memnun olsunlar?

Esasen kendilerinden «büyük tanıdıkları ve çekinecekleri kimse» yokdu ki onu büyük tanısunlar ve çekinsünler.

Cem'iyyetin ileri gelenleri — yukarıda görüldüğü üzere — seraye azimetle meşhur levazım reisi İsmail Hakkı Paşanın [1] İhtilâsatından dolayı — âmiri sıfatile — meclisi meb'usanda kendinin «paçavraya çevrileceğini» söyleyüb nezaretden isti'fa etdirdiklerini haber verdikleri halde Cavid — hâtıratında isti'fadan bahs ederken — «kendini genc Türk kuvvetinin en büyük zahîr ve istinad gâhı ad ediyorlar. Ne düşmanlık (!) etdiğini bilmiyorlar» diyor.

Bu «düşmanlık», muhtelis levazım reisini himaye etmesi midir, yoksa cem'iyyetlerine düşmenlik ad etdikleri gayet mühim diğer bir madde midir, izah etmiyor.

Lutfi Simavî «muktedir, faal, afif ve büyük vatan perver» sıfatlarile tekrim etdiği bu zate karşı ittihad ve terakki cem'iyyetinin muamelesi «gayet çirkin ve şayanı nefret» ve onun «sahnei faaliyetden çekilmesi, mebdei felâketi memleket» olduğnnu söyliyor.

Bu halü kaller karşısında hakikati bulmak ve lehde, ya hud aleyhde bir hükmi muhik vermek nasıl kabil olabilir? hangi mes'elede olursa olsun, muhik ve kat'î bir hükm vermek, o mes'elenin hakikatini bilmeğe mütevakkıf değil midir?

Mahmud Şevket Paşanın, sadaretle harbiyye nezaretini şahsında cem' etdiği hengâmda işidirdik, padişahın şahsan ve vaziyyeten aczini anlatmak içün — istihza, ya hud ciddî olarak — söylerlerdi:

Sultan Mehmed Reşad merhum, paşadan ihtiraz etdiğiçün kendinden bir şey istirham olunsa «Mahmud Şevket Paşa hazretlerinden reca (!) edelim de yapdıralım» der imiş.

[1] Aradan yıllar ve — şühreti mürtekibanesi ayyuka çıkan, — bu reis paşanın başından bir çok şey gecdikden sonra bir gün sadrı esbak Ahmed İzzet Paşanın evinde tesadüf etdim. Mülkî ve askerî bazı rical hazır idi. O, en aşağı mevkide oturdu. Hane sahibi yüz vermedi. Uşak, getirdiği kahveyi evvelâ ona sunmağa davranırken İzzet Paşa alenen men' ederek bana verdirdi. Onun yerine ben sıkıldım. İzzetin, müstekimlere aid ve sakimlerden mütebaid olduğunu o gün de öğrendik.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu rivayetin sıhhatini isbat etmek müşkil ise de padişahın ondan «ürkdüğü» Ali Füad Bey merhumun beyanatile de sabitdir.

Merhum, «Görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«Zatı şahane, Mahmud Şevket Paşanın çehresinin korkuncluğu (!) ile beraber sert ve sür'atli adımlarla sofadan geçerek ve ayağındaki mahmuzlu çizmelerle parkeleri çatırtarak huzuruna gelişinden âdeta ürkerdi. Hareketi sabıkasını [1] tahattur ve sadaretle harbiyye nezaretinin uhdesinde ictimaından tevahhuş ederek ara sıra «baş kâtib, bu adam sadaretle harbiyye nezaretini brilikde idare edemiyor. Bari sadaretden çekilse de harbiyye nezaretinde kalsa» derdi. Maa mafih yüzüne karşı hüsni muamele ve iltifat gösterirdi. Hattâ dahiliyye müsteşarlığında bulunduğum sırada bir akşam ziyafeti seniyyeye dâvet ve bazı zevat ile beraber sureti hususiyyede huzuruna kabul etdikde Mahmud Şevket Paşa da yanında idi. Bize hitaben «harbiyye nazırı paşa, devletin bir ordusudur» diye hakkında beyanı itimad etmişdir.

Müşarün ileyh, haddi zatında, kâr güzar bir adam olmakla beraber göründüğü gibi korkunc değildi. Bilâks cesareti az ve bazı hususda ihtiyatı fazla olub eğer hayatda ve mevki' iktidarda kalmış olsaydı Edirneyi istirdad için teşebbüsde bulunmaya cesaret edemezdi. Kendisini yakından tanıyanlar da bu ciheti itiraf ve tasdik etmekdedirler.»

Paşa — «Dehri» nin aşağıdaki kasidesinde söylediği — «devri Ramses tuhfesi mumya» ya benzeyen çehresi ve «rişi müstesna» sı ile — padişahın ürkdüğü kadar — korkunc idise de hususi meclisinde bulunanlar, korkunc hiç bir halü kali olmayub bilâks halü kali ile kalbleri cazib, nazük ve mütevazı' olduğunu söylemekdedirler.

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«Fedaili ahlâkiyyesi ve vatan perverliği müsellem olan Mahmud Şevket Paşa, iyi bir erkânı harb zabiti [1] idi. Mükemmel Türkce yazar ve Arebceden başka Almanca ve Fransızcayı sühuletle tekellüm ederdi. Ahvali memlekete vakıf olan bu zat, pek mukdim, hassas, terbiyeli, nazük, mütevazı' idi. Arnavudluk mes'elesinde maatteessüf müşarün ileyh de büyük hatalarda bulundu. Kuvvei mümeyyizesine fevkalâde itimadım olan ve ibtidayı meşrutiyyetden beri bed bin görünen biraderim Şükrü Paşa, Mahmud Şevket Paşanın sadareti ümmidin fevkinde idare etdiğini ve vaktile zabitane ve bazı kimselere karşı müşahede olunan za'fından kat'iyyen eser görülmediğini ve ber hayat olsa idi memlekete pek nafi' hidemat ibraz edeceğini beyan etmişdi. Ayni mülâhazatı bi taraflığile tanınmış olan bir çok zevatdan da işitdim »

Simavînin ifadatına karşı bir kaç söz söylemek zaruridir. «İyi bir erkânı harb zabiti» olduğunu, hariciyye mesleğinden yetişerek askerlikle münasebeti olmayan bir zat, takdir edemez. Takdir, fünunı askeriyyede mütehassıs olan ve paşa ile teşriki mesai eden erkânı harbiyye ricaline aiddir.

[1] Hareket ordusile gelişi ve biraderinin hal' [خلع] edilişi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Mükemmel Türkce yazdığını» da mükemmel Türkce yazanlar, tâyin edebilirler.

Arebin «اعط القوس باريها» darbı meseli muktezasınca her işi ehline tevdi' etmek lâzım gelir. Ehlin vereceği hükm, istinaf ve temyize hacei kalmaksızın kesbi kat'iyyet eder.

«Ahvali memlekete vakıf» olduğundan bahs edilen bir zatın «Arnavudluk mes'elesinde büyük hatalarda» bulunmaması iktiza ederdi. Çünki «büyük hatalar» ademi vukufdan tevellüd eder.

«Sadareti ümmidin fevkinde idare etdiği ve «ber hayat olsa idi memlekete pek nafi' hidemat ibraz edeceği» iddiasının kabulü, ikamei şühud ile isbate, bilhassa keşfi istikbal hassasına malik olmağa mütevakkıfdır.

Isbat eylemeyen iddia, kavli mücered mertebesinde kalır, bir hakikat ifade edemez.

Yukarıda görüldiği vech ile Ali Füad Bey, paşanın «cesareti az olub eğer hayatda ve mevki' iktidarda kalsaydı Edirneyi istirdad içün teşebbüsde bulunmağa cesaret edemeyeceğini ve kendini yakından tanıyanlar da bu ciheti tasdik» edeceklerini söyliyor.

Baş mabeynci ile baş kâtibden hangisinin sözüne itimad edelim?

Malûmdur ki erbabı hükûmet içün cebanet ne kadar merdud ise cesaret o nisbetde memduhdur. Cesaretden mahrum olanlar, fürsatdan istifade edemezler. Devlet ve millete aid fevaidi fevt ederler.

Aklı selime muhalif olan cesaret, şübhe yok ki mucibi hasaretdir. Her şeyde ihtiyata riayet elzemdir. Fekat ihtiyatı, cebanet derkesine indirmek, aklü hikmete münafidir ki neticesi husrandır.

İlmelyakin bilmelidir ki cesaretle mücehhez olan muzafferdir. Cesaretden mücerred olan müdemmerdir.

Areb şairi, ne güzel söyliyor:

«من راقب الناس مات هماً
وفاز باللذات الجسور»

Bu sözler, merhum paşaya ta'riz içün söylenmiyor, Simavî ye Füad Beylerin beyanatına karşı söylenmesi tabiî olan sözler söyleniyor.

Kendini tanıyanlar, hamiyyetli, gayretli, çalışkan bir zat olduğundan bazı devletlerle devleti Osmaniye arasında hal olunamayan ilişiklere nihayet verilmesi içün henkâmı sadaretinde sarfı mesai etdiğini, hattâ o devletler nezdine murahhaslar gönderdiğini ve levazım reisi meşhur İsmail Hakkı Paşayı istishab etmesinden dolayı te-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kevvün eden küftü gulere mukabil merhumun iffet ve istikamet ile mütehalli ve sui zannı müstelzim hallerden müteberri bulunduğunu ve kadr şinaslıkla ittisafını beyan etmekdedirler.

Merhum ile — diğer bazı sadrı âzamlar gibi — hukuk ve münasebetim olmadığından ve az müddet devam eden sadareti esnasında temas ederek ahval ve âmaline lâyikile kesbi vukuf edemediğimden lehinde, ya hud aleyhinde idarei kelâme kâfi dereçede salâhiyetim yokdur. Bu sebebe mebnidir ki merhume dair medh ve zem vadisinde söylenilen sözleri nakl ile iktifa ve uzun uzadı beyanı mütaleadan ittika etdim.

Paşanın şehadetinden sonra Ali Kemal «düşündüğümüzü söyliyebiliriz» başlıâile «İkdam» gazetesine yazdığı baş mekalede diyor ki:

«Saklayamayız, saklarsak zillet, cebanetdir. Sadrı merhumun safveti niyyetini, istikametini, faaliyyetini takdir ile beraber mesleki siyasisini başdan başa beğenenlerden, öyle rivayet etdikleri gibi iktidarı fevkalâdesini teslim edenlerden değil idik, yine de öyleyiz. § Hak ve hakikati teslimden, itirafdan hiç bir zeman çekinmeyiz. Mahmud Şevket Paşanın riyeset eylediği hükûmet, bize karşı memaliki mütemeddinede olduğu gibi ahrarane davrandı, muhalefeti fikriyemize karşı cüz'i bir şiddet göstermedi, düşündüklerimizi yazmakdan kalemimizi men' etmedi.»

Demek ki meşrutiyyetin muktezeyatı tabiiyyesinden olan hürriyyeti kelâme müsaade etdi, başında bulunduğu hükûmetin mesleğine muhalif yazılara mümaneat ve yazanları duçarı ukubet etmedi. Bu hareket, elbette takdire lâyıkdır.

Ağrazı şahsiyye ve fevaidi hasiseden masun ve devlet ve milletin menafiine makrun olan sözlere — ne kadar ağır olursa olsun — vatanını seven, nimeti hamiyyetden nasibi olan hiç bir recüli devlet, mani' olmaz, devlet ve millet içün faideli gördüğü ta'riz ve tenkidleri, hayr hahane ve hamiyyet mendane bir ihtar olarak kabul eder ve itiraze oğrayan muamelâtını tashiha çalışır.

Paşanın şehadeti üzerine — Parisde münteşir — «Tan» gazetesinde deniliyor ki:

«Mazi ve kıymetleri ile mevki' iktidare geçebilen âdemler, işte böyle kanlı intikamlar neticesinde yek diğerini takiben gaib olub gidiyorlar. Hükûmeti Osmaniyenin her zemandan ziyade muhtac olduğu kuvvei idariye, böylece mahv olmakdadır.»

§

Yukarıda da bilmünasebe söylendiği vech ile Mahmud Şevket Paşanın iştiharına en büyük sebeb, Hareket ordusile İstanbula gel-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mek ve — 31 mart hadisesinde sun'i olmadığı halde — Sultan Abdülhamidi hal' etmekdir.

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«Padişah [Sultan Mehmed Reşad] musahabet esnasında eslâfının, hal' eden zevatdan hoşlanmadıklarını ve fekat kendisinin bu hususda onların isrine ıktifa etmeyüb Mahmud Şevket Paşaya mehabbeti olduğunu bir kaç def'a tekrar etdiğinden bu «mehabbet» kelimesinin samimiyyetine pek itimad etmemişdim.» Sultan Abdülhamidi saninin hal'indeki dahlini Mahmud Şevket Paşadan süal etdim. Müşarün ileyh, hakanı sabıkın hal'ini hiç bir vakt hatırına getirmediğini (!) ve Ayastafanosda âyan reisi Said Paşanın riyaseti altında in'ikad eden meclisi millî, fikr ve arzusuna rağmen (!) o kararı verdiğini cevaben beyan etmesi üzerine keyfiyyeti âdeta bir müjde şeklinde padişaha arz etdim. Sureti zahirede memnun gibi göründü. Maa mafih fikrinde Musır olduğuna kani' oldum.»

Ahmed Rıza Bey «Cümhuriyet» gazetesile [3 şubat 1950] neşr olunan hâtıratında diyor ki:

«Meclis hal' mes'elesini müzakere ediyordu. O aralık meclise bir yaver geldi. «Mahmud Şevket Paşa şimdi Hareket ordusile Ayastafonasa vasıl oldu. Sizinle acele görüşmek istiyor» dedi. Beni aldı götürdü. Tahliye edilmiş bir evde beni bekliyordu. «Yolda gelirken haber aldım. Meb'usan ve âyan, padişahın hal'ini müzakere ediyorlarmış. Ben, maiyyetimdeki askeri, meşrutiyyeti ve padişahı kaldırmak istiyenleri te'dib edeceğiz. Padişahın ve milletin canı tehlükede diyerek buraya kadar getirdim. Hal'in bizim tarafdan vuku' bulacağını asker duyarsa ısyan eder, mahv olnruz. Siz, âyan ve meb'usana gizlice anlatınız. Şimdilik ses çıkarmasınlar. Bu işi müzakere etmek zemanı geldiğini ben, size haber veririm. Şimdi gidiyorum» dedi ve gitdi. Top, tüfek seslerini Ayastafanosda iki gün dinledikden sonra Yıldızın işgal edildiği, âyan ve meb'usanın İstanbula avdetle orada ictima' edebileceğimiz haberi geldi. Meclisde âyan ve meb'usan yine müştereken toplanmışlardı. Said Paşa riyaset ediyordu. Ahmed Muhtar Paşa ile birlikde harbiyye nezaretine gidüb Mahmud Şevket Paşa ile konuşduk. Vaz'iyyete hakim olacağımızı, Tehlüke kalmadığını, artık hal' mes'elesini müzakere edebileceğimizi söyledi. Avdetde meclise arz etdik. Der hal hal' işi müzakere edildi.»

Paşanın, Simavîye «hal'i hiç bir vakt hatıra getirmediğini» söylemesi ile Ahmed Rizaya söylediği sözler arasındaki fark — eski tâbirle— « بين السماء والسمك » dir.

Muazzam bir kuvveti kahire, emrine ram ve kuvveti istediği yolda kullanmağa kadir bir ser darı Şevket ittisam iken «kendi fikr ve arzusuna rağmen» meclisi millî, hal'a nasıl karar verebilir? Bu söze — her kesden evvel — kendinin inanmayacağına şübhe edilir mi?

Paşanın «maiyyetimdeki askeri padişahın ve milletin canı tehlükede diyerek buraya kadar getirdim Hal'in bizim tarafdan vuku' bulacağını asker duyarsa ısyan eder, mahv oluruz» demesi, Hüseyn Avni Paşa ile avenesi «padişahın hayatı ve saltanatı tehlüke içinde olduğunu, onu kurtarmak lâzım geldiğini» söyleyerek askerî ve mektebi harbiy-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ye talebesini saraye sevk etmelerine o kadar benziyor ki Avni Paşa da, Şevket Paşa da benzeyişi bir birinden tefrik edemezler.

Tarihe itimad etmeyenlerin hakkını teslim etmek bazan muhik oluyor. Zira hadisatın kahremanlarından çoğu, hakikati temamile söylemiyorlar. Zemanın icabatına ve kendi menfeatlerine göre lisan kullanıyorlar. Tarih yazanlar da o sebeble hadisatın künhüne kesbi vukuf edemediklerinden hakikate bihakkın terceman olamıyorlar, vekayiin en mühimleri muzlim kalıyor.

Sultan Abdülhamidi Selânikden İstanbula getirmeğe me'mur ve sıdkı kelâmı meşhur olan Serif Paşanın, yazdığı eserde söylediği sözler, şayanı dikkat ve ibretdir:

«.... Berlindeki «Doyçe Bank» a beş milyon Türk lirası tevdi' etmiş olduğundan hal'dan sonra ittihad ve terakki hükâmeti buna vakıf olarak almak teşebbüsünde bulunduğu halde hakanı müşarünileyh, evveli emrde müvafekat göstermemesi üzerine zemanı saltanatında birinci ferikliğe kadar irtika eden ve casusluk eyleyen Mahmud Şevket Paşanın bu hususa dair yazdığı telgraf namenin müsveddesini Selânikde gördüm. Hakanı müşarün ileyhi ölüm ile tehdid eylediği ve vefat eder ise yine bu para hükûmete kalacağını küstah bir lisan ile ifade etdiğini bilmüşahede hayret etdim. Bilâhare müvafekati bittahsil «Doyçe Bank» rızasile terk etdiğine dair imzayı hümayunu talebde ısrar eylediğinden Selânik Alman konsolosunun huzurile hakanı müşarün ileyhe bir vesika imza etdirildiğini öğrendim.»

§

«Dehri» imzasile bazı zevat hakkında kasaidi hezliye yazan «Hüseyn Kâmi» nin Mahmud Şevket Paşa hakkındaki kasidesidir:

Şehsüvarım kim getirdi Dicleden yaya seni
Hak yaratmışken cihanda âkili hurma seni
Dahilen namın irişdi Elbesandan, Basraya
Görmedi haricde lâkin zümrei âda seni
Seyr eden seyyarede hiç şübhe yokdur zan eder
Devri «Ramses» tuhfesi seyyar bir mumya seni
Müstefid et garbi de döndür inanı rahşini
Bekliyorlar Portekizde fırkai hica seni
Çinde bokserler umumen müntazır akdamına
Gitsen elbet zan ederler heykeli Buda seni
Bekliyormuş fartı ye'sinden kemali şevk ile

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1892

Varisi tahtı keyan Şah Ahmedi ber na seni
Git de göster şehperi minkarı şahinaneni
Yoksa anlar da sanırlar zümrüdi anka seni
Bence sensin hamii ahrar kırk yıldan beri
Böyle bilmez gerçi emma cümlei dünya seni
Bendeniz afv eyledim Abdülhamidin cürmünü
Eyleyüb takdir kılmış eskiden paşa seni
Varsa hussadın delili söylesünler, essala
Kimse Yıldızda atarken gördü mü takla seni
Kır geçir şemşiri kahrından serapa âlemi
Etmedik ya payi tahda bayi'i helva seni!
Sanma isyandır kopan dört bir tarafda âsafa
Görmek ister karşısında ümmeti şeyda seni!
Şimdi havfen yar olan ihvane aldanma sakın
Terk ederler bir küçük tazyik ile ferda seni
Bir gazel tarh etmek ister tab'ı feyyazım benim
Za'fı sıhhat etmeden mecburi isti'fa seni

Nazeninim görmesün bir duhteri hasna seni
Cevfi pistanında eyler korkarım ihfa seni

Süslenüb de kuş tüyü takmış ızarı Nermine
Böyle gösterdi bana ol rişi müstesna seni
Bir elinde lif, bir elde hurma geldin sakıya
Hangisin alsam lifi, hurmayı bilmem ya seni
Muydan sert, renkden âzadedir yabis tenin
Sanki kudret eylemiş pasdırmadan inşa seni
Davera, dilâvera, ikbali müdhiş yavera
Korkudan ma'bud edinmiş çokları hâşa seni
Gayrı ey dehri yeter başla duayı devlete
Belki eylerler, dua gu zan edüb molla seni
Ta şubat oldukca nakıs yılda üç gün mutlaka
Tutmasın âlemde asla dai istiska seni
İlk benim cür'et eden tehzile zatı pakini
Şimdi başlar (cem) de tavsif etmeği (âma) seni

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED SÂİD HALİM PAŞA

Prens Mehmed Said Halim Paşa, esbak Mısır valisi Mehmed Ali Paşa zade vüzeraden prens Halim Paşanın büyük oğludur. 1863 [11 remezan 1280] de Kahirede doğdu.

Hususi muallimlerden Arebî, Farisî, Fransızca ve İngilizce okudukdan sonra İsviçreye giderek darülfünuna girdi, beş sene tahsili ulûm etdi. İstanbula geldi.

1888 [2 remezan 1305] de rütbei miri mirani ve ikinci rütbe Mecidi nişanı ve sekiz gün sonra şurayı devlet âzalığı tevcih olundu

1889 [22 cümadel âhire 1306] da ikinci ve 1892 [24 remezan 1309] da birinci rütbe Osmani, 1899 [21 receb 1317] de murassa' Mecidî nişanı ve 1900 [26 cümadelulâ 1318] de Rum İli beyler beyliği payesi verildi.

Yalısında evrakı muzırra ve esliha bulunduğuna dair erbabı mefsedet tarafından verilen jurnallar üzerine yalısı taharri ve gelüb gidenler terassud edilmek suretile iz'acatda bulunulduğundan Mısra, daha sonra Avrupaya gitdi. Meşrutiyyetin istihsaline çalışanlara nakden ve fikren muavenet etdi.

Meşrutiyyetin ilânını müteakiben Mısırdan İstanbula avdet eyledi.

1908 [21 eylûl 1314] de şurayı devlet dairesinde icra kılınan tensikatda «kadronun darlığına mebni» denilerek — uhdesinde bulunan — âzalıkdan kadro haricî bırakıldı.

Belediye intihabatı umumiyyesinde Yeni köy belediye dairesi riyasetine tâyin olundu. [1] Müahharen cem,iyyeti umumiyei belediye ikinci reisliğine intihab edildi.

1908 [zilkide 1326] da «10000» kuruş meaşla meclisi âyan âzalığına nasb olundu.

«Şurayı devlet riyaseti mukaddema adliyye ve mezahib nezaretine ilhak olunmuş ise de kavanini umumiyye lâyihalarının ekseri burada tanzim edildiği gibi şurayı devlet, kavanin ve nizamata tatbiki lâzım gelen muamelâtın merkezi tedkik ve tatbiki ve mesaili idariyede

[1] O sırada Şehr eminliğinde bulunan Hüseyn Kâzım Bey, sadaret müsteşarlığı odasına gelerek paşayı ve diğer bir kaç belediye reisini azl etdiğini ve şimdi belediye dairelerine gidüb teftişatda bulunacağını kemali telâşla söylemişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kuvvei icraiyyenin hey'eti müşaviresi bulunmasile vezaifi mütenevvi' ve cesim ve diğer tarafdan ümuru adliyye ve mezhebiyye nezaretlerinin mesalihi dahi usulen ve füruan mütenevvi' ve kesir bulunduğundan bunların cümlesinin bir zat vesatatile idaresi müşkilât ve teahhurate bais olmakla şurayı devlet riyasetinin kema fissabık adliyye ve mezahib nezaretinden tefrikile ehliyetine binaen» 1912 [2 safer 1330] da — âyan âzalığına muhassas meaşla — uhdesine tevcih kılındı.

Trablusı Garb muharebesi hengâmında Said Paşa, zahirde tebdili heva ve hakikatde İtalya hükûmetile müzakerei sulhiyede bulunmak üzere paşayı Lozana gönderdise de müzakeratın neticelenmesi hayli zemane mütevakkıf olduğundan avdet eyledi.

Said Paşanın — tercemei halinde yazılan esbabdan dolayı — sadaretden isti'fası üzerine 1912 [şaban 1330] da paşa da riyasetden çekildi. İttihad ve terakki cem'iyyetinin kâtibi umumiliğine intihab edildi.

Mahmud Şevket Paşanın sadaretinde 1913 [15 safer 1331] de «15000» kuruş meaşla — ikinci def'a — şurayı devlet riyasetine ve üç gün sonra hariciyye nezaretine nasb olundu.

Mahmud Şevket Paşanın şehadetini müteakiben 1913 [6 receb 1331] de sadaret kaymakamlığı rütbei vezaretle tevcih kılındı. Hattı hümayun o gün Babı âliye gönderildi.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mehmed Said Paşa

Sadrı âzam ve harbiyye nazırı Mahmud Şevket Paşanın bu kerre vuku'ı şehadeti nezdimizde teessür ve teessüfü mucib olmuş ve sadaret kaymakamlığı rütbei samiyei vezaretle uhdenize tevcih kılınmış olduğundan vükelâyı hazıramız ile bilittifak ümur ve mesalihi devletin hüsni tedvir ve temşiyetine sırfı mezidi itina olunması hasafet ve hamiyyetinizden muntazardır. Cenabı hak, tevfikatı samedaniyesine mazhar buyursun âmin.

6 receb 1331 29 mayıs 1329 Mehmed Reşad»

Sözü şayanı itimad olan Ali Füad Beyin «Görüb işitdiklerim» de beyan etdiğine göre, şehadetin vukuı günü ikindiye doğru şeyhulislâm Es'ad Efendi ile adliyye nazırı İbrahim Bey, huzura çıkarak vak'anın sureti cereyanına ve hasbelhal mekamı sadaretin bir dakika bile münhal kalması hatardan salim olamayacağına dair hey'eti vükelâce tanzim olunan mazbatayı takdim ve Said Halim Paşanın sadarete nasbını arz etmişlerdir.

Padişah, Hüseyn Hilmi Paşayı sadarete getirmek arzusunu izhar ve Viyanadan gelinceye kadar mekamı sadaret boş kalmamak için

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Said Halim Paşanın kaymekam nasbına müvafekat eylemişdir. Bu esnada seraye dâvet olunan Said Halim Paşa gelüb gayrı resmî suretde otomobil ile Babı âliye azimet ve hattı hümayun kıraet olundu.

Zatı şahane, Hüseyn Hilmi Paşanın celbi ve kendinin de hariciyye nezaretinde ibkası hakkındaki arzusunu söylemesi üzerine Said Halim Paşa, onunla birlikde nezaretde kalmak istemediğini baş mabeynciye anlatmış, o da arz etmiş olduğundan padişah, baş ve ikinci mabeyncilerle baş kâtibin fikrini sorub her biri bir şey söyledikden sonra bir müddet düşünüb «bunların istediklerini yapmakdan başka çare yokdur. Tevfik Bey, [ikinci mabeynci] şimdi Babı âliye git, Said Halim Paşayı gör. Yarın asaleti me'muriyeti icra olunmak üzere saraye dâvet et» dedi.

Ertesi gün Said Halim Paşa gelerek sadareti icra edildi. Hattı hümayun baş kâtib Ali Füad Beye tevdian Babı âliye gönderilerek arz odasında müsteşar Adil Bey tarafından okundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mehmed Said Paşa

Mesnedi sadaret bu kerre asaleten uhdei revviyyetinize tefviz kılınmış ve meşihati islâmiyyede dahi Mehmed Es'ad Efendi ibka edilmiş olmasile hey'eti vükelânın bitteşkil tasdikimize arzını irade eylerim. Nuhbei âmalimiz, milletimizin selâmet ve seadetinden ibaret olduğundan Rabbimiz tealâ ve tekaddes hazretleri bu maksadı te'min edecek hidemate cümlen izi müveffak buyursun âmin bihurmeti seyyidilmürselin.

7 receb 1331 30 mayıs 1329 Mehmed Reşad»

Said Halim Paşa teşkil etdiği kabinede hariciyye nezaretini kendi uhdesinde ibka etdi.

Memleketde galeyanı umumi ihzar — ve bazı zevate sui kasd ile hükûmeti hazırayı iskat etmek üzere teşekkül eden hafi cem'iyyet — yukarıda yazıldığı vech ile — Mahmud Şeyket Paşayı şehid etdirdiğinden caniler, divanı harbi örfi hey'eti hakimesince vecahen ve gıyaben muhakeme edilerek bilistizan sadır olan iradei seniyye mucibince recebin 19 uncu salı günü sabahı bayezid meydanında asılarak öldürülmüşlerdir. [1]

[1] Asılanlar: Sadrı esbak Tunuslu Hayrüddin Paşa zade damadı şehri yari miri liva Salih Paşa, polis müdiriyeti kısmı siyasî sabık müdiri Muhhib, miralay Füad, yüz başı Kâzım, bahriyye mülâzimliğinden Matrud Şevki, mülâzim Mehmed Ali, Çerkes Ziya ve kardeşi Hakkı, Topal Tevfik, Gelenbevi idadisi ser mubassırı Abdullah Safa, otomobil makinecisi Cevad. Bunların bir kısmı katil, bir kısmı da mürettibi cinayet olarak mücazatę oğramışlardır. Bu işde parmağı olan diğer eşhas da müebbed kal'a bendliğe ve müvekkat küreğe mahkûm olmuşlardır. Bir çok maznun da Sinoba teb'id edilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1896

Evvelce tatil edilen meb'usan meclisi 1913 [18 cümadelâhire 1332] de merasimi mutade ile açıldı.

§

Balkan devletleri, zabt etdikleri memleketleri taksimde uyuşamayarak Sırblılar ve Yunanlılar, Makedonya içün Bulgarlarla muharebeye başladıkları gibi Romanyalılar da, Balkanlarda müvazeneyi muhafaza etmek behanesile Bulgar arazisine tecavüz etdiler. Bulgarlar, tahtı işgallerinde bulunan Edirneden askerlerini çekmeğe mecbur oldular.

Düşmenlerin kazandıkları ganimetin, aralarında adavet tevlid eylemesi, büyük bir fürsat ad ile «sayalım fürsatı ganimetden» mealine tevfiki hareket ve Londrada cebren imza etdirilen sulh namenin hükmden iskatına cesaret ve Edirnenin istirdadına müsareat olundu. İnayeti ilâhiyye ile o payi tahtı kadim, sahibi meşruuna avdet ve milleti mağdureyi naili meserret eyledi.

Edirnenin siyaseten muhafazası — devletlerin gösterdikleri etvare nazaran — müşkil göründüğü halde Rusların, bu hususda tazyikden vaz geçmeleri üzerine diğer devletler de tazyikde ileri gitmediklerinden devletin işgali altında kaldı.

Bulgarlar, İstanbula murahhaslar gönderdiler. Meriç nehri hat hudud olmak ve Edirne devletde kalmak üzere 29 eylûl 1913 de sulh akd olundu.

Edirnenin istirdadındaki hidmetine mükâfaten Said Halim Paşaya murassa' imtiyaz nişanı ita ve padişah, merasimi mahsusa ile alelusul bizzat sadrın sadrına ta'lik eyledi.

Müahharen Sırb ve Yunan hükûmetlerile de müsaleha edildi.

Vatan içün nafi' ve mühim teşebbüslerde bulunuldisa da zuhur eden harbi umumî, bu teşebbüslerin husulüne mani' oldu.

§

Umumî harbe dair mufassal malûmat vermek içün bu sahifeler müsaid olmadığı gibi haricde ve dahilde bir çok eser yazıldığından tekrarına lüzum görülmemiş, bir kaç söz söylemekle iktifa olunmuşdur.

Seyahat içün Bosna ve Herseke gitmiş olan Avusturya ve Macaristan veliyyi ahdinin bir Sırblı tarafından katl edilmesi üzerine Sırb hükûmetine pek şiddetli bir ültimatom verildi. Devletler arasında cereyan eden muhaberat, korkunc bir harbin zuhur ve kâinatı pür şur edeceğini anlatdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Az müddet sonra Almanya, Rusye, Fransa ve Avusturya Macaristan devletleri tarafından muharebe ilân edildi. Müteakiben İngiltere devleti de harbe iştirak etdi.

Devleti Osmaniye de 9 eylûl 1914 de kapitülâsyonların ve Paris ve Berlin muahedelerinin ilgasını ilân eyledi. Devletin müttefiki olan Almanyanın sefiri tarafından kapitülâsyonların ilgasına — diğer devletlerden ziyade — itiraz edilmiş olması şayanı hayret ve ibretdir. O devlet, muzaffer olsaydı — ittifakın mükâfatı olarak! — ne dürlu etvarı tarrarane göstereceğini — mümkin mertebe âtiyi görenler — tahmin etmişlerdir.

İtilâf devletleri donanmasının takib etmekde olduğu Alman zırhlısı «Goben» ile «Breslav»ın takibinden kurtulmak içün Çanak kal'a boğazından içeri girmeleri, — ilân edilen — bi taraflığı ihlâl eylediğinden bahs ile İngiltere ve Fransa devletleri ta'riz ve gemilerin iadesiçün devleti tazyik etdiler.

Babı âli, bu ta'riz ve tazyiki bir müddet geçişdirdikden sonra gemilerin Almanyadan İştra ve Osmanlı donanmasına ilhak edildiğini devletlere tebliğ eyledi.

İngiltere hükûmeti, gemiler iade edilmezse bari Alman mürettebatından tecridini musırrane taleb etdi. İngiltere ve Farnsa devletlerile tehaddüs eden ihtilâfe, bu gemilerin pek çok dahli oldu. Muhabere ve münakaşalar temadi etdi.

Harb gemileri, Alman amiralı Suşonun kumandasında olarak bağteten Kara deniz boğazından çıkarak Rus gemilerile müsademeye başladı. Balkan harbinden henüz kurtulmuş ve enva'i müşkilât içinde derdine derman aramakda bulunmuş olan devletin başını yeniden belâya sokan bu hareketi meş'umeden padişahın, sadrı âzamın ve vükelâdan ekserinin haberi yokdu.

Ferdasi, idi adhanın birinci günü olduğundan Said Halim Paşa, bayram alayında ve muayede resminde bulunmadı. Rahatsız olduğuna dair mabeyn baş kitabetine hususî bir tezkire gönderdi. [1]

[1] Bayram sabahı — kardeşim Ahmed Tevfik merhumla — hasbelme'muriye muayede merasiminde bulunmak üzere Dolma bağçe serayına gitmişdik. Musademei musibet âmizden haber dar olarak «görünen yol kılavuz istemez» dərbı meseli medlûlünce bu yüzden devlet ve milletin oğrayacağı enva'i mesaibi teemmülle deryayı eleme daldık.

« İl idi ekber eyledi biz matem eyledik »

mısraını kalen ve hâlen inşad ve mazisi olmayanların harekâtı hod seranelerile devletin öteden beri giriftar olduğu devahii vahimeyi yad ederek merhameti ilâhiyyeye sığındık.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1898

Hükûmet idaresinin başında bulunan sadrı âzamın, her kesden evvel ıttılaı lâzım gelen ve devletin hayatına teallûk eden böyle mühim bir mes'elenin, vükelâdan bir iki kimsenin re'yile tehaddüs etmesinden ve mes'uliyyet birinci derecede kendine aid iken yabancı menzilesinde bırakılmasından bittabi' münfail olarak — izzeti nefs ve endişei mes'uliyyet saikasile — isti'faye karar verdi.

Karardan haber alan vükelâ, muayede resminin hitamından sonra Yeni köydeki yalısına giderek son derece ısrar ile isti'fadan sarfı nazar etdirdikleri şayi' oldu.

Bir müddet sonra kardeşimle — ber mutad — ziyaretine gitdiğimizde meclis hali olduğundan isti'fa mes'elesinden bahs olundu. Hukukı kadime ve müvalâtı samimiye sebebile bizi kendi ailesi efradından ad etdiğiçün serbest konuşmağa me'zun idik. Bu cihetle isti'fa edişinin mahzı isabet olub vükelânın ısrarile isti'fayı geri almasını — min gayrı haddin — hoş görmediğimizi ifade eylediğimde ifşa etmemek şartile şu sözleri söyledi:

«Zatı şahane, sureti mahremanede dâyet etdi, gitdim. Hadiseden ve isti'faden müteessifane bahs ederek «beni ancak siz tanırsınız, sizi de ben tanırım. Sizin vücudunuzla müteselli oluyorum. Siz çekilirseniz ben kime söz anlatırım? Böyle vahim bir günde beni, şunun bunun elinde bırakmamanızı, isti'fanızı geri almanızı reca ederim» dedi. Yüzümü öpdü. Padişahın şu kalü halinden fevkalâde müteessir oldum. «Bu iltifat ve itimadı hümayunlarına karşı nefsi bende gânemi fida etmeğe mecburum» dedim ve isti'fadan vaz geçdim.»

Padişahın «kızım» hitabile taltif eylediği Mısır prenseslerinden İffet Hanım Efendi, o gün huzurda bulunduğu esnada paşanının bize nakl etdiği sözleri, padişah da ona nakl eylemişdir.

Paşanın şehadetinden sonra «Said Halim Paşanın mütarekeyi müteakib meclisi meb'usanın beşinci şubesine, Harbi umumiye sureti iştirakimiz hakkında vaki' olan beyanatının bir kısmı» olmak üzere Tevhidi efkâr gazetesile [10 rebiulâhir 1340] neşr olunan satırları derc ediyorum:

«Bana bu hadiseyi haber verdikleri vakt «memleketin hayatile oynayorsunuz, ben mes'ul olduğum ve memleketde üç aydan beri nasıl bir maksad takib etdiğim malûm olduğu halde mes'elenin böyle bir şekl aldığından artık duramam» dedim ve der hal isti'fa etdim. Filvaki' şimdi «o vakt isti'fa etdi emma, niçün çekilmedi» diyenler var. O vakt düşündüm ve memleketi böyle bir felâket içinde bırakub çekilmeği vicdanen müvafık görmedim. Eğer böyle düşünmese idim,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kendi şahsımı kurtarırdım. Fekat memleket felâkete giderken ne olursa olsun ben çekileyim, demeğe vicdanım kail olmadı. Hattâ bana isti'famı geri almaklığımı teklif etdikleri vakt hadiseyi tamir etmek ve alâka darane tarziye vermek şartile mevki'i hükûmetde kalabileceğimi söyledim. Bu teklifimi kabul etdikleri cihetle der hal itilâf hükûmetlerine müracaat etdim — ki bu, resmî muamele ile sabitdir — ve hadisenin sureti cereyanı hakkında harbiyye nezaretinden verilen raporu da lef ederek gönderdim. Hattâ onlara reca etdim ve. «Biz bi taraflığımızı muhafaza etmek istiyoruz. Bir kaza olmuşdur. Binaen aleyh zarar ve ziyanın ne nisbetde olduğunu bir komisyon marifetile tâyin edelim, lâzım gelen tarziyeyi verelim bu vak'ayı keen lem yekün ad ediniz» dedim? Fekat bu müracaat müsmir olmadı. Ben bu hareketimle, memleket felâkete giderken insanın hatırına gelen şeyleri yapmak bir vecibe olduğunu düşünerek kabinede tekrar bulundum. Yoksa ben de çekilirdim ve şimdi bu kürside oturmazdım. Lâkin kendimi vicdanıma karşı mahkûm ad eder idim. Dediğim gibi teşebbüsümüz müsmir olmadı. Çünki itilâf devletleri mes'eleyi büsbütün hal etmek istediler. Hal buki ben bidayeten. bizim bi taraf kalmaklığımızı arzu etdikleri cihetle sühulet göstereceklerini ve bu suretle mes'elenin kapatılacağını zan etmiş idim ve sefirlerin de sözlerinden böyle his ediyordum. Fekat onlar, elyevm hariciyye nezaretinde bnlunan cevablarile bu teklifime müvafekat edemeyeceklerini bildirdiler. Binaen aleyh müracaat müsmir olmadı. Maa mafih ben bu mes'eleyi bu şekilde yine hitam bulmuş ad etmedim. Çünki demin de söylediğim gibi insanın hatırına varid olan şeyleri, memleketi felâketden kurtarmak içün yapmak icab etdiği cihetle vükelâyı ve merkezi umuî âzasını bende haneye dâvet eyledim ve o zeman «hiç olmazsa bilfiil bi taraf kalalım, tecavüz ve taarruz etmeyelim. Bu suretle bi taraflığımızı muhafaza etmiş oluruz ve memleket de harb felâketinden kurtulur. Bu felâkete istemeyerek girdiğimizi ve vak'anın sureti hudusini biliyorsunuz. Binaen aleyh bilfiil bi taraf kalalım. Turan ve Mısır fütuhatı, Trablus, Tunus, Cezair ve saire gibi âmali, reca ederim, bırakalım. Biliyorsunuz ki her milletin üç devri vardır. Fütuhat devri, tevakkuf devri, inhitat devri. Binaen aleyh inşaallah bizimki devri inhitat değildir. Fekat her halde fütuhat devri olmadığı da bedihîdir ve devrimiz, devri tevakkufdur. Hududlarımızı muhafaza edelim, bu suretle bi taraf kalırız» dedim. Çok çalışdım, çalışdım emma işin ne neticeye vardığını siz de biliyorsunuz. Bu günkü tecribeme binaen itikadım şudur ki mekamı sadaret — ki ben bunu pek acı bir suretde tecribe etdim — hiç bir şey yapamaz, o, nazırların insafına kalmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Çünki nazırlar ne isterlerse yaparlar ve bunlardan sadrı âzamın kat'iyyen haberi olmaz. Kabineden isti'fa ettikden sonra yine kabinede kalmaklığımın sebebini yukarıda söyledim. Çünki görüyordum ki ben çekilüb gitdikden sonra sadaret, her halde pek ehl ellerde kalmayacak ve memleket daha tehlükeli bir vaziyetde bulunacakdı. Bundan başka, etrafdan bazı itimad etdiğim zevat da «çekilmeyiniz, sonra daha fena olur. Sizden biraz çekiniyorlar» diyorlardı. İşte bundan dolayı, yani daha büyük bir fenalık ihtimalinden dolayı vazifemde devam etdim. fekat, bilâhare çekildim. Çünki vaziyet değişmiş idi, başka bir dürlu safhaya dahil olmuşdu. Mekamı sadareti kurdular ve kendileri o mevkia geçmek istediler. Bu suretle mes'ele büsbütün şahsî bir şekl almış idi. Hal buki ben hayatımda şahsiyyat ile hiç oğraşmamışdım. Binaen aleyh bu yüzden gitdikce fenalıklar ihtimali gördüm ve hattâ oluyordu da... binaen aleyh mekamı sadaretden çekilmeğe mecbur oldum.»

§

O zeman bahriyye nazırı olan Cemal Paşa «hâtırat» ında diyor ki:

«.... Kara denizde Rus filosu tarafından taarruz ve hücuma maruz kalan Osmanlı donanmasının Ödesa, Sivastapol, Teödursiya ve sair şehirleri bombardıman efdiği haberi İstanbula vasıl olauğu zeman sadrı âzam Said Halim Paşanın tevkalâde garib bir haleti ruhiyyeye duçar olduğuna şahid olduk. Sadrı âzam, harbe iştiraimize temamen aleyh dar olduğu cihetle sefaini harbiyyemizin Rus filosuna ve Rus limanlarına taarruzile hükûmetin dahil olacağı bir harbin hiç bir suretle mes'uliyyetine iştirak etmek istemiyordu. Bu gibi vekayiin hudusi bayrama tesadüf etdiğinden biz de ayni günde sadrı âzamın nezdinde içtima' etdik. Said Halim Paşa, eğer bu taarruz, harbi intac edecek olursa sadaretden beheme hal çekileceğini beyan etdi. Bunun üzerine ittifak muahedesinin bizzat kendileri tarfından imza edildiği [1] ve hattâ iki gün evvel Türkiyeye terettüb eden bilumum vazaif hususunda umumun efkârına iştirak eylediğini beyan etdiği ve müştereken ittihaz edilen kararın bir neticei tabiiyyesinden başka bir şey olmayan bu hadisenin, sadaretden ansızın çekilmesi icün bir sebeb teşkil edemeyeceği müşarünileyhe arz edildi. Sözlerin gayrı kabili red ve cerh mantıkına karşı şayanı kabul bir itiraz der miyan edemeyen (I) sadrı âzam, bunları bir emri vaki' halinde telâkki ederek çekilmekden vaz geçdi.»

§

Halil Menteş Bey «hâtırat» ında diyor ki:

«... 29 teşrini evvel 1914 arife günü Ruslar, Boğazları torpille kapatmak üzere gemiler göndermişler, bizim donanma da bu teşebbüsü tevkif içün ateş açmışdır. Rüfekası tarafından kendisinin iğfal edildiğine zahib olan Said Halim Paşa, isti'faye karar vermişse de Enver Paşa ile Tal'at Bey tarafından Rus donanmasına tecavüz içün emr verilme-

[1] Almanya ile ittifak muahedesinin Harbi umumî ilân olunması üzerine akd edildiğini yine Cemal Paşa söyliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

miş olduğuna dair verilen te'minat üzerine sarfı nazar etmiş, hükûmetce siyasî teşebbüsatla harbin ber taraf edilmesine karar verilerek Said Halim Paşa tarafından itilâf süferasına hükûmetin rızası hilâfına tehaddüs eden musademeden dolayı beyanı teessüf edilmiş ve münasebetin kat'ına meydan verilmemesi içun reca ve ısrarda bulunulmuşdur. § İtilâf hükûmetleri süferası, pasaportlarını taleb içün emr al ıklarını beyan ile doğrudan duğruya hükûmetlerine müracaat edilmesini bildirdikleriaden hariciyye nezareti tarafından Petersburg, Londra ve Paris sefirlerimize telgraflar keşide olunmuşdur. § Rus hariciyye nazırı tarafından maslahat küzarımıza, sözün topa intikal etdiği ve müzakere içün vaktin geçmiş olduğu cevabı verilmiştir.»

§

Mahmud Muhtar Paşa «maziye bir nazar» isimli eserinde, iki Alman harb gemisinin Çanak kal'a boğazından içeri alınması ve bunların devletce iştirasi mes'elelerinden bahs ederken İstanbuldaki İngiltere elçisi Sör Malenin, Sör Edvar Graye yazdığı 20 eylûl 1914 tarihli telgraf nameyi derc ediyor:

«... Meclisi vükelâ, bir hadise zuhuruna mahal bırakmamak üzere Goben ile Breslavın Bahri siyaha çıkmamaları hakkında bir kararı makul ittihaz edilmişdi. Fekat meclis, bu kararı verdiği gün bile harbiyye, keen lem yekün ad etdi. Bu hal, zatı saminin [sadrı âzamın] derecei nüfuzini gösterir. İstanbul ile civarı, bir Alman harb karar gâhından başka bir şey değildir. Zatı sadaret penahi dahi dahil olduğu halde hepimiz, Liman Paşa [1] ile harbiyye nazırının elindeyiz.»

Bu mütalâatı der miyan eden İngiltere sefirini sadrı âzam Said Halim Paşa, teskine çalışmış olacak ki sefir, telgraf namesini şu cümle ile nihayetlendirmişdir:

«Bir buhran zuhur edecek olursa zatı samileri, harbiyye nazırını tevkif içün bir çare bulunur, dedi.»

§ «Alman nüfuzinin başlıca istinad gâhı, sanadidi ittihadın mutemedi olub harbiyye nazırı ve baş kumandan mevkiine kadar is'ad edilmekden ictinab edilmemiş olan ma'hud Enver Paşa idi. Bu âdem, İstanbulda Almanları fi'len zilyed bulundurarak Babı âliyi nüfuz ve iktidardan tecrid etdiğinden harbe girişmek zemanını düveli merkeziye, Türkiyeye istediği gibi tâyin edecek idi.»

§ «Teşrini evvelin otuzuncu gecesi bir Osmanlı filosu Kara denizde Ödesa, Sivastapol, Feodüzya ve Novorsisk sevahilini topa tutarak depoları ve mebaniyi ihrak, limanlardaki sefaini gark etmek suretile harbe şuru' eyledi. Bu darbe, bir gölgeden ibaret kalan hükûmetin ilmi lâhik olmaksızın urulduğundan Babı âli heman Petersburga beyanı teessüfle guya Rus donanmasının sebebiyet verdiği bu hadise hakkında tahkikat icra ederek işi kapatmak teklif etdi. Sadrı âzamın, maslahat güzar Fahrüddin Beye çekdiği telgrafda «bir Rus donanmasının husumet kârane hareketine binaen iki memle-

[1] «Liman Fon Sandres namında bir Prusya cenerali 1913 de Osmanlı birinci kol ordu kumandanlığına tâyin olundu. Bu tâyinin devletlerce hasıl etdiği sui te'sir karşısında hatasını anlayabilen Babı âli, Limandan fi'li kumandanlığı nez' ederek uhdesine birinci ordu müfettişliğini ihale etdise de gayz ve infial zail olmadı.»

(Mahmud Muhtar Paşa)

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ket arasındaki münasebatı dostane ihlâl edilmiş olmasından dolayı azîm teessüfatımızı hariciyye nazırına tebliğ eylemenizi reca ederim. Babı âlinin mes'eleye icabı vech ile bir sureti hal vermekden geri durmayacağı ve bu gibi ahvalin tekerrürüne mani' olacak tedabiri mahsusayı ittihaz eyleyeceği hakkında Rusye hükûmeti imperatoriyesini te'min edebilirsiniz. Donanmayı hümayunun Bahri siyaha çıkmasına müsaade etmemeğe karar verdiğimizi, bilmukabele Rus donanmasının bizim sevahilimizde dolaşmayacağından ümmid var olduğumuzu hariciyye nazırına şimdiden beyan edebilirsiniz. Her iki memleket menafii namına Rusye hükûmetinin de bu mes'elede bizim gibi efkârı muslihane göstereceğine ümmidim vasikdir» denildi.

Rusye hariciyye nazırı «donanmalarının bir hareketi ibtidaiyei hasmanede bulunmuş olmasını kat'iyyen red ile artık her hangi bir sureti tesviyeden bahs etmek zamanı geçmiş olacağını, şayed Türkiye, Alman askerleriile Alman bahriyelilerin serian teb'idine karar vermiş olsa idi sahillerine karşı vaki' olan hainane taarruzu ve ika' olunan zararları tazmin edecek muamele hakkında belki görüşebileceğini beyan eylemişdir.»

§ «Fransa sefiri Bompar «Türkiyenin harbe duhuli» unvanile «Revue de Paris» e yazdığı mekalede «.... bu facianın yegâne aktörleri Tal'at ile Enver idi.» demişdir.»

«Tal'at Paşa son ittihad ve terakki kongresindeki beyanatı sırasında namusu üzerine yemin ederek Enverin Soşun ile bilittifak Rus limanlarını topa tutmak hakkındaki kararından kat'an haber dar olmadığını ve sair vükelâ gibi kendinin de bu vak'ai nagehani karşusunda mebhut, müteessir kaldığını, ancak itilâf devletleri, Almanyaya meylimizi bildiklerinden bir dürlu bize itimad edemedikleri cihetle Kara deniz hadisesi, esasen gayrı kabili ictinab olan bir hali sadece tacil etmiş oldığını söylemişdir. İhtimal ki o felaket engiz darbenin indirileceği günün tâyini içün Tal'at Paşanın re'yi sorulmamışdı. Lâkin ittihad ve terakki reisinin bu derece mühim bir kararın mevcudiyetinden bile haber dar olmayacak derecede bigâne kalabilmiş olmasını tasavvur etmek kabil midir ?» [1]

§

İsti'fanın ve bayramın ikinci günü baş mabeynci Tevfik Bey ve ser yaver Salih Paşa ile tebrik içün yalısına gitdiklerinde Said Halim Paşa, kendini yalnız olarak kabul ve vukuatdan bahs ederek «Almanlar, bizi harbe sokmak istiyorlar. Biz, harbe girmeliydik emma onların ihtiyar edecekleri zemanda değil, bizim ihtiyar edeceğimiz zemanda» dediğini Ali Füad Bey «Görüb işitdiklerim» de söyliyor.

Lutfi Simavî Bey «Sultan Mehmed Reşad hanın ve halefinin saraylarında gördüklerim» de diyor ki:

«.... Mevki'i sadaretde bulundukca devleti Osmaniyenin harbe girmeyeceğini itilâf devletleri süferasına te'minden hâli kalmayan Said Halim Paşa, bahriyye nazırı Cemal Paşa, dahiliyye nazırı Tal'at ve adliyye nazırı Halil Beylerin ve sür'atle kat'ı meratib etdirilerek harbiyye nazırlığına is'ad olunan genc, haris ve tecribesiz Enver Paşanın inzimamı re'y ve müvafekatı ve hattâ ısrarı üzerine Almanya sefiri Baron Vangenheym ile ittifak muahedesini gizlice akd edüb devlet ve milletin istikbalini kumar oynar gibi tehlükeye koydular. Mes'uliyyeti azimeyi daî olan bu muahede nameden

[1] Değildir!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

vükelâyi saire haber dar edilmedi. Hazinemiz tam takır olub ordumuzda da her şey noksan olduğundan harbe iştirak tarihini kendimizin tâyin etmemiz mukarreratı müttehazeden idi Bu hususu Almanya baş kumandanlığına izah ve tefhim me'muriyetile erkânı harbiyye reisi sanisi damad Hafız İsmail Hakkı Bey ve Almanya hey'eti ıslahiyyesi reisi erkânı harbiyye reisi «Bronzar Hon Şelendrof» Paşa Berline izam olunmuşdu. İşte o sırada idi ki amiral Soşon, Kara deniz hadisesini ika' etdi. Muahede namenin akdinde medhal dar olan zevat, bu felâket engiz hadisede sun' ve malûmatları olmadığını maal kasem te'min etdilerse de Soşonun, son derece mühim olan hareketi mezkûreye hod behod tasaddi edeceğini akli selim kabul edemez.

Hicazı, Yemeni, Irakı, Suryeyi ve Filistini gaib etdiğimiz bu haileye işte böyle bir hokkabazlıkla karışdık. İstikbali karanlık gören vükelânın bir kısmı isti'fa etdi. Bazı ehemmiyyetsiz nuzzar, mevkilerinde kaldılar. Trablusı Garb ve hususile Balkan muharebei meş'umesinden sonra iltiyam bulmayan yarelerimize rağmen hiç bir mecburiyet yokken ve kimse tarafından duçarı taarruz olmadığımız halde dünyanın en birinci devletleri aleyhine harbe girişmek, mecnunane olduğu kadar caniyane bir siyaset idi.»

Bu harbi meş'umun, inhidamı devleti ve malca ve nüfusca [1] izmihlâli milleti intac etdiği düşünülürse Simavînin sözlerini hakikat olarak kabul etmeğe mecburiyet hasıl olur.

«Harbe iştirak etmek zaruri idi» diyenlerle aksini iddia edenler, bir birlerile oğraşa dursunlar, tarih de hangi tarafın lehine hükm edecekse etsün, Simavînin söylediği vech ile «devlet ve milletin istikbalini kumar oynar gibi tehlükeye» koyanlar, vatanın — her birinde bir devlet teessüs eden — en mühim, en vasi' hıttalarını «gaib etdiğimiz bu haileye bir hokkabazlıkla» karışanlar, «hiç bir mecburiyet yokken dünyanın en birinci devletleri aleyhine harbe girişmek gibi mecnunane olduğu kadar caniyane bir siyaset» iltizam edenler, ve bu yüzden dünyada cezaye oğrayanlar, ruzi cezade verecekleri cevabı da elbette hazırlamışlardır!

Fekat devlet ve milletin oğradığı enva'i ceza, ruzi cezaye kadar söylense yine lâyıkile anlatılamaz.

«Deyl meyl» gazetesi muhabiri Mister «Vor Prays» i huzuruna kabul eden Sultan Vahidüdinin — bilâhare «Taymis» gazetesile neşr olunub İstanbul matbuatının nakl eylediği — beyanatı sırasında şu sözler, devletin vaz'iyyeti hazırası itibarile siyaseten söylenmiş ise de hakikata tevafukunda tereddüde mahal yokdur:

«Devleti Osmaniyenin harbe iştiraki âdeta bir kaza neticesidir. Eğer vaz'iyyeti siyasiyyemiz ile mevki'i coğrafimiz ve menafi'i milliyyemiz ciddî suretde nazarı dikkate alınsa idi vuku' bulan teşebbüsün

[1] Baş kumandan vekili ve harbiyye nazırı Enver Paşanın Sarı Kamışa saldırdığı 90 bin kişilik ordudan on bin kişinin avdet eylediği, galiçaya, Romanyaya, Makedonyaya, İrana ve Arebistana gönderilen ordularla sair mevki'lerdeki askerlar arasında niçe zayiat olduğu malûmdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

asla makul olmadığı bedaheten anlaşılır idi. Maatteessüf o zemanki hükûmetin basiretsizliği [1] bizi bu badireye sürükledi ve felâketimizi mucib oldu.»

Öyle dehşetli zemanlar oldu ki — meselâ — düşmenlerin, Çanak Kal'a Boğazına hücumları, devleti âdeta boğazından yakalayub deryayı helâke sürüklediğine ve Boğaz istihkâmlarının şiddetli bombardimanlara mukavemet edemeyeceğine hükûmetce kanaat edildiğinden lâhık ve sabık padişahların ve hükûmetin Eski şehre nakli tekarrür etdi. İnayeti ilâhiyye ile hücumlar def' ve Boğaz haricindeki düşmen zırhlılarından dördü gark edildiğinden nakilden vaz geçildi.

Bu hususda Çanak Kal'a kumandanı Şakir Paşa zade Cevad Paşanın pek büyük hidmeti görüldü. [2]

Muharebenin safahatı âtiyesi ve netayici, Said Halim Paşanın halefleri zemanına aid olduğundan bu bahsi burada kesmek muktazidir.

§

Mekamı şadarete ilâveten paşanın uhdesinde bulunan hariciyye nezareti kuvvei galibenin re'yile 1915 [15 zilhicce 1333] de şurayı devlet reisi Halil Beye tevcih olundu.

Halil Bey, müahharen «Cümhuriyet» gazetesile [24 teşrini sani 1946] neşr olunan hâtıratında diyor ki:

«Hükûmet, almanya ve Avusturyanın yanında harbe girmiş bulunuyordu. Aradan epeyce zeman geçmişdi. Tal'at 1331 senesi eylûli sonunda «Halil Bey, hariciyye nezaretine geçmelisin» dedi. «Sadrı âzam, beni mühim siyasî müzakerelere dâvet ediyor ve

[1] Hukûmetin yalnız o zemanki degil, her zemanki basiretsizliği badireye sürükledi. Kendi zemanındaki basiretsizlik de bu cümlei feciadandır.

Her musibetden ibret alub da her bâlü kârda basiretli davranmak, basiretsizlik sebebile musibetden musibete düşmemek lâzım gelirken bu dakikaya dikkat eden erbabı basiret hayfa ki bizde enderi nevadirdendir.

[2] Said Halim Paşa «sadaret konağı» nami verilen Sultan Abmed civarında Füad Paşanın türbesi karşısındaki konakda ikamet eylediği esnada haftada bir gece kardeşim merhumla ziyaret ederdik.

Yine bir gece paşanın yanında iken Tal'at Bey [paşa] ve diğer bir kaç zat gelerek Boğazdaki müveffekiyyeti tebşir ve Cevad Paşanın hidematı meşkûresini takrir etdiler.

Suhbet esnasında paşa, bize hitaben «bu müjdeden elbette mesrur oldunuz. Cevad Paşayı tanır mısınız?» dedi. Mesruriyetin tabiî olduğunu kelimatı münasibe ile söyledikden ve Cevad Paşa, büyük dayımızın kerime zadesi olduğunu anlatdıkdan sonra — lâtife ile karışık olarak — «ailemiz efradından olan bir âdem, devlet ve millete elbette fidakârane hidmet edecekdir. Etmeseydi onu ailemiz efradlığından azl ederdik» dedim.

Bu söz, paşa ile orada bulunanların hoşuna gitdi. «Hak tealâ rahmet etsün cümleye.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

istişarelerde [1] bulunuyor. Buna bence lüzum yokdur» dedim. «Kapitülâsyonlar hakkında verdiğin [sadrı âzama] muhtırayı hazırlarsın. Bu mühim işi kim başaracak. Direksiyonunu kim alacak» dedi. «Sadrı âzam, hariciyye nezaretini bırakmak istemeyecekdir. Arzusu hilâfına olursa bu, aramızdaki ahengi ve huzuru bozar» dedimse de «biz ona meydan vermeyiz. Bu hayatî iş, başarılmalıdır. Bunu da sen yapacaksın» dedi. Bir kaç gün sonra da sadrı âzam, gıyabımda istihsal etdiği iradei seniyyeyi bana tebliğ etdi.

1331 ekim ayında hariciyye nezaretine geçdim. Ertesi gün teşekkür için Said Halim Paşanın yalısında ziyarete gitdim. «Senin hariciyye nazırı olmaklığını canü gönülden isterdim. Fekat bu tarzda olmamalıydı» dedi. Cevaben «ben bunu hakkımdaki yüksek teveccühünüzün bir eseri olarak almışdım. Görüyorum ki rızanız hilâfına yapılmışdır. Kat'iyyen kabul etmiyorum. Bendenizi mazur görünüz.» dedim. «Bu, emri vakidir. Bozulması doğru olmaz. Senin bu işi önlemek için çalışdığını da biliyorum. Şahsınıza karşı bir infialim yokdur. Reca ederim, vazifenizde devam ediniz» dedi.

Ali Füad Bey «Görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«Sanadidi ittihad, Said Halim Paşanın ümuru hariciyyede idaresini gevşek bularak hariciyye nezaretinden çekilmesini istiyorlardı. Müşarün ileyh de bunu his ile bilisti'fa nezaretden çekilmiş ve hariciyye nezaretine şurayı devlet reisi Halil Bey getirilmişdi. Bu hal, vükelâ ile Said Halim Paşanın beyninde mebdei infial olub gitdikce araları açılmağa başladı ve artık mekamı sadaretde de kalamayacak hale geldi. Evvelleri zatı şahane beni Babı âliye gönderdikce daima yanında vükelâdan bir ikisine tesadüf ederdim. Sonraları kimse semtine oğramıyordu. Kendi de gitdikce asebileşiyordu. Nihayet hiç yokdan bir mes'ele behane ederek sadaretden de isti'fa edüb çekildi.

Padişahın dört haremine ileride tahsis olunacak meaşa dair yapılan lâyihai kanuniyyenin kendisi ile görüşülmeksizin yapılmasına muğber olarak imzadan istinkâf ve esbabı sıhiyyesinden bahs ile sadaretden isti'fa eylemişdir. § Zatı şahane, evvelleri Said Halim Paşayı pek severdi. Hattâ kendi hafidesi ile müşarün ileyhin küçük mahdumunun [Ömer Bey] akidlerini icra etdirmişdi. Fekat Said Halim Paşanın biraz nisyani galib olduğundan ve sonraları elinde iktidar kalmadığından hünkârın arzuları icra edilemez oldu, Zatı şahane de bundan münfeil olarak «o, bizim dediklerimizi yapmaz» diye arzu etdiği şeyleri Tal'at ve ya Enver Paşalara söylemeğe başladı.»

§

Said Halim Paşanın sadareti esnasındaki mühim vak'alardan biri de Mekkei Mükerreme emiri Şerif Hüseyn Paşanın — burada uzun uzadı izahına lüzum olmayan vesile ve teşvik ile — devlete isyan etmesidir. [2]

[1] Prensle Menteşin halini bilenler belki böyle demişlerdir:

«Hüsni zan etmiş Halil Bey kendine
İstişare eylemez ibni Halim
Diploması ilminin allâmesi
Olsa da saymaz onu asla alim»

[2] Şerif Hüseyn Paşa, âlemi islâme hitaben neşr etdiği beyan namelerde ittihad ve terakki cem'iyyeti rüesasının, dahilî, haricî, dinî ve siyasî hatiatı azimesinden bahs ve şikâyetle «... bu devletin mahvine münhasıran sebeb olan ittihad ve terakki müte-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1906

O, azl edilerek mekamı imaret, rütbei vezaretle hey'eti âyan birinci reis vekili rütbei balâ eshabından Şerif Abdülmuttalib Efendinin hafidi Şerif Ali Haydar Beye tevcih olundu. sadaret ve meşihat alayı tarzında Müdebdeb alayla Babı âliye gelerek hattı hümayun, arz adasında okundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mehmed Said Paşa

«Mekkei Mükerreme imaretinde bulunan Şerif Hüseyn Paşanın hasbelicab infisali vuku' bulub haremeyni muhteremeyn hidematı mukaddesesinin te'mini hüsni cereyanı uhdemize müretteb vazaifi esasiyyeden olmasına ve hey'eti âyanımız birinci reis vekili Şerif Ali Haydar Beyin liyakat ve haysiyyeti zatiye ile muttasıf ve hüsni sülûk ve sireti mücerreb olmasile hidmeti imareti dil hahımız vech ile temşiyte kifayeti mezcum bulunmasına mebni imareti Mekkei Mükerreme, rütbei vezaretle uhdesine tevcih kılınarak kendusi Babı âlimize izam edilmişdir. Cenabı hak, cümlemizi her halü kârda tevfikatı samadaniyyesine mazhar ve ruhaniyeti celilei cenabı risalet penahiyi cemi'i zemanda rehber buyursun âmin.

30 şaban 1334 18 haziran 1332 Mehmed Reşad»

§

Ali Füad Beyin söylediği gibi Said Halim Paşanın uhdesinde hariciyye nezaretinin alınub Halil Beye verilmesi, vükelâ ile ittihad ve terakki rüesasına infialinin mebdei oldu, gitdikce terakki etdi.

Kadın efendilere tahsis olunacak mebaliğ hakkındaki lâyihai kanuniyyenin kendi ile görüşülmeksizin yapılmasını isti'faye vesile ittihaz etdi. O mes'ele — muzmer olan — infialin izharına sebeb oldu.

---

gallibesidir. Onlar da Enver, Cemal, Tal'at ve hempaleridir, biz, bunlara karşı kıyam etdik» diyor.

§

Mahmud Şevket Paşanın sadaretinin sonlarında «sadrı âzam namına müsteşar Adil» imzasile resmî tahrirat yazılmasından dolayı Hüseyn Paşa, şiddetle şikâyet ve kendine sadrı âzam tarafından möhürlenmiş tahrirat yazılması lâzım geleceğini ve müsteşarın imzasile gönderilecek muharreratı kabul etmeyeceğini ihtara mübaderet etmişdi.

Bu hususda ve diğer bazı mes'elelerde hakkı münker değilse de — bir takım eşbahı menhuseye gücenüb ve ağyare uyub — âbaü ecdadının asırlarca hamisi olan devlete isyan etmesi nefretle karşılanmış ve kendi de isyandan — ümmidi vech ile — müstefid olmamış idi.

Emiri cedid, İstanbuldan hareket etmiş ise de — ahvali hazıra sebebile — Mekkei Mükerremeye gidüb imareti der uhde edemediği halde Damad Ferid Paşanın sadareti hengâmında imaret unvanı — aşağıdaki karar ile — ref' edilmişdir:

«An'anatı devlete muhalif bazı muhdesatın şekli tabiîsine ircaî mültezem olduğuna binaen Şerif Ali Haydar Paşa uhdesinde bulunan emiri Mekke unvanı ref' ve muamelei sabıka keen lem yekün ad edilmişdir.

Bu iradei seniyyenin icrasına sadaret me'murdur.

8 şaban 1337 8 mayıs 1335»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kuvvei galibe, uzun zemandan beri onda nüfuz bırakmamışdı. Birinci derecede mes'ul reisi devlet olduğu halde mesalihi umumiyyeden haber dar edilmezdi. Âdeta bigâne vazi'yyetinde bulunduruldu. Devleti enva'i hâtara maruz eden muharebeye ve haricî ve dahilî ümuru mühimmeye dair haberi şundan bundan alırdı. Ziyaretine gitdikce bu hale şahid olurduk.

Hattâ bir gece konakda bulunduğumuz sırada — kendine nisbeti olan — Doktor Âkil Muhtar Bey gelerek muharebe hakkında cem'iyyetin merkezi umumisinden aldığı malûmatı — gendi namına hususî suretde — beyan etmişdi de paşa ile beraber biz de hayretde kalmışdık. Doktor — nisbet ve hususiyetinden dolayı — gelüb malûmat vermese vekayiden haberi olmayacakdı.

Yalnız kaldıkca bizimle hasbi hal eder, ümuru devletden haber dar edilmemekde ve mekamın nüfuz ve haysiyetine halel getirilmekde olduğundan şikâyetle bu hal içinde ifayı hidmet ve kabuli mes'uliyyet edilemeyeceğinden çekilmeğe mecbur olacağını mahremane söylerdi. Biz de çekilmenin lüzumunu söylemekden çekinmezdik. İsti'fadan bir gece evvel de bu yolda uzun muhavere edilmişdi.

İsti'fadan bir müddet sonra — tashih olunmak üzere — verdiğim tercemei haline kendi kalemile şöyle yazmışdır:

«Ümuru devlete bir takım eşhası gayrı mes'ulenin müdahalei mütevaliye ve gayrı meşrualarına nihayet verilemediği cihetle isti'fa etdim.»

Yukarıda nakl olunduğu üzere mütarekeyi müteakiben meclisi meb'usanın beşinci şubesinde vaki' olan beyanatında da «... mekamı sadareti kurdular (!) ve kendileri o mevkia geçmek istediler (!) bu suretle mes'ele büsbütün şahsî bir şekil almış idi. Hal buki ben, hayatımda şahsiyat ile hiç oğraşmamışdım. Bu yüzden gitdikce fenalıklar ihtimali gördüm ve hattâ oluyordu da.., Binaen aleyh mekamı sadaretden çekilmeğe mecbur oldum.» demişdir.

Hariciyye nezaretinden bilihtiyar değil, kuvvei galibe tarafından nasıl çekildiği, Halil Menteşin hâtıratından nakl olunmuşdu. Tal'at Beyin «Halil Bey, hariciyye nezaretine geçmelisin» demesini müteakiben o zat nezarete geçirildiği gibi bir gün de «Said Paşa, sadaretden çekilmelisin» deyüb yerine geçeceği müsteb'ad değildi. Hale vakıf olanlar,

«Maddei devlet elinde Tal'atın
Azel eder isterse sadrı âzamı»

derlerdi. Nitekim öyle oldu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Prens gibi haysiyyetini muhafazaya itina eden asil bir zat değil, en açık iştiskalleri bile aldırmayan hissiz ve haysiyyetsiz bir şahsın bile — bostan korkuluğundan farkı olmayarak — mekamda kalmayacağı ve alenen «çekilmelisin» ihtarına meydan vermeden

«Görüb ahkâmı asrı münharif sıdku selâmetden
Çekildim izzetü ikbal ile babı hükûmetden» [1]

mealine müvafık olarak çekileceği tabiîdir.

Paşa 1917 [10 rebiulâhir 1335] de [2] — isti'falarda mutad olan esbabı sıhhiyeden bahs ile — yazdığı isti'fa nameyi padişaha takdim etdi.

Ali Eüad Bey «Görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«Zatı şahane, esbabı isti'fasını istifsar içün baş mabeynci Tevfik Beyi yalısına gönderüb fekat isti'fanın ademi kabulünde ısrar etmemesini kendisine tenbih eylemiş ve mekamı sadarete Tal'at Beyi intihab eylemişdir.»

Said Paşa, muharebe mes'elesinden dolayı isti'fa etdikde yüzünü öpüb kendini yalnız bırakmamasını, isti'fadan vaz geçmesini «reca» eden padişah, bu def'aki isti'fada «ademi kabulünde ısrar etmemesini» baş mabeyncisine emr ediyor ki «لا وفاء للملوك» kelâmının mahzı hakikat olduğuna şahiddir.

Evvelki isti'fada vükelâ, paşanın yalısına şitab ederek isti'fadan vaz geçirmeğe çalışdıkları halde bu kerre semtine oğrayan olmamışdır. Çünki o, mekamdan çekilmeğe mecbur edilerek yerine Tal'at Beyin getirilmesi kuvvei galibece mukarrer idi. Padişah, onu — kendi ihtiyarile — intihab etdiği sırada sadarete nam zedleri Tal'at Bey olduğu merkezi umumiden baş mabeynci Tevfik Beye telefonla bildirmişdir.

Ali Füad Bey diyor ki:

«... Tal'at Paşa, teşkil etdiği kabinenin listesini saraye getirdi. Ve «Said Halim Paşa, Edirnenin istirdadında hidmet etdiğinden tarafı şahaneden bir hatt-ı hümayun

[1] Bu müstağniyane ve âli cenabane sözü, «babı hükûmetde» müstahdem ve «izzetü ikbal» ile mükerrem iken «ahkâmı asrın sıdku selâmetden münharif» olduğunu görüb bilihtiyar çekilenler söylerler ve söylediklerini yaparlar ise ibrazı fazilet ve meziyyet etmiş olurlar. Fekat çekildiği bir mekam yokken o söz, söyleyene bir meziyyet te'min edemez.

[2] Cum'a ertesi günü akşamı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tasdiri ile taltifini efendimizden istirham ederim.» dedi. Bu suret, nezdi şahanede de tasvib olunmasile hattı hümayanu yazub müşarün ileyhin konağına götürdüm. Bundan dolayı izharı memnuniyet ve möhri hümayunu iadeye müsareat eyledi.»

Hattı hümayunun sureti

«Esbabı sıhhiyyeden dolayı mesnedi sadaretden afviniz hakkındaki istirhamınız teessüfle kabul ve is'af edildi. Mekamı sadarete tâyininizden beri selâmeti mülk ve devlet emrinde ve ba husus Edirne mes'elesile düveli merkeziyye ile akdi ittifak hususunda masruf olan mesaii revviyyet mendaneniz nezdimizde daima rehini takdir olacağından hakkınızdaki teveccüh ve mehabbeti şahanemizi bu vesile ile de te'yid eylerim.

11 rebiulâhir 1335 22 kânuni sani 1332

Mehmed Reşad»

§

İtilâf ve hürriyyet cem'iyyetinin mevkii iktidara gelmesi, ittihad ve terakki cem'iyyeti mensublarının başına bir musibet gelmesini mucib olacağı anlaşılmakda idi.

Said Halim Paşa ile — ilânı harb esnasındaki kabine hey'etinden — esbak şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi, İbrahim, Halil, Ali Münif Ahmed Nesimi, meclisi âyan reisi Rıf'at Beyler ve meb'usin ve mensubini ittihaddan hayli kimse 1919 [7 cümadelâhire 1337 pazar ertesi sabahı] evlerinden kaldırılub polis müdiriyyeti umumiyyesi dairesinde tevkif edildiler.

Tevfik Paşanın sadaretinin sonlarında bir kaç zat tevkif edilmişdi. İttihadcıların düşmeni bi emani olan gazeteler, bunu kâfi görmeyerek dairei tevkifin tevsiini mutazammın mekaleler yazmakda devam ve — bir kaç gün evvel mevki'i iktidara gelen — Damad Ferid Paşa hükûmeti de sür'ati iltizam eylediğinden tevkifatı ahire vuku' buldu.

Mevkuflar, harbiyye dairesi havlisindeki Bekir Ağa bölüğüne nakl edildiler.

Bir müddet sonra Said ve biraderi Abbas Paşalarla vükelâdan ve ittihad ve terakki merkezi umumisi âzasından bir kısmının muhakemesine karar verilerek Ayasofya camii civarında — müahharen yanan — adliyye neareti binasında ferik Nazım Paşanın riyasetinde teşkil olunan divanı harbi örfiye gönderilmeleri, reis tarafından tevkif hanei askeriye yazıldı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1910

«Taktil ve tehciri anasırda zi medhal bulunmakla maznun olan» malûmül esami zatlar, arabalarla ve süngülü kuvvei muhafızanın nezareti altında sevk edildiler. Mahkemeye vürudlarında hey'eti tahkikiyyenin karar namesi okundu. «Hem fiil olmayub bilerek icrayı müzaheretle maznunların cürümlerinde muin olarak zi medhal bulunan» Said Halim Paşa ve diğer beş zatın cinayetle muhakemelerine karar verildi. 1919 [27 receb 1337] de muhakemeye başlandı. [1]

Mahkemece tâyin olunan günlerde muhakemeye devam edildi. [2]

[1] «Sabah» gazetesine [28 receb 1337] «ittihad ve terakki rüesa ve merkezi umumisi âzasının muhakemesi» başlığile yazılan aşağıdaki sözleri okuyanlar,

«Vermesün âdaye fürsat ruzgâr
Âdemi bir sözle eyler tarümar»

beytini de elbette okumuşlardır:

«Dün divanı harbi örfi, şimdiye kadar tarihi Osmaninin kayd etmediği en büyük ve en tarihî muhakemenin rüyetine başladı. Memeleketi felâkete ve musibet uçurumunun ta kenarına sürüklemiş, milletimizin pâk ve masum nasiyesine, mekamı iddianın muhik olarak söylediği vech ile «kanlı ve siyah lekeler» sürmüş velhasıl bir çok millî mefahir ile ma lâ mal olan tarihimize en kanlı ve en feci' fezayih ve cinayatı kendi kanlı ellerile kayd eylemiş olan merkezi umumî âzası, ika' eyledikleri bi haddü hisab mezalim ve cinayatın hisabını, dul ve yetim bırakmış oldukları yüz binlerce ailenin, dört buçuk seneden beri aleyhlerine yağdırdıkları barânı tel'in ve nefrinin kefareti zünubunu mahkemei kübrayı adalet huzurunda vermeğe, ıssız ve kurak çöllerde, sema paye karlı şahikalarda ağuşi mevte merhametsizce tevdi' eyledikleri yüz binlerce ruhı ecelin gözleri önünde, görünen hayaletleri önünde zarü zebun bir tavrı sakit ve sâmit takınmışlardır. § Bed baht milletimizi on sene meşrutiyyet ve meşruiyyet kisvesi altında idare etmiş olan bu menfur çetenin yalnız anasırı gayrı müslimeye değil, fekat bilhassa anasırı islâmede teşmil etmiş olduğu te'addiyat ve mezalimi dinleyüb ürpememek, faillerini lânet ve nefretle anmamak kabil midir? Kanunsuzluğu kendilerine siper ittihaz ederek en müdhiş mezalimi irtikâb edenlerin, Şimdi kanun huzurunda seyyielerinin hisabını vermeleri, adaleti ilâhiyyenin bir tecellii ezelisidir.»

[2] Kardeşim Ahmed Tevfik merhumla Said ve Abbas Paşaları ziyaret içün tevkif haneye sıkca giderdik. Bu gidişlerin neticei feciası olarak guya paşaların ve mevkuflardan bazılarının evimize kaçacaklarına zehab hasıl olmuş imiş. Bu sebeble evimizden cebren çıkarılarak bir Fransız miralayı ikame edildiğini ve bu yüzden enva'i zarar ve ıztırabe oğradığımızı bir kaç yerde yazdığımdan tekrarına lüzum yokdur.

Ziyarete gitdiğimiz günlerden birinde paşaları koğuşda diğer mevkufların yanında bulduk, orada oturduk. Esbak adliyye nazırı Sahib Molla zade İbrahim Bey, yanıma sokularak kendilerinin afv edilmeleri içün padişaha müracaat olunsa faide görülüb görülmeyeceğini— kendi namıma — baş kâtib Ali Füad Beyden sormamı kulağıma söyledi. Fekat yanımızda oturanlar, ne söylediğini anladılar.

İttihadcıların düşmeni ekberi olan Damad Ferid Paşa sadarı âzam, ben de onun maiyyetinde bir müdir iken ikide bir tevkif haneye gidişimiz, esasen nazarı dikkati celb etmekde olduğu halde seraye, ya hud evine gidüb baş kâtibden öyle bir şey sormak — hasbezzeman — benim içün tehlükeli olduğu gibi her devrde — haklı olarak

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1919 [27 şaban 1337 — [28 mayıs 1335] de İngiliz karar gâhı umumîsinden harbiyye nezaretine gönderilen bir İngiliz binbaşısı, tevkif hanede mevkuf bulunanlardan — verilen iki listede isimleri muharrer — altmış yedi kişinin teslimini karar gâhı umumî namına taleb etdi.

Bir kaç günden beri Fransız askerile beraber Bekir Ağa bölüğünün muhafazasına me'mur olan İngiliz müfreze kumandanı, mevkufların heman hazırlanmalarını tebliğ etdirdikden sonra, beş İngiliz yük otomobili tevkif hanenin kapusuna getirildi. İki tarafa İngiliz ve Fransız askeri dizilerek İstanbul muhafızı Seyyid Paşa da hazır bulunduğu halde mevkuflar, otomobillere yük gibi doldurüldular. Süngülü İngiliz ve Fransız askerinin muhafazası altında Galatada Arebyan hanına ve biraz sonra — açıkda duran — bir İngiliz yapuruna götürüldüler. Vapur, akşama doğru Maltaya müteveccihen hareket eyledi.

Teb'id belâsına oğrayanların ve ailelerinin giriftar oldukları ıztırabı azimin, bittabi' tasvir ve tasavvurun fevkında olduğunu söylemeğe hacet yokdur. [1]

Son günlerde akd olunan ve atiyen akd edilecek olan mitiglerin, mevkufları kurtarmak maksadına müstenid olduğu zan olunduğundan ve icra edilmekde olan muhakemenin de bir neticeye iktiran edüb de maznunlar cezalandırılmadıklarından teb'idlerine İngilizlerce lüzum görüldüğü halk arasında söylendi.

Teb'id edilenlerden bir çoğunun elbise, eşya ve para almağa vakt bulamayarak perişan bir halde vapura sokuldukları da anlaşıldı [1]

Lutfi Simavî Bey «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim» de diyor ki:

— ihtiyat kâr ve muhteriz bulunan Ali Füad Beyin de öyle bir süale cevab vermekden sakınacağı tabiî idi. İbrahim Beyin arzusunu hukuki kadimeye binaen red edemeyerek gidüb sormağa mecbur oldum.

Ali Füad Beyi Nişan taşındaki resmî ikamet gâhında ziyaret etdim. Suhbet esnasında paşalardan bahs olundu. Zatı şahaneden isti'taf etseler faidesi olub olmayacağını münasib bir tarzda sordum. «Muhakeme devam ederken isti'tafın faidesi olamaz. Muhakeme nihayet bulub aleyhlerine hükm verildikden sonra isti'taf etseler belki müsmir olur» dedi Ertesi gün tevkif haneye gidüb, aldığım cevabı İbrahim Beye ve paşalara mahremane anlatdım, hüsni telâkki etdiler.

[1] Bunlar, henüz tevkif hanede bulundukları esnada bir sabah rüyada — yukarıda ismi geçen — İbrahim Beyi ziyaret edüb konuşdukdan sonra — eski tâbirle — beynelnevmi velyakaza « فبشرهم بعذاب اليم » âyeti celilesi ilham olundu. Bazıları ehibbamızdan olan zatlarla diğer mevkufların duçarı devahi olacaklarını o âyeti pür mehabetden istidlâl ile mükedder oldum.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«.... Mevkufini İngilizler, koyun sürüsü gibi kamyona doldurarak nakl edüb bir torpido ile Maltaya gönderdiler. İzmir içün akd olunan mitinglerden sonra ehalinin Bekir Ağa bölüğündeki mevkufini tahlis edeceği şayiası üzerine Damad Ferid Paşa kabinesinin İngilizlere müraceat ederek bu tedbirin ittihazını reca etdiği (!) bilâhara tahakkuk eyledi.»

Ferid Paşa ile ittihadcılar arasındaki adavete nazaran müsteb'ad olmayan bu «reca» müvafıkı hakikat ise «kal'a içinden zabt olunur» darbı meselinin sıhhati bu suretle de teeyyüd eder.

Memleketi işgal eden kuvvetler, hukukı beşer, hukukı düvel ve milel kavaidine asla ehemmiyet vermeyerek her istediklerini yapmakda, hattâ bizim gibi bi günahların yuvasını cebren zabt ve eşyasını yağma ile mali mevrusları gibi tasarruf etdikleri ve sair guna harekâtı gaddaraneden çekinmedikleri malûm olduğıçün mevkufları harb esiri gibi Maltaya sürmeleri tabiî görünürse de işin içinde dost! parmağı bulunduğu nazarı dikkat ve ibretden uzak tutulamaz.

§

Said Halim Paşa, diğer mahbuslarla beraber tahliye edildikden sonra Romaya gitdi. [1] 1921 [6 rebiulâhir 1340 — 6 kânunı evvel 1337 salı günü akşamı zevali saat 5 de] araba ile ikamet gâhının kapusuna geldiği sırada komiteci bir Ermeni mel'ununun atdığı rovelver kurşunu alnına isabet ederek der hal vefat etdi.

Na'şi İstanbula getirilerek 30 cümadelulâ 1340 da Yeni köydekl yalısından alınub ihtifali azîm ile Sultan Mahmud türbesi · haziresine defn olundu.

Meşahiri şuaradan Üsküdarlı Tal'at Bey şu tarihi söyledi:

«Güzidei vüzera sadrı esbakı efham
Edüb cemali Cenabı hüdaye doğru nigâh
Şehid düşdü şehidanı ker belâ şahid
Bihakkı اشهد ان لا اله الاالله
Edeble gel oku tarihi zi şehadetini
Ola şehidi Saide bihişt cevlân gâh»

§

[1] Erbabı liyakatden muhterem Faik Reşid Unat Bey, aylık ansiklopediye yazdığı tercemei halde «... Said Paşa, serbest bırakılınca Sicilyaya gitmiş ve İstanbula dönmek içün müraceatda buluumuş ise de o tarihde Tevfik Paşanın sadrı âzam sıfatile başında bulunduğu İstanbul hükûmetince mahzurlu görülerek vatana dönmesine müsaade edilmeyeceği kendisine bildirilmişdir. Bunun üzerine İtalyaya giderek Romada yerleşmişdir.» diyor.

Bu maddeye dair benim malûmatım yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Merhumun basılmış eserleri

«Meşrutiyyet» «Buhranı ictimaimiz» «Buhranı siyasimiz» «Buhranı fikrimiz» «Mukallidliklerimiz» «İnhitatı islâm» «İslâmlaşmak» «Taassub»

Bu eserlerden bahs etdiğimiz sırada — hakikaten erbabı kemal ve marifetden olan — büyük oğlu prens Halim Bey «merhum, Türkceyi kusursuz yazmakla beraber Fransızcayı en iyi yazanlardan olduğıçün eserlerini Fransız lisanile te'lif ederdi. Mekamı sadaretde bulunduğu esnada şifre kalemi müdirliğine tâyin etdiği Mehmed Reuf Bey [1] gibi bazı erbabı kalem Türkceye terceme ederlerdi. Asıllarının ihtiva etdiği dekayık, tercemelerde görülemez.» dedi.

«Kâşki kendi kaleminden çıkdığı gibi Fransızca olarak neşr edilseydi» dediğimde «Osmanlı devletinin sadrı âzamı olan bir âdemin — lisanı mader zadi olan — Türkceyi bırakub da Fransızca eser neşr etmeği hamiyyeti milliyyesi cihetile asla tecviz edemezdi» cevabını verdi. [2]

***

Said Halim Paşanın esnayı hayatında ve şehadetinden sonra gazetelere yazılan — garaz âmiz, ya hud hulûs engiz, şayanı ibret ve hayret — mekalelerden bazılarının bazı fıkraları nakl olundu.

«Efkârı umumiye» gazetesine «bir mukayese: şehidi vatan damad Salih Paşa — Said Halim Paşa» başlığile yazılan mekalede deniliyor ki:

«.... Said Halim Paşa, vatanı harabeye çevirdikden, (!) milyonlarca unsurı islâmı mahv ve tebah (!) eyledikden sonra yine serbest, hür ve âzade eski prenslik hayatına devam ediyor, böyle Bekir Ağa bölüklerinin rutubetli divarları arasında bir gün olub da eski hisabların sorulacağını hatırına getirmiyordu ve esasen de getiremezdi. O, kendine va'd edilen «Mısr» tacının sehhar te'siri altında memleket yanarken, yakılırken, yüz binlerce can ve vatandaş ölürken, öldürülürken kendi, yaldızlı hulyaları içinde yaşayordu. Şimdi bu hayal ve hulyaların birden bire sukutunu ve serayının müzehheb tavanlarına, Acem halıları ile örtülü salonlarına mukabil Bekir Ağa bölüğünün sovuk di-

[1] Tercemei hali «Son asır Türk Şairleri» nde [C 8 S 1468] yazılıyor.

[2] Bir gün yalıda Doktor Necmüddin Arif, Celâlüddin Arif ve şair Akif Beyler ile birlikde bulunduğumuz esnada paşa «aşinalardan biri, yeni yazdığı bir risalenin müsveddelerini gönderüb mütalâamı sormuş. Okutalım da sizler de mütalâanızı söyleniz». Müsveddeleri getirtüb şifre kâtibine okutdu, dinledik. Bitdikden sonra «nasıl buldunuz?» dedi. Akif «bir çok def'a söylenmiş sözler. Mühim bir şey değil» dedi. Paşa, bana hitaben «siz ne dersiniz» dedi. Halü kalinden gendi eseri olduğunu his ederek ve münderecatından bir kısmını pek beğenerek «ne diyebilirim? Benim takdir, ya hud tenkid edemeyeceğim âlî fikirler» dedim. Akif, bu cevabımdan zamirin merciini anlayarak mütalâasını te'vil ve tâ'mir içün bir kaç söz söyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

varları aklına bir parça hiffet getirmiş olmalı ki «beni divanı âliye sevk ediniz. Ben, ancak oraya lâyikım» diye feryad ediyor.

§ Said Halim Paşa, iflâs etmiş ve memleketi mahv ve inkıraza sevk etmiş kanlı bir ictihade malik (!) olması itibarile «ölüm» e hak kazanmışdır.

§ Kendi beratı idamını ahmakcasına heder etdirdiği milyonlarca evlâdı vatanın (!) hunı mazlumile yazdı.

§ Sadaret sandalyasına oturduğu andan bu güne kadar vatanın başına ne kadar felâket gelmişse hebsinin saik ve âmili (!) sadrı âzam ve möhri hümayunu hamil olmak itibarile Said Halim Paşadır. Esasen başka dürlu da hareket edemezdi.

§ Tâyin edildiği Yeni köy belediye riyasetinde gösterdiği acz ve idaresizlikden dolayı azl edilmemiş miydi? Kendini, vekil harclarını, hattâ hidmetcilerini idareden âciz bir âdem, koca bir milleti nasıl idare edebilirdi.

§ Said Halim Paşa — memlekete ve hiç bir kimseye bir iyiliği, menfeati dokunmamış olan Halim Paşa namında birisinin (!) oğludur. Sadaret mevkiinde, vatanın ufkı istiklâlinde meş'um bir baykuş (!) gibi senelerce tünemişdir.

§ Ne ictimaî, ne de siyasî bir meziyyete malik olmayan (!) Halim Paşanın oğlu olub aynı zemanda babasının meziyyetlerini aynen tevarüs etmiş olan Said Halim Paşanın cinayat ve fezahatini (!) afv etdirecek şayanı ihtiram bir mazisi yokdur. Olsa bile adaletin kılıcına boynunu uzatmak (!) mecburiyetindedir.»

Bekir Ağa bölüğünde mahbus ve nefsini müdafaadan her suretle âciz olan bir zat hakkında yazılan şu zebun küşane, hattâ küşteniyane sözlerin, hamiyyeti vataniyye ve gayreti milliyyeden ziyade ağrazı şahsiyye mahsulü olduğu anlaşılıyor.

Vükelâlıkdan mütevellid kabahet sahiblerinin, divanı âlide muhakemeleri kanun iktizasından olduğıçün bunu taleb eden bir âdeme karşı «divanı âliye, âli şahsiyetler sevk edilir, Said Halim Paşa değil» ve «vatanın başına ne kadar felâket gelmişse hebsinin saik ve âmili, sadrı âzam olmak itibarile Said Halim Paşadır» ve «vatanı harabeye çeviren, milyonlarca hem unsur islâmı mahv ve tebah eden Said Halim Paşadır» diyen ve yıllarca evvel dünyadan elini çeken — babası hakkında da na beca sözler savuran bir şahsın her halde garazdan müberra olmadığına hükm etmek zaruridir.

Şahsî adavetlere mağlûb olanların hali ıztırabü ıztırarda bulunanlar aleyhinde saçdıkları saçmalar — nazarı ahlâkda adularından evvel kendilerini mecruh ve makduh eder.

Fekat bu ciheti de söylemek icab eder ki — hüviyyeti mechul olan — o garaz kâr âdemin ifadesile «kanlı ve katil çetenin kâtibi umumisi ve o alçaklarla münasebet dar» olmak ve hem fikrü meşrebi ve küffi olmayanlardan müteşekkil bir hey'etin içinde, sonra başında bulunmak — hayr hahların da şayanı müahaze gördükleri — bir hali gaflet iştimaldir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İşte «الرفيق ثم الطريق» nasihatine ehemmiyet vermeyüb gayrı müvafık refiklerle yola çıkmak ve — rızasının hilâfına — ihtiyar olunan yolsuzlukları men' edemeyerek meal ıztırar cereyana kapılmak, âhirülemr «ولاتركنوا الى الذين ظلموا فتمسكم النار» استعيذ بالله âyeti tenzir âmizinin hükmi mehibinin zuhuruna badi oldu.

§

Paşanın aleyhinde bulunanların öne gelenlerinden Ali Kemal «Peyam sabah»a yazdığı mekalede diyor ki:

«.... Zevallı Said Halim, hakikaten biçare bir mahlûk idi, Mehmed Ali Paşanın hafidi olmakdan başka bir meziyyete malik değildi (!) rahı savabı keşf etmek şöyle dursun, bütün hayatında dalal içinde yuvarlandı, durdu. Şöyle böyle bir servet sahibi idi. Mısırda, Avrupada kendi halinde yaşayabilirdi. Alelhusus ne lisanına, ne tehzibine, ne irfanına bihakkın agâh olmadığı bu memleketde siyaset ateşile oynamağa asla mecbur değildi. Maa mafih bu adamcağızın kanına da ittihad ve terakki girdi. Bu usta ocak, her ferdden, her hadiseden, her fürsatdan istifade etmeği pek güzel bilirdi. Bu noktai nazardan Said Halim, ittihad ve terakkice işe yarar bir şahsiyyet idi. Az çok bir zengin idi, paşa idi, vezir idi. Fazla olarak da seciyye ve irfan itibarile hiç ender hiç olmakla (!) beraber hadden efzun mağrur ve mütekebbir idi. Hini hacetde büyük bir mekame ref' olunarak alkışla, alâyişle alâ alâ heyle kukla gibi (!) âla kullanılabilirdi ve öyle de oldu. Kimin hatırından geçerdi ki böyle bir Mısır prensi sadrı âzam olacakdı, olacakdı, olacakdı. Fekat her gün mutantan bir gerdune ile alaylar, ihtişamlar içinde konağından Babı âliye, Babı âliden konağına gitmek ve gelmekden başka bir iş görmeyecekdi. Çünki mihamı ümuru devleti perde arkasında bir hizbi hafi, faslu tesviye edecekdi. Bir hizbi hafi ki o sadrı suriyi bir âlet, bir oyuncak mesabesine koymuşdu, hasenatda, seyyiatda, her işde kullanırdı. Bilfarz bir kerre Cennet mekân hakanı sabıka, Damad Salih Paşa merhumun hükmi idamını tasdik etdirmek içün göndermişdi. Padişah, damadın masumiyetine kail olduğu içün bu teklifi şiddetle red eylemişdi. Fekat fermanı hümayune rağmen Said Halim, arkadaşlarile müttefikan o hükmi mevki'i icraye koydurmuş, o masumu asdırmışdı. [1] Başka hiç bir günahı olmasa bu herifin (!) yalnız şu cinayeti, cezayı vakıa derecei istihkakını gösterir.

§ Bu güruhi lâ yüflihunun arasına Said Halimi sevk eden, mahza o havsalaya sığmayan hırsı ikbali, derdi azameti, illeti gururi idi. Guya o sayede sadrı âzam, Hidiv, hattâ ümmid bu ya ihtimaldir.... [2] emma olmak isterken belâsını bulacakdı. O derece ince düşünebilen bir kafa, esasen böyle cah cah diye âleme maskara olmazdı. Said Halimin sadareti sadece gülünc idi. Çünki hidmeti âdeta bostan korkuluğundan ibaret idi, ehemmiyeti solda sıfır demekdi. Hattâ o biçare mahlûk, bu hakiki vaz'iyyet ve mahiyyetini idrak edemeyerek bir parça huysuzluk etmeğe başlayınca âdi bir hidmet gâr gibi kapı dışarı ediliverdi. İşte Said Halimin siyasî hayatı böyle bir oyun oldu, bu derece iflâs ile bitdi.

---

[1] O sırada mabeyn baş kitabetinde bulunan Ali Füad Beyin «Görüb işitdiklerim» adlı eserinin bu mes'eleye teallûkı olan 115 ve 116 ncı sahifeleri mütalea olunmalıdır.

[2] Orada na yazılı idise sansur çıkarmışdır. Siyakı kelâme nazaran «padişah olmak istedi» yazılmış olması muhtemildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

§ Taktil ve tehcir fecialarının mes'ulleri aranıyorsa bu maktul (!) onların en az mücrimidir. Filhakika bütün o zorbalar, bu memleketi Harbi Umumî esnasında kanla, kılıcla idare etdiler. Diledikleri gibi asdılar, kesdiler, kasdılar, kavurdular. Lâkin ne böyle bir sadrı âzamın, hattâ ne de padişahın rey' ve tasvibini aldılar (!) hattâ biz, o itikaddsyız ki min haysilmecmu' her kusurile beraber nazük (!) bir çelebi olduğıçün bu zatı halim (!) sözünü arkadaşlarına geçirebilseydi, elbette böyle cidal ve katle mâni' olurdu. Fekat ihtirası intikamla oturanlar, kalkanlar bu dekaiki nazarı itibare almak için vakt bulurlar mı? Onlarca bir Tal'at kadar bir Said Halim de mes'uldür ve aynı cezaye müstehakdır. Mısırda, Kahirede serayların, Boğaz içinde kâşanelerin, servetin, seadetin yerinde olsun, maksadın dinine, devletine, mülke hidmet ise hayr işle, hasenat işle, ilmen, fikren vatan daşlarını din daşlarını yükseltmeğe çalış da, mektebler, kütb haneler te'sis et. Hasılı mütemeddin memleketlerde emsal ve akranının yapdıklarını yap.

§ Validi macidinin izine sülûk ederek Said Halim Paşa, ömrünü bu nevi' siyasiyate bedel hattâ ezvak ve işvak içinde geçirmiş olsaydı hem nefisine daha ziyade hidmet etmiş, hasılı başını da bu belâlara, bu kazalara sokmamış, nihayet bu akıbeti feciaya oğramamış olurdu. Fekat

«Yokdur siper bu kubbei firuze famde
Zerrat cümle tiri kazaya nişanedir»

Said Halim de bu zerrelerden biri değil miydi? Niçün hayatının kadrini bilmedi?

«Bütün ef'alin ilcaatı isti'dade tâbidir
Bilinse sırrı hilkat kimsede taksir yokdur yok»

Bi tarafane söylemek lâzım gelirse bu mekalenin her bir kelimesinde — fürsat gözeten — bir kin darın buğz ve garazı feveran etmekdedir.

«Mehmed Ali Paşanın hafidi olmakdan başka bir meziyyete malik değildi» diyor. Bu, böyle midir? Bir şahsın ligarazın selb etmeğe çalışmasile meziyyet münselib olur mu? İstanbulda, bilhassa Avrupada mükemmel tahsil görmüş olan bir zatda hiç bir meziyyet bulunmaz mı?

«Bütün hayatında dalâl içinde yuvarlandı» dediği «dalâl» nedir, izah ve isbatı lâzım gelmez mi?

«Lisanına, tehzibine, irfanına agâh olmadığı bu memleketde....» sözü de doğru değildir. O, Mısırda doğdu. Fekat eyyamı sabavetden itibaren bütün hayatı İstanbulda geçdi. Rical ve kibar ile ihtilât etdi. Meziyyet sahibi ehibba ile buluşdu, görüşdü. Hayli müddet şurayı devlet âzalığında bulundu. Memleketin «lisanından, tehzibinden, irfanından» zerre kadar hissa mend olmadı mı?

«Siyaset ateşile oynamağa mecbur değildi.» diyen Ali Kemal o «ateşle» kendi niçün oynadıda akıbet yandı, mahv oldu? Aceba oynamağa mecbur mu idi?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Siyaset ateşile oynamak» vatana hidmet etmek maksadı hamiyyet mendanesine, ya hud o oyun sayesinde bir külâh kapmak emeli menfeat perestanesine mübteni olabilir. Maksad, halis, hamiyyetden münbais ve hırsı cah illetinden muhteriz ise bittabi' takdir, değilse takbih olunur. Asıl mes'ele, maksadın hakikatini tâyin etmekdir. Tâyin etmeden verilen hükm, sahih olamaz. Lâkin şu mühim dakikayı nazarı dikkate almalıdır ki zalemeye meyl eden siyaset ateşile oynamasa da yanar.

«Seciyye ve irfan itibarile hiç ender hiç olmakla beraber hadden efzunu mağrur ve mütekebbir idi.» Demek de garazdan münbaisdir. Biz, pek çok gördük, görüşdük, onu «mağrur ve mütekebbir» değil, terbiyeli, nazük gördük. Nitekim yine o Ali Kemal — mekalesinin başka yerinde yine o paşanın «nazük bir Çelebi ve zatı Halim» olduğunu söyliyor. «Mağrur ve mütekebbir» olan bir âdem «nazük ve Halim» olur mu? Bir birini nakz eden bu iki sözden hangisini hakikat olarak kabul edelim?

«Bu adamcağızın kanına da ittihad ve terakki girdi» sözüne — yukarıda yazılan — âyeti tenzir âmizin hükmi mehibine — saikai gafletle, ya hud ademi vukufla — ittiba' edilmemesi badii musibet oldu demekle mukabele edilse pek musib olur.

Bir söz, garazdan mütevellid olsa da erbabı insaf, o sözün, — az çok — hakikate temas edüb etmediğini tedkikden geri durmaz. «Mihamı ümuru devleti perde arkasında bir hizbi hafi faslu tesviye edecekdi. O sadrı suriyi bir âlet, bir oyuncak mesabesine koymuşdu.» Sözünün — ba husus eyyamı sadaretin sonlarına doğru — yalan olmadığını meatteessüf kabul etmek zaruridir. Bu da — yine yukarıda Arebcesi yazılan — «evvelâ arkadaş, sonra yol» nasihatine muhalif hareketde bulunmakdan ileri geldiği şübhesizdir.

Menfeati şahsiyyeye müstenid olan mehabbet ve refakatlere aldananlar, yine o menfeat saikasile cahi ikbale ilâ edilenler, menfeatin husulünden sonra çahi idbare ilka edilirler.

«İhvanı asrın olma rübude vedadına
Fehm et bu razi kıssai Yusüfle çahdan»

diyen şair de bu hakikate terceman oluyor.

Said Paşanın — mütarekeyi müteakıben meclisi meb'usan beşinci şubesinde vaki' olan ve isti'fa mes'elesinde bahs olunan beyanatı sırasında söylediği sözleri burada nazarı dikkate almak muktazidir:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Bu günkü tecribeme binaen itikadım şudur ki sadaret — ben, bunu pek acı bir suretde tecribe etdim (!) — hiç bir şey yapamaz. O, nazırların insafına kalmışdır. (!) Çünki nazırlar, ne isterlerse yaparlar (!) ve bunlardan sadrı âzamın kat'iyyen haberi olmaz. (!)

§ Mekamı sadareti kurdular ve kendileri o mevkia geçmek istediler (!) Bu suretle mes'ele büsbütün şahsî (!) bir şekl almış idi.»

Şu halde meşrutiyyeti idare, — kabine reisi olan — sadrı âzamın «hiç bir şey yapamamasını ve — kabine âzasından olan «nazırların ne isterlerse yapabilmelerini» icab ediyor demekdir Usuli meşrutiyyetin muktezeyatından olan «mes'uliyeti vükelâ» nazırların her istediklerini yapabilmelerini müstelzim ise «hiç bir şey yapamayan ve nazırların yapdıklarından» kat'iyyen haber dar olamayan sadrı âzama lüzum yokdur.

Kanunı esasi hükmünce vükelâyı, sadrı âzam intihab edecekdir. Meslek ve meşrebine uygun olmayan âdemleri bittabi' kabineye almayacakdır. Zira birinci derecede mes'ul olan odur. İntihab maddesi ona aid iken — Ali Kemalin söylediği — «bir hizbi hafi», istediği âdemleri kabineye sokarsa sadrı âzam, elbette «hiç bir şey yapamaz», «sadri suri» mertebesinde kalır ve «bir âlet, bir oyuncak mesabesine» konulur.

İstediklerini yapan nazırların, der uhde etdikleri nezaretleri, kendi kudret ve haysiyetleri ile mütenasib görmeyerek «mekamı sadareti kurmaları» ve «o mevkia geçmek istemeleri pek tabiidir.

Edeb ve terbiyeden nasibi olan bir âdem. Said Halim Paşa gibi ehli asalet ve haysiyet, necib ve muhterem bir zat değil, mevki' sahibi olmayan avam, hattâ kendi hidmetcisi hakkında bile «herif» kelimei muhakkıranesini kullanmakdan sıkılır. Emma kin ve sitiz, edeb ve terbiye tanımaz, fürsat bulunca dilinden ve elinden gelen her şeyi söyler ve yapar.

Bu sitiz kâr «taktil ve tehcir fecialarının mes'ulleri aranıyorsa bu maktul (!) onların en az mücrimidir» diyerek biraz insafa meyl eder gibi oluyorsa da — mel'un bir komiteci Ermeninin kurşunile şehid olan — bir müslim, bir Türk hakkında tahkir ve tezlil kasdile «maktul» tâbirini kullanarak — uruk ve âsabına işleyen — kin ve garazdan tecridi nefs edemediğini gösteriyor. «Şehid» sıfatını vermeği lâyık görmüyorsa bari «merhum» kelimesini kullanaydı. Âmmeye şamil olan rahmeti ilâhiyyeden mahrumiyetini isteyüb de «merhum» diyememişse ona diyecek yok! açeba «müteveffa» kelimesinde de — saikai sitizle — bir mahzur gördü de yazmadı mı?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Her kese bi perva saldırmakdan sakınmayan o zavallı Kine verin — «yırtıcı kuşun ömrü az olur» darbı meseline müvafık olarak — İzmitde ehali tarafından linc edildiği zeman — bir çok kabahatine rağmen — zebun küşlükden sakınan mürüvvet sahibleri onu «maktul» kelimesile tahkir etmemişlerdi.

«... Zorbalar, asdılar, kesdiler, kasdılar, kavurdular. Lâkin ne böyle bir sadrı âzamın, hattâ ne de padişahın re'y ye tasvibini aldılar» ve «bu zatı Halim, sözünü arkadaşlarına geçirebilseydi elbette böyle cidal ve kitale mâni' olurdu.» Sözleri de garibdir.

«Re'y ve tasvibi» alınmayan bir sadrı âzam, arkadaşlarına sözünü nasıl geçirebilir? Padişaha ehemmiyet verüb de «re'y ve tasvibini» almağa tenezzül etmeyenler, sadrın sözüne ehemmiyet verirler mi?

Sözü, — eski tâbirle — «tanini bab ve enini zübab» kabilinden olan bir sadrı âzamın yapacağı şey, Ziya Paşanın

«Bir yerdeki yok nağmeni takdir edecek guş
Tazyi'i nefes eyleme tebdili mekam et»

tarzındaki nasihatine ihalei guşi huş ile «tebdili mekam» değil, terki mekam ve semti inzivaye hıram eylemekdir.

Paşa merhum, bunu yapdı emma — teessüf olunur ki — zemanı geçdikden sonra yapdı. [1]

Yine merhum Ali Kemal, «şark ve garb» unvanile Parisde intişare başlayan bir mecmuaya paşanın, cemaati islâmiyyenin ahlâkına hidmet içün yazdığı mekaleden bahs ederken diyor ki;

«... Âdemcağız, bir hizbi mağşuşi meş'umun peşine takılub başını belâlara sokacağı, nihayet böyle feci' bir akıbete oğrayacağı yere hayatının, servet ve refahiyetinin kıymetini bilseydi de böyle neşriyatı ilmiyyeye (!) hasr vakt etmiş olaydı bin kerre daha akılâne hareket etmiş olmaz mıydı?»

Ali Kemal — yukarıda bazı fıkraları nakl olunan — mekalesinde paşanın «Mehmed Ali Paşanın hafidi olmakdan başka bir meziyyeti

[1] Ali Kemalin mekalesini ihtiva eden nüshada «Ay dede» nin «İkbal sevdası» başlıklı mizah âmiz bir yazısı vardır. Âhirete gider gitmez Tal'at karşılamış, paşa şu sözleri söylemiş:

«... A Tal'at Bey, haydi sen bir biçare, fakir kimse idin, görmediğini gördün, yemediğini yedin, şu siyaset ve komitecilik sayesinde adama döndün. Lâkin bana kasdin ne idi? Ben dünyanın her dürlu nimetlerine ibtidadan naildim, sahibi servet idim, mes'ud yaşayub gidiyordum. Sen şeytan gibi beni iğva etmese, ikbale olan arzumdan bilistifade yolumdan döndürmese idin şimdi ben hâlâ hayatda, ya Boğaz içindeki sahil hanemde, ya Mısırdaki serayımda, ya hud da Şanzelizedeki konağımda bulunacak, daha yirmi, otuz, kırk sene, belki daha fazla yaşamakdan nasibe dar olacakdım. Bana kıydın....»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

olmadığı» ve «seciyye ve irfan itibarile hiç ender hiç» olduğunu söyledikden sonra «maksadın, dinine, devletine, milletine hidmet ise ilmen, fikren vatan daşlarını, din daşlarını yükseltmeğe çalış» dediği gibi bu mekalesinde de «böyle neşriyatı ilmiyyeye hasrı vakt etmiş olaydı....» diyor.

Bir sözü, diğer sözünü tutmıyan bu zate sormalı ki: bir meziyyeti olmayan ve hiç ender hiç olan bir âdem, vatan daşlarını ilmen, fikren nasıl yükseltebilir ve neşriyatı ilmiyyeye nasıl hasrı vakt edebilir?

Anlaşılıyor ki nefsini garaza kapdırdığı esnada öyle ve insafa meyl etdiği hengâmda böyle söyliyor.

Malûmdur ki tarih sahifelerine geçecek söz, hevaye tâbi' olub da kâh iyi, kâh kötü söylenmez, bir dürlu söylenir. Haksız olarak aleyhde ve lehde söylenilen sözler, eşhasdan ziyade tarihi ızrar eder. O sözlerle hakikatı hadisat, şahsî adavete, ya hud mehabbete fida edilmiş olur.

§

Salâhüddin Bey [1] — bir kaç yerde bahs olunan — «Bildiklerim» adlı kitabında paşanın sadaretinden ve isti'fasından bahs etdiği sırada diyor ki:

«.... Hürriyeti harakete muktedir olamayacaklarını pek âlâ bildikleri halde niçün mesnedi sadareti kabul buyurdular? Kendileri Mısırın en büyük prenslerinden prens Halim merhumun mahdumları ve elyevm Mısırda mevcud prenslerin büyüklerinden oldukları halde neden bu asıl ve nesilleri gayri malûm ittihad rüesa ve eşirrasi ile iştirak eylemek tenezzülünde bulundular? Yoksa tâbiiyyet ve ubudiyyeti kadimelerile merbut bulundukları devleti aliyyei osmaniyeye hidmet etmek mi istediler? Bize kalırsa hidematı memduha ifası arzusu, kendilerini bu barı azime atmış olmalıdır. Maa mafih hal ve zemanı der piş ve cem'iyyeti ittihadiye mevcud oldukca ve onlar tarafından mevki'i sadarete irtika' buyurabileceklerini ve bundan dolayı serbestii harekete malik olamayarak cem'iyyetin elinde baziçe olacaklarını edna bir tefekkür buyurmuş olsalardı bittabi' bu arzudan sarfı nazar buyururlar ve namı fahimanelerini tarihi osmaninin o siyah sahifelerine idhalden vikaye etmiş olurlardı. Çünki emsali delâletile sabit olduğu ve sekiz on seneden beri görüldüğü üzere ittihad ve terakki cem'iyyeti tarafından mekamı sadarete getirilen zevatın cümlesi kendileri gibi mensubini cem'iyyetden oldukları cihetle bir iş görememiş ve cem'iyyet tarafından verilen evamir dairesinde hareket etmiş oldukları müberhen idi. Müşarün ileyh de bunu görüb biliyorlardı. Altes unvanını haiz ve servet ve samane malik olduklarından naşi ittihad ve terakki cem'iyyeti esirra ve eşkiyasile biliştirak hareket buyurmalarına hiç bir mâna verilemez....»

Bu satırlardaki «neden iştirak eylemek tenezzülünde bulundular» süali, nazarı teemmüle alınmağa değer.

[1] Sadaret şifre kalemi hulefasından idi. İttihadcıların taarruzandan ihtirazen Mısra gitmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yukarılarda da söylendiği vech ile Arebin «الجنس مع الجنس» ve Acemin «کبوتر با کبوتر باز با باز» dediği gibi her kes, kendi cinsile imtizac eder, kendi cinsile demsaz ve hemraz olur. Haydi musiki lisanile söyleyelim, akord bozuk olub da sazlar, sesler imtizac etmezse tabiidir ki her telden, her ağızdan — bir birine muhalif — nağmeler çıhar, ahenk muhtel olur. Hem cinsi, hem demi olmayanlarla teşriki mesaiye kalkışanlar, evvelâ bu ciheti nazarı dikkate almalıdırlar. Almayub da gafilâne, ya hud mütegafilâne davranırlarsa kabahat başkalarına değil, kendilerine teallûk eder ve oğrayacakları musibetin mes'uliyeti kendilerine aid olur.

Salâhüddinin «bize kalırsa hiç şübhe yok ki merbutiyeti kadimeleri dolayısile Devleti Osmaniyeye hidematı memduha ifası arzusu, kendilerini bu barı azime atmış olmalıdır» demesi de şayanı nazardır.

İstibdadın izalesi ve meşrutiyyetin te'sisi içün nakden ve fikren çalışması, devlet ve millete olan mehabbetine haml olunursa «barı azimi» yüklenmesi de «hidematı memduha ifası arzusundan» ileri geldiğine isnad edilebilir.

«Barı azimi» yüklenmek — adâsının hükmi vech ile — hırsı ikbalden tevellüd etmişse ikbale ihtiyacı yokdu. Muhterem bir «prens» olmak sıfatile mukbil ve her kesce makbul idi.

Mansıb sayesinde «fehametlû» unvanı fahimini almak emelinde bulunmuşsa — hasbennesb — zaten o unvanı haiz idi.

Meaşdan müstefid olmak istemişse serveti şahsiyyesi, meaşa tenezzül etmekden vareste idi.

Devletin en büyük âmiri olmak, o sıfatla devlete hidmet etmek sevdasına düşmüşse — «ricalülgayb» namı verilen — verayı perdedeki âmir ve nahilere karşı kendi emrü nehyini yürütmek lâzım gelirdi. Bu ise hayali muhal idi.

Yine Salâhüddinin dediği gibi «cem'iyyeti ittihadiye mevcud oldukca serbestii harekete malik olamayarak cem'iyyetin elinde baziçe olacaklarını tefekkür buyurmuş olsalardı bu arzudan sarfı nazar ederlerdi.»

Türkün, zahiren basit ve kaba göründüğü halde hakikatde ince ve derin mânayı tezammun eden darbı meselleri vardır ki «bir ipde iki canbaz oynamaz» ve «bir posta iki arslan sığmaz» o cümledendir. Paşa ile cem'iyyet rüesasının halü hareketleri, bu darbı mesellere ma sadak oldu. Paşa, kendi fikrine muhalif olan fikirlere uyamadı. Uyamayınca postda oturamadı. Çünki onun serbestii harekâtına mü-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

maneat ve kendi re'y ve ictihadlarına tebeiyyet ile postda oturmasına imkân bırakılmadı.

Teşriki mesai edeceği arkadaşların aslu faslını, menşe'lerini, emel ve amellerini göz önüne getirüb de

«Kârı evvelde kişi âkıbet endiş gerek»

nushuna itaat ve teşriki mesaiden mücanebet etseydi elbette hakkında hayırlı olurdu. Maddeten ve mânen mesaibden masun kalırdı.

Bahsi daha fazla uzatmamak içün — «sui tedbire ne yapsun takdir» hakikati malûmumuz olmakla berabar— «كل شئ بقدر» diyelim de geçelim.

§

«Ataullah Tarık» [1] imzasile «İleri» gazetesine yazılan mekalede deniliyor ki:

«.... Said Halim Paşa, siyasî bir intikam kurşununa hedef olabilecek ve yapılan işlerin hisabını doğrudan doğruya kendi kanile ödeyecek şahsiyetlerden değildi. Ben, Said Halim Paşayı sadaret mevkiinde açılan bir fetret devrini kısa kesmek içün çar çabuk Babı âliye getirildiği gün nasıl buldum ise artık vücuduna lüzum kalmayarak aşikâr bir istiskal ile yalısına çekilmeğe mecbur edildiği gün de öyle gördüm. Başına geçdiği siyaseti hükûmetin birinci âmili olmak şöyle dursun amelesinden bile olamayan Said Halim Paşa, bir meclisi vükelâ reisinden, gurur ve ikbal prestliği içine gömülerek hiç bir şey görmeyen ve görmemesi matlub olan bir paravanadan başka bir şey değildi. Vakıa bir mahkeme, bir divanı âli kurulsa kanunlara mugayir hareketlerinden ve siyaseti hükûmetde irtikâb edilen hatalardan dolayı bütün rüfekasile beraber Said Halim Paşa da mahkûm olurdu. Ancak kanunun her nedense yerine getiremediği bir adaleti ferdi ve ecnebi teşebbüs ve intikamlar der uhde edecek olursa bu hareketde her ne olursa olsun kanuna susamış bir adaletsizlik buluruz. Vakıa Said Halim Paşanın yapdığı ve yapamadığı şeylerde azamet ve ikbal perestlik gibi kendisi içün esbabı müşeddededen olacak noksanların te'siri yok değildi. Ancak o zemanki vukuatın demir çenberi içinde kıs kıvrak kalmış olmak gibi esbabı maziret teşkil edecek hâdiseleri de hisaba koyacak olursak Said Halim Paşanın hissai mes'uliyyeti his olunacak derecede azalır.

§ Said Halim Paşanın sadareti iki devreye taksim olunabilir: Birincisine, devri gaflet, ikincisine devri acz diyeceğim. Vakıa ilk devrde de mes'uliyyetli işler yapılıyor, Bu devrin muamelâtından da Said Halim Paşaya mühimce bir hissai sual ve tühmet çıkıyordu. Fekat teferruatı ümure girmek şöyle dursun kâğıd okumağı bile sadaretin yüksek mevkiine yakışdırmayan ve kendisini yalnız siyaseti âliye ile alâka dar farz eden Said Halim Paşaya göre dünya, ya sadrı âzam odasının penceresinden, ya hud otomobilinin camı arkasından görünen bir şeydi ve bunda ciddî ve samimî idi. Kendisine hiç bir şey söylenmemesi, bütün işlerin mahiyyeti hakikiyyesi ketm olunması vakıa bir kabahatdi. Fekat Said Halim Paşa, bu kabahatin mürtekiblerini bizzat teşci' ediyordu O

[1] İsmail Müştak.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

aralık birisi karşısında çıkub «fülân iş şöyle olmuş, böyle gitmiş, haberiniz yok» diseydi paşa, kanaati mağruranesinde âdeta rencide olurdu.

İkinci devr, devri acz idi. Said Halim Paşa, ne kadar ihmal edildiğini, nasıl gülünc bir kukla halinde bırakıldığını, Tal'at Paşanın mânevi nüfuzi ile Enver Paşanın maddî kuvveti arasında kendisinin ne feci' bir vaz'iyyete düşdüğünü bu devrde anladı. Fekat iş işden geçmişdi.

Size tuhaf bir fıkra anlatayım: bir gün Tal'at ve Enver Paşalar, galiba harekâtı askeriyye hakkında konuşurlarken odaya âyan reisi Rıf'at Bey girince heman bahsi keserler. Bu muamele, Rıf'at Beyin kanına dokunur, Said Halim Paşaya şikâyet eder. Meğer Said Paşa, daha derdli imiş. Rıf'at Bey, daha serzenişi bitirmeden sadrı âzam paşa «sizinki *bir* şey mi Bey Efendi, onlar harbde olub bitenleri benden bile saklayorlar» der.

Evet, devletin harb siyasetini idare eden, harb karar namesini imzalayan sadrı âzam, harb işlerini sormak hakkını haiz değildi. Sorsaydı söylemezlerdi ve fecii şu ki o, buna itiraz edemez, hattâ isti'fa edemezdi. Bu kadar aczin sebebini Said Halim Paşanın cılız hılkatinde, zaif azminde, gururunun husule getirdiği gafletde, iradi ve gayrı iradi kusurlarında arayabilirsiniz. Fekat ittihad ve terakkinin esrarlı ve muammalı kuvvetlerini, tarihimizin bu son on senelik vukuatındaki âakikî âmilleri bilmiyorsanız Said Halim Paşalar, Hüseyn Hilmi Paşalar, Mahmud Şevket Paşalar hakkında hükm vermekde isti'cal etmeyiniz, aldanırsınız.»

Bu muharrir, yazısının bir yerinde «Said Halim Paşayı burada ne müdafea, ne de müaheze edecek değilim» dediği halde — tâbir müvafık ise — müdafea karikatörü şeklinde bir kaç söz söyledikden sonra müahazeye germi veriyor. Kendi «ittihad ve terakkinin esrarlı ve muammalı kuvvetlerini ve hakikî âmilleri» biliyor ki paşa hakkında müahaze tarikile hükm vermekden geri durmıyor.

«Gurur, azamet ve ikbal perestlik» inden ve «cılız hılkatinden, zaif azminden, gururunun husule getirdiği gafletden», fülândan dem urub da «müahaze edecek değilim» sözü, neticesi mukaddimesini nakz eden sözlerdendir. Bununla beraber bazı müahazeler, red olunamayacak mahiyetdedir.

«Harbde olub bitenleri kendinden sakladıklarını, «sormak hakkını haiz» olmadığını, sorsa söylemediklerini, buna itiraz, hattâ isti'fa edemediğini görüb tehammül etmek ve mütegalliblere karşı mevki'i aczde bulunmak teaccüb olunacak ahvali garibedendir ki — müahazeden âzade olamaz.

Niçün itiraz edemezdi, niçün isti'fa edüb çekilemezdi? Ukubete, ya hud sui kasde oğramakdan mı korkardı?

Mekamı ikbalin değil, hattâ hayatın bile bir takım müşevveşünnesb ve mühevveşülhaseb eşhas şöyle dursun — şerafet ve nebahet ile mükerrem ve müvakkar olan zevatı âliyenin de istihfaf ve istihkarına tehammülü yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1924

Bu sadadde yukarıdan beri uzun sözler söylendiğinden tekrarına lüzum yokdur.

§

Celâl Nuri Bey, neşr eylediği «Hürriyyeti fikriyye» mecmuasına — paşanın mekamı sadaretde bulunduğu esnada — yazdığı mekalede diyor ki:

«Bu siyasii zi vekar, başkalarında büyük bir meziyyet bırakmayacak derecede Kavalalı Mehmed Ali Paşanın secayasını tahtı inhisarında bulunduruyor. Her iki nasiyenin hututı umumiyesini hurde bin ile mütalea ediyorum. Bazan şu iki zemin, mütaleamı karışdıracak derecede yoruluyorum. Fekat neticede görüyorum ki aynı şahsiyyeti ruhiye, aynı şeklü şemail genclerin, hattâ mazharı istifa olarak cedden hafide geçmişdir. Binaen aleyh ruh, lâ yemutdur.

Said Paşa — kelimenin mânayı âmiyanesile değil — bir necabet ünmuzecidir. Güçüklüklerden pek müteneffirdir. «Senobizm» denilen tasallüfleri hiç çekemez. Bir çok teceddüdate bıyık altından güler. Olmayacak şeylerin bi eman hasmıdır. Ecanibe irası heybet (!) eden tavrı hali cibillidir. Anane perestdir. Diyebiliriz ki bu hususda biraz efratı da hoş görür. Avrupayı bir çok ecanibden iyi bildiği halde bi tarafane muhakeme ile ulviyyeti islâmiyyeyi, necabeti Türkiyyeyi perestidei vicdani edecek derecede bir mevki'i bülende çıkarmışdır. Alafranga denilen şeyin ne kadar modadan düşdüğünü Said Halim Paşa kadar anlayana az tesadüf olunur.

§ Said Halim Paşa, evvelâ müslüman, saniyen Türk, salisen Osmanlıdır. Bu kadar kat'î bir fikr ile sandalii vekâleti işgal eden bir vezire çokdan beri tesadüf ediimemişdi. (!) Re'yi rezin, fekat gizlidir. Tedbiri kat'î, fekat gürültüsüzdür. Efkârını kendisi imal eder, hazır emteayı hiç sevmez. Bunlar, sadrı Saidin zati evsafıdır.

Bir de gayri zatî evsafı sadaret penahi vardır ki anlar, elhak kaderin milletimize nahşayişidir: Said Halim Paşa, oğurlu bir sadrı âzamdır. Bir çok rical tanırız ki kendilerinde ekseriya büyük bir taksir olmadığı halde ademi müveffekiyyetin nam zedi ezelileridir.

Bir takımları da ber aks olarak daima hayır getirirler. Said Paşa, sadrı âzam olur olmaz Edirnemizi istirdad etdik.

Babı âli, hezimetimiz üzerine her zemandan fazla zelil olacak zan olunduğu halde şimdi eskisinden pek ziyade ecanibin mazharı tevkiri oluyor. Sefirler, zairler orada kabili ihmal olmayan bir sermayei haysiyyet, bir hazinei temkin, hulâsa bir azamet görüyorlar ve hattâ ürküyorlar (!)

§ Devleti, milleti, dini ve binaen aleyh şevket bahşi evrenki hilâfet Sultan Mehmed Hanı hamis efendimiz hazretlerinin hukukı mukaddesesini, mevki'i tarihcisini yerli, ecnebi âdamızın yedi ihanetinden koparmak, şu enkaz üzerine bir bünyanı rasin kurmak... işte Said Paşanın hattı hareketi bu gayeye vusul içün veziri âzam, her kesin anlayamayacağı yeni, ruhî (!), kat'î bir usul ittihaz etmişdir ki bunun ne olduğunu ancak bize tarih söyleyecekdir. Ebülhulün, gelene geçene irad etdiği sıkıcı muamma gibi Said Halim Paşa da adimülhal lügaz (!) vaz'iyyeti ile bed hahanı üzüyor, rahatlarını münselib ediyor ve hattâ kahr (!) ediyor.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu sözler, zemanı hayatda, ba husus evanı ikbalde yazıldığı içün — bilfarz temamile doğru olsa bile — hulûs kârlık ve riya şiarlık şaibesinden kurtulamaz. Bu sebeble tarih nazarında bir kıymet ve ehemmiyet ihraz edemeyeceği tabiîdir.

Her halü kalde ifrat ve tefritden sakınmak, noktai itidalden ayrılmamak her ferde vacib ise âmmeye hitab edenlere ve sözleri tarih sahifelerine geçecek olanlara farzdır.

Vicdanın mürakabesi altında, her dürlu gıllu gışden masun ve şahsdan ziyade tarihe hidmet düşüncesine makrun olarak yazılmadığı her kelimesinden sezilen yukarıdaki sözlerde ihlâs ve samimiyyet ile tesalluf ve tesannu' müsademe ediyor.

Garaz kârlık saikasile aleyhde ve hulûs kârlık sevkile lehde idarei mekal edenler, ifrat ve tefritden tevakki etmiyorlar, hatırlarına — eski tâbirle — gassü semin he ne gelirse yazıyorlar. Istikbali düşünmüyorlar, yalnız hali nazarı itibare alıyorlar. Bunların bilmesi icab eder ki her hal, zaildir. Aklü mantık istikbale ve bilhassa hakikate ehemmiyyet vermeği tavsiye eder.

Ali Kemal, aleyhde — en şiddetli kasırgalar gibi — nasıl esüb savurmuşsa Celâl de, lehde aynı suretle alub vermişdir. «Başkalarında büyük bir meziyyet bırakmayacak derecede» büyük babasının «secayasını tahtı inhisarında bulunduran» hafidin ve «ceddin nasiyelerinin hututı umumiyyesini hurde bin ile mütalea» etdikden sonra çıkardığı netice, kendinin mahir bir kâşif olduğunu gösteriyor! keşfini «hurde bin» ile tedkik edenler,

«Öyle kâşif ki şaşar keşfine hattâ kendi
Saçma derler kişinin keşfi olunca indî» [1]

beytini müttehiden irad etmekde tereddüde düşmezler.

«Ecanibe irası heybet eden tavru hali cibillidir» tevcihi de gayri vecih ad olunmağa sezadır. Paşa merhumun haysiyyetini muhafaza eder ve etdirir, nezaketi nisbetinde vekur bir zatı mükerrem olduğu müsellemdir. Fekat koca Bakinin, meşhur mersiyesinde

«Gerdun ayağı tozuna eylerdi ser füru
Dünyaye hâki barigehi secde gâh idi»

tarzında tavsif ve tebcil etdiği — yüz yirmi milyon nüfusa hâkim ve hükmü belki bütün devletlere nafiz olan — Sultan Süleymanın vekili mutlakı ve elçileri Yedi kuleye habs eden devleti muazzamanın veziri âzamı değildi ki «ecanibe irası heybet» etsün.

[1] هندی

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1926

Perii şiirin [1] efsununa oğrayan bir şairi şeyda gibi amakı hayalâte dalub ölçüsüz sözler söyleyen muharrir «heybet» kelimei mehibesi verine «hurmet» kelimei mutedilesini kullansaydı nefselemre tevafuk edebilirdi.

«.... Bu kadar kat'î bir fikr ile sandalii vekâleti işgal eden bir vezire çokdan beri tesadüf edilmemişdi.» Sözü de hayli söz götürür. Bu sözü söyleyen, aceba hangi vezirlerle hem dem olmuş, onların efkâr ve ahvaline ilmelyakin kesbi vukuf etmiş de o hükmü vermişdir?

Yine o yazıcının dediği gibi «Said Halim Paşa, oğurlu bir sadrı âzamdır.» Lâkin oğurluluğa ve oğursuzluğa kani' olanlara göre, sadrı âzamlık o «oğurlu» zat için «oğursuz» olmuşdur ki mekama göz diken bed nazar erbabı şeametin kendine ve ümurı devlete karşı gösterdikleri etvarı tarrarane, mekamda oğursuzluk doğurmağa başladı, gitdikce büyüdü. huzur ve seadet içinde doğub yaşayan o zatı necibi Bekir Ağa bölüğü denilen askeri habs haneye, bir müddet sonra — düşmen elile, ya hud dost parmağile — Malta-menfasına, nihayet diyarı gurbetde kara toprağa götürdü.

Tağyiri kabil olmayan takdire karşı bir şey söylenemezse de insan, bu dürlu vahim akıbetlere nazarı ibret ve hıbret ile bakdıkca

«İbtidayi amelin âhırı der piş gerek
Kârı evvelde kişi âkıbet endiş gerek»

demekde muztar kalıyor.

Celâlin dediği gibi sefirler, zairler, Babı âlide «bir sermayei haysiyyet, bir hazinei temkin, bir azamet» görebilirler. Fekat «ürküyorlar» sözü, aklı başında olanları ürkütecek derecede ser bazanedir. Bu lâfı söyleyen âdem, niçün ürkdüklerini de söylemeli ve müddeasını, sefirler ve zairlerin de kabul edebileccği tarzda isbat etmeli idi.

«Şu enkaz üzerine bir bünyanı rasin kurmak içün her kesin anlayamayacağı yeni, ruhî, kat'î bir usuli ittihaz etmişdir ki bunun ne olduğunu ancak bize tarih söyleyecekdir» kelâmı safsata encamı da hakikî bir mâna ifade edecek, üstünde durulacak şeylerden değildir.

Haydi «yeni» ve «kat'î» usuli anlayalım. Ya «ruhî» usul nedir, bunu bizim anlamamıza ve kailinin anlatmasına ihtimal yokdur. Anlatmağa imkân olsaydı «tarihin söylemesine» ta'lik etmez, der hal kendi söylerdi.

[1] شعرك

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu kabil medhler, medh olunanın hoşuna gitse de tarihin hoşuna gitmeyeceği içün sölemez. Bu cihetle «bize tarih söyleyecekdir» diye beyhude ümmide düşmek, intizar etmek abesdir.

«Adimülhal lugaz vaz'iyyeti ile bed hahani üzüyor, rahatlarını münselib ediyor ve hattâ kahr ediyor» kavli lugaz âmizi de bir birini takib eden garaibi kelâmiyedendir. Bu ifadei veleh resane kulak verilecek olursa «bed hahani üzmek, rahatlarını münselib ve hattâ kahr» etmek içün askere, eslihaye ve tedabiri siyasiyyeye lüzum kalmayacak, her dürlu müşkilâtı izale içün «adimülhal lugaz vaz'iyyeti» takınmak kâfi gelecek. Ne âlâ!...

Kiyasetini sözlerile isbat eden muharrir, biraz daha gayret edüb de siyasî ve askerî üniversitelerde o «adimülhal lugaz vaz'iyyeti» nin tedris ve tâlimini tavsiye etseydi vatan, siyasî mesaibden kurtulmuş olurdu!

«Zahiren görsen de gayetle garib
Böyle iz'an her kese olmaz nasib»!...

§

Paşanın şehadetinden biraz sonra Celâl Nuri Bey — baş muharriri bulunduğu — «ileri» gazetesine Ankaraden yazdığı mektubda diyor ki:

«.... Said Paşa, fıtraten gayet cesur ve ifrat derecesinde nik bin bir zat idi. § Muharebei umumiyyenin pek feci' safhalarında sadrı âzam olan Said Paşa, mesaibi Hazreti Eyyub Aleyhisselamın sabrile telâkki ediyordu. Bir kaç musibet üzerine kendisine gitdim. Asla müvazenei asabiyyesini bozmamışdı. Hiddet bile etmiyordu ve bedbinane bir şey söylense uzun uzun nazariyat serd ederek her kesi teskine müveffak oluyordu.

Said Paşa merhumla iki def'a habs hane ve esaret hayatı imrar etdim. Hepimizden iyi bir hayata alışkın olduğu halde hiç bir dakika mukadderatından, halinden şikâyet etmedi. Sadaretinden evvel, sadareti esnasında Said Paşa her ne idise üsera karargâhında da tıbkı o idi. Sadrı âzam olmakla ne biraz büyümüş, ne de esarete giririftar olduğundan dolayı zerre kadar küçülmüşdü.

Nik binlikde Musır ve âdeta muanniddi. Ben, ömrümde Said Paşa derecesinde âtiden emin ve gerçekden nik bin hiç bir ferdi âdemî görmedim.

§ «Zenun» nam eski hekim tarafından icad edilmiş «stoik» mekteb felsefisi vardır. Bu mesleğe salik olanlar, her dürlu alâm ve mesaibe ehemmiyyet vermemekle müşardırlar. Said Paşa, bu mesleği ihya edecek nevadirden biridir.

§ Said Paşa, ruhan necib bir zatdı. Her şeyi yüksekden görür, hiç bir şeyin teferruatile oğraşmaya tenezzül etmezdi. Diye bilirim ki kibarlığını ifrata götürmüşdü. Eski ala turka ve müslüman terbiye ve âdabı müaşeretinin, inceliğinin, nefais perestliğiniu

TARIHVEMEDENIYET.ORG

belki son timsal ve ünmuzeclerinden biri Said Paşadır. Alafranga âlemi pek iyi bildiğinden ve Avrupada bir hayli müddet yaşadığından Said Paşanın alaturkalığı hiç bir Avrupalının müahazesine giriftar olmayacak bir şekilde idi. Âsarı nefişeye pek meraklıydı. Hüsni hata her kesden ziyade ehemmiyyet verirdi. Avrupa bediiyatını lâyıkile anladığı halde meselâ kıyafeti şarkiyyeye temessül eder, meşlahını giyer, Şam kâri bir minder üzerinde ud çalardı. Bununla beraber hocrei mesaisinde benam Fransız san'at kârlarının pek değerli tablolarına tesadüf ederdiniz.

Meclisi âyanda hiç bir def'a kürsii hitabete çıkmayan Said Halim Paşa, dairei mahremiyetde lâklâkadan en ziyade haz eden ve en çok [1] ve mazbut söz söyleyen bir zatdı. Heman kimseye mecali kelâm bırakmazdı. Kendisine mülâyim gelen muayyen bazı zeminler üzerine bir musahabe açar, ortaya kanaati âmmeye muhalif görülebilen bir fikr atar ve bu fikri de sonra sahib kıranane müdafea ederdi. Said Halim Paşanın fikirleri bir garabeti mahsusa arz eder. Bu fikirlerin heman bir büyük kısmı risale şeklinde tab' edilmişdi. Efkârı islâmîdir. Garib değil midir ki bu fikirler, peb Fransızca ifade edilmiş ve sonradan Türkceye terceme edilmişdir. [2] İbareler vehleten muğlâk görülür, lâkin insanı tefekküre sevk eder. Bu fikirler alâlade mülâhazatı muhafeza kâraneden ibaret değildir. İnsan, bunların arasında bir den bire bir ip ucu bulur. En yeni mesleklere kadar gider. Bununla beraber bu yazılar, harcı âlem telâkki edilemez. Şerhu tefsire muhtacdır.

Hulâsa, Said Halim Paşa, efkârı cariyeye, siyaseti âdiyeye, hazır kurtarılmış mütalâata kapılır ve onlara iltifat eder bir kimse değildi. En âli bildiğiniz bir mütefekkirin, bir siyasinin mütalâatile istihza eder, gülmekden katılırdı. Bir kodamanın fikrile istihfaf edince bir tavrı vekur alır, âdeta gurur getirir, der hal bir enfiye çeker ve onu müteakib kocaman bir sigara yakardı.

Avrupalılar, sefirler, prensler, cenerallar, mareşallar ile olan mükâlematında kendilerine ilkayı hurmet [3] ederdi. Hem kadim Avrupa erbabı asaletini kendisine riayete sevk edecek evza'da bulunurdu, hem de bunların cümlesile alay edici bir tavr alırdı. Harekât ve sekenatile, bedayi' perestliğile, işaratı mahsusasile, lisanile, fukara perverliğile, dostlarına karşı gösterdiği muamelei cemile ile, sahil hanesinin intizamile Türk hayatında bir terefui mucib olmuşdur.

Şayanı teessüf değil midir ki bir kaç muhalifin husumeti ve binaen aleyh bir lâinin kurşunile böyle asil ve nezih bir zat, ani vahidde hayata veda' ediyor. Said Paşanın ta'zim ve hurmet ve bütün katillerine nefret ve lânet!»

Celâl Nuri, bu yazısında mümkün mertebe itidale riayet, öbür yazısında yapdığı gibi ifrat ve tefrita mübaderet etmemişdir.

Münasebeti kadime sebebile paşa merhumun ekseri efkâr ve ahvaline yakıf olduğum için Celâlin sözlerinden bazılarını tasdik ederim.

---

[1] Bir bayram günü vapurda tesadüf etdiğim Sami Paşa zade Hasan Bey «sadrı âzam paşadan geliyorum. Yanı galebelikdi. Paşa, o kadar çok söz söyledi ki kimseye nevbeti kelâm vermedi. Büyük mevki'lerde, ba husus siyasî mekamlarda bulunanlar, mesaili siyasiyye şöyle dursun, âdi maddelere dair de çok söz söylemezler, bizim bildiğimiz budur.» demişdi.

[2] Eserlerini ne sebeble Fransızca yazdığı yukarıda söylenmişdi.

[3] Celâl, nasılsa kendine gelmiş de «ilkayı heybet» dememiş, hakikati söylemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ba husus zevalinden sonra demi ikbalindeki ağzı — bazı na merdler gibi — değişdirmemesini şayanı takdir görürüm.

***

Said Halim Paşa merhum — pek çoğumuz gibi amelde kusuru olmakla beraber — mutekid, mütedeyyin, dini mübini islâme hurmet kâr idi. Medeniyyeti hakikiyyenin o dini âlide mütecelli bulunduğuna — riya ve süm'adan âri ve samimî olarak — karti' idi. Hacmen küçük, fekat mânen büyük olan risalelerinde kanaatini ibraz etmekdedir.

Meselâ diyor ki:

«.... İslâmiyyet, kendine has itikadiyatı, o itikadiyat üzerine müesses ahlâkiyatı, o ahlâkiyatdan mütevellid ictimaiyatı, elhasıl o ictimaiyatdan doğan siyasiyatı ihtiva etmek itibarile en mükemmel ve en nihai kemali hâiz bir dini insanıdır.»

§ «Bizler ki ma'budı bilhak tanıdığımız Allahü zülcelâlden başka bir ma'bude, onun Resuli ekrem ve ekmelinden sonra bir peygambere inanmak elimizden gelmez.»

§ «Kendinin müslim olduğunu söyleyen bir âdem, islâmın ahlâkiyatına, ictimaiyatına, siyasiyatına temamile kendini uydurmadıkca yalnız müslümanlığını itiraf etmekle bir şey kazanamaz, hiç bir seadet elde edemez.»

Ehemmiyyet vermeyen vermesün, fekat hakayıkı islâmiyyeye vakıf olanlarca bu sözler o kadar mühimdir ki kemali dikkatle izah olunsa bir risalei mükemmele vücude gelir.

«.... İtilâyı millîmiz içün medeniyyeti garbiyyeden istifade lüzumu her nasılsa beheme hal garblileşmemiz icab edeceği kanati sehifesini tevlid etdi ki bilcümle mesaimizi mahkûmı hezimet ve akamet eden en esaslı gafletimiz bu olmuşdur. Bu kanaati sakimeden selâmetimiz oğrunda her hususda akvamı garbiyyeyi taklide mahkûm bulunduğumuz itikadı husule gelmişdir ki bu da o kadar yanlış ve gayrı variddir. Hayfa ki bütün bu zanniyat ve ictihadate tebean olanca mevcudiyetimizle taklide koyulduk. O derecelerde müveffak alduk ki itikadat, hissiyat ve ananatı, ulûmu fünunı serapa taklidden ibaret sahte bir âlem halk ederek zahiren cazibe dar ve fekat batınen mühlik âmal ve hayalât içinde mest ve müstağrak hayat küzar olmakdayız. İşte bundan dolayıdır ki bütün bilgicliğimiz şimdiye kadar bu mağrur ve kâzib şibih marifetin dairei muzikasından harice çıkamadı.»

Bu sözler, medenivyeti garbiyyeyi «taklide koyulanlardan» — kıyas kabul etmeyecek derecede — iyi bilen bir merdi vakıfın kaleminden çıkdığı içün nefselemre müvafık ve dikkate lâyıkdır.

Muktedir bir mütefekkire yakışacak mertebede âli mütalâaları ihtiva eden risaleler, müellifinin malûmatı ciddiyasine şahiddir ki Ali Kemalin, merhumu hiç derecesine indiren ve — tâbir münasib ise — cehli mürekkeb merkebine bindiren lâflarının hezeyanı mahz ve mahsuli garaz olduğunu te'yid eder.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Merhum, Areb, Fransız ve İngiliz lisanlarına bihakkın vakıf idi.

Vefatından sonra gazetelerden birinin — tercemei haline dair — neşr etdiği mekalede deniliyor ki:

«.... Kuvvetli bir muhakemeye, feyyaz bir irfana malik bir müslüman âlimi idi. Kendisini tanıyanlar, ahlâk ve diyanet itibarile salâbetini takdir ederler. § Müslümanlığın bir çok meali ve hakayikını izah eden risaleleri, merhumu yüksek düşünen bir islâm mütefekkiri olarak tanımışdı. § Bütün irfan ve hüsni niyetine rağmen metanetden mahrum olduğıçün bazı telkinate kapılacak, hiç bir mukavemet edemeyecek kadar eseri zaaf göstermişdir.»

Yine o mekalede deniliyor ki:

«.... Harbi Umuminin tutuşduğu günlerde Almanya ile bir ittifak akd etmiş olmasına rağmen Türkiyanın muharebeye iştirakine muhalif olan Said Halim Paşa, sureti malûmede harbe iştirakimiz üzerine isti'fa eylemiş ise de Almanlardan kuvvet ve müzahereti maddiyye ve maneviyye almış olan ittihad ve terakki cem'iyyeti merkezi umumisinin tazyik ve hattâ tehdidi karşusunda mevkiini muhafazaya mecbur olmuşdur. Haddi zatında lâzimei harb gibi her devlet tarafından tatbiki mutad bir hâdise diye telâkki edilmekle beraber tehcir işlerine de muhalif idi.»

Özü sözüne uygun olan hayr hahları ve sözü kaleme gelen hurmet kârları derlerdi ki:

«Avrupa darülfünunlarında siyasî ilimler tahsil etmiş, mukaddema şurayı devlet âzalığında, ilânı meşrutiyyetden sonra âyanlıkda, vükelâlıkda bulunarak ümuru devlete mümkin mertebe kesbi vukuf eylemiş ise de — kainatı sarsan — Harbi Umuminin en dehşetli zemanlarda ve idarei devletin enva'i müşkilâta oğradığı demlerde hükûmet riyasetini yüklenebilmek içün hazırlanmamışdı. Bu sebeble kabinesindeki vükelânın hod serane, cür'et kârane ve cahilâne icraatına mâni' olamamışdı. Mani' olamayacağını ve çekilmesi arzu olunduğunu anlayınca çekilmeğe mecbur olmuşdu.»

Bu mülâhazayı kabul edelim, lâkin ondan evvel ve sonra iş başına gelenlerin kaçı «hazırlanmışdı» ki paşanın «hazırlanmamış» olması ileri sürülsün?

«Hazırlanmış» olarak da gelseydi muhitin ve şeraitin müsaadesizliği ve kendinin «ümuru devlete müdahalei mütevaliye ve gayrı meşrualarına nihayet verilemediğinden» bahs etdiği «eşhası gayrı mesule»nin — ki hükûmet içinde hükûmet idi — müdahalesi devam etdikce «hazırlanmış» olarak iş başına gelmenin asla faidesi olmazdı.

§

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Paşanın, musikide malûmatı kâmilesi vardı. Üstadane ud çalardı. [1]

Musikiye nisbeti babası prens Halim Paşa merhumdan müntekil idi. Halim Paşa, eski usulde tanbur çalmakda mahir idi. Eslâfın ve muasırinin nadir ve kıymetli eserlerini notaya aldırmış ve o nefis eserleri muhafazaya çalışmış idi. Musiki erbabınıu ileri gelenleri ye evlâdı ile mükemmel fasıllar yapardı.

§

Garaz kârların iddiaları gibi mütekebbir ve müteazzım değil, terbiyeli, nazük ve mültefit bir prens idi. Fekat muhafazai vekare itina eder ve lâübaliyane evza' ve akvali hoş görmezdi.

Pek sevdiğini ve hurmet etdihini — münasebet düşdükce — bize söylediği nam daşi Said Paşa merhum gibi meclisi hali oldukca emniyyet ve mehabbet etdiği zatlarla uzun uzadı konuşmakdan, mülâtafeden ve nükteler ve zarifelerden mahzuz olurdu.

Mekamı sadaretde ve hariciyye nezaretinde bulunduğu esnada bir gün yalısına gitdiğimizde yanında beş altı zatla — lâyik olmadığı halde — damadı şehri yari olan biri de vardı ki sadrı meclise kurulmuş, hukukunun muhafazasını mütekebbirane ve musırrane taleb ediyordu. Devairi devletde me'muriyeti olan damadlara ayrıca damadlık meaşı verilmemesi meclisi vükelâce tekarrür etmiş. Bu damad bey «biz, başkalarına makis değiliz, bizim mevki'i ictimaimiz vardır, hem sıhriyet, hem me'muriyet meaşımız varilmelidir» diyordu.

Paşa, onu savdukdan sonra bana hitaben «ne buyurursunuz» dedi. «Bunlardan ekserinin mevki'i ictimailerini bilmeyiz emma mevki'i cimaileri malûmumuzdur» dedim.

O kadar hoşuna gitdi ki bu sözü meclisi vükelâde bile mükerreren nakl eylediğini vükelâden bazıları söylerdi.

Ziyaı, şayanı teessüfdür. Ancak

«Bir yezidin elinde oldu şehid
Gitdi hakkın civarı rahmetine» [2]

---

[1] Vefatında

«Ehli iman dese lâyıkdır ona hayrünnas
İbni Abbas ile haşr olsun ilâhi Abbas»

beytini söylediğim küçük biraderi prens Abbas Paşa merhum da meziyyatı saireside beraber musikiye vakıf olanların mütehayyizanındandı.

Paşanın büyük oğlu prens Halim Bey de kemalâtı ilmiyyesine zamime olarak musikinin gavamızına muttalidir. Tanbur, kemançe, viyolsel çalmakda üstaddır. Küçük oğlu Ömer Bey de ud zenlikde mahirdir.

[2] Ceridei havadis muharriri Âli merhumun bir kıtasının ikinci beytidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

medlûlünce şehid, ba husus «diyarı gurbetde ölen, şehid olarak ölür» hadisi celili ma sadakınca şehidi Said olması, eviddası içün medarı tesellidir.

«Ruhunu şad eylesün Rabbi mecid
Darı gurbetde şehid oldu Said»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

MEHMED TAL'AT PAŞA

Mehmed Tal'at Paşa, Kırca Alinin Çepelceli karyesi ehalisinden Ahmed Vasıf Efendinin [1] ve Hürmüz Hanımın [2] oğludur.

1874 [1291 H. — 20 ağustos 1290] da Edirnede doğdu.

«Üç yaşında iken ailesile beraber bir sene kadar İstanbulda Çatladı kapuda oturdu.

Vize ibtidai mektebinde okudukdan sonra Edirne askerî rüşdi mektebine girdi. Şehadet name alub idadi mektebine kayd olunacağı esnada mektebin muallimlerinden birini döğmesi üzerine mekteb idaresi şehadet namesini vermedi. Üç ay sonra defter dar Refik Beyin tazyiki üzerine şehadet name verildise de kaydu kabul zemanı geçdiğinden idadi mektebine giremedi.

Babasının vefatında on sekiz yaşında idi. Annesile iki kız kardeşine tahsis olunan cüz'i meaşla te'mini maişet kabil olamadığından Edirne posta ve telgraf idaresine kâtib olarak girdi. Alyans İsrail mektebine de türkce muallimi oldu. Mektebin müdiri Lupanın kızından fransızca okudu.

Çok genc yaşında istibdad idaresi aleyhine çalışmaya başladı. Vaz'iyyet ve hareketleri daha yirmi bir yaşında iken hükûmetin gözüne batarak ayni maksad içün kendisile beraber çalışan komşusu ve arkadaşı Faik Bey ve müahharen İpek meb'usu olan Hafız İbrahim Efendi ile beraber tevkif edildi. Mevkufiyeti esnasında bir arkadaşının evinde yapılan araşdırmada bulunan bir mektubda «işler iyi gidiyor. Yakında emelime nail olacağım» denilmekde idi. Bu sözlerle ne demek istediği soruldu. Alyans mektebi müdirinin kızile müaşeka etdiklerini, arkadaşına bu şekilde anlatmak istediğini söyledi. Müteakiben kızı getirtüb sordular. Kız — müaşekanın aslı olmadığı halde — Tal'atı bu yolda bir felâketden kurtarmak maksadile sözlerini tasdik etdi.

---

[1] Edirnede medresede tahsil edüb kadılık ve müstantıklıkda bulundu. «Vize» müstantıkı iken me'zunen Kırca Aliye geldiğinde vefat etdi. İki kızı ve bir oğlu kaldı.

[2] Cisir Mustafa Paşa kazasının Sellüken nahiyeli Bayrak dar Hüseyn Ağanın kızıdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1934

Edirne tevkif hanesinde yirmi beş ay kaldıkdan sonra 1314 şubatı içinde bir kadir gecesi iradei senivye ile afv edildi. Edirne vali vekili ve ikinci ordu müşiri Arif Paşanın, Edirnede serbest bulunmalarının idarî ve siyasî mahzurlarından bahs ile mabeyne müraceatı üzerine Tal'at Bey, menfi olarak selâniğe, Faik Bey de Konyaya gönderildi. O vakt Selânikde vali bulunan Rıza Paşa, hüsni muamele etdi. Münasib bir vazifeye tâyini içün posta ve telgraf baş müdirine emr verdi. Müvakkat bir zeman içün seyyar me'murluğu teklif olunmasile — muhtelif mahallerde ittihad ve terakki teşkilâtını yapmak ve faaliyetini tevsi' etmek maksadile — bu vazifeyi memnuniyetle kabul eyledi. Bir müddet sonra açılan bin kuruş meaşlı baş kâtibliğe tâyin olundu.

Rahmi, Midhat Şükri ve Manyasî zade Refik Beyler ve sair arkadaşlar ve zabitler ile cem'iyyeti tevsi' ve takviye etmeğe çalışdı. Diğer tarafdan da mason locasına girerek o zeman istibdad idaresinin tecessüs ve tazyikinin nüfuz edemediği — bu müessesinin bulunduğu binada da faaliyet serbestisini daha ziyade te'min etdi.

Daha sonra Selânikde açılan hukuk mektebine girdi. Hem hukuk tahsil, hem talebeye ihtilâl ve inkilâb fikirlerini telkin etdi.

Cem'iyyetin faaliyeti serayca his olunmağa başladı. Tal'at Beyin me'muriyetinden azlile Anadoluda bir mahalle teb'idi hakkında irade sadır oldu.

O sırada mekamı sadaretde bulunan Ferid Paşanın Konyadan getirerek kitabet hidmetinde kullandığı Faik Bey, keyfiyetden — eski arkadaşı — Tal'at Beyi haber dar eyledi. İradenin infazine teşebbüs edildiği suretde müsellâh bir komitenin Tal'at Beyi cebren hükûmetden alması içün cem'iyyetce hazırlıkda bulunuldukdan sonra Tal'at Bey, müfettişi umumî Hüseyn Hilmi Paşaya giderek «azlime ve teb'idime dair bir irade sadır olduğunu haber aldım. Azlime bir şey demem. Hükûmet, bir me'muru istihdam edüb etmemekde muhtardır. Ancak teb'idime teşebbüs olunduğu takdirde bu, hem benim şahsım, hem sizin içün iyi bir netice vermeyecekdir» dedi. Selânikde gizli bir kuvvetin mevcudiyyeti Hüseyn Hilmi Paşaca büsbütün mechul değildi. Bu sebeble kendini teskin ve teb'idi önleyeceğini te'min etdi ve öyle yapdı.

Tal'at Beyin açıkda kalmaması içün — hususi bir mektebin müdirliğinde bulunan — Midhat Şükri Bey isti'fa ederek yerine tâyin kılındı.

Meşrutiyyetin ilânından evvel iki def'a İstanbula geldi. Bazı zatlarla temas ve ittihad ve terakki cem'iyyetinin bir şu'besi de burada teşkil edildikden sonra Selâniğe döndü.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İlk meclisi meb'usana Edirneden intihab olunarak girdi. Cem'iyyetdeki mevkii sebebile birinci reis vekili oldu.

1909 da meb'uslardan mürekkeb olarak İngiltereye giden hey'etin riyasetine seçildi. İngilterede iken sadrı âzam Hüseyn Hilmi Paşa, kabinesine dahiliyye nazırı olarak aldı. Nezaretden çekildikden bir müddet sonra — Hakkı Paşanın isti'fasile yerine gelen — Said Paşa kabinesinde posta ve telgraf nazırı oldu.

Balkan muharebesinde gönüllü asker yazılarak orduya iltihak etdi. Kâmil Paşa hükûmetini iskat içün Babı âli ihtilâlini tertib ve idare edenlerin başında yine o bulunuyordu.

Bulgarlarla müttefikleri arasında zuhur eden müsellâh ihtilâf üzerine Edirneyi istirdad içün bazı arkadaşları tarafından gösterilen endişe ve tereddüdü izale ederek ordunun harekete geçmesinde musır ve âmil oldu. İstirdaddan sonra Bulgarlarla İstanbulda yapılan sulh müzakeresini birinci murahhas olarak idare etdi.

Said Halim Paşa kabinesinde — ikinci def'a — dahiliyye nazırı oldu. Onun isti'fasında mekamı sadarete tâyin olundu. İmperatorluğun bir kısmı, düşmen işgaline girmiş ve harbin uzaması, memlekette iztırab ve sefalet doğurmuş idi. Bütün gayretine rağmen bu iztırabı ber taraf edememekden müteessir idi. İztırab ve sefalet doğuran sebeblerin önüne geçmek kolay olmadığı gibi zemanı da geçmişdi.

Rus Çarlığının ihtilâl neticesi olarak yıkılması üzerine Bolşeviklerle «Brest Litovsk» de yapılacak sulh müzakeresi içün gönderilen hey'eti murahhasayı takiben kendi de gitdi ve muahede nameyi — hükûmet reisi sıfatile — o da imza etdi. Şevk ve ümmidi artmış bir halde döndü.

Aradan çok geçmeden harbin aldığı şekl ve Kafkasya mes'elesi, kendini son Berlin seyahatine mecbur etdi. Berlinden gelirken Sofyada, Bulgar ordusunun inhilâlile Bulgarların mütareke teşebbüsüne şahid olmasile Sirkeci İstasyonuna me'lul, hattâ muzmahil bir vaz'iyyetde çıkdı.

Kısa bir müddet sonra bizim içün de yeni bir hükûmet tarafından mütarekeye girişmek zarureti yüz gösterdiğinden sadaretden isti'fa etdi. İsti'fadan sonra dahildeki gayrı Türk anasırın ve İstanbula nüfuz edecek düşmenlerin sui kasdlerine maruz kalmamak içün arkadaşlarının ve hayr hahlarının ısrarı üzerine sulha kadar Almanyada oturmak üzere memleketden ayrılmak zorunda kaldı.» [1]

§

[1] Parantez içindeki satırlar, eski ehibbamdan Sivas meb'usu Sivaslı merhum Rasim Başara Beyin «Tal'at Paşanın nazır ve sadrı âzam olduğu devrde ben de ayni siyasî

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1936

Yukarıda yazıldığı üzere 1909 [19 receb 1327] de dahiliyye nezaretine tâyin kılındı.

Meclisi meb'usanda muhaliflerin hücumları ve muhalif gazetelerin neşriyyatı üzerine 1911 [18 safer 1329] da isti'fa etdi. [2]

1612 [15 safer 1330] da posta ve telgraf nezaretine getirildi.

Hacı Adil Beyin — bir hey'eti mahsusa riyasetile — Rum İliye azimetinde ilâveten dahiliyye nezareti vekâletine ve 1913 [12 receb 1331] de — ikinci def'a — dahiliyye nezaretine nasb ve muahharen maliyye nezareti vekâleti de ilâve olundu.

---

menzumede genc bir meb'us olarak bulunduğumdan kendi düşünce ve mahfuzatımdan ve mevsukan işidüb öğrendiklerimden bazılarını yazdım.»

Mukaddimesile «vakt» gazetesinin 25, 26, 27 şubat 1943 tarihli nüshalarına derc etdirdiği mekalenin — bazı fıkraları tay ile aynen — nakl edilmişdir.

[2] Bay Ziya Şakir «yakın tarihin üç büyük adamı: Tal'at, Enver, Cemal Paşalar» adlı kitabında diyor ki:

«... 12 kânunı evvel 1326 da meclisde [meb'usan] mühim bir hâdise cereyan etdi. O sırada İstanbulda hükm ran olan kolera hasteliğinde istihdam olunan doktorların meaşları münakaşe edilirken Biga meb'usu doktor Arif Ismet Bey bir takım tenkidlere girişdi. Bu acı tenkidlere dayanamayan Tal'at Bey «yalan» diye bağırdı.

Arif Ismet Bey — yalanı sen söyliyorsun. Yalan söylemek istiyorsun. Lâkin daha öğrenememişsin.

Tal'at Bey — senin mahiyyetin malûm. Dolandırıcı!

Arif İsmet Bey — Benim mahiyyetimi her kes bilir. Senin de alnın açıksa çık söyle. Mahiyyetimi isbat et. Bu güne kadar namusile yaşamış olan bir adamı, sen kolay kolay lekeleyemezsin. Dolandırıcı, edebsiz sensin Rezil sensin. Ötekini tahkir, berikini terzil. Bu, ne demek? Demek ki bu memleketde meşrutiyyet yokdur, tehakküm vardır.

Muhalif meb'uslar, der hal korkunc bir cebhe teşkil etdiler. Zevalli Tal'at Beye karşı müdhiş bir küfr bombardimanına girişdiler.

O zemane kadar bütün hücumlara yalçın bir kaya gibi mukavemet eden Tal'at Bey, artık sarsılmaya ve sallanmaya başladı. Her hangi noktadan kuvvetli bir darbe gelecek olursa muhakkak yıkılacakdı.

Bu darbe gecikmedi. «Genc Türk» isminde küçük bir gazete, Tal'at Beye hitaben açık bir mektub neşr etdi ve onun dahiliyye nazırlığı zemanındaki hâdisatı birer birer tahlil ederek kendisini isti'faye dâvet etdi.

Tal'at Bey, artık tutunamayacağını anladı. Dahiliyye nezaretinden isti'faye mecbur kaldı. Cem'iyyete mensub gazeteler, onun isti'fasının sebeblerini te'vil etmek istediler. Fekat Tal'at Bey, merdcesine vaz'iyyeti izah etdi: «bir buçuk seneden beri ifa etdiğim dahiliyye nazırlığı vazifesinde bir çok gailelerle karşılaşdım. Bunlarla oğraşmakdan yorgun düşdüm. Gerek efkârı umumiyyeyi ve gerek matbuatı hoşnud edemedim. İsti'fa etmek mecburiyyetini his etdim.» dedi.

Devlet idaresi işlerinde esaslı bir fikri ve en basit bir tecribesi olmayan Tal'at Beyin, öyle gaileli bir zemanda dahiliyye nazırlığı gibi mühim bir vazifeyi kabul etmesi, hiç şübhesiz ki büyük bir hata idi. O, arkadaşlarının ısrarına dayanamayarak bu bataya bilerek işlemiş, daha doğrusu doktor Nazımın, Kara Kemal ve Behaüddin Şakirin arzularına kurban gitmiş idi.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Said Halim Paşa — tercemei halinde söylendiği vech ile — isti'faye mecbur edilince 1917 [11 rebiulâhir 1335] de dahiliyye nezareti ve maliyye nezareti vekâleti inzimamile [1] mekamı sadarete tâyin kılındı. [2] Mutad olan alayla ve — mekamı meşihatde ibka olunan — Musa Kâzım Efendi ile Babı âliye gelerek hattı hümayun, sadaret müsteşarı Emin Bey tarafından okundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mehmed Tal'at Paşa

Mehmed Said Paşanın esbabı sıhhiyyeden dolayı vuku'ı isti'fasına ve sizin mücerreb olan ehliyyet ve liyakatinize binaen mesnedi sadaret, rütbei samiyei vezaretle uhdenize tevcih ve meşihati islâmiyye, Musa Kâzım Efendi uhdesinde ibka' edilmiş, teşkil olunan hey'eti cedideyi vükelâ dahi tasdiki hümayunumuza iktiran eylemişdir. Halü zemanın ehemmiyyet ve nezaketi cümlece malûm olduğundan devletimizin selâmeti hâliye ve âtiyesinin te'mini ve memleketimizin esbabı seadet ve terakkiyyatının istikmali içün hey'eti vükelâmızla bilittihad sarfı ma hasalı gayret eylemeniz reviyyet ve hamiyyeti müsellemenizden muntazardır. Heman cenabı Hak, selâmeti mülkü milleti emrinde masruf olacak mesaii hayriyyenizi tevfikatı ilâhiyyesine makrun buyursun âmin bihurmeti seyyidil mürselin.

11 rebiulâhir 1335 22 kânunı sani 1332 Mehmed Reşad»

---

[1] Muahharen nezaret ve vekâletden infikâk eyledi.

[2] Devletin enva'i mehalik ve müşkilât ile muhat olduğu böyle yeman bir zemanda mekamı sadareti Said Halim Paşanın değil, ancak Tal'at Beyin idare edebileceğini işrab eder tarzda Bay Ziya Şakir — yukarıda ismi geçen — kitabında şu sözleri söyliyor: [*]

«.... O, ilk dahiliyye nazırlığını nasıl istemeyerek kabul etdise sadaret mevkiine de öylece isteksiz olarak geçdi. Cem'iyyet merkezi umumîsinin verdiği bir kararı kat'iyyetle red ederek arkadaşlarını gücendirmek istemedi.

Umumî Harb bütün şiddetile devam ederken hükümetin riyaset mekamını işgal eden Said Halim Paşa, cem'iyyetin düşüncelerini tatmine kâfi gelmiyordu. Bu zat, son derecede namuslu, terbiyeli, nazük, kibar, sadaret koltuğunu dolduracak derecede gösterişli idi. Fekat kanlı bir harbin cereyan etdiği esnada onun malik olduğu evsaf, devletin idare makinesini matlub vech ile çevirmeye kâfi değildi. Said Halim Paşa, kan ve ateş içinde yüzen bir hükûmetin reisi gibi çalışmıyordu. Daha doğrusu hayata gözünü açdığı dakikadan beri görüb âdet edindiği hayat tarzını bir dürlu değişdiremiyordu. Bu zengin Mısır prensi, sulh zemanında şurayı devlet âzalığını nasıl ki bir fantazi olarak kabul etmişse sadrı âzamlığı da öylece daha süslü bir fantazi olarak kabul eylemişdi. Babı âliye öğleden bir iki saat sonra debdebe ve tantana ile geliyor, mutad merasimle kahvesini içiyor, dalkavukların ziyaretlerini (!) kabul ediyor, eğer bu ziyaretlerden vakt bulabilirse (!) birikmiş işlere şöylece bir göz gezdiriyor, vükelâ meclisi kurulduğu zeman o kıymetli saatler ve dakikkalar lâklâkiyatla (!) geçiyor, güneş guruba yaklaşırken yine tantana ve azametle konağına, ya hud yalısına avdet ediyor, bir sürü dalkavukla (!) yemeğini yiyor, sonra harem dairesine çekiliyor, kıymetli kürkünü gi-

[*] «Destinde yoksa bir sened Her kes der elbette red»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O vakt mabeyn baş kitabetinde bulunan Ali Füad Bey «Görüb işitdiklerim» de diyor ki:

«.... Tal'at Beyin intihabı, doğrudan doğru karibadan olub ancak o sırada merkezi umumiden baş mabeynciye [Tevfik Bey] telefon edilerek kendilerinin nam zedi, Tal'at Bey olduğu bildirilmişdir. Bu suretle tevarüd vaki' olmuş demekdir.»

«Tevarüd»e dair bir iki söz söylemek lâzımdır. Sultan Mehmed Reşad merhum — mahremlerinin ifadelerine göre — selefinin oğradığı enva'i hakaret ve musibeti nazarı dikkat ve ibrete alarak ölümden ziyade hal'den korkduğu için — her istediğini yapan — kuvvei galibeye pek ziyade iltifat ve mümaşat eder, hattâ rıza cuyane davranırdı. Bu sebeble Tal'at Beyi mekamı sadarete getirmek istemesi «Tevarüd» değildir. Kuvvei galibenin — mahsus [1] olan — o yoldaki arzusunu, kendi arzusu şeklinde göstermeği hasbelhal siyaset ve kiyasete müvafık görmüşdür.

Tal'at Paşa, meşrutiyyetin bidayetinden beri ilk def'a mekamı sadarete getirilen meb'usdu.

Meclisi meb'usanın üçüncü devresinin ictimai 1917 [15 muharrem 1336] da açıldı. Padişah, — müşir formasını lâbis ve başında kalpak olduğu halde — hazır bulunarak mutad olan nutkı hümayunu Tal'at Paşa okudu.

Rusyede mütemadiyen vuku' bulan dahilî ihtilâler üzerine hükûmetin başına gelen «Lenin» ile hem fikrleri, mütareke teklifinde bu-

---

yor, tam bir efendi kibarlığı ile koltuğuna yerleşerek kadınların söyledikleri masalları (!) dinleyordu.

Tabiidir ki bir harb sadrı âzamı böyle olmazdı. O kanlı ve ateşli günlerin her an değişen vaz'iyyet ve hâdiselerini tam zamanında karşılamak, mühim ve nazük işleri dakikası dakikasına yapmak için büyük faaliyete, hiç durmayan enerciye ve bilhassa şiddetli bir azmü metanete ihtiyac vardı.

§ Cem'iyyet, tam mânasile bir ittihad ve terakki hükümeti istiyor, der uhde edilen büyük işin müveffekiyyetle başarılabilmesi için hükümetin en yüksek erkânının kâmilen cem'iyyetin belli başlı aslî erkânından olmasına ihtiyac görülüyordu.

§ Kara Kemal, bir hey'eti merkeziyye ictimaında vaz'iyyeti teşrih etdikden sonra «işin başına en fazla emniyyet ve itimad etdiğimiz bir arkadaşımızı geçirmeliyiz. Bu da ancak Tal'at olabilir» dedi. Bu mütalaa der hal kabul edildi. Fekat Tal'at Bey şiddetle itiraz gösterdi. «Doğrusu ben kendime güvenemiyorum Sadrı âzamlık kolay değil. Bu iş için liyakatli birini bulalım» diye fikrinde ısrar etmek istedi Arkadaşları daha şiddetli bir ısrarla mukebele gösterdiler. Tal'at Bey, sadareti kabule mecbur kaldı...»

Müellifin bu sözlerinin bir kısmını «kadınların söyledikleri masallar» dediği masallara benzetenler varsa da tahlil ve tenkide lüzum görmedim, nakl ile iktifa etdim.

[1] محسوس

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kunduklarından merkezi devletlerle Rusya arasında mütareke edilerek sulh müzakeratına başlanması takarrür etdi.

Birinci murahhas tâyin kılınan Tal'at Paşa — müzakere mahalli olan — «Birest Litovsk» şehrine gitmek üzere 1918 [17 rebiulevvel 1336] da Berlîne müteveccihen hareket etdi.

Diğer murahhıslıklara hariciyye nazırı Ahmed Nesimî, Berlin sefiri kebiri Hakkı, sabık harbiyye nazırı yaveri Ekrem birinci ferik Ahmed İzzet ve Berlinde murahhası askerî birinci Ferik Zeki Paşalar tâyin olundu.

Meclisi vükelâye şeyhulislâm Musa Kâzım Efendinin riyaset ve sadarete «sadrı âzam vekili» namile harbiyye nazırı Enver Paşanın ve dahiliyye nezaretine bahriyye nazırı Cemal Paşanın vekâlet etmesi kararlaşdırıldı.

Murahhaslar, 6 cümadelulâ 1336 da avdet etdilir.

Rusya eczasından Okranya Cümhuriyyeti ile düveli müttefika arasında bir kaç gün evvel sulh akd edildiği gibi Rus murahhas hey'eti reisi de Almanya, Avusturya — Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan ile harb halinin nihayet bulduğunu ve cümle cebhelerdeki Rus kuvayı harbiyyesinin temamile ve der hal terhisi içün emr verilmiş olduğunu tebliğ eyledi.

İş, bilâhare keşmekeşe düşerek Almanlar, yeniden harbe başladıkları halde Ruslar sulha talib olmağla musaleha name imza olundu.

Romanya hükûmeti de sulh istediğinden müzakere içün hariciyye nazırı Ahmed Nesimî Bey, âyandan İzzet Paşa ve hariciyye müsteşarı Reşad Hikmet Bey Bükreşe hareket etdiler. Müzakereye iştirak etmek üzere 1918 [19 cümadelulâ 1336] da Tal'at Paşa da gitdi. Bir kaç gün sonra sulh muahedesi imza edildi. Padişah, Tal'at Paşaya şu telgrafı çekdi:

«Bu kerre Rusyalılarla akdine müveffekiyyet hasıl olan muahedei sulhiyye, devletimizin hukuk ve haysiyyetini te'min etmek itibarile pek ziyade mahzuziyetimizi mucib olmuşdur Müveffekiyyeti vakıa, tarafı reviyyet mendanenizden ittihaz olunan mesleki hamiyyeti kârane ve takibi siyaset saibe semeresi olduğundan hidmeti vatan perveranelerini tebcil ile beraber devlet ve milletimizin seadet ve selâmeti âtiyesini kâfil olacak daha pek çok hidematı hayriyyeye müveffekiyyetinizi eltafı sübhaniyeden temenni ederim.

3 mart 1334 Mehmed Reşad

§

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1940

Sultan Mehmed Reşdd Hanın 1918 [24 remezan 1336 — 3 temmuz 1324] de vefatile Sultan Mehmed Vahidüddinin cülûsundan Tal'at Paşa, resmi biatin ifasından ve pddişahı merhumun defninden sonra — tebeddüli saltanat sebebile — usulen kabinenin isti'fasını arz içün Dolma Bağçe serayına gitdi.

Padişah, hey'eti vükelâyı ibka ve cülûsa aid hattın Babı âlice tanzimini emr etdi.

Tanzim ve takdim olunan müsvedde üzerine yazılan hattı hümayun 1918 [29 remezan 1336] da — mabeyn baş kitabetinde ibka olunan — Ali Füad Bey vesatatile ve müdebdeb alayla Babı âliye isal ve sadrı âzam tarafından arz odası kapusunun dışından istikbal edilerek sadaret müsteşarı Emin Bey okudu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Mehmed Tal'at Paşa

Biraderi mükerremim Sultan Mehmed Hani hamis hazretlerinin irtihali darı naim eylemelerine mebni Cenabı vahibülmülkün iradei ezeliyyesile kanunı esasimiz ahkâmına tevfikan ecdadı ızamımız tahtına cülûsumuz vuku' buldu.

Sizin der kâr olan dirayetinize ve devletce sebk eden hidematı sadakat kâranenize binaen mesnedi sadaret uhdenize ve mekamı meşihati islâmiyye dahi Musa Kâzım Efendi uhdesine ibkaen ve tecdiden tevcih edilerek teşkil olunan hey'eti cedidei vükelâ tasdiki hümayunumuza iktiran eylemiş ve sair bilcümle mü'murin ve hükkâm da yerlerinde ibka ve takrir kılınmışdır.

Hâkanı mağfurun selâmeti devlet ve milletin yegâne istinad gâhı olan usuli meşrutiyyetin teessüs ve istikrarı içün masruf olan ve cümlenin hâtırai şükran ve minnetinde menkuş bulunan himmetlerini burada yad ve tezkâr eyler ve ahassı âmal ve efkârımız ahkâmı şer'iyyemizin ve kanunı esasimizin temamen icrayi tatbiki bulunduğunu beyan ederim.

Te'mini beka ve mevcudiyet maksadile iştirak etmiş olduğumuz Harbi Umumiyi müveffekiyyetle intac edebilmek üzere bilcümle kuvayı milletin tevhidi akdemi vazaif olduğundan bu gayeye vüsul içün tevzi'i adalet ve takriri emnü inzibat husumetde tezyidi mesai ve gayret edilmekle beraber âdabı hakikai islâmiyye ve vekar ve haysiyyeti osmaniyyenin muhafazasına ihtimam kılınması ve ahvali hazıra neticesi olarak husule gelen galâyı es'ar sebebile ahalinin duçar olduğu ihtiyac ve zaruretin izalesi içün tedabiri seria ve müessire ittihazi ve mücrimini siyasiyyeden mahbus ve ya müvakkaten menfi bulunanlardan ıslahı hal edenlerle ceraimi âdiye eshabından sülüsanı müddeti cezaiyelerini ikmal eyleyenlerin afv olunmak üzere defterlerinin tanzim ve takdimi ve menatıkı harbiyyenin ğayri mahallerden idarei örfiyyenin ref'i zımnında menatıkı mezkûrenin hey'eti vükelâmızca bittâyin bir an evvel arzı ve bu mahaller divanı harbi örfilerinde rüyet edilmekde olan ümuru cezaiyyenin de mehakime sevki ve istihsalâtı memleketin teksirile ahvali iktisadiyemizin ıslahına bilhassa itina edilmesi matlubumuzdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Devletimizin selâmet ve tezyidi şanü kudreti ve memleketimizin ilcaat zeman ve muktezeyatı medeniyete göre husulı terakkiyatı zımnında avni hakka ve imdadı ruhaniyeti hazreti peygamberiye müsteniden vaki' olacak mesaimize vükelâmızla meclisi umumîi millîmizin ve bilcümle me'murini hükûmetimizin ahvali hâzirenin ehemmiyyeti fevkalâdesini pişi nazarı hamiyyet ve ibrete alarak o nisbetde bezli muavenet edeceklerine vüsuk ve itimadım ber kemaldir.

Selefi muhterememin düveli merkeziye ve komşumuz Bulgaristan ile ittifak ve idamei hüsni münasebet hususundaki siyaseti, menafii hakikiyyei memlekete bilvücuh müvafık olmağla düveli müşarün ileyhim ile devletimiz beyninde teyemmünen mevcud revabıtı ittifakiyye ve münasebatı samimiyyenin teşyid ve tevsikına sarfı mezidi gayret olunması nuhbei mekasıdımızdır.

Harbi hazırın, zümrei ittifakiyyemizin muzafferiyeti kâmilesile residei hüsni hitam olması eltafı samedaniyeden me'mul olub bu neticei hayriyyenin suret peziri husul olabilmesi içün kuvayi berriyye ve bahriyyemizin umum cebhelerde kema kân ibraz ve ibzali şehamet ve şecaat edecekleri ve cebhe arkasındaki efradı milletin dahi azmi fidakârisinde sebat ve devam eyleyeceği nezdimizde şübheden beridir. Heman cenabı hak, cümlemizi mazharı tevfikat buyursun âmin bihurmeti seyyidilmürselin.

29 remezan 1336 8 temmuz 1334 Mehmed Vahidüddin»

Tal'at Paşa — zamimeten uhdesindde bulunan — dahiliyye nezaretinden 8 şevval 1336 da çekilerek yerine İsmail canbulat Beyin tâyinini arz etdi. Padişah «ne faide ki katil» dedise de Tal'at Paşa, ertesi gün gelüb iradei seniyyeyi istihsal eyledi.

Baş kâtib Ali Füad Bey, nezaretden çekilmesinin esbabını sorduğunda Tal'at Paşa «ben, daima ciheti askeriyye ile karşı karşıya kalıyorum. Başka bir dahiliyye nazırı gelirse ben, aralarında hakem mevkiinde bulunurum.» demişdir. § Canbulat Bey, Enver Paşa ile geçinemeyerek isti'fa etdiğinden dahiliyye nezareti yine Tal'at Paşa tarafından der uhde edildi. [1]

Almanya ve Rusye devletleri arasında son def'a akd olunan mukaveleden hasbelittifak hükûmeti osmaniyyeye malûmat verilmediğinden ve hukuku osmaniyye nazarı itibare alınmadığından bu mes'eleye ve sair hususata dair Alman ricalile görüşmek üzere Tal'at Paşa, maiyetinde hariciyye müsteşarı Reşad Hikmet Bey ve erkânı harbiyye binbaşılarından Ali Nuri Bey ile bir kaç kâtib ve yaver bulunduğu halde 1918 [27 zilkide 1336 — 3 eylûl 1334] de Balkan trenile hareket etdi. Evvelâ Viyanaya oğrayub Avusturya ricalile görüşdükden sonra Berline gitdi.

20 zilhicce [1336 — 28 eylûl 1334] de maiyetindeki zatlarla avdet etdi.

Meclisi meb'usanın üçüncü devresinin beşinci ictimai — hali hazır sebebile — vaktinden evvel 1918 [3 muharrem 1337 — 10 teş-

[1] «Görüb işitdiklerim» S. 163, 164.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rini evvel 1334] de merasimi mahsusa ile açıldı. Nutkı hümayun sadrı âzam tarafında okundu. Bu nutukda, Bulgar hükûmeti geçende sulhi münferid teşebbüsünde bulunduğu ve bizim de müttefiklerimizle beraber sulh için Amerika Reisi cümhurı Vilsona müraceat eylediğimiz beyan edildi.

Nutkun hitamında padişah, riyaset kürsisine gelüb kanunı esasî ahkâmına tevfikan — elindeki verakaya bakarak — şöyle yemin etdi:

«Şer'i şerife ve kanunı esasî ahkâmına ve vatan ve milletime sadakat edeceğim vallahi. Huzzarı kiramdan bu aynı kelimatı kasemi tekrar eylemelerini taleb ederim.»

Huzzar da, sadrı âzamın okuduğu kasem verakasını bir ağızdan tekrar etdiler.

Ahvalin kesb etdiği vehametden dolayı sulh telebine mecburiyet hasıl olduğundan Tal'at Paşa kabinesi isti'fa etdi.

Yeni kabine teşekkül edinceye kadar müsta'fi kabine — iradei seniyye mucibince — sureti esaletde temşiti ümur etdi.

Mekamı sadarete tâyin olunan Londra sefiri âyandan Tevfik Paşa — tercemei halinde söylenilen esbabdan dolayı — kabineyi teşkil edemedi

«Görüb işitdiklerim» de deniliyor ki:

«.... Tal'at Paşa, kabinenin isti'fası için ittihade mensub iki kişinin, bu husus maliyye nazırı Cavid Beyin yeni kabineye alınmasını şart koymuş ve buna zatı şahanede müvafekat göstermiş idi Fekat Tevfik Paşa, bu cihete yanaşmıyordu.»

Tevfik Paşanın teşkili için oğraşdığı kabinede harbiyye nezaretine nam zed olan birinci ferik Ahmed Izzet Paşa, kabine teşkiline me'mur edildiğinden baş mabeynci Lûtfi Bey, muharremin 6 ncı pazar günü akşamı Babı âliye gelerek Tal'at Paşadan möhri hümayunu aldı. Ertesi gün yeni sadrı âzam ve şeyhulislâm, merasimi mutade ile Babı âliye geldiler.

Sadrı sabık Tal'at ve sabık harbiyye ve bahriyye nazırları Enver ve Cemal Paşalarla sabık Haleb ve Beyrut valileri ve eski polis müdirleri Bedri ve Azmi Beyler ve sairleri 1918 [24 muharrem 1337] de semti mechule firar etdiler. [1]

[1] Gazetelerde yazıldığına göre Bedri ve Azmi, bir kaç gün evvel kaçmakda iken Boğazda vapurdan çıkarılmışlar ve başları boş bırakıldığından hempalarile kaçmışlardır. Harbiyye nezareti levazım reisi İsmail Hakkı Paşa, topal olduğu halde

«Tiz reftar olanın payine damen dolaşır»

tehdidine papuç bırakmayarak sür'atli davranub ötekilerden evvel sıra kadem basmışdır.

§

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tal'at Paşa, memleketden ayrılırken sadrı lâhik Ahmed İzzet Paşaya şu mektubu yazmışdır:

«Pek muhterem ve mübarek tanıdığım İzzet Paşa hazretlerine

Memleketin bir müddet ecnebi nüfuz ve te'siri altında kalacağını anladım. Buna rağmen memleketde kalmak ve milletin müvacehesinde muhakeme olmak fikrinde idim. Bütün dostlarım, bunu âtiye ta'lik etmek için ısrar etdiler. Zatı fahimanelerile istişare edemedim. Müşkil mevkide kalacağınızdan çok düşündükden sonra sarfı nazar etdim.

Bütün hayatı siyasiyyemde hedefim memlekete namus kârane ve fida kârane hidmet etmek idi. Bütün servetim, Zatı şahanenin ihsan etdiği otomobil esmanile her ay artırdığım yirmişer liradan müterakim bin altı yüz liralık istikrazı dahili bedelinden ve bir de dört arkadaşımla birlikde isticar etdiğimiz çiftliğin devri icarından hasıl olan paradan ibaretdir. Bunun bir kısmını yanıma aldım. Bundan başka nesneye malik değilim.

Millete karşı hisab vermek ve muhakeme olarak tâyin edilecek cezayı kemali cesaretle çekmek isterim. İşte zatı fahimanelerine söz

---

Mizah âmiz, fekat hakikat engiz yazılar yazmakda mehareti müsellem olan Refik Halid Beyin «Zeman» gazetesine [1918 — 5 teşrini sani 1334] yazdığı «Efendiler nereye?» başlıklı yazının — binnisbe hafif olan — bazı fıkraları:

«.... Siz nazır değildiniz, dere beyliği yapdınız. Siz âmir olmadınız, ser gerdelik etdiniz. Siz valilik yapmadınız, ases başılık etdiniz. Efelere taş çıkardınız. Zorbalara parmak ısırtdınız. Çakıcıya rahmet okutdunuz. Kabakcıyı gölgede bırakdınız. Biraz daha geçseydi evliya diye «patrona» lara türbe kurub başlarında kandil yakacakdık.

«Musli» leri kahreman bilüb namlarına heykel dikecekdik. «Sakallılar» a can virüb mevkilere geçirecekdik

§ Sizin sadrı âzamlıkla, ser askerlikle, nazırlıkla gözleriniz doymamışdı. A padişah heveslileri, Şamda, Halebde az daha namınıza hutbe okutub isminize sikke kesdirecekdiniz.

§ Lâyikımız olan (!) paşalar! topumuzun kafasını bir kılıçda çıkarmadan nereye?»

«Lâyikımız olan» sözile galiba «كما تكونوا يولى عليكم» hadisi celiline remz edilmek istenilmişdir.

«Efendiler nereye?» mekalesini okudukdan sonra

«Ehibba şivei yağmada mebhut eyler adayı
Huda göstermesün âsarı izmihlâl bir yerde»

beyti meşhurunı da okumak müvafık görünürse de müharrir, kaçanların ehibbasından olmadığı için birinci mısraın iradı münasebetsiz olur. Fekat ikinci mısraı, kaçanların bir ağızdan tekrar etmeleri pek münasibdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

veriyorum. Memleketim ecnebi nüfuz ve te'sirinden âzade kaldığı gün ilk telgrafınıza itaat edeceğim.

Baki kemali hürmetle ellerinizden öperim. Muhterem Paşa hazretleri. 2 teşrini sani 1334 Mehmed Tal'at»

Kemiklerinin İstanbula nakline teşebbüs olduğu sırada «Tasviri efkâr» a yazılan bir mekalede deniliyor ki:

«.... Bazılarının zan ve iddia etdikleri gibi Tal'at Paşa, vatanını felâket içinde bırakarak kaçmamışdır. Ancak dostlarının kat'î ihtar ve ısrarları karşısında müvakkat bir müddet içün felâket muhitinden uzak bulunmak mecburiyetinde kalmışdır. Kaçmak içün ya korkmak ve yahud hayatına ehemmiyyet vermek lâzımdır. Hal buki bu cesur Türk çocuğu, bir an bile korku denilen şeyi nefsinde tatmamış ve yine bir an bile hayatına ehemmiyyet vermek lüzumunu duymamışdır.»

Bu mülâhazaya itiraz edenler bulunur. Meselâ derler ki «bu cesur Türk çocuğu, madame ki korkudan ve hayatına ehemmiyyet vermekden âzadedir, dostlarının ısrarlarına mukavemet edüb memleketde kalmalı idi. Diğer arkadaşları gibi onun da hayatına sui kasd edilmeyerek Maltaya gönderilirdi»

Ben de derim ki: her kes, kendi işini elbette başkalarından daha iyi bilir. Fekat dostlarının, İstanbulda kalması halinde tasavvur etdikleri fecaat, yazık ki Berlinde zuhur etdi.

«العبد يدبر والله يقدر»

Lûtfi Simavî Bey diyor ki: [1]

«3 teşrini sani. Bu gün Tal'at, Enver, Cemal Paşalar firar etdiler. Bu haber, taaccübi umumîyi mucib eldu. Üç gün evvel de levazım reisi İsmail Hakkı Paşa ortadan gaib olmuşdu. Tal'at Paşanın kaçmasına her kes hayret etdi. İlmü irfanının ve tecribesinin noksanlığına ve ittihad ve terakkiye intisabından başka bir meziyyeti olmayan bir takım cühelâyi kabinesine idhal etmek ve fırka yaranının ihtikârına göz yummak gibi lâ yuad hatalarına rağmen müşarün ileyh, halk nazarında cesur ve vatan perver olarak tanıldığından itirafı zünub ile hakkında verilecek karara inkiyad edeceği zan olunuyordu. Paşaların firarı dolayısile bir çok dedi kodular oldu. İttihad ve terakki muhalifleri ve matbuatı, hükûmeti ithame kalkışdı. Fekat hakkalinsaf düşünülürse İzzet Paşa kabinesi, paşaları idareten tevkif edemezdi. Her ne kadar onlar nezaret altında bulunuyorlar iseler de bütün polisler ve inzibat me'murları, firarilerin lûtf didesi oldukdan başka Almanların nakliye gemileri ve tahtelbahirleri İstanbul limanında iken kaçmalarına mâni' olmak maddeten kabil değildi. Binaen aleyh İzzet Paşa hükûmetine isnad olunan gaflet ve tedbirsizlik — fikri kasıranemce — doğru dağildir.»

Lûtfi Beyin yukarıdaki sözlerini red etmek içün aksini isbat etmek lâzım gelir. Aksi isbat olunmayan, ya hud olunamayan sözler, redden masundur.

Kendi, zarurete razı ve kesbi servetden mütevakki iken «fırka yaranının ihtikârına göz yummak» bittabi' beğenilir bir hal değildir.

[1] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İnsan, ne kadar «cesur ve vatan perver» olursa olsun «itirafı zünub ile verilecek karara inkiyad» etmek kolay bir iş değildir, Hele kararın düşmen tarafından verilmesi muntazara olursa iş elbette daha müşkil olur.

Bahs olunan paşaların kaçmasına — kabil olub da — meydan verilmeseydi ne olacakdı? Bağteten evlerinden kaldırılub Bekir Ağa bölüğünde habs olunmak ve bir hükme iktiran etmeden Maltaya sevk edilmek değil mi?

Arkadaşlarının oğradığı o cezaya bu paşalar da giriftar olurlardı. Eceli gelmeyenler, bir müddet sonra vatanlarına dönerler, eceli gelenler, me'vayı ebediye giderlerdi.

Tekrar edelim ki takdiri tağyire imkân yokdur. Vasıfın dediği gibi

«Gelir elbette zuhure ne ise hükmi kader»

§

Damad Ferid Paşanın birinci def'a sadarete tâyininden bir kaç gün sonra Tal'at Paşanın rütbesile nişanlarının nez'ine karar verildi. Damad Paşa, bu nez'i mesalihi devletin en mühim ve müstaceli ad etmiş olacak ki mekame gelir gelmez tahtı karara almışdır.

Kararın sureti

«Seyyiatı vakıasından dolayı divanı harbi örfiye sevki iktiza eden sadrı esbak Tal'at Paşanın haiz olduğu rütbei vezaretin ve hamil bulunduğu nişanı zişanlar ile madalyaların nez'i ve hükûmatı ecnebiyye tarafından ita kılınmış olan nişan ve madalyaların dahi ta'likına dair olan müsaadei seniyyenin istirdadı tensib edilmişdir.

İşbu iradei seniyyenin icrasına sadaret me'murdur.

9 cümadelâhire 1337 12 mart 1335

Sadrı âzam ve hariciyye nazırı	Şeyhulislâm	Harbiyye nazırı
Damad Ferid	Mustafa Sabri	Abuk
Bahriyye nazırı	Şurayı devlet reisi	Dahiliyye nazırı
Şakir	Abdülkadir	Cemal
Adliyye nazırı	Maliyye nazırı	Nafia nazırı
İsmail Sıdkı	Tevfik	Ahmed Avni
Ticaret ve ziraat nazırı	Mearif nazırı	Evkafı hümayun nazırı
Edhem	Ali Kemal	Vasfi

Posta ve telgraf ve telefon nazırı
Mehmed Ali

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu kararın, kanuna muhalif olduğu izahdan müstağnidir. Çünki bir şahsın rütbesinin ve nişanlarının nez'i için muhakemesinin icrasile cürmünün isbatı lâzımdır. Ondan sonra kanunun tâyin etdiği ceza tatbik olunur.

Yalnız «divanı harbi örfiye sevki iktiza eden» sözile ceza tertib etmek, kanunî değil, keyfî bir hareketdir.

«Sevki iktiza eden» denilen âdem, divanı harbi örfiye sevk ile muhakeme edildikden sonra beraeti tebeyyün etse ne yapılacak? Sualine «rütbesi ve nişanları iade edilir» cevabı verilirse bu da adlü hakka uygun olamaz. Zira iade, muhakeme edülüb de bir hükm lâ hik olmadan vuku' bulan istirdadın hücnetini izale edemez.

Istenilen şeyleri yapmak için kanunlar tanzim etmek, hayli zemandan beri mutad olduğundan, muhakeme icra ve cürm isbat edilmeden evvel ceza tertib olunabileceğine dair de bir kanun tanzim ve onun hükmünce amel edilmiş ise böyle bir kanunun vücudundan haber dar değiliz.

Bu sözlerle şahs müdafea edilmiyor. Hakku adl müdafea olunuyor. Söylemeğe hacet yokdur ki adlden udul edenler, nefslerini zulmi arîme giriftar ve memleketi de enva'i devahiye duçar ederler.

§

Tal'at Paşa 15 mart 1921 [5 receb 1339] da Berlinde genc bir Ermeni tarafından katl edildi.

Amerika ajansı şöyle haber verdi:

«Tal'at Paşa, bu gün alâssabah Berlinde ikamet etdiği evin önünde gezinirken esmer bir genc, omuzuna dokunmuş, paşa yüzünü çevirir çevirmez genc, başına ateş etmişdir. Bu suretle Türk milliyyet perverlerinin büyük rüesasından bulunan Tal'at Paşanın hayatı hitame ermişdir.»

«T. H R.» ajansı da Berlinden su yolda malûmat verdi:

«Tal'at Paşa, Berlinde iki seneden beri refikasile birlikde Ali Bey namı altında ikamet etmekde idi. Alman zabıtası ile me'murları, maktulün hüviyetini bilmiyorlardı. Katil «Salamon Taylaryan» isminde İranda Selmas şehrinde mütevellid 24 yaşında bir Ermeni talebe idi. Katil, ahali tarafından ciddî suretde sui muameleye duçar olmuşdur. Vuku' bulan istiçvabı ibtidaisinde demişdir ki: «Ben, Tal'at Paşayı — tarafından verilen emir üzerine — katl edilen eboveynimin intikamını almak için öldürdüm.» Salamon, Tal'at Paşayı iki seneden beri takib etmekde olduğunu ve onu öldürmek için geçen kânuni sanide Berline gelmiş olduğunu ilâve etmişdir.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Şehid sadrı âzâm Tal'at Paşanın mezarı yurda nakl ediliyor» başlığile «Tasviri efkâr» gazetesinin [13 kânuni evvel 1932] tarihli nüshasına yazılan mekalede deniliyor ki:

«.... Birinci Cihan Harbinin felâketle neticelenmesi üzerine Tal'at Paşa, Almanyaya çekilmişdi. Orada sakin ve münzevi bir hayat geçiriyordu. § O sıralarda Erivanda Ermeni ihtilâlcıları tarafından bir kongre akd edilmişdi ve Umumî Harb içinde Ermenileri tehcir eden hükûmet erkânile ittihad ve terakki cem'iyyetinin bazı nüfuzlu âzasının öldürülmesine karar verilmişdi. Bu karara Tal'at Paşa da dahil idi. § Kurban etmek istedikleri zatlar için fidailer ayırmışlardı. § Tal'at Paşayı öldürmek vazifesini de Sogoman Tayleryan kabul etdi ve der hal Berline gitdi. Tal'at Paşa Şarlotenbur caddesinde küçük bir evde oturuyordu. Tayleryan, Berlindeki Ermeni komitecilerinden Apelyan isminde birinin delâletile Tal'at Paşanın ikamet gâhını buldu Ve büyük bir meharetle onu takibe koyuldu. Nihayet 15 mart 1921 de öldürülmesine karar verildi. Tal'at Paşa, her sabah saat onda evinden çıkıyor, hayvanat bağçesinde gezinti yapıyordu. Cinayet günü mutadı vech ile oraya gitmişdi. Tayleryanın kendisini takib etdiğinden haber dar değildi. Gezintiden avdetinde ikamet gâhına yakın olan Hardenberg sokağına geldiği zaman 17 numaralı kapunun önnnde canî, birden bire Tal'at Paşaya takarrüb etdi Atdığı kurşun, paşanın arkasından beynine isabet etmiş, onun söz söylemeye muktedir olmadan yere sermiş idi.»

«İttihad ve terakki rüeasasının diyarı gurbet maceraları» unvanı ve «Arif Cemil» imzası ile «Tevhidi efkâr» grzetesine yazılan mekalelerden birinde [13 temmuz 1338] deniliyor ki:

«Tal'at Paşa katl edildi. Na'şi iki saat kaldırım üstünde kaldıkdan sonra «Şarlotenburg» morguna nakl olundu.»

«Cümhuriyet» gazetesi muharrilerinden Salâhuddin Güngörün hini mülâkatda Berlinde geçen hayatlarına dair vaki' olan süallerine merhumun zevcesi Hayriye Hanımın verdiği cevablardan:

«.... Son derece sade. Her gün elde kalanlardan bir şey satarak geçiniyorduk. Hardenberg Strasede küçük bir daire kiralamışdık. Behaüddin Şakir, doktor Nazım ve daha bir kaç arkadaşı, Tal'at Paşayı yalnız bırakmıyorlardı. Fekat vatandan ayrılık, onu yiyüb bitirmekde idi. Sabahları erkenden uyanır, çabucak giyinüb sokağa çıkardı. Doğruca doktor Nazımın yanına, orada bazan saat ona, on bire kadar meşgul olur. yemek zamanından evvel eve dönerdi. § O gün bir dürlu evden çıkmak istemiyordu. Kapuya kadar bir kaç kerre gidüb geldi ve her def'asında titrek bir sesle «Allaha ısmarladık» diyor, sonra tekrar yanıma gelüb uzun uzun gözlerimin içine bakıyordu. «Paşa, bu gün sizin bir tuhaflığınız var. Niçün gitmiyorsunuz, dedim. «Bilmiyorum Hayriye, içimde bir sıkıntı var. Sen yanımda olmadıkca kendimi çok yalnız his ediyorum» diyerek kapuya doğru yürüdü. Ben de mutfağa [matbah] döndüm. Aradan bilmem ne kadar zeman geçmişdii, on dakika, belki dâha fazla. Kapunun zili üst üste çalındı. Kapu açıldı. İçeriye ilk giren eski Selânik meb'usu Nesim Mazliyah oldu. Arkasından doktor Nazım girdi. «Hayriye Hanım, Hayriye Hanım» diye bağırdı. «Nazım Bey, korkduğum başıma geldi mi» diye sorduğunu hatırlıyorum. Düşüb bayılmışım. Kendime geldiğim zeman «ölüsünü gidüb göreceğim» dedim. Mâni' olmak istediler. Dinlemedim. Morga koşdum. Hain bir

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kurşunla beyni parçalanan Tal'atın kanlı cenazesini bir masanın üzerine yatırmışlardı. Doktorlar, ölümün çok âni suretde vukua geldiğini söyliyorlardı. Cenazesini morgdan kaldıracaklardı. Arzum üzerine eve getirilerek oradan kaldırıldı. O kadar muhteşem bir cenaze alayı yapdılar ki tarif edemem. Ölüsünü tahnit etdirerek üç katlı bir kasanın içine koydurdum. Namazı Tampelhofdaki camide kılındı. Bu camiin ikmali için Tal'at Paşa çok çalışmışdı. Orada namazı ilk kılınan ölü de kendisi oldu. Kanlı elbiselerini hâlâ yanımda saklarım. Cenaze alayının filimini de aldırmışdım. Eğer hükûmetimiz emr ederse bunları müzeye teslim etmeğe hazırım. § Ölümden mümkin olduğu kadar az bahs ederdi. Bu mevzua temas etdiği zeman da teessüre kapılmadan «beni bir gün sokakda giderken uracaklar. Rahat yatağımda ölmek bana nasib olmıyacak. Buna şimdiden kendini alışdır.» derdi...»

«Morning post» dan naklen «İkdam gazetesinin 29 mart 1337 tarihli nüshasında Berlinde yapılan cenaze alayına dair deniliyor ki:

«Tal'at Paşaya müslüman usulünde cenaze alayı tertib olunmuşdur. Doyça bank ile Alman hariciyye nezareti çelenkler göndermişdir. Hariciyyenin çelenğinde şu yazılı idi: «Büyük bir recüli siyasîye ve sadık bir dosta», Cenazede sabık bahriyye nazırı Mahmud Paşa, Alman devairi hükûmeti rüesasından çokları, Fon Külman, zimerman ve saire bulunmuşdur. Cesed, tahnit ve müvakkaten Mate Feriç kilisasının mezarlığına defn olunmuşdur.»

Hükûmetce verilen karar üzerine Tal'at Paşanın senelerden beri Berlinde kalan na'şi 25 şubat 1944 de trenle İstanbula getirilerek Sirkeci istasyonunda karşılandı. Şişli sıhhat yurduna nakl olundu. Öğleden sonra tob arabasile ve büyük askerî merasimle Hürriyyeti ebediyye tepesine götürüldü. Cenazeye muhtelif mahallerden iki yüz çelenk gönderilmişdir. [1]

* * *

Merhumun leh ve aleyhinde yazılan mekalelerden bazı fıkralar nakl olundu.

1330 da tab' olunan «Nev sali Millî» de münderic imzasız bir mekalede deniliyor ki:

«.... Tal'at Bey, her şeyi fidayi göze aldı. Hattâ hayatını! İşte büyüklüğü burada. Ancak hayatını kazanan küçük bir posta me'muru olduğu, hiç bir istinade malik

[1] «Tal'atın tabutu önünde» başlığile «Cümhuriyet» gazetesine [25 şubat 1943] yazılan menzumenin son beyti:

«Neymiş sana heykel, ne dimekmiş sana türbe
Arkanda kalan ter temiz ismin yetişir bel.»

§

Tal'at Paşanın annesi Hürmüz Hanım 9 rebiulâhir 1340 da İstanbulda vefat etdi Fatih türbesi haziresine defn olundu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve yarından emin olmadığı halde bir ihtilâl halk (!) etmeğe çalışmış, bu uğurda bütün kalbile uykusuzluğa, yorgunluğa, açlığa, sefalete, zulme, mahbusiyyete ve hattâ dar ağacına çekilmeğe razı olmuşdu. Silâh arkadaşlarile birlikde şeciane bir suretde ölümle mücadele ederek vatanına hayat kapılarını açdı. Binaen aleyh bu günkü işgal eylemekde olduğu mevkie baliğan ma belağ istihkak kesb etdi. § Tal'at Bey, memleketi yaşatmak içün hayatını istihkarla kalmamış ve belki en güzide bir recüli hükûmet olmuşdur ve bu sırf har vatan perverliği, açık zekâsı ve diğer evsafı sayesindedir. Kendisinde en soğuk bir tabiatı bağlayacak bir hususî sevimlilik ve cazibe vardır. İşte bundan dolayıdır ki Tal'at Beyin musahabesi fevkalâde lâtif ve tatlıdır.

Hâleti ruhiyeyi pek iyi tanıyanlar gibi Tal'at Bey, muhatabının en zaif noktasını tutarak bütün kalbine nüfuz etmeği bilir. Bu, İstanbulu ziyaret eden ve kendisile görüşen bütün ricali siyasiyyei ecnebiyyenin fikridir. Hattâ bu hali, fırkasının müarızı olanlara bile kendisini sevdirmesinin birinci sebebidir. Nitekim Bulgaristanla akd etdiğimiz pek müsaid sulhun kendi mehareti, hareketi sayesinde olduğunu kim bilmez ki Hulâsa yeni Türkiye Tal'at Bey gibi bir recüli siyasî doğurmakla iftihar edebilir, Denebilir ki yeni Türkiye kısmen kendi eseridir ve kendisi de yeni Türkiyenin. Çünki biri, diğeri olmaksızın ihtimal ki mevcud olamıyacakdı. § Tal'at Bey, yorulmak bilmez mesaisi, har azmi, münkeşif zekâsı ve istikbal hakkındaki imanı metini sayesinde perestiş edercesine sevdiği vatanına en büyük hidmetler etmeğe çağırılmışdır. § Tal'at Bey, Türkceden başka Fransızca, Arebce (!), Rumca lisanlarını tekellüm eder. Son zemanlarda İngilizce tahsiline de başlamışdır.»

Yukarılarda da bilmünasebe söylendiği üzere hayatda, ba husus mevki' iktidarda bulunanlar hakkında söylenilen medh âmiz sözler, hakikate müvafık olsa bile az çok riya kârlığa ve ikbal perestliğe haml olunabileceğinden hayatın ve ikbalin zevalinden sonra — bi tarafane ve hak şinasane — söylenilen sözler derecesinde haizi kıymet ve ehemmiyyet olamıyacağı şübhesizdir.

Bir de zemanı ikbalde sena kârlık edenlerden bazılarının hengâmı idbarde tahvili lisan eyledikleri pek çok def'a görülmüşdür ki evvelce söyledikleri sözün ciddî ve samimî olmadığını bu suretle kendileri isbat eylemişlerdir.

Mebadii şebabda

«Yüzüne karşı seni medh edenin
Yüzüne bakma sakın kâzibdir»

demişdim. Aradan yıllar geçdikden sonra tekrar ediyorum.

§

«Birest Litovusk» muahedesinin akdinde Almanya hariciyye nezaretinde bulunan «Fon Külman», Tal'at Paşa hakkında neşr etdiği mekalede diyor ki:

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Harbi Umumide siyasî ve diplomatik devrei fealiyye esnasında temas etdiğim ricali siyasiyye miyanında bende en büyük te'siri uyandıran o zemanki Türk sadrı âzamı Tal'at Paşa idi. Tıknazca, orta boylu, boğa enseli, yuvarlak çehreli ve zarafetle memzuc olan bu sima, dağlı bir Türk kabilesine mensub olduğu te'sirini daha ilk nazarda veriyor idi. Saçları sık, koyu siyah, bıyıkları gür idi. Esnayı iğtirabda ise bıyıkları matruş idi. § Avrupadaki telâkkıyata göre tahsilden mahrum idi. Fekat siyasî hayatının ilk devrelerinde Fransızcayı biraz tekellüm ediyor idi. Bilâhare Fransız lisanının tekellümünde siyasî mes'eleleri bizzat tedvir edecek derecede ilerilemiş idi. Fekat hiç bir zeman sühuletle Fransızca tekellüm edemez idi. Bir recüli siyasî sıfatile kıymeti azimesi ve eşhas hakkında vasi' bir idrak ve ihataya malik olmasında ve şarklılara has olan ince hissi ruhisile insanları takviye ve derin bir düşünceden sonra kemali istirahati kalb ile en mühim mukadderatı ittihaz eylemesinde mündemic idi. Bir karar ittihaz etdiği zeman ve hattâ hususî bir mükâleme esnasında bir şey yapacağını söylediği zeman sözünü tutacağında ve va'dini her ne fidakârlıkla olursa olsun ifa edeceğinde bir emniyyeti mutlaka var idi. § Hayatında hâkim olan yegâne ve büyük endişe, vatanına olan muhabbeti idi. Kalbi dağdar ve fekat ceyyid bir fikirle bu recüli siyasî, vatanı harbe sürükledi. Zira vatanının istiklâli ancak bu suretle hiyanet edilebileceğine kani' idi. Felâketi nihai, bu son ümmidi de söndürdüğü zeman Almanyadaki dostlarına iltica etdi. Fekat hiç bir gün geçmedi ki vatanının itilâsına çalışmış olmasun. § Bu kuvvetli ve fekat bazan haşin ve şedid âdemin ruhunda tıflane bir his var idi. İnsan, koyu siyah gözleri içine bakdığı zeman tabiatın bir birine muhalif olan manzaralarının in'ikâsını görebilir idi. Tal'at Paşa, daha genc olduğu ve Türkiyenin hayatı siyasiyyesinde bir rol oynayacağı maznun bulunduğu bir sırada Türkler ile Ermeniler arasında mevcud bin senelik intikamın kurbanı oldu ve bu gün de hâlâ sihir kâr olan şarkın büyük bir siması, Berlinin bir caddesinde ölü olarak yuvarlandı.»

«İleri» gazetesinde deniliyor ki :

«Telgraflara bakılırsa Tal'at Paşa, ebediyyete karışmışdır. Ermenice ve Rumca gazetelerle Türkce çıkan aynı cins neşriyata bir tavsiyemiz var: Tarihin henüz Harbi Umumî ile başlayan büyük devri kapanmadığı içün bu devr ile alâka dar olanlar hakkındaki son hükmü vermekde biraz ihtiyat kâr olmak gerekdir. Tarih, onun iyiliklerini ve ya fenalıklarını sayacak, hakkında doğru ve ya yanlış hükümlerini verecek, fekat ona karşı hiç bir zeman lâ kayd kalamayacakdır. Osmanlı tarihi, zaten padişahlardan sonra en büyük ehemmiyyeti sadrı âzamlara veregelmişdir. Tal'at Paşanın küçük bir posta me'muru iken bilâhare sadrı âzam oluşu, Osmanlı tarihini mütehayyir etmez. O, neler görmüşdür! Zaten sadrı âzam olarak kim doğabilir ki? Hal bu ki Tal'at Paşa, sadrı âzam olmasaydı yine tarih ona uzun sahifeler ayıracakdı. Çünki onu bir devlet recüli olmakdan ziyade bir inkilâbcı mümessili olmak üzere tanıyacakdı ve Tal'at Paşanın tarihi yazılırken hiç şübhe yok ki söz, Babı âli mahzeni evrakından ziyade merkezi umumî dosyalarına aid olacakdır. Tal'at Paşa, 10 temmuz inkilâbının en mühim âmillerinden biri ve belki başlıcasıdır. Edirne posta ve telgraf baş müdüriyeti kaleminde pek cüz'i meaşla mukayyidlik vazifesini ifa eden Tal'at Efendinin böyle inkilâbcılık fikirleri hatıru hayalinden bile geçemezdi. Zaten tahsili de ne idi ki? Evvelâ Edirne ibtidai ve rüşdisinde okuyub şehadet name aldıkdan sonra iki sene kadar da Alyans İzraelit mektebinde şöyle böyle Fransızca öğrenmiş olmakdan ibaret değil mi? Bu muhit ve bu derece tahsil ile Osmanlı inkilâbının âmili olmak arasında ne münasebet var? Hatırlara gelebilir ki ona bu fikirleri verecek bir aile terbiyesi görmüşdür. Kat'iyyen de-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gil. Edirnede medrese tahsili görmüş ve bilâhare müstantıklık, kadılık gibi hidmetlerde bulunmuş olan pederi Ahmed Efendinin, oğluna komitecilik dersi verdiğine hiç ihtimal verilemez. Vakıa büyük babası, Halil Bayrak dar namında biri imiş. Onun babası yine Ahmed ve onun da babası, Alem dar Mustafa Paşa refakatinde İstanbula gelmiş olan Ak Hüseyn namında biri olduğuna göre soyunda bir inkilâbcı değilse de bir inkilâbcıya katılanlardan biri mevcud bulunduğu anlaşılırsa da bu kadarcık bir bulaşıklık aransa hangimizin soyunda sopunda bulunmaz. O halde Tal'at Paşanın komiteciliğini başka dürlü avamile atf etmek icab eder. Bazan ufak tesadüfler, hissiyyatımızı yeni bir mecraye döker ve bizi hiç hatırımıza getirmediğimiz büyük ser güzeştlere sevk içün kâfi gelir. Tal'at içün de böyle oldu. Bir zamanlar idarei meşrutayı te'sis maksadile İstanbulda «İttihad ve Terakki cem'iyyeti» namını taşıyan bir cem'iyyeti hafiyye teşekkül etmiş idi. Bir müddet sonra bu cem'iyyetin âzasından biri, bir şube açmak içün Edirneye gitdi. Cem'iyyete dahil olan gençler arasında Tal'at Bey de var idi. O zaman henüz on yedi yaşında bulunan bu çocuk, girişdiği işin ehemmiyyetini takdir etmeksizin evrakı muzırra namı verilen «Meşveret» gibi gazeteleri üzerinde taşır, öteye beriye dağıtırdı. Nihayet hepsi birden bir jurnalcının ihanetine oğrayarak tevkif edildiler. Mahkeme, bunları üçer sene kal'a hendliğe mahkûm etdi. Tal'at ve rüfekası, tam yirmi yedi ay Edirne habs hanesinde kaldılar. Orada bir çok Rum ve Bulgar komitecilerile arkadaş oldular. Tal'at orada Rumca ve komitacılık dersleri de aldı. Abdülhamid Han, Cenevedeki Jön Türklere bir hakkı sükût olmak üzere müddetleri temam olmadan bunları af etdi. Fakat onlar, habs haneden çıkarken idarei mutlakaya karşı mücadele içün aralarında daha tecribeli bir azm ve imanla yemin etdiler.... »

§

«İleri» gazetesinin nakl etdiğine göre:

Ermenice «Zogovret» gazetesi «dilber bir Çingâne (!) siması olan bu genc kâtib» ve tehcir ve taktillerden bahs ederken «mes'eleyi istikbalin noktai nazarından tedkik ve muhakeme etdiğimiz takdirde Tal'atın, belki Ermenilere, Türklere olduğu kadar (!) zarar vermediğini teslim ve itiraf lâzım gelir» diyor.

§

Tal'at Paşanın Berlinde katli münasebetile Alman siyasî yazıcılarından «Berliner Tagabilât» gazetesinin baş muharriri «Teodorolof» «Tal'atın sonu» başlığile o gazeteye yazdığı mekalede demişdir ki:

«Türkiyenin mukadderatını temamiile Almanyanın taliine bağlamak, Tal'atın genc endişeliğine delâlet etmez mi? Sultan Abdülhamidin bütün devletlere karşı o kadar mahirane tatbik etdiği usuli ittihaz eylese daha iyi olmaz mı idi? Bunlar halli müşkil mes'elelerdir. Ademi müveffekiyyet bu babda bir hüküm vermeğe kâfi değildir. Tal'at ile genc Türkler, Almanyada bu derece hatalar, ahmaklıklar irtikâb edileceğini bekleyemezlerdi.... » [1]

§

[1] Mahmud Muhtar Paşa, bu sözleri «Maziye bir nazar» isimli eserine derc etdikden sora hâkanı merhumun «devletlere karşı mahirane tatbik etdiği usuli ittihaz» edebilmek içün siyasiyatda onun kadar mahir ve tecribe kâr olmak icab eder, diyeceği yerde — enva'i eltafına nail olduğu — merhumun politikası hakkında enva'i tuanu teşni'de bulunmuşdur. « الق شر من احسنت اليه » hakikati, daima nazarı ibretde tecelli etmektedir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1952

Cenab Şihabüddinin «Peyami Sabah» a yazdığı «Yırtıcı kuşlar» isimli mekalede diyor ki: [1]

«.... «Yırtıcı kuşun ömrü az olur» derler. Şurası muhakkak ki çok da yaşamış olsalar onlara ecel sesi mev'ud değil gibidir, pençei kaza yakalarını bırakmaz. Bu hakikati bir kerre de Tal'atın akibeti hayatı gösterdi. Son on üç senelik hailei tarihiyemizin en kanlı perdelerini oynayan mümessili, meş'um, işte facia henüz hitame ermeden sahnei helâke serildi.

Tal'at, çılgın bir harisi cah idi. İstihayı ikbaline meb'usluk yetişmemişdi. Nazırlık gayrı kâfi geldi. Belki sadrı âzamlığı bile azımpsadı, O, her gün biraz daha salâhiyyet, biraz daha kuvvet, biraz daha bidaai tahakküm kazanmağa çalışırdı. Her ne behasına olursa olsun hududı nüfuzi lâ yenkati' tevessu' etmeli idi. Etrafında her zeman bir halkai tahsin, bir dairei temelluk, bir de ve lev serab olsun bir halei şühret istedi.

Tal'at içün para hiç bir zeman maksad olmadı. Gümüşü ve altunu ancak şa'şaalarile maliklerini gösterdikleri içün vasıta olmak üzere severdi. Onun hedefi âmali «görünmek» di. Görünmek, daha ziyade görünmek, her an biraz daha yüksek görünmekdi. Bir gün kendisini tepemizde bulduk.

Bu türüdünün hareket etdiği nokta ile vasıl olduğu mekam arasında ancak bir hattı kaim resm olunabilir. Maa mafih o, henüz yükselmemeğe doyamamışdı. Rütbesi büyüdükce öyle zan etdi ki ruhu ve dimağı ve kalbi, ilmî ve nazarî ve basireti, hepsi büyüyordu. Ben, bütün hürmetime rağmen Namık Kemal merhum ile bir noktada müttefik değilim: Benim kanaatime göre bir insan içün kendi nefsini aldatmak, âlemi aldatmakdan bin kerre daha kolaydır, eğer aldanmak işine gelirse... Tal'at da işine geldiği içün kendisini pek kolaylıkla iğfal etdi. Ba husus ki kulakları, etrafındakilerin nihayetsiz vakvâkai takdiri ile dolu idi. Sehlü seri' müveffekiyetlerle pek çabuk mesti itimad olmuşdu. Hulyayı fütuhatı önünde artık seddi mukavemet tasavvur edemiyordu. Her emeli guya bir hükmi kaza ve her şevku heves sanki bir takdiri ezeldi!

Necmi taliine evci eflâki göstererek «yukarı, daha ve daha yukarı!» derken ehliyyetini isticvab etmezdi. Hem yükselmek, hem yayılmak, her istikametde duhamet göstermek istiyordu. Tevratın buhtün nasrı olmağa karar vermiş denebilirdi.

Eğer çi yükseldikce göründü, fekat dairei rüyeti genişlemedi. Yangın kulesine çıkmış bir âma idi. Her tarafımızı saran ateşi güneş sandı. Kuratan hararetle hayat veren harareti temyiz edemiyordu. İşine gelen cinayet, onun nazarında bir faziletdi. Ancak âmaline hidmet eden kanunları tanırdı. Hakikat bir merdiven kademesi gibi kendisine vasıtai irtifa' olduğu müddetce makbuldü. Menfeatine tevafuk etmeyen mukaddesatı şayanı hürmet görmezdi.

Daima dilinde mehabbeti âmme ve gönlünde yalnız nefsine mehabbet vardı. Kimlerden korkarsa onları «büyük» tanırdı ve kimler kendisinden korkarsa onlar da liyakat bulurdu. Onunla rekabete kalkışan ehliyyet: işte kafası ezilecek ejder bu idi.

Tal'at içün ihvanı millet «merkezi umumî âzası» ve vatan «ittihad kulübleri» idi. Kendi düşmenlerini hasmı ittihad ve hasmavı ittihadı idayı ümmet ad ederdi. Devlet, başkalarının elinde naili refah olacağına kendi elinde ölsün, Tal'at bunu tercih ederdi. Tatmin ihtirası içün Trablus harbini açdı, tatmin ihtirası içün Balkan harbini açdırdı. Tatmin ihtirası içün Babı âliyi müsellemen basdı ve basdırdı.

Tal'at, bir «hiç» değildi. Bir «hiç» bir inkılâb yapamaz ve ona «hiç» demekle hata bay idariyyesine bir ma'ziret tedarük etmiş oluruz. O, hiç değildi, Sandaniskiye taş çıkaran bir komiteci idi, korkunç bir komiteci... Onun habis bir zekâsı vardı. Ağ

[1] Piyami Sabah 21 mart 1337 — 1921.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

örmeğe, tuzak kurmağa, pusuya yatmağa, karmanyola çevirmeğe müsaid, hile kâr, düzenbaz, allâk, kallâş bir zekâ! Gerek hayatı hususiyye ve gerek hayatı resmiyyesinde Tal'atın noktai istinadı, manivelâsı, kuvveti ve mukavemeti, hepsi aynı şeydir: entrika!

Pek vazi' bir tabakai ictimaiyyeden entrika sayesinde en yüksek mansıba erdi, Fekat şecerei ikbali ne kadar irtifa' alsa belli idi ki kökleri gübrede idi. Tal'at, nereye çıksa ayağında ağır bir çamur kütlesi his olunurdu. Onun sadareti, zevahifi riya ortasında bir nevi' «şahı maran» lık olmuşdu. Yükseldikce pantolonunun yamaları görülürdü. Göğsü şevahikde teneffüs edebilecek vüs'atden mahrumdu. Yukarı çıkdıkca dıykı sadr duydu ve zan etdi ki necat, bir tabaka daha yukarıdadır. Bu zan ile tırmandı ve rütbei sadarete vasıl olunca göğsündeki darlığı kendisi de anladı. Artık biliyordu ki kendi «bendegân» ı nazarında bile ancak bir «sanemi müstahkar» dı. Kendisi de anlamışdı ki mesned ve şühreti, her ikisi de tarih önünde birer şahidi itham olacaklardı. Ümmid, artık onun kalbi için bir hafkandı ve her müveffekiyyetinin üstünde kendisini bekleyen bir uykusuzluk vardı ki her kâbusdan elimdi. Hayatı kendi içinde bir kurt olmuşdu. Şakakları vaktinden evvel oyuldu ve saçları daha kırkına varmadan ağardı. His olunuyordu ki tabut, onun kameti hakikiyyesini ölçmekde teahhur etmeyecekdi.

Bütün şa'şaai resmiyyesine rağmen Tal'at, bed baht yaşadı. Her şeye nail olmuşdur, hiç birinden telezzüz etmeksizin. Son zemanlarda bir gün onu bir ziyafeti resmiyyede gördümdü. Te'min ederim ki kaşığı guya zehri gam dolu idi, öyle mağmum ve dil hun idi, Yalancı bir hande ile ara sıra kaba bir şetaret göstermek için o kadar cebri nefs ediyordu ki...

Tal'atın kurnazlıkla örtünmek ve teklifsizlik içinde gaib olmak isteyen şeytanî bir gururu vardı. Mağlûbiyyeti siyasiyye ihtimali onun gururu için tehammül suz bir manzara idi. Hal buki bu ihtimali kendisine her hatvede biraz daha yaklaşmış his ediyordu. O, bilirdi ki bu ikbali mağsub, yolu er geç sukut ve hezimete açılacakdır...

Üç günden beri dakika oluyor ki ona acımak istiyorum ve eğer âdi bir mücrim gibi ârı firarı irtikâb etmeyüb de kaderin onu ilka etdiği mevkide biraz metanetle dursa ve saati ukubet hulûl edince bir «rubsibr» salâbeti ile dar ağacına yürümüş olsaydı, oh işte his ediyorum ki ona cidden acıyacakmışım.»

Yukarıda da söylendiği üzere bir âdemi hengâmı ikbalinde — ümmidi menfeatle — kallâşane medh etmek ne kadar mezmum ise zemanı zevalinde — muhaliflerini memnun ederek faide mend olmak maksadile — zem etmek daha menfurdur.

Her kesce malûm olan bu hakikati tekrar etdikden sonra derim ki: Tal'atla cenab arasında bir sebeble husumet olub olmadığını bilmem. Lâkin cenabı şairin — Roman lisanile ve mensur hecviye edasile — yazdığı uzun sözlerin, kinü garazdan masun ve sıdku ihlâsa makrun olduğu da iddia edilemez.

Zaten menfeati âmmeyi baş üstüne ve menfeati şahsiyyeyi ayak altına alub ve levmi lâimden ve zulmi zalimden korkmayub da

«Assalar da güftü guyi hak nişanidir sözüm»

mealine müvafık olarak hasbeten lillâh her şeyin doğrusunu söyleyenlerin her devrde mahdud, daha doğrusu mefkud ve aksine hareket edenlerin gayrı ma'dud olduğunu kim inkâr edebilir?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şairiyyet sebebile rekikulkalb olması lâzım gelen cenab, meydanı hâli, zemanı müsaid bulduğıçün öyle verişdirmiş ki — ağzına geleni söylemekde zemanının yegânesi olan — Ali Kemali bile eski tâbirle «püşt bedivarı hayret» eder.

Evvelce bilmünasebe yazdığım — müeddası bir, elfazı biraz başka olan — beyti burada tekrar etmek lâzım gelir:

«Düşmene fürsat verirse dehri dun
Hasmını bir demde eyler garkı hun»...

Cenabın ta'nü düşnam ile malâ mal olan mesrudatı, bilfarz hakikate tevafuk etse bile diyarı gurbetde bir mel'unun kurşunile mahv olan bir vatan daş hakkında bu kadar muhakkırane, bu kadar sitiz kârane esüb savurmak, mürüvvete mübayin olsa gerekdir.

Eğer o sözlerin yüzde birini, hattâ en hafifini müteveffanın mevki'i iktidarda, hiç olmazsa hayatda bulunduğu esnada söylemiş olsaydı cenabın ulüvvi cenabına, hamiyyeti vataniyyesine, gayreti milliyyesine ve hak perestliğine haml ile sitayiş han olurduk. Fekat — nefsini müdafeaye muktedir olmayan — bir ölü aleyhinde söylediği sözler, sitayişe değil, itabe lâyık görülür.

Ali Kemal de «Peyamı sabah» gazetesinin «Peyamı eyyam» sütununda diyor ki:

«Amerika ajansının verdiği haber doğru ise Tal'at «elceza ....» düsturu marufına parlak bir ma sadak olarak bu cihanı fenaye «Allaha ısmarladık» demişdir. Müteveffayı hayr ile zikr etmek, dinen ülfetimiz ise de ummayız ki merhameti rahmane kavuşsun (!) Filhakika insan günahsız olmaz. «Tanrının mağfiretinden de buyük mü günehi.»

Fekat bazı measiye karşı şefaat kapıları ezelden kapalıdır. Cavid ve Cahid ve saire gibi samimî arkadaşları, alenen söylerlerdi, Tal'at yalancı idi. Verdiği sözde durmazdı. Cahil idi. «Morgan tav» in, o maruf hâtıralarında tasvir etdiği vech ile de son derece kaba idi. Bütün bu kusurlar afv olunabilir. Hususile ahiretde büyük bir ikabi, tarihin lânetini istilzam eylemez. Böyle bir biçareyi öyle büyük bir mesnede ref' edenler, bu mes'uliyyeti mâneviyyeye maruzdurlar.

Biz de meselâ saatci Hasan Paşalar, Dal Taban Mustafa Paşalar ve saire gibi niçe sadrı âzamlar görüldü ki irfanen ve ahlâkan o mübarekden daha yüksek değil idiler.

Tal'atın en ağır günahı, vaktile Aksarayda türeyen ma'hud «on iki» lerin reisi gibi âdeta tulumba kaldırırcasına bu memleketi idare etmeğe kalkışması ve o tulumbacıların, adüvlerine reva gördükleri hunin muamelelere muarızı siyasîlerini oğratmasıdır. Meselâ Hasan Fehmiden biçare Zeki Beye kadar bütün o siyasî katillerin mürettibi hakikisi o idi. Mahmud Şevket Paşa hâdisesini vesile ittihaz ederek muhaliflere o havsalaya sığmaz itisafları Cemal iie birlikde tertib eden yine o idi.

Garibdir, ne irfan, ne ahlâk, ne insaf, nasıl oluyor da böyle bir mahlûk bu muhitde bu derece parlayor. Bu muammayı hal etmek içün şu hakikati nazarı itibare

TARIHVEMEDENIYET.ORG

almalı ki Tal'at, mânayı tamile hakikî bir ocak adamı idi. Ocak, urmak isterse o öldürürdü. Ocak, yakmağa kasd ederse o, ortalığı kül ederdi. Sırf bu ifratına ve meziyetlerine mebni idi ki ocak âleminde o cehaletile, zekâca mahdudiyetile beraber belki de bilhassa o saikalarla büyük bir nüfuz sahibi olmuşdu.

Ocağın irili ufaklı efradından hiç biri yokdu ki Tal'atı sevmesin, takdir etmesin. Fekat hiç biri görülmezdi ki cüz'i bir meziyyetini, bir marifetini, bir eseri faziletini gösterebilsin. İttihad ve terakki oyunu meydana çıkmamış olsaydı hiç şübhe yok ki bir posta me'muru, bir posta müdiri de olmazdı. Çünki o müdirlik içün iktiza eden ufak tefek liyakatlerden bile mahrum idi. Fekat hiç şübhe yok, mahallesinde bir «ile başı» olurdu. Hele on ikiler yaşasaydı bunların başına geçerdi. Her halde ömrünü daha mes'ud geçirirdi. Ba husus elim bir gayete de oğramazdı. Bu millet ve memleketin tali'sizliğindendir ki tesadüfün garib bir cilvesile on ikilere bedel ittihad ve terakkinin reisi oldu. O sayede sadareti ihraz eyledi Başımıza Harbi-Umumi ve saire belâlarını getirenlerin birincisi oldu. Maa mafih ocak ocak oldukdan, yani bu mülki yakmak içün yandıkdan ve tutuşdukdan sonra başka Tal'atlar da zuhur ederlerdi. İster katli katl ile tebşir eden [1] kavli münife tatbik eyleyiniz. İster kanı kan temizler deyiniz her halde

«تالله لقد آثرك الله علينا» [2] آمنا.»

Maddî ve mânevî mes'uliyete ehemmiyyet vermeyerek ve

«Bi muhaba rehi na refteye gitsem de ne var»

diyerek her istediğini bi perva söylemekde emsali nadir, garib bir behadir! olan Ali Kemalin — cenab Şehabüddine nazire yaparcasına savurduğu muhakkırane sözlere — mesleki ma'hudu itibarile — teaccüb olunmaz. O sözlere karşı müdafeada bulunmak ve hakikati meydane koymak vazifesi de müteveffanın ahval ve efkârına vakıf olan yaranına teallûk eder.

Ben, yalnız şunu söylerim ki, mahlûkun her şeyine olduğu gibi hâlikın merhametine de karışarak «ummayız ki merhameti rahmane kavuşsun» demesi, edebi ubudiyyete ve edebi islâmiyyete münafidir. Merhameti rahmane karışmak, mahlûkun haddi değildir. Allah, istediğini afv eder, istediğini ta'zib eder.

Ali Kemal «اذكروا الفاجر بمافيه حتى يحذره الناس» emrine ittibaen teşhir ve teşni'de bulunmuş ise bunun, garaz ve kinden mütebaid ve sıdku ihlâsdan ve nef'i âmmeye hidmet maksadından mütevellid olması lâzım gelir. Sevdiğinin seyyiatını setr ve sevmediğinin mesavisini zikr etmek, yukarıdaki emri âliye müvafık olmaz, muhalif olur.

---

[1] «بشر القاتل بالقتل» hadisi mehibini murad etmişdir.

[2] Ali Kemal, bu âyeti celileyi, Tal'ate hitaben irad ediyorsa mahallinde değildir. Zalim kardeşlerinin — mekamı iclâle kuudundan sonra — Yusüf Aleyhisselâme hitaben irad eyledikleri bu kavli, Ziya Paşa, şu suretle tam yerinde zikr etmişdir:

Zalimlere bir gün dedirir kudreti mevlâ
«تالله لقد آثرك الله علينا»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ali Kemal «yalancı», «cahil» ve «son derece kaba» olan «böyle bir biçareyi öyle büyük bir mesnede ref' edenler, mes'uliyyeti mâneviyyeye maruzdurlar» diyor.

Ref' edilen âdem, o sıfatları haiz ise yalnız «ref' edenler» değil, kendi de mes'uldür. Zira — yukarılarda da bir münasebetle söylendiği vech ile — kanunı ilâhi, emanetin [yani ümurı ibadın] ehline tevdi' edilmesini ve diğer tarafdan, na ehl olanların — kabul etmek suretile — emanete hiyanet etmemelerini emr ediyor.

Şu halde na ehle tevdi' ümur edenlerle na ehl iken ümurı kabul edenlerin mes'uliyyetde müşterek oldukları anlaşılıyor.

Nebiyyi hakim efendimiz hazretleri [1] «اذاوسد الامرالی غیر اهله فانتظروا الساعة» buyurdular. Artık ümurı ibadın ne derece mühim ve maddî ve mânevî mes'uliyyeti müstelzim olduğuna dair itnabı mekale lüzum görülmez.

Ahmed Rıza Bey «Cümhuriyet» gazetesile [2] neşr olunan hâtıratında diyor ki:

«.... Tal'at Paşa, zeki, komite işlerine vakıf bir arkadaşdı. Komiteye dahil bulunan âzanın kâffesinin ahvali hususiyyesine âşina olduğundan onların üzerinde büyük bir nüfuzi vardı. § Dahiliyye nazırlığını kendisi istedi ve aldı. Bir kaç mebusla beraber Avrupaya bir seyahat yapdı, çok istifade etdi. Gördüğünü. işitdiğini çabuk kavradı. § Fevkalâde bir komiteci, bir, çete reisi idi. dahiliyye nazırı ve sadrı âzam olmamalı idi. Vatana daha iyi iş görürdü.»

Bu fıkranın son cümlesini okudukdan sonra

«Kale bak, kailine kılma nazar
Budur işte revişi ehli iber»

beytini irad etmek pek münasibdir.

Fekat dahiliyye nazırı ve sadrı âzam olmayub da «komiteci» ve «çete reisi» kalsaydı «vatana» ne gibi «daha iyi iş» göreceğini Ahmed Rıza, izah etmeliydi ki «komiteci» lik ve «çete reis» liği ile vatana nasıl «iyi iş» görülebileceğini, bilmeyenler öğrenirler ve o yolda «iyi iş» görmeğe çalışsunlar!

Tal'at Paşa ile sıkı arkadaşlık, vükelâlık ve meb'usluk yapan Halil Menteş Bey «Cümhuriyet» gazetesile [3] neşr olunan hâtıratında diyor ki:

[1] «Ümurı ibad, ehli olmayana tefviz olundukda kıyamete intizar ediniz.»
[2] 13 şucat 1950.
[3] 9 kânunu evvel 1946, 20 şebat 1946

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Tal'at, geniş göğsünü destekleyen geniş omuzları, Polad kollariyle, güzel siyah saçlarla süslenmiş başı, çok sevimli çehresi, hususiyle müstesna delici ve çekici kudrete malik zekâ fışkıran sevimli iri siyah gözleriyle büyük ruhunu dolduran samimiyyet, vefa, vatan severlik ve feragati ile velhasıl maddî ve manevî bütün evsafiyle yiğit bir türk oğlu, tarih boyunca büyük vazifeler görmek üzere yaradılmış müstesna şahsiyetlerden biriydi. İçindeki hızlı hürriyyet ve vatan severlik hamlesiyle önündeki enkelleri devire devire mukadder olan yolunda sanuna kadar yürümüş bir insandır. Berlinde kendisini takib eden bir ermeni komitecesinin arkadan atdığı tabancanın sağ gözünden çıkan kurşuniyle yere kapanmış, vatan hizmetine vakf etdiği hayatı böylece kurtarma oğrunda sonuna ermişdir. § Kudretli irade, şiddetli bir azm sahibi olan Tal'at, aynı zemanda çok rakik bir insandı.»

Menteş, sevgili arkadaşının suret ve siretini fırça ile değil, kalemle — usta bir ressam gibi — tersim etmiş ki aşağıdaki kıt'anın tazammun etdiği sitayişe müstehak olmuşdur:

«Aferin Menteşe kim tal'atı tasvir etmiş
Refail görse, tutar kendine belki faik
Görmeyen Tal'atı, tasvirini görse kâfi
Menteşin kudretine her ne denilse lâyik!»

Hüseyn Cahid Yalçın Bey «Tal'at Paşa» başlığile yazdığı eserde [1] diyor ki:

«..... Cemiyyetde bir ahenksizlik husule getirmeden işleri yürüte bilmek içün faâl, yumuşak, insan kalblerini ve ihtiraslarını ölçe bilmekde mahir bir zekâye ve yüksek bir ruha ihtiyac vardı. İşte ittihad ve terakki içinde Tal'at, bu ruh idi. Onda hırsı cah hiç yokdı. Kendisini göstermeye özenmezdi. Hatta böylelerinden nefret eder ve onları ince istihzalarile ezerdi.

§ İttihad ve terakkinin içinde gözü açık unsurlar, tehlükeyi görüyorlardı. İttihad ve terakkiyi tutmak, yaşatmak ve kuvvetli göstermek bir vatan borcu olduğunu anlayorlardı. Tal'at, bunu en iyi anlayanlardan biri idi. Oynak ve uysal zekâsı, yumuşak görünmesini pek iyi bilen tabiati, şahsî cazibesi, tatlı dili ve sevimli tebessümü ve pek te'sirli gözleri onu bu rola en elverişli bir şahsiyet haline getirmişdi. § Tal'at, bütün etrafındakilere hürmet telkin edecek kadar temiz ve saf bir hayat sürüyor, feragat gösteriyordu. O, en büyük mevkie yükseldiği zemanlar bile gurur ve azamet ne olduğunu bilmedi.

§ Tal'atin yanındakiler, onun hiç bir şahsî düşüncesi, bir menfaat avcılığı olmadığını bilirlerdi. Vatan oğrunda her fidakârlığı göze alacağına, cesaretine ve azmine emin idiler. Onun için Tal'ati severler, sayarlar ve sözünü dinlerlerdi. § Onun nefret etdiği şey, iki yüzlülük ve menfaat perestlik idi.»

Bu sözleri okuyanlar, cenabı Şehabüddinin ve Ali Kemalin — yukarıda ve Salâhüddinin aşağıda yazılan — sözlerine nazarı dikkatle

[1] 1943 de basılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bakarlarsa düşmen ile dostun görüşleri arasındaki farkı görürler, meveddetin ve adavetin neler söyletdiğini anlarlar.

«En küçük bir aybı düşmen, guhi kâfe benzedir
Guhi kâfe benzeyen bir aybı görmez çeşmi dost»

Mehmed Salâhüddin «Bildiklerim» de diyor ki:

«.... Tal'at Paşa kabinesi sürati seyrile memleketi alt üst etmişdir. § Tal'at Paşa kabinesine ne nam verilmek lâzım gelir? Kabinesine bilfiil katiller ve cinayetler icra eden bir çok caniler dahil imiş ve kendileri de reisi caniyan olduklarından bu kabineye hükûmet kabinesi demeğe insan haya eder. Bunun için reisi eşirra ve eşkiya Tal'at Paşanın şu kabinesi muhtelit canilerin ittihadile teşekkül eden bir kabine olduğundan «katiller ve caniler kabinei muhtelitesi» ve ya «ittihad ve terakkinin en canavar ve hunhar son kabine ve çetesi» denilir. § On seneden beri gelen ittihad kabinelerinin yapamadığı ve yarım bırakdığı her ne dürlu cinayet ve şenaat var ise Tal'at Paşa kabinesi müddeti kalile zarfında cümlesini icra ile memleketi mahvü perişan eyledi.

§ Tal'at, bundan yirmi, yirmi beş şene mukaddem tanıyanlarca da malûm olduğu üzere şayanı mehabbet, hoş suhbet, nükte dan, müsafir perver, hukuk tanır, arkadaşlık edilir bir zat idi. § Cesaret sahibi bulunduğu cihetle her işde müveffak olurdu. Kibr ve azametden beri ve rüfekası hakkındaki muamelesi her şeyden ari olduğundan bir çok ehibba ve eviddaye malik oldu. Dahil olduğu cemiyetlere duhulünden evvelki halini muhafaza edebilseydi beynelakran temeyyüz ve terakkiye lâyık bir genc idi. Meatteessüf dahil olduğu cemiyetler, her kesin ahlâk ve efkârını tesmim eylediği gibi Tal'atin de ahlak ve adatını bozmuş ve adeta kendisini bir cani (!) yapmış çıkarmış ve gözlerini de hırsı şühret ile kör etdiğinden o bildiğimiz ve sevdiğimiz Tal'at bambaşka bir hale gelmişdir. § Şahsı itibarile sevdiğim bir zat ise de devlet ve millete mazarratı cihetile şayanı nefret ve tel'indir.» [1]

Müteveffanın dostlarından eski Sivas meb'usu Rasim Başara Bey — ekseri münderecatı — yukarıya derc olunan mekalesinde diyor ki:

«.... Samimiyeti, hazır cevablığı, sade ve teklifsiz vaz'ı ve hareketile de bütün hükûmet ve fırka erkânı arasında en ziyade hürmet, mehabbet ve itimade mazhar idi.

§ Sadaretden istifasının ferdası günü bir kaç arkadaş ile meclis reisinin odasında bulunuyorduk. Geldi. Bir sigara yaktıkdan sonra «Sultan Reşad merhum, beni sadrı âzam tayin eidiği zaman çok istirham ederim, bana vezaret rütbesi tevcih buyurmayınız. Memlekete ve mekamı saltanatlarına hidmet için öyle zamanlar ve vaziyetler olur ki bu unvan benim hareket serbestime ve her yere girüb çıkmama mani olur» demişdim. İşte şimdi bu paşalık hakikaten beni sıkmaya başladı.» demişdi.»

Müteveffanın ehibbasından muhterem doktor Adnan Adıvar Bey, bana şu yolda beyanatda bulundu:

«Tal'at Paşanın en büyük hususiyyeti, bir mes'eleye der hal karar vermesidir. Bir şeyde tereddüd etmezdi.

[1] Bu sözler, sahibinin diğer teşniatına nisbetle pek hafif kalır.

«Var kıyas et şiddeti teşniu tel'in nic ükün!»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Selânikde başladığı Fransızcayı, İstanbulda sefirlerle konuşacak kadar ileriletdi.

Zemanında «Yaran hükûmeti» denilen usulü, kendinin nazır olduğu dairelerde tatbik etmedi. İttihad ve terakki cem'iyyetine mensubiyyetinden dolayı me'murini nasb etmek, ya hud azl etmek haketinde bulunmadı. Fekat iş, valilere dayanınca bu usulü değişdirdi. Valilerin tâyininde fırka gayretini gütdü. İş, teftişe gelince «vali teftiş olunmaz, azl olunur» derdi. Mürtekibleri himaye etmezdi ve irtikâblarını yüzlerine söylemekden çekinmezdi. İrtikâbına kanaat hasıl edince azl ederdi.

Nefsince afif idi. Paraya ibtilâsı yokdu. Hattâ mekamı sadaretde iken bir gün yaveri müşir Füad Paşa zade Islâm Bey yanına gelüb elinde bulunan bir şeyi önüne koydu. «Yüz liradan ziyade vermiyorlar» dedi. Bu, Sultan Mehmed Reşad tarafından kendine verilen üstü tuğralı bir saat idi. Ben «böyle tuğralı hediyye saat satılır mı» dedim. «Evde beş para bulunmazsa satılmazda ne yapılır» dedi.

Kıyafetine çok itina ederdi. İstanbulda zemanın en iyi geyinenlerinden biridir» derlerdi. [1]

Zemanlarında meşrutiyyetin tatbik olunmadığını bilirdi. Hattâ Reuf Beyin bir vak'adan şikâyet etmesi üzerine «bilmiyormusun, bizim bu memleketde kurduğumuz idare, olsa olsa münevver bir istibdaddır.» [2] dedi On dokuzuncu asırda zuhur eden bu tâbirin medlûlünü biliyordu.

Tavsiye name isteyenlere der hal verirdi. Sıhhiyye müdiriyyeti umumiyyesine tâyin olunduğum zeman kabul etmek istemedim. «Şunu bunu tavsiye edersiniz, ben yapamam, darılırsınız, aramız açılır» dedim. «Ben, her müraceat edeni ikna' içün saatlerce oğraşamam. Tavsiye name veririm, gider. Siz, onu yırtar atarsınız. Asla gücenmem» dedi. Bu sözü biddef'at fi'len te'yid etdi. Bu suretle de maiyyetindeki me'murlara büyük salâhiyyet verirdi.

En hafif tarafı atlatmak idi. Bir gün sadaret odasından çıkarken bir iş içün müraceat eden bir âdeme «peki peki, bayramdan sonra» dedi. O âdem «bayram geçeli bir hafta oldu» deyince hiç düşünmeden «evet, kurban bayramından sonra» dedi.

---

[1] Bu diyenler arasında aceba

«Libası nev benevle ey olan ârayişe mail
Kemalinden haber ver kimse senden ihtişam almaz»

diyen de olmuşmudur ?

[2] «Öyle olsa o dahi bir şeydir !»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişahla ve hanedanı saltanatla görüşdükce daima sözünde ve halü tavrında hürmet kârane davranırdı. Öteden beri sadrı âzamlarla padişahlar arasında cereyan eden muamelâte muhalif hareketde bulunmazdı. [1]

Başı çok saçlı olduğundan fesini çıkararak otururdu. Mekamı sadaretde bulundukca fesini hiç çıkarmamışdır.»

***

Tal'at Paşa — tercemei halinde görüldüğü üzere — Rum İlinin bir köyünde fakir bir baba ile ananın sulbünden dünyaye geldi. Edirnede rüşdi tahsili gördü. Muallimlerden birini dövmesi üzerine şehadet namesi vaktile verilmediğinden idadi mektebine giremedi.

Pek genc iken babası vefat etdiğinden aile gailesi üstüne yığıldı. Bizzarure tahsile devam edemedi. Beş on kuruş alub ailesini geçindirmek içün posta ve telgraf dairesine intisab etdi. Biraz Fransızca öğrendi.

Bazı arkadaşlarile birlikde istibdad aleyhinde hareketlere başladı. Habs olundu. Müahharen nefy suretile Selâniğe yolcu edildi. Yine posta hidmetinde kullanıldı.

Arkadaşlarile beraber ittihad ve terakki cem'iyyetinin takviyesine calışdı. Mason locasına girerek çalışmalarını bu cihetden de kuvvetlendirdiğinden me'muriyetinden azl edildi.

§

[Tebsıra — müstebid idareden az çok müstefid olanlar, bittabi' o idarenin devamını isterler. Mülk ve milletin o yüzden perişan olduğunu düşünmezler, ellerinden geldiği kadar müstebidlere hidmet ederler de

«Muini zalimin dünyada erbabı denaetdir
Köpekdir zevk alan sayyadı bi insafe hidmetden»

mealine ma sadak olurlar.

İstibdaddan istifade etmeyenler, yani avenei istibdad gibi refaheti hale nail ve yüksek mertebelere vasıl olmayanlar ise istibdada istinad eden idarenin yıkılmasını arzu ederler ve en korkunc cezalara göğüs gererek arzularının husulüne çalışırlar. Arzuları hasıl olub da izale etdikleri müstebidlerin yerine mekamı iktidare suud ederlerse—Tal'at Paşanın söylediği gibi — «kurdukları idare, münevver! bir istibdad», ya hud evvelkinden daha muzlim, daha ber bad olur.

[1] «Bu sebeble iki sultanı da hoşnud etdi»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bir de hiç bir emele mağlûb ve şahsî menfeate hidmetle mu'tâd olmayanlar vardır ki adlü hakkaniyete âşık ve zulmü istibdade düşmendirler. Bunlar, vatan daşlarının zulmatı zulumden kurtularak nuri hürriyyet ve adalete müstağrak olmasını kemali ihlâs ve samimiyyet ile arzu ve bu oğurda her dürlu esbabı cüstü cu ederler ve — eski tabirle — can siparane bezli mechud ederek istihsali maksada müvefak olurlar da dünyada ve ukbada te'mini seadet ve selâmet ederler.

Şu mühim noktayı nazarı dikkate almalıdır ki zulm ve istibddadan müctenib ve hakku adle müncezib olanlar, evvelâ kendi nefslerine zulm etmekden teberra ve hakku adli her kesden evvel kendi nefslerinde tatbika itina etmeğe mecburdurlar.

Nefsine zulm edenin âhare adalet etmesi nasıl kabil değilse diğer zalemenin mezaliminden nefsini tahlis etmesi de mümkin değildir. Bu hususda cem'iyyetler de ferdlerle hem haldirler.

Vaktile söylediğim bir beyti burada irad etmek müvafıkdır:

«Mezalimden halâsa çare ancak âdil olmakdır
Adalet ehli bir millet, mezalimden müemmendir»]

§

Tal'at Bey, meşrutiyyetin ilânında Edirne meb'usu oldu. Kesbi şühret etdi. Küçük bir posta me'murluğundan imperatorluğun dahiliyye nazırlığına kadar yükseldi.

Malûmatı gibi tecribesi de mefkud olan bir âdemin, def'aten dahiliyye nezaretine tâyini mucibi teaccüb oldu. Kendinden naklen Necmüddin Molla Bey merhum, bana söyledi:

«Sultanlardan biri, kocasından boşanmak isteyerek Sultan Mehmed Reşadı bir düziye tâciz etdiğinden bu işe bir çare bulunması sadrı âzam Hakkı Paşaya emr olunmuşdur. Hakkı Paşa, damad paşayı dâvetle tatliki teklif etmesi üzerine damadın «Aydın ve Beyrut vilâyetlerinden birinin valiliğine tâyin olunursam boşarım» dediğini Hakkı Paşa, Tal'at Beye söylemesile «onu bana gönderdiniz» demiş, gönderilmişdir.

Aralarında şöyle muhavere cereyan etmişdir:

Tal'at Bey — siz hangi mektebde okudunuz?
Damad — mektebi milkiyyede okudum.
— Emsaliniz şimdi hangi me'muriyetde bulunuyorlar?
— Kaymekamlıklarda ve mutasarrıflıklarda.
— Bu halde sizi müntefik mutasarrıflığına tâyin edeyim.
— [Kemali hayretle] aman nasıl olur?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

— Siz, diyeceksiniz ki «sen, mektebi mülkiyyede okumadığın halde nasıl dahiliyye nazırı oldun?» doğru. Fekat ben, bir ihtilâl cem'iyyeti içinde bulundum. İnkilâbı vücude getirdik. Cem'iyyeti memnun etmek içün beni dahiliyye nazırı nasb etmek lâzım geldi, nasb olundum.»

Molla Bey merhum, ilâve etdi:

«Tal'at, tabiî olarak vükelâlığa ve sadarete geldi. Başka memleketlerde olduğu gibi bir ihtilâl cem'iyyetinin erkânı arasında bulunması, onu o mekamlara getirdi.»

Doktor Adnan Adıvar Bey söyledi:

«Nazır olmak içün her kesin bu hırsı nedir,' diye vaki' olan süale Tal'at Paşa «ben nazır oldukdan sonra her kese bu hırs geldi» demişdir »

Madame ki «ihtilâl cem'iyyeti içinde» bulunmak, nazırlık mevkiine yükselmeği mucibdir, o cemiyyetde bulunan her kese nazırlık hırsının gelmesi pek tabiîdir. Lâkin bu hırsı besleyenler, istedikleri mekame gelince idarei ümure kadir olub olmayacaklarını düşünmüşler midir, yoksa iktidardan ve tecribeden mahrumiyetlerini bizzat mukaddir oldukları halde bu cihetden ve tesadüf edecekleri enva'i müşkilâtdan — hırsı cah ile — teami etmişler de

«Âsiyabı devleti bir har de olsa döndürür»

diyerek mi nazır olmak istemişlerdir? Bunu biz bilmeyiz, kendilerinden sormak icab eder.

Her ne sebeble olursa olsun kemali sür'atle mekamatı âliyeye irtika' edenler, öteden beri halkın gözüne batar. Dili dönenler, eli kalem tutanlar, ağızlarına ve kalemlerine gelen her şeyi söylerler ve yazarlar. Bu naçiz eseri gözden geçirenler, elbette görmüşlerdir ki hakikaten değerli oldukları halde az zemanda âli mesnedlere, ba husus müntehayı menasıb olan — mekamı sadarete itilâ eden zatlar hakkında neler söylenmiş, neler yazılmışdır.

Bu cümleden olarak sür'ati berkıye ile vükelâlığa ve riyaseti vükelâye yükselen Tal'at Paşa hakkında da münasebetsiz sözler söylenmişdir ki görenekden ve kötü bir itiyade uymakdan, bazan da garaz ve hasedden ileri gelen bu söyleniş, elbette kötü bir şeydir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Meselâ

«Aldı yürüdü bütün mesalih
Posta tatarı gelince sadra
Şahid aranırsa işte işler
Hayret veriyor ricali asra»

denmişdir.

Çerkesi takına boncukla yazılsun tarih
Şaha bir cinkenecik oldu veziri âzam»

kabilinden — ebced hisabına mutabık, fekat gayrı lâyik — tarih bile söylenmişdir.

Bir başkası da

«Sen yakışmaz dersin emma kel başa şimşir tarak
Sadrı âzam oldu Tal'at cilvei takdire bak» [1]

ve

«Tal'at olmuş sadrı âzam alta almış Enveri [2]
İttihadın sayesinde mülkün alt üst her yeri» [1]

diyerek izharı kin ve sitiz eylediği gibi «Joğovurti» adlı Ermeni gazetesi de «dilber bir çingâne siması olan bu genc kâtib» tarzında hezeyan etmişdir.

Eşref merhum da

«Âlemi duçarı behtü hayret etdi Tal'atın
Haddini bilmez aceb çingâne bir jön Türkmüsün
Mülkü millet sui tedbirinle mahv olmakdadır
Hey . . . oğlu . . . jön Türk müsün bön Türkmüsün»

kıt'asile saçma saçmakda diğer hecv perdazları «duçarı behtü hayret» etmişdir.

Eşrefin, bir kıt'ada üç kerre «Türkmüsün» demesi, hecv etdiği zatın, çingâne değil, Türk olduğuna kanaatini işrab ediyor.

[1] «Bildiklerim — Mehmed Selâhuddin» S. 115.

[2] Tal'at, Enver ve Cemal Paşaların firarları esnasında «Zeman— 5 Teşrini sani 1334» gazetesine yazılan tercemei halinde Enver Paşa hakkında şöyle deniliyor:

«. . . Tarihi osmanide bu kadar haris ve ikbal perest, bu kadar cahil ve anud, bu kadar hun riz ve hain bir kumandan görülmemişdir.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tercemei halinde söylendiği üzere Kıbrıslı Kâmil Paşa, Türk olduğu halde — şebaheti vechiyyesinden dolayı bazı — husaması [1] yehud olduğnnu iddia etmek garaz kârlığında bulundukları gibi Tal'at Paşa da Türk oğlu Türk iken — guya simasından ve şivei lisanından istidlâl ile — kavmi merkume nisbetini ligarazın ileri sürmüşlerdir.

Eşref, yukarıdaki kıt'asında «jön» e kafiye olmak içün de «bön» kelimesini kullanmış ise de «bön» dediği âdem «bön» değil, — zekâ itibarile — arkadaşları arasında «ön» idi.

«Geldi kafiye, gitdi safiye» darbı meseline kapılarak kafiye hatırı içün hakikati değişdirmemelidir.

Yehud mektebinde biraz Fransızca öğrenmekle mekamı sadaretde ve konferanslarda — o lisanda melekei kâmilesi olan — ecnebi diplomatlarla mesaili siyasiyyeye dair mübahase ve müzakereye girişmek her halde zekâsının kuvvetine şehadet eder.

Taliin lûtfuna nail olub da mükemmel tahsil görseydi, zemanın icab etdiği malûmatı iktisab ile iş başında bulunabilecek iktidarı haiz olsaydı, küçük me'muriyetlerden başlayarak sırasile kat'ı meratib etseydi, ümuri mülkiyye ve siyasiyyede mehareti müsellem olan zevatın maiyyetlerinde bulunub onlardan — nazarî ve amelî — istifade ve devlet mesalihini idarede meleke ve tecribe hasıl etseydi ve posta kâtibliğinden — idaresi müteaddid sebeblerle her devletin idaresinden müşkil olan — koca bir imperatorluğun en büyük mekamına atlamasaydı zeki, cesur ve gayur bir âdem olduğundan devlet ve millete büyük hidmet ederdi.

Almanyaya savuşduğu sırada Sultan Vahidüddinin «ah Tal'at ile el ele verseydik şu devleti kurtarırdık» dediğini o vakt mabremlerinden bir zat söylemişdi.

Mütarekeye aid telgraf namenin kendine gönderilmesi teahhur etmesinden dolayı sadrı âzam Izzet Paşadan şikâyet ederken Sultan Vahidüddin «.... mekamın, mevkiin ve şahsiyyetin ehemmiyyetini Tal'at Paşa — biraz gec ise de — daha iyi anlamışdı» dediğini de Ali Füad Bey söyliyor. [2]

İaşe mes'elesinden dolayı ta'riza oğrayan üç nazırın — padişahın bendei hası olan — Refik Beyin ve sairlerinin ısrarile Tevfik Paşa kabinesinde ibka edildiği bir gazetede beyan olunması üzerine müteheyyic olan Sultan Vahidüddin «bu memleketi idare içün meğer iki

[1] Yehudluk isnad ednlerin en öne geleni, Ticaret ve Nafia nazırı Mahmud Celâlüddin Paşa olduğunu, Kâmil Paşanın oğlu Şevket Bey söyledi.

[2] «Görüp işitdiklerim» S. 171

TARIHVEMEDENIYET.ORG

âdem lâzımmış. Biri Sultan Hamid, diğeri Tal'at Paşa. Emma ben, onlar gibi idare edemem. Tal'at Paşa, bizim halkımızı iyi anlamışdı. O, hakikaten müstesna bir şahsiyyet idi. § Eğer Tal'at Paşa, o muhitde kirlenmemiş olsaydı biz, onunla bu memleketi kurtarabilirdik» [1] diye izhârı teessür etmişdir.

Sadrı âzam Izzet Paşanın isti'fasından bahs ederken de «vallahi Tal'at Paşaya acıyorum.» [1] demişdir.

Yine Vahidüddinin «bu Tal'at Paşa ne büyük bir vatan perver, ne fidakâr insandır. Kendi halefinin müveffekiyyeti için canla, başla çalışdı» dediğini de Halil Menteş, hatıratında söylüyor.

«Bu memleketi idare için iki âdem lâzımmış» sözü, muammaya benziyor. Sultan Vahidüddin, bu muammanın hallini galiba, Abdülhamid ve Tal'atın tarzı idarelerine vakıf olanların firasetine terk eylemiş. Muammayı aceba şu hallermi terkib ediyor: Serbestii matbuate meydan vermemek, her yazıyı — alt üst edecek suretde — sansörletmek, hürriyyeti kelâmı men' ile halkın dilini tutmak, dilini ve kalemini tutmayanları tutub mahkemeye vererek haklarında istenilen hükmi verdirmek, ya hud muhakemeye lüzum görülmeden taşraya teb'id etmek, halkın bir birine emniyyetini selb eylemek, halkın bir yerde toplanmasını hoş görmemek, göze batan büyük ve küçük me'murları — haklı haksız — azl ve na ehilleri nasb etmek, müntesibleri muhtelif suretlerle kayırmak, gayrı müntesibleri işinden ayırmak ve saire....

Muamma, belki bu kabil müstebiddane hareketler olacak ki Vahidüddin, tasrih etmiyor, üstü kapalı geçiyor ve «emma ben, onlar gibi idare edemem» diyerek zulm ve istibdaddan mütevakki olduğunu ima ediyor.

«Tal'at Paşa, bizim halkımızı iyi anlamışdı.» Sözü de diğer bir muammadır ki bunu, Tal'atı iyi anlayan yarânı hal edebilirler.

«Vallahi Tal'at Paşaya acıyorum» demesi, — sadaretde ona halef olan — İzzet Paşanın muamelâtından memnun olmadığını anlatmak ve ona karşı bir serzeniş olmak içündür. Yoksa — bir Areb hekiminin dediği gibi — mülûkde vefa olmadığıçün [2] kimseye acımazlar.

Müteveffanın gayret ve cesaret gibi müstahsen hasletlerile beraber müstahsen olmayan halleri de vardı.

Sırb ve Yunan devletleri, Makedonyanın taksiminden dolayı Bulgarlarla muharebeye başlamış ve Romanya devleti de Bulgaristan ara-

[1] «Görüb işitdiklerim» S. 197, 178

[2] « الوفا للملوك »

TARIHVEMEDENIYET.ORG

zisine tecavüz etmiş olduğundan Bulgarlar, Edirneyi askerden tahliye etmeleri üzerine bu hali fürsat ad ile devletce istirdad edilmek istenildi. Ali Füad Beyin ifadesine göre «bu harekete Tal'at Bey ön ayak oldu.» Sadrı âzam Said Halim Paşa, şeyhulislâm Gürcü Numan Efendi zade Es'ad Efendi ve adliyye nazırı Sahib Molla zade İbrahim Bey de ona tâbi' oldular. Vükelâden bazılarının tereddüdüne ve bazılarının da muhalefetine rağmen Tal'at ve hem fikri olan üç zat, sebat etdiler. Hakkın inayetile Edirne istirdad olundu.

Bay Ziya Şakir, Büyük adlı eserinde [1] diyor ki:

«Selânik sokaklarında aç kalmak tehlükesine maruz bulunduğu zemanlar posta idarəsi baş kâtibliğine tayin eylediği gün ne his etmişse Babı âliye gelüb de sedaret koltuğuna yerleşdiği gün de ayni şeyi his etmiş ve ayni kayidsizliği göstermişdi.»

Demek ki aklı başında imiş. Hatıru hayalinden geçirmediği, hattâ rüyada ve âlemi hulyada bile görmediği bir mekamı âlülâle gelince

«Âkil o dur ki etmeye tagyir vaz'ını
İkbalü baht kendine yar olmuş olmamış»

dakikasına dikkat etmiş de vaz'ını değişdirmemiş, diğer türediler gibi — tâbiri avamla — «ne oldum delisi» olmamış, günün birinde mekamı ikbalden düşeceğini, belki eski hale avdet edeceğini düşünmüş.

Yine türedilerden bazıları gibi zengin olmak sevdasına düşmediği içün «Selânik sokaklarında aç kalmak tehlükesine» nasıl maruz oldısa az kalmış, Berlin sokaklarında da aynı tehlükeye maruz kalacakmış.

Ali Füad Bey diyor ki: [2]

«Hünkâr [Sultan Mehmed Reşad] bir gün Tal'at Paşaya «senin evin yok. Bir ev tedarük eylersen ben de yardım ederim» demiş. Tal'at Paşa, huzurdan çıkdıkdan sonra baş mabeyinci ile beni çağırub «Zati şahane, bana böyle bir teklifde bulundu. Nakden muavenet kabulü benim prensibime muvafık değildir. Şayed bu fikirde ısrar edecek olursa kendisini gücendirmeksizin önünün alınmaşını sizden bilhassa reca ederim» dedi. Hünkâr, kendisine iki bin beş yüz lira vermek istiyordu. Tal'at Paşa, menfeati zatiye takib etmek ister adam değildi.»

Ali Füad Bey, mevsukulkelim bir zat olduğıçün bu fıkra, Tal'at Paşanın mehasinine kayd olunmağa lâyıkdır.

Fakir bir ailenin fakir çocuğu aç gözlü olmak tabii bulunduğu ve o, bilâhare büyük mekamlara yükselerek — bazı arkadaşları gibi — para kazanmak kudretini ihraz etmiş olduğu halde padişahın ihsa-

[1] «Yakin tarihin üç büyük adamı» S 45.
[2] «Görob işittiklerim» S. 140

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nına karşı müstağniyane davranması ve ihsanı almak içün değil, almamak içün baş mabeynci ile baş kâtibin tevassutunu reca etmesi — hakkal insaf — takdire seza bir hareketdir.

Yine Ali Füad Beyin — meclisi meb'usanca meaşların tenkisinden ve maişetce müşkilâte oğranıldığından bahs ederken — nakl etdiği [1] diğer bir madde, onun aç gözlü ve para âşıkı olmadığı gibi tecribesizliğini de göstermekdedir:

«... Tal'at Paşa, ibtidaları «on beş bin guruş maaş bizim nemize elvermez. Ben, iki bin beş yüz kuruş maaşla geçinirim. Üst tarafını ianeye ve umuri hayriyeye sarf ederim. Hattâ bir mikdar para da artıra bilirim» diyordu. Fekat bir zeman sonra «yanlış düşünmüş olduğumuzu anladım. Vükelâlığın kendine mahsus masrafları varmış. Bu maaşla geçinilemiyor» demeğe başladı. Vakia kendisi pek sade yaşadığından sonuna kadar maaşile geçindise de içlerinde o isre tebeiyyet etmeyüb de açıklarını tahsisatı mesture ile kapayanlar ve esnayi harbde bol bol vagon ticareti edenler ve ihtikâr muamelâtına karışanlar da oldu.»

Evvelce de yazıldığı vech ile Ali Füad Bey

«... Zaten Tal'at Paşa da Abdülhamidin 31 Mart vak'asında medhali olmadığını bana bir çok def'a söylemişdi» [2]

Bu hakikati itiraf etdiği halde «medhali», hattâ müşevviki olduğu iddiasile hal'ine kıyam edenlerin o ileri gelenlerinden idi. Ziya Şakirin «yakin tarihin üç büyük adamı» dediği adamların biri, belki zekâ ve cesaret itibarile arkadaşlarının birincisi olan o adamın, hal'i men' edemese bile tervic de etmemesi, padişahın vak'ada «medhali» olmadığını söyleyerek izharı hak etmesi lâzım gelirdi.

Büyüklük, akval ile değil, ef'al ile isbat olunur. Büyüklüğün icabatı tabiiyyesinden olan adalet ve fazilet, levmi lâimden, şetmi şatimden ve zulmi zalimden korkmayarak hakkı müdafea etmeği ve hak oğrunda her dürlu fida kârlıkda bulunmagı emr eder. Aksi takdirde büyüklük, küçüklük olur.

«Büyük olmak kolay olsaydı küçük kalmazdı»

Hakanı mahlûun, vak'ada medhali olmadığını «bir çok def'a» itiraf etmek, muterife bir meziyyet te'min edemez. Bil'aks, isnadı kâzib ile hal' ve nefy edenlerle teşriki mesai ve hakikat ve hakkaniyyetden teami etmesinden dolayı nazarı adalet ve faziletde mes'ul olur.

[1] «Görüb işitdiklerim» s. 52

[2] » » s. 49

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yine Ziya Şakir Bey diyor ki: [1]

«Tal'at Paşa, ilk dahiliye nazırlığında Babı âliye girerken devlet idaresine tealluk eden işlerde tam manasiyle bir cahildi. (!) Fekat zeki ve çalışkan bir talebe gibi az zemanda «Babı âli siyasetini» çar çabuk öğrendi. Başlıca takib etdiği usul, Hakkı Paşa'nın «atlatma siyaseti» ile Said Paşanın «tereddüd ve kararsızlığı» idi.

§ Memuriyet sandalyesine oturur tam manasile bir «Babı âli efendisi» oluvermişdi.»

Devlet işlerinde «tam mânasile bir cahil» olduğu malûm ise de «Babı âli siyasetini az zemanda çar çabuk öğrendiği» mechuldür.

Babı âli siyaseti, Hakkı ve Said Paşaların «atlatma» ve «tereddüd ve kararsızlık» usulünden ve devlet recüli namını haiz olan da o iki zatdan ibaret ise o siyaseti, o usuli «çar çabuk öğrenmesi» müşkil bir şey değildir. Fekat idaresi, hiç bir devletin idaresile kıyas kabul etmeyecek kadar mühim ve müteassir olan bu devletin dahilî ve haricî siyasetine kesbi vukuf edenler, malûmatı esasiyye ve isti'dad ve fetanet ile beraber yıllarca mühim işler içinde yuvarlanan, uzun tecribeler gören âdemlerdir ki onların zümresine katılmak içün onrlala hem dem olmak lâzımdır. Bu da «az zemanda çar çabuk» değil, çok zemanda uzun çalışmalarla mümkin olabilir.

Bunun gibi «me'muriyet sandalyesine oturur oturmez bir Babı âli efendisi» olmak da müşkil, belki gayrı kabildir. Hattâ bu mes'eleyi «az zemanda çar çabuk» izah etmek bile kolay değildir.

Şu ciheti de söylemelidir ki Tal'at Paşa, Babı âliye girdiği zeman oranın usulüne mübayin hod serane ve müstebiddane hareketlerde bulunduğu halde esgidikce ve ricali devletle ihtilât etdikce evzaını değişdirmeğe, Babı âli âdabınâ riayet etmeğe ve mekamı sadarete gelince daha ağır başlı olmağa başlamışdı.

Şahsa aid mevaddan bahs etmek münasib değilse de sadade teallûkı sebebile naklinde muhzur görmedim.

Said Paşanın tercemei halinde bilmünasebe yazmışdım, bir kısmını burada da yazıyorum.

Tal'at Paşa, ilk def'a dahiliyye nazırlığında bulunduğu esnada — mehasini ahlâk, fadlu kemal, imanü irfan, iffet ve istikamet ve ümuru hükûmete vekuf ile nezaret dairesindeki akranı arasında mümtaz olan ve bu kadar meziyyetlerile beraber terakkiden mahrum bırakılan — kardeşim Ahmed Tevfik merhume, her nedense musallat olarak — muavini bulunduğu kalemin müdürine — mükerreren «bu tekke şeyhi kıyafetli [2] herifden hoşlanmıyorum, gördükce rahatsız oluyorum,

[1] «Yakin tarihin üç büyük adamı» S. 56

[2] Merhumun kıyafeti, her kesin kıyafeti gibiydi. Başında taylasanlı sarık, üstünde cübbe, elinde sübha, belinde kemer yokdu ki şeyhe benzesin. Bilfarz benzese hidmetin çıkarmağa sebeb ola bilirmi ?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bir kaymakamlığa gönderilsin» dediği müdir tarafından mahremane ihbar ve sür'atle teşebbüsatda bulunularak nazırı fikrinden geçirmenin çaresine bakılması ihtar olundu.

«Dağdaki gelir, bağdakini kovar» meseline müvafık olan bu hal, beni pek ziyade müteessir etdi. O hengâmda ittihadiyun nezdinde mergub olan meclisi âyan reisi Said Paşaya hali hikâye etdim. «Bu mühim bir mes'ele! düşünmek lâzım. Müsaade ediniz,de biraz düşüneyim» dedikden, guya düşündükden sonra söylediği — başdan savma — söz, onun gibi dühatdan ma'dud olan bir zatın değil, avamdan birinin bile söyleyemeyeceği bir lâf olduğundan canım sıkıldı. Mantıka muhalif şekilde tavsiye etdiği müracaatı — mantıka müvafık suretde — red etdim. [1] «Bu bahsi bırakalım. Allah âdildir, adaletini gösterir» dedim.

Nazır, bir hafta sonra nezaretden çekilmeğe mecbur oldu. [2] İsti'fa etdiği gün — hılâfı mutad — kardeşimi nezdine celb ile bir telgraf name yazdırmışdır. Taşraya göndermeğe kalkışdığını duymuşsa aslı olmadığını anlatmak ve hatırını tatyib etmek istemiş olsa gerekdir.

Hem ona, hem emsaline raci' olmak üzere «hoşlanmıyorum» maddesine dair bir kaç söz söylemek lâzımdır.

Küçük bir hidmetden devletin en büyük nezaretlerinden birine irtika' eden, usuli devlete vakıf ve esasen kibar bir aileye mensub olmayan ve

«Evza'ı na becasını nev cah olanların
Na çar halk çekerse felek çekmemek gerek»

müeddasından bi haber bulunan bir nev cahdan, bir nev zuhurdan «evza'ı na beca» zuhuru pek tabiîdir.

«Bu herifden hoşlanmıyorum, gördükce rahatsız oluyorum» ne demekdir? İnsan, bu hod serane ve müstebiddane sözü, ancak kendi uşağı, ya ailesi efradından, ya hud zevkine hidmet etmeğe muhassas olanlardan biri hakkında söyleyebilir. Devlet hidmetinde âmirle me'mur aynı hukuku haizdir. Hukuk mes'elesinde büyük, küçük mevzuı

[1] Muhaveremiz «1140» ıncı sahifede yazılıdır.

[2] İstifayı müteakiben görüşlüğümüzde Said Paşa, kardeşime hitaben «doğrusu sizden korkduk, herifi bir hafta içinde devirdiniz» dedi. Bu sözü lâtife telâkki edüb yine lâtife olarak «bize musallat olanları elbette deviririz. Aklı başında olan bize musallat olmaz» dedim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bahs olamaz. Vazifesini hüsni ifa ve ehliyyetini ibraz eden bir me'mur hakkında o sözü tefevvühe âmirin hakkı yokdur. Hoşlanmamak ve rahatsız olmak, vazifede kusur eden ve sui hal ile mevsuf olan me'mure teallûk eder.

Müteveffa ikinci def'a nezarete geldiğinde müncsebetsiz hareketde bulunmamışdır.

Yukarıda da söylendiği gibi zeman geçdikce ve tecribesi artdıkca, — ba husus mekamı sadaretde — muamelâtını ta'dil etmişdir. Erbabı namus ve liyakate riayet etmeğe başlamışdır. [1]

§

Kimsenin iman ve itikadına ve mezheb ve meşrebine karışmağa başkalarının hak ve salâhiyyeti yokdur. Zira her kes, kendi vizrinden mes'uldür. Bu sebeble merhumun itikadı — bilfarz malûmumuz olsa da — ondan bahs etmek hakkını haiz değiliz. Dini mübinimiz, hüsni zan emr etdiğinden biz de her ferd hakkında — sui halini müsbit berahini kaviyye — olmadıkca hüsni zanda bulunuruz.

Yalnız Bay Ziya Şakirin kitabındaki [2] bir fıkrayı nakl ile iktifa ederiz:

«. . . Kendisi en yüksek dereceyi ihraz etmiş olan bir «mason» olmakla beraber bektaşi tarikının da en imanlı «muhib» lerindendi.»

Yine o zat, yine o kitabında [3] merhumun memleketden uzaklaşdığını yazarken:

«Hiç şübhesiz ki tali' onu kıskanmışdı ve bu kıskanc tali', onu aklından ve hayalinden bile geçirmediği en yüksek bir şahikaya kadar çıkardıkdan sonra kaldırub yere çalmış ve yine aklından ve hayalinden geçirmediği korkunc bir uçurumun derinliklerine fırlatmışdı.»

[1] Mekamı sedaretde bulunduğu esnada hakkımda hürmet göstermişdir. Berlinde bir konferansa azimetinde refakatinde — ve şimdi Tahran büyük elçiliğinde bulunan — Âli beyle bizden bahs ederken «o iki kardeş numuşlu âdemlerdir» demiş ve diğer zatlere de o yolda sözler söylemişdir.

Sadrı âzam iken bir remezan günü Bayezid camiinde kapuya yakin maksurede oturuyorduk. Yanındaki bazı vükelâ ile beraber önümüzden geçerken «Kemal bey efendi, biraz buyurunuz» dedi. Yanına gitdim. «Biliyorsunuz ya, İstanbulda konferans yapacağız. Bunu Tophane kasrında yapmak istiyoruz, ne dersiniz?» demesile mütâleamı muhtasaran söyledim, dikkatle dinledikden sonra yanındakilere dönerek «garib şey, tarihcilerin hangisine sorsak heb böyle söylüyorlar» dedi. Halka karşı bu muamele ile bana riavet ve emniyet göstermek istediğini iham etdi.

[2] «Yakın tarihin üç büyük adamı» s. 72

[3] » » » s. 79

TARIHVEMEDENIYET.ORG

diyor ki şayanı dikkat ve ibretdir. Şübhe yok ki en büyük seadet, hüsni akibetdir.

§

24 eylul 1333 [1917] de ittihad ve terakki kongresi dördüncü de'fa ictima' ederek reisi umumî intihab olunan sadrı âzam Tal'at Paşanın irad eylediği nutkun bir kısmını buraya derc etmeği muvafık gördüm:

«.... Bu harbin bize telkin etdiği en büyük ders, asrî bir milletin bilhassa ilm ve ahlâkla yüksele bileceği kanaatidir. Tecaribi akvam, vazıh bir suretde gösteriyor ki bir memleketde kanunun hakimiyyeti te'min edilebilmek içün evveli emrde ilmin ve ahlâkın hakimiyyeti te'min edilebilmek iktiza eder Vakıa bir devletin esasî vazifesi, kanunî bir adalet [1] ve hürriyyet vücude getirmekdir Fekat bu gayenin te'mini ilm ile ahlâkın memleketde kuvvetli bir suretde hükm dar olmasına mütevakkıf olduğundan aynı zemanda hem kanunun, hem de ahlâkın hakimiyyetini te'mine çalışmak ve buna vusul içün de ilmin ve ihtisasın irşad ve tenvirlerine mutlak bir suretde riayet kâr olmak, fırkamızın mukaddes bir gayesi olmalıdır. İşte bu seneki kongreye bu mukaddes gayeyi müttehiden tebcil etmemizle nihayet veriyorum.»

İttihad ve terakki fırkasının kararile tertib ve kıraet eylediği tabii olan nutkun bu kısmı aklu mantıka mutabık ve takdire lâyıkdır. emma yukarıda bir münasebetle yazılan

«ترجوالنجاة ولم تسلك مسالكها
ان السفنية لا تجرى على اليبس»

beyti müeddasınca necat istenilüb de onun icab etdiği yola gidilmez, başka yola gidilirse «kanunî bir adalet ve hürriyyet vücude getirmek» ve «ilm ile ahlâkın hükm dar olmasına çalışmak fırkamızın mukaddes bir gayesi olmalıdır» demekle ve «bu mukaddes gayeyi tebcil» etmekle gayeye vusul, mümkinülhusul olamaz. Gayeye vusul içün kavlen değil, filen kemâli ihlâs ve ciddiyet ve hakikî vukuf ile bezli mesai etmek lâzımdır.

Söylemeğe hacet yokdur ki «adalet ve hürriyyet» ve «ilm ve ahlâk»ın «hükm dar» olmasına çalışılsaydı ve vatanın saadet ve selâmeti her dürlu emelin üstünde «mukaddes bir gaye» bilinseydi mesaibi guna gune oğranılmazdı. Vatanı aziz, necat ve saadete kavuşurdu.

*
* *

[1] Bu tâbiri ben anlamadım, «kanunî bir adalet» ne demekdir, «gayri kanunî adalet» de varmıdır?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yalnız Tal'at Paşaya değil, tercemei halleri yazılan diğer zevate de raci' olmak üzere şu sözleri de söyleyim:

Lehde, ya hud aleyhdeki beyanatdan yalnız birini nazarı itibara alub diğerinden iğmaz etmek — müverrihliğin ruhu mesabesinde olan — bi taraflığa ve hak perestliğe mugayirdir.

Müverrih, hem lehdeki, hem aleyhdeki sözleri nakl ile hakikati meydane çıkarmağa ve tarihi tağlitden sakınmağa mecburdur. Bahs etdiği zat hakkında mehabbet, ya hud adavet saikasile idarei kelâm ederse tarihe ihanet ve kendi hakkında halen ve atiyen taan [1] ve teşni'i dâvet eder. Çünki keyfe değil, hakikate hidmet etmekle mükellefdir.

Tarihde dostluk, ya hud düşmenlik yokdur. Ancak hakikat vardır. Hakikat yoksa yazılan eser, tarih olmaz, zihinleri teşviş ve ahlakı tehviş edici kötü bir kikaye olur.

Lehinde, ya aleyhinde sözler söylenen zatın da

«Dost medhinden ne hasıl, zemmi düşmenden ne gam
Farigu âzadeyim birdir yanımda medhü zem»

demesi lâzım gelir.

O zat, dünyadan elini çekmişse mehasini ef'ali, en kuvvetli müdafiidir. Mehasini ef'alden mahrum ise maddî ve manevî müdafiden mahrum ve zemmü kadhe mahkumdur.

Lehde, ya hud aleyhde bulunanlar, ne kadar gayret ederlerse etsinler medhü kadh vadisindeki ekval, ef'ale galebe edemez. Galebe, ekvalin değil, ef'alindir.

Aklı selime malik olanlar,

«Bakı olan bu kubbede bir hoş seda imiş»

hakikatine dikkat ve ef'ali müstahsene ile şu alemi fanide hoş bir seda birakmağa gayret ederler.

[1] طعن

TARIHVEMEDENIYET.ORG

AHMED İZZET PAŞA

Ahmed İzzet Paşanın — vaki olan taleb üzerine — yazub verdiği resmî tercemei halini aynen nakl ediyorum:

«Mütesarrifinden Haydar Bey merhumun sulbünden hicri 1281 [1864] senesinde Manastır vilâyetine tâbi Görice sancağı muzafatından Naslic kasabasında tevellüd etdim.

Beş yaşıma kadar büyük pederim Naslic âyanı Timur Beyin nezdinde, on iki yaşıma kadar pederim ile birlikde Görice, Kır şehir ve Kara hisarı şarkide ve bir müddetcik de Selânik ve İstanbulda perveri şyab oldum.

İbtidai ve rüşdi tahsilimi hanei pederde ve 1292 [1] de İstanbula avdetimizden sonra bir sene kadar rüşdii askeride iktitaf ederek 1294 senesi evahirinde [1878] idadii askeri ve 1297 [1881] de harbiyye mekteblerine dahil ve 1300 [1884] de süvari birinciliğile huruc diplomasına ve mülâzım rütbesine nail oldum O zeman mer'i olan usul ve nizama tevfikan erkânı harb mektebine kabul olunarak 1301 [1885] de mülâzımı evvel ve ikmali tahsil ile 1303 [1887] de erkânı harb yüz başılığı rütbelerini ihraz eyledim.

İlk me'muriyet olarak harbiyye ve erkânı harbiyye sınıflarının coğrafyayi askerî muallimliği ile mektebde alıkonuldum. Bir müddet sonra zamimeten mekâtibi askeriyye müfettişi Goltes Paşanın muavinliğine tayin edildim.

Bulgar hududunda reis muavini sıfatile erkânı harbiyye seyahat ye inkişafına muvakkaten me'mur edildiğimden bu münasebetle dördüncü mecidi ve terceme ve telfik suretile meydane getirdiğim bir coğrfyayı askerî kitabından dolayı da dördüncü osmanî nişanlarile taltif olundum.

1305 [1889] de erkânı harbiyye kol ağalığı tevcih buyrudu

1306 evahirinde [1891] de ikmali tahsili amelî içün Almanyaya izam edildim. Almanyada iken Hes — Humburg süvari Husar alayı ile 82 inci piyade alayı ve 22 inci fırka erkânı harbiyyesinde ve Berlinde erkânı harbiyyei umûmiyyede istihdam olundum.

[1] Bütün tarihler rumîdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1310 haziranında [1894] vatana avdetimde erkânı harbiyyei umûmiyye ikinci şubesine me'mur buyrularak senei mezkûre teşrini evvelinde rütbem binbaşılığa terfi' edildi.

1311 [1895] de tecribe ve talim maksadile silâh altına alınan Haleb redif fırkasına mensub Lazkiye alayı taburlarının cem' ve talimine me'mur edildiğimden dört ay kadar o havalide bulundum.

Avdetimden biraz sonra 1311 teşrini evvelinde [1895] Bulgar Makedonya çetelerinin hududu tecavüz ve Batak karyesini ihrak eylemeleri üzerine komiser hane ikinci kâtibi unvanı, fekat mekamı ser askerî ve maiyyeti seniyye erkânı harbiyyesi ile re'sen muhabere selahiyyeti ile Sofyaya tayin ye izam edildim.

Bu me'muriyetde bulunduğum hengâmda Bulgaristan ile münasebatı hasene te'sis ve prens Ferdinandın imareti tasdik edildi. Fekat bilâhare komiserliğe tâyin olunan Niyazi Bey ki sadrı âzam Halil Rif'at Paşanın kaim biraderi idi, o vakte kadar devlet me'muriyetinde bulunmamış ümmî bir zat olmağla [1] beynimizde ihtilâfı efkâr zuhur etdiğinden 1312 [1896] mevsimi sayfında İstanbula tahsili me'zuniyetle afvimi istid'a ve kabul edilmediğinden gitmemekde ısrar etdim. Nihayet Yunan harbinin zuhuru üzerine Tisalya hududunda mütehaşşid ordu erkânı harbiyyesine me'mur olmuş ve harekâtı harbiyye şubesinde istihdam edilmiş idim.

Bu sefer de Çatalca ve Dümeke meydan muharebeleri plânlarının tanziminde ve mütareke akdinde hidematım sebkat etmiş ise de askerî idare, iaşe ve tedavisindeki yolsuzluklar dolayısile levazim me'murini ve müteahhidlere karşu ta'kib etdiğim mesleki şedid yüzünden bir hayli düşmen kazandığımdan tahminime göre bunların dolaşık yollardan o vakt modasınca saraye verdikleri jurnal üzerine İstanbula celb ve şifre kâtibi Kâmil Bey tarafından isticvab edildisem de müftereyatın aslu esası olmadığı anlaşılmağla haneme terhis olundum.

Yunanlıların mukaddimatı sulhiyyeyi kabul etmeyecekleri hakkındaki mübalâğalı rivayat üzerine harbin tekerrür edeceği endişesile tekrar darülharbe izam edildim. Harb ihtimali zail olunca ikinci bir jurnal üzerine ikinci def'a İstanbula celb ve bilâ isticvab 1313 teşrini sanisinde [1897] Şam redif fırkası erkânı harbiyyesine tâyin edildim.

[1] Bu mütecahilâne, ya hud cahilâne tâyine karşı

«Bulgaristane olurmı komiser
Böyle ümmiyyi cehalet küster
Sadrı âzam nasıl etmiş tensib
Komiser de buna hayret eyler»

dense müvafık olur.

TARİHVEMEDENİYET.ORG

Muharebe hasebile umum sırasında Yunan muharebe madalyası verildiği gibi sureti hususiyyede Almanya imperatoru tarafından da üçüncü rütbeden Prusya tacı nişanı ihda olundu.

Suriyede bulundukca mezkûr fırkadan ma ada beşinci ordu erkânı harbiyyesi birinci ve ikinci şubelerinde ve beşinci süvari fırkası erkânı harbiyye riyasetinde ve zamimei me'muriyet olarak Hicaz timur yolu komisyonunda istihdam olundum ve müteaddid teftiş seyahatlerinde bulundum.

1318 [1902] de Cebeli düruz fevkalâde seyyar kumandanlığına tâyin olunarak bir kaç zemandan beru mucibi suda' olan bazı mesaili muallâkanın hüsni hal ve tesviyesine müveffak oldum.

1319 [1903] evailinde Hicaz hattı âlisi nezareti muavinliği inzimamile ameliyat taburları kumandanlığında ifayı hidmet etmiş ve bu aralık Akabenin tahkimi içün bir plân tanzimine me'mur olmuş idim.

Suriyede iken 1314 [1898] de kaim mekam, 1317 [1901] de mir alay rütbelerini ihraz ve sırasile üçüncü Mecidi ve Osmanî ve ikinci Mecidi nişanlarile tezyini sinei iftihar eylediğim gibi Almanya imperatorunun seyahati münasebeti ile üçüncü rütbeden Kırmızı Kartal nişanını aldım.

1319 [1903] de Yemende zuhur eden ihtilâlin kesbi vüs'at ve ehemmiyyet etmesi üzerine — Tırablusı Garbde ikamete me'mur — Ferik Rıza Paşa [1] kumandasile tesrib olunan kuvvei imdadiyye erkânı harbiyye riyasetine me'mur edildim. Senei mezkûre kânuni sanisinin 15 inde yeni me'muriyetime müteveccihen hareket etdim. 1 mart 1320 [1905] miri livalığa terfi' edildim.

Bu aralık rütbesi müşirliğe terfi' edilen Rıza Paşa, İstanbulun müekked emirlerine ve San'anın dil suz istimdadlarına mukavemet edemeyerek kuvvetlerimizin temamen tehaşşüdünden evvel on tabur ile San'ayı tahlise şitaban olmağla yolda kerrat ile mağlûb ve sevk edilen erzak kafilesini düşmene kapdırarak perişan bir halde, imdadına koşduğumuz şehri mezkûre ilticaye mecbur olduk. Artık her dürlu imdad ihtimali ve şehrde bizim bakiyyetüssüyufumuzun inzimamile tekessür eden ekelenin it'amı imkânı kalmayınca imam île bilmuhabere San'a kendisine teslim olunarak asker ile hükûmet, Cebeli haraze çekilmişdir. Bu vak'a üzerine kumandanlar ile vali infisal ederek Ahmed Feyzi Paşa vali ve kumandanlığa tâyin edilmiş ise de ben me'muriyeti sabıkamda ibka olundum.

Yemende üç buçuk sene kadar devam eden me'muriyetimde müşirin harekâtı harbiyye sebebile infikâkî esnasında kendisine ve-

[1] Bilâhare sadrı âzam olan Ali Rıza Paşadır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kâlet ederek bazı hidemat ifasına müveffak ve ikinci Osmanî nişanına nail olduğum gibi 1323 eylûlünde [1907] ferikliğe terfian Hudeyde fırkası kumandanlığına tâyin olundum.

1324 haziranında [1908] tebdili heva zımnında Cebeli Lübnana terhis olunmuş idim. Burada iken meşrutiyyet hulûl etmekle 1 ağustos 1324 [1908] de erkânı harbiyyei umumiyye riyasetine tâyin edildim. Bu riyasetde iken dairenin tensikatı, erkânı harb sınıfına talebe tefriki usulü ile erkânı harbiyye mektebinin ıslahı, teşkilâtı askeriyye projesinin ihzarı, Edirnenin tersin ve İşkodra ile Yanyanın ez seri nev tahkimi, eslihamızın tezyidi ve ihtimalâtı muhtelifeye göre harb plânlarının tanzimi ve saire gibi âsar ve hidemat ibraz ve ifasına cehd ve ikdam edilmiş ise de Mahmud Şevket ve Goltes Paşalar ile bazı esbabdan dolayı aramızda tekevvün eden ihtilâfat ile beraber Yemen ahvalinin yeniden kesbi vehamet etmesi yüzünden erkânı harbiyyei umumiyye riyaseti uhdemde kalmak üzere kuvayı umumiyye kumandanlığile Yemene izam olundum.

Bilfiil erkânı harbiyyei umumiyye riyasetinde iken 1325 eylûlünde [1909] birinci mecidi nişanile taltif olunduğum gibi Bulgar kıralının İstanbula gelmesi dolayisile liyakatı askeriye nişanının büyük kordonunu ve Alman manevrelerinde bulunarak kırmızı kartal nışanının birinci rütbesini aldım.

1326 şubatı evasatında [1911] Hamidiye kıravazörile hareket ve Mısr ve Ciddeye oğrayarak Hidiv ve Şerîf ile ba'delmülâkat Hudeydeye müvasalat olundu.

1327 mart evailinde İmam aleyhine harekâtı askeriyyeye ibtidar ve bir mah zarfında Yemenin İmam eline düşen aksamı istirdad olundukdan sonra Haşid hududuna asakiri külliyye tahşid olunarak İmame itilâf teklif olundu. Fekat meatteessüf İstanbulun mevaddı itilâfiyede kılı kırk yararcasına müdahalâtı yüzünden müzakerat, İtalya harbinin ibtidasile sevahili Yemaniyenin ablukasına kadar sürüncemede kaldı.

İdrisiye karşu Hicazdan Şerif Hüseyn Paşa kumandasile Ebha istikametine gönderilen kuvvetler Ebhayı muhasaradan kurtardı ise de İdrisinin merkezi fesadı olan Sıbyaya Yemen vali ve kumandanı Mehmed Ali Paşa kumandasında isra olunan kuvvetler, bazı hatiat dolayısile mağlûbiyete duçar oldu.

Italya harbi başlayınca bu hain mülhid, İtalyanlardan aldığı akçe ve esliha ile bizim aleyhimizde teşdidi savlet ve tebaiyetimizdeki kabaili teşvik ve idlâle gayret eyledise de imam ile husuli itilâf sayesin-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

de Cebeldè serbest kalan kuvvetler, merkum ile müttefiki İtalyanlara karşu sevahile sevk ve tabiye ve nihayet imam da küffar ile müttehid olan bu münafık aleyhine ikame olunarak gerek merkumun, gerek İtalyanların tehattisinden memleket kurtarılbilmişdir.

Yemendeki hidematıma mükâfaten âyan âzalığile bekâm oldum.

Balkan harbinin zuhuru üzerine ana vatana celb olundu isem de ancak Çatalca muharebesinin bidayeti günü orduya iltihak ederek erkânı harbiyye riyaseti vezaifile iştigal etdim. Üç gün süren Çatalca melhamesinde düşmen mühacematı galibane red olundukdan sonra baş kumandan ve harbiyye nazırı Nazım ve ticaret ve ziraat nazırı Reşid Paşalar tarafından Çatalca kasabasında gayet muzır bir mütareke akd olunarak müsaleha içün Londrada in'ikad eden konferansa murahhaslarımız gönderilmiş idi.

Bu aralık ordu mehma emken tensik ve Anadolu ile Suriye kuvayı nizamiye ve redifesinden ve şuraya buraya dağılmış perakende kıtaatı askeriyyeden daha beş fırka celb ve teşkil edilerek emri müdefea te'min edilmiş ise de zayiatın tatmin ve memaliki müstevliyenin istirdadına imkân görülemeyerek Londra konferansında müttehaz mukarreratı ki bunlara nazaran hududumuz Enos — Meydi hattına kadar geliyor, delirane müdafeada sebat etmekde bulunan Edirne de Bulgarlara terk ediliyor idi, Serayı hümayunda akd olunan bir şurayı saltanatda kabule karar verildi.

Bunun üzerine 10 kânuni sani 1328 [1913] de ittihad ve terakki partisinin ika' etdiği bir ihtilâl ile Kâmil Paşa kabinesi iskat ve arbede arasında harbiyye nazırı Nazım Paşa katl edilerek Mahmud Şevket Paşa sadaret ve harbiyye nezaretine ıs'ad edilmişdir. Baş kumandanlık da bana havale olunmak istenmiş ise de vukuatın fecaati ve araya kıdemi müarefe ve nisbetim olan Nazım Paşa merhumun kanının girmesi cihetlerile kabul etmemiş idim. Ancak beş gün sonra Bulgarların mütarekeyi nakz ile dört güne kadar harekâtı harbiyyeye mübaşeret edecekleri bildirilmiş ve hükûmet de ısrarın ardı arasını kesmemiş olduğundan bu hatbi cesîmi duşi mes'uliyete alarak 17 kânuni sanide ordunun başına geçmekde muzatar kalmış idim.

Şiddeti şita ve tuğyanı miyah gibi ahvali mevani'i tabiiyye ile beraber bilâhare Bulgarların tezabür eden tertibat ve menviyatı hasebile Çatalcada taarruz icrasından tevakki ve bu babda resmî, gayrı resmî ilkaat ve ilhahate mukavemet ederek ordunun tensik ve ta'limine ihtimam eyledim.. Yalnız Şar köy ve Bolayir taraflarından hususî bir taarruza kıyam edilmiş ise de bu da ihtiyat kol ordusu ku-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mandanı Hurşid Paşa ile erkânı harbiyye reisi Enver Beyin (meşhur Enver Paşa) hata ve teahhurundan dolayı yine Hurşid Paşanın emrile Bolayirden vaktinden evvel hücumı şedide ibtidar eden Fahri Paşa kol ordusunun mağlûbiyyeti yüzünden ademi müveffekiyyete duçar olunmuş ve bunun üzerine ikinci Londra konferansına kadar intizar vaz'iyyetinde kalınmış idi.

Mahmud Şevket Paşa, bir sui kasd neticesinde vasılı rahmet olmağla yeni teşekkül edecek kabinede harbiyye nezareti uhdeme havale edilmiş ise de yine bir hafta kadar istiğnadan sonra ısrarı vakıa ve kabine teşekkül edememesine binaen bizzat İstanbula gelmeyüb ordunun başında kalınmak ve ümurı nezaret, vekâlet ile idare edilmek şartlarile teklifi vakii kabul etmiş idim.

Londra konferansı Bulgarlarca kabul olunmadığından müttefikler bir birine düşmüş, Sırb ile Yunan ve — kendisine va'd olunan ta'vizat ita olunmak istenilmediğinden — Romanya hükûmetleri, Bulgaristan aleyhine harbe kıyam etmiş oldukları halde dahi hükûmeti mezkûre Enos — Meydi hattına kadar geri gitmekde ve İstanbul kapularından çekilmekde olmağla bu vakte kadar bihakkın tensik ve ta'lim edilmiş olan ordumuz ile ilerulenerek evvelâ Enos — Meydi hattına, müahharen Edirne Meric hududuna kadar memleketimizin bir kısmını istirdade müveffekiyyet elvermişdir.

Gerçi taarruzumuz üzerine Bulgarlar, der hal hükûmatı saire ile uyuşmuş ise de intizamına şahid oldukları ordumuza tekrar taarruza cür'et edememişler ve İstanbul muahedesini akd eylemişlerdir.

Harbin hitamında rütbem, birinci ferikliğe terfi' olunmağla beraber kaydı hayat ile yaveri ekremlik rütbesi tevcih ve birinci Osmanî nişanı ihsan buyruldu.

Bu aralık mahsuli istikamet bazı icraatım, ahrarane harekâtım ve harb ile mağlûbiyyetin hisabını istemekde ısrar ve sebatım, bir takım eşhas ve mehafilin vehmine dokunmakla beraber genclerin orduyu gencleşdirmek nam ve dâvası altında gizledikleri hırsı cah ve terakkilerine mukavemet de aleyhimde bir hayli hoşnudsuzluklar dâvet etmiş olduğundan isti'faye mecbur oldum.

Daha evvel ıslahatı mutasavvere cümlesinden olarak tarafımdan teklif edilmiş olduğu üzere bir baş kumandan, ya müfettişi umûmilik mekamı ihdas olunarak kaydı hayat ile uhdeme tefvizi hakkında hükûmetce vaki' olan teklifi de red eyledim.

Mahmud Şevket Paşa tarafından ordumuzun ıslahı içün başımıza getirilmesi va'd edilmiş olan Alman hey'eti askeriyyesi bazı takyidat icra olunarak zemanı nezaretimde memlekete celb edilmiş idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu tarihlerde Arnavudluk prensliğine tayinim de mevzuı bahs oldu. Hükûmeti Osmaniye ile Der seadetdeki Arnavud ekâbiri tarafından teklif ve İsmail Kemal Bey ile şarta talikan Tiranlı Es'ad Paşa tarafından dahi kabul ve hatta Dıracda ehali tarafından ihtifalât ile ilân olunduğu halde ben, yüzümden Arnavudluğa fenalık geleceği mülâhazası ve ihtirazı ile bu prensliği ademi kabulde ısrar eyledim.

1914 senesi ilk baharında Livadyaya gelen Rusya İmperatorunu selâmlamak üzere Tal'at Bey riyasetinde gönderilen hey'ete tayin olunduğumda biyaz Kartal nişanı verildi.

Harbı umûmiye iştirakimize şiddetle aleyh dar idim. Fekat hükûmetde bir vazifem ve kabine erkânı beyninde nüfuzum olmadığı gibi zaten harbe girşmemizde bir müzakere ve istişare neticesi olmadığından teşebbüsatı resmiyeme mahal ve imkân yok idise de harbin önüne geçmek içün sureti hususiyede pek çok mesai sarf etdim. Buna binaen bidayeti harbde ne bir vazife teklif olundu ve ne de ben kabul edebilür idim. Fekat Anadoluda Sarı kamış hezimeti ve ertesi sene de Erzurumun sukutu üzerine hidmetime müracaat olundu. Umum cebheye kumandam şamil olmak üzere 1332 senesi mebadisinde [1916] lieclilimdad Şarkî Anadoluya sevk olunan ikinci ordu kumandanlığına tayin edildim. Burada dahi sol cenahımızda bulunan üçüncü ordunun hezimeti üzerine düşmenin takibini ve Şimalî Anadolu istilâsını biavnillâhi tealâ men'e müveffak oldum. Umum Kafkas cebhesi kumandanlığı unvanı verildi. Fekat Rus ihtilâlinin zuhuru üzerine artık Şark cebhesinin ehemmiyyeti kalmadığından biraz sonra bu vazifeden de isti'fa eyledim.

Bu hengâmda me'zunen Avrupa darülharekâtlarını temaşaya gitmiş idim.

Bu muharebe münasebetı ile bir birini müteakiben kılınclı altun liyakat, kılınclı gümüş ve altun imtiyaz madalyeleri ve kılınclı murassa' Osmanî nişanı ihsan ve Almanyanın Timur salib madalyesînin ve Avustuyanın Timur tac nişanının birinci rütbeleri ita olundu.

Cebhe kumandanlığından isti'famdan sonra Brest Lituvosk ve Bükreş konferanslarına murahhası askerî tâyin olundum.

İstanbula gelen Avusturya İmperatorunun mihmandarlığına tayin edilmiş olduğumdan Leopold nişanının büyük kordonu ihda olundu.

Manzumei ittifakiyemizin mağlubiyeti tammesi tahakkuk etmekle ittihad ve terakki harb kabinesi istifasını vermeğe mecbur olduğundan mekamı sedaret Londura sefiri sabıkı, sadrı esbak Tevfik Paşaya teklif edilmiş ise de zemanın vehamet ve nezaketinden ürken ekseri ricali devletin mes'uliyet altına girmekden ihtirazı hasebile müşarün ileyhin bir

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hafta kadar oğraşub kabine teşkil edememesine binaen bu hatbi eesim bana havale olundu. İki gün zarfında bir hey'et teşkil ve möhri hümayun istilâm olunarak 7 muharrem 1337 [1918] de ifayi ümura mübaşeret edildi ve 25 gün devam eden ve nısfı hastalıkla geçen zemanı sadaretimde bir çok meharirine rağmen diğer müttefiklerimizinkine müreccah bir mütareke akd olundu.

Ancak mütareke hakkındaki teklifimiz kabul olunub Mondurusa davet olunmaklığımız üzerine gönderilecek hey'et riyasetine Damad Ferid Paşanın me'mur olması zati şahanece iltizam olunduğu halde bu paşanın ademi iktidar ve garabeti efkârı öne sürülerek gerek binnefs benim, gerek hey'eti vükelânın muannidane muhalifetimiz yüzünden üzerimize iğbirarı hümayun dâvet edilmişdir.

Bundan istifadeye koyulan ve mütarekenin inikad edebilmesinden cüret alan bazı menafi' cuyan ve âyan reisi Rıza Bey gibi hüssadı bi eman ile memlekete dahil olabilen itilâf ve hürriyet erkânı, zati şahanenin etrafını almış ve sanadidi ricali ittihadın firarını, kabinenin rehavet ve hatta hiyanetine delil suretinde göstermeğe kalkışmış olduğundan içimizde ittihadcılıkla maruf olan adliyye nazırı Hayri Efendi ile maliyye nazırı Cavid ve dahiliyye nazırı Fethi Beylerin ve ismi zikr ve tasrih olunmayan daha bir kaç zatın [bunlar miyanında Reuf Bey açıkca ima olunuyor idi] tebdili için tarafı şahaneden Ahmed Rıza Bey vasıtasile ihtar ve ısrarlara maruz kaldık. Matbuatın büyük bir kısmı da esasen eseri teşvik olarak aleyhimize kıyam etdi.

Benim haleti maraz ve nekahetime binaen bir müddet istirahat ile teskini asaba ihtiyacım der kâr olduğu halde ittihadcılıkla maruf ve binaen aleyh çar cihetden hücum ve itirazlara maruz olanlar istisna edilür ise rüfekamız içinde böyle bir zemanı mühimde serayı ve meclisleri idare ile beraber tedviri ümuru devlet edecek bence iktidar şahibi kimse de olmadığından ve zaten ben de rüfekamı. dedi koduya fida etmemeğe katiyyen azm eylediğimden heyeti vükelâ ile bilistişare müttehiden isti'faye karar verdik. Kaleme alınan isti'fa name 3 safer 1337 [1918] cüm'a günü geç vakt atebei ulyaye arz edilmekle mazharı kabul olmuş, sadaret Tevfik Paşaya tefviz edilmişdir.

Arizamızda nuzzarın tebdili emrindeki ısrarı «muhafazai ahkâmına kasem etdiğimiz kanunı esasiye mugayir gördüğümüzün» arz edilmesi «zati şahanenin kendi yemininde hanis olduğuna ima ve telmih suretinde sui tevcih edildiğinden hakkımızdaki iğbirar ve gadabı padişahî bir kat daha iştidad etmiş ise de birinci Ferid Paşa kabinesinde hey'eti vükelâye me'muriyetim ve Tevfik Paşanın badelmütareke ikinci def'ai

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadaretinde dahi dahiliyye ve hariciyye nezaretlerine tâyinim makrunı müsaadei seniyye olmuşdur.»

§

İzzet Paşanın — sadarete tayinine, kabineye aldığı ittihadcıları müdafeaya, mütarekenin akdine, sadaretden isti'fasına ve sair mevadde dair yazdığı müfassal mekale, — yukarıya nakl edilen — tercemei halinin en mühim kısımlarının izahı ve mütemmimi olduğundan onu da derc ediyorum:

«Bulgaristanın bir mütarekei münferide âkd ile terki silâh etmesi ve bizim müraceati mükerreremize Vilsonun cevab vermemesi üzerine kabinenin tebeddül edeceği ve yenisinde benim mühim bir mevki' ihraz edeceğim seray ve hükûmet mehafili ile temasda bulunanlarca kaviyyen tahmin edilmeğe başlamış idi. Zati şahane de bu esnada beni ara sıra huzularına kabul ve ehvale dair efkârımı istifsar buyururlar idi.

Damad Ferid Paşa, bu esnada beni, âyandan Ahmed Rıza Bey, Ali Rıza, Topcu Rıza, Çürük sulu Mahmud, Aristidi Paşalar ve Azaryan Efendi ile beraber yalısına öğle taamına davet ederek ayni vadide müzakerat icra edildi. Bir kaç gün sonra da beni münferiden yine yalısına, bir def'a da Serkıl doryana davet etdi.

Fekat bu kerre atii devletden, muhafazai vatan çare ve tedbirinden ziyade Tevfik Paşanın ve evladının mesavisinden bahs ediyor idi. maksadı, sadaretde rakibi yekâne gördüğü bu zatı, padişahın müsteşarı zan etdiği benim nazarımda çürütmek olacak! hal buki benim Tevfik Paşaya hürmetim ve Balkan harbinde bulunan bir oğluna da cidden mehabbetim var idi.

Artık ittihad kabinesi, ilcayi zemaneye ve matbuatın mütecavizane ihtarat ve mühacematına karşu Cemal Paşa gibi bazı âzanın her çi bad âbad sonuna kadar sebat edilmesi hakkındaki re'yi hilâfına isti'faye karar vermiş olduğundan Tevfik Paşa kabine teşkiline me'mur edilmekle müşarün ileyh, âyandan Reşid Akif, Ali Rıza, Mahmud, Arsitidi Paşalar ile âcizi ve vükelâyı salifeden Evkaf nazırı esbakı vüzeradan Ziya Paşa ve maliyye nazırı Tatar Abdurrahman Efendiyi hanesine dâvet ve Avrupada bulunan Viyana sefiri esbakı Reşid Paşa ile posta ve telgraf nazırı esbakı Oskan Efendiye hariciyye ve posta nezaretlerini telgrafla teklif eyledi. Fekat hini müzakerede Reşid Akif ve Ali Rıza Paşalar. kabineye duhulden şiddetle istinkâf ve Arsitidi Paşa dahi güya hukukı siyasiyyeye aid ve ictihadımca gayrı varid bazı mütalâat serdile diğer müstenkiflere iltihak eyledi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ben, vaz'iyyetin vehametini tasdik ile beraber vatan ve devletin bir âni ihtiyacında diriği hidmete hakkkımız olamayacağını ve böyle bir istinkâfın gerek şahsan ve gerek eben an ceddin nail olduğumuz nimete küfran olacağını ateşîn bir tavru lisan ile beyan etdim. Ali Rıza Paşa, hiç olmazsa kısmı sanisinin kendisine tealîûk etmeyeceği der kâr iken ifadatımı heb üstüne alarak mutadı üzere mütehevvirane cevab verdi ve bu suretle meclis bir neticeye iktiran etmeden nihayet buldu.

Tevfik Paşa, bir kabine teşkil edebilmek içün bir kaç def'a ictima'lar akd etdise de vaktler geçiyor ve hiç bir netice alınamıyor idi. Bu suretle kabine teşkilile oğraşılır iken meclisi meb'usan küşad edildiğinden ve âyan hey'etinin riyaseti müddeti de münkazi olduğundan zatı şahane, alelusul sadaretin arz edeceği nam zedlerden birini intihab etmeyüb Rıza Beyin riyasetini re'sen irade etmişdir.

İşte bu keşmekeş esnasında müteaddid cihetlerden benim sadaretim mevzuı bahs edilmeğe başlandı. Bana da kabulüm içün musırrane teklifler vuku' buldu. Fekat kimseyi ümmide düşürecek ve ya teşci' edecek bir muamelede bulunmadım ve meylü rızaye dal olacak harfi vahid telâffuz etmedim. Ancak zeman geçdikce vaz'iyyet fenalaşıyor, Bulgaristanı istilâ eden Fransız ordusu hududumuza tekarrüb ediyor idi.

İttihadcıların Vilsone, Rahmi Bey vasıtasile de İngilizlere vaki' olan müraceatı mükerreresi cevabsız kalıyor idi.

Bir cum'a akşamı zatı şahane, beni huzuruna kabul ve vaz'iyyete dair biraz mükâlemeden sonra gidüb Tevfik Paşayı görmekliğimi irade etdi. Bir gün evvel ise paşayı müşarün ileyh, merhum ve ya ber hayat bir hayli zevati dâvet etmiş ise de Mahmud Paşa ile benden başkası dâvete icabet etmediğinden ber mutad yevmi âhare ta'liki ictima' ile ayrılmış idik.

Bu günlerde zatı şahane, alelekser ikimizi beraber kabul etdiği halde bu kerre bir saat kadar müşarün ileyh ile hususi görüşdükden sonra kendisini terhis ve beni bilcelb kabine teşkiline me'mur buyurdu. Benim yerimde başka biri olsa bir hayli istiğnalarda bulunabilir idi. Fekat ben, yine terbieyei askeriyye icabını ihtiyar etdim. Gaib edilecek vakt yok idi aldığı emre ittibaen ateş hattına koşan bir asker ruhu ile teşekkürü bile unudarak — çünki bu hal ve zemanda kendimi medyun değil, müstehakkı teşekkür görüyor idim — kapıdan çıkdım.

Ertesi günü bazı rüfekayı âyane dâvetle müzakeratda bulundum. Benim ıtdihadcılar tarafından sadarete sevk olunduğum, kabineyi an-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

larla bilistişare teşkil etdiğim, nihayet kendim sadarete vusul için Tevfik Paşanın kabine teşkiline mani' olduğum yolundaki kilü kal kat'iyyen bi esas ve mahsuli hayaldir.

Teşkil etdiğim kabinede itdihadcı âza mevcud idi. Fekat bunları ben tilkai nefsimden intihab etdim.

Hayri Efendi merhumu bin reca ile dahiliyye nezaretine getirmek istedim. Fekat kendisi bir daha sarığı çıkarmanın pek kiran geleceğini öne sürerek dahiliyye nezaretine kat'iyyen mümaneat etdiğinden yine bir hayli reca ve minnetle adliyye nezareti kabul etdirildi. Merhumı müşarün ileyh ile Şamdan müaref-miz vardı. Fedaili ahlâkiyye ve iktidar ve meziyyetine vakıf ve emin idim Gerçi kendisinin ittihad ve terakkiye nisbeti malûm idi. Fekat o zemanki zimam daranı ittihad ile dargın bulunuyordu. Zaten müşarün ileyhin bu intisab ve iğbirarı, bilhassa bence sebebi intihab oluyor idi.

İttihad ve terakki, bir çok isaetlere, mağlûbiyyetlere rağmen memleketde ve bilhassa İstanbulda daha ihmal olunmayacak bir kuvvet idi. Bütün me'murini zabıta kendi âdemleri olduğu gibi payi tahtda âram saz üç tabur zabitanının Envere sadakat yemini vermiş olduğu mervi idi.

İnsan, ne kadar mücrim olursa o kadar haif ve ne kadar haif ise o kadar da mehufdur. Muhafazai can ve mal endişesi, insanları en büyük cür'etlere, fenalıklara sevk eder. Binaen aleyh ittihad ve terakkinin eşraf ve ahyarını kanun ve adalet ve hubbi vatan kuvveti ile celb ve tatmin, eclâf ve eşrarını da bunların vasıtasile bend ve teskin etmek lâzım idi. Yoksa bu zemanda edna bir kusur ve hata ile dahilî bir teşevvüşe mahal verilür ise inhilâl ve izmihlâlimiz muhakkak idi. Nitekim muhakememin isabeti, Rusyenin ve andan sonra müttefiklerimizin akibeti elimesile tebeyyün etmişdir. Fekat benim vükelâ ve me'murinden olub vazifeten temas etdiğim zevatdan başka ricali ittihad ile pek müarefem olmadığı gibi esrarı cem'iyyete de bittabi' asla vukufum yok idi. Binaen aleyh müsteb'ad olmayan tehalüf ve tesadüm hengâmında melhuz ve muhtemil olan fenalıkların önüne geçebilmek için beynelittihadiyun kesirülahbab olan Hayri Efendi gibi vatan perver ve emin bir zatın içimizde bulunmasına lüzum ve ihtiyac görüyor idim.

Cavid Bey ile o vakte kadar pek sıkı fıkı müarefem olmayub müşarün ileyhin kabineye alınması fikri, Abdürrahman Şeref Efendi tarafından ita ve yine efendinin himmeti tevassutile içimize gelmeğe irza edilmişdir. İtiraf ederim ki ümurı maliyyede pek racilim İnsan bilmediği şeyden tehaşi eder. Bu vaz'iyyeti mühlikede beni en çok

TARIHVEMEDENIYET.ORG

korkutan ahvali maliyye idi. Binaen aleyh alelıtlak fünun ve ümuru iktisadiyyede sahibi yedi tulâ ve bizim o vaktki ahval ve ihtiyacatı maliyyemize hasbelme'muriye bihakkın vakıf ve âşina bir zatın içimizde bulunmasını ez canü dil arzu etdim ve bundan da devlet ve millet namına pek müstefid oldum. Cavid Beyin vukuf ve himmeti ile devairi devletdeki paralara temamen vaz'ı yed ve Almanyadan gelüb de henüz bankalarda bulunan on iki milyon liraya da tasarruf edebildik.

Şimdi bir kerre düşünülsün, hasmane bir suretde zimamı hükûmeti ele alsa idik bir kaç gün sonra İstanbulu terk eden bank direktörlerinin bu verak pareleri alub birlikde götürmesi ağlebi ihtimal ve bir suretle maliyye ve harbiyye nezaretleri kasalarını ba'detta' liye ebniyeye âteş vermek de istikbal ve canından me'yus olanlardan daima intizar olunacak bir hal idi. Bu takdirde hükûmetin encamı ne olurdu?

Kimin re'yile, kimin delâletilç olursa olsun o esnada bizim kabinenin seri kâre gelmesi aynı keramet oldu. Cavid Beyin beraber bulunması da mahzı isabet. Onun nezareti, devlete 12 — 20 milyon lira kazandırdı. Fekat o zemanı ducretdeki kıyméti pek âli ve gali idi.

Cavid Beyin, ittihad ve terakkinin hatiatına iştirak etmediği ve cem'iyyetin ekberi seyyiatı olan Harbi Umumiye girilmesine mümaneat ve müveffak olamayınca isti'fa eylediği her kesce malûm idi.

Fethi Bey ise benim malûmat ve istitlaatıma nazaran doğrudan doğruya harb kabinesi azasına muhalif olub bu yüzden Sofya sefaretini terk ile meb'us olmuş ve meclisin sülüsünü ihtiva eden bir fırka teşkil ve riyasetini ihraz ile bir kaç aydan beri mücadelei aleniyeye devam etmekde bulunmuş idi. Hayatı meşrutiyetle ruh ve fikrini azıcık te'nis eden ve bi taraf, muhtelit bir kabine teşkil etmek isteyen bir âdem içün bu fırka azasını ve Evleviyetle reisini hey'ete idhâl etmek arzusu tabiî idi. Gerçi bu zevatın üçü de ittihad ve terakkiye dahil ve 10 temmuz inkilâbında amil idiler. Fekat ben ittihad ve terakkiyi, meşrutiyeti te'sis etdiğinden dolayı ta'yib ve itham edenlerden değil idim ve her ne zemana göre tebdili efkâr edenlerden olmadığım içün yine de değilim. Bu inkilâb, idarei sabıkai keyfiyyenin memleketi sürüklediği akibeti feciayi, ani bir iflas ve inkırazı te'hir etmişdir itikadındayım. Bir fenalığın men'ine çalışanlar, sonra daha fenasını ika' etmek fikrile işe girişmezler. Bu âdemlerin ise seyyiatı müteakibei malûmeye iştirâk etdikleri hakkında delil değil, şayanı itimad bir rivayetnden bile bi haber idim. Müftereyatı husumet kârane tabii şayanı iltifat ve itibar olamaz.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Reuf Bey hakkında da yalnız nezaret için gençliğini öne sürerek itiraz edenler bulundu. Kadrini tenzil etmemek için emsal iraesiyle kendisini müdafea etmek istemem. Fekat Reuf Bey bu defa getirildiği nezaretin biraz evvel erkânı harbiyye reisi, yani ikincisi idi. Şimdi bir kademe atlamış oldu. Hem de Balkan muharebesinde bahriyyemizin şan ve namusunu muhafaza emrinde gösterdiği celâdeti fidakâranesi, bu zatı silkinde indelebrar çokdan mekamı aksaya irka etmiş idi.

Vükelâyi saire, pek de ittihadcılıkla alâka dar görünmeyor, hele bazıları muhalif bile ad olunuyordu. Kabinemizin teşkilinde en büyük hata, hıristiyan âza bulundurmamak oldu.

Bir müşkil de şeyhulislâm intihabında zuhur etdi. Zatı şahanenin meşihati teklif buyurduğu bir iki zat kabul etmedikleri gibi bir zatı da ben muvafık bulmayarak sureti gayri resmiyede ve bilvasıta haki pâyi şahaneye arzı mütalea etdim. Nihayet tavsiye etdiğim Anadolu kadı askerlerinden mahkemei temyizi şer'î reisi Dağıstanî Ömer Hulûsi Efendinin meşihate tâyini mazharı tasvibi âli oldu ise de müşarün ileyh, izharı tereddüd ve nihayet Hayri Efendinin ibram ve benim musırrane recam ile bu mekamı âliyi kabul etdi. Köşk komşusu olduğum bu zale üç def'a vapurda ve trende müsadif olmuş idim. Vecahet, fetanet ve telâkati vüddü dikkatimi calib olan bu ihtiyarın ehvalini tahkik eylemiş ve ulüvvi ahlâk, metanet ve istikametinin müttefekun aleyh olduğunu anlamış idim. Meğer biz bu bi çareye gadr etmişiz. Kendisi de bir hissi kablelvuku' saikasile kabulden ictinab etmekde imiş.

Kabinenin tahlifinden bir gün sonra zatı şahaneye, Tevfik Paşanın tecribe ve re'y ve tedbirinden istifade olunmak üzere meclisi vükelâye me'mur buyurulmasını ve mekamı riyasetin meclisde kendisine terk olunacağını arz etdim. [1] Zatı şahane, hazinei hassa müdüri umumisi Refik Beyi müşarün ileyhe izam edeceğini va'd buyurdular. Fekat sonradan müşarün ileyhin, teklifi vakii red eylediği bildirildi.

14 teşrini evvel pazartesi günü Beşiktaş serayı hümayununda möhri hümayun ve firvei beyzâ tesellüm ve şeyhulislâm efendi ile beraber merasimi mü'tada ile Babı âliye azimet olundu. Hattı hümayun kıraetinden sonra umum vükelâ ile huzuri şahanede resmi tahlifimiz icra olundu.

Mütareke

Tabii ilk ve en mühim işimiz mütareke akdi idi. Bulgarların çözülmesi ve mütareke akd eylemesi ile Fransızlar kemali sür'atle yürü-

[1] Bu riyaset, usule muhalifdir. Tevfik Paşa gibi usul şinas, tecribe kâr bir recüli levletin, usule muhalif bir teklifi red etmesi pek tabiidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yerek Almanların Sırbiyede asker tahşidine de vakt bırakmadan muvasalatı berriyeyi kat' etmiş, Alman cebhesi Fransayı büsbütün terk ve tahliyeye mecbur olacak raddede tezelzüle oğramış, Avusturyalılar mütareke müzakeratına girişmiş, Romanya içinde Almanlar, kendi kendilerini zaif görmeğe başlamış idiler. Franşe de Pere ordusunun bir kısmı da Rum ilii şarkiyi istilâ ederek Tırakyayı şarki hududüne tekarrüb ediyorlar idi.

Bizim Suriye ve Irak ordularımız, mağluben ve münhezimen ric'at etmekde ve kumandanları bir an evvel mütareke akdi eşeddi ihtiyacını bildirmekde idiler. Kuvvetlerimizin en çoğu, mevcudı umumînin nısfından ziyadesi Kafkasyada tahşid edilmiş olub bunun bir kısmı Acemistanı geçerek Bağdad ve Irakı o tarik ile istirdad eylemek, kısmı diğeri de Enverin biraderi Nuri Paşanın kumandasında Bakuden geçerek Türkistan ve Efganistan da İslâm orduları bitteşkil dünyayı istilâ etmek hülyaları arkasındâ olub bunların celbi o civarlarda o zeman mevcud vesaiti berriyye ve bahriyye ile bir buçuk aydan fazla bir müddete mütevakkıf idi. Binaen aleyh elimizde kalan bütün kuvvet, İstanbulda üç ve Tırakya hududunda üç ve Bahri sefid buğazında on iki tabur olub mecmuu ancak yedi şekiz bin tüfenkden ve bir mikdar topcudan ibaret bulunmakda idi. Şu halde artık ümidi müdafea ve muharebede bulunmak Envere nazire yapmakdan fazla bir şey olur idi.

Bizden evvel ittihadcılar, mütareke içün resmen iki def'a Amerikalılara müraceat etmişler, nihayet Rahmi Bey kendilerini ve emvali metrukelerini elhak kibarane ve akibet binane bir suretde siyanet etmiş olduğu bazı İngilizleri bu hususa tavsit eylemek istemiş ise de hiç bir tarafdan cevab alınamamış. Vaziyet feci'! fekat seyri kâre geldiğimiz gün «Bern» de bulunan ateşe milterimiz mir alay Halil Beyin [1] namesi, yine ayni günde akşam üzeri büyük adada ikamet etmekde telgıraf olan Kutülemmare[2] kumandanı ceneral Tavensendin mülâkat talebini havi tezkiresi alındı. Halil beye cevabı muvafık ita ve müzakerata devam eylemesi tavsiye olunduğu gibi cenerale de babı alide ertesi gün içün mevidi mülâkat verilerek emri mütareke de tevassut etmesi içün heman hareketine müsaade ve İzmir tarikile emri azimeti teshil edildi.

Suriyede bulunduğum esnada pederi Şamda Fransız konsolosu bulunmakla muarefei kadimemiz olan bank direktörlerinden Marsel Savva, muharebe esnasında tahsin hale aid bazı muraceatlerde bulunmuş olduğundan muma ileyhi de teharri etdirerek Fransız ordusuna gönderdim.

[1] Erbabı kemalden Süleyman Paşa zade Halil Sedes Paşa.

[2] كوت الامارة

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yine Amerikalılar ile müzakere etmek üzere haham başı Naum efendi, icab ederse Amerikaya kadar şeddi rahl etmek recasile Parise izam edilmiş idi.

Bir sabah harbiyye nezaretinde iken damad Ferid Paşa gelerek müsaleha içün ne yapıldığını sordu. Esbabına tevessül ile muhaberata devam olunduğunu mübhem bir suretde bildirdim. Bunun üzerine «muhabere ile olmaz. Heman mürahhaslarımızı hududa göndererek ilk tesadüf edilecek mülâzıma dehalet lâzım geldiğini tavsiye etdi ve isbatı müddea içün de ratbü yabis bir haylı mülâhazat dermiyan eyledi.

Bu mülâkatdan bir gün sonra akşam üzeri ceneral Tavensendin ve Mondrosda mütareke akdine me'mur olduğunu mübeyyin amiral Galtrobun mektubları vari doldı. heman huzuri şahaneye çıkarak keyfiyyeti arz etdim. Zatı şahane, kimi göndermek niyetinde olduğumu istifsar buyurdu. Nurüddin Paşa ve erkânı harbiyye reisi Sadullah ve hariciyye müsteşarı Reşad Hikmet Beylerle hariciyyeden bir iki kâtib göndermek niyetinde olduğumu arz etmekliğim üzerine «asker göndermek münasib olur mu? yek diğerinin kanını döken bir sınıf müntesibini nasıl muhasamatı tatil eder?» buyurmalarile mütakerenin esasen askerler beyninde inikadının usul olduğunu ve meydanı muharebedeki husumete rağmen nefsaniyeti şahsiyeden tevakki ve hurmeti mütekabileyi muhafaza, askerliğin cümlei kavaid ve teamülâtından bulunduğu cevabını ita etdim. Bunun üzerine «ben Ferid Paşanın gönderilmesini teemmül ediyorum» buyurmalarile der hal «bu zat, mecnundur. Bu misillu vezaif kendisine tahmil olunamaz» demeğe kadar cüret eylemiş isem de hüsni idare olunabileceğini beyan ve diğer maziretlerime birer dürlu mukabele ile şimdi geç olduğundan sabahleyin erkenden Ferid Paşanın gelüb beni görmesini ve talimat almasını kendisine irade buyuracaklarını ityan ve nihayet paşanın sıhriyeti seniyyeye mazhar ve sinnen ekber olması cihetile zahmete sokmakdan teeddüb edeceğimi arz etmekliğim üzerine meclisi ayanda buluşmamızı ferman buyurdular. Ferid Paşa ile muayyen saatde mülâkat edilmekle tasavvuratını ber vechi ati beyan eyledi: Amiralı görür görmez devletin temamiyeti kat'iyyeti mülkiyyesi üzerine mütareke akdini teklif edeceğini, amiral kabul etmezse Londuraya gitmek üzere bir krovazör isteyeçeğini ve oraya vasıl olunca krala, babasının bir eski dostu geldiğinden kabul edilmesini bir tezkire ile reca edeceğini ve bu suretle ittihadcıların düşürdükleri girdabdan devleti tahlis edebileceğini beyandan sonra bir gün evvel vaktin ademi müsaadesinden ileri karagolda tasadüf edilecek ilk mülâzime teslimiyeti tavsiye eden bu zat, o gün hareketinin maddeten gayri mümkin idüğini, çünki

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sandık ve elbisesinin ihzarına mecbur olduğunu, ertesi günü de taht vapuru olan Ertuğrul yotı ile bandırmaya gitmesi lâzım geleceğini ve nihayet kâtibi hususî olarak rum patrik hanesi kâtibi Kara Teodoriyi almak istediğini söyledi. Ferid Paşanın türrühatı münakaşaye değer şeyler olmadığı içün sakitane dinlemekle iktifa ve der hal huzuri huzuru şahaneye giderek teeddüben ağıza almadığım taht vapuru mes'elesinden başka bütün beyanat ve hayalâtını hikâye ile bunlar cinnetden başka bir şey'e mahmul olamıyacağından bu adamın izamından sarfı nazar buyrulmasını istid'a etdim. Yine «ben, onu hüsni idare ederim» cevabile mükerrer müstedayatımı red ve bunun gitmesinde ısrar buyurdılar. Huzuri şahaneden çıkdıkdan sonra harbiyye nezaretine gitdiğimden Babı âliye biraz geçce müvasaletimde Ferid Paşayı talimat almak üzere intizarda buldum. Meclisi vükelâ dahi o esnada ictima' etmiş olduğundan bir iki kelime ile arzuyı şahaneyi tebliğ etmekliğim üzerine bütün âza, yek zeban olarak bu tevcihe sureti kati'yyede itiraz etdiler. Ben de aramızda geçen mükâlemeyi harfiyyen hikâye ederek gerçi müvacehei hümayunda hey'et ile kablelistişare sureti kai'iyyede red edememiş isem de böyle bir zemani ducret ve müzayekada bir lutfı semavi kabilinden ele geçmiş bu fürsatı, mahiyyeti akliyyesi malûm olan böyle bir adamın hatıriçün fevt etmek mahızı ihanet olacağını dermiyan etdiğimden her çi bad âbad mukavemet emrinde müttefikan ittihazı karar edildi ve celb olunan mabeyni humayun baş kâtibi Ali Fuad Bey vasıtasile keyfiyyet zatı şahaneye arz olunub Ferid Paşaya da cevabın bilâhare bildirileeeği beyanile intizarda bulunmaması bilvasıta ihbar edildi.

Ayni celsede evvelce izamı mutvsavvar olan Nurüddin Paşanın yerine Reuf Beyin tâyini de tekarrur etmekle keyfiyet ba mazbata arz edilmiş ise de vakit olmadığından iradei kabuli tebliğ edilmeksizin hey'et yola çıkarılmış idi.

Ali Füad Beyle cereyan eden mükâlemede «müveffekiyetim içün şartı evvel emniyet ve itimadı şahaneye mazhariyet olmakla bundan mahrum olur isem bir işaret ile, hatta dedi koduya mahal vermeyecek bir tarzda, bilfarz bir kaza ile mecruh olmak suretinde çekilmek mümkün idüğini» sevki teessür ile beyan etmiş idim. İşte bu vak'a üzerine hakkımda igbirarı hümayun âsarı belürmeğe başladı.

Kapu kapamaca bütün ehli beyti müsab eden enfülüenza bana da sirayet etdiğinden bu mes'ele geru kaldıkdan maada idarei umumiye de vahdet ve metaneti matlube ve mukteziye kalmadı.

Gerek hükûmati merkeziye, gerek heyeti murahhasa son dereceye kadar mukavemet etmiş ve nihayet iş, ültimatom derecesine geldiği sırada ip koparılmadan mütareke akd oluna bilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Temamen imzasından evvel mütareke name mevadı mebusan ve ayana kıraet olunarak imzası içün müttefikan rıza ve muvafekatleri de istihsal olunmuş idi. Hal buki bundan sonra mütareke name mevadında nef'imize hayli tadilat dahi icra etdirilebilmişdi.

Mütarekenin imzasından bir gün sonra ben yatağa düşdüm. Bir iki gün sonra da sanadidi ittihadın firari vaki oldu. Ricali ittihada buğuzu adavet izhar ve haklarında urfen muamele icrasını arzu etmedim. İtikadımca bir recüli devlet içün bu bir vazife idi. Kudreti hükûmet, ahzi sar değil, men'i hesar içün tevdi' olunur. Fekat adil bir mahkemenin kararından firar etmelerine muavenet değil, zerretünma iğmaz da etmedim. Bunun men'ine elimdeki vesait ile çalışdım. Firarlarından sonra ele geçirilmeleri içün de teşebbüsatda bulundum. Daha ziyadesi elimden gelmezdi.

İsti'fa — Gerçi rahatsizliğimden dolayı hayli zemandan beri şerefi müsulden mahrum idisem de kabine hakkında inhirafı enzar şahanenin yevmen feyevma tezayüd eyldiği istişmam olunmakda idi. Ez cümle zatı şahane, Reuf Beyi mütarekeyi akd ile avdet eylediği vakt huzura kabul buyurmamışlar ve cum'a selâmlığından sonra kabul buyurdukları zeman adeta çini cebin izhar eylemişler idi.

Teşrini saninin altıncı salı günü Abdürrahman Şeref Efendi, mabeyni hümayuna celb olunmağla avdetinde zatı şahanenin «gazetelerin muhacemati şedidesinden kat'ı nazar külli yevmin aldıkları imzalı, imzasız mektublar ile kabinenin ve bilhassa ittihadcı azanın aleyhinde itirazat ve bir çok mücrimlerin firarı münasebetile şikâyat serd olunduğundan dolayı buna bir çare aranılmasının bana tebliğ ve alınacak cevabın ertesi günü arzını» irade buyurduklarını beyan ve iradatı şahanenin amirane ve tehdid kârane olduğunu ve maksadı âlinin Hayri Efendi ile Cavid ve Fethi Beylerin tebdiline matuf bulunduğunu da kendi istidlâli nevinden olarak ilave eyledi. Zaten Hayri Efendi ve Cavid Bey, öteden beri işti'fa edüb durmakda iken bu kerre sureti kat'iyede isti'fa namelerini ita etmiş olduklarından bir iki güne kadar birer halef bulunarak arz olunacağı, Fethi Bey içün böyle bir sebeb mevcud ve kendisi meclisde bir fırka reisi olmağla şu aralık tebdilinin muvafık olmadığı ve etibbanın cum'a ertesi günü çıkmağa müsaade edecekleri anlaşıldığından der hal hâki payi şahaneye yüz sürüleceği cevabı verilmekle efendii müşarün ileyh tarafından huzuri hümayuna arz edilmiş ve buna müvafekati şahanenin lâhik olduğu avdetlerintde tebşir olunmuş idi. Ertesi perşenbe günü âyan reisi Ahmed Riza Bey gelerek iki gün evvel Abdürrahman Şeref Efendinin tebliğ etdiği iradei seniyyeyi daha kat'i ve şedid bir suretde tekrar eyledi. İki gün evvel

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ayni iradei şahanenin şeref tebliğ olunduğunu ve iki zatın tebdili der dest iduğini, yalnız Fethi Beyin tebdili cihetine gidilemeyeceği arz olunarak müvafekati şahane istihsal olunduğunu söylemekliğim üzerine anif bir suretde Fethi Beyin bir dakika bekası caiz olamıyacağı gibi bu kadarla iktifa olunamıyacağından daha başkalarının da çıkarılması icab edeceğini beyan etdi,

Daha kimlerin tebdili murad olunduğu temamen anlaşılmamış ise de Eeuf Beyin bu cümleden biri olduğunda şübhe yok idi. Artık ihtiyarım elimden gitdi, Maksadlarını pek alâ anladığımı, kendisi millet ve memleketin hürriyyeti içün hidmeti sebk etmiş zevatdan ad olunuyorsa da bu hareket ile hidematı mesbukasını imha etdiğini ve bir zeman gelüb milletin hisab istemek üzere eteğinden tutacağını haşin bir suretde söylemekliğim üzerine tarzı ifadesini tebdil ederek «kendisinin vasıtadan başka bir şey olmadığını, hakkındaki sui zannımda aldandığımı, beni pek çok sevdiğini, hatta vesaya ve medayihi ile hakkımda husuli teveccühi şahaneye hidmet etdiğini ve şayed bu zevate git demekden hicab ve ictinab ediyor isem bütün kabine ile isti'fanın mümkin olacağını ve bu halde zatı şahanenin kabine teşkilini yine bana havale buyuracağını» beyan ve te'min etmek istedi. Buna karşı «isti'fa eder isem tekrar gelmeyeceğim gibi arkadaşlarımı da dedi koduya fida edemeyeceğimi ve bu fikrimin zatı şahaneye arzile cum'a ertesi huzuri hümayunlarına kabulümde halli kat'iye iktiran etdirilmek üzere meselenin te'hiri lâzım gelşceğini» söyledim. Bunun üzerine ifadatımı zatı şahaneye arz ile telâkki edeceği iradei cevabiyeyi bana bildireceğini beyan ederek müfarekat etdi.

Hasteliğimde dahi hiç olmaz ise esasatı ümur ile gece gündüz iştiğalden âsab gevşemiş, devrei nekahet henüz hulûl dahi etmemiş iken bu muhaverei bi magazane, âsabımı fevkalâde yormuş olduğundan heman yeniden yatağa düşdüm ve az zeman sonra meclisi vükelâ yanımdaki salonda inikad etmiş olduğu halde rüfekaye keyfiyyeti beyan ile istişareye muktedir olamadım.

Geceleyin gec vakt sadaret konağında beraber beytutet eden Reşid Akif Paşanın istirahate çekildiği bir saatde Ahmed Rıza Bey gelerek zatı şahanenin, heman hey'eti vükelânın tasfiyesinde musır olduğunu tebliğ etdi. Bunun üzerine ertesi günü cevabımı arz edeceğimi beyan ederek bilâ mübahâse kendisini savdım. Biraz sonra Reuf, Fethi ve müsteşar Ismet Beyi [1] dâvet ile müzakere etdik. Ayni gece Reuf ve Fethi Beyler, âyanda Rıza Beyle görüşdüler. Bu mükâleme neticesinde Rıza Beyin, kabine aleyhinde padişah ve muhalif-

[1] Sabık Reisi cümhur Ismet Paşa.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ler ile müttehidülfikr olduğuna ve hattâ zatı şahaneyi teşvik ve teşci' eylediğine kanaat getürdiler.

Bu mükâleme esnasında nazırlar, kanunı esasi hükmünce zatı şahanenin vükelâyı tebdile salâhiyyeti olmadığını beyan etmeleri üzerine âyan reisi ebülahrar Rıza Bey, kanunun bir maddesini göstererek bunun icabınca padişahın azl ve nasba salâhiyyet dar olduğunu muannidane iddia eylemişdir. Fekat bu iddia, bektaşilere isnad olunan «لا تقربوا الصلاة» hikâyesine benzer bir te'vil ve tevcihden başka bir şey değil idi. Çünki bu azl ve nasb hakkı diğer mevad ile muayyen şeraite muallâkdır.

Her ne hal ise ertesi günü cum'a olduğu halde vükelâ, sadaret konağına celb olunarak keyfiyyet tebliğ edildikden sonra böyle cebr tahtında hiç bir refikimden ayrılamıyacağımı, fekat şu halde devamı me'muriyet dahi mümkin olamayacağını beyan ve isti'faye karar verdiğimi ityan ile müzakereyi küşad etdim. Bir hayli münakaşe neticesinde bu şerait tahtında kabinenin devamı hidmetine imkân olamadığına müttefikan karar verildi.

Cum'a günü ber mutad selâmlıkda bulunan bahriyye nazırı Reuf Bey ba'dessalât istid'ası üzerine mazharı şerefi müsul buyrulmağla bu mes'eleyi ve saik olabileceği netayici izah etmek istediği halde zatı şahane, gayet kapalı cevablar ile mükâlemeyi kısa kesmeğe temayül buyurmuşdur.

Meclisin devamı esnasında belki üç dört def'a serayı hümayundan Rıza Beyin irsal olunacağını bildirdiği arizanın ne vakt gönderileceği telefonla mütehalikâne sorulmuşdur. Anlaşılan, biz burada icrayı müzakere ederken serayı hümayunda bir kılık tecemmu' ederek bize karşı savlet ve ya mukavemet içün istişare ve istihzar ile meşgul imişler. [O tarihde serayda bir mevki'i mühim işgal eden ecillei ricalden bir zat, bütün bu mesailin hasren zatı şahane ile Rıza Bey arasında tezekkür olunduğunu ve haric ve dahilden başka kimsenin ilmü sun'i olmadığını ifade ve te'yid eylemişdir.]

Cum'a günü meclisi vükelâde çekilmeğe karar verildikden sonra isti'fa namenin kaleme alınması, Reşid Akif Paşa ve Abdurrahman Şeref Efendi ile Cavid Beye havale olundu. Bilhassa Cavid Beyin eseri hammesi olan müsvedde biraz şedidülmeal görülerek bazı noktaları tâdil edildi. Reşid Paşa tarafından ba'dettebyiz hariciyye nazırı Nabi Beye tevdi' olunarak gec vakt serayı hümayune irsal olundu. Zatı şahane, Nabi Beyi kabul etmemiş. Aynen imlâ etdirdiği «müsta'fi kabinenin isti'fa namesini teessüfle aldım. Kabinenin âzası hakkında ferden ferda emniyyet ve itimadım vardır. Kanunı esasinin bahş ey-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lediği bir hakkı isti'mal etmeyüb maksadım, hayr hahane ihtar ve nasihatden ibaret idi. Bu ihtar etmek kanunı esasi ahkâmına mugayir bir hareket gibi ad ve telâkki olunmasına teessüf ederim. Buna binaen kabinenin isti'fasını kabule mecbur oldum. Bilcümle isnadatı gayrı muhikka red ve iade olunduğu gibi bu isnadatı da aynile iade ederim» iradei cevabiyesile iade etmişdir.

Pek diplomatca bir cevab! en ziyade iğbirarı hümayunu mucib olan cihet, Ahmed Rıza Beyin iradei seniyyeye atfen vaki' olan tebligatının «muhafazai ahkâmına kasem etdiğimiz kanunı esasiye mugayereti.... » cümlesinin guya mefhumı muhalifi ile zatı şahaneye yemininde hanis olduğu isnadatı muhtevi olması imiş. Bu cümlenin aslı bazı vükelâ tarafından ağırca görüldüğü içün benim tarafımdan bu surete kalb ve cümlece kabul edilmiş idi. Haydi ben, asker olmak itibarile dekayiki kitabeti resmiyyeye pek vakıf olmayayım, fekat memleketin bihakkın fudala ve üdebasından bir hayli zevatı ihtiva eden bir hey'etde kimse böyle bir mâna vermediği halde zatı şahanenin bir dakikada böyle bir mazmun istihrac etmesi telkini haricden başka neye haml olunur?

İşte Ahmed Rıza Bey, bu ser rişteyi yakalayarak pazar günü ba iradei seniyye hey'eti vükelâyı meclise dâvet ile cünha ve cinayetimizden dolayı tahtı isticvabe aldı. El'ân bu âdemin sözile ne içün meclise gitdiğimize aklım ermiyor. Çünki âyanın hakkı istizahi yokdur. [1] İhtimal, mensub olduğu bir hey'etin tenkisi salâhiyyet ve kesri haysiyyetine mahal vermemek mülâhazasına mebni lcabet etdim. [1]

Mutadım vech ile âyanın kestör salonuna gitdiğimde âzanın ekserisi orada müctemi' olub pür galeyan isti'fade teannüd etmemekliğimi musırrane reca eylediler. Müzakere salonunda ictima' edilince Rıza Bey, bir kaç gün evvel meşrutiyyete sadakat içün etdiği yeminde hanis olduğunu iddia etdiğimizden dolayı zatı kudsii mülûkânenin hakkımızda ittihazi karar olunmasını muhterem âyanına havale buyurduklarını bir eda ve sadayı rakik ile beyan etdikden sonra Ferid Paşa, bizim gerek padişah ve gerek millet nazarlında artık sakıt olduğumuzu gerih ve anif bir savt ve şive ile ilâve etdi. Bunun üzerine Abdürrahman Şeref Efendi, mes'elenin sureti cereyanını izah etmek üzere kürsiye çıkmış, andan sonra da benim, lâzım gelen müdafeatda

[1] Âyanın hakkı istizahı olmadığını vükelâ içinde bir bilen yokmıydı? Yok idise söylenecek söz çokdur.

«Tenkisi salâhiyyete mahal vermemeği mülâhazadan» ziyade kanunun muhafazai ahkâmını mülâhaza etmek elbette daha mühim, daha lâzımdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bulunmaklığım tekarrür eylemiş idi. Fekat Abdürrahman Efendinin kelâme ağazinden evvel Azaryan Efendinin yerinden kıyam ederek böyle bir zemanda padişah ile hey'eti vükelâsı ve âyanı arasında bü yük münazeat ve münakaşatın şimei vatan perveriye mugayeretinden bahs ile bu hale tarihin ne diyeceğini istifham etmesi, bana öyle bir te'sir yapdı ki Abdürrahman Efendiye kürsiden enmesini işaret ver-meden kalkarak kabinenin efalinde ve isti'faname münderecatında her ne varsa cümlesinin mes'uliyeti bana aid olduğunu ve ma dameki millet ve padişah, beni istemiyor imiş, artık hayatı siyasiyeme kendim nihayet verdiğimi ve başka müdafeaya hacet görmeyüb ne lâzım gelirse yapılmasına müntazır olduğumu beyan etdim. Ahmed Rıza Bey, bu-nunla kanaat etmiyor, muttasıl «şevket meab efendimiz, meclisin ka-rarını bekleyor» diyor idi. Ebülahrar, âyanı Taş kışla divanı harbine çevirmek istiyor! Fekat Ferid Paşa bile insafa gelerek bu ifadat üzerine yapılacak bir şey kalmadığını beyan etmiş ve meclis dahi reisinin lâfü güzafına bakmayarak müzakeratın kifayetine karar vermiş, ertesi günü de Tevfik Paşa kabinesini teşkil eylemişdir.

Sadaretden infisalden sonra istid'ayı şerefi müsul mu'tad olduğu beyanile rüfeka, bir hayli teşvikatı musırranede bulunmakla bunun ihzar ve istihsalini Abdürrahman Şeref Efendi der uhde buyurdu. Per-şenbe günü huzura kabul olundum. Muvacehei seniyyede oturuldu. Hilâfı mutad olarak baş mabeyincinin de kalması irade buyruldu. Hasteliğimde etıbbayi padişahiden Ali Paşa, iyadet ve tedaviye me'mur buyrulmuş olduğundan arzı şükran etdim. Kendilerinin de rahatsız ol-duklarını ve düşmen gemilerini görmemek içün pencereden bakamadık-larını söylediler. İhtimal ki bu söz, mütareke âkidlerine bir tariz idi. [1] Ben de kendilerine te'minatı sadakat kâranede bulundum ve zan ede-rim ki bu vaidde hânis olmadım. Pek kısa bir mükâlemeden sonra müsaade olunmakla huzurdan çıkdım.

Lütfi Beyin hatıratına nazaran zatı şahane, beni sadrı lâhık zan-nile kabul etdiklerini beyan buyurmuşlar! [2] bittabi evvelce zeman tahsis ve müsaade istihsal olunarak huzura gidildiği cihetle böyle bir tahrif «tarafı padişahiden mi ihtiyar buyrulmuşdur ve yahud Lütfi Beyin hatıratında müvacehei hümayunda kuud olunduğunu da unut-muş olduğuna bakılırsa zatı şahaneye isnad etdiği bu hilâf, yine miri müşarün ileyhin zühul ve nisyan mahsulimidir bilemem...»

§

[1] «İhtimal ki» değil, muhakkak ki «bir tariz idi».

[2] «Öyle bir saçma ki izahı da saçma sayılır».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Meşhur adamlar» namındaki eserine konmak için İbrahim Alâüddin Bey merhumun vaki' olan recası üzerine mütareke zamanındaki ser güzeştlerine, Anadoluya kidişine, Damad Ferid Paşanın münasebetsizliklerine ve sair hususata dair İzzet Paşanın yazdığı mektubun — ittihaz etdiği usul mucibince — pek az kısmını eserine derc eylemiş ve paşanın müvafekatile mektubun suretini bana tevdi' etmişdir. Yukarıdaki iki yazının bazı mühim noktalarını tavzih etmekde olduğundan onu da kayd etdim:

«Mütareke zemanındaki ser küzeştlerimi ber vechi ati hikâye ediyorum. Beyanatımda tercemei hale sığmayacak bazı tafsilât ve mülâhazat vardır. Tenvirini ârzu buyurduğunuz noktalar, aleyhimde bir çok dedi koduya sebeb oldukları halde gazetelerde vaktü zemanile cevab vermek faidesiz, hattâ imkânsız görülerek ihtiyarı sükûte mecburiyet el vermişdi. Şimdi bunları kendi kalemim ile yazarken de müdafeatımı serd etmemek, ithamatı tasdik demek olacağından bu izahatı itaya lüzûm gördüm. Lâzım olanları ahz, fazlalarını terk yedi ihtiyarınızdadır.

İnfisalden sonra bana halef olan Tevfik Paşa ile anın istihlâf eylediği damad Ferid Paşa kabinelerinin ümurı dahiliyye ve hariciyyedeki müveffekiyyetsizlikleri ve alelhusus İzmirin Yunanlılar tarafından işgaline meydan vermeleri yüzünden efkârı umumiyyede hasıl olan galeyane bir çare bulunur za'mile yine Ferid Paşa riyasetinde memleketde memduh ve maruf zevatı ihtiva edecek bir büyük kabine teşkiline karar verilmiş idi. Benim de bu kabineye girmekliğim içün merhum Reşid Akif Paşa ve Abdürrahman Şeref Efendi vasıtasile vaki' olan istimzaclara cevabı red verdiğim halde 19 mayıs 1919 da meclisi vükelâye me'muriyetim hakkında iradei seniyye sadır oldu.

Gerek bu istiğnaye ve gerek ricalimizin Maltaya iclâları üzerine müteşebbis olduğum isti'falara rağmen Ferid Paşanın Parise ilk seyahatinde meclisi vükelâyı efkârı umumiyyeye ısındırmağa gayret ederek Yunanlıların Ayvalık ve Edremid cihetlerinden de tearruzları ve Ermenilerin Kafkasyadan vilâyatı şarkiyyeye duhul edecekleri rivayeti üzerine kumandanlara «ehalinin de iştirakile ve indelhace kıt'alarının sefer ber edilmesile mukavemet göstermeleri» hakkında resmen tebligat icra ve menfurı enam olan dahiliyye nazırı Ali Kemal azl olunmak ve merkumun nefy etdirdiği erbabı kalem afv ve ıtlak edilmek gibi bir Ferid Paşa hükûmeti içün inanılmayacak mukarrerat ittihaz etdirilmiş idi.

Parisden ulu orta koğulmuş olduğu halde ülkâlar teshir etmiş bir Fatih tantanası ve ceberuti ile İstanbula avdet eden sadrı bi âr, ken-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

disinden bilâ istizan kabinenin ta'dil edilmesine şiddetle itiraz ve biraz sonra isti'fa ederek yeni teşkil etdiği kabinede yalnız Tevfik ve Rıza Paşalarla — yine bilâ istimzac — beni ibka, meclise me'mur diğer vükelâyı ihrac eyledi. Fekat ben, bu yeni meclisin ikinci def'a ictimaında Erzurum kongresi âzasının der dest etdirilmesi tedabiri tezekkür olunur iken salonu terk etdim ve âyane gelerek mufassal ve şedidülmâl bir isti'fa name kaleme aldım. Bunu Abdürrahman Şeref Efendi ile bittesadüf orada bulunan Ismet Beye irae etdiğimde her ikisi ısrar ederek ta'dil ve telyin etdirdiler.

Maa haza bu isti'fa keyfiyyeti üzerime öyle bir gayz ve adavet celb etdi ki Ferid Paşa, mekamı iktidarda bulundukca tevkifim, hattâ idamım içün kiraren teşebbüsatda bulundu.

Rıza Paşa kabinesi zemanında Ankara ile İstanbulun te'lifi beyni içün hükûmetin arzusu ile Ankara ricali nezdinde tahriren tevassutlarda bulundum. Fransız siyasiyununda mösyö Doke ve Franklen Beviyoni de birer mektub ile Ankara ricaline takdim ve düveli itilâfiyenin aleyhimizdeki ittifaklarını sekte dar etmek üzere Fransaya cemile ibrazini ıeca etmişdim.

Salih Paşadan sonra ikinci def'a mekamı sadri telvis eden Damad Paşa, selâmetini bir tarafdan düveli müşgile komiserliklerine işaretde, bir cihetden de kendisine rekabet etmelerinden çekindiği kimselerin ifna ve Anadoludaki mukavemeti kesr ve imhaye gayretde görüyor, en şedid kasd ve savletini de bana tevcih ediyor idi. «Kuvvei te'dibiye» namile teşkil eylediği bir mashare alayla Yunanlılara maddeten ve casusları marifetile kuvvei ma'neviyyeyi kesr ederek ma'nen muavenet etmekle kalmamış, adliyye nezaretine getirdiği sarıklı bir habise Yunan ordusunun muzafferiyyetine dua lâzım geldiğini gazetelerde ilân etdirmeğe kadar hiyanetde ileruye gitmiş idi. Bu gidişle o tarihlerde İstanbul civarında yerleşmiş olan Varangal ordusunun Anadoluya taslit edilmesinden bihakkın endişeye mahal var idi.

Son def'a olarak guya benim, veliyyi ahdi Anadoluya kaçıracağıma dair İngilizlere ve saraye bir jurnal vererek şehzade ile benim tevkifimi istemiş ve zatı şahaneye bizim tevkifimiz ile kendi hakkında emniyyeti seniyye isbat ve mevkii tahkim olunur ise İngilizlerin yirmi milyon lira ikraz edeceklerini arz etmişdir. Bereket versün ki benim o esnada zatürre'ye tutularak haftalardan beri esiri firaş olduğum tebeyyün etdiği gibi istikraz mes'elesinin asılsızlığı da anlaşılmağla artık gerek ecanib ve gerek seray nezdinde ipliği pazara çıkdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu esnada kral Aleksandır meşhur Şenpanaze maymununun istir kabına kurban gitmekle itilâf devletlerince menfur olan babası Kostantin Yunan tahtına avdet etmiş, Venizelos da ser kârdan çekilmiş olduğundan bu tebeddül, Avrupalılar içün Yunana karşı olan teahhüdlerinden kısmen olsun nükûle behane teşkil etmiş, diğer cihetden Türkiye sulhünün uzayub gitmesi beynelmilel teşevvüşat zuhuru endişesini de tevlid etdiğinden bu mes'elenin bir an evvel hal edilmesi lüzum ve zarureti hasıl olmuşdur.

Bunun üzerine olacak ki etrafımda çevrilmiş olan terassud çenberine rağmen bir kaç İngiliz zabiti ziyaretime gelerek uzun uzadıya mübahesat ile efkârı siyasiyyemi istiknah ve bilhassa — münasebatı hafiyyede bulunduğumu zan etdikleri — Anadolu ricalinin bolşeviklere temamen bağlı olub olmadıklarını istifsar etdiler. «Kısmı âzamı askeri ümera ve erkânından ve memleketin eşrafile erazi eshabı ve münevveranından mürekkeb olan bu hey'etin, kommonizm nazariyatına temayül etmeleri tasavvur olunamaz. Ancak garb devletleri tarafından gayrı muhik tazyikatda ısrar olunur ise Rusyenin kucağına atılmaları ihtimalden baid değildir.» Yolunda idarei kelâm etdim.

İngilizler, bu aralık bazı ricali devlete ve «Sir Adam Blok» vasıtasile Tevfik Paşaya müraceat ve Ferid Paşa kabinesinin tebdili imkân ve lüzumunu ihsas etmiş olduklarından benim ile sık sık görüşmekde olan sefir mazullerinden Safa Bey merhum, evime gelerek vatana mahzı belâ olan Damad Paşa kabinesinin devrilmesi içün muavenetimi istedi ve ben dahil olmadan kabine teşekkül edemeyeceğini anlatdı.

Kendi şahsıma, alelıtlak erbabı namusa ve bilhassa vatan ve millete mucib olduğu mazarrat ve mehalikin önüne geçmek ve vaz'iyyeti siyasiyyenin lehimize inkişafından istifade edebilmek içün bu sözleri hüsni telâkki etdim ve «sadareti ve harbiyye nezaretini ne zatı şahane bana emniyyet eder, ne de ben isterim. Fekat Tevfik Paşa gibi namuslu bir âdemin riyasetinde teşekkül edecek bir kabinede hangi me'muriyet olur ise olsun kabul ederim» cevabını verdim. Safa Bey, benim ile Tevfik Paşa arasında hattı vasl işini görüyor idi. Günün birinde bir kabine listesini hamilen haneme gelerek işin olub bitdiğini, benim dahiliyye, Salih Paşanın da bahriyye nezaretlerine tensib edildiğimizi bildirdi. Kemali samimiyetle gösterdiğim teslimiyete mukabil hiç olmazsa kabine teşkilinde re'yim alunur ümidinde iken içlerinde tanımadığım ve hoşlanmadığım kimseler bulunan bir hey'etin gıyabımda teşkil edilivermesine igbirarımı ketm etmemekle beraber verdiğim sözden nükûl edemedim. Kabine mevki' iktidare geldi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Benim âmacı siyasetim, Anadolu ile İstanbulun zahiren münfek, batınen ve kalben muvafık olarak çalışmalarını te'min olduğundan ilk işim, Ankara ile te'sisi muvasalaya teşebbüs oldu. Fekat telgraf hatları kesilmiş olduğundan harekâtı milliyye erkânı nezdinde hoş körüldüğü haber verilen bir telgraf me'muru bu iş ile tavzif edilmiş ise de muma ileyhin vazifesini ifasına değil, aydetine bile müsaade olunmadı. Bu aralık sınıf arkadaşlarımdan birinin mahdumu olub harbi umumîde Mustafa Kemâl Paşa karar gâhında bulunmuş olan ve bu tarihde maiyyeti seniyye erkânı harbiyyesinde müstahdem bulunan erkânı harbiyye binbaşılarından Neş'et Bey gözüme ilişmekle kendisinin Ankaraya izamını tasmim etdim. Hey'eti vükelâ teklifimi tasvib ve Ankara ile itilâf mes'elesini selâhiyeti kâmile ile bana terk ve tahmil etdi. Neş'et Bey, iyi havadisle döndü. Anadoludaki ahvalü vekayii ve Büyük millet meclisi hükûmetinin kuvvet ve kudretini tasvir eden bir muhtıra ile birlikde meclis reisinin bir davet namesini de getirdi. Bunda benim ile beraber Salih Paşanın gelmesi de iltizam ediliyor idi.

Bunun üzerine malûm olan hey'etle hareket ve Bilecikde Mustafa Kemâl Paşa ve maiyyeti ile mülâkat olundu. Ben, aramızda kadim ve kavim hukuk olan rüfekayi silâhımla samimî bir suretde derdleşüb vatanımın, devletin selâmeti tedabirini teemmül edeceğimi düşnüyorken hiç tanımadığım zevat arasında parlemanter bir müzakereye maruz kalınca doğrusu şaşgınlaşdım ve itiraf ederim ki müzakereyi fena idare etdim. Fekat iyi de etsem netice değişmeyecek idi.

Burada biraz konuşuldukdan sonra ma badine Ankarada devam edilmek üzere hareket olundu. Muvasaletimizden bir kaç saat sonra da Anadolu ajansı «bizim, ecnebilerin tazyikatından kurtulmak üzere Anadoluya dehalet etdiğimizi» işaa etdi. Bize açıkdan açığa söylendiğine nazaran bu tedbire sebeb, İstanbuldaki erkânı hükûmetin halk nazarında menfur olması, Anadolu mücahedatına kuvvet, aksi hâl ise zaaf verir imiş. Bu itibar ile düşmenlik gösteren Ferid Paşa kabinesi, dost olan bizim kabinemizden daha ziyade işlerine gelir imiş. Ben ise mücahedatı, alelıtlak İstanbul hükûmetlerine değil, haricî düşmenlere ve onlara mümaşat ve müzaheret eden vatan düşmeni ricali hükûmete müteveccihdir sanıyor ve el birliğile olmasa bile fikr ittihadile mütecavizlere karşı çalışmak üzere bir itilâfı samimî akdini ümid ediyor idim.

«بین تفاوت ره ازکجاست تابکجا»

Cümlece malûm olduğu üzere ben, idarei keyfiyyei Hamidiyyeye karşı açıkca aleyh darlık etdim. Bu yüzden — o zemane göre her gûne

TARIHVEMEDENIYET.ORG

vesaiti tefeyyüz ve terekkiye malik olduğum hâlde — gençliğimi hayatı askeriyyemin kısmı küllisini menfalarda geçirdim. Gerek ahdi mutlakiyetde, gerek meşrutiyet isimli devri istibdadda hidmetime müracaat edilerek mekamatı âliyeye irka edildi isem de hiç bir vakt saraye ısınamadım. Güya Balkan harbinin son devresinin mükâfatı olarak verdikleri yaveri ekrem kordonunu Mehmed Reşadın eyyamı ahirei hayatında söküb atmiş ve seray ile alâkamı kesmiş olduğum pek çok kimselerce malûmdur. Mütareke devrinde ise padişahın ve damadının pençei gadrinden halâsım, mucizeye haml olunsa becadır. Fekat hayatı me'muriyetimde şahsî mehabbet ve ya husûmet gibi hissiyat ve ihtirasatdan temamen tecerrüd ile livechillâh vatan ve millet oğrunda çalışmağı şiar ve meslek ittihaz eylemiş ve hâkimiyyeti milliyye, adaleti hakikiyye te'min etdikden sonra hükûmet tarzını bir şekl mes'elesi ad ederek bunun ile it'abı fikr etmemiş olduğumdan bu kerre de devleti kadime aleyhinde hiç bir tasmimde bulunmadıkdan ma ada doğru âdemlere has olan bir safvet ile esir olan halifeyi kurtarmak içün silâha sarılıldığına inanmış idim. Ger çi Sevr muahedesinden sonra bir taraf ve takribini bularak Anadoluya atılmağı kurmuş, hattâ harci rah etmek içün cümletülmülküm olan atlarımı da satmağa başlamış iken — balâda zikr etdiğim — hastalık ile bundan evvel ve sonra maruz kaldığım terassud, azmime mani' olmuş idi. Maa haza Tevfik Paşa kabinesine girinceye kadar ilk fürsatda bu hicrete teşebbüs fikrinden vaz geçmemiş idim. Fekat bu fikrlerime rağmen hürriyyetimizin bu suretle selbini, hele ajansın tarzı işaasini hüsni telâkki ve kabul, benim içün gayri mümkin idi. Ben, haric ve dahilde dürüst bir âdem sıfatı ile tanınmış olduğumu zan ediyor idim. Bu işaa ise beni âleme karşı bir sahte kâr derekesine indirdi. Haysiyyeti zatiyyesini tanımayan bir âdemden vatana da hayr gelmez. Maa haza şurasını da zikr edeyim ki başıma toplayub da Ankaraya götürdüğüm, yani dolayısile mağdur etdiğim arkadaşlarımdan isteyenlerin terhisine ve anlar vasıtasile İstanbulda hakikatı halin ifşasile bana sürülen lekenin tathirine müsaade olunsa memnuniyetle Ankarada kalarak bakiyyei ömrümü hidmeti millete vakf eder idim. Fekat böyle bir teklif ne başka tarafdan vaki' oldu, ne de ben bu fikrü arzumu kimseye ifşa edebildim.

Ankarada iken nefsime aid şayanı zikr vukuat geçmedi. Yalnız bir kaç def'a hey'eti vekile, müsafir edildiğimiz konağa gelerek müdavelei efkâr olunmuş idi. Ben, zübdei efkârımı tahriren de bildirmiş idim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Londura konferansına Ankara mürahhasları dâvet edildikden sonra zannıma göre Hayri Bey merhum ile Ismet Paşanın delâleti ve belki bizce mechul olan başka sebeblerin ilcasile İstanbula avdetimize müvafekat edildi.

Hareketimizden evvel, İstanbula gider gitmez isti'fa edeceğimize dair Salih Paşaya, Hüseyn Kâzım Beye ve bana bir veraka imza etdirildi. Avdetimizde Salih Paşa ile ben der hal isti'fa etdik. Fekat sadrı âzam, Avrupada olduğundan hey'eti vükelâ, anın gıyabında isti'famızı kabule salâhiyyet dar olmadığını beyan etdi. Maa haza ben, meclisi vükelâye ve dahiliyye nezaretine devam etmedim. Sadrı âzamın avdeti üzerine Salih Paşa ile ikimiz isti'famızı tekrar etdik. Yalnız Hüseyn Kâzım Bey, bilikrah imzaladığı verakanın kendisine isti'fa içün bir mecburiyeti vicdaniyye ve hukukiyye tahmil edemeyeceğini beyan ederek mekamında kaldı.

Avdetimizden dört ay kadar sonra ben hariciyye, Salih Paşa da tekrar Bahriyye nezaretini kabul etdik. İşte bu keyfiyyet, benim hisabıma hulfi va'd, nakzı ahd ad olunuyor. Ağız dolusu küfürler ediliyor. İstifta etdiğim bir çok zevat, «bu hareketiniz, duçar edildiğiniz muameleye mislile mukabeledir. Kerhen, yani hürriyyeti tabiiyyenizin iadesi behasına sened imza etmeniz — tıbkı Hüseyn Kâzım Beyin ictihadı gibi — vicdanen ve hukukan hiç bir teahhüdü tazammün etmez» dediler. Fekat ben, bu tevcih ve tefsirleri tebriei nefs içün kâfi görmem. Bu hususdaki âzar ve esbabı hakikiyye şunlardır:

1 — Hareketimize müsaade olunması üzerine birinci kafile olarak Hüseyn Kâzım, cevad ve Fatin Beyler yola çıkmış, ertesi günü Salih Paşa ile benim hareketimiz de tekarrür etmiş idi. Fekat anlar ayrıldıkdan sonra polisce bizim yol tezkirelerinin muamelesi yapılmadı. İşi anlamak içün oğraşirken hey'eti vekilenin toplandığı daireye dâvet edildik. meclis salonunun yanındaki odaya Ismet Paşa gelerek İstanbula gider gitmez isti'fa edeceğimize söz vermemizi teklif etdi. Bunu mealmemnuniye kabul etdik. Fekat bilâhare hiç bir vakt devlet me'muriyeti kabul etmemizi de isteyince «artık fazla oluyor paşam» dedim. Bunun üzerine meclise girdi ve biraz sonra avdet ederek hattı destile yazılmış bir verakayı li eclilimza bize verdi. Bunda «İstanbula gider gitmez isti'fa edeceğiz» cümlesinden başka bir şey yok idi. (Hüseyn Kâzım Beyden de Kastamoni valisi vasıtasile böyle bir sened alınmışdır.) Bu vesika elbette dosyalar arasında mevcuddur. Bu ibareden kırk seneden beri me'luf olduğumuz devlet hidmetinden ilelebed istinkâf mânası çıkarmı? Bilâks benim ictihadımca teallülümüzün hey'eti vekilece kabul olunduğu istidlâl olunur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

2 — Biraz sonra İstanbulda kabineye avdetim içün ısrar edilmeğe başlandı. Bu babda esbabı sahibe de ileru sürülmekde idi. Ismet Paşaya yazdığım bir mektubda kabineye girmek mecburiyetinde kalacağımı bildirmiş, yani Ankarayı bundan haber dar etmiş idim. Bu mektub, cevabe mazhar olmayan. ikinci mektubum idi. Fekat Avrupadan avdetinde İstanbuldan geçer iken görüşülerek mektubumu tevdi' etdiğim Bekir Sami Bey merhumun, bunu mürselün ileyhe teslim etmediğini vefatından bir kaç ay evvel kendi ağzından teessüf ve istiğrab ile duydum. Sebeb olarak mektubumda kendisini tavsiye ve Avrupadaki icraatını tahsin etdiğimi his etdiğinden kendi elile muhaliflerine itasını münasib görmediğini der miyan etdi

Vakıa emvatdan istişhad, kuburdan istimdad kabilinden olur. Fekat diğer bir merhumun şehadeti, beyanatımı tevsik eder. Zikr etdiğim mektubu bundan on üç sene mukaddem vefat eden Ankara ricalince maruf bir zate tebyiz etdirdikden sonra bazı tashihat yaparak aynı zate bir daha biyaza çekdirmiş idim. İlk nüsha elimdedir. Benim, mevtayı mezarından çıkararak yazı yazdıramayacağım tabiidir.

3 — Hariciyye nazırı Safa Bey, karabeti sıhriyesi olan bir zat ile beraber hariciyye konağında ikamet ediyorlar idi. Fekat refikaları ve bittebeiye kendileri imtizac edemeyerek saç saça, baş başa bir hale geldikleri bütün Bey oğlu mehafiline yayılmağla vaka'u haysiyyetleri halel dar olmuş idi. Bir çok fedaili haiz, hele Fransızca kitabete cidden kadir olan Safa Bey, biraz fazlaca saf dil olduğundan İngiliz tahkikat hey'etine entellicans servise (İntelligence service) mensub zabitane ziyadece kapılmış, efkârını ulu orta açub saçmış, bu miyanda dünyanın salâhi içün İngiltere kıralının müslüman olması lâzım geleceğini bile müsameratı leyliyede ağzından kaçırmış. Ciheti askeriyye ile siviller arasındaki rekabet, her memleketde âdet olsa gerek ki nazırımızın zabitan ile sıkı fıkı münasebetleri, komiserlik nezdinde mevkiini büsbütün düşürmüş. Ben, bu kilü kali pek çok yerlerden duyduğum halde doğrusu inanmamış idim. Fekat Safa Bey, büyük plânını bir gün bana da açınca hayretde kaldım.

Bu sıralarda yine düveli muazzamei itilâfiye hariciyye nazırları toplanub yakın şark mes'elesine netice vermek istiyorlar idi. Böyle bir zemanda hariciyye nezaretinin başka bir zate tevdii labüd idi, Fekat kime? Ben, hiç kimseyi tanımıyor, bulamıyor idim. Bilenler varsa söylesün. Ben hiç bir vakt fırka âdemi olmadım. Daimî kendimi sadık bir vatan hâdimi bildim. Şu halde devletimin hayat ve mematı mevzuı bahs iken ısrar ile tevcih olunan bir nezareti kabul etmek cinayetmidir?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Fekat her ne de olsa hariciyye nezaretinin müdafeai memlekete ne zararı oduğunu halâ anlamıyorum. Malûm olduğu üzere Salih Paşa sadaretinde Bahri sefid boğazı mintakasındaki bir silâh deposundan bir mikdar silâh ve cebhanenin Anadoluya kaçırılması üzerine İstanbul resmen işgal altına alınmış, 26 mart vak'ası zuhure gelmiş, sadrı âzam Tevfik Paşanın biraderi olan Gelibolu mutasarrıfı azl ve habs edilmiş ve nihayet Salih Paşa kabinesi düşerek Ferid Paşa, yine mekamı sadre geçmiş idi.

Ben, hariciyye nazırı oldukdan ve bütün İstanbuldaki esliha, cebhane, zabitan Anadoluya aşdıkdan sonra itilâf devletleri zabitanı ve tüccarı bizzat Anadoluya esbabı tedafüiyye nakl etmişlerdir.

Anadolunun işine yarayacak esrarı siyasiyye de her gün Ankaraya iblağ ediliyor idi. İki taraflı rol oynamakla me'luf açık gözler, bu işleri hep kendilerine mal etmek isterler. Fekat aceba Ferid Paşa zamanında ayni vatan perverliği gösteriyorlar mı idi? Emin olunuz ki olub bitenler benim malûmatım tahtında, iğmazım, hatta teşvikim ile oluyor idi. Evet, bütün bu işlerin esas itibarile Ankara ricalinin eseri himmeti olduğunu kabul ve tasdik ederim. Fekat bizim de murane hidmetimiz inkâr olunmamalıdır zan ederim. Ma'hud Tahsin Bey — ki hariciyye nezaretinde ilk işim anın azl ve tardı olmuş idi — polis müdiriyetinde baki ve — meclisi vükelâde sesi serayın sedası ad olunan — Rıza Paşanın tegallübünde esir kalsa idi işler böyle cereyan etmez idi.

Bu beyanatıma karşı «vay sen, Anadoluya hidmet için, nezaretini kabul etdiğin devlete, hükm dara hiyanetmi etdin» diyecekler buluna bilir. Fekat vatansız, milletsiz devlet ve saltanat olamıyacağından her şeyden evvel topraklarımızı müdafea ve istirdade çalışan yegâne kuvvetin nef'ine, ikinci derecede olarak da İstanbul ile Anadolunun te'lifi beynine sarfı mesai etmek istiyor idim Bu fikrimi zati şahaneye, seray halkına, ecnebi me'mur ve zabitlerine ihsas ve beyandan çekinmedim. Ecnebilere açıkdan açığa «biz, vatanımızı düşmeni müstevliye karşı müdafea edenleri silahsız bırakamayız. Biz elinizdeyiz. Fekat siz de vatan perver ve askersiniz, vicdanınız ne hükm eder ise anı yapın» diyor idik. İşte sırrı müveffekiyet bunda idi. Bazı doğruluğun da işe yaradığı vakidir.»

*
* *

İzzet Paşanın yukarıya derc olunan tercemei halindeki mevaddın bir kısmına dair bazı zevatın yazdıkları fıkarat da nakl olundu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Harbiyye nezaretinden isti'fasının sebebini kendi anlatdığı gibi Halil Menteş Bey de hâtıratında [1] şu yolda beyan ediyor:

«Balkan mağlûbiyeti faciasından sonra orduyu gençleşdirmek mes'elesi ortaya atıldı. İzzet Paşa da taraf dardı. Eski ümeradan tekaüde sevk edilmeleri icab edenlerin listesini de kendi tanzim eimişdi. (163) ümera tekaüde sevk edilecekdi. Fekat İzzet Paşa harbiyye nazırı iken bu kararın icrasında tereddüd gösteriyordu. Tereddüdünü mucib olarak ileri sürdüğü sebeb de şu idi: «Bunların hebsi benim arkadaşlarımdır, bu işi yapamayacağım. Me'zuniyet alayım, birisi vekâlet etsün, yapsun» diyordu. Bu gençleşdirme işinde İzzet Paşanın ordunun başında bulunması çok arzu ediliyordu. Fekat iş uzuyor, karar tehakkuk etdirilemiyordu. Bir gün Tal'at merhum «Halil Bey, bu akşam İzzet Paşaya gideceğiz. Mes'eleyi biliyorsun. Bu zate son bir teklifde bulunacağım. Yine tereddüd gösterirse çekilmesini teklif edeceğim.» dedi. «Çok reca ederim, beni bırak» dedimse de «yok yok, beraber gideceğiz, bana kuvvet ve zahir olursun» dedi. Birlikde gitdik. Tal'at «bu mühim işi yaparken ordunun başında kalmaklığınızın memleket içün çok hayırlı olacağı kanaatindeyiz. Yap, kal» diye çok ısrar etdi. İzzet Paşa yine «canım birisi vekil olsun yapsın» deyince Tal'at artık sabr edemedi. «Paşa, isti'fanız mukaddermiş. Çekiliniz de yapacak adam gelsin» dedi. İzzet Paşa, ertesi gün isti'fasını verüb çekildi. Enver Paşa, harbiyye nazırı oldu.»

İzzet Paşa gibi Necib ve rakikulkalb bir zatın, istenilen şeyi yapamayacağını, yapdırmak isteyenler de pek iyi takdir ederlerdi. Maksad, bu vesile ile onu kenare çeküb yerine her şeyi yapmağa mütecasir ve bu yolda misli nadir olan Enver Paşayı getirmek idi, getirdiler ve istediklerini yapdırdılar.

Bu mes'eleye dair «Görüb işitdiklerim» de deniliyor ki:

«Zabitan arasında bir hizbin, Enver Beyi harbiyye nezaretine getirmek üzere teşebbüsatda bulunduklarını haber alan İzzet Paşa, nezaretden ve baş kumandanlık vekâletinden isti'fa ederek yerine livalık rütbesile Enver Bey tâyin kılındığı gibi nafia nazırı Cemal Bey de kezalik livalık rütbesile bahriyye nezaretine nasb edildi. § Enver ve Cemal Paşalar, kuvayı berriyye ve bahriyyeyi ellerine alınca kendilerinden evvel mektebden çıkmış ne kadar erkân ve ümera ve zabitan varsa değerli değersiz, genc ve ihtiyar demeyerek hemen kâffesini tekaüde sevk ile ordu ve donanmada güya bir tecedüd vukua getirdiler. Bundan sonra zimamı idare, artık Babı âlinin elinden çıkarak (!) Enver Paşanın eline geçdi.»

Eshabı kiramdan Eba Hüreyre رضى الله عنه

« اللهم انى اعوذ بك من امرة الصبيان » [2]

buyurmuşdur.

Sıbyan mesabesinde olan pek genc âdemlerin hükûmetinden isti'aze etmek lâzım geldiğini isbat içün, Enver Paşa gibi sebük seranı şübbanın — devletin müşkilâtı azime içinde bulunduğu bir zemanı mühim ve mehibde — iş başına geçüb «zimamı idareyi» ellerine almaları kâfidir.

[1] «Cümhuriyyet 3 teşrini sani 1946»

[2] «Ya rabbi, sıbyanın imaretinden [hükûmetinden] sana sığınırım.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İdarei keyfiyye aleyhinde idarei kelâm ve izalesiçün guya ikdam edenlerin, kendilerinden evvelki keyfî idarecilerden daha keyfî hareket etmeleri, Arebin [1] «رحم الله النباش الاول» darbı meselinin tezammun etdiği keyfiyete temamile müvafıkdır.

«Ne kadar erkân, ümera ve zabitan varsa değerli, değersiz, ihtiyar ve genc demeyerek kâffesini tekaüde sevk etmek» tecribe dide, kâr âzmude bir âdemin yapacağı şeylerden değildir. Çünki aklü mantıka ve nefselemre mugayirdir. Bu mugayeretin mahsulü olan keyfiyetler ise keyfî olur, meşrutî olmaz.

«Teceddüd vukua getirmek» mevcudu yakub yıkmak değildir. İhtiyac varsa mevcudu akilâne, dur endişane ve müteenniyane ıslaha çalışmalı ve usuli meşrutiyeti ihlâl edecek muamelâtı keyfîyeden ve harekâtı müstebiddeden sakınmalıdır. Sakınmayanların, müceddidane ve mütecellidane idarelerinden ne korkunc zararlar tevellüd eylediğini izaha lüzum yokdur.

Tâbiri maruf ile «کیف مایشاء» tekaüde sevk olunan «değerli» lerin duçar olacakları ye's ve ıztırabdan, ba husus değerliler arasındaki genclerin istikballerine sed çekilerek me'yus ve meftur edilmeleri yüzünden görülecek — maddî ve mânevî — ahvali muzırra, — teceddüd namile — onların yerlerine getirilenlere de sirayet ederek emniyetlerini salib ve hal ve istikballeri üstünde sui te'siri mucib olacağı bedihîdir.

«چرا کاری کند عاقل که باز آرد پشیمانی»

mısraını irad etmek içün âkilin vücudı lâzım gelir. Âkil mefkud ve re'si kârde bakil mevcud ise «peşimanlık getiren işi âkil niçün yapar» süalini irad etmek bittabi' kârı âkil değildir.

§

Yukarılarda görüldüğü vech ile Tal'at Paşanın isti'fası üzerine mekamı sadaret Tevfik Paşaya, tevcih olundısa da — istediği gibi — bir kabine teşkili mümkin olamadığından afvini istid'a etdi. Yerine 1918 [7 muharrem 1337] de sabık harbiyye nazırı, âyandan, yaveri ekrem birinci ferik Ahmed İzzet Paşa ve mesnedi meşihate Anadolu

[1] «Evvelki kefen soyucuya Allah rahmet eylesün»
İkinci kefen soyucunun, birinci soyucuya rahmet okutmasının sebebini, bilenlere bildirmeğe hacet yokdur. Bilmeyenlere bildirmek — maddenin hücenneti sebebile — münasib değildir. Bilmeyenler, isterlerse tedkik ederler, öğrenirler.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kadı askerliği payelularından Ömer Hulusi Efendi tâyin olunarak — hattı hümayunu hamil olan — mabeyn baş kâtibi Ali Füad Beyle birlikde, merasimi mutade ile Babı âliye geldiler. Yeni vükelâ ile rical, me'murin, ketebe ve saireden cemmi gafir hazır olduğu halde hattı hümayunı sadaret müsteşarı Emin Bey okudu ve hüzzar tarafından resmi tebrik ifa olundu.

Hattı hümayunun suaeti

«Veziri meali semirim İzzet Paşa.

Tal'at Paşa kabinesinin vuku'ı isti'fasına ve sizin derkâr o'an ehliyet ve kifayetinize binaen mesnedi sadaret rütbei samıyei vezaret ve müşiri ile uhdenize ve meşihati islâmiyye dahi mahkemei temyizi şer'iyye dairesi reisi sudurdan Ömer Hulûsî Efendi uhdesine tevcih kılınmış ve kanunı esasinin 27 inci maddesi mucibince teşkil eylediğiniz hey'eti cedidei vükelâ tasdikimize iktiran etmişdir.. Dört seneyi mütecaviz zemandan beri kemali şiddetile devam eden harbı hazırın memleketimizin muamelâtı umumiyesine ve âsayiş ve inzibatına iras eylediği te'siratın izalesi ve sunufı ehalimiz arasında vifak ve muhadeneti samimiyyenin te'sisi ahssı mekasıdımız olduğundan bu gayeye vusul içün bir tarafdan icrasına ibtidar eylediğimiz teşebbüsatı siyasiyenin netayici haseneye iktıranı esbabının istihsaline ve diğer tarafdan şer'u kanunun hakimiyetini te'min ile emniyet ve âsayişin istikrarı ve ehalimizin esbabı huzur ve rahatının istikmali ve iaşe muamelâtının bilâ ifatei vakt tanzimile ihtiyacatı umumiyyenin tehvini içün tedabiri kaviyye ve müessire ittihazına sarfı mezidi itina kılınması hamiyyeti müsellemelerinden müntezardır. Heman Cenabı Hak müveffak bilhayr buyursun âmin bihurmeti seyyidülmürselin.

7 muharrem 1337 — 14 teşrini evvel 1331

Mehmed Vahidüddin»

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Harbiyye nezareti	Tarafı bendekânemden der uhde olunmuşdur.
Adliyye nezaretine	Şeyhulislâmı esbak Hayri Efendi
Şurayı devlet riyasetine	Âyandan Reşid Akif Paşa
Hariciyye nezaretine	Roma sefiri Nabi Bey vekâleten [1]
Dahiliyye nezaretine	Sofya sefiri sabıkı İstanbul meb'usu Fethi Bey
Bahriyye nezaretine	Erkânı harbiyyei behriyye reisi Reuf Bey
Maliye nezaretine	İbkâen Cavid Bey
Evkafı hümayun nezaretine	Âyandan Abdürrahman Şeref Bey
Mearif nezaretine	Nazırı esbak Said Bey
Nafia nezaretine	Erkânı harbiyyei umumiyye esbak reisi sanisi Ziya Paşa
Ticaret ve zıraat nezaretine	Diğeri intihab olununcıya kadar Nâfia nazırı Ziya Paşa vekâleten
Telgıraf ve posta nezaretine	Diğeri intihab olununcıya kadar Evkafı hümayun nazırı Abdürrahman Şeref Bey vekaleten
İaşe nezaretine	Hilâli ahmer müfettişi umumisi Celâl Muhtar Bey

[1] 21 muharrem 1337 de esaleten tayin olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Teşkili uhdei bendegâneme havale buyurulan hey'eti cedidei vükelâ, esamisi balâda ırz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyet rehini tasdikı celili cenabı tac darı olarak işbu takriri acizanemin balâsı hattı hümayunı hazreti hilâfet penahileriyle tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve ilân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda katıbei ehvalde emrü ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir. 7 muharrem 1337 14 teşrini evvel 1334

Sadrı âzam
kulları
Ahmed İzzet bini Haydar [1]

İzzet Paşa, muharremin 12 nci günü meclisi meb'usanda beyan name okuyarak ve dahiliyye nazırı Fethi Beye de meclisi âyanda okutarak itimad re'yi aldı.

§

Ata Türk, İzzet Paşanın mekamı sadarete getirilmesini, padişaha tavsiye etdiğini söyliyor. Hâtıratında [2] Halebde bulunduğu günlerden bahs etdiği sırada diyor ki:

«..... Müttefiklerimiz ve biz partiyi gaib etmişdik. Fekat Türkiye için mes'ele, bütün mevcudiyetini gaib etmek neticesine varacak kadar mühlikdi. O tarihde düşünülecek şey, gaib olduğuna şübhe kalmayan partiyi iade etmek yalnız mevcudiyetimizi muhafaza için en seri' ve kat'î çarelere baş urmakda da tereddüd etmemeli idik. Hatta bu oğurda bütün müttefiklerimizden ayrı olarak icab ederse, yeniden vaz'iyet almak zaruri ola bilirdi. Hal buki harbi bu neticeye isal eden o günkü kabineden böyle bir hareket beklemek beyhude idi. Derhal bu kabineyi iskat etmek, onun yerine benim de düşündüğüm tarzda iş göre bilir yeni bir kabineyi mevkii iktidara getirmek lüzumuna kani oldum. Şunu da ilâve etmeliyim ki tasavvurlarımı tatbik edebilmek için bu yeni kabinede mutlaka bütün ordunun kumandası bana tevdi olunmak lüzumuna da kanaat etmiş bulunuyordum. Vaz'iyet buhranlı olduğundan ve ittihaz edilecek tedbirlerin çok ciddi ve seri' olması lâzım geldiğinden bu mütaleamı telgrafla Padişah Vahidüddine bildirdim. Yeni kabine için sadrı azâm olarak İzzet Paşayı ve nezaretlere de bazı arkadaşları isimlerile tavsiye etmişdim. Aynı telgrafda kendimin de bu kabinede harbiyye nazırı olarak bulundurulmaklığımı çok samimî bir lisanla istedim. Padişaha bu müraceatimden kabine için tavsiye etdiğim zevate de ayrıca malûmat verdim. Çok geçmedi, Tal'at Paşa kabinesi isti'fa etdi. İzzet Paşanın riyasetinde yeni kabine teşekkül etdi. Bu yeni teşekkülün benim iş'arımla alâka dar olub olmadığı hakkında bir şey diyemem. Ancak tavsiye etdiğim arkadaşların mühimleri kabineye dahil idiler. Yeni kabinenin teşekkülünü müteakib sadrı azâm paşadan aldığım bir telgıraf name, hatırımda kaldığına göre şu cümle ile bitiyordu: Badelsulh refakatımız eltafı sübhaniyyeden me'muldür».

---

[1] Möhürdür.

[2] «İkdam 6 nisan 1927».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Halil Menteş Bey, İzzet Paşayı, Tal'at Paşanın tavsiye etdiğini söyliyor. Hâtıratında [1] diyor ki:

«.... Mütareke akdi zarureti hasıl olunca Tal'at Paşa çekilmeğe karar vermişdi. Yalnız çekilirken hükûmeti vatan perverliğine itimad edilir bir hey'ete bırakmak istiyordu. Padişah Vahidüddine «şu sırada hükûmet fasılası caiz değildir. Kimi sadrı âzam intihab buyuracaksanız kararınızı verin. O zat kabinesini kursun. Ben çekilir çekilmez hükûmete vaz'iyed etsün» demişdi. Vahidüddin. bu teklif üzerine Tevfik Paşayı seçmişdi. Tevfik Paşanın, bir takım ölmüş zevatın isimlerini de listesine idhal etdiğini gören Tal'at Paşa, bundan istifade ederek bu müşkil ande çok ihtiyarlamış Tevfik Paşanın mevki'i iktidare getirilmesinin doğru olmadığını ileri sürerek İzzet Paşayı tavsiye etdi ve kabul etdirdi. İzzet Paşa istişare ederek Hayri Efendi, Cavid Bey, Reuf ve Fethi Beyleri kabineye idhal etdirdi. Reşid Akif Paşa, Abdürrahman Şeref Bey gibi bi taraf ve muhterem zevat da kabinenin diğer azası oldular. Vatan sever, iyi niyyet sahibi yaşlılar ve enerjik, cesur vukuflu genclerle o günkü şeraite göre muvafık ve yerinde bir kabine teşekkül etmiş oldu».

İzzet Paşa, müddeti sadareti henüz bir aya bile varmadan isti'fa etdi. İsti'fasının esbabı mücibesini — ekseri fıkaratı yukarıda nakl olunan — hatırasında izah etdiği gibi isti'fa namesinde de beyan ediyor.

İsti'fa namenin süreti

Atebei seniyyei hazreti padişahiye

Evkafı hümayun nazırı Abdürrahman Şeref Bey kulları vasıtasiyle tebelluğ eylediğim iradei seniyyei mülûkâneleri icabatını teemmül etmekde iken meclisi âyan reisi Ahmed Rıza Bey kulları [2] evvelki iradei hümayunlarının hem tesri'i infazı, hem teşmili ahkâmı tarzında beyanatı katiyyede bulundu. Tal'at Paşa kabinesinin isti'fasını müteakiben kabine teşkiline me'mur olan Tevfik Paşa kullarının bir hafta zarfında kabinesini teşkil edememesi üzerine emniyeti humayunları çakerlerine teveccüh etmiş ve hasım ordular, payi taht yakınlarında düşmen tarafından işgal edilmemiş olan bakiyyei memalik de istilâ tehlükesinde iken itimadı mülûkânelerine iğtiraren idarei umuri devleti der uhde eyleyen hey'etimiz bir tarafdan binnisbe muvafık şeraitle mütareke akd ederek tecavüzatı âdayı durdurmuş ve diğer tarafdan dahilde şimdiye kadar te'mini emnü asayişe müveffak olmuşdu. Nifak ve tefrika tohumlarını izale ederek ve fırka ihtilâfının tehaddüsüne meydan vermeyerek umum efradı milleti yalnız menfeati vataniyye dairesi etrafında toplamağa ve meşrutiyetin kâffei esasatına sadık kalmağa azm eylemiş olan kabinemiz hakkında emniyeti hümayunlarının şaibe dar olduğu Ahmed Rıza Beyin beyanatı vakıasından istidlâl edilmişdir. Zati hümayunları ile hey'eti hükûmet arasında hadis olmuş hiç bir ihtilâfı esasî mevcud değil iken kabine reisine teveccüh eden mes'uliyetin bir takım kuyud ve şurut ile tahdid ve takyidini, riaâeti ahkâmına kasem etmiş olduğumuz kanunu esasi ile kabili te'lif görmemekdeyiz. Kabinemizin esnayi teşekkülünde gerek tarafı hümayunlarından telakki etdiğimiz iradat, gerek efkârı umumiyyei memleketde hissi intikam

[1] «Cümhuriyet 29 teşrini sani 1946».

[2] Ahmed Rıza Bey, gazetelere tebliğ etdirdiği sırada «kulları» kelimesini hazf etdiği o vakt işidilmişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

uyandırmamak ve her kimin hakkında olursa olsun kanun ahkâmının tatbikinden inhiraf etmemek merkezinde idi. Yine bu şerait dairesinde vüs'ati yetdiği derecede devlet ve vatana hidmetde devam eylemek azminde sabit iken ber vechi maruz insilâbı emniyeti hümayunları zehabı üzerine rüfekayı çakeranemin ittifakı ârasiyle isti'famızı hâki payi hümayunlarına takdime karar verdik. İstirhamı acizanemizin lutfen kabul buyrulması temenniyatını vatanımızın refah ve selâmeti ve devlet ve milletimizin terakki ve tealisi ve zati humayunlarının tevafüri ömrü şevketleri tedarruatına terdifen arz eyleriz.»

Maliyye nazırı Cavid Bey tarafından tesvid ve hey'etce bir iki yeri tashih olunub şurayi devlet reisi Reşid Akif Paşa canibinden tebyiz edilen bu isti'fa name, hariciyye nazırı Nabi Bey vesatatiyle takdim kılınmış ve padişah kabul etmişdir.

Ali Fuad Bey «görüb işitdiklerim» de [1] isti'fadan bahs ederken diyor ki:

«.... Bizde padişahlar, sadrı âzam ve kumandan tebdili gibi hususatı daima en nazük ve buhranları zemanlarda icra ederler ve bu yüzden gerek devlete ve gerek kendilerine gelecek zararı düşünmezler. § İzzet Paşa kabinesinin mütareke akdi akabinde ve en buhranlı bir zemanda tebdili de o kabildendir. Çünki mütarekeyi akd eden İngiliz amiralı, kendisine karşı teahhüdatda bulunduğu adamın yerinde başkalarını ve ba husus hariciyye nezaretinde Reşid Paşa gibi zaif bir adamı görünce mütarekenin şeraiti tatbikiyyesini ağırlaşdırdıkca ağırlaşdırmışdır.»

Doğru olan bir söze söz katmak, doğru olmaz. Yalnız şu kadar söylemek lâzımdır ki padişahın, İzzet paşa gibi izzeti nefsini gözeten, seriulinfial ve şedidütteessür olan bir sadrı âzamı — şunun bunun ilkaatiyle — isti'faye mecbur etmesi ne kadar münasib değil idise, İzzet Paşanın da — infiale kapılarak — başladığı fevkalâde mühim bir işi yarıda bırakub çekilmesi de o nisbetde gayri munasib idi.

İzzet Paşa, aklı başında bir zat olduğıçün — müşkilâtı azimeye düşmüş olsa da

«مرغ زیرك بدام افتد تحمل بایدش»

Hikmetini nazarı itinaye alub içinde bulunulan ahvali mühlikeyi hayırlı bir neticeye iktiran etdirinceye kadar sabr ve tehammül etmek elzem idi.

Pek bâsit bir hakikatdir ki siyaset ve kiyaset ehli, her işde müteenniyane, mütehammilâne ve hakimane hareket etmeğe, infial ve iğbirare ve hiddet ve şiddete mağlub olmamağa mecburdur.

Bu mecburiyeti takdir etmeyenler, iş başına geçmezlerse yüklendikleri ümuru mühimmeyi zarar ve hatardan ve kendi başlarını da derde sokmakdan sıyanet etmiş olurlar.

[1] S. 165 — 166.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Lutfi Simavî Bey de diyor ki: [1]

«.... Mes'eleyi bi tarafane tedkik edelim: Hükm darın, kabinede ta'dilât hahkında sureti hususiyyede tavsiyede bulunması ma'zur görülebilir. Ancak âyan reisi, padişah ile hükûmet arasında tebliğ ve tebelluğ vazifesini ifa edecek salâhiyyeti haiz değildi. Ahkâmı meşrutiyete temamile vakıf olmaması melhuz olan zatı şahane, kendisine böyle bir me'muriyet tevdi' etmek isteyince Ahmed Rıza Bey, bu vazifeden der hal afvini ve bu tebligatın maiyyeti hümayundaki zevatdan biri marifetile ifa etdirilmesi müvafık olacağını arz etmesi ıktiza ederdi. Bunu yapmadıkdan başka padişahın sözlerine haiz olmadığı bir kuvvet ve şiddeti vererek [tebligatının vesaya dairesini hiç bir vakt geçmediğini hünkâr, bana def'atla te'min etdi] Zaten sür'ati infiali ile tanınmış olan İzzet Paşanın bir izzeti nefs mes'elesi çıkarmasına sebeb verdi. Bu mes'elede en büyük hata, şübhesiz Ahmed Rıza Beye aiddir. Fekat İzzet Paşanın bir iki gün daha sabr edüb iadei afiyetini müteakıb hükm darla doğrudan doğruya teatii efkâr ederek sui tefehhümleri izaleye çalışmayub da fuzuli bir vazife der uhde eden âyan reisinin tebligatı üzerine isti'fa etmesi de müvafıkı maslahat ve aklü hikmet değildi.»

Ahmed Rıza Bey hâtıratında [2] diyor ki:

«Sultan Vahidüddin, Mustafa Sabri Efendinin ve hempasının yedi teshirine geçmiş, ittihad ve terakki aleyhinde kafası doldurulmuşdu. Vahidüddin, Cavid Beyle Hayri Efendinin hey'etden çekilmelerini istiyor idi. Bu işi Abdürrahman Şeref Beye havale etmiş, fekat nasılsa beceremediğinden beni celb etdi. Haste imiş. Haremi hümayunda görüşdük.

«Mütareke imzalandı. Ecnebiler yanımıza gelecekler. Vükelâ ile temasda bulunacaklar, sulh olacak. Harb zemanında hey'eti vükelâde bulunan iki zatın bu aralık meclisi vükelâde bulunmalarını düveli itilâfiyeye karşı münasib görmiyorum. İzzet Paşa sizin dostunuzdur. Hususî ve gayrı resmî bir suretde kendisine bu ciheti anlatınız. Cavid Beyin, ba husus cihad fetvası veren Hayri Efeedinin yerlerine diğer münasiblerini tâyin etsin. Şayed bu iki zat isli'falarını verüb çekilmeyecek olurlarsa İzzet Paşa kabinesi isti'fa etsin. Söz veriyorum, ben yine İzzet Paşayı kabine teşkiline me'mur ederim» dedi. Gitdim. Keyfiyyeti İzzet Paşaya anlatdım, hiddetlendi. «Bu teklif, sadrı âzamın hukukuna tecavüzdür. Bunu istemeğe padişahın hak ve salâhiyeti yokdur» dedi. Ben cevaben «böyle sureti hususiyye ve nazükânede değil, resmen kabineyi tebdile bile padişahın hakkı vardır. Vükelânın intihabı her ne kadar sadrı âzama verilmiş ise de tasdik ve kabuli padişaha aiddir.» dedim. Kandıramadım, avdet etdim. İzzet Paşa, rüfekasını toplamış müzakereden sonra isti'faye karar vermiş. Ancak yazdıkları isti'fa nameye padişahın bu teklifi, kanunı esasî ahkâmına muhalif olduğunu ima eder bir cümle ilâve etmiş. Mabeyne tekrar çağrıldım. İsti'fa nameyi gösterdi. O cümle hakkında nazarı dikkatimi celb etdi. «Benim âyanım var, kanunı esasîyi tefsir etmek âyanın hakkı ve vazifesidir. Hey'eti sureti mahsusada toplarsınız, müzakere edersiniz. Eğer mezkûr teklifim kanunı esasîye muhalif ise bildirirsiniz» dedi. Âyanı fevkalâde ictimaa dâvet etdim. Ve celsei hafiyyede işi olduğı gibi anlatdım. Abdürrahman Şeref Bey yanıma geldi ve gizlice bana «biz bu işe sizi fida edeceğiz. Başka çare yok. Sui tefehhüm var diyeceğiz Siz yanlış anlamış ve bize yanlış anlatmış olacaksınız» dedi. Bu gibi te'villeri

[1] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim» S. 182

[2] «Cümhuriyet 16 şubat 1950»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

asla kabul etmiyeceğimi bildirdim. Hattâ şübhe ediyorsanız padişah, buraya meclise gelerek ifadesini bizzat tekrar buyurur.» dedim. Hey'et, müzakereden sonra padişahın teklifinde kanunı esasîye mugayir bir şey bulunmadığına karar verdi. Ve iş bu suretle bitdi.»

Halil Menteş Bey diyor ki: [1]

«Meclisi meb'usan, beni yeniden reis intihab etmişdi. O sırada huzura kabul edilmişdim. Padişah Vahidüddin şunları söylemişdi: «Bu Tal'at Paşa, ne büyük bir vatan perver, ne fida kâr insandır. Kendi halefinin müveffekiyyeti içün canla başla çalışdı.»[2] Halef, selef, gavga ve entrikalarile dolu olan ecdadının tarihi düşünülünce Vahidüddinin bu sözlerinde samimiyyet olduğuna hükm edilebilir. Fekat hakikatde böylemidir? Çok geçmeden Vahidüddin, hakikî çehresini göstermeğe başladı. Entrikalar bir birini takib etdi. Hayri, Cavid, Fethi ve Reuf Beylerin kabineden çıkarılması içün İzzet Paşayı sıkışdırmağa başladı İzzet Paşa, meşhur isti'fa namesini takdim edüb çekildi »

Ferid Paşanın murahhaslığa tâyinine müvafekat etmemesinden ve diğer zevatı sür'atle tâyin ve izam eylemesinden dolayı İzzet Paşaya, padişahın pek ziyade muğber olduğunu Lutfi Simavî Beyin nakl etdiği hâdise de te'yid ediyor [3]:

«13 teşrini sani — sadrı sabık İzzet Paşa, odama geldi. Zatı şahaneye arzı malûmat eylemeğe hazırlanırken maiyyeti hususiyyeden birisi gelerek paşaya delâlet etmekliğimin ferman buyrulduğunu tebliğ etdi. Müşarün ileyhin nezdimde bulunduğunun hünkâra ihbar edildiğini anladım. Bizi görünce zatı şahanenin aldığı tavru hareket, nazarı dikkatimi celb etdi. Emri üzerine ben de karşısında oturdum. Padişah, yorgun, ağır ve muztarib bir sesle İspanyol hastalığından çok zahmet çekdiğini öyle bir halde tasvir etdi ki kalben müteessir oldum. On dakikadan ziyade devam etmeyen bu mülâkatda İzzet Paşaya bir söz söyletmedi. Hünkârın kıyamı üzerine kalkdık. Sadrı sabıkla aşağı gitmek üzere merdivene geldiğimde arkamdan koşan bir bekci, şevket meabın beni çağırdığını ihbar etdiğinden İzzet Paşaya veda' ederek nezdi hümayune avdet etdim. Padişahı temamile değişmiş buldum. Simasında kat'iyyen hastalık eseri olmadığı gibi sesi de sağlam idi. Üç çeyrek kadar yanında kaldım. İzzet Paşanın gayrı her şeyden bahs etdi. Müşarün ileyhin nezdimde bulunduğunu lüzumsuz bir gayretle hünkâra arz eden maiyyeti hususiyyedeki adam, sabık kelimesini unutduğundan hünkâr, sadrı lâhık Tevfik Paşa zannile delâlet etmekliğim emrini göndermiş ve yanına girerken İzzet Paşa olduğunu görünce şakkı şefe etdirmemek içün beni de oturtarak cidden fevkalâde ifa etdiği hasta rolünü oynamış olduğunu bilâhare öğrendim.»

§

[1] «Cümhuriyet 26 teşrini sani 1946»

[2] Padişahın bu sözü, Tal'at Paşanın tercemei halinde de yazılmışdı. «Halefinin müveffekiyyeti içün çalışdı» demekden maksadı, İzzet Paşanın, kendine halef olması içün çalışdığını anlatmakdır. Bu çalışışın «لحكمة تقتضى» olduğu, çalışanın ve yoldaşlarının firarından sonra anlaşıldı, diyenler oldu.

[3] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim» kısım 2 S. 188.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İzzet Paşa — tercemei halinde ve hatıratında söylediği vech ile — damad Ferid Paşa kabinesinde 1919 [21 şaban 1337] de meclisi vükelâye me'mur oldu.

Paşanın bu kabinede bu me'muriyeti kabul edişi hoş görülmediği gibi kendi de hatasını itiraf etmişdir. Hatta Lutfi Simavî Bey diyor ki:[1]

«Sadrı esbak İzzet Paşanın ziyaretine gitdim. İrad eylediğim süale ita eylediği cevabı aynen nakl ediyorum:

«Her kes gibi tabii benim de hayatımda bir takım kara noktalar vardır. İşte meclisi vükelâ me'muriyetini kabul edişim de tarihçei hayatımda bu kara noktaların en büyüğüdür, Ferid paşa, telefonla bu me'muriyeti teklif etdiği vakt nutkum tutuldu. Red edemedim, günah kârım »

Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendinin «Ahmed İzzet Paşa, Ahmed Rıza Bey» serlevhası altında sabah gazetesinin 2 şubat 1334 tarihli nüshasında imzası altındaki tahkir âmiz bendi ve meclisi vükelâye me'mur oldukdan sonra adliyye nazırı Vasfi Efendinin ittihadcılar mes'elesinde kendisinin hattı hareketini bir gazeteciye karşı şiddetle tenkidi üzerine bu iki adamla nasıl teşriki mesai edebildiğini sormaklığım üzerine «evet hakkınız var. afv olunmaz bir hata irtikâb etdim» dedi. Müşarün ileyhi pek müteessir gördüğümden ziyade ısrar etmedim.

Bilâhare yine Ferid Paşa kabinesinde meclisi vükelâye me'mur oluşu [1919 — 22 şevval 1337] — Lütfi Simavî Beyin tabirile «her kesin hayretini mücib oldu.»

Tevfik Paşanın sadaretinde 1920 [8 safer 1339] de dahiliyye nezaretine tayin kılındı.

Anadoludaki harekâtı milliyye rüesasiyle temas edile bileceği anlaşılması üzerine keyfiyet meclisi vükelâda müzakere ve İzzet Paşa ile diğer beş zat intihab olundu. 1920 [20 rebiulevvel 1339] da hareket etdiler. Evvelâ bilecikde, sonra Ankarada harekâtı milliyyeyi idare eden zevat ile müzakerelerde bulundular.

Ata Türkün nutkunda deniliyor ki:

«Tevfik Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Salih Paşa, zemanın büyük adamları gibi tanınmışlardı. Millet bunları akil, müdebbir, dur endiş biliyordu. Bu sebeble damad Ferid Paşa çekilüb de yerlerine ileri gelenleri bu zevatdan ibaret bir kabine mevkii iktidare gelince her kesde dürlü dürlü ümidler uyandı.

Tevfik Paşa kabinesi ilk anında Ankara ile temas ve münasebet arayınca efkârı umumiyede hüsni niyyetine hükm olunmamak içün sebeb tasavvur olunamadı. Her kes, Tevfik Paşa kabinesinin mevkii iktidare gelmesini fali hayr ad etdi. Bu kabinenin, Memleket ve milletin âzamî menafiini te'min çare ve vasıtaları bulmadan hükûmete gelmiş olmalarını kabul etmek ve etdirmek cidden müşkil idi. Ba husus kendileri de İstanbul mehafilinde ve matbuatda kullandıkları tarzı lisanla umumun telakkisini te'yid edecek vaz'iyyet almış bulunuyorlardı.

[1] «Gördüklerim K. 2 S. 244»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Biz, hakikati vaz'iyyetin umumun zan ve telâkkisi gibi olmadığına temamen kani' bulunuyorduk. Fekat İstanbulun, çarei halâs için vuku' bulan itilâf ve mülâkat tekliflerini efkârı umumiyyeyi tatbika medar olacak şeraiti ihzar eylemeden red etmeği müvafık bulmadık. Onun için bilhassa İzzet ve Salih Paşaların dahil bulunacağı bir hey'etle Bilecikde mülâkatı tensib etdik. Bu zevatla görüşdükden sonra âmmenin bütün zan ve telâkkisinin esassız olduğunun anlaşılacağına şübhem yok idi.

Bir de her ne olursa olsun efkârı umumiyyece işaret etdiğim evsafda tanınmış bu zevatın, İstanbulda hükûmet teşkil etmesinin maksadı millî için ne kadar muzır olduğu meydanda idi. Binaen aleyh mülâkatdan sonra kendilerinin avdetine müsaade etmemek lüzumu bence tabiî idi.

İşte bu mülâhazate binaen İzzet Paşa hey'etile Bilecikde mülâkat kararlaşdırıldı. Mülâkat 5 kânunı evvelde vuku' buldu. [1]

§... İzzet ve Salih Paşalar, daüssılaya mübtelâ olmuş gibi illâ payi tahta gitmek istiyorlardı. İstanbuldaki arkadaşlarının da çok merak etmekde oldukları anlaşılıyordu.» [2]

Hey'et 9 receb 1339 da İstanbula avdet etdi, Ankarada kendilerinden alınan sened mucibince İzzet Paşa, dahiliyye ve Salih Paşa bahriyye nezaretinden 1921 [14 şaban 1339] da isti'fa etdiler. İlânı resmîde bittabi bu cihetden bahs olunmayarak «Anadolu ile İstanbul arasında vahdet ve itilâf husulüne imkân olmamasından dolayı isti'falarının kabulüne iradei seniyye sadır oldu.» denilmişdir.

İzzet Paşanın, isti'faye dair «Akşam» gazetesi muharririne vaki' olan aşağıdaki beyanatı, bütün gazetelerle neşr olunmuşdur:

«Geldiğimden beri isti'fa etmişdim. Yalnız halefimin tâyini, kabine reisinin avdetine ta'lik olunmakda bulunduğundan ve halef tâyininden evvel selefin terki vazife etmesi münafii meşrutiyyet olduğu bildirildiğinden gazetelerle keyfiyyet neşr edilmemekde idi. Mesleke münasebeti olmayan dahiliyye nezaretini der uhde etmekdeki hikmet, Anadolu ile İstanbul arasında vahdet ve itilâf husulüne çalışmakdan ibaretdir. Bu vazifenin hüsni ifa edilmemesile bu hikmet zail olmuş bulunduğundan bence cidden müşkil olan bu me'muriyetden çekilmeğe mecburiyet hasıl olmuşdur. [Muharririn, isti'fanızda bundan başka sebeb yokmudur, süaline cevaben demişdir ki:] gerek buraya, gerek oraya aid bazı esbab bulunması müsteb'ad değildir. Fekat serd etdiğim sebeb, başka sebeb aramak ihtiyacından efkârı umumiyyeyi müstağni kılabilir. Bilmem muhitimizde nasıl telâkki edilir, fekat benim aldığım terbiyei fikriyyeye göre zımnen dahi olsa teahhüd etdiği vazifeyi ifa edemeyen me'murun çekilmesi muktezayi haysiyetdir. Ondan başka bir münhale bin talib olan ve hiç birinin tesririne kadir olunamayan bir nezaretin barı azimi, meslekden olmayan bir âdemce maksadsız çekilemez. Yukarıda söylediğim vech ile geldiğim dakikaden beri itiraf etdiğim ademi müveffekiyyetle dahiliyye nezaretinde benim için bir maksad ve hikmet kalmamışdır.»

«Peyam sabah» da deniliyor ki: [3]

«Dahiliyye nazırı ve Anadoluya giden heyeti mahsusa reisi İzzet Ppşa hazretleri, dün erkânı matbuatı nezdine davetle hey'etin maksad ve sebebi seyahati hakkında cid-

[1] S. 317 [2] S. 241
[3] 11 mart 1337.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

den pek kıymet dar beyanatda bulunmuşlardır. Müşarün ileyh ile vaki olan bu mühim mülâkatı ber vechi zir aynen derc ediyoruz:

— Paşa hazretleri, riyaseti devletlerinde Anaduluya giden hey'eti mahsusa vazifesini hüsni ifa edebildi mi?

— Vazifemiz müveffekiyyete iktiran etmedi. Biz bir an evvel İstanbula avdet etmek isteyorduk.

— Hey'etin Anadoluya sebebi seyyahati hakkında — bir mahzur yok ise — izahat lutf buyurulurmu?

— Sebebi seyyahatimiz, düveli itilâfiyenin İstanbula tahmil etdiği şeraiti sulhiyye ile Anadolunun ileriye sürdüğü şeraiti sulhiyyeyi te'lif etmek ve bu suretle devleti bir an evvel sulh ve müsalemete isal eylemekden ibaret idi.

— Bu vazifede müveffak olabildinizmi?

— Bir netice hasıl olmadı ve bu babdaki tavassutumuz da müveffekiyyete iktiran etmedi.

— Ankarada ikameti devletleri pek uzadı, bu hususda bazı izahat lutf edermisiniz?

— Bu hususda size istediğiniz tafsilâtı verebilirim. Vakia biz buradan bir vazife der uhde ederek Anadoluya gitdik. Bu vazifemizde yukarıda söylediğim gibi düveli ittilâfiye ile Ankaranın metalibi mütezadesini te'lif eylemek idi. Fekat bize buradan muayyen şerait verilmedi. Sevr muahedesinin olduğu gibi kabuli idi ve buna mümaşat edilirse tatbikatda bir çok müsaadatda bulunulaçağı va'd edilmiş idi, resmen vaz'iyet bundan ibaretdi. Vakıa bize bazı taraflardan bazı şeyler söylendi ve konuşuldu. Fekat bu hususat, gayri resmî bir mahiyeti haiz idi. Serd etdigimiz bu teklif oraca kabul edilmedi.

Diğer tarafdan da biz istanbuldan gayri müsaid bir zemanda hareket etmiş bulunduk. Biz Ankaraya gitdiğimiz zeman ora hükûmeti, İzmirin hadisei işgali münasebetiyle teşekkül etmiş olan çetelerin ilgasına bir az evvel karar vermiş idi. Bu karardan vaz'iyyetleri mütezelzil olan çeteler, çerkes Edhem, demirci efe çeteleri tedabiri mukabeleye tevessül etdiler, muhtelif propagandalara başladılar ve ufak tefek bazı müsaadat mukabilinde Ankaranın sulhi kabul etmeğe mütemayil bulunduğunu işaaya başladılar. Binaen aleyh o esnada garb cebhesinde vaz'iyyet böyle mühim ve kararsız bir safhada bulunuyordu. Biz de bu hususda Ankaray itminan bahş te'minat götürmiyorduk. Diğer tarafdan da hâtırınızdadır ki, bizim İstanbuldan Ankaraya müteveccihen hareketimiz verangel ordusunun İstanbula zemanı muvasalatına tesadüf ediyor idi, bolşevikler de bizim Ankaraya gitmemizden, kuşkulanmışlardır. Bizi Ankaradakiler alikoydular ve kendi rızamız ile kaldık diye ilân etdiler.

— Anadolu ahvali hakkındaki ihtisasatınızı söylermisiniz?

— Anadolu ahvali dahiliyesi binnisbe daha iyidir. Çeteleri lağv etmek suretile bir intizam dahiline rücu' etmişlerdir:

— Ankara meclisinin kanunı esasiyi ta'dil etdiği malumunuzdır? mekamı hilâfet ve saltanatın bu tadile göre vaz'iyyeti ne olacak sorabilirmiyiz?

— Mekamı saltanat muhteremdir, mübecceldir, yeni neşr olunan kanunı esasî 16 martdan sonra Ankaraca ittihaz olunan mukarrerat ve icraatın bir zübdesidir ve sulhun in'ikadına kadar devam edecek şeylerdir. Sulhun avdetinden sonra eski kanunı esasinin avdeti ihtimalini galib olarak ad edebilirsiniz. Efkârı umumiyyenin nazarında mekamı saltanat muhterem ve mübecceldir. Anadolu zimam darlarının fikr ve hissi böyledir.

— Yukarıda beyan buyurduğunuz mahzurlardan dolayı İstanbula gelemediğinizi buyuruyordunuz, hey'etinizin İstanbula avdet etdiğine göre o evvelki mahzurlar zail olmuşmudur?

TARIHVEMEDENIYET.ORG

— Evveli emrde çeteler gitdi, ortadan kaldırıldı. Saniyen Avrupa ile temas başladı ve akdi sulh hususunda Anadoluya bir çok müsaadatda bulunuldu.

— Ankara hükûmeti, konferansın teklifatı malûmesini kabul ederek sulha razı olacakmı ?

— On beş günden beri mütemadiyen seyahat etdiğimiz cihetle konferansın tekliflerine vakıf değilim Maa mafih şu fikrdeyim ki Avrupa Türkiyenin istiklâl ve mevcudiyetini te'min eder ise Anadolu sulha razı olacakdır.

— Müsaadeniz ile son bir süal daha soracağız. İstanbul ile Anadolu arasındaki ihtilâfı malûm ortadan nasıl kaldırılabilir ?

— İstanbul — Anadolu ihtilâfını sulh hal edebilir.

Erkânı matbuat, İzzet Paşa hazretlerine bu kıymet dar izahatdan dolayı arzı teşekkür ederek nezdinden müfarekat etmişlerdir.

Tahran büyük elçisi Âli Bey diyor ki: [1]

«.... İzzet Paşa, memleketin değerli bir kumandanı olmak itibarile mücadelei milliyye zemanında yeri, silâh arkadaşlarından Fevzi ve Nuruddin Paşaların yapdıkları gibi Anadoluda olduğunu, İstanbulda göreceği hidmet her ne olursa olsun nihayet tâli kalacağını, Yunanlıların İstanbulu üssülhareke ittihaz etmelerine gelince, buna Fransızların kat'iyyen razı olmayacaklarını, nitekim olmadıklarını idrak etmeli idi. Bunu anlamaması hayatı siyasiyyesine hâtime çekmişdir.»

«Değerli bir kumandan» olmakla değerli bir diplomat da olması icab edermi? «Üssülhareke» mes'elesini «idrak» etmemesi, kumandanlıkdaki iktidarı derecesinde diplomatlıkda büyük bir kudret ve âtiyi görebilecek mertebede basiret sahibi olmamasından ileri geldiği söylense nefselemre tevafuk edermi?

Sözü ve özü doğru olan paşa merhum hayatda olsaydı bu maddeyi kendinden sorar ve şübhesiz munsıfane bir cevab alırdık.

İbrahim Alâüddin, Paşanın bir hey'etle Ankaraya azimet ve avdetinden bahs ederken diyor ki: [2]

«.... O zemane kadar temiz kalmış bir asker ve bir devlet adamı sıfatile tanılan mareşal Ahmed İzzet, eğer Anadoludaki millî kahremanlıkları gördükden ve bunları yapan Ata Türk ile görüşdükden sonra Ankarada kalarak milleti kurtarmağa oğraşanlarla birlik olsaydı, ya hud İstanbula dönüşde dahiliyyeden çekilmiş iken dört ay kadar sonra harieiyye nazırlığını kabul etmek suretile o çürümüş ve yıkılmağa hak kazanmış Osmanlı saltanatını kuvvetlendirmek ister gibi bir vaz'iyyete düşmeseydi siyasî hayatını iyi bir suretde bitirmiş olacakdı.»

Alâüddinin recası üzerine İzzet Paşanın yazub yukarıya derc olunan uzun mektubunda nefsini müdafea etdikden sonra «hakikati bilerek hakkımdaki hükmi vicdaninizi veriniz» demesine mukabil muhatabı, yukarıdaki «hükmi vicdani» sini vetmişdir.

[1] «Mondros ve Mudanya mütarekelerinin tarihi S. 184»

[2] «Meşhur adamlar S. 816»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ben o müdafea ve bu «hükmi vicdani» hakkında beyanı mütaleaya lüzûm görmeyerek şimdi sanih olan

«Her kes, aklınca verir hükmüni doğru, yanlış
Bir gün elbette hakikat eder arzı didar»

beytini inşad ile iktifa ederim

§

Hariciyye nazırı Safa Beyin — o mekamda bekası hasbelhal muvafık görülmediğinden — Nafia nezaretine naklile yerine Dahiliyye nezaretinden müsta'fi İzzet Paşa 1921 [5 şevval 1339] da tâyin kılındı.

Bu tâyin, Padişah tarafından tebyin edildiği sırada Sadrı âzam Tevfik Paşa, İzzet Paşa ümurı hariciyyede bulunmadığiçün böyle müşkil bir zemanda nezareti hüsni idare edemiyeceğini arz eyledikde padişahın «tâyin edelim de bakalım, beceremezse daha iyi ya, çürür» dediğini Tevfik Paşa — kabinesinde Adliyye nazırı olan — Arif Hikmet Paşaya, o da bana söylemişdir.

Padişah, İzzet Paşaya muğber olduğiçün onun çürümesini istemesine — farzı muhal olarak — bir şey denmese bile çürümesini arzu etdiği bir âdemi — asırlardan beri devam eden sui idarenin neticei feciası olarak çürüyüb yıkılmakda olan taili'siz — devletin hariciyye nezaretine getirmesine karşı söylenecek söz pek çok ve pek acıdır.

Yalnız şu kadar söylemelidir ki tevdi' olunan vazifeyi o nazır beceremezse yalnız kendi çürümez, beceememesi yüzünden devleti de çürütür. Bu maddeyi padişahın düşünmemesine teaccüb ve teessüf olunur. Düşünememiş, ya hud kin ve gareza galebe edememiş de çürütmek içün o mühim nezarete nasb etmiş ise İzzet Paşadan ziyade devlete ihanet etmiş olur.

Paşa, çürütülmek içün o mekama getirildiğini duyub, ya hud his edüb de kabul etmeseydi, hem çürütülmek arzusunu çürütmüş, hem Ankarayı — haklı, haksız — gücendirmemiş olurdu ve hidmetden mahrum ve dıyki maişetle magmum bırakılmazdı.

Tevfik Paşa, garaz ve ıvazdan, hile ve hud'adan müberra, halisulfüad ve her suretle şayanı itimad bir zatı safvet simat olduğundan sözüne inanmak tabiidir. Arif Hikmet Paşa da özü, sözü doğru bir merdi necib olduğundan naklinin doğruluğunda şübhe etmek mümkin değildir. Padişahın «beceremezse daha iyi ya, çürür» sözünü başkaları nakl etseydi — padişahlığa yakışır ve hikmeti hükûmete uyar bir söz olmadığıçün — inanılamazdı ve padişaha iftira âd olunurdu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Areb şairinin

«زمان رأينا فيه كل العجائب»

dediği gibi yaşadığımız zemanlarda niçe acâib ve garâib gördüğümüzden «çürür» maddei acibesini de o cümleden sayarak sözü uzatmamak müvafıkdır.

Sulh hakkındaki noktai nazarı müttefik devletlere izah etmek üzere hariciyye vekili Yusüf Kemal Beyin riyasetinde bir hey'et, Ankaradan gelüb İstanbul tarikiyle Avrupaya azimet eylediği gibi hariciyye nazırı İzzet Paşanın riyasetinde mütareke komisyonu reisi Edhem, kalemi mahsus müdiri Haydar, kâtib Kadri Beylerden terekküb eden bir hey'et de 1922 [5 receb 1340] da Parise müteveccihen hareket etdi.

Hareketden bir gün evvel nezaret vekâletinin sadrı âzam Tevfik Paşa tarafından ifasına iradei seniyye sadır oldu.

Hey'et, vazifesini bitirdikden sonra 5 şaban 1340 da İstanbula aydet etdi.

Tevfik Paşanın tercemei halinde yazıldığı vech ile Ankarada Büyük Millet Meclisinde saltanat ve hilâfet hakkında ittihaz edilen mukarrerat üzerine hey'eti vükelâ, padişahın huzurunda toplanarak bazı müzakeratda bulundu. Ertesi gün [1920 — 13 rebiulevvel 1341 — 4 teşrini sani 1338 cum'a ertesi] vükelâ babı âlide ictima' ve isti'fa etdiler.

İzzet Paşa, inkilâbdan sonra tekaüd edildi. Maişeti, tekaüd meaşına münhasır oldu. Hayli zeman sonra elektrik şirketi idare meclisi âzalığına tâyin olunarak bir mıkdar hakkı huzur aldı.

Bir müddetden beri şeker illetile fakrüddemden muztarib olduğu halde 31 mart 1937 [18 muharrem 1356] da Modadaki ikamet gâhında vefat etdi, Karaca Ahmed kabristanına defn olundu.

Vefatından üç gün evvel ziyaretine gitmişdim. Kanepede oturuyordu. Mısırda bir zat tarafından yazılan Arebce tercemei halinin tercemesini, tobcu kaim mekamlığından mütekaid, mekteb muallimlerinden ve erbabı kalemden Mehmed Emin Beye okutduruyordu.

Benim ve esbak sadaret müsteşarı Ali Füad Beyin, biddef'at vaki' olan musırrane ihtarımız üzerine hâtıratını yazmışdı. [1] Yukarıda nakl etdiğim uzun mekale, o hâtıratdandır.

*
* *

[1] Hâtıratı bir gazetede neşre başlandığı halde itmamı kabil olamadı. Bir cildi Almancaya terceme edilerek basıldı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed İzzet Paşayı, mekamı sadarete geldikden sonra tanıdım. Bir kaç sene sonra aramızda meveddeti samimiyye hasıl oldu. İkamet gâhına giderdim, saatlerce suhbet ederdik. Ba'zan evime gelmek lutfunda bulunurdu. Hakkı nacizanemde emsalimin fevkında hürmet gösterir, sözlerimi dikkatle dinlerdi. [1]

Kendini tanıyanların müsellemi olduğu üzere fevkalâde nazük, müeddeb, mütevazı', safiyülbal, gıllu gışdan âzade, müstekim, afif ve zahiri batınına uygun bir merdi necib idi.

«Suretinden ru nümadır saf tab'ın sireti
Sormağa hacet komaz ma fizzamirinden zücac»

beyti halini müarrif idi.

---

[1] Aşağıdeki fıkra, sadadın haricinde ad edilse de paşa merhumun hüsni ahlâkına misal olduğıçün yazmakda mahzur görmedim.

Bir gün, Ali Füad Beyle ziyaretine gitdik. Mütekaid erkân ve ümerayı askeriyyeden ve saireden hayli zat da geldi. Feraizi ilâhiyyeyi edade riya varid olmadığından — vakti geçmekde olan — ikindi nemazını eda etmek istedim. Abdesti tecdide ihtiyac olduğundan dışarı çıkdım. Paşanın uşağı İsmail Ağa, abdest alınan mahalli — kirletilmemek içün — kilidlemiş ve bir şey almak üzere sokağa çıkmış. Bu sebeble abdest almağa imkân bulamadım, nemaz vakti geçdi. Bir sıkıntı da beni iz'ac etdi.

Huzzardan bazıları, halkda salâbet ve mübalâtı diniyye kalmadığından ve ıslahı hale çalışılmadığından uzun uzadı şikâyet etmeleri ve devri esbak kadı askerlerinden biri de malûmat füruşluğa kalkışub — tek tük Fransızca kelime karışdırarak — dine dair sözler söylemesi âsabıma dokundu.

Paşa «zatı âliniz, bir şey buyurmuyorsunuz» demesile «ne buyurayım? En gencimiz yetmişe yetmiş iken edayı ferızaya davranan yok. Bu halde başkalarının dindeki mübalâtsızlığından şikayete hak olmadığını düşünmekden ne söyleyeceğimi bilmiyorum» dedim. Şikâyet faslı bitdi. Paşa, deryayı teemmüle daldı. Gözleri doldu.

Kabili hitab, hakka kani' ve mutekid bir zat olduğıçün fürsat düşdükce vazifei diniyyeyi ifa etmesini halisane tavsiye ederdim. Hayr hahlığıma teşekkür ve kusurunu itiraf ile bazan ağlardı.

Bir gün — büyük dayımın hafidi — müşir Şakir Paşa zade Cevad Paşanın Göz tepedeki köşkünde toplanıldı. Cevad Paşa, beni görünce «Allah aşkına söyle, İzzet Paşaya ne yapdın? Ne vakt evine gitsek nemazda buluyoruz» dedi. «Ne yapdın diye beni istintak edeceğine sen de onun gibi olmağa çalış da «السعيد من اتعظ بغيره» diyelim» dedim ve müessir sözler söyledim. Hakkın hidayetile o da öbür zatı muhteremin yolunu tutdu. Cenabı hak, ikisine de rahmet eylesün.

Şu fıkrayı da nakl edeyim:

Müessislerinden olduğum ve yıllarca meclisi idare reisliğinde ve müdirliğinde bulunduğum Türk ve islâm müzesi [Evkafı islâmiye müzesi] müdiri iken Diyarı bakırlı Emîri Efendi — rehberliğile — o esnada hariciyye nezaretinde bulunan İzzet Paşa ve vükelâdan bir kaçı ve Şehr emini geldiler. Kendine «Millet kütüb hanesi nazırı» unvanını veren rehber — diğer bazı kütüb hanelerin kitabları gibi — müzedeki kitabları da Millet kütüb hanesine nakl eylemek, hattâ müzenin idaresini de o kütüb haneye

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Pek ziyade rekikulkalb, zabtı teessüre gayrı muktedir olduğundan — eslâfından mütercim Rüşdi Paşa gibi — her şeye ağlardı. Fekat ağlayış, ötekinde şeytanetden, berikinde rikkat ve safvetden mütevellitdi.

Kudreti kalemiyyesi vardı. Ehli kalem geçinenlerin çokundan daha güzel nesr yazardı. Sahibi seyfü kalem unvanına lâyık idi.

Fenni askerideki meharetini, o fende mahir olanlar tasdik ve takdir ediyorlar. Bazı âsarda da liyakati askeriyyesinden bahs olunuyor. Meselâ Ebuzziya Tevfik Bey 1316/1317 senei kameriyyesine mahsus takviminde diyor ki:

«Müktesebatı fününı askeriyyelerile Tisalya muharebatının umumuna iştirak eden miri liva Rıza [1] ve Mahmud [2] Paşalar ile kaim mekam İzzet Bey, Almanyaya gönderilerek Prusya ordusunda Prusya erkânı harbiyye zabiti sıfatile istihdam olunmuş ve üçü de fıtratlarında merkuz olan havassı askeriyyeyi «milleti müselleha» unvanını ihraz eden Alman kavminin riçali harbiyyesine tasdik etdirmekle haiz oldukları Osmanlılık şerefini ilâ eylemişdir.»

Lutfi Simavî Bey, paşanın erkânı harbiyyei umumiyye riyasetine ilâveten Yemen kuvayı askeriyyesi kumandanlığına tâyininden bahs ederken

«.... Harekâtı askeriyyeden ziyade tedabiri saibesile İmam Yahya ile — menafi'i devlete müvafık suretde — bir çarei tesviye bularak müslimler arasında sefki dimaye nihayet verdirmişdir. Hidematı mebruresine mükâfaten uhdesine âyan âzalığı tevcih olundu.»

diyor ki [3] yalnız askerlikde değil, ümurı mülkiyyede de mahir olduğunu göstermekdedir.

---

rabt etmek emeline düşdüğünden «efendimiz hazretleri, bu kısma da bakınız, öteki kısmı da temaşa buyurunuz» diye bağırarak bir bu tarafa, bir o tarafa seğirdiyor, getirdiği zatları da kendine uyduruyordu.

Hali malûm olan Rehber Efendiden ziyade vükelâyı fihamın hareketine hayret etdim. Yanımda duran yavere hitaben — biraz hafif sesle — «kuzum Muzaffer Bey, bu zatların işleri yokmu ki burada beyhude idaai vakt ediyorlar. Mekamlarında bulunsalar, vazifeleri ile iştigal etseler daha iyi olmazmı?» dedim. Paşa, sözümü işitdi. Hep birlikde gitdiler.

Bir zeman sonra mülâkat esnasında paşa, bu hâdiseyi tehatturla «Muzaffere söylediğiniz sözde yerden göğe kadar hakkınız vardı. Bir takım mühim işlerimi bırakub bir emel sahibinin ardında dolaşmak münasebetsiz idi. Sözünüzü işidince savuşdum.» demişdi.

Bu fıkra da onun doğru sözü kabul eden, hak şinas, munsıf bir insan olduğunu te'yid eder.

[1] Sadrı esbak Ali Rıza Paşa [2] Mahmud Muhtar Paşa

[3] «Gördüklerim kısım 1 S. 136»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Âli Bey diyor ki: [1]

«Askerlikde nüfuzı nazari olan İzzet Paşa, umumî malûmat sahibi, müteaddid lisanlara vakıf, kalbleri kazanmak hassasını haiz, fevkalâde rakikulkalb, aynı zemanda şahsan cesur ve civan merd bir zat idi. Genc yaşından beri bulunduğu hidmetlerde kendini göstermiş, sevdirmiş, orduda da itimad kazanmış olduğundan memleketde nüfuzi vardı. Fekat nefsine fazla itimadı, fartı hassasiyyeti başlıca kusurlarından idi.»

«Nefsine fazla itimad», hod binlikden, hod pesendlikden ve kibrden ileri geldiğiçün kusur ad olunmak tabii ise de «fartı hassasiyyet», kusur olmamak icab eder.

«Görüb işitdiklerim» de [2] beyan olunduğu üzere «yaveri ekrem» unvanı bir zate munhasır ve İzzet Paşa, o unvanı haiz olduğu halde Ferid Paşa, — karışık bir tarzda — harbiyye nazırı Süleyman Şefik Paşaya da o unvanı tevcih etdirmeğe oğraşdığı sırada mabeyn baş kâtibi Ali Füad Beye «.... bu Arnavud eşkıyası (!) gece gündüz mefasidle meşgul olduğu halde yaveri ekrem» unvanını haiz oluyor da bu adam bu kadar gayret gösterdiği ve kendisi bir vali oğlu olduğu halde neden olmasun» demişdir.

İzzet Paşa, — Ferid Paşanın münasebetsiz tefevvühü gibi — «Arnavud eşkıyası değil» Naslic âyanı Timur Beyin hafidi, asîl ve necib bir merdi nezih olduğu gibi «gece ve gündüz mefasidle meşgul» olmağa da fıtretinin müsaid olmadığını, aslu faslını bilenler ve kendini yakından tanıyanlar tasdik ederler.

Damad, bir senede istinad etmeyen isnadile buğzu garazını izhar eylemişdir.

Damad Arif Hikmet Paşa merhum da, İzzet Paşa ile üç arkadaşından şikâyet etmişdi ki bu sırada onu da nakl etmek münasibdir.

Tevfik Paşanın son sadaretinde Faik Nüzhet Bey maliyye nezaretine tayin olunması üzerine bu hususda kendilerine malûmat i'ta ve reyleri istifsar edilmediğinden adliyye nazırı Arif Hikmet Paşa, şurayi devlet reisi Mustafa Arif, evkaf nazırı Hüseyn Kâzım ve maliyye nazırı Abdullah Beyler isti'fa etdiler.

1339 senesi kurban bayramının birinci günü kardeşim Ahmed Tevfik Bey merhumla Tevfik Paşanın Ayas Paşadaki ikamet gâhına gitdik. Paşa, istirahat etmekde olduğundan bir kaç zairle bir odada oturduk. Faik Nüzhet Bey geldi. Huzzar, tebrik etdiler. Biraz sonra müsta'fi vükelâ geldi. Yeni maliyye nazırını görünce sıkılub sadrı âzamın odasına yürüdüler. Nazır da onların ardından gitdi. Arif Hikmet Paşa, mahremane ifadeleri olduğundan yalnız kalmalarını söylemesile Faik Nezhet Bey, çıkmağa mecbur olmuş.

[1] «Mondros S. 138»
[2] S. 258

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Arif Hikmet Paşa, bir kaç gün sonra bize macerayı nakl etdi ve «Faik Nüzhet Beyi ileri süren hariciyye nazırı İzzet Paşa ile dahiliyye, bahriyye ve harbiyye nazırları Ali Rıza, Salih ve Ziya Paşalar bir grub teşkil ederek hod behod temşiyeti ümur etmekde ve mesalihi cariyeden bize asla malumat vermemekde olduklarından ve mes'uliyetde müşterek iken işlere muttali' olmamak kabili kabul bulunmadığından isti'fa, esasen musammem idi. Yeni maliyye nazırı vesilei münasebe oldu.» dedi.

Meclisi meb'usanda fırka teşkil eder gibi bu dört askerin meclisi vükelâde grub teşkil ve kendi kendilerine idarei ümur etmeleri «maznun» değil de hakikate makrun ise bu halin «kabili kabul» olmadığı aşikârdır. Kabine reisinin bu hususda müateb olması lâzım gelir.

Mehmed Salahuddin Bey diyor ki: [1]

«İzzet Pasa, erkân ve ricali askeriyye miyanında mevki' mümtaz sahibi mütefennin ve muktedir bir zatdır. Müşarün ileyhden bu devlet ve millet bir çok hidematı hasene ve nafia ümid ve intizar ederdi. Devlet ve memlekete nafi' hidmetlerle nami devletlerini sahaifi tevarihiyyeye şanlı bir suretde kayda müveffak ola bilmesi me'mul ve muntazar olan müşarün ileyh, nasıl olub da bu eşkıyayı şerire çetesi [ittihadcılar] rüesasiyle bilittihad bir zeman hükûmeti ittihadiyenin harbiyye nazırlığında ve bu harb esnasında da Rus hududu kumandanlığında bulunmuş ve Anadolu vilâyatında ittihad ve terakki cemiyeti tarafından icra edilen fezayih ve cinayata nazarı müsamaha ile bakmışdır. Maalesef bu şerirlerin her dürlu emr ve iradelerine inkıyad ve efkâr ve âmallerine hidmet etmişdir. Bu canilerle bilittihad hareket etmek ve hele şu son muharebede bunların arzusu vech ile ifayi hidmet eylemek adeta ittihadın cinayeti azimesine iştirak demek idi. Bunlara ser furu ve inkıyad etmelerine hiç bir ma'na veremediğimiz gibi sadareti kabullerine ve bunlarla birlikde bulunmalarına dahi bir dürlu akl erdiremiyoruz. Biz müşarün ileyhi hiç bir vakt bunlarla iştirak etmez ve memleketi bu şerirlerden tahlise müveffak olur ümidinde idik. İttihad mütegallibesinden mürekkeb bir kabine riyasetinde bulunmaları hakikaten şayanı teaccüb ve teessüf ahvaldendir.»

Paşa — hali hayatında intişar eden — bu kitabı elbette görmüşdür. Hiç bir fırkaya mensub olmadığını söyleyen o zatı muhterem, — yukarıya derc edilen — tercemei halinde ve hatıratında ithamatı vakıaya cevab olabilecek sözler söylemiş olmakla beraber belki kendi kendine

«قالوا عجين الكلس ليس بطاهر

قلنا نسد به شقوق المبرز»

demişdir.

Bir kac def'a söylendiği üzere «...ولا تركنوا» nehyi mehibini bilmeyenler, yahud bilüb de tehâşi etmeyenler — hulusı kalb ve niyyeti

[1] «Bildiklerim S. 133»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hayriyye ile çalışmak isteseler de — ta'nü teşni'den ve manevi mes'uliyetden kurtulamazlar.

§

İzzet Paşa merhum hakkındaki mülahazatını, harb akademisi kumandanlığından mütekaid or general [birinci ferik] erbabı seyfü kalemden muhterem Ali Füad Paşadan sordum. Şu sözleri söyledi:

«İzzet Paşa, askerî, felsefî, edebî yüksek kültür sahibi idi. Almanca, fransızca, arebî ve farisî bilirdi. Türkcesi de çok güzeldi. Hüsni ahlakla mütehalli, afif idi. Tevazu' içinde derin bir gururu vardı. Askerlik fenninde mahirdi. Bilhassa sevkulceyşci idi.

Mahalli tevellüdi olan «Naslic» ehalisi Arnavud değildir, Türkdür. [1] Naslic, Kozana ve Kesriye halkı, Fatihin Anadoludan getirdiği Türk mühacirlerinin ahfadıdır. Oralari, Bulgar, Sırb, Yunan ve Arnavud unsurlarının birleşdiği bir mıntaka olduğunduan orada bir Türk kütlesinin bulundurulmasını Fatih, siyasetce ve sevkulceyşce elzem görmüşdür.

Eşrafdan bir zatın oğlu olması, kendinde Aristokratik bir zihniyet vücude getirmişdir. Bu zihniyet, istiklâl mücadelesi esnasında Anadoluda kalmasında menfi bir te'sir vapmışdır.

Birinci cihan harbinde Diyari bekirde ordu kumandanı iken arzı ubudiyet eden şeyhler, Millet Meclisinde âza bulunduklarından onlarla müsavi olmağı nefsine yediremediğinden teklif olunan mebusluğu kabul etmemişdir. Bu aristokratik zihniyetin neticelerindendir.

İnönü muharebesinde «biz, bunu yapamazdık» diyerek yapanları takdir ederdi. Bu, sözü, samimî bir itirazdır. Anadoluda kalsaydı belki kumandan o olurdu.

Atatürke yazdığı mektublarda «büyük ruhlar, itimada mütemayildirler» diyerek İngilizlere itimadla anlaşmak tavsiyesinde bulunmuşdu.

Ismet Bey [Paşa] kendini pek takdir ederdi. Hatta «ziyaretine gidilüb de bir şey konuşulmasa da onun alnını temaşa etmek bile zevkdir» demişdir.

Tisalya harbinde erkânı harb binbaşısı İzzet Bey, genc Osmanlı erkânı harbiyyesinin mümessili idi. İlk ordu harekât emirlerini o yazdı.

Balkan harbi esnasında ordu Çatalcada iken Tal'at Bey [Paşa] Edirneye girmek içün baş kumandan vekili Nazım Paşaya, Mahmud

[1] Alman muhabirlerinden Karl Klinghardt «Balkan ve cihan harblerinin mes'uliyetine müteallik tenkidat» adlı eserinde [S. 10] İzzet Paşa hakkında «Makedonyadaki Arnavud ailelerinin en tanınmışlarından birine mensubdur.» diyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şevket Paşaya müracaat etmiş, Edirneye girmeğe karar verirlerse ittihad ve terakkinin, kendilerine kul, köle olacağını söylemiş, kabul etmemişler. İzzet Paşaya gitmiş, [İzzet Paşa, Nazım Paşanın erkânı harbiyye reisi idi] İzzet Paşa, Türk ve Bulgar ordularının mevcudunu, silâh mikdarını göstermiş ve mukayise etmiş, taarruz edilirse müveffakiyyet ihtimalinin yüzde otuz, kırkdan farkı olmadığını, bu kadar bir ihtimale dayanarak orduyu, vatanı tehlükeye koyamıyacağını söylemiş.

Tal'at Bey «İzzet Paşa, Ceneral Ponapart gibi kendi ruhundan da yüzde kırk ilâve etse müveffakiyyet ihtimali yüzde seksene fırlardı» demesiyle muhatabı [Ali Füad Paşa] «şükr ediniz ki İzzet Paşa, Ponapart gibi haris değildir. Eğer haris olsaydı siz mevcud olmazdınız» demiş. Tal'at Bey «kâşki haris olsaydı!» cevabını vermişdir. [1]

İzzet Paşa, haris değildi. Bilâks ağlamak ve isti'fa etmek hastalığı vardı. Fükara olarak öldü.»

§

Ricali askeriyyenin füdalasından ve sözü, özü şayanı itimad zevatı muhteremeden Halil Sedes Paşanın — recayi vaki' üzerine — yazdığı mütalea namenin — resmî tercemei hale tealluk eden mukaddimesini, tekerrüre mahal kalmamak üzere tay ederek — sair muhteveyatını aynen derc eyledim:

«Ahmed İzzet Paşa meşrutiyetin ilânı üzerine ferik olarak İstanbula geldi. Erkânı harbiyyei umumiyye riyasetine getirildi.

İzzet Paşa, der uhde etdiği bu mühim yazifede o zemanın icabatından olarak pek çok müşkillerle karşılaşmışdır. Evveli emrde erkânı harbiyye dairesinin ümur ve muamelâtını ihtiyaca göre ta'dil ve ıslah gerekmekde idi. Hal buki yarım asra yakın bir zemandan beri meşagili yalnız kalem işlerine inhısar etmiş ve bu yolda kökleşmiş olan ma'nasız ve semeresiz usul ve teamülleri kaldırmak ve bu arada üzerlerinde üniformadan başka askerlikle alâkası olmıyanların yerine ehillerini intihab ve tayin etmek hiç de kolay bir şey değildi. Ordunun başı ve

[1] Ali Füad Paşa, bu fıkrayı «Parisden Tih sahrasına» isimli eserine yazdığını söylediğinden 1336 da Akşam matbaasında basılan nüshaya [S. 19] bakdım. Orada şöyle diyor:

«.... Fekat o vakt siz mevcud olmazdınız. Fransız ihtilâli kebirindeki konvanslyon âzası gibi çokdan idam edilmiş bulunurdunuz. Şükr ediniz ki İzzet Paşa, Napolyon gibi bir haris değildir.» dedim....

Evet, İzzet Paşa, müstesna umkı nazarı ve vasi' ihatai fikriyesi ile beraber ayni zemanda harisi cah olsa idi aglebi ihtimal Türklerin Venizolosu olurdu ve Türkler, bu cihan harbinden ya mes'udane bir netice ile çıkar ve yahud ki asgarî bir zarar ile çıkmış bulunurdu.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

beyni demek olan erkânı harb hey'etinin meflûc ve düzensiz bir halde oluşu, ordunun da ta'lim ve terbiyesini mühmel ve bunu en mübrem ihtiyaclarından mahrum bırakmış idi.

O zemanlarda bu noksanları temamlamak ve ihtiyacları gidermek, ehillere yer vermek pek büyük gayretlere ve himmetlere ve hatta kuvvetli azm ve yüksek cesarete mütevakkıfdı.

Çünki daha inkılabın başlangıcında memleketin muhtelif yerlerinde alub yürüyen parti mücadeleleri ve ihtilâflardan mütevellid huzursuzluk ve buna zamimeten 31 vak'ası, Arnavudluk ve Yemen isyanları, Trablusı garb ve Balkan muharebeleri gibi hükûmetin mevcudiyetini sarsacak hailelerin tevalisi, ıslahat, tensikat ve teşkilât yolundaki teşebbüsleri pek te'sirli, bir şekilde baltalamakdan hâli kalmadılar. [1]

31 Vak'asından sonra harbiyye nezareti vazifesini üzerine alan Mahmud Şevket Paşa ile İzzet Paşa aresında bu teşkilât tasarıları yüzünden münakaşa ve fikr ihtilâfları da eksik olmadı.

Maa mafih bu arada İzzet Paşa, henüz bir eser ve emare olmamakla beraber, bilhassa Balkan hükûmetlerile zuhurı melhuz muharebelere karşı hazırlıklı bulunmuş olmak düşüncesile plânlar hazırlamağı ihmal etmedi ve bu plânların sayısı, muharebenin hangi hükûmetle olacağına göre beşe varmakda idi.

1910 senesi nihayetlerinde müşarün ileyh, ikinci ve üçüncü ordular kumandanları Abdullah ve Hadi Paşalarla orduları erkânı harbiyye reislerini nezdine dâvet ederak bu muharebe plânlarının tatbiki suretlerini tarif ve izah etdiği gibi müteakıben birinci ordu kumandanı Zeki Paşa ile ben de ictimalara iştirâk etdim. İzzet Paşa numero sırasile bunları gösterdikden sonra, sıra 5 numerolusuna geldi. Bu plân dört Balkan hükûmetinin devleti aliyye aleyhine müttefikan harbe girişdikleri şıkkına göre tanzim edilmişdi. Osmanlı ordusunun o tarihlerdeki perişan hali gözümün önünde tecessüm etmiş olacak ki ihtiyarım elimden giderek: «Aman Paşam! Cenabı Hak bizleri bu plânın tatbikından muhafaza buyurur da inşaallah bunun kasadan çıkmasına mahal ve lüzum kalmaz!» sözlerini sarfdan kendimi alamadım. Bu sözleri, pek de hoşa gitmemekle beraber, muhık görmüş olacak ki, müşarün ileyh de bir şey demedi.

[1] Az çok müstakil kalmak ve çalışmaları daha semerelileşdirmek maksadiyle İzzet Paşa, erkânı harbiyyei umumiyye dairesini harbiyye nezareti esas binasından Mercanda Âli Paşa konağına nakl etdirmişdi. Bir gün bina bir yangında kül olub gitdi. Dairenin evrakı pek güçlükle ve fekat perişan bir halde kurtarıla bildi, Yangının kaza veya kasd neticesi mi olduğu anlaşılamamışdır. [H. S.]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Vakıa planlar, hakikaten derin bilgi mahsulü idiler. Ne çareki bunların semere vermesi, talim ve terbiyesi yerinde, ihtiyacları az çok te'min edilmiş noksansız bir ordunun mevcudiyetine bağlı idi. Hal buki o tarihdeki Osmanlı ordusu bu evsafı haiz olmakdan çok uzak idi. Netekim, balkan muharebelerinde, maalesef bu hakikat pek acıklı bir suretde tecelli etdi.

Bu yüzden İzzet Paşa, «eski hayratı» da bozdu mütalea ve düşüncelerile bir hayli müaheze ve tenkide oğradı.

Ancak zeman, az sonra İzzet Paşanın bilhassa ordunun teşkilâtını ihtiyaca göre tecdid yolunda vaktile sarf etdiği mesaiyi mükâfatlandırmakda gecikmedi. Osmanlı ordusunun dört uzun sene süren birinci cihan savaşında kazandığı kahramanca müveffakiyetlerde İzzet Paşanın kabul etdirmiş olduğu teşkîlâtın büyük te'sirleri ve yardımı görülmüşdür.

O tarihlerde iki mekam arasında vazife ve salahiyet derece ve münasebetleri tesbit edilmemiş bulunması yüzünden Mahmud Şevket Paşa ile arada mevcud fikr ihtilâfları ve müdaheleler tevali etdiğinden İzzet Paşanın bir müddet İstanbuldan ve vazifesi başından ayrılması cihetine gidildi ve müşarün ileyh, yeniden patlak veren isyanı basdırmak üzere ve oraların ahvalini bilir vesilesiyle emrine 40 taburluk bir kuvvet verilerek Yemene vali ve kumandan tayin olundu. İzzet Paşa, refakatinde erkânı harb binbaşı Ismet Bey — eski Cumhur Başkanı muhterem İn önü — olduğu halde 15 şubat 1911 de vapura binerek İstanbuldan ayrılmışdır.

İzzet Paşa bir sene kadar süren memuriyeti esnasında isyanı basdırmiş ve imam Yahya ve şeyh Mehmed İdrisi ile bir itilâf akdine müveffak olmuşdur ki, bu suretle devletin vücudünde iltiyam bulmaz bir yare ve başında bir derd sayılan, asırlardan beri niçe vatan evlâdının beyhude yere kan ve canlarına mal olan bu Yemen kıt'ası belâsından devlet ve milleti kurtararak vazifesini hem askerî ve hem de siyasî bir suretde yerine getirmiş ve hükûmet ve milletin takdirini kazanmışdır.

1912 senesi nihayetlerinde İstanbula avdet eden İzzet Paşa, Balkan savaşları sonlara yaklaşmış ve orduyu da, her tarafda bozgunluk vererek Batıda Yanya ve İşkodra kal'alarına ve Doğuda Çatalca hattına sığınmış bir durumda buluyor.

İzzet Paşanın savaşın başında İstanbulda ve vazifesi başında bulunamamış olması, Doğu ordusunun evvelâ Ergene hattı boyunca müdafeada kalması ihtiyat kuvvetlerini aldıkdan sonra tearruza geçmesi yolunda vaktile tesavvur ve teklif etdiği 5 numerolu hareket plânının

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tatbiki cihetine gidilmemesine sebeb olmuşdur ki, ne kadar teessüfler edilse yine azdır. Vakıa o zemanlar erkânı harbiyesinde bulunduğum Garb ordusu çaresiz fida edilmişdir fekat Şark ordusundan az çok başarılar beklene bilirdi.

İzzet Paşa, umumî karar kâha geldiği ve baş kumandanlığı fi'len ifaye başladığı gün, Bulgar ordusu üç gün süren umumî bir tearruza girişmişlerdi. Bu tearruz, düşmen büyük zararlara oğratılarak tard edildi, Keyfiyet fali hayr sayılarak bunun te'sirile olsa gerekdir ki, müşarün ileyh baş kumandanlık vekâletine tâyin olundu.

Az sonra bilhassa kaim mekam Enver Beyin ibramı ve «İttihadü Terakki» erkânının da desteklemesi üzerine, Şar köy taraflarına asker çikararak Bulgar ordusunun gerisine ve yanlarına düşmek plânının tatbikine kalkışılıyor. Plân ve hareket, yolile ve ahenkli bir tarzda idare edilemediğinden başarı elde edilememişdir.

O sıralarda Londurada cereyan eden sulh müzakeratından aks eden malûmat, hudud olarak Midya — Enos hattı üzerinde tevakkuf edildiği meailnde idi. Bu mühim mes'eleyi müzakere içün 22 ocak 1913 tarihinde serayda toplanan umumî meclis, sözü geçen hattın hudud olarak kabuli cihetine gidiyor. Ertesi günü babı âli baskını vuku'a buluyor.

İzzet Paşa, böyle bir hadise çıkarılacağından haber dar edildiği gibi kendisine sadaret ve harbiyye nezareti teklif edilmişdir. Fekat zemanın buna kat'iyyen elverişli olmadığını ileri sürerek red elmekle beraber tehlükeli olabileceğini de izah ederek, teklifde bulunan İttihad ve Terakki erkânına teşebbüsden sarfı nazar etmelerini tavsiye eylemişdir.

Tavsiyesine rağmen, hadisenin vukuundan az sonra mekamında bulunduğu sıralarda baş kumandanlığa tayin edilmiş olduğuna dair padişahın iradesi tebliğ olunur. Hadisenin cereyanı şeklinden şaşıran ve pek de müteessir olan İzzet Paşa, bu vazifeyi der uhde etmek istemediğinden ordu, 6 gün kumandansız kaldı. Fekat ibram ve tazyik üzerine nihayet, sadrı âzamlığa ve harbiyye nezaretine getirilmiş olan Mahmud Şevket Paşaya, ordunun baş kumandanlığını kabul etdiğini tahriren bildirmişdir.

14 Haziran 1913 de malûm olduğu üzere sadrı âzam ve harbiyye nazırı Mahmud Şevket Paşa şehid edilince, İzzet Paşa harbiyye nazırı oldu. Fekat baş kumandanlığı da muhafaza etmek istediğinden harbiyye nezareti vekâleten Çürük sulu Mahmud Paşa uhdesine verildi.

Bu esnada Londrada cereyan eden sulh müzakerelerinde hudud olarak Midya — Enos hattının takrir ve kabul edildiği haberi alındı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Vükelâ hey'etinde uzun süren müzakerelerden sonra ordunun bu hatta kadar ilerlemesine rıza gösterildi. Ordu karar gâhı henüz Çerkes köyde bulunduğu bir sırada Tal'at Beyle Çürük sulu Mahmud Paşa İzzet Paşaya mülâki olarak ordunun, Edirneyi istirdad etmek üzere eski hudud hattına kadar ilerlemesi gerekdiğini tebliğ etdiler.

İzzet Paşa, ordunun başarı elde edebilecek kuvvetde olduğuna kani' ve emin olduğu halde, siyasî ihtilâflardan çekinerek pek de buna tarf dar olamamışdır.

Bu arada Enver Beyin karar kâhındaki arkadaşlarından birine telefonla: «baş kumandana orduyu Edirneye doğru ilerletmiyecek ise, isti'fa etmesini söyleyiniz» yolunda vaki' olan muhaveresine vakıf olunca İzzet Paşa, İstanbula geldi ve vükelâ hey'etinde sadrı âzam ve hariciyye nazırı Sa'id Halim Paşanın siyasî hiç bir mahzur olmadığı hakkındaki beyanat ve te'minatı üzerine müşarün ileyh, orduyu ileriye sevka karar vermişdir.

Fekat bu tereddüd devresinde Enver ve Cemal Beyler Edirneyi istirdad babında gerek yazı ve gerek sözle hararetli bir propagandadan hali kalmadıklarından ve hele Enver Beyin süvari birliklerile her kesden evvel mezkûr şehre girmesi, istirdadın şan ve şerefi müşarün ileyhimanın uhdesinde tekarrür etmiş oldu.

Balkan muharebeleri sona erüb az çok sükûn avdet edince, ordunun yeniden tensik ve ıslahı dâvası canlandı ki pek yerinde bir taleb idi. Bunun için de evveli emrde kumanda hey'etlerinin genc leşdirilmesi gerekdiği ileri sürülüyordu. İzzet Paşa ise, bir çok silâh arkadaşlarının tekaüde sevk edilmesile vebal altına gireceği düşüncesile cezrî saydığı bu tensikate taraf dar olamıyor, rıza gösteremiyordu.

Bir müddet evvel garb ordusu mıntıkasından İstanbula avdet etmiş ve evlerimiz yakın olmak dolayısile vazife haricinde de ara sıra İzzet Paşayı evinde ziyaret eder olmuşdum. Yine böyle bir akşam ziyaretinde müşarün ileyh, Bu tensikat tasavvurlarından üzüntü duyduğundan ve şu sıralarda böyle karışık bir işi kuvveden fi'le çıkarmak da, müşkil olacağından bahs etdi. Hazır olanlardan her biri lehde ve aleyhde bir şeyler söyledi. Ben de, savaşlar esnasında şahid olduğum pek acıklı sahnelerin henüz te'siratı altında bulunduğumdan, bu tasfiye ve tensikatın eşeddi lüzumu ve işin bir komisyone havalesile mevcud müşkilâtın iktiham olunabileceği fikrü mütaleasında bulundum. Tasvib eder görünmedi.

Fekat, bir kaç gün sonra doğrudan doğruya aldığım bir tezkirede ferik Hadi Paşanın riyasetinde teşekkül edecek tensikat komisyonuna devamım emr edildi. Gevezeliğimin cezasıdır diyerek ferik sabit, ferik

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Füad ve nezaret zat işleri müdiri miri liva Hamid Paşalarla erkânı harbiyye mir alayı Mahmud Beliğ, kaymakamlarından Enver Beylerin de dahil bulundukları komisyonda, paşaların başka yerlerdeki meşguliyetleri ve Enver Beyin — Enver Paşa — o aralık hastalığı ve ya hud bililtizam devam etmek istememeleri yüzünden, işin en ağır yükünü taşıyacak ve bir buçuk ay müstemirren çalışarak matlub cedveller tanzim ve İzzet Paşaya takdim olundu. Mu'tedil ve ma'kul bir ölçüde yapılmış olmalarına rağmen İzzet Paşa vicdanî azabdan kurtulamıyarak bunları tervic ve tatbik yoluna gidemedi.

Hal buki ordunun genc ve ateşin zabitleri inkilâbın uyandırdığı hevesle ve terakki yolunu açmak gayretile kendilerine nazaran kudemadan sayılanların bir an evvel ordu ile olan alâkalarının kesilmesine şiddetle istekli idiler. İzzet Paşa, bunları tatbikden ise isti'fayı tercih etdi.

Ordunun emr ve kumandası, başda Enver Paşa olmak üzere genc zabitlerin eline geçdi ve cedveller, yeniden tedkik ve daha cezrî bir şekilde tatbik olundu. Binaen aleyh orduda İzzet Paşanın emsal ve akranından hiç bir kimse kalmadığı gibi müşarün ileyhin fi'len işgal ve hidmet edebileceği bir mekamda bulunamadı. Vakıa bir sene sonra baş gösteren birinci Cihan Harbinde bir aralık ikinci ordu kumandanlığına tâyin edilmiş ise de bu da uzun bir müddet sürmemişdir.

Mütarekeden sonra 25 günlük sadrı âzamlığı vardır. Daha sonraları uzunca fasılalar ve kısa müddetlerle dahiliyye ve hariciyye nazırı olmuşdur. Fekat o sıralarda İstanbul bilindiği gibi kara günler yaşamakda Babı âlinin nüfuzu şehrin surları içinde bile serbest carî olamamakda idi. Binaen aleyh ikdamına rağmen İzzet Paşanın bu esnalardaki faaliyyeti sönük geçmişdir.

İzzet Paşaya atf olunan başlıca siyasî kusur, Ankarada vermiş olduğu sözü tutamamış olmasıdır. [1] Müşarün ileyh bu yüzden bir hayli tenkid ve müahazeye oğramişdır. Fekat bu babda verilecek hükümde acele edilmemenin nesafete düşer fikri kasıranesindeyim.

Çünki, o zamanlarda yani meşrutiyyetin i'lânı tarihine kadar ordunun kuvvetli erkânı, pek genc yaşında başlayan ve dokuz sene süren kışla hayatında yoklamada her akşam üç def'a «padişahım çok yaşa!» temennisini avazla ref' etmek usul ve teamülüne tâbi' tutulmuşlardı. Bundan başka zatı akdesi hazreti hilâfet penahiye karşı gösterececkleri sadakat âsarının derecesine göre dünya ve âhretde naili

[1] İzzet Paşa, İstanbula dönünce uhdesindeki dahiliyye nezaretinden isti'fa edeceğine söz vermiş ve sözünü tutmuş ve atiyen me'muriyet kabul etmeyeceğine dair söz vermemiş olduğunu söyliyor.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mükâfat olacakları ve binaen aleyh oğuru şahanede daima fidayi cane hazır olmaları nasihat ve telkinatile yetişdirilmişlerdi.

Mütemadî yapılan bu telkinatın te'sirleri altında yetişen İzzet Paşa da «ülülemre itaat» prensipini kendine düstur ittihaz eden pek ciddî askerlerden idi. Ancak Ankaranın daha doğrusu orta Anadolunun dinamik düşünce ve fealiyet uyandıran ıkliminin te'sirile verilen sözü, İstanbulun sehhar ve bizanten temayüli tevlid eden muhit ve hevası içinde ve hele hilâfet mekamını işgal eden ve baş kumandan tanınan padişahın, bizzat ve emirden ziyade recayı andıran teklifini red ederek İzzet Paşanın sözünü tutabilmesine imkân tesavvur olunamamak münsıfane bir düşünce olur. Böyle verilen bir sözde sebat edebilmek için genc ve pek azm kâr ve hele asrî bir terbiye görmüş olmak lâzımdı.

İzzet Paşa, azm sahibi değildi denemez. Fekat yukarda sözü geçen talim ve terbiye altında, hüküm dara karşı derin hürmet beslemek askerî ve hattâ dinî bir vazife hükmünde olunca ve bu akide eski askerlerin ruhuna kadar nüfuz etmiş bulununca, teklif olunan hariciyye nezaretini, memlekete kidmet etmek ümidinin de inzımamile red edemiyerek kabul etmiş olması esbabı anlaşılır ve bilhassa ruhî haletin azm üzerinde derecei te'siri tecribe etmiş olanlarca ma'zur görülür.

Şahsan şahid olduğum ve aşağıda nakl etdiğim vak'a, İzzet Paşanın hüküm darlık mekamına hurmet ve ruhan merbutiyeti derecesine bir misâl olarak gösterilebilir.

Meşrutiyetin i'lanından sonra ilk bayram muayedesi Yıldızda merasim köşkünde yapıldı. Menfası demek olan Suriyeden o sıralarda avdet etmiş olan İzzet Paşanın da merasime iştirâk etdiği görüldü. Uzun senelerden beri seraya intisab sayesinde yüksek rütbe sahibi olub teşrifat iktizası tekaddüm eden askerî erkândan bir ikisi, hüküm darın oturduğu tahta kadar ilerleyüb karşısına geldikden sonra bir selâm verüb döndüler gitdiler.

Izzet Paşaya gelince, uydurma bir jurnal yüzünden Sultan Abdülhamidin haksız olarak gadabına oğramış ve senelerce Yemen ve Suriyede adeta menfa hayatı geçirmiş olan müşarün ileyhin, hükümdara karşı az çok bir igbirar izhar ve kendisine tekaddüm edenlere imtisâl etmesi tahmin edilmişken, merasimin bütün inceliklerine riayet ederek saçağı huşu'la öpmesi, yüksek seciyesinin açık bir delili olmağla hazurunun bilâ istisna hayret ve takdirini celb etmişdidir.

Ahmed İzzet Paşa, askerî malûmatla mücehhez ve zamanında ordunun meziyetli ve değerli mümtaz erkânından olduğu gibi kalem ve insanî kemalât sahibi şeref ve haysiyete kiymet verir, dürüst, açık

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sözlü ve açık kalbli idi. Maa mafih kalben pek rekik olmağla fikrü mütaleasını kabul etdiremediği takdirde çabuk münfeil ve müteessir olur ve ağlamakdan kendini alamazdı.

Tisalya savaşında tanzim ve teklif etdiği hareket plânını ordu erkânı tervicde müşkilât gösterince kalem, kâğıdı atarak ve gayrı ihtiyari ağlayarak ictima' salonunu terk etdiği ve ancak bu halinden intibahe gelen kumandanların nihayet mezkûr plânları tatbika rıza gösterdikleri kendisinden menkuldür

Bu pek değerli ve yüksek devlet âdeminin fikri kasıranemce biricik hatası, zemanın değişmiş, ve artık gerek kendi ve gerek emsali içün, iş başında bulunacak devrin geçmiş olduğunu vaktinde takdir edememiş olmasıdır.

1937 senesinde irtihal eden müşarün ileyh, Modadaki ikamet gâhından, basit bir törenle kaldırılarak kendisini sevenlerin göz yaşlarile, Karaca Ahmed mezarlığındaki ebedî istirahat gâhına ve rahmeti rahmane tevdi' kılındı.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

DAMAD MEHMED FERİD PAŞA

Damad Mehmed Ferid Paşa, şurayi devlet âzasından Seyyid Hasan İzzet Efendinin [1] oğludur. 1853 [1270 H.] de [2] İstanbulda doğdı.

«Taymis» gazetesinde vefatından bahs edilirken mensub olduğu ailenin esas itibariyle «İsluven» ve Kara dağ köylerinden «Poşasi» karyesinden olduğu ve bu ailenin 17 inci asrı milâdîde bir dereceye kadar haizi ehemmiyet bulunduğu ve o sırada islâmiyeti kabul eylediği» beyan olunmakdadır. Kara dağ köylülerinden bir hıristiyan ailenin bilâhare müslim olması mümkin ise de

«Kara dağ köylüsü nasranidir
Müslim olsa yine olmaz seyyid»

müeddasınca aslen hıristiyan olan bir aile evlâd ve ahfadının «Seyyid» olmasına bittabı' imkân yokdur [3].

---

[1] Kapudanı Derya Mahmud Paşanın kethudası hacı Ahmed Ağanın oğludur. 1824 [1242 H.] de İstanbulda doğdı.

Mektebi İrfaniyede okudu. Hususî muallimlerden de tederrüs etdi. Fransızca öğrendi.

Maliyye mektubî kalemine girdi. Sonra alay kâtibi ve kol ağası oldu. Askerlikden isti'fa ve bahriyye nezaretine intisab etdi. Bahriyye meclisi baş kitabetine ve âzalığına, bahriyye muhasebeciliğine, maliyye tahsilât muhasebeciliğine, divanı muhakemat âzalığına, mahkemei ibtidaiyye âzalığına ve reisliğine, bahriyye müsteşarlığına ve iki def'a şurayi devlet âzalığına tâyin olundu. Ulâ sınıfı evveli rütbesini ihraz eyledi.

«Gülistan» ı türkceye terceme etdi.

Resmî tercemei haline şurayı devlet reisi Arifî Paşanın yazdığı mülâhazada «ümuru mülkiyye ve hisabiyyede malumatı ve ikdam ve devamı ve hüsni ahlâkı vardır» denilmişdir.

1882 [1 cümadelulâ 1299] da vefat etdi. Behariyede medfundur.

Kardeşi bahriyye mektubcusu Mehmed Ali Efendi — tercemei halini «son asır Türk şairleri» isimli eserde yazdığım — Tırabzon valisi hazine dar zade vezir Abdullah Paşanın kızı şair Fıtnet hanımın zevcidir.

[2] Aşağıda söyleyeceğim vech ile tercemei halini mükerreren kendinden istedim. Va'd etdiği halde yazmadı. «Arşiv» de aratdırdım, bulunmadı. İbrahim Alâuddin merhumun «Meşhur adamlar» adlı eserinde — me'haz göstermeyerek — yazdığı velâdet tarihini kayde mecbur oldum.

[3] «Seyyid» olsun, olmasun kazdırdıkları möhürlere «esseyyid» kelimesini ilâve edenler, yahud o kelimeyi hâk etmek itiyadında bulunan hâkkâklar varsa da Seyyid Hasan İzzet Efendinin bu güruhdan olduğunu iddia etmek içün vesika iraesi lâzım gelir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Gençliğinde hariciyye dairesine girdi. Paris, Berlin, Petersburg ve Londura sefaretleri ikinci kitabetlerinde bulundu. Müahharen Londra baş kâtibi iken Bombay baş şehbenderliğine tahvil edilmek istenildise de kabul etmedi.

Sultan Abdülmecidin kızlarından — zevci evvelce vefat eden — Mediha sultanın evlendirilmesine sultan Abdülhamid, lüzûm gördüğünden münasib bir damad aranması — o esnada mekamı sadaretde bulunan — Kıbrıslı Kâmil Paşya emr edilmiş ki kendi kalemile şu tezkirei hususiyyeyi yazub takdim etmişdir:

«Mediha Sultan hazretlerinin emri mesnuni izdivacı hususunda nazarı itinaye alınan mevadın birincisi şerefi sıhriyeti şahaneye mazhar olacak zatın, eba an ced ricali devleti aliyyeden olması, ikincisi hüsni ahlak eshabından bulunması, üçüncüsü asla kadın yüzü görmemiş ergen olması, dördüncüsü sinni otuzdan dun, kırkdan efzun olmaması kaziyyeleri idüğünden bu esaslar üzerine gözden geçirilen bendegândan bir çoğu indettedkik kem ayar zuhur ederek hisabdan çıkarılmışdır. Meselâ sadrı esbak Reşid Paşa hafidi Reşid Bey, asalet ve sin ve şebabet hususlarında matluba muvafık ise de ahlakca imtizacsız olduğundan intihabe şayeste görülemediği gibi Süreyya Paşa mahdumu Şekib Bey, kezalik evsafı sairesi muvafık olsa da ahlakca terbiyesi noksan bulunduğundan [1] bu dahi lâyık ad olunamamış ve bunlar misillu tehattur olunan daha bir çok bendegândan bazıları suret ve diğerleri siyretce şayanı intihab görülemeyerek tefekkür ve teemmülde devam olunmuş idi. Nihayetülemr şurayi devlet âzasından müteveffa İzzet Efendi mahdumu Ferid Bey kulları varidi hatırı kemteri olub muma ileyh Londura sefareti seniyyesi baş kitabetinden geçenlerde infisal etmiş olmasına mebni heman Der saadete celb olunarak müşahede olundukda hakkaki şeklen pek yakışıklu olmakla [2] beraber hüsni ahlâka malik

---

Ferid Paşanın — hele son zemanlarında — yüzüne dikkatle bakanlar belki

«Benzetilmez müslime hiç çehresi
Zan edersem dinde yokdur behresi»

demişlerdir. Fekat ahvali kabiyeye ancak cenabı hak vakıf olduğundan kılu kali nas, daima hakikatle istinas edemez.

[1] Kâmil Paşa «ahlakca terbiyesi noksan» tabiri gibi Şekib Bey hakkındaki hükmünde de tariki savabe gitmemişdir. Şekib Bey, terbiyesi noksan değil, tam, namuslu, necib bir zat idi. Amerikada sefir iken — başda reis Rozvelt olduğu halde — ricali siyasiyenin tevecciih ve riayetini kazanmışdı.

[2] Latife:

«Fartı tahsinden akub sadrın dehanından sular
Sadrını ıslatdı, şaşdı hale damad bey bile»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve sinni matluba muvafık bulunmasile muma ileyh kulları sairlerinden ziyade intihabe lâyık görülmüş olduğundan emrü fermanı isabet beyanı hazreti şehriyariye tevafuk eylediği takdirde muma ileyh kullarının haiz olduğu rütbei saniye sınıfı mütemayizinin bir derece terfii ve şurayi devlet âzalığına tayiniyle badelakd rütbesi bir derece daha terfi' buyurulur ise de ol babda ve katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyül emr efendimizindir.

Selh rebiulahır 1303 24 kânuni sani 1301 Abdi memlûkleri Kâmil» [1]

---

mealine ma sadak olan sadrı âzamın bu tezkiyesini işiden gelin sultan ile serayındaki cariyeler, uşaklar, ayvazlar, bilhassa harem ağaları ve mabeyni hümayun ve Babı âli halkı

«Hüsni tab'ı kâmile hayran olur ehli hayâl
Çeşmi âlem görmemişdir böyle bir sahib cemal»

beytile sadrı hüsn şinasie elbette terane sazı şitayiş olmuşlardır!

§

Kâmil Paşanın — «İntihab name» namile yad edilmeğe lâyik olan — tezkiresinde damad olabilmek içün lleri sürdiği şartlardan «yakışıklu» dan başka diğerlerinin de tedkiki icab eder.

Yakışık, zaten şekle aid olduğu içün «şeklen pek yakışıklu» ibaresindeki «şeklen» kelimesi. yakışıksızdır ve edebiyyat lisanile «haşvi kabih» dir.

Damad olacak zatın — kendi tâbirile — «eba an ced» ricali devleti aliyyeden olmasına lüzum gösterdiği halde Ferid Bey «eben an ceddin» ricali devletden değildi. Yalnız babası ricaldendi. Velev ki kendi ve âba ve ecdadı ricalden olsun, haseb ve neseb, ricali devlete münhasır değildir. Ba husus ricalden ekserinin vadii hasebü nesebde racil olduğu malûmdur.

«Asla kadın yüzü görmemiş ergen» den maksad, izdivac, ya hud bir zeni hezar âşina ile imtizac etmemiş demek ise nefselemre müvafık bir söz değildir. Zira «sinni otuzdan dun, kırkdan efzun» olmayan bir erkek, demi bülûğundan itibaren kadının yalnız yüzünü değil, özünü de görmüş olacağı tabiîdir. Bu maslahatda şüsuze tesadüf olunsa da ehemmiyyeti yokdur.

«Sinni otuzdan dun, kırkdan efzun» olmamak maddesi de cayi dikkatdir. Bu şart, hıfzussıhha noktai uazarından ortaya konmuş ise fenni tıb, sinni izdivacı otuzla kırk arasında tahdid etmemişdir. İzdivacda sin ile beraber bünyenin de te'siri inkâr olunamaz. Pek genc, ya hud bünyesi zaif olanların ve ihtiyarların izdivacdan sıhhatce mütezarrır oldukları ma'lûmdur.

Paşanın sinni sıhriyeti tahdid etmesi, damadın, deli kanlılık çağını geçirüb aklını başına toplamış ve izdivacın ma'nayi hakikisini anlamış olması mülâhazasına müstenid ise bu da pek musib bir mülâhaza sayılamaz. Çünki yirmi yaşında uslu gencler bulunduğu gibi altmış yaşında yaramaz ihtiyarlar da eksik değildir.

[1] Yıldız evrakını tedkike Babı âlice me'mur edildiğim sırada — limaksadin içi tışına çevrilmiş olan — mütenevvi' ve mühim kâğıdlar arasında bu tezkireye tesadüfle Ferîd Paşanın ileride tercemei haline derc edilmek üzere yazmışdım ve aslını — emsali

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mediha Sultanın ilk zevci Sami Paşa zade Necib Paşanın büyük biraderi Subhi Paşanın oğlu erbabı meziyyet ve nezaketden Abdülvehhab Bey merhumdan bu hususda malûmat istemişdim. Yazdığı cevabı aynen nakl ediyorum:

«Hicri 1291 — 1292 senelerinde amcem Necib Paşa merhum, Paris sefareti üçüncü kitabetinde bulunuyordu. Yine o senelerde Londura sefareti kâtibliklerinde de Ferid Bey ve Abdülhak Hamid Bey bulunuyorlardı. Hafta sonları Londuradakiler Parise gelir, birlikde vakt geçirirlermiş. O zemanlar Necib Bey, Seniha Sultana nam zed idi. Sultan Abdülhamidin cülusunu müteakıben her ne sebebe mebni ise Seniha Sultanı Mahmud Paşaya ve Mediha Sultanı da Necib Paşaya nam zed etdirdi.

Seneler geçdikden sonra Necib Paşanın vefatı üzerine padişah, hemşiresine haber gönderüb dul kalmasını münasib görmediğinden kimi arzu ediyorsa onunla evlenmesine müsaade edeceğini bildirir. Sultan, Necib Paşayı çok sevdiğinden ve onun acısını tahfif edecek kadar zeman geçmediğinden bu iradei seniyyenin bir müddet te'hirini istirham eder. Padişah, bir müddet sonra iradesini tekrar etdiğinden Sultan, Parisde Necib Paşa ile birlikde alınmış bir fotoğrafide gördüğü ve ailesini, şahsını, hattâ ismini bilmediği ve zevci merhumun samimî bir arkadaşı olduğunu tahmin eylediği Ferid Beyi — fotoğrafı aynile padişaha göndermek suretiyle — zevcliğe intihab eylediğini anlatır».

Bu ifadeye göre, Ferid Paşayı, Kâmil Paşa değil, Mediha Sultan intihab etmişdir. Damad tedarükinde mer'i olan usule tevfiki hareket edilmiş olmak içün keyfiyet, sadrı âzama havale olunmuş, o da — Sultan tarafından intihab edildiğini belli etmeyerek — «tefekkür ve teemmül» esnasında guya Ferid Bey «varidi hâtır» olub damadlığa sevk eylemişdir.

Kâmil Paşanın, bunca eşhas ve bunca meşguliyet arasında — Londrada bulunan ve göz önünde olmayan — bir kâtibi tehatturla «heman Der seadete celb etmesi müsteb'ad görünür.

Bir âdemin — tarafı âhardan ihtar olunmaksızın — «varidi hâtır» ozabilmesi, onu tanımağa mütevakkıfdır. Hal buki Kâmil Paşanın, Ferid Beyi tanımadığı ve görmediği «müşahede olundukda hakka ki

gibi — mekamı sadaret vesatetile hazinei evraka vermişdim. Bu, «tarih dünyası» adlı meemuaya konulub ord. prof. İsmail Hakkı Uzun çarşılının kolleksiyonundan nakl olunduğu gösterilmişdir.

Resmî evrak, şahsî evraka katılamıyacağından Uzun çarşılı, bu tezkireyi fotoğrafla istinsah etdirüb kendi kolleksiyonuna ve aslını da aldığı yere koymuş olacağı tabiidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şeklen pek yakışıklu» diyerek — Diyarı bekirli Talibin, ağniyayı vehudden bazirkân Kamanto hakkında yazdığı kasidei garradeki

«Ham zülfüne, zifün ruhune pek mütenasib
Kad haddine, haddin kadine pek yakışıklu»

beytini tanzir edercesine — sena etmesile sabitdir

İlk def'a gördüğü ve ahvalini — evvel ve âhir — tahkik etmediği bir «yakışuklu» hakkında «hüsni ahlâka malik bulunmağla» demesi de, uydurma bir tezkiyedir.

«Yakşıklu» olmak, mutlaka «hüsni ahlâka malik bulunmağı mucib ise «yakışıklu» olmayanların, hüsni ahlâka «malik» bulunmamaları icab eder.

Kâmil Paşa, tezkiresinde Mediha Sultan içün bir zevc intihab olunmasına dair iradei seniyye sadır oldoğundan bahs etmeyerek — evvelce yazılan bir tezkirenin ma ba'di imiş gibi — «Mediha Sultanın emri mesnuni izdivacı içün nazarı itinaye alınan mevad...» diyerek — âvamın ta'birile — damdan düşercesine söze başlaması da Ferid Beyin doğrudan doğruya kendi tarafından intihab olunmadığının ve onu intihab etmesi ihtar, ya hud ihsas edildiğinin delillerinden ad olunabilir. [1]

Her ne suretle olursa olsun, onun damadlığı mukadder imiş ki Mediha Sultanla izdivacları icra ve — sadrı âzamın arzı mucibince — rütbesinin terfiile şurayı devlet âzalığına tâyin olundu.

1888 [24 rebiulevvel [1306] da rütbei vezaret tevcih kılındı.

Re'sen sudur eden iradei seniyyenin sureti

«Damadı hazreti şehriyari Ferid Bey Efendi hazretleri uhdesine rütbei samiyei vezaret tevcih ve ihsan buyrulmasına mebni muamelei

[1] Tarihe müteallik değerli yazılar yazan Nahid Sırrı Bey «Resimli tarih mecmuası»nda Mediha Sultanın, ilk kocası Necib Paşanın cenazesinin kalkdığı gün Ferid Paşayı kafes arkasından görüb beyenmiş. Sultan Abdülhamid, kendini tekrar evlendirmek isteyince Ferid Beye varmak arzusunu bildirmiş olduğunu söyliyor.

«Kaddi yare kimi ar ar didi, kimi elif
Her kesin maksudı bir emma rivayet muhtelif»

beytini irad etmek münasibdir.

«Tarih dünyası» adlı mecmuada Kâmil Paşanın tezkiresi bu rivayetin doğru olmadığını isbat etdiği beyan olunuyor.

O tezkire, yukarıda tahlil edildiğinden burada tekrare lüzum yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

lâzimenin ifası şeref sadır olan iradei seniyyei hazreti hilâfet penahi iktizayı âlisinden olmağla ol babda.

24 rebiulevvel 1306 31 teşrini sani 1304 Ser kâtibi hazreti Şehriyari Süreyya»

Zevzesinin Balta limanındaki serayında âramsâz olduğu esnada büyük bir me'muriyete tâyin olunmak emeline düşdüğünden ve nefsinde kudreti siyasiyye tasavvur eylediğinden Londra sefaretine nasbını zevcesi vesatatile istid'a etmesile Sultan Abdülhamid merhum «hemşire, orası mekteb değildir, pek mühim bir sefaretdir Ümuri siyasiyyede vukufı ve tecribesi olanlar tâyin olunur.» diyerek istid'ayı red eylemesile Damad Paşa, padişaha gücenerek bir daha muayede resminde bulunmadı.

Hayatı, münzeviyane denilecek bir tarzda geçmekde olduğu halde ilânı meşrutiyyetden sonra meclisi âyan âzalığına tâyin kılındı. İnziva, ihtilâte tehavvül etdi.

Devletin hakiki hükm ranı olan ittihad ve terakki cem'iyyeti rüesasına yaranmak ve o sayede büyük bir mekam yakalamak içün cem'iyyetin meddahı kesildi. Hattâ Lutfi Simavî Bey, ilk idi millîde [10 temmuz 1325] Yıldız Serayında vükelâye, âyan ve meb'usane, gayri müslim milletler rüesasına ve gazetecilere — cem'iyyet namına — tertib olunan ziyafetde sofralardan birine riyaset eden Ferid Paşadan bahs ederken diyor ki:

«Damad Ferid Paşa, bu ziyafetde zemanı sabıkın siyasetine ve meşrutiyyeti istihsal hususunda ittihad ve terakki fırkasının vuku' bulan hidematı fevkal'adesine dair uzun bir nutk kıraet etdiği gibi meşrutiyyetin ilânından sonra, yani Abdülhamidi sani tahtı saltanatda iken Perapalas otelinde fırkai mezkûre ileri gelenlerinin şerefine verdiği bir ziyafetde de evvelce tertib etdiği bir nutku okuyarak ittihad ve terakkiyi göklere çıkarmışdı.» [1]

Lâkin — meddahlığı ve gayret keşliği nisbetinde — ittihadcılardan iltifat göremediğiçün bilâhare medhi kadhe ve mehabbeti adavete tebdil etdi.

Balkan harbi mütarekesinden ve ittihadcılar mevki'i iktidardan çekildikden sonra Bulgar, Yunan, Sırb ve Kara dağ mürahhaslarından mürekkeben Londrada akdi tekarrür eden konferansa üçüncü mürahhas intihab olunduğu halde ertesi gün bahriyye nazır vekili Salih Paşanın tâyini arz edildi.

[1] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin serayında gördüklerim kısım 1 S. 56»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O sırada mabeyn baş kitabetinde bulunan Ali Füad Bey, bu tehavvülün sebebini sorması üzerine sadrı âzam Kâmil Paşa, «Ferid Paşa «kanunı esasî ahkâmında hiç bir sebeb ve behane ile memaliki şahaneden yer terki caiz olamayacağından ben gidersem arazi terkine bir vech ile müvafekat edemem» demesine ve hasbelhal bu şartın icrası kabil olamayacağına binaen me'muriyetinden sarfı nazar olundu» [1] cevabını vermişdir.

Müzmahil olan bir devletin kanunı esasisini kim tanır ve o kanunun ahkâmına istinaden arazi terkine müvafekat etmeyen mürahhasın — galib bir devlet mürahhasının ağzına yakışan — sözüne kim kulak verir?

Diplomat geçinen yaşlı bir vezirin değil, bir mekteb çocuğunun bile tefevvüh edemeyeceği saçmayı işidenler, onun yalnız siyasetden değil, aklü idrakden de mahrum olduğuna hükm ederler. [2]

Harbi Umumiden sonraki mütarekede de — İzzet Paşanın tercemei halinde yazıldığı üzere — padişah, eniştesinin mürahhas sıfatile izamını söylemesile İzzet Paşa «aman efendimiz, Ferid Paşa mecnundur. Bu misillu vezaif kendisine tahmil olunamaz» cevabını verdise de, fikrinde sebat etdi. İradesi mucibince görüşdüklerinde Ferid Paşa amiralı görür görmez devletin temamiyeti kat'iyyeti mülkiyyesi esasi üzerine mütareke akdini teklif edeceğini, amiral kabul etmezse Londraya gitmek üzere bir kıravuzör isteyeceğini ve oraya vasıl olunca kırala, babasının bir eski dostu geldiğinden kabul edilmesini bir tezkire ile reca edeceğini ve bu suretle ittihadcıların düşürdükleri girdabdan devleti tahlis edebileceğini söyledi. [3]

[1] «Görüb işitdiklerim S. 84»

[2] Erbabı garabetin Feridi olan o zatı, enva'i medayihle damadlığa sevk eden Kâmil Paşa, mürahhaslığa da sevk ederek sıhriyetle mürahhaslığın kabili kıyas olmadığını düşünmemiş demekdir.

[3] Ali Füad Bey «Görüb işitdiklerim S. 165» de Ferid Paşanın sözünü şu şekilde yazıyor:

«Devletin temamiyeti mülkiyyesi üzerine mütareke akdini kabul etdiremezsem heman bir sefinei harbiyye isteyüb doğruca Londraya azimet ve İngiltere kıralı ile mülâkat ederek ve «ben, senin babanın kadim dostı idim arzularının kabulünü senden beklerim.» diyerek teklifatımızı kabul etdiririm.»

Lutfi Simavî Bey de «Gördüklerim kısım 2 S. 175» de bu maddeyi şöyle yazıyor:

«İzzet Paşa, «aman efendimiz, Ferid Paşa delidir. Bu mühim vazifenin hiç bir vakt ehli olamaz» demişse de Ferid Paşa emri padişahi ile Babı âliye gelerek «Mondrose gideceğini ve tâyin edeceği şeraiti amiral kabul etmediği takdirde bilâ ifatei vakt Londraya gidüb muhibbi kadimi olan müteveffa pederi Yedinci Edvardın dostluğunu zatı

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Böyle türrühat füruş bir sebük mağzi mürahhas olarak göndermek, devletin başına diğer bir belâ getireceği tabiî olduğundan hey'eti vükelâce padişahın arzusuna muhalefetle başka mürahhaslar gönderildi.

İzzet Paşa, bu garib maddeyi bana ilk def'a nakl etdiği esnada Ferid Paşanın hezeyanı beni mebhut etdiğinden nakline itimad etmediğime zahib olarak yemin ile te'minat verdi ve padişaha «bu âdem delidir» demesinin sebebini de şöyle anlatdı:

«Ferid Paşanın» Balkan harbinden sonra mürahhas olarak Londraya gideceği hengâmda söylediği sözleri dinleyince Kâmil Paşanın «bu âdem deli» dediğini tehattur etdim, ben de deli dedim.»

Zevcesinin, baba ve ana bir kardeşi olan Sultan Mehmed Vahiddin cülûs edince devletin en büyük mekamlarına yükselmek emeline düşdü ve emellerinin tehakkuk edeceği zemanın hulûlüne hükm ederek zevcesini padişaha recada bulundurmakdan hâli kalmadı. Fekat harice karşı izharı emelden tevakki etmeği kendi siyasetince münasib gördü.

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«Vaktile budalalığına hükm etdiğini bazı şehzadelerden ve yanından çıkarken ifadatından nükûl ile tebdili fikr etdiğine kani' olduğunu padişahın pek yakını olan bir zatdan işitdiğim Ferid Paşa, cülûsu hümayundan biraz sonra nasılsa itimadı şahaneyi kazanmış ve nazarı hükm daride birden bire memleketin en muktedir recüli hükûmeti (!) olmuşdu.» [1]

Her sözü, her suretle itimade lâyık olan Tevfik Paşa, bir gün Ferid Paşadan bahs etdiğimiz sırada dedi ki:

«İzzet Paşa üstüne mekamı sadarete gelüb de kabineyi teşkil ile meşgul iken — âyanda refikimiz olan — Ferid Paşaya «siz de bir nezaret kabul etseniz» dedim. «Aman efendim, ben işde bulunmadım, bir koca nezareti nasıl idare ederim (!)» dedi. «Şurayı devlet riyase-

haşmet meabın tevarüs etmesi lâzım geldiğini kırala beyan ile en mutedil şeraiti kabul etdireceğinden emin olduğunu ilâve eyledi.»

Lutfi Beyin, bu mecnunane küzaf üzerine — iltizamı malâ yelzem kabilinden — beyanı mütaleaya kalkışması da garaibden sayılır. O diyor ki:

«Ferid Paşanın Londra sefaretinde kâtib [*] iken belki takdim olunduğu prens Döğalin [bilâhare Yedinci Edvard] muhibbi kadimi olduğunu iddia etmesi gülünc olduğu gibi İngilterede muamelâtı devletin parlmentonun itimadına mazhar kabine tarafından tedvir olunub kıralın, mukarreratı imza ile iktifa etdiğini ve haiz olduğu red hakkını isti'mal eylemediğini Damad Paşanın bilmediğini gösterir. İşte o Ferid Paşa, Mehmedi sadisi iğfal ederek bilâhare mekamı sadareti ihraz etmiş, devletinin ve efendisinin başına felâketler getirmişdir.»

[*] 22 zilhicce 1299 da Londra sefareti baş kâtibliğine tâyin olunmuşdu

[1] «Gördüklerim kısım 2 S. 174»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tini alınız, orası nezaretler gibi değildir.» dedim. «Şurayı devleti hiç idare edemem (!) çünki orada riyaset edecek zat, devletin kavanin ve nizamatına vakıf olmalıdır, ben vâkıf değilim (!) reca ederim, ısrar buyurmayınız» dedi. «Israr etmiyorum. Arzu ederseniz zannile teklif ediyorum.» dedim.

Tevfik Paşa, — üçüncü def'a — sadaretde bulunduğu esnada padişah tarafından Babı âliye gönderilen baş kâtib ,Ali Füad Beye, ma'ruz olduğu müşkilâtdan bahs ile üç dört ay kadar çekilmek istediğini ve sadareti Ferid Paşaya teklif etdiğinde «uzun müddetden beri hidmetde bulunmadığından dolayı» kabul etmediğini [1] söylemişdir.

İş içinde bulunmadığıçün bir nezareti idareden âciz olduğunu itiraf ve iltizamı insaf eden o zatı garabet simat, bütün nezaretlerin mercii olan hükûmet riyasetini der uhde ederek — enva'i mesaib ve mehalik içinde yuvarlanan — devleti idare etmeğe nefsinde kudret gördü. Tevfik Paşaya verdiği cevabdan iki üç gün sonra — aksayı emel ad' eylediği — mekamı samiye kuûd etdi.

Kavanin ve nizamata vâkıf olmadığını söylerken kanunlar, nizamlar yapmağa kalkışdı. Ümuri devletdeki aczü cehlini ne suretle izale etdiği ve devleti idare edebilecek kudret ve liyakati az zemanda nasıl iktisab eylediği kendinden sorulsaydı, aceba ne cevab verirdi?

Tevfik Paşa — tercemei halinde yazılan sebebden dolayı — istifa etmesile möhri hümayun, hazinei hassa müdiri umumisi Refik Bey vesatatile aldırıldı. 1919 [1 cümadelâhire 1337] de mesnedi sadarete Ferid Paşa getirildi.

Eski dahiliyye nazırı Ahmed Reşid Bey diyor ki:

«.... Altıncı Sultan Mehmed, kendisince şayanı emniyet ancak iki kişi bulabilmiş, bunlardan birincisi enistesi Ferid Paşa. [İkincisi dünürü Tevfik Paşa] bu zat, Abdülmecid damadı olmak haysiyetile Sultan Aziz Hanedanından ve bilhassa veliyyi ahdden filasıl mütebaid, ittihadcılarca da hürriyyet ve itilâf fırkası yaranından olmakla medhul, hâlen ve âtiyen ikbali padişahın vücudile kaim, binaen aleyh Sultan Vahidüddinin düşünüşüne göre kendisine hiyanet etmesi müsteb'ad. Bu mütalea ile Ferid Paşaya sarılarak İttihad hükûmetinin sükutuna kadar enistesile aile mehabbeti idame etmiş, ondan sonra da kendine atabek edinmiş § Ferid Paşanın her zeman en büyük emeli, mesnedi sadareti ihraz ederek Âli Paşaya sani olmakmış. Fekat bu emelinin husuli, kain biraderinin ahdi saltanatından sonraya kalmayacağını kendisi de müdrikmiş.» [2]

Sadrı cedid, ahvali hâzıra sebebile alay tertibini müvafık görmediğinden alaysız Babı âliye geldi. Orada üniforma giyerek baş kâtibin

[1] «Görüb işitdiklerim S. 204»

[2] «Canlı tarihler S. 264 ve 265»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

getirdiği hattı hümayunu, mekamı meşihate tâyin edilen Mustafa Sabri Efendi ile birlikde sadaret dairesi kapusundan karşıladı. Mensub olduğu hürriyyet ve itilâf cem'iyyeti erkân ve efradı, yeni vükelâ ve rical ve me'murin hazır oldukları halde hat, sadaret müsteşarı Emin Bey tarafından okundu. [1]

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Ferid Paşa

Tevfik Paşanın vuku'ı isti'fasına ve sizin der kâr olan ehliyyet ve dirayetinize binaen mesnedi sadaret uhdei kifayetinize ve meşihati islâmiyye dahi darülhikmetil islâmiyye âzasından Mustafa Sabri Efendi uhdesine tevcih kılınmışdır. Kanunı esasinin 27 nci maddesi mucibince teşkil edeceğiniz hey'eti cedidei vükelânın tasdikımıza arzını irade eylerim. Ahvalin ehemmiyyeti fevkalâdesi devletimizin te'mini selâmeti içün o nisbetde gayret ve faaliyet ibrazini icab etdirmekde olduğundan rüfekanızla bilittihad bu oğurda bezli mechud etmeniz matlubı kat'ii şahanemizdir. من الله التوفيق .

1 cümadelâhire 1337 4 mart 1335 Mehmed Vahidüddin»

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Hariciyye nezaretine	Tarafı bendegânemden der uhde olunmuşdur.
Harbiyye »	Tâyini mukarrer olan zatın vüruduna kadar vekâleten nafia nazı Avni Paşa [2]
Bahriyye »	Müşir Şakir Paşa
Şurayı devlet riyasetine	Seyyid Abdülkadir Efendi
Dahiliyye nezaretine	Konya valisi Cemal Bey
Adliyye »	Aydın meb'usı esbakı Sıdkı Bey
Maliyye »	Divanı muhasebat reisi Tevfik Bey
Nafia »	Birinci kol ordu ahzi asker reisi Avni Paşa
Ticaret ve ziraat nezaretine	Sabık posta ve telgraf ve telefon nazırı Edhem Bey
Mearif »	Ali Kemal Bey
Evkaf »	Şurayı Evkaf reisi Vasfi Efendi
Posta ve telgraf ve telefon »	Mehmed Ali Bey

teşkili uhdei bendegâneme havale buyrulan hey'eti cedidei vükelâ esamisi balâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyyet rehini tasdiki celili cenabı tac darileri olarak işbu takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hazreti hilâfet penahilerile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve ilân olunacağı muhatı

[1] Müsteşar, torbanın möhrünü koparub açmak içün hayli oğraşdı. Açamayınca yeni adliyye nazırı İsmail Sıdkı Efendi, cebinden çakı çıkarub möhrün ipini kesdi.

[2] Birinci feriklikden mütekaid, Eski şehirde mukim Ahmed Abuk Paşa tâyin olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda ve katıbei ahvalde emrü fermae hazreti veliyyülemr efendimizindir.

1 cümadelâhire 1337 4 mart 1335 Sadrı âzam kulları
Damad Ferid »

Hat okunub merasim bitdikden sonra yeni sadrı âzam, yeni vükelâye evvel bevvel iştigal etmeleri lâzım gelen hususatdan bahs edüb «âlemi insaniyetin nefretini celb eden erbabı cinayet haklarında âcilen bir karar ittihaz eylemeleri» [1] lüzumunu beyan etdi.

Ahmed Reşid Bey, Ferid Paşanın mekamı sadarete getirilmesinden bahs etdiği sırada diyor ki :

«Nazarı şahanede enistesinin mevki'i iktidare gelmesi, bir tarafdan İngilterenin müzaheretini te'min [2] ve diğer tarafdan da padişahı hâlâ tevhiş eden ittihad ve terakki cem'iyyetinin melhuz olan mazarratını izale ve nihayet veliyyi ahdin teşebbüsatını ta'kim edecek bir emri hayırdı. Ne çare ki Damad Paşa, bir don kişot, fekat hüsni niyetden ve gayri endişane hissiyyatdan külliyyen mahrum bir don kişot.» [3]

İtilâf fırkasının mevki'i iktidare gelmesi, ittihad ve terakki fırkasının başına bir musibet getireceği aşikâr idi. Yeni kabine mevki'i iktidare geldikden pek az müddet sonra — yukarılarda yazıldığı üzere — ilânı harb esnasındaki kabine hey'eti ile ittihad meb'uslarından ve ittihadcılardan hayli zat tevkif edildiler.

Tevfik Paşanın sadaretinin sonlarında bir kaç kimse tevkif olunmuşdu. İttihadın düşmeni bi emânı olan bazı gazereler, bunu kâfi görmeyerek dairei tevkifin tevsiine dair yazılar yazmakda devam ve hükûmeti hazıra da, tevsii iltizam eylediğinden tevkifatı ahire vaki' oldu.

Bunlardan bir kısmının — adliyye nezareti binasında ve ferik Nazım Paşanın riyasetinde teşkil olunan — divanı harbi örfice muhakemelerine başlandı.

1919 [14 şaban 1337] sabahı Ferid Paşanın Nişan taşındaki konağında amiral Veb tarafından verilen notada Paris konferansı kararına atfen İzmir kılaının kuvayı itilâfiyece işgal edileceği bildirildiği gibi İngiliz kuvayı bahriyesi kumandanı amiral Kaltrob tarafından Aydın vilâyetine tebliğ olunan notada Paris konferansının mukarreratına ve mütarekenin yedinci maddesine istinaden İzmir istihkâmlarının işgal edileceği ve öğleden sonra verilen ikinci notada da yine mütareke name ahkâmına müsteniden İzmir şehrinin Yunan askeri

[1] «Görüb işitdiklerim S. 215»

[2] Yine Ahmed Reşid Beyin ifadesine göre, Ferid Paşa sadareti ihraz etdiği zeman İngiltere devletinin kendine ez her cihet müzahir olacağı va'd olunmuş imiş.

[3] «Canlı tarihler S. 267»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tarafından işgaline düveli mütelifece karar verilmiş olduğu bildirilmişdir.

Ferid Paşa, İzmir üzerindeki hukuki osmaniyyeyi mütazammın bir muhtıra tanzim ve itilâf mümessillerine tevdi' eyledikden sonra kabinenin isti'fasını huzuri şahaneye arz eyledi.

İsti'fa namenin sureti

«Beş senelik bir süi idarenin netayici elimesini imkân dairesinde ıslah içün tevfikatı samadaniyeye ve itimadı hümayunlarına güvenerek takriben [1] iki buçuk ay evvel böyle müşkil bir devrde barı hükûmeti der uhde eylemişdik. Sırf vicdanımıza ve ictihadımıza ittibaen lâzimül ittihaz ad etdiğimiz bilcümle tedabire tevessül edildiği halde düveli itilâfiyece İzmir içün verilen son karar, hukuki devlet ve milletin muhafazasını, mesaisinin ruhi bilen hey'eti âcizanemizi müşkil bir mevkie koyduğu içün hidmetlerimizden afvimiz ile yeni bir kabineye tevdi'i ümur buyrulması menafi'i âliyei devlete müvafık olacağı tezekkür edilmiş olduğunu ta'zimat ve tekrimatı ubudiyyet kâranemize terdifen süddei seniyyei mülûkânelerine arza cür'et ederiz. Katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyül emrindir.»

İsti'fa kabul olunarak mesnedi sadaret, yine Ferid Paşaya tevcih edildi. Sadri âzam, sivil libasla arz odasına geldi. Baş kâtib Ali Füad Beyin getirdiği hattı hümayun, sadaret müsteşarı Rıf'at Bey tarafından kıraet olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Ferid Paşa

Hey'eti vükelânın isti'fası kabul olunarak mesnedi sadaret tecdiden uhdenize tevcih ve meşihati islâmiye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesinde ibka edilmiş ve kanuni esasinin 27 nci maddesi mucibince teşkil eylediğiniz hey'eti vükelâ tasdikımıza iktiran etmiştir. Şu ani mühimde başlarında milletin sinesinden tahssul etmiş altı buçuk asırlık bir hanedanın reisi bulunan ve nefsince her dürlu fidakârlığa âmade olan halifeleri ve padişahları bulunduğu halde bilumum efradı milletin emeli yegânesi hukuki devlet ve milletin temamii mahfuziyetinden ibaret olduğundan bu emeli kudsii millînin tatmini içün son derecede fidakârane ve azm perverane sarfı mesai etmenizi sureti kat'iyyede ihtar ile her halü kârde tevfikatı ilâhiyyeye istinad ve ruhaniyeti risalet penahiden istimdad eylerim.

18 şaban 1337 19 mayıs 1335 Mehmed Vahidüddin»

[1] «Barı hükûmetin ne vakt der uhde» edildiği malûm değilmiş gibi «takriben» denilmesi garibdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Hariciyye nezareti	Tarafı bendegânemden der uhde edilmişdir.
Harbiyye nezaretine	Nafia nazır sabıkı Şevket Turgud Paşa
Meclisi vükelâ me'muriyetine	Harbiyye nazır sabıkı Şakir Paşa
Bohriyye nezaretine	İbkaen Avni Paşa
Şurayı devlet riyasetine	Diğerinin thyinine kadar vekâleten Edhem Bey
Dahiliyye nezaretine	Mearif nazır sabıkı Ali Kemal Bey
Adliyye »	Evkaf » » Vasfi Efendi
Maliyye »	İbkaen Tevfik Bey
Nafia »	Diğerinin tâyinine kadar vekâleten Turgud Şevket Paşa
Ticaret ve zirrat »	İbkaen Edhem Bey
Mearif »	Nazırı esbak Said Bey
Evkafı hümayun »	Darülhikmetilislâmiyye reisi sabıkı Hamdi Efendi

Yeniden teşkili uhdei bendegâneme havale buyrulan hey'eti vükelâ balâde arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyyet rehini tasdıkı cenabı tac darileri olarak işbu takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hazreti hilâfet penahilerile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve ilân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda ve katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir.

18 şaban 1337 — 19 mayıs 1335 — Sadrı âzam kulları
Damad Ferid

Tevfik Paşanın tercemei halinde söylendiği üzere kabineyi kuvvetlendirmek niyetile âyandan Reşid Akif ve birinci ferik Ali Rıza Paşalar 19 ve sadrı esbak Tevfik ve İzzet Paşalarla Abdürrahman Şeref efendi 21, şeyhulislâmı sabık Hayderi zade İbrahim Efendi, harbiyye nazırı esbakı ferik Ahmed Abuk, âyandan Çürük sulu ferik Mahmud ve Amasya meb'usı esbakı İsmail Hakkı Paşalar 23 ve âyandan topcu feriki Rıza Paşa 24 şabanda meclisi vükelâye me'mur edildiler. [1]

Bir kaç gün evvel Adana valiliğine tâyin olunan Kütahya meb'usı esbakı Ferid Bey 20 Şabanda nafia nezaretine ve âyandan Rıza Tevfik Bey 23 şabanda şurayı devlet riyasetine tâyin olundular.

Ali Füad Bey, ahval hakkında malûmat almak üzere — tecdiden kabineyi teşkile me'mur edilen — Ferid Paşanın konağına iradei seniyye ile gitdiğinden bahs ederken diyor ki:

«.... Müsta'fi kabine erkânının yine orada ictima' etmiş olduklarına muttali' oldum. Sadrı âzam, istihsal edebilmiş olduğu bazı malûmatı itadan sonra isti'fa mes'elesine nakli kelâm ile «böyle zemanda zatı şahaneyi yalnız bırakmak doğru değildir. So-

[1] «Vükelâ meclisinin dolduğuna bakdıkca
Dersin elbette, küçük meclisi meb'usandır!»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nuna kadar sebat edelim. Artık bizim için devam mümkin olamazsa o zeman bir daha gelmemek üzere çekilüb gidelim diye ısrar etdimse de arkadaşları ikna' mümkin olamadı. Bu kararı çıkardılar» dedi. [1]

İzmirin Yunan hükûmeti tarafından işgali ve payi taht ile vilâyatın, belki esası devletin kesb etdiği tehlüke hali büyük bir meclisi meşveret akdini icab etdiğinden ma'zul ve mensub vükelâ ve süfera, âyan, siyasî ve ilmî cem'iyyetler murahhasları, devair rüesası ve diğer zevat, 1919 [25 şaban 1337 — 26 mayıs 1335] de öğleden sonra med'uvven Yıldız serayına gitdiler.

Padişah, yanında veliyyi ahd ile şehzadeler bulunduğu halde ictima' salonuna geldi. Muhtasar bir nutkı iftitahî irad ve riyaseti sadrı âzama terk ile avdet eyledi.

Söz alanlar, halin vehametine dair beyanatda bulundukdan sonra ictimaa nihayet verildi. Sanki

«نشستند و گفتند و بر خاستند»

mısraı tecessüm etdirilmek maksadile toplanılmışdı!

«Bekir ağa bölüğü» denilen mahalde evvelce tevkif edilmiş olanlar — Said Halim paşanın tercemei halinde söylendiği gibi — 27 şaban 1337 de İngiliz yük otomobillerine doldurularak Galataya ve oradan bir İngiliz vapuruna nakl edildiler. Vapur, Maltaya mütevecciheh hareket eyledi.

Nefy olanlar arasında Said Halim [2] ve Abbas Halim Paşalar, Canbulet, Fethi, Ali Münif, Saçlı Kemal, Şükri, Ahmed Nesimî, Halil, Sahib Molla zade İbrahim, Hacı Adil, Salah Cimcoz, Ahmed Ağayef, Habib, Ziya Gök Alb Beyler, Ubeydullah Efendi ve sairleri vardır.

Ahmed Reşid Bey diyor ki:

«Mübrem gibi gösterdiği lüzum üzerine İstanbuldaki İngiliz idarei askeriyyesi ma'rifetile ittihad ve terakki cem'iyyeti mümtazlarından bir kaçı süalsiz, cevabsız Maltaya nefy edildi. Bu sureţle Ferid Paşanın kendi zu'mınca saltanatın yapamadığını yapmış ve padişahın endişesini de guya izale etmiş oldu. Fekat o endişenin âtiyen de devam etmiş olması, İngiltereye tahmil edilen bu zecri muamelenin maksadı temamile te'min

[1] «Görüb işitdiklerim S. 228»

[2] Sabık halife Abdülmecid merhum, veliyyi ahd iken bir gün bu nefyden bahs etdiğimiz sırada, «evvelce işitmişdik, Ferid Paşaya, Said Halim Paşanın asıldığını görmezsem gözüm açık kalır» demiş. Asılmakdan farkı olmayan sürülmesini görmekle gözü açık kalmadı» dediğimde «Said Paşaya, hele Abbas Paşaya yazık oldı. Said Paşa ile Ferid Paşanın araları iyi değildi» demişdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

edemediğini anlatmışdır. § Kendisi tahtı hümayunun muhafızı oldukca mel'anetlerin icrasına imkân verilmiyeceğinin arz ve te'mini ile vücudunun padişaha lüzumunu isbat ve nefsi içün ikbal mevkiini tahkim etdiği de mevsukan işidildi.» [1]

Daha sonra firariler hakkında aşağıdaki hükm verildi.

«Hükûmeti Osmaniyenin şekli kanunisini vücude getiren kuvayı selâse fevkında dördüncü bir kuvvei tehdidiyye vücude getirilmek suretile tagyir edilmiş olmasından dolayı maznunı aleyhim olub hali firarda bulunan ve ittihad ve terakki şahsı ma'nevisini temsil eden meclisi umumî âzasından esbak sadrı âzam Tal'at Paşa ile [2] esbak harbiyye nazırı silki askeriden matrud Enver [3] ve esbak bahriyye nazırı kezalik silki askeriden matrud Cemal [4] ve mearif nazırı esbakı Doktor Nazım [5] Efendilerin idamlarına ve fer'an zi medhal esbak maliyye nazırı Cavid [6] ve esbak ticaret ve ziraat nazırı Mustafa Şeref Beylerin on beşer sene müddetle küreğe konulmalarına ve hukukı medeniyyeden biliskat emvali mahcuzelerinin usuli dairesinde idare etdirilmesine ve meclisi âyan reisi sabıkı Rif'at ve esbak posta ve telgraf nazırı Haşim Beylerin beraetlerile beraet kararının ümurı me'murelerine aid hususatdan dolayı ileride divanı âlide muhakemelerine mâni' teşkil edememesine dair Der seadetdeki divanı harbi örfiden Rif'at ve Haşim Beyler hakkında vecahen ve diğerleri hakkında gıyaben verilen karar, firariler ele geçdiklerinde tekriri muhakeme edilmek üzere tasdik ve esbak şeyhulislâm Musa Kâzım Efendinin [7] mezkûr divanı harbce vecahen mahkûm olduğu on beş sene kürek cezası, mükerreren meşihati islâmiyyeyi ihraz eylemekle beraber mesleki ilmîde bir mevkii mahsusı haiz bulunmasına inzimam eden şeyhuhet ve ma'lûliyetine binaen ve kanunı esasinin 7 nci maddesile müeyyed hukuka istinaden nefyi müvakkate tahvil edilmişdir.

İradei seniyye tarihi 14 şevval 1337 13 temmuz 1335»

Parisde in'ikad etmiş olan sulh koferansına hükûmeti osmaniye mürahhası kabul edilmiyeceği siyakı halden anlaşılarak badii elem olmakda iken 1919 [2 remezan 1337]'de Fransız mümessili — ilk def'a — Babı âliye gelerek Ferid Paşa ile görüşüb konferansa mü-

[1] «Canlı tarihler S. 267»

[2] Tercemei halinde yazıldığı gibi 15 mart 1921 [5 receb 1339] da Berlinde bir Ermeni tarafından katl olundu.

[3] Bolşevikler tarafından 4 ağustos 1922 [zilhicce 1340] da Buharada [4] Ermeniler tarafından 1922 [26 zilkide 1340] da Tiflisde öldürüldü.

[5] [6] Reisi cümhure sui kasd ve taklibi hükûmet teşebbüsünden dolayı 26 ağustos 1926 [26 safer 1345] de Ankarada habs hane meydanında salben i'dam edildiler.

[7] Menfiyyen Edirnede mukim iken 1921 [21 remezan 1339] da fücaeten vefat etdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rahhas i'zamını ve hey'eti mürahhasayı Fransız zırhlılarından biri nakl edeceğini tebliğ eyledi.

4 remezanda Ferid ve — tercemei halinde söylendiği vech ile — sadrı esbak Tevfik Paşalar mürahhas, maliye nazırı Tevfik ve şurayı devlet reisi Rıza Tevfik Beyler mürahhas müşaviri tâyin olundu. Maiyetlerine kâtibler verildi. Tevfik Paşadan maadası 7 remezanda Demokrasi isimli Fransız zırhlısı ile Tulona müteveccihen hareket etdi.

Tevfik Paşa da maiyyetinde hariciyye ümuru idariye müdiri Şevki ve oğlu binbaşı Ali Nuri Beyler bulunduğu halde 15 remezanda Sayres adlı İngiliz harb sefinesi ile hareket eyledi.

Lutfi Simavî Bey, meclisi vükelâ me'muriyyetini, hususile sulh konferansına Ferid Paşa ile gitmeği nasıl kabul etdiğini Tevfik Paşadan sorduğundan bahs ederken diyor ki:

«.... Tevfik Paşa, süallerime beni ikna' edecek cevablar veremedi. Maa mafih beyanatı şayanı ehemmiyyet olduğundan nakl ediyorum:

«Mevkii sallanan Ferid Paşaya bir dirsek lâzımdı. Zatı şahane çok ısrar edüb misal olarak ahvali fevkalâde münasebetile Fransa kabinesine de hariçden «Jül feri» nin me'mur edildiğini ilâve etdi. Hünkâra «Jül feri» den bahs eden Ferid Paşa, bu recüli hükûmetin bir çok sene akdem vefat etdiğini tabiî bilmiyor.

Konferansa gitmek mes'elesine gelince, Ferid Paşanın göze çarpacak derecede ittihaz etdiği Fransız politikasına karşı bir sıklet bulmak icab eyledi. Siyatikden rahatsız olduğumdan sadrı âzamla gidemedim. Doğrusunu sizden saklayacak değilim, gitmek de istemedim. Konferans mes'elesi için Ferid Paşa, iki gün sıra ile evime geldi. Israrlar, ibramlarda bulundu. Hey'eti mürahhasanın teşekkülüne itirazım olduğu takdirde yeni başdan intihab edeceğini, zaten gazetelerde görülen isimlerin resmî olmadığını ve el'an kimseyi arz etmediğini söyledi. Mabeyn baş kitabetinden keyfiyyeti tahkik etdirdim. Gazetelerin yazdığı zevatın tâyinlerine dair sadrı âzamın arzının yirmi dört saat mukaddem iradeye ıktiran etdiğini hayretle öğrendim. Bunun üzerine dayanamayarak Şevkiyi Ferid Paşaya gönderüb istizahı madde etdim. Her ne kadar irade çıkmış ise de daha görmediğini cevaben bildirdi. Hal buki arz eden kendisi idi. Hey'eti mürahhasanın şekli hazırı, ilk sadır olan iradenin i'tirazatı şedide üzerine كأن لم يكن hükmünde tutulması neticesidir. İşte bu adam, açıkdan açığa irtikâbı kizb eder. Padişahı kandırmış, guya Fransada ve İngilterede bir çok diplomat ve recüli hükûmet tanırmış. hepsi yalan. Göreceksiniz, Ferid Paşa, Parisde apışacak ve İstanbula avdete mecbur olacakdır. Sadaretde kalacağını da hiç me'mul etmiyorum. Bu ciheti zatı şahaneye arz ile ihtiyaten şimdiden bir kabine hazırlamasını tavsiye etdim. Bunu neden istidlâl etdiğimi süal buyurduklarında «meclisi vükelâdeki müşahedatımdan» cevabını verdim.» [1]

Tevfik Paşanın — tashih içün verdiğim — tercemei haline kendi kalemile ilâve etdiği fıkrada [2] kendinin Parise vürudundan bir gün evvel Ferid Paşa, refakatindeki Tevfik Rıza ve Tevfik Beylerle birlikde «onlar meclisi» denilen hey'etin huzuruna çıkub tertib eylediği

[1] «Gördüklerim kısım 2 S. 241»

[2] S. 1731

TARIHVEMEDENIYET.ORG

izahatı vermiş ve konferans âzasından hiç kimseyi görmeden arkadaşlarile beraber avdet etmiş olduğunu yazmışdır.

Hey'eti mücahhasanın konferansa vaki' olan beyanatı, Devleti Osmaniye ile düveli saire menafiine de temas eylemekde olduğundan devletler arasında bir takım mes'eleler tevlid etdiği ve bunlar hakkında vehleten bir karar ittihazı gayri kabil bulunduğu cihetle hey'etin bundan ziyade Parisde tevekküfünden bir semere husulü melhuz olmadığından tekrar teatii efkârın mucibi muhassenat olacağı hissü takdir olunduğu halde gayei matlubenin münasib ve seri' suretde istihsali içün hükûmeti Osmaniye ile en müvafik tarzda yeniden te'sisi irtibat edileceği Paris sulh konferansı reisi Kılemanso tarafından iş'ar kılınması üzerine Ferid ve Tevfik Paşalarla Rıza Tevfik ve Tevfik Beyler ve sairleri 1919 [17 şevval 1337] de Fransız torpidoları ve Köstence tariki ile İstanbula geldiler. Vükelâ ve sairleri tarafından istikbal olundular.

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«Ferid Paşanın, Paris sulh konferansı meclisi âlisine ita eylediği muhtıranın lisanı ve münderecatı meclisi mezburun ademi hoşnudiisini mucib olduğundan 25 haziran 1919 tarihinde Fransa Bas Vekili ve Meclisi Âli Reisi Mösyö Kılemansonun imzası altında müşarün ileyhe hitaben tekdir âmiz bir cevab verilmiş ve 3 temmuzda da Ferid Paşa ve rüfekası İstanbula iade edilmişdi. Avdetden bir kaç gün soura mevkii ziyadesile sarsılmış ve şahsî bir çok hücumlara ma'rüz kalmış olan Damad Paşa, kabinesile isti'fa etdi. Hiç intizar edilmediği halde şevket meab, yeni kabineyi teşkile tekrar Ferid Paşayı me'mur eyledi. [1]

Ali Füad Bey diyor ki:

«Ferid Paşa, Paris konferansında bir şeye müveffak olamayarak haibü hasir İstanbula avdet etdi. Avdetinde bir iki gün hanesinde kapanarak üçüncü def'a olmak üzere bir kabine teşkiline teşebbüs eylemişdir.» [2]

Hiç bir işde, ba husus konferansda «bir şeye müveffak olamayarak haibü hasir» dönen bir âdemi tekrar mekame getirmesi, padişahın acaibi ahvalinden olduğu gibi enişte paşanın da — guya ademi müveffekiyyet, kabine yüzünden neş'et eylemişcesine — kendinde asla kusur görmeyerek yeniden kabine teşkiline kalkışması da âcebülacaib bir vaz'ı pür mesalib ad olunsa, daha doğrusu

«یك لحظه بی حیائی و باقی همه حضور»

mısraı irad edilse becadır.

[1] «Gördüklerim kısım, 2 S. 249»
[2] «Görüb işitdiklerim S. 251»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ferid Paşanın, naşiri efkârı olduğu söylenen «Sabah» gazetesindeki «sebebi isti'fa» unvanlı yazıya nazaran: Birinci sadaretinin son günlerinde İzmirin Yunanlılar tarafından işgali kabinede fikrü tecribelerinden istifade edilebilecek zevatın bulundurulması ve menafi'i vataniyyenin bu suretle daha ziyade muhafaza olunacağı der miyan olunduğundan yeni bir hey'ete tevdi'i ümur edilmek üzere kabinesile beraber isti'fa etmişdi. İkinci def'a kabineyi teşkile me'mur oldukda — hürriyyet ve itilâf kabinesi şeklinde bulunan hükûmetin o şekli ber taraf ederek — müstekilülfikr tanılan zevat ile âyandan bazılarını alub kabineye temerküz kabinesi rengi vermişdi. Müteakiben mürahhas sıfatile Parise azimeti ve sureti malûmede avdeti sıralarında memleketin her tarafında iğtişaşat zuhur etdi ve kabine aleyhinde küftü gû oldu. Kabinesinin en zaif noktasını ademi tecanüsde gördüğünden mütecanis ve bi taraf zevatdan mürekkeben bir kabine teşkiline karar yerdi. Kabineye alacağı zevat ile müzakeratı dura durda bulundu. şevvalin 20 nci [1919] cum'a ertesi günü Babı âliye gelerek meclisi vükelâyı topladı. Kabinesinin, şekli hazırile devam edemeyeceğini ve memleketin mütecanis bir kabineye muhtac olduğunu izah ederek isti'faye lüzum gösterdi. Hey'et, müvafekat etdi. Seraye giderek esbabı isti'fayı ve isti'fa nameyi arz eylemesile yeniden kabineyi teşkile me'mur oldu. Vükelâyı cedidenin listesini takdim etdi. Pazar ertesi sabahı hey'eti cedide Babı âlide toplandı.

Baş kâtib Ali Füad Bey, sivil elbise ve otomobil ile hattı hümayunu getirdi. Sadrı âzam ve şeyhulislâm sivil elbise ile arz odasında hazır oldukları halde hat, sadaret müsteşarı Rıf'at Bey tarafından okundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Ferid Paşa

Hey'eti vükelânın isti'fası kabul olunarak mesnedi sadaret tecdiden uhdenize ihale ve meşihati islâmiyye Mustafa Sabri Efendı uhdesinde ibkâ edilmişdir. Hal ve zemanın cümlece malûm olan ehemmiyyeti icabınca muamelâtı devletin selâmet ve sür'ati temşiyetini te'min içün vükelânın hiç bir fırkaya mensub olmayan bi taraf ve mütecanis zevatdan teşkili elzem göründüğünden bu evsafı cami' olarak kanunı esasinin 27 nci maddesine tevfikan teşkil eylediğiniz hey'eti cedidenin me'muriyetleri tasdikımıza ıktiran etmişdir, Şu anı mühimde dahilen ve haricen muhat bulunduğumuz mehalik ve müşkilât, vezife ve mes'uliyyetini müdrik olan hey'etinizce pişi nazarı dikkate alınarak harice karşu hukukı devlet ve milletin temamii muhafazası ve dahili memalikde sükûn ve intizamın te'minile her tarafda nüfuzi hükûmetin ihsası ve bir zemandan beru efradı millet arasında devamı kemali teessüfle müşahed olan âsarı şikaku nifakın küliyyen izalesile beynelehali ahenk ve vahdet ve vifakın iadesi emrinde lâzım gelen tedabir ve icra-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

atda dakika fevt edilmemesi hamiyyeti vatan perverânenizden şiddetle muntazardır, Heman cenabı kadiri mutlak vatanın selâmeti içün masruf olacak mesainizde müveffak buyursun âmin bihürmeti seyyidülmürselin.

22 şevval 1337 2 temmuz 1335 Mehmed Vahidüddin »

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Hariciyye nezareti	Tarafı âcizanemden der uhde edilmişdir.
Şurayı devlet riyaseti vekâletine	Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi
Meclisi vükelâ me'muriyetine	İbkaen sadrı esbak âyandan Tevfik Paşa
» » »	» » » İzzet Paşa
Habiyye nezaretine	Divanı harbi orfi reisi Nazım Paşa
Bahriyye »	Âyandan Salih Paşa [Der seadete vüruduna kadar Ali Rıza Paşa tarafından vekâlet edilecekdir,]
Meclisi vükelâ me'muriyetine	İbkaen âyandan Ali Rıza Paşa
Nafia nezaretine	Harbiyye nazırı esbakı Abuk Ahmed Paşa
Dahiliyye nezaretine	Defteri hakani emini Adil Bey
Adliyye »	Şurayı devlet âzasından Mustafa Efendi
Maliyye »	İbkaen Tevfik Bey
Mearif »	» Said Bey
Evkaf »	» Hamdi Efendi
Ticaret ve ziraat nezaretine	[Diğerinin tâyinine kadar Abuk Ahmed Paşa tarafından vekâlet edilecekdir.]

Teşkili bu kerre de uhdei bendegâname havale buyrulan hey'eti cedidei vükelâ esamisi balâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyyet rehini tasdiki celili cenabı tac darileri olarak işbu takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hazreti hilâfet penahilerile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri iera ve ilân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda ve katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir.

22 şevval 1337 21 temmuz 1335 Sadrı âzam kulları
Damad Ferid

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«Dahilî ve haricî ef'al ve icraatı mesbukası ile i'timadı milleti gaib etmiş olan Damad Eerid Paşanın üçüncü def'a olarak kabine teşkil etmesi, menafii âliyei vataniyye namına fevkalâde hatar nak ve tehlükeli gören cem'iyyatı siyasiyye mürahhasları, hürriyyet ve itilâfın merkezi umumisinde bilictima' ber vechi âti hususatı mekamı saltanata ve enzarı umumiyyei millete arz ve vaz'a karar verdi:

«Evvelâ — dün teşekkül eden Üçüncü Ferid Paşa kabinesi gayri meşrutî bir kabinedir.

Saniyen — mezkûr kabine, devletin siyaseti hariciyye ve ümurı dahiliyyesini tedvir itibarile ehliyyetsiz ve kifayetsizdir.

Salisen — Damad Ferid Paşa, şimdiye kadar hukukı mukaddesei milliyyenin muhafaza ve müdafeası hususunda gösterdiği aczü taksirden dolayı kat'iyyen i'timade lâyik değildir. Binaen aleyh böyle bir kebinenin iskatile yerine i'timadı âmmeye mazhar

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ve menafi'i milliyyeyi müdafeaye kadir bir kabinenin teşkili vücubunda umum fırkalar müttehid ve müttefikdirler.»

Bu tezahürate ve istiskalâte rağmen hünkâr, enistesini sadaretde muhafaza etdi. Bir kaç gün sonra Ahmed İzzet Paşa isti'fa etdi ve Tevfik Paşa, onu ta'kib eyledi.» [1]

Ferid Paşanın, idarei devletdeki aczi ve tecribesizliği, hırsı, ba husus kendini her dürlu müşkilâtı def'a muktedir bir dahii siyasî zan etdiği ve yıllarca kuşei inzivade yaşayub memleketin ricali ve erbabı meziyyeti ile ihtilât etmemesinden dolayı eşhası tanımadığı, müveffekiyyetsizliğinin esbabındandır.

Fekat «kahtı rical» denilen belâyı azimin kemali şiddetle hükm ferma olduğu bir devri nekbet âmizde «i'timadı âmmeye mazhar ve menafi'i milliyyeyi müdafeaye kadir» bir çok zat bulmak — zan olunduğu kadar — kolay bir şdymidir?

«Cem'iyyatı siyasiyye mürahhasları», kendilerince «devletin siyaseti hariciyye ve ümuru dahiliyyesini tedvir itibarile ehliyetli ve kifayetli» zatlar kimler ise isimlerini ortaya koymalı ve kabine işte bu zatlardan terekküb edebilir demeli idiler.

Aceba o «ehliyetli ve kifayetli zatlar biziz» demeği tevazua mugayir görüb ve hırsı cahe haml edileceğinden ihtiraz edübdemi isim tasrih etmemişlerdir?

Bu sözler, Ferid Paşanın, kabineye intihab etdiği zatların umumen «ehliyetli ve kifayetli» olduklarına ve kendinin intihabdaki isabetine asla delâlet etmez.

Lutfi Simavî Bey, Tevfik Paşanın meclisi vükelâ me'muriyetinden isti'fası bahsinde:

«Tevfik Paşa, zatı şahanenin ibram ve ısrarile der uhde eylediği bu vazifeden isti'fa etmiş ise de kabul buyrulmadığını ve nefreti umumiyyeyi celb eden Ferid Paşanın cehaleti ve aklü hikmete muhalif idaresinin memleketi izmihlâle götürdüğünü ve şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi ile dahiliyye nazırı Adil Beyden başka bütün rüfekasının sadrı âzama karşı olub hele evvelki gün dahiliyye ve harbiyye nazırlarının meclisi vükelâde hak ve salâhiyyet mes'elesi üzerine zuhur eden çirkin kavgalarından bi zar olduğunu ve şeraiti hazıra dairesinde şahsından ve re'yinden kat'iyyen istifade edilemiyeceğine kanaat getirerek tahriri isti'fa namesini takdim etdiğini söyledikden sonra on beş gün evvel vaki' olan ma'ruzatını padişahın teklifile müvacehesinde de tekrar etmesi [2] üzerine pek müşkil mevki'de kalan

[1] «Gördüklerim kısım 2 S. 249»

[2] Bu madde, Tevfik Paşanın tercemei halinde (S. 1725) de yazılmışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadrı âzam, der hal isti'fasının kabuli, ya hud fevkalâde iktidar ve salâhiyetle techiz buyrulması lâzım geleceğini, ancak bu sayede ittihadcılara galebe çalabileceğini arz eylediği ve aradan on beş gün geçdiği halde vaz'iyyetde bir tebeddül görmediğinden isti'fa eylediğini ilâveten anlatdı.»
diyor. [1]

İki kişiden ma ada «bütün rüfekasının kendine karşı» olmaları ve — havası vükelâdan sayılan — harbiyye ve dahiliyye nazırlarının meclisde «çirkin kavgaya» kalkışmaları, onları intihab eden reisi vükelânın hüsni intihabdaki! isabetini ve müzakerat ve mübahesatı hüsni idaredeki! meharetini gösterir.

Âdabı meclise riayet ve muhafazai haysiyyete dikkat etmeyen ve bir birile «çirkin» suretde döğüşen vükelâyı fihamın idare edecekleri devletin nasıl bir âkıbete oğrayacağı da enzarı dikkatde tecessüm eder.

Bizim meclisi vükelâmızda döğüş ve söğüş, hattâ müdarbeye kalkış, olağan şeylerden ise de hali hazırın vehameti fevkalâdesini nazarı intibahe alub da kemali samimiyetle derde deva bulmağa çalışmak ve nifak ve cidalden sakınmak aklü hikmetin ve reviyyet ve hamiyyetin icabatından iken aksini iltizam edenler, ta'nu takbiha müstahakdırlar ve bu kabil âdemler vükelâlığa lâyık değildirler.

Akd olunan mütarekeden sonra İzmirin Yunanlılar tarafından işgali ve şarkî Anadoluda Ermenilerin tevessü' hazırlıklarına başlamaları, her tarafda müdafea ve muhafazai hukukı milliyye cem'iyyetleri teşkilini mucib oldu.

Bu cem'iyyetler, Erzurumda bir kongre akdile devlet ve milletin muhafazai hukukuna dair kararlar ittihaz ve padişaha arz eyledi. Daha sonra bütün vilâyetlerden ve İstanbuldan mümessiller dâvet edilerek Sivasda bir kongre in'ikad etdi. Ferid Paşanın hatiati siyasiyyesinden bahs ile hiç bir fırkaya mensub olmayacak ve millete istinad edecek bir vükelâ hey'etinin iş başına getirilmesi telgrafla padişahdan istirham edildi. Telgraf nameleri dahiliyye nazırı Adil Beyin takdim etdirmediği söylendi.

Vükelâ hey'eti, padişah ile millet arasında hail olmakda devam ederse millet, kendini her dürlu harekâtda serbest ad edeceğini mübeyyin kongre tarafından Ferid Paşaya da tehdid âmiz telgraf çekildi.

Anadoludaki harekâta dair bir beyan namei hümayun tertib ve baş kâtib vesatatile Ferid Paşaya tesrib edildise de bir faide hâsıl ol-

[1] «Gördüklerim 251»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

madığından ve ecnebi devletler, harekâtı meşru' gördüklerinden sadrı âzamın mevkii büsbütün tezelzül eyledi.

Harekâtı milliyye rüesasının arizaları, rüesadan ve sabık valilerden Bekir Sami Bey tarafından mektubla âyandan müşir Füad Paşaya gönderilüb onun vasıtasile padişâha arz olundu. Bir gün sonra vükelâ, Babı âlide toplanarak Anadolunun şekli hazırı üzerine ta'kib edilecek hattı hareket hakkında müzakeratda bulundu. Mearif ve nafia nazırlarının isti'fası üzerine kabine de isti'faye mecbur oldu. Ferid Paşa, isti'fayı arz etdi. Tarafı şahaneden kabul olundu.

Gazeteler, sadrı sakıt ile Adil Bey aleyhinde enva'i düşnami havi mekaleler yazmakda bir birine tekaddüm etdiler. [1]

Ferid Paşanın halefi Ali Rıza Paşadan menkuldür:

Sükutdan on gün evvel Ali Rıza Paşa ve bazı refikleri kabinenin yaşamasına imkân kalmadığını, çünki kabine nüfuzunun Babı âliye ve havalisine münhasır olduğunu söyleyerek isti'fa teklif etmişlerdir. Ferid Paşa «bir kerre konuşalım» diye teklifi ta'vik etmişdir. Teklif edenler, on gün bekledikden sonra bir netice görmeyince kendi isti'fa etmeyecekse yedi nazırın çekileceğini kat'iyyen söylemişlerdir. Ferid Paşa «kabineden yedi nazır çekilirse zaten buhran vâki' olur. Bu halde ben isti'fa etmeliyim» demiş ve saraye gidüb isti'fasını arz eylemişdir.

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«.... Kuvayı milliyyeden gördüğü tazyik üzerine padişah, Ferid Paşayı fidaye mecbur oldu. Ali Rıza Paşa, sadrı âzam tâyin edildi. Garibeden olarak Ferid Paşa, yeni kabinede haricîyye nazırı sıfatile kalmağa çalışmış ve zevcesi Mediha Sultan da bu hususda padişah nezdinde ısrar ve istirhamda bulunmuşdur. Sebebi zahiri, aklınca

[1] İsmi gibi garib hareketlerde de Ferid olan paşanın hali malûm. Adil Bey, Babı âlide kalem arkadaşlarımızdan idi. Tali'i yâr ve hâmisi bi şümar olduğundan sür'atle terakki ve emsaline tefevvuk ederek — Babı âlinin mühim me'muriyetlerinden olan — sadaret mektubu kalemi müdirliğine yükseldi. İlânı meşrutiyyeti müteakiben âmedeciliğe nakl edildiğinden yerine ben müdir oldum. Akranı arasında malûmatlı, çalışkan olmakla beraber ibtidayı neş'etinden beri atılgan, mütecasir, her müşkili kendine âsan görür, her işe saldırır, her şeyi bilir, son derece bilgic, hod bin, hod pesend, haris olduğundan ta'nu teşni'a hedef ve âkıbet diyarı gurbetde telef oldu.

Darbı mesel hükmünde olan

«Erişir menzili maksuduna aheste giden
Tiz reftar olanın payine damen dolaşır»

beytini bütün erbabı ibret ve fikret ile beraber tekrar edelim...

Dahiliyye nazırı iken, Ferid Paşa, onun sadarete göz dikdiğine kani' olarak aralarının açıldığı mervidir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

memlekete hidmet ise de hakikatde hariciyye nazırlarına mahsus olan Nişan taşındaki konağın paşanın ve zevcesinin pek ziyade hoşlarına gitdiğinden ayrılmak istememeleri imiş. Damad Paşanın bu arzusu tabiî is'af edilmedi. Ferid Paşanın sükutu üzerine bütün millet, üzerine çöken kâbusdan halâs olmuş gibi nefes almağa başladı. Anadolu ve Rum ili müdafaai hukuk cem'iyyeti hey'eti temsilesinden mekamı sadarete ve Mustafa Kemal Paşa tarafından padişaha telgrafla arzı şükran edildi.» [1]

İş başından âdeta tard edildiği ve hakkındaki nefreti âmmenin son dereceye geldiği — her kesden ziyade — kendince malûm iken bu hakikatden tecahül ederek — her ne sebebe müstenid olursa olsun — halefinin kabinesinde hariciyye nazırı sıfatile kalmak içün bizzat ve bilvasıta niyazda bulunması, o paşanın hırsı cah illetine mübtelâ olmasından ziyade izzeti nefsden ve irfanü iz'andan mahrumiyetine delâlet eder. Zaten her haris, zillete mahkûmdur.

«Merhaba ey semti irfanın baidi ebteri» [2]
Hırsı cah erbabının şahsı feridi bed teri

hitabına müstahak olan böyle bir âdemden devlet ve millete hidmet beklevenler de — her kim olursa olsun — irfanü iz'anda onunla hem hal olduklarını isbat ederler.

Ali Rıza Paşaya halef olan Salih Paşanın isti'fası üzerine sadaret, Tevfik Paşaya teklif olundu, kabul etmediğinden [3] — bu günlerde mütemadiyen seraye celb olunan — Ferid Paşa, 1920 [15 receb 1338] de dördüncü def'a olarak mekamı sadarete tâyin kılındı.

Mabeyn baş kâtibi Ali Füad Bey, hattı hümayunu Babı âliye getirerek — cemmi gafir müvacehesinde — sadaret müsteşarı Rıf'at Bey tarafından okundu. [4]

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Ferid Paşa

Selefiniz Salih Paşanın vuku'ı isti'fası cihetile mesnedi sadaret, der kâr olan ehliyyet ve revviyyetinize binaen uhdenize tevcih kılınmış ve meşihati islâmiyye dahi Dürri zade Abdullah Bey [3] uhdesine ihale edilmişdir Kanunı esasinin 27 nci maddesi mucibince teşkil eyledğiniz hey'eti cedidei vükelâ tasdikımıza iktiran etmişdir.

[1] «Gördüklerim, kısım 2 S. 255»

[2] Bu mısra', Bursalı Şeyh Zaik merhumundur.

[3] Kendinin kabul etmemesi üzerine Ferid Paşa mekame gelmesine ve onun yüzünden niçe musibet hadusuna meydan bırakdığıçün Tevfik Paşanın izharı nedamet eylediği tercemei halinde yazılmışdı. [S. 1730].

[4] Hat okunurken ön sırada bir İngiliz zabitinin — resmî bir tavırla — hazır bulunması, huzzardan hüşyar ve hamiyyet kâr olanların nazarı dikkat ve teessürini celb etdi. Münif Paşa merhumun bir Köse Paşanın vezaretine dair söylediği kıt'anın son mısraını hezar teessüfle irad etdim:

«Devlet ne idi, ne oldu hâlâ!»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mütarekenin akdinden bedi [1] ile bittedric noktai salaha tekarrüb eden vaz'iyyeti siyasiyyemizi milliyyet nami altında ika' edilen iğtişaşat, vahim bir hale getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihazine çalışılan tedabiri muslihane faidesiz kalmışdır. Ahiren tebarüz eden vekayia göre bu hali isyanın devami meazallahü tealâ daha vahim ahvale masdar olabileceğinden iğtişaşatı vakıanın malûm olan mürettib ve müşevvikleri haklarında ahkâmı kanuniyyenin icrası ve fekat muğfel olarak bu kıyame iltihak ve iştirak etmiş olanlar hakkında afvi umumi ilânı ve bütün memaliki şahanemizde âsayiş ve intizamın iade ve te'yidi tedabirinin kemali sür'at ve kat'iyyetle ittihaz ve ikmali ve bilumum tebeai sadıkamızın bu suretle de mekamı hilâfet ve saltanata muhakkak olan merbutiyyeti tegayyür na pezirinin teşyidi ve bu cümle ile beraber düveli muazzamai mütelife ile gayet samimi revabıtı it'minan kârane te'sisine ve menafi'i devlet ve milletin hak ve adalet esasına istinaden müdafeasına ihtimam olunarak şeraiti sulhiyyenin kesbi itidal etmesine ve sulhun bir an evvel akdine sarfı makdiret edilmesi ve o zemane kadar her dürlu tedabiri maliyye ve iktisadiyyeye tevessül edilerek müzayekai âmmenin mehma emken tehvini kat'iyyen matlubumuzdur. Cenabı hak, tevfikatı ilâhiyyesine mazhar buyursun.

15 receb 1338 5 nisan 1336 Mehmed Vahidüddin»

Takriri sadaret Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Hariciyye nezareti	Tarafı bendegânemden der uhde olunmuşdur.
Harbiyye nezaretine vekaleten Ve bahriyye nezaretine asaleten	Ferikandan beşinci kol kumandanı esbakı Mehmed Said Paşa
Dahiliyye nezaretine asaleten Ve şurayı devlet riyasetine vekâleten	Dahiliyye nazırı esbakı Reşid Bey
Adliyye nezaretine	Mahkemei temyiz istid'a dairesi reisi Ali Rüşdi Efendi
Mearif nezaretine	Hariciyye müsteşarı Fahrüddin Bey
Nafia nezaretine	Doktor Cemil Paşa
Ticaret ve ziraat nezaretine	Ferikandan Hüseyn Remzi Paşa
Maliyye nezareti vekâleten	Maliyye müsteşarlığına tâyin olunan bahriyye muhasebecisi Reşad Bey [3 şabanda asaleten tâyin olundu.]
Evkaf nezaretine	Ferikandan Osman Rıf'at Paşa

Teşkili uhdei bendegâneme havale buyrulan hey'eti cedidei vükelâ esamisi balâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyyet rehini tasdiki celili cenabı tacı darileri olarak işbu takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hazreti hilâfet penahileri ile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve ilân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyül emr efendimizindir.

15 receb 1338 5 nisan 1336 Sadrı âzam kulları
Damad Ferid

Harbiyye nezareti vekâletinin sadrı âzam Ferid Paşa tarafından ifasına 30 recebde iradei seniyye sadır oldu.

[1] ؟

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tebeddül şayiası üzerine meclisi meb'usan İkinci reisi Hüseyn Kâzım Bey baş kitabet odasına gelerek «eğer Ferid Paşa, İngilizlerden kavi bir söz almış ise zatı şahane, kendisini sadarete getirsin, biz de el birliğile çalışırız. Fekat böyle bir söz almamış ise kendisinin sadareti memleketce pek fena te'sir hâsıl edeceğinden bunu yapmasın» dediğini Ali Füad Bey, arz etdiğinde padişah, söz almış olduğunu işraben «evet» [1] demişdir. [2]

Hüseyn Kâzım Bey, müahharen huzura çıkub Ferid Paşanın sadarete getirilmesi, memleket ve saltanat içün felâketi mucib olacağını arz etmesi üzerine padişah, hiddetlenerek «ben istersem rum patiriğini de, Ermeni patiriğini de getiririm. Haham başıyı da getiririm» demesile Kâzım Bey «getisiniz emma faidesi olmaz» diye mukabele etmiş, padişah «ben, böyle karar verdim, getireceğim» cevabını verüb ruyı istiskal göstermişdir. [2]

Padişah, Enişte Paşanın kavli mücerredine inanarak onun İngilizlerce mu'temed olduğuna kanaat etdiği şu fıkradan da anlaşılıyor:

Kabineye girmesi içün padişah, Reşid Beyi teşvik ederken demişdir ki:

«.... Kabinenin bizzat sizin riyasetinizde bulunması münasib olacağını biliyorum. Fekat Ferid Paşa, İngiltere hükûmeti nezdinde i'timade mazhar olarak şu sırada iş başına getirilse hüsni te'sir hâsıl edeceği ihsas edildi.» [3]

[Tebsıra — bir münasebetle yukarılarda da söylenmiş olan bir mes'eleyi «التكرار حسن» medlûlünce — şekli âharde — tekrar etmek sadade tevafuk eder.

Malûm olduğu üzere kanuni esaside sadrı âzamın intihab ve tâyini, padişahın hakkı olduğu muharrerdir. Fekat bu hak «ben istersem şunu da getiririm, bunu da getiririm» tarzında müstebiddane ve hod kâmane lâflar savurmağı mütezammin değildir.

Hükûmetin başına getirilecek zatın her dürlu meziyyeti haiz bir şahsı mümtaz olmasına dikkat etmek ülülemrin en mühim vazifesidir. Çünki intihab etdiği zat, aklen, liyakaten ve ahlâkan şayanı i'timad ve makbuli ibad değilse devlet ve millete enva'i zarar iras ede-

[1] «Aslı yokdur «evet»in almadı zira bir söz
Aldatub padişihi geldi mekame damad
Cehlü udvan ile gitdi o gidi, husrane
Kendini, padişehi, devleti etdi berbad»

[2] «Görüb işitdiklerim S. 282»
[3] «Canlı tarihler S. 280»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ceğinden maddî ve ma'nevî mes'uliyet, o zatdan ziyade ülülemre teveccüh eder.

Ba husus halkın mehabbet ve hüsni nazarı müveffekiyyete ve nefret ve sui zannı ademi müveffekiyyete sebeb olduğıçün menfurı enam ve duçarı düşnam olanları re'si kâre getirmekden sakınmak, halk ile beraber getiren ve getirilen hakkında badii hayr olur.

Bazı hükm darlar ise bu hakikatden iğmaz ile — şahıslarına sadık ve her dürlu âtıfete lâyık zan etdikleri — na ehilleri, devlet ve millete teslit ve o suretle mesaib güna gun tevlid ederler ve hayr hahane ihtarda bulunanlara bir takım müstebiddane ve hod endişane lâflarla mukabeleyi, hükm darlığın kudret ve azameti icabatından ad etmek hatayı fahişine düşerler.

Hal buki — fazileti mahza olan dini islâmın esasi adalet olduğundan şahsî menfeat, karabet [1], meveddet [2], hâtıra hürmet, iltimasa riayet, rişvet, hem şehrlik, hem mezheblik, hem cinslik gibi sebeblerle na ehle tevdi'i ümur edilerek adilden udul, ya hud hidmete eslah ve maslahate evfak bulunandan adavet saikasile nükûl edilirse Allaha, resulüne ve müslimine hiyanet edilmiş olur.

Hele tevdi'i emanet eden, imamül müslimin ve halifei mü'minin unvanını da haiz olan hükm dar ise hiyanet katmerleşir.

Emanet olan velâyeti — her vech ile — müstehak olana tefviz etmeyüb de — vücuhı adide ile — müstehak olmayana teslim eden veliyyülemr, bu hususda nasıl hain ve mes'ul ise istihkakı olmayanın da öyle hain ve mes'ul olduğu şekkü şübheden varestedir.]

Her gün bir acibe ibraz etmekden hâli olmayan Ferid Paşanın, mekamı sadarete geldiği günden beri Anadoluda ki harekâtı milliyye aleyhine fetva istihsal edeceği ve hükûmetce bir beyan name neşr edileceği işidilmekde idi. 1920 [21 receb 1338] de ikisi de neşr olundu.

Fetvaların suretleri

«Sebebi nizamı âlim olan halifei islâm ادام الله تعالى الى يوم القيام hazretlerinin tahtı velâyetinde bulunan bilâdı islâmiyyed ebazı eşhası şerire ittifak ve ittihad ve kendulerine rüesa intihab ederek iebeni sadıkai şahaneyi hiyel ve tezvirat ile iğfal ve idlâle ve bilâ emri âli ahaliden asker cem'ine kıyam edüb zahirde askeri iaşe ve techiz behane-

[1] Meselâ sıhriyet gibi!....

[2] Hazreti Ömer radiyallahü anh

«من ولى من امر المسلمين شيئاً فولى رجلاً لمودة او قرابة بينهما فقد خان الله ورسوله والمسلين»

buyurmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sile ve hakikatde cem'i mal sevdasile hilâfı şer'i şerif ve mugayiri emri münif bir takım garamat ve virguler tarh ve tevzi' ve envа'i tazyik ve işkencelerle nâsın emval ve eşyasını gasb ve garet ve bu vech ile ibadullahe zulmi i'tiyad ve tecrime cesaret ve memaliki mahrusenin bazı kura ve bilâdına hücum ile tahrib ve hâk ile yeksan ve tebeai sadıkadan niçe nüfusı ma'sumeyi katl ve itlâf ve dimai mahkuneyi sefk ve iraka etdikleri ve canibi emirülmü'mininden mensub bazı me'murini ilmiyye ve aşkeriyye ve mülkiyyeyi hod behod azl ve kendi hem palarını nasb ve merkezi hilâfet ile memaliki mahrusenin müvasalat ve münakalât ve muhaberatını kat' ve tarafı devletden sadır olan evamirin men' ve merkezi diğer memalikden tecrid ile şevketi hilâfeti kesr ve tevhini kasd ederek mekamı muallâyı imamete ihanet etmekle taati imamdan huruc ve devleti aliyyenin nizam ve intizamını ve bilâdın âsayişini ihlâl için neşri eracif ve işaai ekâzib ile nası fitneye saik ve sai bilfesad oldukları zahir ve muhakkak olan rüesayı mezburun ile âvan ve etbai bağiler olub dağılmaları hakkında sadır olan emri âliden sonra hâlâ inad ve fesadlarında ısrar ederler ise mezburların habasetlerinden tathiri bilâd ve şerrü mazarratlarından tahlisi ibad vacib olub « فقاتلوا التی تبغی حتی تفیٔ الی امرالله » nassı kerimi mucibince katl ve kıtalleri meşru' ve farz olurmu beyan buyrula.

Elcevab, Allahü teâlâ âlem olur.

كتبه الفقير Dürri Zade Abdullah
عفی عنه

Bu suretde memaliki mahrusei şahanede harb ve darbe kudretleri bulunan müslimanlar, İmamı Adil halifemiz Sultan Vahidüddin Han hazretlerinin etrafında toplanub mükatele için vâki' olan dâvet ve emrine icabet ve bügati mezburun ile mükatele etmeleri vacib olurmu, beyan buyrula.

Elcevab, Allahü tealâ âlem olur.

كتبه الفقير ....

Bu suretde halifei müşarün ileyh hazretleri tarafından bügati mezburun ile mükatele için tâyin olunan askerler, mükateleden imtina' ve firar eyleseler mürtekibi kebire ve âsim olub dünyada ta'ziri şedide ve ukbade azabı elîme müstehak olurlarmı, beyan buyrula.

Elcevab, Allahü tealâ âlem olur.

كتبه الفقير ....

Bu suretde halifenin askerinden olub da bügati katl edenler Gazi ve Bügat tarafından katl olunanlar şehid ve müsab olurlarmı beyan buyrula.

Elcevab, Allahü tealâ âlem olur.

كتبه الفقير ....

Bu suretde Bügat ile muharebe hakkında sadır olan emri sultaniye itaat etmeyen müslimanlar âsim ve ta'ziri şer'iye müstehak olurlarmı beyan buyrula.

Elcevab, Allahü tealâ âlem olur.

كتبه الفقير ....

Beyan namede, harekâtı ısyaniyenin iğfalât ve tehdidatına kapılarak anlara iştirak edenlerden bir bafta zarfında izharı nedamet ve padişaha arzı sadakat edenlerin afvi âliye mazhar olacakları ve âsilerin şer'an ve kanunen te'dib edilecekleri ve ehalii müslime ve gayri müslimeden bir birine tecavüzde bulunacakların duçarı mücazat olacakları ilân kılınmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Reşid Bey, diyor ki:

«.... Umumî Harbde alınan fetvanın hâsıl etdiği hiçlikden intibah etmeyerek — vaktile kendisinin, umumî müfettişliğe ba fermanı âli Anadoluya gönderdiği Mustafa Kemal Paşayı fetva ile zabt etmeği kurarak hod behod hareketi milliyye aleyhinde sipariş etmiş olduğu fetvayı, şeyhulislâm, meclisde kendisine tevdi' etdi. Öteden beri anlatişa göre verildiği darbı mesel hükmüne gelmiş olan fetvanın bilhassa Harbi Umumî esnasındaki tantanalı iflâsından sonra silâh gibi isti'mali. kullananın hiffeti muhakemesini göstermekden başka bir şey'e dayanamazsa da Anadoluca sui telâkki edilerek aramızda husulini istediğimiz vifakı işkâl edebilir endişesile isti'maline itiraz etdik. Damad Ferid, bu mas'ele üzerinde İngilizlerin musır olduklarını ve bu ısrar karşısında fetva ilânını hariciyye nazırı sıfatile kabul ve teahhüd etdiğini, binaen aleyh meclisce reddi. düveli mü'telifenin kabineye gösterdiği emniyeti selb edeceğini tekrar etdi. Fetvanın ecnebi ısrarı değil, garaz ve hamakat eseri olduğu malûm bulunmakla beraber bunun devletlerce duyulmaması, hattâ duyulmamış olması mümkin değildi. Binaen aleyh hey'eti vükelâce red edilmesi bir maksadı hafi işrab ederek müttefiklerin kabine hakkındaki emniyetini halel dar edebilirdi. Bu emniyetin zevali ise aradığımız hidmeti vataniyyenin ifasına mani'di. Bu sebeble daha ileri gidemedik..» [1]

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«.... Ferid Paşa [Anadoludaki] hareketi vatan perveraneyi düveli mü'telifeye karşı müessir bir silâh gibi isti'mal edeceğine, kuvayı milliyyeyi ittihadcılar tarafından teslih edilmiş eşkıya şeklinde göstermeğe cehd ve güya te'dibi için fetvalar çıkartarak fırkalar ve hattâ çeteler teşkil etdi. Zeki zan etdiğimiz Mehmedi sadis de meatteessüf enistesinin elinde bir aleti şer oldu. § Ferid Paşa, kendisine ser füru etmeyenleri ittihadcılıkla itham ve her tarafda ittihad ocağı keşf etmek hastalığına oğradığından lâ yüad hatalarda bulundu.» [2]

İttihadcıların Sultan Abdülhamid merhumun hal'ine ve Harbi Umumide cihad ilânına dair istihsal etdikleri garib fetvalara nazire olan vukarıdaki fetvanın da — öbürleri gibi — şeriati islâmiyyeye hürmetsizlik olduğunu, hürmet kâr olanlar takdir ederler.

Hele bu def'aki fetva' mümkin olmayan bir şeyi istihsal içün şeriati vasıta ittihaz etmekdir ki elbette hürmetsizlikdir.

Ferid Paşa, hakikaten «İngilizlerin ısrarı karşısında fetva ilânını kabul ve teaahhüd» etmiş ise İngilizlerin fetvadan ümmid etdikleri hali menfeat perestanenin hâsıl olamaması, onları ve müttefiklerini, fetvanın hiç bir te'siri olmadığına ve olamayacağına ıkna' ile tebdili fikr etdirmek gibi ma'nevî bir zararı intac eylediği ve şahsî garaz ve emellere ve ecanibin ilkaatına istinad eden müallel istiftalar üzerine verilen fetvaların te'sir etmediğini görenlerin

[1] «Canlı tarihler S. 284»

[2] «Gördüklerim kısım 2 S. 258, 259»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Nüshan marazı mülke [1] ilâc eylemedi hiç
Ey sadrı hurafat [2] füruş ez de suyun iç»

beytile — fetvayı değil, — müsteftiyi istihfaf edecekleri aşikârdır.

Malûmdur ki müfti, istiftanın ihtiva etdiği mes'eleleri tedkik ve tenkide mecbur değildir. İstifta olunan mes'ele ne ise — ona kavaidi fıkhiyeye tevfikan — cevab vermeğe me'murdur. Bu sebeble mes'uliyet, müftiye değil, müsteftiye teallûk etmek lâzım gelir.

«Kuvayı inzibatiye» namile bir nevi' asker icad olunarak bu askeri Ferid Paşanın garib yollarda kullanmak ve bunlarla kuvayı milliyyeyi te'dib etmek istediğine dair halk arasında ekavili guna gun dönüb dolaşır ve teessüri mucib olurdu. [3]

Reşid Bey, diyor ki:

«Kabinemizin teşekkülünden evvel Loid Corcun menvii zamirini icradan iskat ve sonra da devletin elinde az çok bir kuvvet bulunmasını te'min içün jandarmaya müşabeheti sebebile «kuvvei inzibatiye» namı altında ihdas etdiğimiz askeri, sadrı âzamın vaz'ı aslisinden çıkararak bir takım aykırı maksadlara alet etmek istediği anlaşılmış ve artık bu askerin dahilde ve haricde hikmeti teşekkülü de kalmamış olduğundan külliyyen feshini bietezekkür iradesini istihsal ile der hal tatbik etdik.» [4]

Ferid Paşanın yolsuz icraatından biri de «intihabatın yolsuz icra edilmesi ve anasırı muhtelifenin iştirak etmemesi» ve saire gibi vesilelerle 1920 [21 receb 1338] de meclisi meb'usanı fesh etdirmesidir.

İstanbul muhafızlığına tâyin olunan miriliva Mustafa Natık Paşa, polis müdiri umumisi ile meb'usan dairesine giderek mevcud meb'usları dağıtmış ve kapuları kapatmışdır.

İradei seniyye

Mehmed Vahidüddin

«Esbabı zaruriyyei siyasiyyeden naşi meclisi meb'usanın feshi iktiza etmesine ve kanuni esasimizin muaddel yedinci maddesinin fıkrai mahsusası mucibince ledeliktiza hey'eti meb'usanın feshi hukuki şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen meclisi mezkûrun ber

[1] Aslında «Aşka» dır

[2] Aslında «Ey şeyhi keramat» dir.

[3] Halk, asker namı taşıyan bu âdemlere «halife ordusı» namını takmışlardı. O hengâmda bir gün tarikatı Halidiye meşayihi kiramından Küçük Hüseyn Efendi merhumun nezdinde bulunurken huzzardan biri, müteessifane bir tavrla «bu asker, kuvayı milliyye ile muharebe edecekmi» süalini irad etmesi üzerine efendi «öyle şeymi olur. Müslim, müslim ile muharebe etmez» cevabı savabını vermişdi.

[4] «Canlı tarihler S. 288»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

mucibi kanun dört ay zarfında yeniden bilintihab ictima' etmek üzere bu günden itibaren ber mucibi kanun feshini irade eyledim.

21 receb 1338 11 nisan 1336 Sadrı âzam
Damad Ferid

Ali Füad Bey diyor ki:

«Ferid Paşa kabinesinin teşekkülüni müteakib bir gün yine Kâzım Bey odama gelerek meclisi meb'usanın feshi rivayetleri deveran etmekde olduğu ve hal buki meclis, kendi — kendisini ta'til eylemesile hâlen o yüzden hiç bir fenalık gelmesi melhuz olmadığını ve şayed meclisin feshi cihetine gidilecek olursa meb'uslar, birer birer Anadoluya geçerek orada akdi ictima' eyleyeceklerini ve bunun neticesi vahim olacağını beyan ile bu babda zatı şahanenin ikaz edilmesini söyledi. Ben dê keyfiyyeti, olduğu gibi arz etdimse de faidesi olmadı. Meclisi meb'usan da Ferid Paşanın himmeti ile bir iki gün sonra fesh olundu.

Bilâhare Kâzım Bey, Tevfık Paşanın son sadaretinde kabineye alınması ve meb'usların da Anadoluda akdi ictima' ve Büyük Millet Meclisini teşkil eylemeleri üzerine miri muma ileyh bir gün huzurda «ben, vaktile bunu Ali Füad Bey kulunuz vasıtasile arz etmişdim. Efendimize söylemedimi?» demesile hünkâr, «evet, söyledi» cevabını vermişdir.» [1]

Ferid Paşa ile esbak dahiliyye nazırı Ali Kemal Beye [2] ve adliyye müsteşarı Said Mollaya [3] sui kasd teşebbüsünde ve vasi' teşkilâtı hafiyyede [4] bulundukları iddia edilen eşhasdan Dıramalı Rıza Bey, sabık bahriyye yüz başılarından Halil İbrahim Efendi, Üsküdar beledi dairesinin Doğancılar mevkii me'muru Mehmed Ali Bey ve maliyye nezareti muhassatı zatiye mümeyyizi evveli Tevfik Sükûti Bey [5] birinci idarei örfiye divanı harbinde icra kılınan muhakemeleri neticesinde idama mahkûm olarak sadır olan fermanı hümayun mucibince 1338 remezanının 24 üncü cum'a ertesi günü sabahı Bayezid meydanında salb olunmuşlardır.

San Remo konferansında ittihaz edilen karar mucibince Osmanlı mürahhaslarının mayısın onunda Parisde bulunmaları Babı âliye resmen tebliğ edildiğinden Memaliki Osmaniye hakkında düveli itilâfiye mürahhaslarile müzakerate iştirak ile ittihaz olunacak mukarreratı imza etmek üzere salâhiyyeti kâmileyi haiz olarak âyan reisi

[1] «Görüb işitdiklerim S. 283»

[2] 1922 [14 Rebiulevvel 1341] de İzmide götürülüb ertesi gün halk tarafından taşlanarak öldürülmüş ve cesedi dar ağacına asılmışdır.

[3] Vatan haricinde bir çok yerde dönüb dolaşarak 14 temmuz 1930 [H. 1349] da Trakyada ölmüşdür. Şeyhulislâm Cemalüddin Efendinin kardeşi Neş'et Mollanın oğludur. Halü kalini bilenler «Saidi Şaki» namile yad ederlerdi.

[4] Bu teşkilâtın aslu faslı ilân olunmalıdığından halk arasında meraki ve kilü kali mucib olmuşdu.

[5] Midhat Paşanın — Çerkes Hasan vak'asında maktul olan — uşağı Ahmed Ağanın oğludur. Baba ile oğulun eceli kaza ile ölümleri garib tesadüflerdendir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadrı esbak Tevfik Paşa, dahiliyye ve mearif nazırları Reşid ve Fahrüddin Beylerle nafia nazırı operatör Cemil Paşanın mürahhas tâyin olunmalarına meclisi vükelâ kararile 1920 [7 şaban 1338 — 26 nisan 1336] da iradei seniyye sadır oldu.

Mürahhaslar ve maiyyet me'murları dört gün sonra şömendüferle hareket eylediler.

Konferansda cereyan eden müzakerat üzerine hey'eti mürahhasanın hazırladığı cevabı hamilen Reşid Bey ve Cemil Paşanın bir kaç güne kadar İstanbula vürudlarına intizar olunmakda idi. Onlar, devletin hukukunu muhafazaya kadir değilmiş ve kendi bulunursa te'mini maksad muhakkak imiş gibi sadrı âzam paşa, müahharen zatı siyaset simatını da müahharen mürahhas nasb etdirerek 24 remezan 1338 [12 haziran 1336] da [1] seyri sefain idaresinin — mesarifi külliyye ihtiyarile [2] ihzar olunan «Gül cemal» vapuruna rakiben ve Tulon tarikile Parise müteveccihen hareket etdi.

Karar namenin sureti

Mehmed Vahidüddin

«Sulh konferansında Memaliki Osmaniye hakkında düveli itilâfiye mürahhaslarile müzakerate iştirak ve ol babda ittihaz olunacak mukarreratı imza etmek üzere salâhiyeti kâmileyi haiz olarak hükûmeti seniyyemiz canibinden sadrı âzamımız ve ümurı hariciyyemiz nazırı Ferid Paşa dahi mürahhas tâyin edilmişdir.

Bu iradei seniyyemizin icrasına sadaret me'murdur.

22 remezan 1338 10 haziran 1336

Sadrı âzam ve hariciyye nazırı ve harbiyye nazırı vekili Damad Ferid	Şeyhulislâm ve mearif nazırı vekili Abdullah	Bahriyye nazırı Mehmed Said
Şurayı devlet reisi vekili Edhem	Adliyye nazırı Rüşdi	Maliyye nazırı ve dahiliyye nazırı vekili Reşad

[1] Ne meş'um tesadüfdir ki üç muzırrı izaleye teşebbüs cinayetile itham olunanlar, o sabah asılmışlardı. Ziya Paşanın

« Böyle gecenin hayr umulurmu seherinde »

mısraına mukabil

« Böyle seherin hayr umulurmu gecesinde »

dense müvafık olur.

[2] 70000 lira sarf olunarak hazırlandığını Reşid Bey söyliyor. [Canlı tarihler S. 290]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ticaret ve ziraat nazırı Hüseyn Remzi

Evkafı hümayun nazırı ve nafia nazırı vekili Osman Rıf'at

Mehmed Vahidüddin

«Paris sulh konferansına hükûmeti seniyyemiz çanibinden mürahhas tâyin olunan sadrı âzamamız Damad Ferid Paşanın müddeti gaybubetince meclisi vükelâye riyasete ve evrakın sadrı âzam namına imzasına şeyhulislâm efendi me'murdur.

26 remezan 1338 14 haziran 1336 Sadrı âzam Damad Ferid»

Mürahhaslardan Cemil Paşa ile beraber İstanbula gelen Reşid Bey, avdetinde sadrı âzamı Parisde bulunca gelmesinin sebebini sormuş ve aralarında şöyle muhavere vâkı' olmuşdur:

— Müsaleha nameye derci elzem ve gayet mühim ve mahrem bir maddenin verilecek cevabe idhali içün geldim.

— Şifre telgrafla emr edilemezmidi?

— Aman efendim, öyle mühim ve mahrem bir şey, telgrafla yazılırmı hiç?

— Bir kuriye gönderilseydi.

— Ona da emniyyet edemedim. Kendim gelmeği tercih etdim.

Reşid Bey, sadrı âzamın bu «سرالاسرار» ını tahkik etmiş: tarafı devletden Hicaza kema kân surrai hümayun isali hakkının muhafazası imiş!» dedikden sonra şu sözleri söyliyor:

«Ben, henüz hayretler içinde yüzerken sadrı âzamın, evvelâ mürahhaslardan hiç birinin kendi kendine sulh konferansına hiç bir tebliğde bulunmaması hakkında hey'eti vükelânın iradei seniyye ile müeyyed kararına, saniyen vükelâce ve zatı şahanece tasdik edilen lâyihai cevabiye de mugayir olarak, bizim hazırladığımız cevabı tahrif suretile yazdırdığı bir ucubeyi tek başına imza edüb sulh konferansına göndermiş olduğunu kemali teessürle öğrendim» [1]

Bir şairin «anlaşıldı Vehbinin kerrakesi» dediği gibi paşamızın da «Hicaza surrai hümayun göndermek hakkının muhafazası» içün Parise şitaban olmasının hakikî sebebi anlaşıldı.

Siyaset ve kiyaset erbabının reisülrüesası olduğuna kanaat ve lisanı hal ile

«Cihanın kârı düvşarı benim nezdimde [2] âsandır
Değil düşvarı, her kârı benim nezdimde [2] âsandır»

ve

«Safhai çehremde aklü fıtnatım [3] merkumdur
Zahirimden batınım keyfiyyeti malûmdur»

[1] «Canlı tarihler S. 290»

[2] Aslında «senin nezdinde» dir.

[3] Aslında «şerhi mihnetim» dir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

diyerek iddiai liyakat eden bu sadrı garabet küster diğer mürahhasların ehliyyet ve kifayetlerinden ve devlet ve milletin hukukunı sıyanet edebileceklerinden emin değilmiş ki hamiyyeti vataniyye ve gayreti milliyye! saikasile ihtiyarı zahmet ve Parise azimet etmişdir.

«Surre hakkı» hakkındaki — eski ta'bırle — küftarı na hemvarının hakikati bu maddei eblehfiribane, ya hud eblehane olduğu şübheden varestedir.

Parisi boylaması, — mürahhasların liyakatine itimad etmemesinden başka, kendince diğer maksadlara mübteni olması da muhtemildir. Meselâ — zararı az — bir sulh akdine imkân hâsıl olursa bunu temamile nefsine aid bir müveffekiyyet olarak ibraz ve bu vesile ile mekamda bir çok zeman kalmak hakkını ihraz etmek emelinde bulunmuş olması da mümkindir.

Mürahhaslardan hiç birinin kendi kendine konferansa tebliğde bulunmaması gayet tabiî, ba husus hükûmetce mukarrer olduğu halde diğer mürahhasların uzun mülâhaza ve müzakereden sonra yazdıkları cevabı — âdi bir tezkire müsveddesini tashih edercesine bigayrı hakkın tebdil ve müeddasını teşviş etmek, o cevabı hazırlayan mürahhaslara hakaret ve — ondan daha mühim olarak — maslahate ihanetdir ki mütecasirin mes'ul olması lâzım gelirken mes'ele, Reşid Beyin ve Ferid Paşanın münakaşesile [1] kapanmışdır.

Reşid Beyin ifadatından müsteban olduğuna göre, münakaşeye nihayet vermek içün Tevfik Paşa «bizim burada ikametimiz lüzumsuzdur. Çünki artık bizce yapılacak bir iş kalmadı. Yalnız Reşid Beyle bir muavin ve bir iki kâtib burada kalsınlar, biz gidelim. Hem fazla masraf ihtiyar edilmemiş olur, hem de işler daha iyi görülür» dedi. Diğer mürahhaslar da bu fikre iştirak etdiklerinden üç dört gün sonra harekete karar verildi. Hareket edileceği gün Ferid Paşa, gitmekden vaz geçmek gibi bir garabet daha izhar etdiğinden Tevfik Paşa, bihakkın hiddetlenerek heman gitmekde ısrar etdi. Reşid Bey, zahmetle hiddetini teskin ve iki gün sonra azimetlerini te'min eyledi. Onunla müşavirlerden iki zat ve bir kaç kâtib Parisde kalarak hey'eti mürahhasa «Gül cemal» vapurile hareket etdiler.

27 şevval 1338 [11 temmuz 1336] da İstanbula geldiler.

Düveli müttefika tarafından tebliğ olunan müahedei sulhiyye üzerine Osmanlı mürahhaslarının verdikleri cevabe müttefiklerin cevabını — ki izmihlâli tezammun eden muahedede cüz'i ve ehemmiyetsiz bir iki ta'dili ve mukabilinde tahkiri havidir — kabuli, ya hud reddi

[1] Ne süretle münakaşe etdikleri «Canlı tarihler» de yazılıdır, isteyenler okurlar.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

hakkında bir kerre de ricali devletin ve erkânı askeriyyenin fikirlerine müraceat edilmesini padişah tensib etdiğinden âyane ve erkânı askeriyye ve ricali ilmiyyeye teşrifat dairesinden dâvetiye gönderildi.

1338 zilkidesinin beşinci [1920] perşenbe günü dâvetliler, Yıldız serayında padişahın huzurunda ictima' eylediler. Veliyyi ahd Abdülmecid Efendi de hazır idi

Sadrı âzamın emrile sadaret mektubsusu — hey'eti mürahhasadan Parisde bulunan — dahiliyye nazırı Reşid Beyin Sipa konferansında müttefiklerin ittihaz etdikleri kat'î kararı mutazammın telgrafını ve müahede kabul olunmakla beraber hududun Midye — İnuze kadar ircaına, bi taraf mıntıkanın Marmara sahilinden nez'ile yalnız Boğazlara hasrıne, İzmirin Hamburg şehri kabilinden serbest belde halinde ve teşkilâtı mahsusa ile idaresine, hilâfet mesaili diniyyeden olduğıçün ahd namei siyaside mevkii olamayacağının ahd nameye dercine, İzmir ve Tirakya hakkındaki tekalif kabul edilmezse oraların Boğazlar komisyonuna tevdiine dair bir kerre daha sulh meclisinin nasefet ve hakkaniyetine müraceat olunmasını mutevi meclisi vükelâ mazbatasını ve müahedenin imzasından istinkâf edildiği takdirde İstanbulun elimizden alınacağına dair Reşid Beyden iki gün evvel gelen iki telgrafı okudu.

Sadrı âzam, huzzarın, fikrini şifahen, ya hud tahriren bildirmesi hakkında bir nutuk irad etdi Âyandan şeyhulislâmı esbak Mustafa Sabri Efendi, Hadi Paşa, Abdürrahman Şeref ve Mustafa Asım Efendiler ve sair zatlar, beyanı re'y etdiler.

Müahedeye vaz'ı imzayı kabul edenlerin ayağa kalkmaları tarafı şahaneden emr olunmasile hey'et kâmilen kıyam etdi. Âyandan topcu feriki Rıza Paşa, müstenkif olduğunu söyledi İctimaa nihayet verildi.

Sulh muahedesine vaz'ı imza içün bir hafta evvel hey'eti mürahhasaya idhal olunan âyandan Hadi Paşa ve Rıza Tevfik Bey, ictimaın hitamından sonra padişahe veda' ve Fransız torpidosile — i'di millî günü — Köstenceye hareket etdiler. Mürahhaslığa tâyin olunan Bern sefiri Reşad Halis Beyin de hey'ete iltihakı kendine yazıldı.

İctima'da bulunanlar

Zatı şahane, veliyyi ahd Abdülmecid Efendi, vükelâ, âyan reisi Tevfik Paşa, sadrı esbak İzzet, Ali Rıza, Salih Paşalar, Mustafa Sabri Efendi, Müşir Füad, Ömer Rüşdi, Osman Paşalar, Abdüarahman Şeref Efendi, Rıf'at Bey, topcu feriki Rıza, Arstidi, birinci Ferik Süleyman, Hadi, İzzet Füad Paşalar, Seyyid Abdülkadir Efendi, Tevfik,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rıza Tevfik, Adil, Mavroyani, Abdülhalik Hamid Beyler, Mustafa, Vasfi, Hamdi, Mustafa Asım, Zeynülâbidin, Azaryan, Buhur, Aram, Dilber Efendiler.

Müşir Zeki, Kâzım, Nuri Paşalar, fetva emini Ali Rıza, kadı asker Mehmed Nuri, meclisi tedkikati şer'iyye reisi Tevfik Efendiler. Erkânı harbiyye reisi Ferik Hamdi, Mustafa Nuri, birinci Ferik Zeki, mütekaid feriklerden Muhsin, Ali Refik, Galib, Füad, temyizi askeri reisi sabıkı Füad, Top kapu serayı muhafızı Rıza ve Şakir Paşalar,

Muahedei sulhiyye henüz imza olunmadan — cümlei ahkâmından olduğu üzere — Edirne ve mülhakatı Yunanlılar tarafından işgal edildi. Müdafeaya çalışan mir alay Cağfer Tayyar Beyin kumandasındaki asker tarü mar oldu.

Osmanlı imperatorluğunun ikinci payi tahtı olan bu şehri şehirin ziya'ı ve üçüncü payi tahtı olan beldei tayyibe [1] nin enva'ı mehalik ve mesaibe ma'ruziyyeti — zaten dilhun olan — milleti büsbütün dağdar etdi.

Kabine âzası arasında ittihadı efkâr olmadığı gibi Parisde bulunan mürahhas ve dahiliyye nazırı Reşid Beyle aralarının açılması ve kendi Parisde iken mürahhas salâhiyyetinin hasrü kasrine dair meclisi vükelâce bir karar ittihaz olunması, Ferid Paşayı kabineyi tebdile mecbur etdiği rivayet edildi. «Tercemanı hakikat» gazetesi, vükelânın tebeddül edeceğini ve bazı zevatın isimlerini yazdı «Peyam sabah» gazetesi tekzib etdi. Hal buki müteakiben kabine değişdi.

Ferid Paşa, sadaret konağında bazı zatlarla görüşdükden ve kabinenin isti'fasını arz etdikden sonra mesnedi sadaret tecdiden uhdesine ve mekamı meşihat âyandan şeyhulislâmı esbak Mustafa Sabri Efendiye tevcih kılındı.

Zilkidenin 14 üncü cum'a ertesi sabahı zevali saat 11 de baş kâtib Rıf'at Bey vesatatile gönderilen hattı hümayun — Babı âli me' murlarının bulunmamasından dolayı usule muhalif olarak — âmedi kalemi hulefasından Salâhi Beye okutdurulmuşdur. Yalnız yeni vükelâ bulunarak rical ve me'murine, hattâ sadaret odalarının birinde ini'kad eden müahedei sulhiyyenin tatbiki komisyonu âzasına da malûmat verilmemişdir. [2]

[1] Âyatı kur'aniyyeden olan «بلدة طيبة» İstanbulun fethine — ebced hisabile — tarih olduğu malûmdur.

[2] Ertesi gün yanına gitdiğimde «teşrifatcılar haber vermediler, resmi âlide bulunamadık» dedim. Ferid Paşa «biraz hususi olmasını arzu etdik de andan dolayı haber vermemişlerdir.» dedi.

Sormağa mevkiim müsaid değil ki sorayım, niçün hususi olmasını arzu etdiniz, aceba hattın aleni okunmasında siyasî bir mahzurmu tasavvur etdiniz? Ya hini kıraeted

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Ferid Paşa

Hey'eti vükelânın isti'fası kabul olunarak mesnedi sadaret tecdiden uhdenize ihale ve meşihati islâmiyye dahi Mustafa Sabri Efendi uhdesine tefviz kılınmış ve kanunı esasinin 27 nci maddesi ahkâmına tevfikan teşkil eylediğiniz hey'eti eedidei vükelâ tarafından tasdik olunmuşdur. Heman cenabı hak ve kadiri mutlak tevfikatı sübhaniyyesine mazhar buyursun âmin bihürmeti seyyidil mürselin.

14 zilkide 1338 31 temmuz 1339 Mehmed Vahiddüdin»

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Hariciyye nezareti ve harbiyye nezareti vekâleti [1]	Tarafı âcizanemden der uhde edilmişdir.
Bahriyye nezaretine	Erkânı harbiyyei umumiyye riyaseti uhdesinde kalmak üzere vekâleti ferikandan Hamdi Paşa [12 zilhiccede esaleten tâyin olundu]
Şurayı devlet riyasetine	Rıza Tevfik Bey. Avdetine kadar âyandan Reuf Paşa tarafından vekâlet edilecekdir.
Dahiliyye nezaretine	Reşid Mümtaz Paşa. İstanbula müvasalatına kadar ticaret ve ziraat nazırı Cemal Bey tarafından vekâlet edilecekdir.
Adliyye nezaretine	Nazır sabıkı Rüşdi Efendi
Maliyye nezaretine	Nezareti mezkûre müsteşarı tarafından vekâlet edilecekdir.
Nafia nezaretine	Harbiyye nezareti adliyye dairesi reisi Zeki Paşa.
Ticaret ve ziraat nezaretine	Sadaret müsteşarı Cemal Bey
Mearif nezaretine	Hadi Paşa. Avdetine kadar nafia nazırı Zeki Paşa tarafından vekâlet edilecekdir.
Evkafı hümayun nezaretine	Ferikandan Hilmi Paşa.

Teşkili bu kerre uhdei bendegâneme havale buyrulan hey'eti eedidei vükelâ esamisi balâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyyet rehini tasdiki celili tac darileri olarak işbu takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hilâfet penahilerile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve i'lân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda ve katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyül emr efendimizindir.

14 zilkide 1338 31 temmuz 1336 Sadrı âzam kulları
Damad Ferid»

---

bir hâdise zuhurundanmı kurkdunuz? Ya huzzarın sui kasdde bulunmasındanmı ürkdünüz? Ya hud teheddülün şüyuundanmı sakındınız?

İ'lânı tabiî olan bir halîn hususi olması ve alâka darlara, bilhassa Babı âli ricaline haber verilmemesi, usul ve teamüle mugayirdir.

[1] Harbiyye nezaretine 12 zilhiccede adliyyei askeriyye dairesi hey'eti temyiziyye reisi erkânı harbiyye miri livalarından Hüseyn Hüsni Paşa tâyin olunmuşdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yukarıda söylendiği gibi konferansa giden Tefik Paşa, teklif edilen sulh şeraitini «müstekil bir devlet mefhumile kabili te'lif» bulunmadığını yazarak avdet etmesi üzerine serayda toplanan meclisi meşveretin müvafekatile — idam kararı hükmünde olan — müahedei sulhiye 1920 [24 zilkide 1338] de salı günü zevali saat 4 de Parisde Sevr müessesei sınaiyesi dairesinde Osmanlı mürahhasları ferik Hadi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşad Halis Beylerle devletler mürahhasları tarafından imza edilmişdir.

« ذلك تقدير العزيز العليم » âyeti celilesinimi — kemali edeb ve hürmet ile — kıraet edelim, yoksa

«Sui tedbire ne yapsun takdir»

mi diyelim?

Neşr olunan tebliği resmi

«Son günlerde Yunan hükûmeti, müahedei sulhiyeyi imzadan istinkâf etmiş ve buna karşı. Babı âli tarafından düveli muazzamai itilâfiye nezdinde teşebbüsatı lâzimede bulunulmuş idi. Bu def'a Yunanistanın imzaye karar verdiği ahiren hey'eti mürahhasai Osmaniye reisi Hadi Paşa hazretleri tarafından bildirilmekle hükûmeti Osmaniye mürahhaslarının dahi vaz'ı imzaye me'zun oldukları Babı âliden ba telgraf müşarün ileyhe tebliğ edilmiş ve yirmi iki aydan beri mütareke namı altında devam eden tezebzüb ve bi kararıye [1] nihayet verilmişdir.»

Hadi Paşanın telgrafı

«İtalya ile hâsıl olan itilâfdan dolayı evvelce imzadan imtina' eden Yunanistan bu kerre vaz'ı imzaye müvafekat etmiş olduğundan sulh muahede namesi bu gün saat dörtde imza edildi.

10 ağustos 1920 »

Anadoludaki harekâtı milliyyenin yine nasihatle durdurulmasına çalışılması vükelânın ekserince tasvib olunduğu halde şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi ile ticaret ve ziraat nazırı Cemal Bey, şiddetle te'diblerini [2] iltizam ve bu sebeble isti'faye kıyam etmelerile isti'fa

[1] Buna şu iki kelimeyi de ilâve etmelidir: «Ve devletin hayatına»

[2] «Hangi kuvvetle edersin te'dib
Sabrıya, uyma hayale bir an
Ey Cemal, sen de düşün bir kerre
Lâfla te'dibe olurmu imkân»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ları kabul olunarak mekamı meşihate ricali ilmiyyeden elyak bir zatın tarafı mülûkâneden intihab ve tâyini teemmül edilmekde olduğu i'lân ve ticaret nezaretine — mearif nezareti vekâleti inzimamile — Hadi Paşa tâyin kılındı.

Meşihatin esbak adliyye müsteşarı sudurdan Şükrî ve esbak şeyhulislâm Dürri zade Abdullah Efendilere teklif olunduğu halde kabul etmedikleri söylendi.

Esası devletin mütezelzil ve inhidame mail olduğu böyle bir demi pür elemde bile o mekame hasret keş olan kişilerin isimleri gazetelerde ve dillerde döndü, dolaşdı.

Nihayet sudurdan ser müneccim Osman Kâmil Efendinin oğlu kadı asker Mehmed Nuri Medenî Efendi nasb olundu. Fervei beyza yerine siyah binişle Babı âliye geldi. Sadrı âzam ve hattı hümayunu getiren baş kâtib Rıf'at Bey ile arz odasına girdi.

Hattı sadrı âzam, okumak üzere — müsteşar vekili olan — âmedciye, o da — salâhiyete ve âdete muhlif olarak — mektubcuya verdi.

Hattı hümayunun sureti

«..... [1]

Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendinin vuku'ı isti'fası cihetile mesnedi meşihat, ehliyyet ve kifayetine mebni bilfiil kadı askerlerimizden Nuri Efendinin uhdesine tevcih edilerek Babı âlimize i'zam olunmuşdur. Hak sübhane hu ve tealâ hazretleri, cümlemizi avnü inayeti samadaniyyesine mazhar ve her halü kârda tevfikatı ilâhiyyesini rehber buyursun âmin. Bihürmeti seyyidilmürselin.

12 muharrem 1339 26 eylul 1336 Mehmed Vahidüddin»

İşidildi ki düveli itilâfiye komiserleri, münferiden huzuri hümayune girüb harekâtı milliyye rüesasile itilâf edilmesini arz etmişler. İtilâfe ise Ferid Paşanın vücudu mani' ad edildiğinden mevki'i iktidardan çekilmesi icab etmişdir.

1920 [4 safer 1339] da isti'fa namesini padişaha takdim etmiş ve kabul olunmuşdur. Ertesi gün gazetelerde matbuat müdiriyetinin şu tebliği resmîsi görüldü :

«Zatı samii sadaret penahi, ahvali sıhhiyyesinden dolayı hidmeti sadaretden afvini reca etmiş ve canibi seniyyüccevanibi hazreti padişahiden hey'eti cedidenin teşekkülüne kadar gerek kendilerinin ve

[1] Hitabdan mücerred olan bu hattın, âmedi kaleminden yazıldığını mektubcu söylediğinden saraydan yazılması lâzım gelirken buradan yazılması ve hitabdan tecridi usule muhalif olduğunu âmedciye anlatdım. emsaline müvafekatini iddia ve emsal defterini irae etdise de hitabsız ve âmedi kaleminden yazılmış hat bulamadı. Bulabildiği iki hat, meclisi meb'usanın feshine dairdir. O başka iş, bu başka iş. Benim i'tirazım da münaaebetsizdir ya, hangi halü kalimiz usule müvafıkdır ki bu da muvafık olsun...

TARIHVEMEDENIYET.ORG

gerek vükelâyı fihamın vazifei mevdualarına devam etmeleri irade ve ferman buyrulmuşdur.»

Dört gün sonra Tevfik Paşa, mekamı sadarete tâyin olundu.

Ferid Paşa, bilmecburiye isti'fa etdikden bir müddet sonra Avrupaya giderek Karlesbadda ikamet etdi. Rivayet olunduğuna göre da'veti vakıa üzerine İstanbula avdeti, kuvayı milliyyenin — inayeti ilâhiyye ile — muzafferiyete nailiyetinin ferdasına tesadüf etdiğinden Ayastafanos sahilinde bir İngiliz çatanasına binerek Ealta limanındaki yalısına gitdi. Nefsi içün pek tehlükeli olan bu hengâmda İstanbulda bulunmağı ihtiyate muhalif gördüğünden 1922 [29 muharrem 1341 — 22 eylul 1338] de ailesile beraber Avrupaya savuşdu, Nisde yerleşdi.

Kabinelerinde bulunanlardan eşbak dahiliyye nazırı Adil Bey ve diğerleri de ona peyrev olarak memaliki ecnebiyyeye yollandılar. Esbak şeyhulislâm Dürri zade Abdullah Efendi de Rodosa azimet etdi.

Tevfik Paşa söyledi:

«Padişah, elinde bir kâğıd tutduğu halde beni kabul edüb «hemşirem Mediha Sultan, romatizmasından şikâyetle sahilde oturamadığını, bir konak tedarük etdirilmesini söylemesile bir mahal ihzar ve tefriş edilmesini Said Beye [1] tenbih etmişdim. Şu kâğıdı okuyunuz. [Mediha Sultan, burada kaldıkca romatizmasının artacağından ve tedavi içün Avrupaya gidilmesi hakkında zevci tarafından vaki' olan ısrare mukavemet edemediğinden iki saat evvel Avrupaya mütevecciheh hareket eylediğini yazmışdır.] Çapkın [enişte paşa] hem devleti bu hale koydu (!) hem gitdi» dedi. Okudukdan sonra kendine iade etdiğim kâğıdı masanın üstüne atdı.»

Eniştesinin ümurı devletdeki cehli ve garib hareketleri ile «devleti bu hale koyacağı» mükerreren ihtar olunduğu halde padişahı gaflet âyin, asla kulak vermeyüb de — eski ta'birle — «بعد خراب البصره» «hem devleti bu hale koydu, hem gitdi» demesinin hiç bir mânası olmadığını kendi de itiraf eder.

O mânasız sözün yerine — guya kendi lisanından söylenmiş olan — şu şarkıyı, ilmi musikideki meharetine istinaden kemali süzü güdaz ile terennüm etseydi nefselemre temamile tevafuk ederdi:

«İstedin de gönlümü verdim sana
Her ne mümkinse sana etdim fida
Ah neler etdin neler sonra bana
Bilmedin kadrim yazık ey bi vefa

[1] Hazinei hassa müdiri umumi vekili.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Söz verüb kandırdığın demler beni
Aldanub kendim gibi sandım seni
Şimdi yakdın «def' olub» [1] canü teni
Bilmedin kadrim yazık ey bî vefa» [2]

Tevfik Paşanın tercemei halinde söylendiği üzere [3] Sultan Mehmed Vahidüddin 1922 [26 rebiulevvel 1341 — 17 teşrini sani 1338] de İngilterenin «Malaya» harb sefinesile İstanbuldan ebediyyen ayrıldı. [4] Altı buçuk asırlık saltanatı Osmaniye münkariz oldu.

Firar, Ankaraya ihbar olunması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi akd eylediği celsede hilâfetden hal'ine karar vererek tanzim olunan fetva okundu. Mekamı hilâfete veliyyi ahd Abdülmecid intihab olundu.

Ferid Paşa, 1923 [24 safer 1342 — 6 teşrini evvel 1339] da «Nis» de vefat etdi.

İftihar, Osmani ve Mecidi nişanlarının murassa' kıtalarını hamil idi.

Zevcesi Mediha Sultanın vefatı 9 kânunı sani 1928 [16 receb 1346] tarihli «Vakt» gazetesinde görüldü.

*
* *

Ferid Paşa — ta'bir münasib ise — bir «mukbili müdbir», bir «mes'udi bed baht» idi.

Ricali devletden olan babasının sayesinde tahsil etmiş, devlet hidmetine girerek sefaret baş kâtibliğine irtika' eylemiş, damadı şehri yari ve o sayede vezir olmuş, âyan zümresine katılmış, devletin — sui idare ile — enva'i mehalik ve mesaibe giriftar olduğu bir zemanı nekbet efşanda mükerreren mekamı sadrete gelmiş, saikai celalet ve hod serane hareket ile devleti hufrei inkıraze yaklaşdıranların kârı na hemvarını itmam etmişdir.

Onun mekamı iktidkre gelişi, zahiren hüsni tali'a delâlet ederse de hakikatde bedbahtlikdir. Zira otuz sene evinde kapalı kalarak ümuru devletle iştigal ve erbabı hükûmet ve fudalayı millet ile ihtilât etmememiş, ahvali' memlekete vukufda cehli mücessem addine lâyık bulun-

[1] Aslında «hicr ile» dir.

[2] Küftenin sahibini bilmiyorum. Udî Şekerci Cemil Efendi «beste nikâr» mekamından bestelemişdir.

[3] S. 1743

[4] Sultan Vahidüddinin vefat etdiği 16 mayıs 1926 [4 zilkide 1344] de «San Remo» dan çekilen telgraf namede bildirilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

muş iken «الجاهل جسور» mealine ma sadak olarak cür'eti cahilâne ile — istitaatinin fevkında — bir barı azimi yüklendi.

Hiyaneti vataniyye tühmetile 29 ağustos 1339 da İstanbul birinci ceza mahkemesinde muhakeme edildiği sırada esbak dahiliyye nazırı Cemal Bey, Sultan Vahidüddine «Ferid Paşa, yetmiş yaşına varmışdır ve ilk me'muriyeti sadrı âzamlıkdır. Kanunı, memleketin ahvali ruhiyesini bilmiyor. Bu âdem, memlekete fenalık getirecek» dediğini söylemişdir. [1]

Sefaret kâtibliği istisna edilirse hakikaten ilk me'muriyeti «sadrı âzam» lık olan bu zatı cür'et kâr, — o mekamı biddefat ihraz ile tedviri ümurda tecribe ve meleke hâsıl eden — erbabı iktidarın bile niçe müşkilâte müsadif olduklarını asla nazarı ehemmiyyet ve ibrete almayarak akli selime muhalif ve enva'i zarar ve hatarı müstelzim hareketlerile âmmenin nefretine hedef ve az zemanda hem kendi, hem hâmîsi telef oldu. Bu hali belâ engiz, bed bahtlik değil de nedir?

Âmmenin mehabbet ve hürmetini kazanmak ne büyük seadet ise aksi de öyle büyük bir musibet değilmidir?

Bir âdem, erbabı liyakatden olsa bile kabuli âmmeye mazhar olmadığı takdirde iktidar mevkiine getirilmemek icab eder. Hem liyakatden mahrum, hem menfuri umum olan zevallılar ise iş başına getirilince getirenin, gelenin ve devlet ve milletin başına ne belâlar geleceğini izaha lüzum yokdur. Çünki bu yüzden neler geldiğini hepimiz gözümüzle gördük.

Ferid Paşanın, üçüncü def'aki sadaretden isti'fası üzerine gazeteler, bin dürlu itham ve düşnamda bulundukları sırada «Alem dar» gazetesinde [2]

«.... Sadrı sabık hazretlerinin icraatında aklü mantıka temas eden bir nokta ne görülmüş, ne de işidilmişdir. Devleti âliyyenin menafi'i siyasiyyesine aid mebahisde hazm [3] ve ihtiyat üzere bulunmazlar, akıllarına geleni ağızlarına geldiği şekilde sarf ediverirlerdi.»

Ve «İfham» gazetesinde

«.... Ferid Paşanın hiç kimseyi dinlemeğe ve âmali milliyyeye ehemmiyyet atfına lüzum görmeden koca bir devleti sakim ve delâlet alûd re'yi hodile idareye kalkma-

[1] Ferid Paşanın — dahiliyye ve ticaret ve ziraat nazırı olarak kabinesine aldığı ve bir aralık sadaret müsteşarlığına getirdiği — Cemal Bey hakkında — aşağıda diğer şekilde de nakl edildiği üzere — «o, ancak bir nahiye müdirliğini (!) idare edebilir» dediğini — hepsi bir kabinede bulundukları esnada — şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi bana söylemişdi. Ne garib halü kaller!...

[2] 4 teşrini evvel 1335

[3] حزم

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sından ve hareketinin sekametini söyleyenleri dinlemedikden başka seslerini de kısmağa çalışmasından dolayı mekamını terk edüb gitdiği şu sırada oğurlar olsun demeğe bile lüzum görmüyoruz.»

deniliyor ki hakikate uygundur.

Sadaret, tekrar Ferid Paşaya tevcih olunursa tarihi osmaninin henüz görmediği vekayi'i acibe ihdas edileceği, harekâtı milliyye namına padişahe arz olunduğu ve vilâyetlerden gelen telgraflarda da onun aleyhinde şiddetle idarei kelâm edildiği halde padişah, inadında ısrar ederek enistesini yine mekame getirmesi, başına öyle dehşetli belâ getirdi ki bütün efradı hanedanı da o belâdan hıssa dar ve

«ای وای کجا مجال تدبیر
یك کردن و صد هزار زنجیر»

nevhasile tarü mar oldu.

Mükerreren iş başına getirerek ümmid etdiği faidenin mevhum olduğunu anladığı halde faidei mevhumeyi, zararı muhakkaka tercih etmenin, aklü şuurdan âzade, bir mecnunı melâmet zede olmağa tevakkuf eylediğine kani' olmadı.

Ne yapdığını, ne yapacağını bilmeyen bu âdeme guya dildade idi ki

«Gayriden bulmaz teselli sevdiğim
Sendedir divane gönlüm sendedir
Âşıkım eyle tecelli sevdiğim
Sendedir divane gönlüm sendedir»

şarkısı temamile müvafıkı halidir dense mekame muhalif olmaz.

Padişahın — kendinden başka kimsenin istemediği — bu âdemi bir düziye mekamı iktidare getirdiği hengâmı bed encamda hakikati arz edebilecek bir kaç zate ve damadların aklı başında olanlarına demişdim ki:

«Sultan Abdülâziz merhumun musibete oğramasının başlıca sebeblerinden biri, âmmenin menfurı olan ve «alkamî» [1] namile yad edilen Mahmud Nedim Paşayı — âmmeye rağmen — iki def'a mekamı sadarete tâyin ve idarei devleti teşviş etmesidir. Zatı şahanenin Mahmud Paşası da Ferid Paşadır. Ümurı devletde ve memleketin ahvaline vukufda racil olan böyle bir âdemi, — devletin haleti nez'a geldiği böyle mahuf bir zemanda def'atle mekame ik'adı, kendi hak-

[1] Devleti Abbasiyyenin badii inkıraz olan veziri ma'hud.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kında da nefret ve adaveti celb ediyor. Telâfisi mümkin olamıyacak derecede büyük bir belâye oğranılmasından korkulur »

Bu hayr hahane sözler, kendine arz edilmiş olsa da bir te'siri görülemeyeceği aşikâr idi. Zira padişahı gaflet penah, sanki

«Candan geçilir velik senden
Ey ruhı revan feragat olmaz»

beytini virdi mehabbet ve düsturı hareket ittihaz etmişdi.

Halıd Ziya Bey, diyor ki:

«.... Damad Ferid, Vahidüddinin öz kaynı [1] idi. Fransızlar «biri birine benzeyenler, birleşirler» [2] derler. Bunlar da temayülleri itibarile yekdiğerine pek benzedikleri içün cem'iyyet [İttihad ve Terakki] aleyhinde birleşmişler ve hünkâr nezdinde muhalif fırka hisabına te'sirat icrasında da buluşmuşlardı. Her ikisi de hürriyyet ve i'tilâfın başına geçerek cem'iyyete hasm unsur varsa yanlarına almışlardı. [3]

Sultan Abdülhamid merhum da, pek çok hali kendine benzediğiçün Said Paşa merhumdan ayrılamazdı. Fekat o iki padişahla o iki vezir [Hamidle Vahid, Saidle Ferid] arasındaki fark «بين السماء والسمك» dir.

Tevfik Paşa merhum söyledi:

«Bir gün suhbet esnasında padişah, şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi, Ferid Paşanın ümurı devletdeki aczü cehlinden ve sui harekâtından şikâyet ederek onun yerine gendini getirmemi ve işleri yoluna koymağa çalışacağını söylediğini müteaccibane nakl eyledi.»

Sultan Vahidüddin, ahvali hazıreden süal etmesi üzerine şeyhulislâm Hayderî zade Ibrahim Efendi «vahdeti vücud gibi vahdeti cünud olmuş. Buradaki askerle Anadoludaki asker birleşmişler. Eski sadrı âzamlar, padişah oğruna kendilerini fida ederlerdi. Efendimiz, sadrı âzam oğruna nefsi şahanenizi fida ediyorsunuz» demişdir.

Şu satırları yazarken sanih olan kıt'ai hak guyaneyi okuyalım:

«Hayderî zade hakikat söylemiş
Vakıfı ahval olan takdir eder
Gelse insafe eğer Sultan Vahid
Nefsini kendi bile ta'zir eder»...

[1] «Kaynı» değil, «enistesi» idi.

[2] Arebler «الجنس مع الجنس ولو كان النجس» Acemler «ميل هر كس بسوى جنس وى است» ve Türkler de «divanelerin hemdemi divane gerekdir» derler.

[3] «Seray ve ötesi C. 2 S. 111 »

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yukarıda söylendiği gibi Sultan Abdülâziz ve Vahidüddin, Mahmud Nedim ve Feridi devlet ve milletin başına belâ etdikleri gibi onlar da padişahlarının başını belâye oğratmışlardır.

«اذا جاء القضاء عمى البصر» [1] mı, ya «اذا حلت المقادير ضلت التدابير» [2] mi ya «sui tedbire ne yapsun takdir» mi, ya hud

«Nikü bedi sanma ki benden gelir
Her ne gelirse sana senden gelir»

mi diyelim?...

İşin en garibi budur ki: Padişah, evvelce Ferid Paşanın aleyhinde sözler söylediği, «mel'un» namile yad eylediği halde bilâhare sadaretle tekrim ve devleti onun eline teslim etmişdir.

Ali Füad Bey, diyor ki:

«Refik Beyden [3] işitdiğime göre, Sultan Vahidüddin, şehzadeliğinde «dünyada üç mel'un vardır» bunlar bir saç ayağıdır. Biri bizim hemşire, biri cevci olan Ferid Paşa, biri de oğlu Sami» [4] dermiş. Hal buki cülûsundan sonra hemşiresi hakkında hürmet ve Ferid Paşaya karşı da meftuniyet gösterdi. Sami hakkında dahi mehabbet ve iltifat göstermekde idi. Ferid Paşa hakkında bu derece meftuniyetinin esbabını da anlayamamışımdır.» [5]

Suret ve siretce garib olan bu âdeme meftun olmasının sebebini ancak kendi anlar.

Onu mevki'i iktidarda tutdukca kendi mevkii muhkem ve her dürlu mesaibden mahfuz olacak! çünki o, tacü tahtı ve hayatı içün bir sığortadır!

Vahidüddin, zekâce Feride faik olduğu halde — İngilterenin guya verdiği mevhum te'minata dayanarak — onun savurduğu lâflara inanub bir âşıkı şeyda gibi

«Vaslın bana hayat verir, firkatin memat»

teranesile yakasını bırakmaması şayanı hayretdir.

Halife Abdülmecid merhum, veliyyi ahd iken bir gün görüşdüğümüz esnada padişahın, eniştesine ibtilâsından ve onun — Kıbrıslı Kâmil Paşanın dediği gibi — «hakka ki şeklen pek yakışıklu» değilse de epey yakışıklı olduğu halde bilâhare gayet yakışıksız olduğundan

[1] Kaza gelince göz, kör olur [2] Takdir hulûl edince tedbirler zayi' olur.
[3] Hazinei hassa müdiri umumisi.
[4] Mediha Sultanın ilk zevci Necib Paşadan olan oğlu.
[5] «Görüb işitdiklerim S. 297».

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bahs olundu. «Böyle bed çehre iken padişahı teshir etmiş. Ya cemilüssure olsaydı ne yapacakdı» dedim. Çok güldü.

Halife merhum, diğer bir gün dedi ki:

«Zatı şahane, Ferid Paşa için «mecnun ve isterik herif» diyerek bana şikâyetde bulundu. Bir iki gün sonra mekamı sadarete getirdi. Hâlâ gözü ondadır. Tevfik Paşa ve kabinesi müvakkat bir mahiyetdedir...»

Esbak füdalayı vükelâdan Şerif Paşa da Abdülmecid merhumun sözünü şu şekilde nakl etdi:

«Zatı şahaneye, Ferid Paşayı mekamı sadarete getireceğinizi söyliyorlar. O mekame kat'a ehl değildir» dedim. «A birader, ben delimiyim? Onun ne mezhebi, ne meşrebi bana uyar. ben, ona hemşirenin hatırı için iltifat ederim. Yoksa hiç sadrı âzam yaparmıyım?» dediği halde yapdı.»

«Ben, delimiyim, yaparmıyım» deyüb de yapışı, «sözünün eri» olmadığını gösterdiği gibi onu sadrı âzam yapmak mada meki «deli» olmağa mütevakkıfdır, yapınca deli olduğunu ibraz etmiş demekdir.

İnsanın, yapamayacağı bir şeyi söylemesi aklının noksanına delâlet eder. Zira âkil, ancak yapabileceği şeyi söyler, yapamayacağı şeyi tefevvüh etmez.

Her sözü şayanı itimad olan Şerif Paşa, mukaddema Parisden bana yazdığı mektublardan birinde diyor ki:

«Ali Rıza Paşa sadaretinde dahiliyye nezaretinde bulunduğum sırada polisin raporlarından Balta limanındaki yalıda hürriyyet ve i'tilâf sanadidi ictima' ile tebeddüli vükelâ ihdas ve Ferid Paşayı sadarete ik'ad hususları müzakere olunduğunu haber aldım. Diğer vükelâ ile görüşüb verdiğimiz karar üzerine Ali Rıza Paşaya «Ferid Paşa, yine sadarete gelmek için damen der miyan olduğu polisin ihbaratından anlaşılıyor. Bizim hiç birimiz hahiş ile mekamda oturur takımdan değildir. Biz mahza devlet ve memlekete hidmet için böyle bir zemanda mes'uliyeti der uhde etdik. Eğer padişahın bize emnü itimadı yok ise edna işaretile der hal çekiliriz. Fekat şurasını hamiyyet ve sadakat muktezası olarak arz edelim ki Ferid Paşayı o mekame getirmesün. Bunun yüzünden hem kendusi, hem de devlet ve memleket âfet ve musibete oğramak muhakkakdır» dedik. Ertesi akşam sadrı âzam, huzurda bunu aynen arz etdikde padişahın «anın sadaretde ne yapdığını gördüm. Size itimadım vardır. Bu şayialar

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bi esasdır. Ferid Paşanın sadarete gelmesi ihtimali yokdur (!)» Cevabında bulunduğunu bize tebliğ etdi. Böyle olduğu halde yine andan ayrılmaması ve ne mecnunı melâmet zede olduğunu takdire zekâsı kâfi iken böyle müteaddid def'a mekamı sadarete getirüb mecnunane icraat ve teşebbüsatına müsaade göstermesi sebebini bir dürlu anlıyamadım. Seray erkânından mesmuum olduğuna göre Ferid Paşa, seraye gelerek huzurda o gün meselâ İngiltere mümessili ile mülâkat edüb oradan geldiğini ve şöyle böyle dediğini arz etdiği halde saraydakiler, otomobil şoföründen, İngiltere mümessiline gitmeyüb doğru ikamet gâhından geldiğini tahkik etdiklerini müteaddid def'a padişaha söyledikleri gibi sadrı esbak Tevfik Paşa dahi bir gün kendusına padişah, Ferid Paşanın İngiltere mümessili tarafından ba'zı tebligat ve mevaid getirdiğini beyan ile mümessili görüb anlamasını emr ederek ledelmülâkat bunların hiç birinin aslu esası olmadığını İngiltere mümessilinin ifadesine atfen huzure arz etdiğini, fekat yine o mecnunun mevkiinde kaldığını bana söyledi.»

Yalancılık tehakkuk etdikden sonra padişahın huzuruna nasıl çıkılır, sadrı âzam sıfatile nasıl ma'ruzatda bulunulur? Kendine isnad edilen «tebligat ve mevaid»in yalan olduğunu söyleyen İngiltere mümessili ile de bir daha nasıl mülâkat edilir? Damad Paşada ne kızarmaz yüz varmış ki — yalancılık guya başkasına aidmiş gibi — halü kalini tebdil etmeyerek padişahla yine konuşmuş, mümessil ile yine görüşmüşdür.

Acem şairi «يك لحظه بى حيائى و باقى همه حضور» demiş, Ne doğru söylemiş...

Bu hususda en büyük kabahat padişahındır. Zira — zulme rıza, zulm olduğu gibi — yalana razı olmak, yalancıyı def' etmemek de yalancı ile iştirak etmek demekdir.

Vekilin kabahati, müvekkile raci' olmak da diğer mes'eledir.

Merdi âkil, yalana ve yalancıya mail olmaz. Mail olursa aklü idrakden mahrumiyetini isbat eder.

İmamı Mavedinin dediği gibi «insan, aklile yaşar.» Aklı olmayanın hayatdan da nasibi olmaz.

Şerif Paşa, yine o mektubda diyor ki:

«Mütedeyyin ve afif bir zat olan karini sani Salim Bey ile sarayda mahremane görüşüldükde sadrı âzam Ferid Paşadan kimse memnun olmadığını ve tecribe ve dirayeti olmadığından bir iş göremediğini ve hod bin ve hod pesend olmağla kimseye danışmaksızın münasebetsiz şeyler yapdığını ve her kim hulûl ederse anın re'yile hareket

TARIHVEMEDENIYET.ORG

etdiğini ve vükelâyı sabıkadan bir çoğu anın aleyhinde lâyihalar verdiği halde mesmu' ve müessir olmadığını söyledi. § Kendusile bir def'a sadrı âzam Tevfik Paşanın konağında görüşdüm. Âyanda iken ba'zı lâyihalarını gazetelerde gördüğüm zeman sahibi dirayet bir şey zan etmiş isem de o günkü sözlerinden hali tabiîde bir âdem olmadığını anladım. Sadaretlerinde icraat ve intihabatının âdeta mecnunane bulunduğu malûm olmasile bu babda ıtnabı mekali zaid ad ederim »

Ferid Paşa, sadarete gelince usulen ziyaretine gitmediğine dair veliyyi ahd Abdülmecid Efendinin beyanatından bahs ederken Ali Füad Bey diyor ki:

«.... Bir gün de beni Dolma Bağçedeki dairesine dâvetle yine Ferid Paşa hakkında bir takım şikâyetlerde bulundu ve «Ferid Paşa, millet ve padişah arasında siyah bir perde çekdi. Fekat millet nazarında benim mevkiimi yükseltdi» dedi.» [1]

Öyle «siyah perde» çekdi ki darü diyarını terk etmeğe mecbur olarak kendini, mânen dar ağacına çekdi. Perde çekmesine müsaid bulunan padişaha da tacü tahtından el çekdirdi. İkisi de kendilerini, vatanı aziz haricine tard ve hayatdan keffi yed etdiler.

Şu ahvali ibret âmizi temaşa edenler, Ziya Paşanın

«Ol saltanatın yerler eser şimdi yerinde»

mısraını tekrar ve

«Öyle siyah perde kim Arkada bin bir belâ
Şah ile damadını Etdi cezaye seza»

nazmını da ilâvei küftar etdiler.

Ferid Paşanın vefatında «Taymis» gazetesine yazılan mekalede hayatı siyasiyyesinden bahs edildikden sonra «pek namuslu, ve vatan perver bir âdem idi. Fekat siyasî değildi. Hayatı sade, etvarı füsunkâr ve azemetli idi» denilmesine mukabil «Tevhidi efkâr» gazetesinde «bilâks ne vatan perver idi, ne de etvarı efsunkâr ve azemetli idi. Bir bakışda, bir konuşuşda aczü belâheti meydane çıkan bir bi çare idi.» denilmişdir.

«Pek namuslu» olan âdem, her şeyde doğru söyler, doğru hareket eder. Yalan söylemeğe tenezzül etmez, eğri yollara gitmez. Müteveffa paşa da «namuslu ve vatan perver» bir âdem olsaydı yalan söylemez, yüklendiği ağır yükün ehli olmadığını itiraf ile çekilir, cahilâ

[1] «Görüb işitdiklerim S. 219»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ne ve hod serane hareketlerile vatanı girdabı izmihlâle sürüklemekden tevakki ederdi.

Onun, yalandan sakınmadığı şühudia ve — gendinden evvel gelenler gibi — işinin eri olmadığı ef'alile sabitdir.

Meselâ Ali Füad Bey gibi namuslu, malûmatlı ve tecribeli bir zatın mabeyn baş kitabetinden azlini musırrane arz edüb padişah razı olmayınca «eğer müvafekat buyrulmıyacak olur ise vükelâ kullarınız, huzuri hümayununuza gelüb yemin etmeyeceklerdir.» diye yalan söyliyerek iğfal ve müvafekatini istihsal etmişdir. [1]

Lutfi Simavî Bey diyor ki:

«İtilâf ve hürriyyet fırkası riyasetini kabul eden esbak ser karin mütekaid müşir Nuri Paşa «Damad Ferid Paşa, beni bir çok şeyde aldatdığı gibi bir gün de sadri âzam Tevfik Paşanın hürriyyet ve itilâf fırkasına dahil olduğunu sureti kat'iyyede te'min etdiğinden ben de bu havadisi merkezi umumide ilân etmiş ve bilâhare pek mahcub olmuş idim. İşte hep böyle sahtekârlık ve kizb ve düruğ ile hürriyyet ve itilâf kabinesi teşekkül etdi» dedi.» [2]

Ser Karin Paşa, sade dil ve hurafeye kail bir zat imiş ki — ezkiyaden olmayan — Damad Paşa «bir çok şeyde» kendini aldatmış. Takdiri mahiyetde racil imiş ki Tevfik Paşa gibi fırkacılıkla, yalan, dolanla mevki' yakalamağa tenezzül etmez ve her halü mahalde haysiyyetini muhafazaya itina eder bir merdi sütude siretin «hürriyyet ve itilâf fırkasına dahil olduğuna» inanmış da «merkezi umumide ilân etmiş ve bilâhare mahcub» olmuş.

Tabiî böyle olacak. Şair, ne güzel söylemiş:

« اذاكان الغراب دليل قوم
سيهديهم الى دار البوار » [3]

Sultan Abdülhamid merhumun eyyamı saltanatında kendi, yıllarca mabeyncilikde ve Tevfik Paşa, hariciyye nazırlığında bulundukların-dan onun meslek ve meşrebini öğrenmesi icab ederdi. Öğrenemeyişi takdiri mahiyetdeki aczini gösterir.

«Taymis» in — yukarıda yazıldığı üzere — «Ferid Paşa, siyasî değildi» demekde isabet etdiği, siyasete münafi' ve enva'i zarar ve hatarı dâi münasebetsiz halü kallerile sabitdir.

Lutfi Simavî Bey, Tevfik Paşa ile bir mülâkatında «Ferid Paşanın Parisde konferans riyasetine verdiği notayı, müşavir sıfatile refakatin-

[1] «Görüb işitdiklerim» S. 84»
[2] «Sultan Mehmed Reşad hanın ve halefinin serayında gördüklerim 2 kısım S. 246»
[3] Kavmin delili karga olunca götüreceği yer, darı helâkdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

de bulunanlara göstermeyüb Fransız irtibat zabitine tashih etdirdiği ve notaların Türkce gazetelerle neşr olunan tercemelerinin muharref olduğu iddia edildiğini» beyan etmesi üzerine Tevfik Paşa, demişdir ki:

«Birinci notayı kendilerine göstermediğini (!) Tevfik ve Rıza Tevfik Beyler söylediler. Notayı irtibat zabitine tashih etdirdiği de (!) meatteessüf doğru imiş. Tercemelerin muharref olduğunu temamile tasdik ederim. Parise müvasalatımdan bir gün mukaddem Ferid Paşanın nota vermekde gösterdiği isti'cal, hayreti umumiyyeyi mucib olsa yeri var. Beraberimde götürdüğüm bir takım vesaikle ve ez cümle erbabı ihtisasın iki aylık semerei sa'y olub 12 şubatda düveli muhasımeye ve hattâ bi taraf hükûmetlere gönderdiğimiz istatistiklere istinad ederek ba'delistişare nota vermek lâzım gelirdi. Sadırı âzam, ikinci notayı kötü bir Fransızca ile sekiz sahife olarak kaleme almış ve bunda neler yazmamışdı! Meselâ hududumuzu, bir tarafdan Bahri Muhiti Hindiye ve diğer cihetden Rum İlinin intihasına kadar götürmüş, Kıbrıs ve Mısır hakkında müzakereye hazır olduğumuzu beyan etmiş, biz Türklerin Cengiz Han ve Timurlenk sürüleri gibi vahşi olmadığımızı ilâve etmiş ve haremeyni muhteremeyne surre göndermek hakkını da istemişdi. Surrenin haremeyni muhteremeyne canibi saltanatı seniyyeden her sene ihda edilen akçe ve saire olub irsalinin kimse tarafından men' edilemeyeceğini ve bununla bir imtiyaze, bir hakka nail olunamayacağını Damad Paşa tâyin ve takdir edememişdi. Bu notaya Mösyö Klemansonun verdiği şiddetli cevabı Paris gazetelerinde tabiî görmüşsünüzdür.»

Lutfi Beyin «bu ahvali padişaha arz etmedinizmi» süaline de paşa, şu cevabı vermişdir: «Hepsini söyledim. Hünkâr «Ferid Paşa, hata etmiş» dedi.» [1]

Padişah, bir kelime ile eniştesinin seza olduğu cezayı vermişdir! «Hata etmiş» demekle her şey olmuş bitmişdir!

Öyle mühim mevki'de, o mühlik mes'elede «hata» eden âdemi iş başından koğmak, bir daha mevki'i iktidare getirmemek lâzım gelirken — hatasını savab ad edercesine — yerinde bırakmak, yakasını bırakmamak akıllara hayret verecek ahvali garibedendir.

Helâke tekarrüb eden bir ferd, bir cem'iyyet niçe halâtı müsta'cebeye cür'et eder....

Henüz hasm olan bir devletin zabitine — devlet ve milletin hayatına teallûk eden — bir notayı tashih etdirmek,

«İntizamı kâr içün düşmenden istifsarı re'y
Rahı firdevsi berini sormadır İblisden»

beyti hakikat âmizine temamile müvafıkdır.

Bundan başka o zabit, düşmen değil, dost bir devlete de mensub olsa mesleğine muhalif olan diploması ilminden ne anlar, diplomasî lisanile nota yazmağı ve tashih etmeği ne bilir ki onun tashihinden faide beklenilsin.

[1] «Gerdüklerim kısım 2 S. 253»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kendini en büyük diplomatlar sırasında gören koca sadrı âzamın, yalnız siyasiyatda değil, her şeyde cahil ve gafil olduğunu isbat için «tashih» maddei acibesi kifayet eder, başka şahide lüzum yokdur

Hele notayı — müşavir sıfatile — refakatinde bulunanlara göstermeyüb de Fransız zabitine tashih etdirmesi, müşavirleri düşmen ve zabiti dost farz etdiğine delâlet eder ki — eski ta'birle — böyle bir akli akim ve fikri sakim sahibinin re'si kârda bulunması, devletin izmihlâline işaretdir.

«Bu kadar cehl ile devlet nasıl olmaz ber bad
Sadrı âzam umuyor düşmeni candan imdad»

«Notaların Türkce gazetelerle neşr olunan tercemelerinin muharref» olması ise, âdeta dolandırıcılıkdır ki devlet namına kabul olunur şeylerden değildir.

Dolandırıcılığı men'e me'mur olan hükûmet bizzat dolandırıcılık ederse haricde ve dahilde ne haysiyyeti kalır? Kendini haysiyyetden iskat eden bir hükûmetin iskatı farz olur.

Tahrif, dahilde efkârı umumiyyeyi tatmin maksadından ileri gelmişse yalanla bu maksadı istihsale kalkışmak, faideden ziyade zararı intac edeceğini, aklı başında olanlar takdir ederler.

Eseri hâmei sadaret penahi ve envâ'i türrühatı havi olan notaya «Klemanso»nun «şiddetli cevab» vermesi tabiîdir. Ne faide ki bu saçmaların tevlid etdiği hücnet ve zillet, devlet ve millete teveccüh ediyor da erbabı hamiyyet, dağdar oluyor.

Bu zatı acibülahvalin fikrinde selâmet ve salâbet olmadığıçün dahilî ve haricî her işde sekamet görülürdü. Mizacında televvün olduğuçün yapdığı ve yapacağı işlere i'timad etmek ve — avamın ta'biri üzere — ipile kuyuya inmek tecviz olunamazdı.

Ali Füad Bey diyor ki:

«Perid Paşa, mütelevvinülmizac, Bukalemun meşreb bir âdem olub bu gün ak dediğine yarın kara der ve esas fikrinin ne olduğu bilinemezdi. İkinci kabinesinin teşekkülünü müteakib bir gece sabık kabine erkânını faslu mezemmet ediyordu ki fasl etdiği âdemlerden ekserisi yeni kabinenin de erkânı asliyesi idi. «Bu âdemler, bigayrı hakkın bir takım kimseleri tevkif etdirmişler. Bu gün dahiliyye nazırı Ali Kemal Beyi gördüm. Habs haneleri gezüb haksız olarak tevkif edilenlerin der hal tahliyesi için emr verdim. Bunlar, öyle âdemlerdir ki bir kaza tahrirat kâtibliğini idareye muktedir olmayan bir âdemi [Cemal Bey] dahiliyye nazırı yapdılar. [1]» dedi. Fekat kabineyi teşkil eden kimdi? Kendisi seyirci olarakmı bulunuyordu? Farz edelim ki bu da fırka siyaseti icabatından olsun, lâkin aradan bir sene mürurunda dördüncü sadaretinde

[1] Cemal Bey için Mustafa Sabri Efendiye de «o ancak bir nahiye müdirliğini idare edebilir» dediği yukarıda yazılmışdı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

onu [Cemal Beyi] kendisine müsteşar yapmasına ne diyelim? Müsteşarı bile kendisi intihab edecek kadar nüfuzi yok ise devleti nasıl idare edecekdi?»

Reşid Bey, diyor ki:

«.... Hali, hareketi ca'li, düşüncesi kısa, malûmatı daha kısa idi. En büyük ma'rifeti de gösterişi idi. § Biraz okumuş, devlet hidmetinde, hususile sefaret kâtibliklerinde bulunmuş olan bir âdem «i'timad name» ile «ferman» arasındaki farkı öğrenememiş olursa cehlin mühim bir mertebesine ulaşmış demekdir. § Sadrı Feridin bütün ahvalü ef'ali birer birer tedkik olunursa cehle munzam teleyyünüldimağı ile ma'lûl olduğuna hükm etmek zaruri idi.»

Şunu söylemek lâzımdır ki «i'timad name» ile «ferman» arasındaki farkı bilmeyen cahil, yalnız o değildi. Sadaret hattı hümayununa «sadaret fermanı» diyen ricali benam da gördük.

Cehalet, bu gibi şeylerden ibaret olsa «lâfza aiddir» diyerek — caiz olmamakla beraber — bir derece iğmaz edilir. Fekat mânaya ve hakikatde devletin zararına teallûk eden niçe hatiatı cahilâne vardır ki izahı dinleyenleri derdli eder.

Halid Ziya Bey diyor ki:

«.... Bu âdem, kendisine pek fazla i'timadından doğan öyle bir nahvet ve azamet ibtilâsile ma'lûl idi ve bu sebeble yürüyüşünde, konuşuşunda karşısındakilere âdeta eza veren öyle bir eda alırdı ki arkasına takılmakdan menfeat umanlardan başka kimse tarafından sevilmezdi. Cem'iyyetin [İttihad ve Terakki] onu uzak bulundurmuş olmasının başlıca sebebi de bu noktada tesbit edilebilir.» [2]

Nefsine «fazla i'timadı» ef'al ve akvali ile sabitdir. Bu hayal perestane i'timad olmasa hükûmetin başına geçüb başlara belâ getirmezdi.

Fekat sadaretleri hengâmında sadaret dairesi erkânından olduğum içün hasbelvazife temas etdikce muamelâtında «nahvet ve azamet» görmedim. Bilâks nazükâne harekâtına şahid oldum.

Ne feci' mazhariyetdir ki bu zatın lehinde söyleyen yazan bir ferde tesadüf olunamaz. Her kes onun aleyhinde söylemiş ve yazmışdır.

Vefatında gazeteler, seyyiatına dair mekaleler yazdılar. O cümleden olarak «Vatan» gazetesinde [3] deniliyor:

«.... Damad Ferid, tab'an haris ve müstebid bir âdem idi. Mevki'i iktidare geçmek içün her dürlu mezelleti irtikâbe müheyya idi. Fekat bir kerre zimamı idareyi ele alınca kendisinden aşağı mevki'de bulunanlara karşı müdhiş bir tehakküm gösterirdi.

[1] «Canlı tarihler S. 240, 242»
[2] «Seray ve ötesi C. 2 S. 111»
[3] 27 safer 1342

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bu sebebledir ki hürriyyet ve itilâfe istinaden mevki'i iktidare geçmiş iken bilâhare bunlara yüz çevirmiş ve bir takım eski mütekaidleri nezaretlere getirmeğe başlamışdı. Bu mütekaidlerle nasıl iş görüleceğini soranlara kendini göstererek «her şeyi bu âciz yapacak» derdi. § Türkiyeye, tarihinde en büyük fenalıkları etmiş olan bu âdem için söylenilebilecek son söz «Allah, taksiratını afv etsün» der. § Şühret ve mevki' namına ne yapdığını bilmeyen Damadın aklında hiffet bulunduğuna hiç şübhe yokdu. Bunun en şayanı dikkat delili işgalden sonraki kabinesini tarzı teşkilidir. Harbiyye nezareti vekili olan merhum, muamelâtı zatiyye şubesi vasıtasile bütün mütekaid paşalara bir dâvet name göndermişdi. Mütekaidler, neye oğradıklarını bilmeden toplanmışlar ve bir sıraya dizilmişlerdir. Damad, bunların önünden hüviyetlerini bilen zabit refakatile geçmiş ve geçerken hal ve kıyafetine bakarak Her birinin, kabinesindeki mevki'lerini tâyin etmişdir. Meselâ duruşunu heybetli bulduğunu harbiyyeye, sakallısını Evkafa, mahalle bakkalına (!) benzetdiğini ticarete geçirmişdir. Bu zevallı mütekaidler, başlarına kıymeti pek şübheli bir devlet kuşu konduğunu neden sonra anlamışlardır. İçlerinden akılsızlar sevinmişler. Akıllılar kabul etmezsek hışmına oğrarız diye kalmışlardır Bu suretle teşekkül eden garib hey'et, Aylarca Babı âli hükûmetinin işlerine bakmışdır.»

Vükelâ intihabı hakkındaki sözlerin ciddî, ya hud mizahî olduğunu tâyin edemedim. Ciddî ise orta oyununa benzeyen, ya hud hiç bir şey'e benzemeyen bu dürlü intihabı garib ile Ferid Paşanın kabine teşkil etmesi, ümurı devleti mel'abei sıbiyan hükmüne koyduğuna ve — mekalede söylendiği gibi — aklında hiffet olduğuna delâlet eder. Eğer mizahî ise ümurı devletde mizahın yeri yokdur. Babı âli, komedi tiyatrosu değildir.

Humakayı güldürücü ve ukalâyı ağladıcı olan ahvali acibeye bakdıkca şu beyti okumak lâzım geliyor:

«امور تضحك السفهاء منها
و يبكى من عواقبها اللبيب»

§

Bu paşanın, bir mezheb ve meşrebde sabit kadem ve hakikatde mes'ud bir âdem olmadığının berahininden biri de mukaddema pek mütedeyyin ve bilâhare bigânei din oluşudur. Bir halde ki Manastırlı Nailinin

«Prutestanmı aceb mezhebi yarın bilmem
Ki ne Kur'ane inandı ve ne de İncile»

beytine ma sadak olmuşdu.

Sadrı esbak Tevfik Paşa, dedi ki:

«Ferid Paşa, evaili halinde fevkalâde mütteki ve alafranga tavırlardan mütevakki idi. Potin yerine — hocalar gibi — mest giyer, cemaatle edayı salât ederdi. Kolalı gömlekden ihtiraz eder ve yakalık

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yerine boynuna mendil bağlardı. Bir gün mendilin yakışmadığından, münasebetsizliğinden bahs etdiğimde «Âli Paşa da evaili halinde benim gibi boynuna mendil bağlarmış, sadrı âzam oldu» dedi. «Demek ki mendil bağladığınız için siz de sadrı âzam olacaksınız» dedim. «İnşallah olurum» dedi, filhakika oldu. Süveyş kanalı komisyonunda bulunmak üzere Londraya gitdiğim esnada Mısır mes'elesinin halli için Hasan Fehmi Paşa, Londrada bulunuyordu Ziyaretine gitdiğimde «burada alafranga bir kâtibimiz var» dedi, o vakt sefaret ikinci kâtibi olan Ferid Paşayı irae etdi. Hakikaten acib bir kıyafetde idi. İstanbulda gördüğümüz Ferid Bey değildi, alafrangalıkda frenkleri de geçmiş idi.»

İnsan, kendi sözile bazan naili seadet olur. Bazan Ferid Paşanın «sadrı âzam olurum» demesi ve olması, nefsi için de, devlet için de müsibet olur. Ferid Paşa, bu hakikatin misali mücessemidir.

Vefatında «Tevhidi efkâr» gazetesine [1] yazılan mekalede deniliyor ki:

«.... Damad Ferid, Avrupaya gitmeden evvel gayet din dar idi. Hızır aleyhisselâmı görmek için Ayasofyada top kandilin altında daima sabah namazını kılardı. Londradan avdetinde alafrangalaşmış ve nihayet âdeta müslimanlığa düşmen kesilmişdi. Evindeki erkek ve kadın hidmetcileri heman kâmilen Rum idi. Sözlerinde, nutuklarında, yazılarında hep Yunan ve Lâtin darbı mesellerinden, hurafatından ve rivayetlerinden bahs eder, islâmın kelâmı kibarından, akvali hakimanesinden, şer'i mübinimizden, ayatı Kur'aniyyeden, ehadisi nebeviyyeden bahs bile etmezdi. Hulâsa temamen garbleşmiş, fekat milliyyet hislerinden temamen mahrum kozmopolit ruhlu bir âdem idi. Onun için dinine, vatanına çok büyük fenalıklar etdi. Dinimizin «.... اذكروا» emrine rağmen doğrusu bu çok günah kâr âdeme Allah, taksiratını afv etsün demeğe bile dilimiz varmıyor.»

Bu pür derd sadedde sözü uzatmakdan kısa kesmek daha hayırlıdır. Yalnız şu kadar söylemek lâzımdır:

«Vaktile fevkalâde salih», müahharen pek ziyade talih [2] olmasına nazarı istiaze ile bakarken

«ربنا لاتزغ قلوبنا بعد اذ هديتنا و هب لنا من لدنك رحمه انك انت الوهاب»

âyeti kerimesini — kemali ihlâsı bal ve hudu' ve huşu' ile kıraet ve savnı samadaniye dehalet ederiz.

Bir müslim için en büyük müsibet, zahidi kâmil iken fasıkı bi müadil olmakdır.

[1] 27 safer 1342

[2] Lu'bet gâhi garaib olan zemanımızda bazı tali'sizler «tali' — طالع» a «talih» diyorlar, buradaki «talih — طالح» o talihlerden değildir. Salihin zıddı olan talihdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Reşid Bey diyor ki:

«Ferid Paşa, esmer, kara gözlü, uzun çehreli, basık burunlu, pos bıyıklı idi. Boyu uzun, — yaşının hayli ilerlemiş olmasına rağmen — duruşu dik, fekat nezaket gösterdiği zeman eski frenk diplomatlarını takliden önüne doğru eğilirdi.» [1]

Lûtfi Simavî Bey diyor ki:

«. . . Gayet temiz ve titiz olan Sultan Mehmed Hânı Hamis, Ferid Paşa'nın şahsını hiç sevmediği gibi onun uzun tırnaklarından da istikrah ederdi.» [2]

Sakalsız sadrı âzamların biri olan Ferid Paşa'nın boyalıca uzun sakal başları, içi ayıklanmış pek uzun tırnakları — o yaşda, ba husus öyle yüksek bir mekamda bulunan zatlara yakışmıyacak bir halde gayet kerih ve nefret âver idi [3]. Elinden bir şey alanlara tırmalanmak korkusu gelirdi.

Cadıları da ürküten o korkunc tırnaklarını «müftehirane seyr» etmesi ve «muhatabının gözüne sokması, «eski Frenkleri» taklid ile münevver! ve mütemeddin! bir centilmen olduğunu her kese göstermek fikri mecnunanesinden ileri gelmiş olsa gerekdir.

«Aklı kısa olmasa
Tırnağı olmaz uzun»

dense nefselemre muvafık olur.

Hazreti İbrahim aleyhisselâmdan beri cari ve süneni haliliye cümlesinden olan — tabiri mahsusiyle — «taklimi ezfar» usuli nezafet şümûlüne riayetle tırnağını kesmiyerek bu yüzden de celbi nefret eden o efrenc suret, efrenc siret âdem «saç safadan, tırnak cefadan uzar» darbı meselini bilmiyor, yahud bilmek istemiyormuş ki tırnaklarını hidematı şakka ile meşgul olan cefa keşler gibi — uzatarak zu'mı batılınca alafrangalık, kibarlık satmak hulyayi fasidine düşmüşdür.

«Elinin tırnağı böyle uzun olsa kişinin
Ne uzundur ayağın tırnağını eyle kıyas»

---

[1] «Canlı Tarihler S. 240»

[2] «Gördüklerim kısım 2 S. 43»

[3] Maiyyetinde bulunduğum sadrı âzamlar içinde uzun tırnaklısını görmedim. Said Paşa merhum, nezafete pek o kakadar itina etmmekle beraber «kesilmemiş tırnakdan pek nefret ederim» der ve elinin, ayağının tırnaklarını kesmekde asla ihmal göstermezdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Atalarımız «insanlardan utananlar ellerinin, Allahdan haya eden ler ayaklarının tırnaklarını keserler» demişlerdir [1].

Başkalarının sakal başlarına, tırnaklarına kadar her şeylerine karışmağa kimsenin hak ve salâhiyeti yoksa da hükûmetin riyasetinde ve her kesin nazarı, kendi üstünde bulunan âdemlerin, her dürlü ahvalde halka nümunei imtisal olması ve halkın hürmet ve mehabbetini celb edecek şeklü kıyafetde bulunması icab ederken sui misal olması elbette kıylü kali istilzam eder.

Şeklü şemailinden hangi millete, hangi mezhebe mensub olduğu anlaşılamıyan böyle tavilül ezfar, garibül atvar, alafranga âşıkı bir veziri vizr âlûdun mislini, Hıristiyan vüzera ve rical arasında bile göremiyenler tenkid ve tayibde mazur görülürler.

«Hitan»a dair vaktile neşr eylediği risale ile iktifa etmeyüb muhtelif ilimlere dair müteaddid eser te'lif etmek gayretinde bulunan müteveffa Doktor Rıza Nur, Namık Kemal merhum hakkında yazdığı kalın! kitabda [2]

« . . . Sadüddin Nüzhete göre Namık Kemal pisdir. Kemal gibi gece gündüz çalışanlar tuvalete vakt bulamazlar. Pislik başka, tuvaletde ihmal başka. Şark ve garbde büyük adamlarda bunun hadden fazla misali vardır. Bunların, tırnaklarını bile kesmeğe, saçlarını kesdirmeğe vakt bulamayıb (!) uzun tırnakla ve saçla gezenleri çokdur. Çünki başlarını kaşımağa bile vaktleri yokdur. İnsaniyet ve milletleri içün ömürlerinden bir dakikayi bile israf etmezler» [3] diyor.

Hezeyana misal olan bu lâflardan aceba Ferid Paşa da hissa dar olur da — uzun tırnaklarından dolayı — ta'yire bedel takdir edilirmi ve «ömürlerinden bir dakikayı bile israf» etmiyen «büyük adamlar» güruhuna ilhak olunurmu?..

«Gece gündüz çalışanlar tuvalete vakt bulamazlar. Pislik başka, tuvaletde ihmal başka» demek — Acemin tabirile — jaj Halıkdan başka bir hakikat te'min edemez. Bu adamlar, aceba hangi şeye çalışıyorlar da pisliğe gark oluyorlar?

---

[1] Adâbı beşeriyyeye ve ahlâka aid bazı eserlerde, tırnak kesmemek sui ahlâka delâlet ve halkın yanında tırnak kesmek ve kesileni ortaya atmak celbi adavet eylediği muharrerdir.

«لغز الله» isimli risalemde uzun tırnağa «görünür belâ!» demişdim.

[2] Hayatında kendine de söylediğim vech ile Rıza Nur, Bu kalın kitabda, benim «Son asır Türk Şairleri»nde yazmadığım sözleri yazub yanlış olduğunu kayd etmişdir. Gendi saçmalarını bana isnad etmesi, cahili olduğu bir ilmde söz söylemek cür'etinde bulunması kadar acibdir.

[3] S. 502

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Nazarı İslâmda nezafet imandandır. İmanı olanlar, nezafete itina ederler.

Rıza Nur'un, tabib olması itibarile bilmesi icab ederdi ki yalnız dinde değil, tıbda «nezafet» in pek büyük ehemmiyeti vardır. Sıhhatin temizlikden, illetin pislikden ileri geldiğine fennen kanaati katiyye hâsıl olmuşdur. [1]

Âlemi insaniyetin veliyyi ni'meti âzami olan Resuli Ekrem Efendimiz «Huveyne» den [2] tehaffuz edilmesini emr buyurmuşlardır. Zatı seniyyelerinden asırlarca sonra dünyaye gelen «Pastör» mikrob nazariyyesini ileri sürerek hayatı umumiyyeye hidmet ve ümmeti islâmiyyeye aid vazifeyi ifaye müsareat etmişdir.

Nurı müşahhas olan hazreti peygamberin, nazaefte binnefs ne kadar i'tina buyurdukları, eshabı kiramın, ekâbiri ümmetin ve erbabı kemalin isiri Resulullaha ittiba' etdikleri izaha muhtac değildir.

Bu gün aklı başında olan frenk kibarının da — tırnaklarına kadar — her şeyde temizliği iltizam ve pislikden ictinab etdikleri malûmdur.

Hükm, zahiredir. [3] Zahir, batının unvanıdır. [4] Her desti, içindekini sızar. [5]

Zahiri pis olanın batını da pis olur. Batının ahvali keşf olunamayacağından zahiri hale hükm etmek zaruridir. Batında ne varsa zahire o aks eder. Sirke doldurulan destiden pekmez sızmaz.

Hakikî müslim, nazifülbeden ve nazifülkalb olandır.

- Rıza Nurdan sormalıydı, «büyük adamlerın başlarını kaşımağa bile vaktleri yok» ise ne içün tırnaklarını uzatırlar? Çünki uzun tırnak ancak kirli kafaları kaşımağa yarar!

---

[1] Almanyanın yüksek cerrahlarından Profesör Bier [Bir] İngiltereyi ziyretinde meşhur cerrahlardan Lister ile tıbbî müşaveresinde karın ameliyelerinde elde etdiği neticelerde ölüm nisbetininin Almanyada pek az olduğunu söylemesi üzerine İngiliz cerrahı uzun tırnaklı elini uzatarak hayret gösterüb kendinin yapdığı ameliyelerde ölüm mikdarının çok fazla olduğunu ifade ve sebebini süal etmesile Alman cerrahı der hal «tırnaklarınız!» demişdir.

«Bravo Almana kim bir kelimeyle elhak
Eylemiş İngilizi fenne müvafık tenkid»

Lâtife — Ferid Paşa, her kese müftehirane gönsterdiği uzun tırnakların: Profesör Bier'e de gösterüb sadaretleri hengâmında oğranılan musibetlerin sebebini sorsaydı belki ona da «tırnaklarınız» cevabını verirdi.

[2] Gözle görülmeyecek derecede küçük olan hayvancıklar, yani «mikrob»

«لكل انائ يترشح بما فيه» [5] «الظاهر عنوان الباطن» [4] «نحن نحكم بالظاهر» [3]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O «büyük adamlar» gezmeğe, yemeğe, içmeğe, idhalâtı ihrace ve sair hayvanî ihtiyacatı icraye bol vakt buyururlar da «tırnaklarını kesmeğe» ve pislikden kurtulmağamı biraz vakt bulamıyorlar?

Rıza Nurun fikri acibince tırnaklarını kesmeyenler «büyük adamlar» ise — başda Ferid Paşa olduğu halde — el ve ayaklarının tırnaklarını uzatarak kırmızı boya ile telvin ve enzarı hasü âmı tezyin! eden sayısız sayın bayanlar da elbette «büyük adamlar» dir.

§

Midhat Paşanın, Ferid Paşayı «pek sevdiğini, iltifat etdiğini ve hakkında emniyet gösterdiğini» Abdülhak Hâmid merhumdan naklen yukarıda [1] yazmışdım.

O vakt Ferid Bey — Kıbrıslı Kâmil Paşanın tavsifi kâmilânesi vech ile — «hakka ki şeklen pek yakışıklu» olduğundan Midhat Paşa bu yüzdenmi pek severdi, Ferid Bey o zemanlar pek mütedeyyin, ya hud pek muktedir olduğundanmı iltifat ederdi, uzun müddet mühim maslahatlarda kullanub ve tecribe edüb de hüsni siretde emsaline faik ve her suretle i'timade lâyik olduğuna kanaat hasıl etdiğinden dolayımı emniyet gösterirdi, muamma mahiyetinde olan bu maddeleri hal [2] etmek, bizim içün kabil değildir. Ancak Midhat Paşa merhum hal [2] eder.

Ferid Paşa da, Midhat Paşaya olan meftuniyyet ve hürmetini, — meşrutıyyetin ilânından iki ay sonra «Rum ili hisarı ittihad ve teavün cem'iyeti» nin tertib etdiği tiyatroda — irad eylediği nutukda [3] şu suretle ibraz ediyor:

«.... Memleketimiz büyük âdemlerinin hâtimesi ve Avrupada on dokuzuncu asırda eazamı ricali siyasiyyenin âzami (!) olduğu yine Avrupa efkârı umumiyyesinin şehadetile mütehakkak olan Midhat Paşa, hukuk ve hürriyyeti milliyyemize tekâfüli umumi tahtında bir sureti kat'iyye vermeğe müveffak olduğundan o hamiyyeti mücesseme vücudı nadirin ruhaniyyeti muhteremesine ser bezemini minnet, [4] arzı ta'zimden sonra der hal itiraf edelim ki bunca mesai heba olacakdı ve Devleti Osmaniyenin mahvine bir remak kalmışdı. Eğer ittihad ve terakki cem'iyeti altında ictima' eden milletimizin en güzide vatan perverlerile onlara fi'len müzaheret eden ordular ve zabitanı muhteremesi olmasaydı.»

---

[1] S. 375

[2] حل

[3] Risale şeklinde neşr olunan bu nutku, kitab mütehassıslarından Pertev Paşa merhumun halidi Nurullah Aziz Bey tevdi' eylemişdir.

[4] «سر بزمین دم هوا می کند»
یعنی فریب، بسط ریا می کند

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Onun «der hal i'tiraf» etmesine mukabil biz de — «der hal» sanih olan şu kıt'ayı «der hal» okuyalım:

«İ'tiraf etdi fekat olmadı asla makbul
Yüz verüb etmediler dahili bezmi yaran
Etdiği medhe nedamet ederek âhiri kâr
İttihad cem'ini udvan ile etdi talân»

§

Ferid Paşanın, her sadaretinde Babı âlide bulunduğum halde resmî bir satır yazısını görmedim. Diğer sadrı âzamlar gibi devaire, ya hud sadaret aklâmına havale olunan evrakın arkasına bir kelime yazmamışdır.

Gazetelerde bazı yazılarına tesadüf olundı ise de bunlar, kendi eseri hamesimidir, yoksa başkaları yazub o imzamı koymuşdur, bilmiyorum.

Lûtfi Simavî Bey

«Rivayete göre bazı dostlarının kaleme aldıkları (!) nutukları [Meclisi âyânda] asabî bir tavırla okuyan Ferid Paşa....» [1]

«Rivayete göre» kaydı, bu hususda hükmi kat'î vermeğe müsaid değildir. Niçe rivayet vardır ki hakikate tevafuk etmez. Meğer ki ravi, sikadan ola. Nutuklarında ve lâyihalarındaki fikirler, belki kendinindir de başkasına yazdırmışdır.

Tiyatroda irad eylediğinden yukarıda bahs olunan nutk, fikren ve tahriren düzgündür. Kendi kaleminden çıkdığı, ya hud çıkmadığı muhakkak olmamakla beraber — eslâfı sadrı âzamlara aid — bir kaç satırını nakl ediyorum:

«.... Bilâhara bu tekayyüdat, bu itaatı kanuniyye temamile zail ve mekamına idarei keyfiyye kaim olmakla tabakai ulâ isrine ıktifaen ahlâkı ibad, bütün bütün alûdei fesad oldu. Vükelayi devlet, ekseriya haysiyyet ve ehliyyetden bi behre avamdan ve ya hud ihtidası kavli mücerredinde kalan bir takım ser seri ecnebilerden intihab edilüb bunlardan sadrı âzamların iktidarı malâ nihayesini halk, feci' bir suretde his ederdi. Alayile şehri dolaşdığı sırada rikâbında giden cellâdların sayhai hayvaniyyesi arasında ya noksanı vezn ile mahkûm bir etmekcinin başı düşmesine ve ya bir bakkalın kulaklarından divara çivilenmesine bir işareti kifayet ederdi.»

Kanunı esasinin ta'diline dair meclisi âyâne verdiği lâyiha [2]

[1] «Gördüklerim kısım 2 S. 226»

[2] 7 safer 1328 tarihli «Yeni gazete» de münderiçdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Lûtfi Simavî Beyin dediği gibi «bazı dostlarının kaleme aldıkları» kısımdan olmayub da bizzat yazmış ise takdire lâyikdır. [1]

§

Bir takım insanların, oğursuzluk hakkındaki kanaatlerini ve şeamet ve meymenetin «evde, avretde, atda» olduğuna aid itikadı kadimi te'yid edecek olan şu maddeyi nakl edeyim:

«Evkafı hümayun nezaretinin tarihçei teşkilâtı ve nüzzarın teracimi ahvali» isimli eserde yazdığım vech ile Sultan Abdülmecidin on dört yaşındaki kızı Fatma Sultan [2] Reşid Paşa zade Ali Galib Paşaya tezvic olunarak Balta limanında inşa kılınan yalıda ikamet etdikleri esnada bir Gece Galib Paşa, — kethudası ve uşağı ile — Sarı yerden kayıkla avdet ederken tesadüf eden romorkörün çarpacağına zahib olarak denize atıldığından der hal boğuldu. Na'şi bir hafta sonra — uşakla bir birine sarılmış ve Sultan Abdülmecidin ihsan etdiği gayet kıymet dar pırlanta yüzüğü takdığı parmağı avcuna bükülmüş [3] ola- — balıkcılar tarafından Beykoz cihetinde «iğrıb» içinde bulunarak rak merhum babasının yalısına getirildi. Otuz yaşında idi.

Fatma Sultan dört ay sonra kurenadan Nuri Beye tezvic olunarak o yalıda oturdular. Mabeyn müşirliğine kadar yükselen Nuri Paşa, Sultan Abdülâziz vak'asından dolayı — diğer müttehimlerle beraber Taif kal'asına sürüldü. Enva'i sefalet ve mihnet içinde tecennün ederek öldü.

Sultan Abdülmecidin diğer kızı Mediha Sultan, Sami Paşa zade Necib Beye [paşa] verilerek ikametlerine o yalı tahsis olundu. Hüsni suret ve hüsni siret sahibi olan Necib Paşa — Galib Paşa gibi — otuz yaşında vefat etdi.

---

[1] Tiyatrodaki nutkunda «İttihad ve terakki» cem'iyetine sena kârlık etdiği gibi bu lâyihasında da o vaktin âmiri mutlaki olan zat hakkında da şöyle mediha per dazlık ediyor:

«Âsarı kadimeden biri eazımı ricali siyasî miyanında bile nadir görüldüğü vech ile ivazdan kemali beraet ve fartı mahviyet ve hamiyyet ile hareket eyleyen o âli âdem, yani Mahmud Şevket Paşa ve müzahiri muhteremi ümerayi askeriyye ki vatan, onlara ebediyyen medyunı şükrandır, fi yevmina haza dahili memleketde tesadüfi efkârı mütehalifeden husule gelebilecek şerarei müşkilâtı yalnız onlar ber taraf ediyor.»

[2] Ali Füad Bey söyledi:

«Sultan Mehmed Reşad merhum «hemşirem Fatma Sultan şişe gibi [kadınlar bu ta'biri endamı matbu' ve dilrüba kızlar hakkında kullanırlarmış] bir kızdı. Güzelliği validemden almışdı. Ref'ia Sultan güzel değildi, emma akıllı idi.» demiş, Üçü, ana baba bir kardeşdirler.

[3] Gark esnasında şuuruna malik olub da parmağını bükmüşse «mal, canın yoldaşıdır» sözünün mahzı hakikat olduğu tehakkuk eder!

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Zevcei metrukesi, Ferid Beyle [paşa] evlendirilerek o yalıda senelerce yaşadılar. Bilâhare — yukarıda yazıldığı gibi — darü diyarlarını terk ederek Avrupaya kaçmağa mecbur oldular.

Meşkenin kabahati nedir? Sakinin mukadderatı ne ise zemanı gelince zuhur etmek tabiidir. Fekat insanlar, oğurluluğa ve oğursuzluğa mu'tekid ve itikadlarında muannid oldukları içün meymenet ve meş'emeti meskene isnad etmekden vaz geçirilemez. Hele bahs olunan yalı gibi sakinlerinin oğradıkları müsibet dört def'a tekerrür ederse...

§

Yukarıda söylendiği üzere ittihadcıların mukaddema meddahi ve müahharen kaddahi olan Ferid Paşa, ilk def'a mekamı sadarete gelince dairedeki erbabı cehlü mefsedet, bir birinin, ba husus eshabı namus ve meziyyetin aleyhinde isnadatı fitne kâranede bulunarak zihnini teşviş ederlermiş.

Bu müfsidlerin bir kısmı ittihadcı iken zemanın tebeddül edince halü kallerini tebdil ve kıblelerini tahvil ile istemedikleri ve liyakat ve haysiyyetine hased etdikleri âdemlere ittihadcılık isnad ederek me'muriyetlerinden azl etdirirlermiş.

Benim, öteden beri hiç bir ferde, hiç bir cem'iyete nisbetim olmadığını ve meslekde terakkiden sarfı nazarla mukbilanı ruzgâre tekâpuden ve menfeat cuyane güftü gûden ittika ve hürriyyet ve haysiyyetimi muhafazaye itina eylediğimi ve sadrı âzamlar çağırmadıkca yanlarına gitmediğimi pek iyi bildikleri halde guya vazifemi bırakub daima sadrı âzamların ve müsteşarların nezdinde bulunarak onlara «akıl öğretdiğimi!» sadrı lâhika söylerlermiş.

Bu kadar ilkaata ve kendinin çiğden nem kapmasına rağmen müfsid muhbirlerden ve her sözünü mahzı isabet ve her hareketini ayni keramet ad ile hulûs kârlık eden kallâşlardan ziyade bana ihtiram ve hasbelvazife yanına girüb çıkarken kıyam ederdi.

İmamı Rufaî Hazretleri «Hizbi İlâhî, hıfzı İlâhîdedir» diyor. Bu abdi âciz gibi Allahdan başka zahîr ve muini olmıyan bir âdemin hafızı elbette Allahdır.

İttihad hükûmetince Almanyadan celb ve dairei sadaretde ikame edilen İstatistik müdirinin — Ferid Paşa zemanında — me'muriyetine nihayet verilerek teşkilâtı ilga edildi. Paşa, Parisde iken dairenin ileri gelenleri birleşerek İstatistik teşkilâtına mahsus olan mebaliği, kendilerinin ve me'mur ve kâtiblerin, hattâ odacıların maaşlarına zam ederek — kendileri gibi cahillerin bile kahkaha endaz olacağı bir takım behanelerle — beni zamdan istisna etmişlerdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sadrı âzam Parisden avdet edince müracaat ve kemali şiddetle şikâyet etdim. Hakkımı teslim ile hakkımda reva görülen münasebetsizliği mutlaka tashih ve beni memnun edeceğini kaviyyen vâd ve te'min etdiği halde etrafını saran bir kaç şahsı mühin ve la'in, kariben akd olunacak müsaleha neticesinde — yıllardan beri müdiri bulunduğum — iyalâti mümtaze ve muhtarenin alacağı şekle göre müdiriyyet maaşının artırılacağına dair bir takım hezeyanlar serdiyle sadrı âzamı iğfal ederek hatayı fahişlerinin tashihine meydan vermediler.

Bu gadri sarihden bahs etdiğim sırada Şeyhulislâm Mustafa Sabri Efendi «Sadrı âzam acib âdem, söz anlamıyor, kim etrafını alırsa o, işini görüyor,» dedi.

Biz de

«Didei ibretle, gel etrafa bak
Gitdi onlar, kaldı ancak ehli hak»

deriz ve adli ilâhîye arzı şükran ve minnet ederiz...

§

Ferid Paşadan bir kaç def'a tercemei halini ve bir kaç satır yazısını istedim. Me'muriyetlerinin tarihlerini ve Avrupada bulunduğu zemane aid gazete kopürlerini bulmak lâzım geleceğini, hal buki kendi meşgul ve kâtibi haste olduğundan imkân kusulünde istediğimi yapacağını va'd etdise de netice hâsıl olmadı.

Son def'aki sadaretden isti'fa etdikden sonra tahriren ihtarı keyfiyet etdim. Sabık yaverlerden Rahmi Beyi mevkii me'muriyetime gönderüb dört gün sonra [29 Kânunı evvel 1336] yalısına gitmemi tebliğ etdirdi, gitdim.

Esbak İşkodra valisi Yenişehir Fenerli Safiyyüddin Bey ve eski meb'uslardan biri ile selâmlıkda hayli vakt bekledik Safiyyüddin Beyi yanına aldırırken uşak, bana «Bey efendi, isminizi söyledik. Paşa, sizi bilmiyor, çağırdığını hatırlamıyor» demesin mi. Fena halde canım sıkıldı. Ağırca bir pusula yazdım. Müteakiben uşak gelüb benimle meb'usu harem dairesine götürdü. Küçük ve soğuk bir odada epi müddet bekledikden sonra yanına girdik.

Meb'usun oğlu, iki yüzlü iş görmüş, bu sebeble hiddetlenüb uzun sözler süyledi, takbih etdi.

Bana tevcihi hitabla «Bey efendi, sui tefehhüm olmuş. Tercemei halimi istedinizdi. Vaktile me'muriyetde bulundum. Müahharen otuz sene münzevi oldum. Mahza sevki kaderle mekame geldim. Bunları yazmak içün tarihlerini bulmak lâzım, epi uzun iş. Şimdi yazımı istediğinizi yazıyorsunuz.» dedi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sübhanallah. [1] Bütün me'muriyeti, bir iki sefaret kâtibliğile âyân azalığından ve sadaretden ibaret olduğu halde tarihlerini bulmanın «epi uzun iş» olduğunu söylemesine mükabil «şaşdımda kaldım bu işe» türküsünü terennüm etmek ve tercemei hal yazmak içün yalnız me'muriyet tarihlerini bilmek iktiza etdiği ve başka ma'lumata lüzum olmadığı zannında bulunduğunu gösteren sözlerine hayran olmak icab eder.

Tercemei haline ve yazısına dair evvelce söylenilen sözleri tekrar etdim, Bunun üzerine şöyle muhavere edildi:

— Bir Bey de [2] Âyândan birinin vesatetiyle gelmişdi. Mecmuasına bir kaç söz yazdımdı.

— Yazdığınızı gördüm.

— [Tebessüm ederek] gizli bir şey değilse de nasıl gördünüz?

— Kendi gösterdi.

— Yazdırdığı yazıyı aceba ne yapacak?

— Ne yapacağını bilmem. Her halde bir maksadı vardır.

— Sizin yazı yazdırmakda noktai nazarınız nedir?

— Vaktile sadrı âzamların ve ilmü ma'rifet sahiblerinin tercemei hallerini yazmağa teşebbüs etmişdim. Tercemei hallerine ilâve etmek üzere bu mecmuaya yazı yazdırmışdım. Hâkanı esbak zemanında «büyük âdemlerin imzalarını topluyor» diye kıl ükal etdiler. Mecmuayı senelerce meydane çıkarmadım.

— Bundan maksadları ne idi?

— Ne olacak, her devrde olduğu gibi fitne kârlık edüb külâh kapmak.

Mecmuayı istedi, verdim. Bir az karışdırub «yazı yazmakda bence bir ehemmiyet yok, yazarım. Fekat tercemei halden bahs etdinizdi de güç olduğundan is'af edemedim idi.» dedi. Biz de

«Terceme yazmağa kâfi nesi varki yazsın»

darsek nefselemre tevafuk eder.

Oturduğumuz büyk odanın bir köşesindeki yazı masasına gitdi. Bir kitaba bakub yerine koydukdan sonra — resminin karşısına konulan şu beyti — iki kelimesi yanlış olarak — yazdı:

---

[1] عفاك

[2] Bâzı âdemler gibi her şeyde beni taklid etmekle guya kendine bir mevki te'min eylemek sevdasında bulunan o «Bey» yıllarca evvel tertib etdiğim Hututı Meşahir mecmuasını da taklid ile âdi bir defter tedarük ederek büyük mekamlarda bulunan ve âtiyen bulunması muhtemil olanların — yazı yazdırmak vesilesiyle — dairei ülfetlerine girebilmek ve erbabı ma'rifete de yazdırub kendini tanıtdırmak içün defteri âdeta pasaport ittihaz etmişdi. «Son Asrın Türk Şairleri» nde o «Bey» in tercemei halinde bu maddeden bahs etmişdim.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«آه اگر مستی نمودی هر حرامی [1] چون شراب
آن زمان [2] معلوم کردد در جهان هشیار کیست»

Mecmuayı kapatub elime verdi. Yazdığını okumak istedim. Mânalı bir tavırla «sonra! okursunuz» dedi. «İnşaallah tercemei halinizi de lûtf edersiniz» dedim. «İnşaallah ileride» dedi. Yazamadı, Alnının kara yazısını okuyarak memleketden ebedi suretde ayrıldı.

«Olmayınca ta nivişte fihrisi takdirde
Matalebü maksad bulunmaz nushai tedbirde»

Umumî ve hususî sözlerile ve yokarıda bahsi geçen — eski meb-usa vaki' olan ifadatı tevbih kâranesile kendinin, devleti kurtarmak için oğraşdığını ve meb'usun oğlu ile diğer eşhasın iki yüzlü hareket-lerinin, hıyanet olduğunu, bir gün gelüb münafikane hereketlerden ne-damet edileceğini ve yazdığı beyt ile de kimin serhoş, kimin ayık olduğu bilâhara anlaşılaceğını anlatmak istemişse de ümurı devlet-deki cehalet ve ictihadındaki sekamet ile yanlış yollara giderek — son kelimesinin tebdilile — Seyh Sadi merhumun

« ترسم نرسی بکعبه ای اعرابی
کاین ره که تو میروی بکفرستانست ! » [3]

beytine nefsini muhatab ve nazarı tarihde muateb etmişdir.

Bed bahtliğinin en büyük şahidi, kendi ictihadının kendini imha etmsidir.

« اذا کان الانسان قلیل حظ
فاول مایسئ علیه اجتهاده »

beyti hakîmanesi, temamiyle halini muarrifdir.

§

İtilâf ve Hürriyyet yâranının, İttihad yâranını mevkii iktidardan iskat ile yerlerine geçdikleri hengâmda medrese hoca efendilerile diğer bazı zatlar «bir günlük beylik beylikdir» darbi meseline uyarak vüke-âlık mekamına kuud ve sukut etdikden sonra hey'eti âyân âzalığına da alib olmalarile — hükumet riyasatinde bulunan — Ferid Paşa, bun-ların taleblerini is'af etmişdi.

[1] « هر حرام » [2] « زمن » şeklinde yazdı.
[3] Ey Ârabi korkarım Kâ'beye irişmezsin. Gitdiğin bu yol « کفرستان » e dir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yarândan biri de, bir kalemde kâtib olduğu halde — merdivenin alt kademesinden en yüksek kademesine çıkarcasına — âyân zümresine katılmışdı.

Tevfik Paşa, bir gün bundan bahs edilirken dedi ki:

«Meclisi âyânda bulunduğumuz esnada kudemadan ve devlet ve millete hidmeti sebk eden zevatdan biri gelince huzzar, der hal kıyam ve ihtiram ederlerdi. Beriki zatlar geldikce kımıldıyan olmazdı. Bir gün — yanımda oturan — Sadrı âzam Ferid Paşa, bu hale dikkat ve hiddet ederek bana hitaben «ötekiler devletin âyânı da bunlar âyânı değilmi? Bu nasıl müamele?» dedi. Ötekiler, kıdemlerinden ve devlete yıllarca hidmet etmelerinden dolayı zemanen ve şahsan haysiyyet sahibi oldukları içün haklarında hürmet gösteriliyor» dedim. «Tuhaf şey, padişah bir neferi def'aten müşir yapsa refaktinde bulunanlar, riayet etmiyecekler mi?» dedi. «Birden bire müşir olan bir nefer, ne kadar riayete lâyık ise o kadar ederler» dedim. susdı.»

Bu muhavere üzerine

«Kelâmından olur malûm kişinin kendi mıkdarı»

mısra'i iki paşa hakkında da irad olunabilir.

§

Ferid Paşa, bir kaç lisane vâkıf idi. Vasiyyet namesinde söylediği gibi — kendi rivayetine göre — «binlerce kitabı ihtiva eden cesim» bir kütüb haneye malik olduğundan otuz sene devam eden hali inzivada elbette bir çok kitab okumuşdur. Ne faide ki istifade edememişdir.

Okumak, doğru yolu bulmak içündir. O yolu bulmağa fıtreti müsaid olmıyanlar, bütün kütüb haneleri yutsalar da faide mend olamazlar.

Eski şairlerden biri

«Cem'i kütüble ref'i hucüb mümkin olmadı.
Bildim ki ilm, bilmek imiş okumak [1] değil»

Diğer biri de

«Bari cem'i kütüb etdin çalış istihrace
Kalma bi berkü neva dehrde sahhaf gibi»

[1] Zarureti vezn sebebile «okumak» kelimesini bozmayınca düzgün okumak kaabil değildir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Başka bir şair de

«Okumakla kişi âlimmi olur là vallah»

demiş. Her biri bir risale vücude getirecek derecede dakik ve mühim fikr serd etmişdir.

Bütün okuyanlar bilse ve okuyanların umumî âlim olsa dünyada cehl ve cahil kalmaz.

Sadrı esbak Said Paşadan işitmişdim: Sami Paşa zade Subhi Paşa «İlm, insanı âlim etmez, fıtret mükemmel olmalıdır» der ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'yı misal olarak gösterirmiş.

Fıtret mükemmel olmasa okunan şeyler — eski tabirle — nakş ber âb kabilinden olur. Okuyana bir faide te'min etmez, Fıtreti mükemmel olmayanlar, okumakla bihakkın âlim olamadıkları gibi haysiyyeti zatiye ve zemaniyyeyi haiz olmayanlar da büyük mekamlara yükselmekle ihrazı şeref edemezler.

« شرف المكان بالمكين »[1]

Bir düsturı pür şerefdir ki hiç bir kuvvet, hiç bir sebeb, o düsturu ihlâl edemez.

Müteveffa Paşa da — bazı emsali gibi — mekân ile ihrazı şeref etmek isteyenlerdendi. Vükelâlığa ve âyânlığa yükseltdiği âdemlerin ekseri de o kabildendi. Onlar mekame şeref veremedikleri gibi mekam da onlara şeref veremedi Her biri haddi zatında ne ise öyle kaldı.

Rütebi mülkiyye ilga edilmiş olduğu halde maiyyetindeki ceheleden iki kimsenin — istirhamları üzerine — rütbelerini terfi' etdi. Fekat şeref veremedi. Hakiki mertebelerini terfi' edemedi.

Şeref, rütbe ve mansıb ile kazanılsaydı, büyük rütbeler ve mansıblar yakalayan bir takım küçük âdemlerin şereflenmesi, büyük âdemler sırasına katılması icab ederdi.

Şeref, erbabı fazilet ve meziyyetin hakkıdır. Fazilet ve meziyyetden nasibleri olmadığı halde bir vesilei merdude ile hadlerinin fevkında rütbe ve masıb kapanlar şeref hakkından mahrumdurlar.

«Ta'nu teşni'inda her kes söyledi bin dürlu söz
Ben de fazla söyledimse ruhuna pardon! derim»...

§

[1] Mekânın şerefi oturanladır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Gençliğinden beri «çörçöp» namını ihtiyar ve ekseren hecv ve hezl vadisinde tanzimi eş'ar eden mütekaid bahrıyye doktorlarından merhum Sami Beyin [1] tevdi' etdiği gazelin dercile Ferid Paşa bahsine nihayet verildi:

Damad Ferid lisanından

Sad nale cürhai vatana merhem olmadık
Matlûbı mülkü millet olan âdem olmadık
Geçdik makamı zi şerefi sadre biz, fekat
Kel başda bir tutam tutulur perçem olmadık
Bir hey'eti cedide getirdik vücude kim
Bir ferdi aferidesi yok sersem olmadık
Ummanı bi hududı siyasetde ah biz
Keştii devleti yürütür meltem olmadık
Sokduk yedi kiyaseti ceybi hamakate
Meydanı kârü zâre çıkub rüstem olmadık
Mahv oldu hakkımızdaki ümmidler bütün
Ehlile pek yazık bu işin hemdem olmadık
Erbabı ihtikâr kârında ber devam
Kanlar emen bu femler içün bir gem olmadık
Halkın yabancı kaldık enînü figanına
Hâli elîmi memlekete mahrem olmadık
Damad Ferid himmeti yâranımızla bak
Biz, bir . . .ka yazık yarayub hurrem olmadık

---

[1] Tece.. . naili «Son Asır Türk Şairleri»nde münderiedir. Vefatı [1 Zilki'de — 5 Ağustos 1951]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

SULTAN MEHMED VAHİDÜDDİNE DAİR

Hüseyn Avni ve Said Paşaların tercemei haline zeylen Sultan Abdülâziz ve Abdülhamid merhumlar hakkında birer mekale yazıldığı gibi Ferid Paşanın tercemei haline zeylen de Sultan Mehmed Vahidüddine dair bir kaç söz söylemek müvafık olur.

Sultan Abdülhamide aid mekalede beyan edildiği üzere henüz çocuk denilecek bir yaşda tahtı saltanata cülûs ederek cahil ve rezil bir takım sui karinlerin mel'anetile vadii sehafet ve sefalete puyan, esiri zenan, dildadei civanan, mesti huruşan, sui isti'mal ile alili bi tuvan ve otuz dokuz yaşında târiki cihan olan Sultan Abdülmecidin son evlâdı Vahidüddindir. [1]

Bed baht validin evlâdı içinde sıhhati ve şuuru tam, şayanı taht bir şehzadei civan baht görülmedi denilemezse de görülenler de niçe ahvali acibe görüldüğünü inkâr etmek kabil olamaz.

Vahidüddin, henüz dört beş aylık iken yetim oldu. Ve lev ki padişah evlâdı olsun, yetim olarak büyümenin de âsab ve ahlâk üzerinde büyük bir te'siri olduğu şübhesizdir.

Bir devletin idaresini yüklenmek içün şehzadeler, zemanın icabatına müvafık suretde terbiye görmek ahvali âleme vukufla mücehhez olmağa çalışmak ve bir devlet âdemi olarak yetişmek lâzım gelirken onların tahsil ve terbiyesine itina edilmemek, hattâ kendi lisanı bile bihakkın öğretilmemek yüzünden ne dürlu mazarratlar zuhur etdiğini izah ve isbat etmek içün sahifeler doldurmak icab eder.

Halleri acımağa lâyik olan bu zevallılar, şayed bir şey öğrenebilmişler ise o da sırf kendi heves ve gayretleriledir ki Vahidüddin de o cümledendir.

Şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi söylemişdi: Cülûsi ta'kib eden Leylei kadrde görüşdükleri esnada Sultan Vahidüddin «ben, bu mekam içün hazırlanmadım. Çocukluğumdan beri vücudca rahatsız olduğumdan (!) lâyikile tahsil edemedim. Sinnim kemale erdi, dünyada bir

[1] Sultan Abdülmecidin vefatı 17 zilhicce 1277 [1861]
Sultan Vahidüddinin tevellüdü 20 receb 1277 [30 kânunı sani 1861].
Cülûsi 25 remezan 1336 [1918]
Firarı 26 rebiulevvel 1341 [1922]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

emelim kalmadı. Biraderle hangimizin evvel gideceğimiz malûm olmadığından bu mekame intizarda değildim. Fekat takdiri ilâhi ile teveccüh etdi, bu ağır vazifeyi der uhde eyledim. Şaşmış bir baldeyim, bana düa ediniz» demiş. Musa Kâzım Efendi de şu cevabı vermiş: «Efendimizin iktidarlarına bu sözler en büyük delildir. Umum ehli islâm, ba husus ulema daileriniz, efendimize düa etmekle dinen mükellefdirler.»

Padişah, bu cevabdan memnun olmuş.

«Çocukluğundan beri vücudca rahatsız» olmasında — sevkı sefahetle ma'lûl ve bu sebeble medhul olan — babasının dahli muhakkakdır. Sa'di merhum

«و حسن نبات الارض من كرم البذور»

diyor. İyi tohum nasıl iyi mahsul verirse kötü tohumun da kötü mahsul vermesi tabiîdir.

Sahib Molla Bey zade esbak adliyye nazırı İbrahim Bey de cülûsdan bir kaç gün sonra seraye giderek padişahi nev cah ile mülâkatında şu yolda muhavere etdiklerini bir kaç gün sonra bana nakl eylemişdi:

— Sizi bekletdim, afv edersiniz.

— Efendimizi tasdi' etmek içün gelmedim, arzı ubudiyyete geldim.

— Hanedanınızın, hanedanıma sadakat ve ihlâsı vardır, sizinle görüşmek isterim.

— Rahmet yağdı, tebaai sadıkanız kudumı hümayununuzla hüsni tefe'ül etdi.

— Nebatatın rahmeti ilâhiyyeye ihtiyacı olduğu gibi insanlar da merhameti ilâhiyyeye muhtacdır. Aczim var, korkuyorum. Maddeten hiç bir şeyden korkmam. Fekat pek ağır bir vazife der uhde etdim. Allahdan korkarım. § Bu seray bizim peder ocağıdır, siz böyle şeyleri anlarsınız. Odaların birinde doğmuşum, birinde büyümüşüm, birinde pederim vefat etmiş, birinde amcem ya hud birader bir şey olmuş. Elhasıl biri feci' biri ruh perver. Bunları gördükce müteheyyic oluyorum.

Padişahın, aczini itiraf etmesi, Allahdan korkduğunı ve pek ağır bir vazife der uhde etdiğini söylemesi hak şinaslığına, hak gûluğuna delâlet etdiğiçün şayanı takdirdir. Fekat aczini ve pek ağır bir vazife yüklendiğini mu'terif olan bir zat, tecribe kâr ve liyakat şiar olanları istihdam ve onlardan istifade etmek lâzım gelirken Ferid Paşa gibi fenni hükûmetde aczi ve mesalihi devletde tecribesizliği malûm ve teveccühi âmmeden mahrum olan bir âdemi, öyle hatarlı bir zeman-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

da mütevaliyen mekamı sadarete getirüb enva'i zarara sebeb olması, kavlile fi'linin bir birine uygun olmadığını göstermişdir.

Allahdan korkan, Allahın men' etdiği şeyleri yapmakdan ba husus emaneti, yani ümuri ibadı na ehletevdi' etmekden sakınır. Sakınmayan, Allahdan korkmuyur demekdir. Allahdan korkmayanların, ne korkunc âkıbetlere oğradıklarını, yalnız tarih sahifelerinde değil, sahai şühudda da gözlerimizle gördük, istiaze etdik.

Yukarılarda da yazıldığı üzere Ferid Paşayı mekamı sadarete getirmemesini — hayr hahane — ihtar edenlere «ben delimiyim, onu getirirmiyim?» dediği halde ablasının [1] tazyıkına mukavemet edemeyerek ve enişteşinin düveli galibeden âlemi hayalde aldığı va'd ve te'minlere inanarak bir kaç gün sonra mekame getirmesi — deliliğe değilse de her halde akıllılığa da haml olunamaz.

Endelüs tarihini okuyanların malûmudur ki Ebu Abdullahissagir mülki kral Ferdinanda teslim ederek sekiz yüz seneden beri ferman ferma olan hükûmeti islâmiyyenin inkırazına sebeb oldukdan sonra İspanyollar arasında «Arebin ah etdiği mahl» diye meşhur olan mevki'den son def'a Garnataya bakdı. Gözlerinden eşki nedamet ve melâmet akdı. Validesi Ayşe «ağla ağla, namussuz, alçak. Vatanını ve saltanatını muhafaza edemedin, sana avretler gibi ağlamak yaraşır» diyerek teşni' etdidi.

Ebu Abdullah, pek müteessir olub «bu felâketlarin benim başıma ve halkın başına gelmesine birinci sebeb sen iken şimdi her kesden evvel beni ta'yib ve teşni' eden de sen oldun. Eğer senin bu sözü söyleyeceğini vaktile bilseydim vallahilazim cesedimi Garnata toprağında bırakıncaya kadar çalışırdım» dedi. Fas emirine iltica etdi. Bir muharebede mecruh olarak öldü.

Sultan Vahidüddin de tacu tahtdan, vatanı azizden ebediyyen ayrılırken — kendinden evvel savuşan — ablasile enişteşine kabil olub da «bu belâye sebeb ikinizsiniz» deseydi Ebu Abdullahissagiri tanzir etmiş olurdu.

Vahidüddinin öyle demesi mümkin olamadı da yalnız enişteşi içün «çapkın, hem devleti bu hale koydu, hem gitdi» dedi.

Tevfik Paşa söyledi:

«İstanbula gelen Re'fet Paşa, padişah ile görüşdükde «serayın kapularını kapatdırınız, kimseyi içeri almayınız. Münasebetsiz âdemler gelir, söz olur. Zatı şahaneniz, yalnız selâmlık resmini icra içün cami'i

[1] Mediha Sultanın velâdeti 27 zilkide 1272 [1856]

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şerife çıkınız, başka bir yere gitmeyiniz» demiş. Hal buki padişah, müteakiben Mustafa Sabri ile Ali Kemali huzuruna kabul etmiş. Ben, itiraz etdiğimde [1] «üç dört def'a geldiler. Kabul etmedim. Israr etdiler. Belki mühim bir şey söylerler diye çağırdım. Kabinenin gevşekliğinden ve Anadoluya karşı müsaid davranıldığından, bir gün kendilerinin ezileceğinden bahs etdiler. Sözlerine ehemmiyet vermedim. Hattâ Said Mollanın bir kâğıdını getirdiler, açmadım, şurada duruyor» dedi.»

Pek yakında devletin zimam idaresini yedi iktidare alacağı — halden istikbali istidlâl eden — erbabı idrak indinde muhakkak olan kuvayı milliyyenin fikrine tercemanlık eden Re'fet Paşanın ihtarına dikkat ve mucibince hareket etmek — tahtı sallanan — padişah için vecaibden ma'dud iken «belki mühim bir şey söylerler» diye harekâtı milliyye aleyhinde bulunanları, kendi kabul etse de siyaset ve kiyaset kabul etmez.

Söyleyecekleri «mühim şey» nedir? «bir gün kendilerinin ezileceğini» söylemekmi? Hükûmeti merkeziyyenin hükm ran ozduğu mahl, hakikatde İstanbula ve — eski ta'birle — bilâdı selâseye münhasır iken «kabinenin gevşekliğinden ve Anadoluya karşı müsaid davranıldığından» şikâyet etmek ne kadar garibdir. «Gevşek» ve «müsaid» davranılmayıb da hangi kudret ve kuvvet ile aksi hal ihtiyar olunacakdır?

Devlet ve milleti düşünen kim? Her devrde her kesin, hattâ hamiyyet perverane ve fida kâraane sözlerle velvele endazı âfak olan ba'zı zevatı benamın bile her şeyden evvel nefsini düşünnüğünü isbat etmek zor bir şey değildir.

Padişahın — mühim bir iş görmüş gibi — Said Mollanın kâğıdını açmadığından bahs etmesi de acaibi ahvalden sayılır. Said Molla kimdir? Hangi hak ve salâhiyet ile ümuru devlete müdahaleye kalkışıyor, ne sıfatla «kâğıd» yazıyor, sualini irad etmek ve «kâğıd»ını kabul etmeyüb başına atdırmak lâzım gelirdi.

«Söz ayağa düşdü sen teşmiri sak etmezmisin?»

mealine müvafık olarak şunun bunun işe karışmasına, istediğini yazmasına, ya hud söylemesine müsaade gösterilmesi elbette celbi musibet eder.

Ba husus — yukarılarda mükerreren söylendiği üzere — emanete ehl olmıyan cehele ve haveneye — emanetullah olan — ümuru ibadı

[1] Tevfik Paşa, o esnada sadrı âzam idi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tevdi' edince « يخربون بيوتهم بايديهم... استعيذ بالله » [1] ayeti pür meahbetinin hükmi celili zuhur eder ve na ehl oldukları tahakkuk edüb işden çıkarıldıkdan sonra da «belki mühim bir şey söylerler» diye faide tehayyül ederek huzuruna sokan hükm dârı gafiet şiar, tacü tahtını bizzat tarü mar eder.

Dördüncü Sultan Muradın, koca Yavuzu taklide yeltenmesi gibi — teşbih caiz ise — Vahidüddin de Abdülhamidi taklid etmek istediği bazı halü kallerinden istinbat olunmakdadır.

Bu taklide nazarı dikkatle bakanlar, elbette

« این الثری والثریا » و « این گجا و آن گجا »

demişlerdir. Abdülhamid de — der uhde etdiği muazzam vazife ile mütenasib suretde — tahsil görmemiş, vehemü vesvese ile ümuru devleti ekseren teşviş etmiş ise de zekâsı, idarei hükûmetdeki isti'dadı, siyaset kârlığı, ba husus — yıllarca dahilî ve haricî envai mesaili müşkile içinde yuvarlanarak hâsıl etdiği — tecribei medide, küçük biraderi içün kabili taklid olmadığına şübhe yokdur.

Hakikat böyle olmakla beraber Sultan Vahidüddin meziyetsiz bir âdem değildi. Ali Füad Bey, onunla Sultan Mehmed Reşadı mukayese ederken diyor ki:

«.... Sultan Vahidüddin ise bil'âks cin fikirli ve seriulintikal olub yanına girince insanın ruhundaki inbisat ve inkibazı gözlerinden his ederdi. Fekat ifrat derecedeki tevehhüm ve tereddüdü, bu meziyetlerini setr ederdi. § Mehmed Reşad kadar arebî ve farisiye vakıf değilse de onun da fıkıha intisabı vardı. Okuduğunu iyi anlardı. kitabeti ve imlâsı düzgündü. Fikirlerini kâğıd üzerine koymakda zahmet çekmezdi. Yazıyı kurşun kalemle yazardı. § Vahidüddin, daha aklı başında ve daha vukuflu olduğu halde inad ve ısrarına ve vehhamlık ve kararsızlığının kurbanı olub ahvalin vehametinden nefsini kurtarmak şöyle dursun her dürlu tehlükeyi kendi üzerine dâvet etdi. Öyle bir zemanda Ferid Paşa ile â'vânının, önüne çıkmaları kendisi içün bir felâket oldu. Bazı Avrupaya gidüb gelenlerin bilir bilmez kendisini iğfal etmeleri de o felâkete bir zamime teşkil etdi.» [2]

Avusturya imperatoru Fransuva Jozefin cenazesinde bulunmak üzere — veliyyi ahd iken — i'zam olunduğı esnada maiyyetine me'mur edilen Lûtfi Simavî Bey, avdetde mekamı sadarete takdim etdiği raporda veliyyi ahdin «devlet ve milletin şanü şeref ve haysiyyetini i'lâ buyurduklarını ve kendilerile temasda bulunanlara kıymetli bir hâtıra

[1] «Görüb işitdiklerim S. 293 ve 299»

[2] Evlerini genni ellerile ve mü'minlerin ellerile tahrib ederler. Ey göz sahibler ibret alınız.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

bırakdıklarını arz etmeği bir vazifei vicdaniyye ad» [1] eylediğini söyliyor.

Müteakiben diyor ki:

«Bu raporu sadrı âzam Said Halim Paşaya vermeden evvel kabinenin en nafiz uzvı olan dahiliyye nazırı Tal'at Beye irae etdim. Kemali dikkatle ba'delmutalea «size bütün memleketin emniyet ve itimadı vardır. Bu satırları başkası yazmış olsaydı inanmazdım. Demek ki Vahidüddin Efendi, tahminimiz gibi değilmiş» dedi. Meclisi vükelâde kıraaet olunan raporumun Vahidüddin Efendiye büyük bir reklâm yapdığını muhtelif zevatdan işitdim. Padişah oldukdan sonra da o vaktki vükelâ, kendisile temasda bulunan rical velhasıl hepimiz — Sultan Abdülhamid devrindeki sui şühretine (!) rağmen — Vahidüddin Efendiden millet ve vatan içün hidmetler ümmid ediyorduk» [2]

Almanya imperatorunun da'veti üzerine Almanyaya giden Vahidüddin Efendinin «meftur oldukları nezaket, aklü kiyaset ve evsafı ber güzide ise imperatordan bede' ile kendilerile temasda bulunanlarca fevkal'ade takdir» olunduğu yine Lûtfi Simavî Bey beyan ediyor. [3]

Simavî Beyin «sui şühret» dediği, hafiyelikdir. Şehzadeler ve Sultanların ahval ve harekâtı hakkında padişaha jurnaller verdiği söylenirdi. Babı âlice ittihaz olunan karar mucibince tedkikine me'mur olduğum Yıldız evrakı içinde bazı arizalarını gördümse de jurnal mahiyetinde kâğıdına tesadüf etmedim. Harbiyye nazırı Enver Paşanın tarihe ihanet sayılacak derecede münasebetsiz olan emrile bir gece harbiyye dairesi meydanında yakılan resmî evrak ve jurnallar içinde «sui şühretine» delâlet edecek verakası varsa onları ben görmediğimden bu hususda bir hükm vermeğe salâhiyetim yokdur.

Şehzadeler ve Sultanlar hakkında yazdığı arizalar, padişahın emrile kendilerine tebliğ etdiği mevade aiddir ki aşağıya derc edilen ariza o kabildendir:

«Veliyyi ni'meti bi minnetim

Emrü fermanı hümayunları vech ile bu akşam Süleyman Efendi bendelerile mülâkat etdim. Bu kullarına tevdi' buyrulan iradei şahaneyi iktidarı çakeranem mertebesinde kendusına söyledim. Lâzım gelen edillei akliyye berahini mantıkiyye ile mes'eleyi şerh ve hiç bir suretle cerhi kabil olamayacak derece de izah etmiş isem de iknaa müveffak olamadım. Bilmem safveti fevkal'âdesindenmidir ve yoksa maclûbiyyeti ibtilâ kâranesindenmidir, ma'sumiyet ve namuslarından kat'iyyen emin olduğunu maalkasem beyan etdiler. Mümaneate rağmen yarinki gün beheme hal hâkıpayi şahaneye arzı hal içün gelmek fikrinde bulunuyorlar. Belki kullarından evvelce mabeyni hümayune gelür ve kullarından şübhesi var gibi his ediyorum. Veliyyi ni'met efendimizi tasdi' eder fikri âciza-

[1, 2, 3] «Sultan Mehmed Reşad Hanın ve halefinin sarayında gördüklerim 2 kısım 117, 129 S.»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

nesile ma'lûmı dekayik melzumı şahaneleri olmak üzere bu verak parei çakeranemle tasdi' seri efseri cenabı veliyyi ni'metiye ictisar eylerim. Baki emrü ferman veliyyi ni'meti bi minnet efendimiz hazretlerininindir.

11 nisan 1307 Kulları Vahidüddın»

Ahlâk ve etvarına dair Ali Füad Beyin verdiği malûmat, dikkate lâyıkdır.

Diyor ki:

«.... Asabiyülbünye ve hadidülmizac olub ara sıra adamlarına bağırır ve fekat hiddeti çabuk geçerdi. § Kendine söylenilen bir sözü sonuna kadar dinlerdi. § Dairesinde ne kadar nazük ise haremde de o kadar barid görünürdü. Selâmlığa azimet ve avdet ederken başını önüne eğüb hiç kimseye iltifat etmeksizin çatık çehre ile geçerdi. Vükelâyi müctemian kabul etdiği sırada gözlerini kapayub her kelime, ağzından birer ikişer dakikada çıkmak suretile ve hafif sesle bir kaç söz tefevvüh ederdi. Ekseri vükelâ, kendisinin iyi söz söylediğine değil, hattâ lâkırdı söyleyebildiğine bile kani' değillerdi. Fekat bir âdemi bir kaç kerre yanına kabul edüb de kendisine alışdıkdan sonra gitdikce açılarak bazan bir saat muntazam ööylerdi. Bu suretle harice karşı celbi kulub edemezdi.» [1]

Cülûsunu müteakiben bir gece ma'ruzate bakarken büyük kıt'ada dolu bir rovelverin, kendi ayağının önünde yere düşdüğünü ve heman yerden alub ve tozunu üfleyüb cebine koyduğunu yine Ali Füad Bey söyliyor. [2]

Cebinde rovelver bulundurmak suretile de vesvese perver büyük biraderini taklid etmesi, onun gibi daima bir sui kasde muntazır ve müdafaai nefse hazır olduğunu gösteriyor. Böyle bir korkunc intizar içinde bittabi' fikr, selâmetden ve kalb, rahatden mahrum olacağından bu hal ile ümurı devleti hüsni idare etmenin müşkilâtını izaha ihtiyac yokdur.

«Rahat olmazsa eğer fikri beşer
Her işinde görülür şurişü şer»

§

Tali'siz padişahın musikide mehareti vardı. Eserleri üstadane idi. Serayda haftada bir gün fasl yapan musikai hümayun hey'etinin reisi İsmail Hakkı Beye, kendinin beste ve şarkılarının notasını göndererek «eski kalfalarımızdan birinindir. İşe yarar bir şey ise çalsınlar, okusunlar, değilse bıraksınlar» dedirtmiş.

İsmail Hakkı Bey ve arkadaşları, bu notaları çalub okudukca — kalfa namını alan — eski bir cariyenin, böyle metin ve dikkatsiz eser-

[1] «Görüb işitdiklerim S. 298»
[2] «Görüb işitdiklerim S. 155»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ler, ibda' etmesine hayret ederlermiş. Bilâhare padişahın âsarı olduğunu anlamışlar.

Vaktile gaflet edüb de o notaları tedarük etmediğime pek müteessifim. Şimdi arada bul...

Hazine darlarından bir hanımla bu mevzu'da konuşurken padişahın hangi sazı çaldığını sordum. «Eline hangi sazı alsa bilerek çalardı. Çalmadığı saz yokdu» dedi. Biz de

«Tali'i na sazı her bir nağmede
Falso yapdırdı şaşırtdı sazını»

diyelim...

§

Abdülhamid merhumun sakalını boyaması gibi Vahidüddin merhumun — eslâfına ve de'bi kadime muhalefetle — sakal bırakmaması da bir garibedir.

Saç, sakal ile insanın kıymet kesb edemiyeceği kıylü kalden vareste isede usuli mutedey riayet etmek zaruridir.

Yukarılarda da bilmünasebe söylendiği vech ile her kes, her istediğini yaparsa usul ve nizam muhtel ve her şey pür halel olur. Bâhus s padişahlar ve büyük mekamlarda bulunan zatlar, kendi keyiflerine değil, bir takım kuyud ve şuruta tâbi' ve efkârı umumiyeyi nazarı dikkate almağa mecburdurlar.

Vahidüddin, altmış yaşına yaklaşdığı sırada culûs etdiği içün enzarı nâsda genc görünmek fikrinde bulnumuş idise bu hareketile belki kendini avutabilirdi. Fekat halkı aldatamazdı. Bıyıklı padişah olmağı — ilk bıyıklı sadrı âzam olan — Talât Paşyı takliden ihtiyar etmiş ise bu taklide bir şey denemez. Lâkin Yavuzu taklid etmek sevdasına düşmüş ise hütün âbâü ecdadı, hattâ — şabi emred denilebilecek bir yaşda şehid edilen — biçare ikinci Sultan Osman hep bir ağızdan «Taklidi zağ, bülbüli giryanı güldürür» mısraile müstehziyane demsaz ve

Ziri şaribden güler erbabı irfan haline
Lihyesiz olmakla kabilmi Vahid, olsun Selim»

beytini okuyarak kahkaha endaz olurlar.

Lûtfi Simavî Bey diyor ki:

«Şehzadelerin sakallarını tıraş etmeleri bizde âdet olmuşdur. Tahtı saltanata suud eden şehzade — bir an'ane neticesi olarak — yevmi cülûsundan itibaren sakal bırakır. Her gün tıraş olmakda devam eden Sultan Mehmedi Sadisin bu usule tebeiyyet etmeyeceğine kanaat getirmişdim. Bir gün huzurda iken sakal mes'elesi mevzu'ı bahs u.dlo

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sakalın eşkâli muhtelefesini tasvir ve ta'dad eden hünkâr, serayda bulunan bir zatın sakalını bihakkın «helvacı sakalı» tesmiye etdi. Şevket meabın sakal bırakub bırakmayacağına dair bana süaller irad olunduğu ve cevaben ecdadından Yavuz Sultan Selim gibi sakal bırakmıyacaklarını ve çünki sakalını kimsenin eline vermemeğe karar verdiklerini beyan etdiğimi arz eyledim.

Zati şahanenin bu süal ve cevabdan pek memnun görünmesinden o güne kadar bu mes'ele hakkında müterreddid olduğunu istidlâl etdim. O tarihden itibaren sakal faslı temamile kapandı.» [1]

§

Şayanı ibret bir fıkranın da naklile Vahidüddin faslına nihayet verelim.

Ali Füad Bey, Vahidüddinin cülûs etmek üzere Top Kapu Serayına gelişinden bahs ederken diyor ki:

«O esnada romatizmadan muztarib olarak yol yürümekde zahmet çekdiği cihetle kapudan girer girmez ma'iyyetindekilerden bastonunu istedi. Çengel Köyünde unudulmuş olduğunu söylemeleri üzerine «bu bir felâket!» diyerek yürüdü. Bu suretle seray kapusundan içeriye adım atınca ilk tefevvüh etdiği söz «felâket» lâfı oldu. Bütün zemanı saltanatını da felâketle geçirdi. Bir felâket de o gün sabaha karşı Top Kapu Serayının suri ittisalinde bulunan hamamdan harik zuhuru olmuşdur ki harem dairelerine sirayet eder endişesile haylice telâş edilmişdir.» [2]

« البلاء موكل بالمنطق » kelâmı öyle bir hakikatdir ki belânın sözden geldiği mücerrebdir. Erbabı hıbret ve ibret bu mevzuda neler söymişlerdir.

«Sanmanız mihnetü gam bülbüle gülden geldi
Kafese girdi belâ başına dilden geldi»

beyti o cümldendir.

« قل الخير والاّ فاسكت »

[1] «Görüb işitdiklerim S. 152»

§

Yaşları alub yüradüğü halde sakal bırakmayanların ekseri, ak sakallı olarak ortaya çıkmakdan ve bu suretle ihtiyar görünmekden — muhtelif sebeblerle — muhterizdirler. Vahidüddin merhum da galiba bu kafilei gafileden idi.

Bazı âdemler de kıllarının azlığı yüzünden sakallarının insan sakalına değil, keçi sakalına benzeyeceğini nazarı dikkate almakda olacaklar ki sakalsız kalmağı tercih etmekdedirler.

Vaktile sakalını, bıyığını boyayanlar, halkın gözünü boyamak ve genc görünmek sevdayi bi sudunde bulunurlardı. Şimdi sakallı ve bıyıklı kalmadığıçün boyayan da kalmamışdır.

Sakalını, bıyığını yürütenler ise şabi emred şekline girerek zemanı şebabe rücû' etmişcesine neşve yab olmakdadırlar.

[2] «Görüb işidiklerim S. 152

TARIHVEMEDENIYET.ORG

kelâmı hikmet ittisamı da, hayır söyliyenin hayr, şer söyliyenin şer göreceğini ve hayr söylemezse sükût etmesi lüzumunu ifham etmekdedir.

Sultan Vahidüddin merhumun «felâket» kelimesini bililtizam tefevvüh etmediği, ağzına — min gayri teammüdin — o felâket âmiz kelime gelüb söylediği şübhesiz ise de öyle meş'um kelimenin öyle bir zeman ve mekânda ağzından çıkması, atiyen zuhur edecek felâkete işaret ad olunabilir.

Her vakt her meselede söylediğimiz gibi bu hususda da

«Takdiri Huda kuvveti bazu ile dönmez»

ve

«القدر لا يغيّر»

demekden başka çare yokdur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

ALİ RIZA PAŞA

Ali Rıza Paşa, nizamiyeden mütekaid jandarma binbaşısı Tahir Efendinin oğludur. Onun da babası, İbrail muhacirlerinden ve erbabı ticaretden Ahmed Ağadır.

1860 [mayıs 1276] da İstanbul'da Sultan Selim civarındaki evlerinde doğdu.

İbtidaî tahsilden sonra 1874 de askerî idadi mektebinin mahrec sınıfına ve 1880 de harbiyye mektebine girdi. Erkânı harbiyye sınıflarını da ikmal ederek 1886 [15 Haziran 1320] de — sınıfının birincisi olarak — erkânı harbiyye yüz başılığı rütbesini ihraz eyledi. Harbiyye mektebinde muallim muavinliği ile alıkondu.

1887 [21 mayıs 1303] de tevsii malûmat içün Almanyaya gönderildi. Orada bulunduğu esnada 1888 [12 Temmuz 1304] de kol ağalığa, 1889 [7 kânunı evvel 1305] de bin başılığa ve avdetinden sonra 1890 [13 kânunı evvel 1306] de kaymakamlığa terfi' olundu.

1891 [17 şubat 1306] de erkânı harbiyyei umumiye dairesinin dördüncü şubesine me'mur oldu. 1891 [6 haziran 1307] de ilâveten harbiyye mektebinde erkânı harbin son sınıfının tabiye ve harb tarihi muallimliğine tayin kılındı.

Jandarma ve polis nizam namesinin tedkiki içün teşekkül eden komisyonda bulundu. Harbiyye mektebi hisabatının teftişine me'mur hey'et riyasetine nasb olundu. Alem dağında yapılacak karakolhanenin şekl ve mevkiinin ta'yinine me'mur edildi.

1895 [12 eylûl 1311] de mir alay oldu. Harbiyye mektebindeki muallimlikden isti'fa etdi.

Havranda vaki olan isyanın izalesi ve âsilerin te'dibi içün 1896 [haziran 1312] de sevk olunan kuvvetin erkânı harbiyyesinde ifayi vazife etdi.

Avdetinden bir hafta sonra Bulgaristan hududunda keşfiyat ve tahkikat icra etmek üzere teşkil olunan komisyonun riyasetine ta'yin kılındı.

Yunan Muharebesinin zuhurunda ordu karar gâhı umumisi erkânı harbiyyesinin harekâtı askeriye şubesi müdüriyetine nasb edildi. Bulgaristan hududundaki teftişatın ikmalini müteakıben İsanbula

TARIHVEMEDENIYET.ORG

avdetinin beşinci günü 1897 [6 nisan 1313] de karar gâhı umumiye gitdi.

1897 [10 eylûl 1313] de düveli muazzama süferasile imza edilen mukaddimatı sulhiyeye merbut haritanın mahllinde arazi üzerine tatbikile hududun tashihine me'mur oldu. Harb bitinceye kadar karar gâhda hidmet etdi.

1898 [8 kânunı sani 1313] de rütbesi mirilivalığa terfi' kılındı.

Mütareke esnasında Golos mutasarrıflığile kumandanlığında bulundu. Musalehanın akdinden sonra İstanbula döndü.

1898 [30 mayıs 1314] de erkânı harbiyyei umumiye dairesinin birinci şubesi müdüriyetine nasb edildi.

Askerî müverrihlerden muhterem Halil Sedes Paşadan, Ali Rıza Paşa hakkındaki malûmat ve mutaleatını bildirmesini reca etdim. Lûtfen yazdığı mekalenin bir fıkrasında diyor ki:

«... mektebden me'zun olarak Ali Rıza Paşanın maiyyetine verildiğimden kendini yakından tanıdım. Mektebe muallim olduğu sırada gösterdiği ciddiyeti ve intizam perverliği, Birinci şube dairesi işlerinde de aynen muhfaza ve tatbik ederek zemanın müsaadesi nisbetinde hidmet etmeğe çalışırdı. «Hamidiye» Kürd süvari alaylarının inzibat ve talimlerine dair şubece yapılan bir nizam namenin kabul ve tatbikı hususundaki müracaatı, rkânı harbiyyei umumiye reis vekili müşir Edhem Paşa tarafından şiddetle red edildi. Bu dürlu nizam nameler «marzii âliye muhalif» ad olunduğundan hoş görülmezdi. Ali Rıza Paşa redden mütessir ve münkesir olarak ondan sonra işleri oluruna bırakdı.»

1898 [14 kânunı evvel 1314] de Kara deniz ve Ak deniz boğazlarında ve grilerinde keşfiyat icra etmek üzere teşkil olunan keşf komisyonuna iltihak etdi.

1901 [19 eylûl 1317] de Feriklik rütbesile beşinci nizamiye Üsküb fırkai askeriyesi kumandanlığı ve 1903 [kânunı sani 1318] de Manastır valiliği ve 1903 [15 nisan 1919] de ilâveten Manastır kumandanlığı tevcih kılındı.

Manastır Rus konsolosunun katli hadisesi üzerine 1903 [27 temmuz 1319] da azl ile — İstanbula oğratılmaksızın — Trablusı Garbde ikamete me'mur edildi.

Halil Paşa diyor ki:

«1903 de Manastırdaki Rus konsolosu, heman her gün şehrin içinde ve tışında atla gezintiler yapar, âdeta ser güzeşt ararđı. Bu

TARIHVEMEDENIYET.ORG

tarzı hareketile siyasî mes'ele çıkarmak emelinde bulunması da pek muhtemil görünürdü. Yine böyle bir gezinti sırasında kara kollardan birinin önünden geçerken nevbetcinin kendini selâmlamamış olmasına kızarak nevbetciyi şiddetle tekdir etdikden başka kırbaçla da urmuşdur. Herifin küstahce hareketinden neye oğradığını şaşıran nevbetci Halim on başı, tüfengi çevirerek bir kurşunla herifi yere serüb müstehak olduğu cezayı vermişdir. Hâdise İstanbula ve Petersburga aks edince Rusye sefiri, serayı ve Babı âliyi şiddetle tazyik ve tehdide başlamışdır. Def'atle teessüfler beyan ve tarziyeler i'ta olunmuşsa da ikna' edilemediğinden Halim on başı ile — tesadüfen yanında bulunan — arkadaşı i'dam olunmuşdur.»

Mesfur konsolos — her tarafı enva'i mehalik ve mesaib ile muhat olan — bir devleti zaifenin değil, — eski ta'birle — bir devleti kaviyüşşekimenin vazifei askeriyesini ifa eden bir on başıyı darb ve tahkir etseydi on başının ve zevallı arkadaşının değil, konsolosun başı ezilir, canı Cehenneme gönderilirdi.

Hezar efsus ki — bir kaç asırdan beri devam eden ve gitdikce artan sui idarenin doğurduğu aczü meskenet, devleti her dürlu zilleti kabule mecbur ve maddeten ve ma'nen makhur etdi.

Bu hâdise, valinin tertibi ile ika' edildiğine dair vaki' olan iddianın doğru olmadığı — düveli ecnebiyye me'murlarının iştirakile — edilen tahkikat neticesinde tebeyyün etmişse de Ali Rıza Paşa 5 ağustos 1319 dan 1320 şubatının nihayetine kadar bir buçuk sene Trablusı Garbde ikamet etdi.

Onunla beraber iandarma kumandanı, polis müdiri ve hayli me'mur azl edildi.

1905 [30 kânunı evvel 1320] de Yemendeki âsilerin te'dibine me'mur edilen kuvvei askeriyye kumandanlığına ta'yin kılındı. Şama oğrayarak kuvvei te'dibiyye erkânı harbiyye riyasetine nasb olunan mir alay İzzet Beyi [sadrı esbak İzzet Paşa] ve müretteb Şam redif ve nizamiyye kıt'alarını alub Şam — Akebe tarikile Hudeydeye ve oradan da Menahe kal'asına gitdi.

Hudeydeye müvasalatında 1905 [20 şubat 1320] de birinci feriklik rütbesi ve umum kuvayı askeriyye kumandanlığı tevcih olundu.

Şamdan hareketden evvel ve Akebeye müvasalatda askerin ta'lim ve terbiye görmediğini ve kıymeti harbiyyeyi haiz olmadığını İstanbula yazdı. Askere ileride ta'lim yapdırılması şeklinde başdan savma cevab aldı. Menahade bir müddet askeri ta'lim ve terbiye etmek arzusunda bulundısa da ona da müsaade olunmadı. Mutlaka ileri hare-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

keti emr edildi. Ve medarı teşvik olur ümmidile 3 mart 1321 de rütbesi müşirliğe terfi' kılındı.

Müşkilâtı müşirliğin değil, muallem ve mükemmel kuvvei askeriyyenin hal edeceğini pek iyi bildiğinden — merkezdeki büyük âmirlerin tegafülüne, ya hud gafletine rağmen — fikrinde ısrar etdise de temadi eden emirlere tebaiyetle San'a üzerine harekete mecbur oldu.

San'aya girilerek muhasara ref' edildise de kuvayı imdadiye ile ihtiyat erzakının vürud etmemesinden ve o havalide senelerden beri devam eden kaht ve galanın ehali üzerindeki te'siratı elîmesinden dolayı hey'eti askeriyve ve mülkiyyenin ısrarları ve verdikleri mazbatalar üzerine müvakkaten San'a tahliye ve Menahaye azimet edildi.

Müahharen kuvvei imdadiyenin vürudile San'a istirdad olundu.

1905 [11 haziran 1321] de «الاقامه لاجل» [1] Şama hareket etdi.

1906 [26 kânunı sani 1322] de Hamidiye demir yolu işletme nezaretine ta'yin kılındı. Bu vazife ile Hayfada bulunduğu esnada meşrutiyyet ilân olundu.

1908 [31 temmuz 1324] de ikinci ordu müşiretine nasb edilerek İstanbula geldiği sırada Receb Paşa vefat etdiğinden 1908 [14 ağustos 1324] de harbiyye nazırı, 1908 [29 teşrini sani 1324] de yaveri ekrem ve meclisi âyan âzası oldu.

Kâmil Paşanın sadaretinde — mutlakiyyet usulüne müvafık ve meşrutiyyet kaidesine muhalif olarak — harbiyye nezaretinden azl edildi.

İttihad ve terakki cem'iyyetince ve meclisi meb'usanca pek ziyade nazarı dikkati calib ve enva'i güftü guyi mucib olan azl maddesi ile diğer bir kaç sebeb Kâmil Paşanın sadaretden çekilmesini intac etdi.

Onun tercemei halinde bu hususda malûmat verilmiş olduğundan burada tekrarına lüzum yokdur. Bir kaç sözle iktifa etmek münasibdir.

Kâmil Paşa, harbiyye ve bahriyye nazırları Ali Rıza ve Arif Hikmet Paşaların tebdilini arz etmesi üzerine padişah «Arif Hikmet Paşanın isti'fa etdiği ifade olunduğundan isti'fasının kabulüne bir şey denilemezse de Ali 'Rıza Paşa, ibtidayi me'muriyetinden şimdiye kadar her hususda âsarı ehliyyet ve sadakat ibraz eylemiş ve uhdesine tefviz olunan vazifei askeriyyeyi icrada hiç bir kusuru görülmemiş olduğu halde şimdi bu suretle azli müvafıkı hak ve ma'dilet olama-

[1] Bana verdiği tercemei halinde aynen böyle yazılıdır. «الاقامه لاجل», Nefyin o zemanki ta'biri mahsusı olan «ikamete me'mur» mu demekdir, nedir, tasrih edilmemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yacağından tecviz edemeyeceğini — Baş kâtib Cevad Bey vesatatile — tebliğ etmiş ise de Kâmil Paşa, ısrar etdiğinden azline k909 [19 muharrem 1327] de iradei seniyye sadır oldu.

Kâmil Paşa «İzah name» sinde diyor ki:

«Zabitanı askerinin iştigal etmekde oldukları siyasiyatdan feragat ve ber mucibi kanun silsilei meratibe riayet etmeleri muktazi iken bu maksadın istihsaline me'mur olan harbiyye nazırı Ali Rıza Paşa hazretleri haddi zatında halim ve selim ise de emrini infaze muktedir olmadığı cihetle tenbihat ve tebligatı cem'iyete mensub zabitanın nüfuzine tefevvuk edememesine mebni zabitanı askerinin konserlerde, mitinglerde siyasî nutuklar iradı ve tiyatrolarda askerlerin mea' zabitan bölükce müsellâh olarak muharebe manevrelerile resmi geçid icrası şanı askeriye lâyik olmadığından ordular nizam ve intizam tahtına alınmak ve şanı askeri muhafaza olunmak içün ehliyyeti cümle indinde müsellem olub çend mah zarfında ikinci orduyu hümayunu tahtı nizam ve intizama almağa iktidarı sabit olan Nazım Paşa hazretlerinin harbiyye nezaretine ta'yin kılınması bittasmim icraatına mübaderet olunmuş idi. Selâmeti vatan ve millet içün çarei vahid, bu olduğu halde edamei nüfuzini iltizam eden cem'iyeti ittihadiye, rüfekayi âcizanem olan yükelâyi isti'faye mecbur etmekle beraber meclisi meb'usanı dahi emri altına alarak sükutumu ihzar etmişdir.» [1]

Padişah, Ali Rıza Paşanın ehliyyet ve sadakatini ve vazifesinde hiç bir kusuru görülmediğini, sadrı âzam ise emrini infaze muktedir olmadığını söylüyor. Hangisinin sözüne inanalım?

Aleyhinde bulunanların, garaz kârlık ve kin darlık ile itham etdikleri Kâmil Paşanın, Ali Rıza Paşadan ziyade ittihadcılara — meyl ve mehabbetden mübeddel — adaveti ve onların kendi mensublarını istihdam ile «idamei nüfuzi iltizam» etmeleri, Ali Rıza Paşanın azline sebeb olmuşdur denilebilir.

1909 [27 kânuni sani 1324] de Mısır fevkalâde komiserliğine ta'yin olundısa da bir kaç gün sonra Kâmil Paşa isti'fa ederek mekamı sadarete getirilen Hüseyn Hilmi Paşa kabinesinde 1909 [22 muharrem 1327] de — ikinci def'a — harbiyye nezaretine nasb edildi.

Halil Sedes Paşa diyor ki:

«Ali Rıza Paşa, harbiyye nazırı iken ben hassa ordusu erkânı harbiyyesi riyasetinde idim. Hasbelvazife sık temas ederdim. Nezaretde bulunduğu müddetce büyük bir hüsni niyyet ve âzamî gayret ile — inkilâbın doğurduğu — güçlükleri yenmeğe çalışdığı görülmekde idi. Ancak sinsi sinsi çalışan muhalefet cereyanlarına karşı hükûmet, celâdet göstermemekde ve tedbir alamamakda idi. Buna da uzun seneler süren istibdad senelerinin, yeni hükûmetin başında bulunanlarda

[1] S. 9

TARIHVEMEDENIYET.ORG

şahsî teşebbüs fikru kudretini izale etmiş olması sebeb gösterilebilir. O sıralarda zuhur eden isyanın ele başları, orduya mensub oldukları na göre harbiyye nezaretinde bulunan Ali Rıza Paşanın bu babda — meclisi vükelâdeki rüfekasına nisbetle — ma'nevî mes'uliyetdeki hıssasi biraz daha büyükdür. 31 mart 1325 de patlak veren askerî isyan üzerine isti'fa ederek bu mekamdan ayrıldı.»

Zuhur eden Balkan Harbi sebebile Makedonya taraflarında tahşid edilen garb ordusu baş kumandanlığına ta'yin kılındı.

Halil Sedes Paşa diyor ki:

«Ali Rıza Paşa, savaşın daha ilk devrelerde iktisab eylediği ye's ve fütur verici hallerede dahi soğuk kanlılığını ve metanetini gaib etmedi. Verdiği emrlerde akli selimin gösterdiği yollardan ayrılmadı. On ın meziyyetlerinden biri de, alacağı ehemmiyyetli tedbirler hakkında — emr vermezden evvel — maiyetinde bulunan ve fikrü mütalealarından istifade edilebilecek olan zatlarla istişare etmesi idi. Bunlardan aldığı cevabları tedkik ve muhakeme etdikden sonra en doğru hal çaresini bulurdu. Fekat o zemane kadar bulunmuş olduğu yüksek mekamlarda oğradığı tali'sizliklerin te'siri altın a kaldığından meydan muharebelerinin hiç birinde — oğursuzluk getirmiş olmamak zihniyetile bililtizam bulunmak istemedi.»

1919 [6 safer 1337 — 11 teşrini sani 1334] de — Tevfik Paşa kabinesinde — bahriyye nezaretine ta'yin olundu. Kabinenin isti'fasile yeniden teşekkülünde ibka edildi.

1919 [nisan 1335] de şehzade Abdürrahim Efendinin maiyetinde Bursa ve İzmir vilâyetlerinde teftişatda bulundu

1919 [19 şaban 1337 — 20 mayıs 1335] de Ferid Paşa kabinesinde meclisi vükelâye me'mur oldu.

Kabinenin isti'fasile 21 temmuz 1335 de teşekkül eden yeni kabine listesine ticaret ve ziraat nazırı olarak idhal edildi ise de kabul edemeyeceğini ve meclisi vükelâ me'murluğunda kalarak Salih Paşa gelinceye kadar bahriyye nezareti vekâletini ifa edeceğini söylediğinden o yolda icabı icra olundu.

Tercemei halinde söylenilen esbabdan dolayı Ferid Paşa isti'faye mecbur olduğundan mesnedi sadaret, Tevfik Paşaya teklif olundu, kabul etmediğinden Ali Rıza Paşanın ta'yini tekarrür etdi.

Ali Füad Bey, evvelâ Tevfik Paşanın ve müteakiben Ali Rıza Paşanın saraye gelüb huzura girdiklerinden bahs etdikden sonra diyor ki:

«.... Yanıma gelen hazinei hassa müdiri umumisi Refik Bey «Tevfik Paşa sadareti kabul etmiyor. «Ben, ikinci def'aya kalmalıyım» diyor. Bu sebeble Ali Rıza Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

celb olundu. O da «sadaret, bu sırada benim yapabileceğim şey değil» diye i'tizar ediyor» dedi. Ali Rıza Paşa, gitdikden sonra zatı şahane, Tevfik Paşa ile kalarak, beni de alıkoyarak «paşa hazretleri, sadareti ademi kabulde ısrar etdiklerinden Ali Rıza Paşaya teklif eyledim i'tizar etdise de paşa hazretleri, çok oğraşarak ikna' eylediler» dedi. § Tevfik Paşa avdet etdi. Zatı şahane, tekrar beni çağırub tebeddülden bahs ederek «bu, hulleci bir kabine olacak, Tevfik Paşa son fişeğimizdir, onu atiye saklamalıyız.» dedi.» [1]

Baş mabeynci Yaver Paşa vesatatile Ferid Paşadan möhri hümayun aldırılub — Tevfik Paşa da hazır olduğu halde — tarafı şahaneden Ali Rıza Paşaya tevdi' olundu. Alay tertib olunmayarak otomobil ile Babı âliye geldi. Bir müddet sonra baş kâtib Ali Füad Bey, üniformayı lâbis olarak hattı hümayunı getirdi. Sadrı âzam ve şeyhulislâm, elbisei resmiye ile büyük sofada istikbal etdiler. Arz odasına gidilerek hat, sadaret müsteşarı Rıf'at Bey tarafından kıraet ve resmi tebrik ifa olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Ali Rıza Paşa

Ferid Paşa kabinesinin vuku'ı isti'fasına ve sizin der kâr olan ehliyyet ve kifayetinize binaen mesnedi sadaret rütbei samiyei vezaret ve müşiri ile uhdenize tevcih ve meşihati islâmiye dahi Hayderi zade İbrahim Efendi uhdesine tefviz olunmuş ve kanunı esasinin yirmi birinci maddesi ahkâmına tevfikan teşkil eylediğiniz hey'eti cedide-i vükelâ, tarafımızdan tasdik kılınmışdır. Bir müddetden beri efkârı ehalide hâsıl olub sui tefehhüm sebebile tezayüd etmekde bulunan âsarı tefrika ve şikakın izalesila beynelehali âhengi vifak ve vahdetin te'mini ve dahili memalikde sükûn ve intizamın takririle şeraiti kanuniyye dairesinde intihabatın bir an evvel icra ve hey'eti meb'usanın ictimaa da'vet edilmesi matlubı kat'îmizdir. Heman cenabı kadiri mutlak, selâmeti mülk ve millete hadim olacak teşebbüsatı hayriyyenizde müveffak buyursun âmin bihurmeti seyyidilmürselin.

6 muharrem 1338 2 teşrini evvel 1335 Mehmed Vahidüddin

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahidüddin

Hariciyye nezaretine	Mustafa Reşid Paşa
Harbiyye »	Sabık ikinci ordu müfettişi ferik Gemal Paşa
Bahriyye »	Âyandan ferik Salih Paşa
Şurayı devlet riyasetine	Abdurrahman Şeref Bey [Efendi]
Dahiliyye nezaretine	Mehmed Şerif Paşa
Adliyye »	Âyândan Mustafa Bey [Efendi]
Maliyye »	» Tevfik Bey

[1] «Görüb işitdiklerim S. 266, 271»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Nafia nezaretine	Birinci ferik Abuk Ahmed Paşa
Ticaret ve ziraat nezaretine	Birinci ferik Hadi Paşa
Mearif nezaretine	Sadi Bey
Evkafı hümayun nezaretine	Vekâleten Said Bey

Teşkili uhdei bende gâneme havale buyrulan hey'eti cedidei vükelâ, esamisi balâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla keyfiyyet rehini tasdiki âlii cenabı tâc darileri olarak işbu takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hezreti hilâfet penahilerile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve ilân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir.

6 muharrem 1338 — 2 teşrini evvel 1335 — Sadrı âzam kulları
Ali Rıza »

Kabine, her şeyden evvel kuvayı milliyye ile i'tilâfı nazarı ehemmiyyete alub muhaberate başladı ve bahriyye nazırı Salih Paşayı Amasyaya göndererek te'mini i'tilâfe çalışdı.

Bir kaç aydan beri vilâyetlerde intihabate mübaşeret olunarak meb'uslar merkeze geldiler.

Ali Füad Beyin nakline göre: [1] padişah, meclisin açılmasını ve meb'usların muhtelif fırkalara mensub ve mu'teber zatlardan müteşekkil olmasını tervic etmekde iken İstanbul intihabatı neticesinde ittihad ve terakki namzedlerinin galebe etmesi ve Nu'man ustanın meb'us intihab olunması ittihadcıların yine hükûmeti ele alacakları endişesini uyandırarak meclisin açılmasında teallül etdi. Fekat meb'uslar. tazyik etmekde olduklarından sadrı âzam, seraye gelüb açılma gününün ta'yini içün ısrar etdi.

Bir gün yine gelüb teallüli, Ferid Paşanın teşvikatına haml ederek kendi zaten hahişker olmadığından onun sadarete getirilmesi arzu buyruluyorsa fikri hümayun açıkca beyan olunduğu takdirde der hal çekileceğini ihsas etdi. Zatı şahane, yanındaki masanın üstüne elile bir hattı müstekim çizerek «benim öyle bir niyetim olsa dos doğru yürürüm ve kimseden çekinmem» dedi ve kat'î kararını verüb yarın sabah kendi ile görüşeceğini anlatdı.

Sadrı âzam, ertesi sabah gelince padişah, ser tabibi gönderüb «bu sabah birile görüşmek icab etdiğinden ikindi vakti teşrifinizi reca ediyorlar» dedirtmesi üzerine sadrı âzam, tehevvürle yerinden fırlayub gitmeğe davrandı.

Ali Füad Bey diyor ki:

«Gördüm ki isti'fa edecek. Ferid Paşa, yine sadarete gelecek. Bir dereceye kadar kesbi sükûn eden ahval, yeniden karışacak. Buna meydan vermeden heman yakasından

[1] «Görüb işitdiklerim S. 272»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

yakalayub «gitmiyeceksiniz paşa» diye çeke çeke götürerek sandalyesine oturtdum. Ser tabibe de «ahvali efendimize anlat ve şimdi kabul etdirilmesi çaresini bul» dedim. Gitdi, cereyanı hali arz etdi. Harem kapusunun önünde duran otomobil de [içindeki Ferid Paşa] o sırada gitdi. Ser tabib avdetde «efendimiz, taam buyursunlar da şimdi kendilerini kabul ederim» buyurdular, cevabını getirdi. Taamdan sonra sadrı âzamı kabul ederek meclisi meb'usanın küşadı için emri kat'î verdi. § Hünkâr, ziyade müteheyyic olmasile hastalık behane ederek meclisde isbatı vücud etmedi ve dört beş gün harem dairesinden çıkmadı »

Dördüncü devrei intihabiyenin birinci ictimaı 1920 [19 rebiulâhir 1338 — 12 kânunı sani 1336] da merasimi mu'tade ile açıldı. padişahın iftitahî nutkunu, sadrı âzam, dahiliyye nazırı Şerif Paşaya okutdu. Meclisde 72 meb'us hazır bulundu.

Meclisce beyanı i'timad olunabilmek üzere kabinede ta'dilât icrası hakkında «Felâhı vatan» namile teşekkül eden gurup tarafından vaki' olan teklifi, meclis reisi Reşad Hikmet Bey, Sadrı âzama tebliğ eylediği gibi Fransızların muhafazası altında bulunan Ak baş cebhaneliğindeki silâhların kuvayı milliyyeye mensub efrad tarafından kaldırılmasından dolayı üç devlet, Babı âliye ültimatom vererek harbiyye nazırı Cemal, erkânı harbiyyei umumiyye reisi Cevad Paşaların azlini taleb etdiklerinden ve ta'yin olunan bir valinin iadesi sebebile dahiliyye nazırı ve meclisi meb'usanca tebdilleri istenilen hariciyye ve adliyye nazırları isti'fa eylediklerinden harbiyye nezaretine Fevzi Paşa, dahiliyye, hariciyye ve adliyye nezaretlerine Hazim Efendi, Safa Bey ve mahkemei temyiz baş müddii umumisi Kâzım Efendinin ta'yinlerine ve ticaret ve ziraat nezareti ümurunun da şurayı devlet reisi Abdurrahman Efendi tarafından vekâleten ifasına 17 cümadelulâ 1338 [8 şubat 1336] da iradei seniyye sadır oldu.

Ertesi gün meclisde kabinenin beyan namesi okundu. İki muhalif re'ye [İstanbul ve şarkî Kara Hisar meb'usları Nu'man usta ve Ömer Feyzi Efendi] ve bir müstenkife [Gelibolu meb'usu Celâl Nuri Bey] karşı 104 rey' ile i'timad kararı verildi.

Bir müddet sonra hey'eti vükelâ bir sabah Babı âlide toplanarak isti'faye karar verdiklerinden sadrı âzam, saraye gidüb huzura girdi. Müttefik devletler tarafından icrası kabil olmayan bir takım tekliflerle kabinenin tazyik olunmasından ve kuvayı milliyye ile aralarında gerginlik hasıl olmasından dolayı kabinenin isti'fasını arz etdi, kabul olundu. [1920 — 1 cümadelâhire 1338].

O sırada her tarafdan gelen telgraflarda — tercemei halinde yazıldığı üzere — Ferid Paşa, tekrar mekamı iktidare getirilecek olursa pek vahim haller zuhur edeceği bildirildi. Padişah, bizzarure onun

TARIHVEMEDENIYET.ORG

sadareti meş'umesini te'hir ile Tevfik Paşaya teklifde bulundu, kabul etdiremedi. Salih Paşayı sadarete nasb etdi.

Ferid Paşanın, tekrar mekame gelmesini müteakiben teşkil eylediği «tashihi rütebi askeriyye» komisyonunun ittihaz etdiği bir karar name ile Ali Rıza Paşanın haiz olduğu müşirliğin nasbı itibarisi 31 mayıs 1331 olmak üzere müvazzaf ferikliğe tashihi hakkında 22 zilhicce 1338 de irade istihsal edildise de Ferid Paşa kabinesinin isti'fası üzerine teşekkül eden diğer askerî bir komisyonun tedkiki ve neşr edilen bir kanun ile evvelki karar fesh olundu.

Tevfik Paşanın kabinesinde 1921 [cümadelâhire 1339] de nafia nezaretine ia'yin kılındı.

Tevfik Paşanın Londra konferansına mürahhas olarak i'zamında 3 cümadelâhire 1339 da — sadarete aid vezaifi ifa ve meclisi vükelâye riyaset etmek üzere — sadaret vekâleti de uhdesine tefviz olundu.

Sadrı âzamın avdetile 6 şaban 1339 da vekâletden ayrıldı.

Sadır olan iradei seniyyede tasrih edilmeyen «hidematı hisafeti kâranesine binaen» 23 remezan 1339 da mürassa' iftihar nişanı verildi.

Nafia nezareti ümurunu vekâleten ifa etmek üzere 5 şevval 1339 da dahiliyye nezaretine nasb edildi.

Tedavi içün 1922 [27 şevval 1340] da Almanya kaplıcalarına gitdi. Dahiliyye nezareti vekâletine bahriyye nazırı Salih Paşa ve nafia nezareti vekâletine ticaret nazırı Safa Bey ta'yin kılındı. 23 zilhicce 1340 da avdet etdi.

Büyük Millet Meclisinde saltanat ve hilâfet hakkında itiihaz olunan mukarreratı ma'lûme üzerine — Osmanlı devleti münkarizasının son vükelâsı olan — zevat 1922 [13 rebiulevvel 1341] de Babı âlide toplanarak isti'fa ve evlerine avdet etdiler.

Ali Rıza Paşa 31 teşrini evvel 1932 [1 receb 1351] de Eren köyündeki hanesinde vefat etdi. İç Eren köy kabristanına defn olundu.

§

Hamil olduğu nişanlar ve madalyalar:

Mürassa' iftihar, birinci rütbe Osmani ve Mecidi, altun ve gümüş imtiyaz, altun liyakat, altun Hicaz.

Prusyanın ikinci rütbe Prusya tacı, Avusturyanın demir tac, İranın yeşil hamailli birinci rütbe şirü Hurşid, Siyamın birinci rütbe Kron nişanları.

***

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ali Rıza Paşa, — tercemei halinde görüldüğü üzere — fünunı askeriyyeyi yolile tahsil ve erkânı harbiyye mektebini sınıfın birincisi olarak tekmil etdi, [1] akranı arasında temeyyüz etdi. Almanyaya da gönderilerek ma'lûmatını tevsi' eyledi.

Ta'yin olunduğu hidmetlerde müstekimane ve gayurane hareketde bulundu. Taliin lûtfuna oğrayarak terakki etmekde iken kahrına hedef oldu. Manastır Rus konsolosunun bihakkın katli mes'elesinde bi gayrı hakkın itham olunarak Trabulusı garbe sürüldü, bir buçuk sene orada bırakıldı. Devletin aczinden ileri gelen bu zalimane hal, bittabi kuvvei ma'neviyesini ihlâl etdi.

Harbiyye nazırî iken 31 mart isyanının zuhuru gibi ba'zı hadiseleri, şeametine haml edenler oldu. Garibdir ki kendi de bu hamlin sıhhatini zan eder gibi bir halde idi. Hattâ Halil Sedes Paşa — yukarıda söylenilen mekalesinde — Balkan muharebesinden bahs ederken «... yüksek mekamlarda oğradığı tali'sizliklerin te'siri altında kaldığından meydan muharebelerinin hiç birinde — oğursuzluk getirmiş olmamak zihniyetile — bililtizam bulunmak istemedi. Ona atf olunan bu ma'nevî kusur kök salmışdı.» Ve «... me'muriyet hayatının pek garib bir seyr ta'kib etmiş olduğu, yüksek mekamlara getirildikce akabinde nekbete oğradığı ve tali'sizlikle karşılaşdığı görülüyor. Bununla beraber değerli bir devlet âdemi ve Osmanlı ordusunun rahmetle yad edilecek kıymetli erkânından olduğunda şübhe yokdur.» diyor.

Tevfik Paşanın tercemei halinde nakl olunduğu gibi Sultan Vahidüddin «ben, bu devletde iki âdem gördüm. Biri Tevfik Paşa, biri de Ali Rıza Paşa» dediği halde onu sadarete getireceği esnada «bu, hulleci bir kabine olacak. Tevfik Paşa, son fişeğimizdir» diyerek bir sözile diğer sözüni nakz ediyor. Madâ meki gördüğü liyakatli iki âdemden biri odur, niçün «hulleci» ad ediyor? «Ali Rıza Paşa, sadaret vezaifini ifa edemiyecek, az zemanda savub o hullecinin! yerine işin eri! olan Tevfik Paşayı getireceğiz» demek istiyorsa Ali Rıza Paşa «gördüğü iki âdemin biri» olmamak lâzım gelir.

Devletde gördüğü liyakatli âdemlerden biri olduğunu söylemediği halde Ferid Paşayı «Hulleci» sıfatiyle değil, maslahatın tam eri olduğu ve mesalihi devlete düzen vereceği kanaati fasidesile bir düziye hacle gâhı iktidare getirerek tacü tahtının yıkılmasına bâdi olması da başkaca şayanı dikkat, garib bir keyfiyyetdir.

[1] 2105 inci sahifenin 8 inci satırında «15 haziran 1302» yerine sehven «1320» yazılmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Devletin en müşkil ve mühlik haller içinde bulunduğu öyle bir zemanı bî emanda devleti idare etmek ve semti selâmete götürmek her yiğitin kârı olmadığı izaha muhtac değildir.

Ali Rıza Paşa'nın, mesleğinde ehliyyet sahibi olduğu kendini tanıyanlarca musaddakdır. Fekat haiz olduğu liyakati askariyye, kendine mehareti siyasiyye de te'min edemezdir. Haricî ve dahilî tesadüf etdiği tazyikat ve müşkülâta mukavemet edemiyerek mevkii iktidardan çekilmeğe mecbur oldu.

Siyasî ve idarî suubetler arasında — kemali şiddetle hükmünü icra eden — kahtı rical belâsı da en büyük diplomatlardan, en değerli idare âdemlerinden bile «müşkilâte mukavemet» kudretini selb edecek dereceye gelmiş iken Ali Rıza Paşa mertebesindeki bir zatın ve emsalinin def'i müşkilâte kaadir olamıyacağı âşikârdır.

Zira bir ferd, bir cemi'yyet içün en dehşetli düşmen olan cehalet ve mesavii ahlâkdan tevellüd eden suii tedbirin haleti nez'a getirdiği kühne devleti en mahir, en mümtaz bir hekim bile tedavi edemez ki başkaları etsün.

Ali Rıza Paşa merhum dürüst, afif, halim, namuslu, terbiyeli bir zat idi. Mekamı sadaretde ve muahharen sadaret vekâletinde bulunduğuğu hengâmde hasbelme'muriye temas ederdim. Babı âli usûl ve âdabına ve nezakete muhalif bir hareketini görmedim. Bilhassa bana riayet ederdi.

Sadaret vekili iken bir gün bir hakkımın husulüne himmet emesini reca etdiğimde ahvali hazıra sebebile kabil olmadığını biraz sert lisanla söylemesile canım sıkılarak daha sert bir halü kaal ile müdafaada bulundum, başkalarından işitmediği sözler söyledim. Der hal ağzını ve tavrını değişdirerek ve gülerek «Kemal Bey evlâdım, hakkın var. Bir kaç gün sabr et, icabına bakarım, merak etme» dedi. [1]

Bu maddeye nihayet verdikden sonra beni bırakmadı. Devletin hali pür melâline dair mütessirane beyanatda bulundu [2]. Bu sadedde uzun muhavere etdik.

§

[1] Dairei sadaret memurlarından daima yanına girib çıkan bir kaç cahilin — devletin yıkılmakda olduğu öyle bir zemanı musibet nişanda, ba husua haddü istihkaklarının fevkında — istedikleri altun liyakat madalyasını verdiriyor da âdayi ecnebiyyenin — devlet ve millete adaveten — mütareke hengâmında ocağını yıkdıkları, ailesini sokağa atdıkları benim gibi bir mazlumun — umumen tasdik olunan — hakkını verdirmenin hasbezzeman kabil olmadığını söyliyor. Buna mukabil işitdiği muhik, mantıkî ve şiddetli sözlerin daha şiddetleneceğini halimden anlıyarak ve hakkımı da inkâr edemiyerek beni teskin ve tatyibe müsaraat etmesi de bir meziyyet sayıla bilir.

[2] Dikkat edenlerce malûm olduğu üzere söz arasında ekseren «eğerleyim» derdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

«Kemalüşşüara» da [1] olduğu gibi «Kemalüsudur» da da [2] bazı zatların tercemei hallerini istihsal içün niçe zahmet çekdiğimi uzun uzadı söylemeğe lüzum görmem. «Zira ki anın zikri de bir güne elemdir.»

Bunların en ileri geleni Ferid Paşadır. [3]

Ali Rıza Paşaya da mükerreren müracaat etdim. Tercemei halinin yazılmâsını möhürdarına emr etdi. Sadaret vekâletinde iken bir gün yanına girdiğimde «möhürdar bendeniz, hâlâ yazub vermedi. Şimdi kapunun önünde tesadüfle yine söyledim» dedim. «Beş dakika evvel ben de söyledim. Sabahları boş oturuyorum. [4] Yanıma gel, tercemei halimi sor, mufassalan söyleyim, yaz diyorum. Bir dürlü gelüb sormuyor. Canım Kemal bey, sen de tekrar söyle, sıkışdır» dedi.

Emrini kendi âdemine infaz etdirememesine izharı teaccüble beraber «tercemei halinizi yazmakda benim içün bir faide yokdur. Ben, hem tarihe, hem nefsinize hidmet etmiş oluyorum. İhmal etmemeli, yazmalı, Bilâhare kimse oğraşub yazmaz. Çünki bir ferd, zahmete tehammül edemiyor, hazıra konuyor» dedim. Sözlerimi tasdik etdi. Üç dört gün sonra derme çatma bir veraka tevdi' olundu. Ne diyeyim.

«Vermeyince Ma'bûd, ne yapsun Mahmud»

Paşa merhum ve emsali, bir çok hidmetde bulunmuş ve iştihar etmiş kudemadan ve haklarında Şarkda, Garbda yazı yazılmış zevatı ma'rufeden olmadıkları cihetle tercemei halleri içün kâfi derecede me'haz tedarük etmek ve mucibi istifade malûmat vermek müşkildir. Bu hususda da «الجود من الموجود» demekle iktifa etmek zaruridir.

---

[1] «Son Asır Türk Şairleri» [2] «Osmanlı Devrinde Son Sadrı âzamlar»

[3] Ferid Paşanın tercemei halinde bir az bahs olunduğu üzere — 6 Muharrem 1338 deki isti'fasından bir ay sonra tercemei halini tahrîren istediğimde beni yalısına dâvetle buna ve sair mevade dair görüşdüğümüz sırada sadaretde çekdiği zahmetden bahs ederek «Aman Allah, Devlete selâmet versin. Ben o mekamı istemem.[*] Yorgunluğumı hâlâ alamadım. Anladığıma göre sadırlara dair eserinizi mufassal yazıyorsunuz. Londrada maslahat güzarlığım, parlamanda nutuklarım ve hidmetlerim var. Bunları yazmak epeyce uzun mese'le. Demin de söylediğim gibi yorgunum. Bizim kâtib hastadır. Ümmid ederim, yakında iyi olur., ona tercemei halimi yazdırırım» dedi. «Pek mufaasal olmasa da bir şey yazmak lâzımdır. Sonra kim yazacak? malûmdurki te'hirde âfet vardır.» dedim. Âfet, zuhur etdi.

[4] Evi Erenköyünde olduğundan geç kaldığı geceler Babı âlide yatardı.

[*] «İstemem diyenden korkmalı» derler. «istemem» dediği halde fartı hırs ile stedi ve mükerreren istediğini yakaladı.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

SALİH HULÛSİ PAŞA

Salih Hulûsi Paşa, bahriyye feriklerinden İstanbul liman reisi Dilâver Paşanın [1] oğludur. 1864 [rumi 1280] de [2] İstanbulda Top hanede doğdu.

Ruscukda ibtidaî tahsilde bulundu. Babası Rados mutasarrıfı iken — menfiyyen orada ikamet eden — Ahmed Midhat Efendiden tealllüm etdiği gibi rüşdi mektebe de devam ile şehadet name aldı.

1878 [1294] Kuleli idadî mektebinin mahrec müntehi sınıfına kayd olundu, mahrecle beraber dört sene tahsil etdikden sonra 1882 [1298] de Harbiye mektebine girdi.

1885 [8 temmuz 1301] de sınıfının birincisi ve mülâzımı sani olarak erkânı harbiyye sınıfına ayrıldı. 1886 [10 haziran 1302] de mülâzımı evvel oldu. 1888 [1304] de yine sınıfının birinciliği ve erkânı harbiyye yüzbaşılığı ile mektebden çıkdı.

---

[1] Kafkasyada Şaps kabilesinden ve Kezrak neslindendir. Küçük yaşında Tunus valisi Ahmed Paşa tarafından iştira ve ta'limü terbiye edildi. Arebce ve Türkceyi orada öğrendikden sonra İtalyaya gönderilerek fünunı bahriyye tahsil etdirildi. Tunusa avdetinde bahriyye idaresine girdi.

Kırım muharebesi hengâmında Tunus donanmasile İstanbula geldi. Ve muharebeye iştirak ederek gösterdiği hüsnî hidmet üzerine Kapudannı derya Damad Mehmed Ali Paşanın ibramile devlet donanmasına intisab etdi. Rütbesi miri livalığa terfi' olundu.

Üç def'a Kara dağ muharebesinde bulunarak fida kârane çalışdı.

Sultan Abdülâziz merhumun, [hicrî 1279] da Mısıra seyahati esnasında «Saiki şadi» sefinei hümayunu süvariliği vazifesini ifa etdi.

1282 de Ereyli kömür ma'denleri nezaretile Ereyli mutasarrıflığına ta'yin ve bir sene sonra tekaüd edildi.

1285 de Tuna idarei nehriyesi riyasetine nasb ve bir sene sonra azl olundu.

1289 da Rados mutasarrıflığına ve 1291 de rütbesinin iadesile — ikinci def'a — Tuna idarei nehriyesi riyasetine, 1293 Rus muharebesinde Tuna filosu kumandanlığına, Rusların Tuna nehrini geçmeleri üzerine Çerkes asakiri muavine kıtaatı kumandanlığına ve divanı harb riyasetine ta'yin kılındı, İbraz eylediği hidmete mükâfaten — müşir Süleyman Paşanın inbasile — rütbesi ferikliğe terfi' olundu.

Muharebeyi müteakiben İstanbula vürudunda liman riyasetine nasb ve 1300 de fahri ya veranı şehri yari silkine kabul edildi.

1314 de — ikinci def'a — tekaüdü icra olundu. 1315 H. de vefat etdi.

[2] Aşağıdaki tarihler de rumidir, Salih Paşa, tercemei halinde o suretle yazmışdır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

O sene rütbesi kol ağlığa terfi' ve erkânı harbiyyei umumiyye dairesi üçüncü şubesine me'mur edilerek müteferrik hidmetlerde istihdam olundu.

1891 [1307] de fünunı askeriyye tahsilini ikmal etmek üzere Almanyaya gönderildi, üç buçuk sene muhtelif askerî şu'belerde bulundukdan sanra İstanbula döndü.

1894 [27 eylûl 1310] da binbaşılığa terfi' ve erkânı harbiyye dairesine me'mur edildi.

O esnada Golc Paşanın intihabı üzerine reis sıfatiyle Bulgaristan ve Sırbiye hududları civarında erkânı harbiyye seyahetine gitdi.

Yine onun intihabiyle harbiyye mektebi erkânı harbiyye sınıfları «ta'biye tatbikatı» ve «muharebatı meşhure münakaşatı» muallimliğine tayin olundu. Bir müddet bu vazifeyi ifa etdikden sonra 1897 [1313] de Yunan muharebesinin zuhurunda Yanya cihetindeki kuvayi askeriyye erkânı harbiyyesinde bulundu, tezelzül eden harekâtı askeriyyeyi idare etdi. Orada muhtelif hidmetlerde kullanıldıkdan sonra Nardada akd olunan mütarekede askerî murahhası oldu. Yunanların, eski hududlarına çıkmalarına çalışdığından dolayı kaim mekamlık rütbesi verildi.

Müşir Tatar Osman Paşanın maiyyetinde Lorosda bulunmakda iken Bulgaristan komiserliğine mebut Filibe ikinci kitabetine tayin kılındı.

Bir müddet sonra babası vefat etdiğinden me'muriyetinden isti'fa ve İstanbula avdet ile aile işlerini tesviye etdi.

1899 [1315] de miri alaylığa terfi' edilerek erkânı harbiyye üçüncü şu'besindeki vazifesine devam eyledi.

1901 [1317] de Müşir Füad Paşanın kerimesiyle izdivac etdi. Üçüncü şu'beye müdir ve miri liva oldu.

Payi tahtdaki belâların en başlılarından olan yaveri hususî meşhur Fehim Paşa ve — yedi başlı ejdere benzeyen — avenesi tarafından Füad Paşanın ikamet gâhı — verilen jurnal üzerine — bir gece basılarak ufak bir muharebe nümunesi olmak üzere silâhlar atılmış ve civar halkı telâşa düşmüş idi.

Füad Paşanın rütbesi ve nişanları nez' ile Şama nefy edildikden bir sene sonra 1903 [1318] sonlarında Salih Paşa da Diyarı bekre teb'id olundu.

Orada kaldığı üç buçuk senede üç def'a jurnal edilüb üçüncüsü te'sirini gösterdi. Teşekkül eden divanı harbde muhakeme edilmek üzere — tabirî mahsusiyle — tahtelhıfz Sıvasa gönderildi. Beraeti, yahud mahkûmiyyeti hakkında bir karar verilmeyerek iki sene de orada bırakıldı. Envai mihnet ve zarurete giriftar edildi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Meşrutiyetin ilanı üzerine İstanbula geldi. Erkânı harbiyyei umumiyye ikinci reisliğine ta'yin kılındı.

Nazım Paşanın infisali üzerine rütbesi ferikliğe terfi' ve ikinci ordu kumandanlığına nasb edildi.

31 mart hadisesinde Selânik üçüncü ordu kumandanı Mahmud Şevket Paşa ile bilmuhabere muhtelif sınıflardan tertib olunan askerî kıt'alar, Şevket Turgud Paşanın kumandası altında İstanbula gönderildi.

Mahmud Şevket Paşa ile Lüle burgazda birleşdikden sonra Ayastafanosa geldi. Yine o tirenle Edirneye döndu.

O aralık Eedirnenin ehvali fevkalâdesinden dolayı on yedi bin istibdal askerinin paraları verilerek âcilen memleketlerine gönderilmesi ve Adanada zuhur eden iğtişaşın basdırılması içün oraya da asker sevki, Edirneye âcilen avdetin sebeblerinden idi.

Asayiş iade edildikden sonra İstanbula çağırıldı. Tevfik Paşanın kabinesinde harbiyye nazırı olan Müşir Edhem Paşanın isti'fası üzerine yerine 1909 [8 rebiulâhir 1327 — 15 nisan 1325] de ta'yin olundu. Tevfik Paşaya halef olan Hüseyin Hilmi Paşanın kabinesinde de nezaretde kaldı.

Tatbik edilen tasfiyei rüteb kanunı mucibince rütbesi miri livalığa indirildi.

Kabinenin isti'fası üzerine 1921 [30 zilhicce 1327 — 30 kânuni evvel 1325] de nezaretden ayrıldı.

O esnada âyân azalığın ve dördüncü, beşinci ve altıncı ordular müfettişi umumiliğine nasb olundu. Gitmeden evvel müfettişlikden isti'fa etdi.

1912 [5 cümadelâhire 1228 — 31 mayıs 1326] da Hakkı Paşa kabinesinde bahriyye nezaretine ta'yin edildi. 28 şevval 1328 — 11 teşrini evvel 1326 da kendi ihtiyarile çekildi.

Balkan muharebesinden evvelce sadrı âzam gazi Ahmed Muhtar Paşanın ısrarı üzerine 1912 [6 remezan 1330 — 6 ağustos 1328] de nafia nezatetini kabul etdi. Kabinenin isti'fasında 18 zilkı'de 1330 — 16 teşrini evvel 1328] de nezaretden ayrıldı.

Muhtar Paşaya halef olan Kâmil Paşa kabinesinde bahriyye nezareti vekâletine ta'yin olunub — ticaret ve ziraat nazırı Reşid Paşanın riyasetinde Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa ile birlikde — sulh müzakeresiçün murahhas olarak Londuraya gönderildi.

Salih Paşa, yazdığı tercemei halinde «Balkan hükûmatı müttefikasınca Midye — İnöz hattı üzerinde ısrar olunduğundan ve bizim ta-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

rafdan da Edirnenin terki suretiyle bir sulhun kabul edilemiyeceği kat'iyyen beyan kılındığından iki ay devam eden müzakere inkıtaa oğradı» diyor.

Bu sırada — Kâmil Paşa kabinesi iskat edilerek yerine geçen Mahmud Şevket Paşa kabinesi tarafından yalnız Reşid Paşa muvakkaten Londurada kalarak murahhas hey'etinin avdeti lüzumu bildirilmesi üzerine Salih Paşa İstanbula döndü.

Harbı umumî mütarekesine kadar bir me'muriyetde bulunmadı. Yalnız âyânlığa aid vazife ile meşgul oldu.

Harbin son senesi nihayetlerine doğru refikasını tedavi etdirmek üzere İsviçrede « Davos » sanatoryomlarından birine götürdü. Bir ay sonra mütareke akd olundu. Müteakiben refikası vefat etdi.

İsviçrede bulunduğu esnada teşekkül eden Tevfik Paşa kabinesinde — ikinci def'a — nafia nezaretine tayin olundise de İstanbule gelmeğe imkân bulamadı.

Tercemei halinde diyor ki:

«Bu meş'um mütarekeden sonra mağlûb hükûmet mensublarına galib hükûmetler tarafından hiç bir hak tanınmamış, haricde kalanların memleketlerine avdetlerine müsaade şöyle dursun. Telgraf, ya hud mektub ile muhabere etmelerine bile müsaade edilmemişdir. Vatanda neler olduğuna dair sekiz ay kadar haber alınamamışdır.

Sulh müzakeresiçün pek galebelik hey'etile Parise giden sadrı âzam Damad Ferid Paşanın bir İngiliz ve bir Fransız kaim mekamının muhafazasında Lozana geldiğini ve İsviçrede bulunan şehzadelerle sultanları alub İstanbula götüreceğini gazetelerde okuyunca Salih Paşa, Lozana gitdi, Ferid Paşayı gördü. Damad Paşa «İsatanbula avdetimde kabinede bazı tebeddülât yapmak ve size de bir nezaret vermek istiyorum. Bu suretle bissühule İsviçreden kurtulmanız kabil olur» demesi üzerine bu teklifi kabul etdi. Ve hey'eti murahhasanın avdetinden yirmi gün sonra İstanbula döndü.»

Ferid Paşa kabinesinde 1919 [22 şevval 1337 — 21 temmuz 1335] de tekrar bahriyye nezaretine nasb edildi.

Yirmi sene miri livalıkda kaldıkdan sonra — ikinci def'a — ferikliğe terfi' olundu.

Ferid Paşa, isti'faye mecbur olarak sadarete 1919 [6 muharrem 1338 — 2 teşrini evvel 1335] de Ali Rıza Paşa getirilmesi üzerine mevkiini muhafaza etdi,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Salih Paşa diyor ki:

«Ali Rıza Paşa kabinesinin teşekkülüni müteakıben in'ikad eden Meclisi vükelâda, Ferid Paşa zemanında Anadoludaki kuvayi milliyye ile merkezi hükûmetin büsbütün inkıtaa oğrayan münasebetin tabiî hale getirilmesi selâmeti vatan namına en büyük bir mes'elei hayatiyye olması itibarile bu işin sür'atle icrasına tevessül olunması tezekkür edilmiş, vükelâdan birinin kuvayi milliyye kumandanı Mustafa Kemal Paşa ile bizzat görüşmek üzere serian gitmesi — kendi teklifile — kararlaşdırıldığından kendinin gitmesi tensib olundu. Amasya'da birleşilmesi bilmuhabere tekarrür etdiğinden Samsun tarikile gitdi. Amasyada Mustafa Kemal Paşa, Reuf ve Bekir Sami beyler hazır oldukları halde üç gece derin müzakereden sonra iki taraf, her nokta üzerinde mutabık kaldıklarına dair — iki nüsha olarak — bir protokol imza ve teati edildi. Münderecatı, Mustafa Kemal Paşanın neşr olunan nutuklarında mevcuddur. Yine Sâmsun yolı ile İstanbula geldi.

Ali Rıza Paşanın iiti'fası üzerine padişah, sadareti Tevfik Paşaya teklif eyledise de kabul etmediğinden bu hususdaki mütaleasını sorunca baş kâtib, Ali Rıza Paşanın isti'fasını kabul etmemek, ya Tevfik Paşaya kabul etdirmek, ya hud erbabı namus ve iffetden olan Salih Paşayı sadarete getirmek suretlerini arz etdi. Padişah «İşte mes'ele şimdi tevazzuh etdi» dedi ve ertesi gün Salih Paşayı dâvet etdirdi. Ali Füad Bey «Bu sözden maksadı neydi anlaymadım» diyor. [1]

Padişah, — gönlünden çıkaramadığı — Ferid paşanın da ismini işitmek istediği, ya hud ötekilerden bahs etmeyüb yalnız Ferid Paşayı ileri süreceği zannında bulunduğu halde o ismi pür ismi [2] ağıza almayınca baş katibe «mes'ele şimdi tevazzuh etdi, her kes gibi senin de onu istemediğin anşıldı» tarzında ibhamda bulunmuş olması muhtemildir.

Ali Füad Bey diyor ki:

«. . . . Salih Paşa, sadaret içün dâvet olunduğunu anlayınca ağlamağa başlıyarak katiyyen kabul edemiyeceğini beyan eyledi. Ben de ahvalin vehametinden ve meclisi meb'usanin müracaatından ve kendisi kabul etmeyince yine Ferid Paşa gelecek olursa tevellüd edecek netayici müessifeden bahs ile kemali müşkilâtla ikna' ederek âdeta zorla huzuri hümayuna sokdum. Huzurda da bir muddet tereddüd ve teallülden sonra sadareti kabul etmiş olduğundan zatı şahane, beni çağırıb sadaret hattının ihzarını emr etdi. O esnada Tevfik Paşa da huzurda idi.» [3]

[1] «Görüb işitdiklerim s 278»

[2] اسم پر اثر

[3] «Görüb işitdiklerim s 279»

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Salih Paşa 1920 [17 cümadelâhire 1338] de möhri hümayunı hamilen Babı âliye gelerek hattın vürudına intiza etdi. Sadaret binek taşı önünde askeri muzikanin terennümatı arasında baş kâtib Ali Füad Beyin — otomobile râkiben — getirdiği — hattı sadrı âzam ve şeyhulislâm, dış kapudan istikbal etdiler. Arz odasında sadaret müstegarı Rif'at Bey tarafından okundu. Merasimi tebrikiyye ifa olundu.

Hattı hümayunun sureti

«Veziri meali semirim Salih Paşa

Ali Rıza Paşa kabinesinin vuku'ı isti'fasına ve sizin der kâr olan revviyet ve hamiyyetinize binaen mesnedi sadaret, rütbei samiyei vezaret ve müşiri lle uhdei istihalinize tevcih ve meşihati islâmiyye dahi Hayderi zade İbrahim Efendi uhdesinde ibka ve takrir kılınmışdır.

Kanunı esasinin 27 nci maddesi ahkâmına tevfikan teşkil eylediğiniz hey'eti cedidei vükelâ tasdikımize iktiran etmişdir.

Emeli yegânem, mevrusi ecdadım olan devletimin te'mini vahdet ve selâmetinden ibaret olub bütün efradı milletimin de aynı his ile mütehassis olarak menaf'ii âliyei vataniyyeyi muhafaza içün tahtı saltanat ve hilâfet etrafında müctemi' ve müttehid bulunacakları meczumum olduğundan rüfekayi mesainizle bilittifak bu gayeyi istihsale azm ve metanet ve itidal ve basiretle sarfı makdur ederek hukukı meşruasını müdafeaye âzim ve esasatı idariyesini adalet ve hakkaniyet düsturlarına ve icabatı asriyyeye tevfikan sureti ciddiyyede ıslaba kadir bir milleti müttehide ve mütemeddine olduğumuzu enzarı âmmede fi'len isbat eylemeniz hamiyyeti vataniyyenizden müntezardır.

Heman Cenabı kadiri mutlak, tevfikatı sübhaniyyesine mazhar buyursun âmin bihurmeti seyyidilmürselin.

17 cümadelâhire 1338 8 mart 1336 Mehmed Vahidüddin

Takriri sadaret

Mucibince icrası
Mehmed Vahi üddin

Bahriyye nezareti	Tarafı bendegânemden vekâleten
Hariciyye nezaretine	Nazırı sabık Safa Bey
Dahiliyye »	» » Hazim Bey
Harbiyye »	» » Fevzi Paşa
Mearif »	Şurayı devlet riyaseti vekâleti inzimamile âyândan Abdurrahman Şeref Bey
Adliyye »	Şurayı devleti mülkiyye dairesi reisi sanisi Celâl Bey
Evkafı hümayun nezaretine	Şeyhulislâmı esbak Hulûsi Efendi
Nafia nezaretine	Maliyye nezareti vekâleti inzimamile âyândan Tevfik Bey
Ticaret ve zirsat nezaretine	Defteri hakani emini Ziya Bey

Teşkili uhdei bendegâneme havale buyrulan hey'eti cedidei vükelâ esamisi balâda arz olunan zevatdan teşekkül etmiş olmağla rehini tasdiki âlii tâc darileri olarak işbu

TARIHVEMEDENIYET.ORG

takriri âcizanemin balâsı hattı hümayunı hazreti hilâfet penahilerile tevşih buyrulduğu halde müşarün ileyhimin me'muriyetleri icra ve ilân olunacağı muhatı ilmi âlii cenabı padişahileri buyruldukda katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemr efendimizindir.

17 Cümadelâhire 1338 8 mart 1336 Sadrı âzam kulları
Salih Hulûsi bini Dilâver

20 cümadelâhire 1338 de şurayı devlet riyasetine esbak adliyye nazırı Cemil Molla, maliyye nezaretine maliyye müsteşarı Faik Nüzhet Bey ve 23 cümadelâhire de bahriyye nezaretine sabık mekâtibi askeriyye müfettişi umumisi mütekaid ferik Es'ad Paşa ta'yin edildi.

Kuvayı itilâfiyye tarafından umum gazetelere «tebliği resmî» unvanile derc etdirilen Türkce beyan namede: «Firari ittihad ve terakki erkânının mürevvici efkârı bulunan bazı eşhas, «teşkilâtı milliyye» namı müsteari altında bir tertib teşkil ederek padişah ile hükûmeti merkeziyyenin evamirini hiç ad etdiklerinden ve ehaliyi soymak ve askerlik için toplamak ve anasırı muhtelife miyanında nifak çıkarmak gibi ef'ale cür'et ve hükûmeti kendi hareketlerine iştirak etdirmeğe teşebbüs eylediklerinden bahs ile düveli itilâfiyye yakında tahtı karara alınacak ahkâmı sulhiyyenin tatbikını te'min edebilmek üzere 16 mart 1336 salı gününden itibaren ve müvakkaten İstanbulu işgali askerî altına aldıklarını» ilân ve bazı devairi işgal ve bazı zevatı tevkif eylediler.

İşgal maddesi, Fransa sefareti baş tercemanı vasıtasile saraye ve İngiltere sefareti baş tercemanı vesatatile de Babı âliye tebliğ edildi.

Kabine bir aya varmadan isti'faye mecbur oldu. Nakl olunduğuna göre, kuvayı milliyyenin dağıdılmasına ve mevaddı saireye dair düveli müttefika namına verilen nota üzerine yazılacak beyan namede İzmirin Yunanlılar tarafından işgaline karşı hareket edenlerin ma'zur ve mecbur addi ve diğer erbabı hareketin takbih ve temzikı mevzu'ı bahs edilmek istenilüb buna, müttefikler namına icrayı hükm eden İngilizler muhalefetle umum kuvayı milliyyenin dağıdılması ve te'dibat icrası lüzumunu beyan etmelerile kabine isti'fa etdi.

Tashih için verdiğim tercemei halinde muharrer olan bu satırları, Salih Paşa idka etdiği gibi kendinin vazdığı verakada da şöyle diyor:

«... Müttefiklerin verdikleri notaya, arzu etmedikleri cevab verilmesi üzerine Anadolu harekâtının takbih edilmesi — kat'i bir suretde — taleb olunub ona da müvafekat edilmeyerek kuvayi işgaliyece yapılan hukuk şikenane muamelât ayrı ayrı notalarla protesto edilmişdir. 2 nisan 1336 da kabinenin isti'fası vuku' bulmuşdur.

Yerine Damad Ferid Paşanın son kabinesi mevki'i iktidara geçerek «kuvayi inzibatiye» namile teşkil etdiği kuvvetle harekâtı milliyye

TARIHVEMEDENIYET.ORG

erbabının te'dibine ve İstanbulda kendi vatan daşlarına karşı tedhiş politikası tatbikına başlamışdır ve miri liva nemrud Mustafa riyasetinde teşkil edilen divanı harbi urfi, kuvayi milliyye mensubları haklarında enva'i mezalimi irtikâbdan haya etmemişdir

Bu miyanda Salih Paşanın da o divanı harbde muhakemesinin icrası hakkında iradei seniyye istihsal edilerek tahkikatı ibtidaiyeye tahriren başlanmışdır. Eğer Ferid Paşa kabinesi sukut etmeyüb bir hafta kadar mevki'i iktidarda kalsaydı mevkufen divanı harbde hisab vermeğe mecbur olacakdı».

Tashihi rütebi askeriyye karar namesine tevfikan haiz olduğu müşirlik — nasbı itibarisi 18 mayıs 1334 olmak üzere — muvazzaf ferikliğe tenzil edilerek 3 zilhicce 1338 tarihli takvimi vekayi' ile ilân olundu.

Sadareti, vezaret ve müşiriyyet ile ihraz eden bir zatın, müşiriyete sınıfı askeride irtika etmişcesine tashihe tabi olamıyacağı düşünülemedi. Fekat o karar, muahharan ibtal edildi.

1920 [8 safer 1339 — 21 teşrini evvel 1336] da Tevfik Paşa kabinesinde bahriyye nezaretine nasb olundu.

Harekâtı milliyye amirlerile temasda bulunarak ittilâfe çare bulmak üzere meclisi vükelâ kararıyle dahiliyye nazırı İzzet Paşanın riyasetinde teşkil olunan hey'ete me'mur olarak 20 rebiulevvel 1339 — 2 kânuni evvel 1336] da Haydar paşa tarikile hareket eylediler.

Anadolu ile İstanbul arasında vahdet ve ittilâfe imkân hasıl olmadığından Ankarada üç ay kaldıkdan sonra avdetlerine müsaade olundu. Verdikleri söz üzerine İzzet Paşa ile beraber 14 şa'ban 1339 da me'muriyetlerinden isti'fa etdiler.

1921 [5 şevval 1339 — 12 haziran 1337] de tekrar bahriyye nezaretine tayin kılındı.

Yazdığı tercemei halinde «Sakarya muharebesinin başlangıcında her tarafdan vuku' bulan ısrar üzerine İzzet Paşa ile tekrar kabineye girdiklerini» söyliyor.

Mukaddema İsviçrede vefat eden refikasının na'şını İstanbula getirmek ve icab ederse Fransa ve İtalya siyasiyyunu ile görüşmek üzere 2 zilhicce 1339 — 7 agustos 1337 de Brendizı tarikiyle İsviçreye gitdi. 18 safer 1340 — 20 teşrini evvel 1337 de avdet etdi.

Büyük Millet Meclisinde saltanat ve hilâfet hakkında ittihaz olunan muarrerat üzerine 1922 [13 rebi'ulevvel 1341 — 4 teşrini sani 1338] de diğer vükelâ ile beraber isti'fa etdi.

§

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Salih Paşa, Göz tepedeki evinde 17 remezan 1358 — 20 teşrini evvel 1939 da vefat etdi. Cenazesinde — müşir olmak itibariyle kanunen — pek çok asker bulundurularak lâyık olduğu derecede hurmet gösterildi. Eyubda Gümüş suyu kabristanına defn olundu. Kabr taşında yeni harfle şöyle yazılıdır:

«Amiral Dilâver oğlu. Sadrı âzam Mareşal Salih Hulüsi Kezrak medfeni. Elfatiha 25 / 10 / 1939» [1].

***

Salih Paşa, dahilde ve haricde mükemmel tahsil görmüş, ilmî müktesebatını hüsni ahlâkiyle tezyin etmiş, doğru özlü, doğru sözlü, ciddi, metin ve mü'temen bir merdi muhterem idi.

Uzun böylu, esmer, kalın sesli ve ağır idi. İlk görenler, kaba, dürüşt ve mütekebbir zan ederlerdi. Kendini lâyıkiyle tanıyanlar, ince, nazük ve müeddeb olduğuna kani' idiler. Makduh olan kibir ile memduh olan vukarı bir birine karışdırmamalıdır. Kibr başka, vekar başkadır.

Ahlâkı fazıla erbabından alî cenab bir insan olduğuna muhakeme mes'elesi şahidi sadıkdır.

Saltan Abdülhamid merhumun 31 mart hadisesinde medhali olduğu güya tahakkuk etdiğinden divanı harbi urfide muhakeme edilmesi lüzumuna dair hareket ordusu kumandanlığının tezkiresi ile divanı harbi urfinin mazbatası meclisde okunurca vükelâyi fiham — eski tabirle — «engüşt ber dehanı hayret ve püşt bedivarı haşyet olarak şakkı şefeye cesaret» edemedikleri sırada sadrı zeman Hüseyn Hilmi Paşa, Harbiyye Nazırı Salih Paşaya «ne buyurursunuz» demesi üzerine o merdi hak kû, yüksek sesle ve kemali metanetle «asla caiz olamaz» cevabı savabını vermek faziletini gösterdi.

O cevab, vükelâyı haifeye cür'et vererek divanı harbin muhakeme kararı ittifakı ârâ ile red olundu.

Sultan Abdülhamidin, vak'ada asla sun'ı olmadığını bildikleri halde hal'ine ve bu cezayi na seza yetmiyormuş gibi muhakemesine de kıyam eden zalemenin zebun güşlüğüne, bir de padişahın haksız suretde gadabına duçar ve yıllarca Diyarı bekirde ve Sivasda enva'ı mihnete giriftar olmuşken kin ve garaza kapılmayub ve fürsatdan istifade ile ahzi intikama tenezzül etmeyüb muhakemeyi sureti kat'iyyede red eden Salih Paşanın fazilet ve mürüvvetine nazarı ibret ile bakub da ona ibrazı hurmet ve ötekilerine izharı nefret etmemek kabil değildir.

[1] Kitaboyi Nurullah Pertev Bey istinsah ve tevdi' eylemişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yukarıda yazıldığı üzere hareket ordusunun İstanbula vürudunda padişah, bir meclis teşkiliyle vak'ada medhali olub olmadığının meydana konulmasını sadrı âzam Tevfik Paşaya söylemişdi.

O da bu talebi Said Paşaya anlatınca hod endiş Paşa, «muhakeme edilir de medhali tebeyyün ederse padişah gayri mes'ul olduğundan nasıl mücazat olunur, tebri'e ederse bizim hal ve mevkiimiz ne olur?» demişdi.

Muhakeme edilse tebri'e edeceği muhakkak idi. Zîra vak'ada dahli olmadığı Tal'at Paşanın itirafile de sabit idi.

Salih Paşanın muhakemeye cevaz vermemesi, Said Paşa gibi hod endişlikden değil, otuz üç sene mekamı saltanat ve hilâfetde bulunmuş olan bir zatın ve o mekamın — yar ve agyara karşı — tezlil ve tahkirden muhafazası maksadına mübteni olduğu şübhesizdir.

Paşanın istikametini te'yid eden ehvaldendir ki haricde bir mes'elenin tahkiki içün verilen harcı rahın — azimet ve avdetde — sarf etmediği kısmını iade etmişdir.

Bu hareketi, zahiren faziletdir. Emma hakikatde değildir. Çünki millet hazinesinden verilen para, gösterilen vazifeyi ifa esnasında ihtiyar edilecek mesarifi zaruriye içündür, para gazanmak içün değildir. Sarf olunmayan para, iade olunmazsa istikameti vicdaniyye indinde adeta ihtilas hükmüne geçer.

Eşrefi mahlukat olan beşer, ba husus efrefi beşer olan mü'mini sütude siyer, esasen müstakim olmak lâzım geleceğinden istikamet, bir meziyeti zaide sayılmazsa nefselemre muvafık olur. İstikameti büyük bir meziyyet ad etdiren, sekametdir. Eshabı istikametin azlığı erbabı sekametin çokluğu, istikameti en büyük meziyyet mertebesine i'lâ etmişdir.

Ancak şu noktayı nazarı itibara almalıdır ki Salih Paşa gibi — ganiyyülkalb, afif, dürüst olduğiçün — servet ve saman sahibi olamayan bir âdemin, harcı rah fazlasını iade etmesi, zengin bir şahşın iade etmesiyle asla kıyas olunamaz. Bu sebebledir ki onun hareketi, bir meziyyet ve faziletdir.

Müvakkat bir me'muriyetle harice gönderilen bazı zevatı kiram! lüzumundan fazla harcı rah alarak ve bu me'muriyeti tenezzühe fürsat farz ederek çoluk çocuklariyle beraber — mahalli maksuda gidüb ve zevku safa edüb avdetlerinde harcı rahın kifayet etmediğinden bahs ile daha bir mikdar para istedikleri nazarı dikkate alınınca harcı rah fazlasını iade eden Salih Paşanın fazileti bir kat daha tebarüz eyler.

Göz tepedeki evine bazan giderdim. Ziyaretimden pek ziyade memnun olurdu. İstihkakımın fevkında hurmet gösterirdi. Hasbi hal ederdi.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Menfada çekdiği mihnet ve zarureti uzun uzadı hikâye ederdi [1]. Son zemanlarında bir hidmetci kadınla adeta fakirane bir halde yaşadığını görür, teessüf ederdim.

Ziyaretlerimden birinde sokak kapusunu kendi açdı. Kahve, şerbet, çay kabilinden bir şey içirmek elzem ve içirmemek ayıb imiş gibi hidmetcinin bir yere gitdiğinden bahs ile i'tizar eyledi ve bir şişe maden suyu getirub içmemi reca etdi. Bu halden de çok müteessir oldum.

Mürebbi âlem صلى الله عليه وسلم Efendimizin

« اللهم غبطاً لا هبطا » [۲]

ve

« نعوذ بالله من الحور بعدالكور » [۳]

buyurduklarını tehatturle merhameti ilâhiyyeye sığındım.

Bir gün bilmünasebe maişet darlığından bahs edilirken «ben, mahrumiyetden mükedder olmam. Her hali hoş görürüm. Vaktile şöyle idi, şimdi böyle oldu diye teessür etmek mu'tadım değildir. Ben bin lira ile de geçinirim, yüz lira ile de geçinirim.» demişdi.

Tekaüd meaşı eski kanuna tevfikan tahsis olunduğıçün bir mülâzim kadar meaş aldığını anlatmak mak adile ahibbasına «beni tebrik etsenize, mülâzimi evvel oldum.» dediğini Nurullah Pertev Bey nakl eyledi.

Bazı ehibbası, ziyaretine gelirdi. Kendi de onlara giderdi. [4] Diğer vaktlerini Alman gazeteleri ve kitab okumakla geçirirdi.

Bir mülâkatimızda tavsiyeden bahs olunurken «tavsiye kabul etmek benim âdetim değildir. Bu âne kadar kimsenin tavsiyesini kabul etmemişimdir.» dedi. Bu sözün hoşuma gitmediğini işrab etdim.

[1] Kayıd etmediğime şimdi teessüf ediyorum.

[2] Yarabbi senden, gıbta olunacak nimet isterim ve nikmetden istiaze ederim.

[3] Ziyadeden sonra noksandan, ya hud salâhdan sonra fesaddan allaha sığınırım.

[4] Bir gün büyük dayımın hafidi meiyyeti seniyye müşiri Şakir Paşa zade Cevad Paşanın Göz tepedeki köşküne gitmişdim. Mütekaid ümerayı askeriyyeden bazı zevat mevcuddu. Lâtifeye meyyal olan Cevad Paşa — nefsile kıyas ederek — benim yalnız ma'rifet değil, servet sahibi de olduğumu söyleyüb beni kızdırmağa savaşmasile Salih Paşa, ailei âcizaneme ve şahsı naçizaneme dair lûtfen hurmet kârane sözler söyledikden sonra kemali ciddiyyetle «Bey efendi, elbette ehli servet olmalıdır, olmazsa teaccüb olunur» demişdi.

Benim indimde en büyük servet, gınayı kalb ve kanaatdir. elminetül lah abdi âcizde ikisi de baligan ma belağ mevcuddur. Ba husus nebiyyi Hakîm efendimiz « خيرالرزق ما يكفي » buyurdular. Rızkın hayırlısı, kifayet mikdarı olandır. O mikdarın fazlası gına değil, ına olur.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bir iş içün tavsiye olunan âdem, o işin ehli değilse tavsiyeyi kabul etmek elbette cürümi azimdir. Çünki Allahdan korkan, Allahın emaneti olan ümuru ibadı — kim tavsiye ederse etsün — na ehle tevdi' etmez. Ederse emanete hiyanet ve nefsine celbi ukubet etmiş olur.

Paşanın, tavsiye kabul etmemesi bu sebebden dolayı ise bittabi' takdir olunur. Fekat hakkını istihsal edemeyerek zulme ma'ruz olan bir âdem hakkında tavsiyede bulunmak da, tavsiyeyi kabul etmek de uhdei insaniyete terettüb eden bir vazifei mühimmedir ki mazlumun hakkı ihkak ve bu suretle adlü hakkaniyete hidmet edilmiş olur.

Hali iktidarda mazlumı sıyanet ve hakka hidmet etmeyenler, zulme oğramak ve hakkını gaib etmek tehlükesinden kurtulamazlar ve musibete giriftar oldukları hengâmda her dürlu zahir ve muinden mahrum kalırlar. Ve

« فریاد بسی کردم و فریاد رسی نیست
گویا که درین قبهٔ فیروزه کسی نیست »

beytinin, hayalden hakikate ıktiran etdiğini görürler.

Fürsat elde iken gaflet ve driği muavenet etmeyüb

«Görmesün imdad Yareb rahmetinden tâ ebed
Sarfı makdur etmeyen hem cinsinin imdadına»

bed düasına hedef olmakdan sakınmalıdır.

Mazlume ianet, maddî ve ma'nevî mucibi rahmet olduğunu düşünüb de hayre hidmetden geri durmamalı ve

« تعاونوا علی البر والتقوی »

emri celiline kemali şevk ile itaat etmelidir.

«Fazla söz söylemeğe varmı lüzum
Anlar erbabı zekâ maksadımı!»

§

Harb akademisi kumandanlığından mütekaid muhterem Ali Füad Paşadan, Salih Paşa hakkındaki mütaleasını sordum. Şu bir kaç sözle iktifa etdi:

«Salih Paşa, askerlikce yetişmemişdi. Sivil malûmatı, kudreti askeriyyesinden balâ ter idi. Şarkda bir manevra esnasında kumandan,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

manevraye dair zabitlere pek uzun tenkidde bulunurken Salih Paşa, sükût etmiş. Bir zabit «kumandanın tenkidlerinden daha ziyade Salih Paşanın sükûtundan istifade etdik» demiş.

Zabit «sükûti musiki yerine geçer» darbı meselini ve Sa'dinin

« يهاج الى صوت الا غانى لطيبه
و انت مغن ان سكت طيب »

beytini iham eden o sözü, aceba Salih Paşayımı, ya hud kumandanımı, yoksa ikisinidemi kasd ederek söylemişdir?...

Avrupa mekteblerinde ulumı siyasiye tahsil etmiş olan Prens Said Halim Paşa merhum «meclisi âyânda «hukukı siyasiye» ye en ziyade vakıf olan Salih Paşadır» der, takdir ve tevkir ederdi.

§

Salih Paşa sadaretden isti'fa etdikden sonra yazdığım tercemei halini kendine göndererek tashih ve tafsil etmesini ve meşahire mühassas olan mecmuaya yazı yazmasını reca etdim Cevab vermedi.

Bilâhare Bahriyye nezaretinde bulunduğu esnada mekamına gitdim, görüşdük. Evvelce de söylendiği üzere o devri nekbetde evimiz, kuvayi ecnebiyye tarafından zalimane işgal ve ma melekimizin bir kısmı yağma edilmiş ve envai teşebbüsat üzerine bir buçuk sene sonra — dört divar olarak — iade kılınmış olduğundan oturulacak bir hale koymak içün hükûmetden istimdad etmişdik. Paşa bilmünasebe bundan bahs ederek «müzekkereniz meclisi vükelâda okunurken sadrı âzam paşa [Tevfik Paşa] sizi çok müdafea etdi ve zayiatınızı anlatdı. Vükelâ da umumen size hak verdi. Ne faide ki acaib zemane tesadüf etdi» dedi. «Hak vereceklerine para versinler» dedim, hoşuna gitdi, güldü. «Heyeti vükelâ hep size acıdılar» dedi. «Musibete oğrayışları pek isabet olmuş, diyerek sevinmeyüb de acımaları ne büyük lûtufdur, teşekkür olunur» dedim. Bu sözüme daha ziyade güldü.

Rü'ya gibi gelüb geçen sadaretine söylediğim tarihden bahs etdik. «tercemei halinizi istedim, vermediniz. Aceba zemanmı müsaid değildi? Malûmı devletinizdir ki tercemei halin faidesi, yazana değil, yazılan zate aiddir. İşte ikinci def'a olarak takdim ediyorum» dedim. Bir az sıkılarak «evet, o zeman müsaid değildi» dedi. Mecmuanın tercemei halini anlatdım, elimden alub uzun uzadı tedkik etdi. Bir şey yazmak üzere düşünürken iki zat geldiğini haber verdiler. Bir az daha düşündükden sonra «düşünerek yazsam daha iyi değilmi? Babı âliye gel-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

diğim gün zati âlinizi da'vet ederim, orada yazarım, sizin için daha kolay olur. Tercemei hali de o gün iade ederim» dedi.

Yedi ay sonra bir gün yaverini gönderüb beni meclisi vükelâ odasına davet etdi. Yaver haber verince paşa, kapuya geldi, beraber oda ya girdik. Adliyye nazırı Arif Hikmet Paşa vardı. Paşa ona hitaben «efendim müsaade buyrulurmu?» dedi. Hikmet Paşa «aman estağfürullah, bey efendi pek aziz ehibbamdandır» dedi. Ben, onunla konuşurken Salih Paşa, mecmuaya yazı yazmakla meşgûl oldu. Bitirince — adî müsvedde imişcesine — üstüne rik serpdi. «Yazdığını bozdu, mecmuayi telvis etdi» dedim. Arif Hikmet Paşa gülmekden bayıldı. Salih Paşa, yazının ve tercemei halinin teehhuründen dolayı mükerreren hurmet kârane i'tizar etdi.

İade etdiği tercemei haline bakub yalnız bir kelime ilâve etmiş olduğunu görüb «noksan ondan ibaret ise kendime teşekkür ederim!» dedim.

Bilâhare İbrahim Alâüddin merhum, paşaya yazdırdığı tercemei hali pek muhtasar olarak «meşhur adamlar» a kayd etdikden sonra bana verdiginden onunla eldeki tercemei hali birleşdirdim.

Ali Rıza Paşanın tercemei halinde de söylediğim gibi bu zatların ahvali şahsıyeleri ve hayatı siyasiyeleri tafsilâta müsaid olmadığından bu kadarla iktifa etmek zaruridir.

§

«Bu eserde ne kadar varsa veziri âzam
Ruhları fatiha bekler, okuyun mü'minler!
Vüzera vizirini afv eylemez emma Allah
Devletü millete hidmet edene lûtf eyler»

Hatime «fatia» olsun.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

SADRI AZAMLAR

Mehmed Emin Âli Paşa 4-58
Mehmed Ali Paşa (Damad) 59-73
Mustafa Nailî Paşa: 74-82
Mehmed Emin Paşa (Kıbrıslı) 83-100
Mehmed Rüşdî Paşa (Mütercim) 101-148
Mehmed Füad Paşa 149-195
Yusüf Kâmil Paşa 196-258
Mahmud Nedim Paşa 259-314
Ahmed Midhat Paşa 315-414
Ahmed Es'ad Paşa 415-435
Mehmed Rüşdi Paşa (Şirvani Zade) 436-482
Hüseyin Avni Paşa 483-593
Sultan Abdülâziz 594-599
İbrahim Edhem Paşa 600-635
Ahmed Hamdi Paşa 636-650
Ahmed Vefik Paşa 651-738
Mehmed Sadık Paşa 739-808
Mehmed Es'ad Safvet Paşa 809-894
Hayrüddin Paşa 895-960
Ahmed Arifî Paşa 961-988
Mehmed Said Paşa 989-1263
Sultan Abdülhamid 1264-1306
Mehmed Kadri Paşa 1307-1319
Abdurrahman Nurüddin Paşa 1320-1346
Mehmed Kâmil Paşa (Kıbrıslı) 1347-1472
Ahmed Cevad Paşa (1473-1534
Halil Rif'at Paşa 1535-1586
Mehmed Ferid Paşa 1587-1653
Hüseyin Hilmi Paşa 1654-1703
Ahmed Tevfik Paşa 1704-1762
İbrahim Hakkı Paşa 1763-1804
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 1805-1868
Mahmud Şevket Paşa 1869-1892
Mehmed Said Halim Paşa (Prens) 1893-1932
Mehmed Tal'at Paşa 1933-1972
Ahmed İzzet Paşa: 1973-2028
Damad Ferid Paşa 2029-2094
Sultan Mehmed Vahidüddin 2095-2104
Ali Rıza Paşa 2105-2117
Salih Hulûsi Paşa 2118-2131

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

A

Abbas Halim Paşa (Prens), 1622, 1909, 2042.
Notda: 1718, 1910, 1931, 2042.
Abbas Hilmi Paşa (Mısır Valisi), 36, 153, 154, 155, 199, 200, 201, 202, 208, 256, 1348, 1415, 1621.
Notda: 54, 154, 1409.
Abdi Paşa, 290.
Abdi Efendi (Şarkî Karahisarlı) 475.
Abdi Beşe, 1347.
Abdülkerim Nadir Paşa (Serdari Ekrem), 7, 110, 116, 117, 190, 290, 411, 460, 508, 528, 1096, 1206, 1207, 1208, 1409, 1705, 1808.
Notda: 48, 460.
Abdülkerim Paşa (Manastır Valisi), 240, 271, 276, 490, 494, 944, 945, 1521.
Notda: 223, 227.
Abdu (Mısır ülemasından).
Notda: 817.
Abdullah (Filibeli), 840.
Abdullah Bey (Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın oğlu), 1446, 2018.
Notda: 1736, 1737.
Abdullah Efendi (Dürrî Zade), 1731, 2051, 2055, 2059, 2066, 2067.
Abdullah Cevdet (Tabib), 1647.
Abdullah Efendi (Sadık Paşa'nın babası), 738.
Abdullah ibni Abbas, 463.
Abdullah Nedim (Mısırlı), 1584.
Abdullah Paşa (Harbiye Nazırı), 1089, 1660, 1701, 1827, 2022.
Abdullah Paşa (Hazinedar Zade).
Notta: 2029.
Abdullah Safa (Gelenbevi idadisi ser mubassırı).
Notda: 1895.
Abdullah Vassaf Efendi (Şeyhulislâm).
Notta: 710.
Abdülaziz (Sultan), 19, 20, 22, 27, 28, 29, 34, 36, 40, 45, 50, 51, 52, 55, 68, 69, 70, 96, 105, 112, 113, 114, 116, 117, 125, 127, 134, 140, 141, 142, 143, 164, 165, 169, 171, 174, 176, 186, 187, 193, 195, 214, 215, 218, 220, 225, 233, 240, 241, 267, 268, 270, 271, 272, 274, 280, 294, 297, 307, 309, 310, 320, 324, 337, 338, 339, 384, 386, 387, 388, 389, 398, 409, 416, 420, 421, 428, 431, 433, 442, 451, 468, 469, 490, 495, 502, 504, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 514, 520, 521, 522, 524, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 555, 556, 557, 559, 560, 561, 562, 563, 565, 567, 569, 570, 575, 576, 582, 584, 585, 588, 592, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 699, 707, 708, 758, 773, 774, 776, 781, 806, 816, 822, 847, 848, 851, 876, 887, 926, 939, 945, 962, 963, 968, 974, 976, 977, 985, 1009, 1194, 1195, 1199, 1264, 1271, 1272, 1459, 1461, 1463, 1474, 1507, 1520, 1582, 1805, 1834, 1836, 2037, 2070, 2072, 2087, 2095.
Notta: 48, 71, 128, 202, 221, 240, 251, 331, 388, 403, 423, 424, 452, 471, 483, 486, 487,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

494, 515, 540, 546, 549, 562, 565, 566, 570, 686, 7085, 1045, 1556, 1834, 1841, 2118.

Abdülâziz Efendi (Kara çelebi zade), 54, 55.

Abdülâziz Mecdi Efendi (Eski Mebuslardan), 1594.

Abdülhak Hâmid Bey, 353, 366, 375, 402, 407, 550, 659, 684, 685, 700, 701, 710, 711, 721, 723, 724, 725, 730, 763, 805, 806, 1300, 1305, 1444, 1631, 2032, 2063, 2085.
Notda: 237, 313, 405, 656, 675, 703 1221.

Abdülhak Molla.
Notda: 101.

Abdülhalik Nasuhi Bey.
Notda: 313.

Abdülhalim Efendi (Evkaf Nazırı) 775.

Abdülhamid II. (Sultan), 8, 35, 113, 115, 119, 121, 122, 128, 137, 141, 210, 240, 292, 300, 309, 310, 311, 341, 348, 349, 352, 353, 357, 375, 382, 389, 390, 396, 398, 399, 400, 409, 410, 411, 412, 426, 430, 469, 510, 513, 514, 516, 517, 526, 530, 542, 544, 546, 560, 570, 572, 576, 582, 585, 586, 587, 590, 591, 613, 618, 623, 630, 634, 675, 676, 678, 723, 724, 730, 757, 758, 761, 762, 767, 772, 773, 774, 778, 781, 784, 801, 808, 826, 841, 845, 846, 868, 874, 885, 900, 921, 923, 934, 939, 941, 964, 968, 970, 971, 977, 983, 995, 997, 1000, 1012, 1017, 1062, 1077, 1079, 1080, 1081, 1095, 1096, 1105, 1132, 1133, 1149, 1191, 1194, 1195, 1200, 1206, 1209, 1212, 1213, 1216, 1219, 1221, 1225, 1232, 1239, 1250, 1264, 1265, 1266, 1267, 1268, 1269, 1270, 1271, 1272, 1274, 1275, 1276, 1277, 1278, 1279, 1282, 1283, 1285, 1287, 1288, 1289, 1292, 1293, 1294, 1297, 1299, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1316, 1317, 1350, 1353, 1354, 1358, 1359, 1360, 1366, 1380, 1393, 1404, 1405, 1416, 1419, 1432, 1438, 1440, 1442, 1443, 1444, 1454, 1469, 1483, 1488, 1502, 1505, 1507, 1539, 1548, 1555, 1560, 1572, 1573, 1603, 1605, 1608, 1609, 1612, 1616, 1622, 1629, 1637, 1663, 1664, 1666, 1667, 1670, 1672, 1708, 1709, 1711, 1714, 1749, 1752, 1753, 1754, 1756, 1757, 1760, 1774, 1776, 1780, 1781, 1791, 1822, 1831, 1836, 1840, 1870, 1890, 1891, 1892, 1951, 1965, 1994, 2027, 2030, 2034, 2056, 2071, 2076, 2095, 2099, 2100, 2102, 2126.
Notda: 43, 85, 101, 135, 165, 269, 290, 300, 341, 364, 367, 374, 412, 413, 415, 447, 452, 514, 515, 540, 545, 546, 586, 598, 600, 641, 642, 662, 673, 692, 767, 785, 817, 836, 858, 1045, 1081, 1082, 1266, 1268, 1278, 1280, 1297, 1334, 1345, 1382, 1445, 1455, 1556, 2033.

Abdülhamid Efendi (Şirvanî Zade), 437.

Abdülhamid Hamdi Efendi (Harputlu, müderris), 227, 245.
Notda: 245.

Abdülkadir Efendi (Şûrayı Devlet Reisi), 1945.

Abdülkerim (Basralı, Maktul), 29.

Abdülkerim Ağa (Musahib), 547.

Abdülkerim Bey (Mustafa Reşid Paşa'nın torunu).
Notda: 76.

Abdüllâtif Bey (Miralây), 601.

Abdüllâtif Bey (İstinaf Müddeiumumisi), 387.

Abdüllâtif Subhi Paşa (Maarif Na-

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Abdüllâtif Subhi Paşa (Maarif Nazırı), 678.
Abdülmecid (Sultan), 1, 6, 8, 16, 17, 18, 36, 51, 54, 63, 69, 75, 83, 111, 150, 153, 187, 188, 194, 198, 201, 210, 226, 469, 481, 485, 577, 603, 623, 756, 757, 811, 838, 839, 868, 927, 983, 1069, 1264, 1294, 1348, 1410, 1453, 1715, 2030, 2037, 2087, 2095.
Notda: 87, 88, 152, 218, 495, 601, 1266, 1718, 2095.
Abdülmecid (Son halife), 1745, 2062, 2068, 2072, 2073, 2075.
Notda: 1874, 2042.
Abdülmelik (Hülefayi Emeviyyeden).
Notda: 807.
Abdülvâhid Çelebi, 1602, 1603.
Abdülvehab Bey (Subhi Paşa Zade), 1358, 2032.
Abdünnafi' Efendi (Adana'lı), 233, 1822.
Abdürrahim (Talebeden), 840.
Abdürrahim Efendi (Şehzade), 1301, 1714, 2110.
Abdürrahman Âdil Bey (Selânikli avukat).
Notda: 657.
Abdürrahman Efendi (Kadı asker Mustafa İzzet Efendi'nin damadı), 234.
Abdürrahman Efendi (Maliye Nazırı), 1721, 1722, 1981.
Notda: 1425.
Abdürrahman Nesib Efendi (Şeyhulislâm), 1087.
Abdürrahman Paşa (Adliye Nazırı), 1011, 1046, 1069, 1132, 1320, 1321, 1322, 1323, 1325, 1326, 1327, 1328, 1329, 1330, 1332, 1333, 1334, 1335, 1336, 1337, 1338, 1339, 1341, 1342, 1344, 1345, 1346, 1450, 1554, 1555, 1594, 1598, 1625, 1635, 1636.
Notda: 1321, 1331.
Abdürrahman Süreyya Efendi (Mir Devhi Zade), 934.
Abdürrahman Şeref Efendi (Maarif Nazırı), 218, 543, 655, 696, 735, 858, 1081, 1084, 1088, 1094, 1099, 1163, 1203, 1206, 1212, 1221, 1223, 1230, 1241, 1288, 1292, 1297, 1300, 1305, 1421, 1441, 1447, 1645, 1646, 1657, 1660, 1664, 1665, 1667, 1668, 1669, 1670, 1673, 1674, 1690, 1691, 1764, 1765, 1767, 1783, 1784, 1785, 1792, 1848, 1983, 1989, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 2004, 2006, 2008, 2041, 2062, 2111, 2113, 2123.
Notta: 215, 221, 487, 709, 715, 725, 1212, 1441, 1655, 1662, 1727.
Abdürrefi Efendi (Mutasarrıf), 229.
Abdürreşid ibni Ömer İbrahimof Efendi (Petersburg'da matbaa sahibi).
Notda: 483.
Abdürrezzak (Tiyatrocu).
Notda: 1452.
Abdürrezzak Bey (Bedr Hanî), 1611.
Âbidin Paşa (Cezayiri Bahri Sefid Valisi), 349, 873, 1008, 1269, 1311, 1630.
Notda: 349, 968, 1044, 1630.
Abraham Paşa (Mısır Kapu Kethudası), 108, 109, 337, 494, 495, 498, 499, 854, 855.
Notda: 108.
Âdem (A. S.), 580.
Âdem Bey (Avlonyalı Ferid Paşanın Kayın pederi), 1593.
Âdil Bey (Dahiliye Nazırı), 1150, 1151, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1165, 1179, 1180, 1448, 1680, 1681, 1686, 1766, 1813, 1877, 1895, 2047, 2048, 2049, 2063, 2067.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Notda: 1152, 1154, 1159, 1163, 1906, 2050.
Âdil Bey (Hacı, Meclisi Meb'usan Reisi), 1873, 1936, 2042.
Notda: 1876.
Âdil Bey (Yüzbaşı).
Notda: 1266.
Âdile Sultan, 59, 71, 72, 73, 174.
Notda: 65.
Adnan Adıvar (Doktor), 1958, 1962.
Afif Bey (Beylikci), 24, 93, 219.
Notda: 154.
Afife Hanım (Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın zevcesi), 1759.
Notda: 1759.
Afife Hanım (Başvekil Kadri Paşa'nın kızı).
Notda: 1307.
Âgâh Efendi (Tercemanı Ahval gazetesinin sahibi), 513, 514, 1308.
Notda: 514.
Âgâh Paşa (Şâir).
Notda: 354.
Agaton Efendi (Nafıa Nazırı), 319.
Agob Efendi (Köçe oğlu), 801.
Notda: 801.
Agob Paşa (Hazinei Hassa Nazırı), 1275, 1352, 1454.
Notda: 1579.
Ağa Hüseyin Paşa (Vidin Valisi), 315.
Notda: 203.
Ahmed (Su yolcu), 840.
Ahmed (Halebde Muganni), 479.
Ahmed III (Sultan), 3.
Ahmed Abuk Paşa (Nafına Nazırı), 1945, 2038, 2041, 2047, 2112.
Notda: 1727.
Ahmed Ağa (Sadrı âzam Ali Rıza Paşa'nın büyük babası), 2105.
Ahmed Ağa (Midhat Paşa'nın uşağı), 574.
Notda: 2058.
Ahmed Ağa (Rıdvan Paşa'nın uşağı), 1611, 1612.
Ahmed Ağa (Hacı, Sadrı âzam Damat Ferid Paşa'nın büyük babası).
Notda: 2029.
Ahmed Ağayef, 2042.
Ahmed Ali Paşa (Şeker, Ressam), 595.
Ahmed Arifi Paşa (Başvekil), 9, 176, 300, 377, 526, 631, 657, 829, 833, 863, 864, 873, 911, 961, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 974, 975, 976, 977, 978, 980, 982, 986, 987, 988, 1006, 1007, 1174, 1178, 1179, 1199, 1208, 1352.
Notda: 962, 967, 968, 969, 971, 972, 979, 981, 1199, 1209, 2029.
Ahmed Atâ Bey ("Enderun Tarihi" müellifi), 60, 68, 69, 253.
Ahmed Avni Paşa (Nafia Nazırı), 1945.
Ahmed Bayrakdar (Sadrı âzam Tal'at Paşa'nın büyük babası), 1951.
Ahmed Bey (Sadrı âzam Mahmud Nedim Paşa'nın kardeşi), 189.
Notda: 304.
Ahmed Bey (İzmir'li, halıcı), 891.
Ahmed Bey (Bahriye zabiti), 601.
Ahmed Bey (Musahib Said Efendi Zade).
Notda: 998.
Ahmed Zarifi Bey (Eski muharrirlerden), 1100, 1249.
Ahmed Cavid Bey (Verdi Mutarra müellifi), 3.
Ahmed Celâl Paşa (Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu), 982.
Notda: 87.
Ahmed Cevad Paşa (Sadrı âzam), 998, 1024, 1025, 1026, 1038, 1219, 1228, 1232, 1350, 1366, 1367, 1428, 1444, 1445, 1446, 1466, 1473, 1474, 1475, 1476, 1477, 1478, 1479, 1482, 1483, 1484, 1485, 1488, 1492, 1493, 1495, 1498, 1499, 1500, 1501, 1502, 1503, 1504, 1506, 1507, 1508, 1509, 1510, 1511, 1512, 1513, 1514, 1519, 1520, 1521,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1522, 1524, 1525, 1527, 1528, 1529, 1530, 1531, 1532, 1533, 1583.
Notda: 1042, 1043, 1099, 1432, 1445, 1479, 1483, 1508, 1511, 1530, 1579.
Ahmed Cevdet (İkdam Gazetesi sahibi), 400, 1285, 1795.
Ahmed Cevdet Paşa (Adliye Nazırı), 8, 18, 25, 26, 36, 37, 38, 63, 67, 69, 76, 86, 88, 89, 91, 93, 97, 99, 100, 104, 107, 121, 122, 139, 152, 153, 159, 161, 168, 169, 176, 181, 182, 183, 186, 208, 209, 210, 212, 215, 216, 222, 224, 235, 267, 290, 295, 300, 301, 319, 321, 322, 327, 342, 345, 351, 355, 378, 379, 380, 382, 384, 386, 387, 396, 419, 437, 438, 444, 445, 451, 459, 464, 465, 472, 507, 509, 513, 515, 524, 525, 546, 547, 552, 568, 572, 581, 587, 589, 591, 604, 610, 611, 612, 618, 628, 631, 633, 634, 639, 643, 664, 688, 695, 728, 757, 872, 874, 875, 890, 900, 908, 909, 982, 995, 1006, 1014, 1144, 1184, 1588, 1589, 1846.
Notda: 4, 13, 14, 15, 18, 88, 100, 101, 204, 213, 224, 225, 233, 289, 291, 355, 384, 406, 445, 471, 535, 547, 564, 575, 612, 728, 890, 1045, 1185, 1517.
Ahmed Efendi (Astarcılar Kethudası, meb'us).
Notda: 674.
Ahmed (Sadrâzam Hüseyin Avni Paşa'nın babası), 483.
Notda: 484.
Ahmed Efendi (Sadrı âzam Füad Paşa'nın kayın pederi), 182, 183.
Ahmed Efendi (Sadrı âzam Sadık Paşa'nın büyük babası), 739.
Ahmed (Adliye hademesinden), 856, 858.
Ahmed Es'ad Efendi (Uryani Zade, Şeyhülislâm), 688, 692, 900, 909, 910, 1015, 1016, 1352.
Notda: 692, 911, 1187, 1366.
Ahmed Es'ad Paşa (Sakızlı, Sadrı âzam), 43, 107, 137, 140, 225, 272, 276, 277, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 330, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 441, 442, 444, 456, 459, 464, 465, 471, 490, 493, 498, 499, 500, 501, 502, 577, 587, 621, 745, 821, 1511, 1806.
Notda: 283, 284, 285, 304, 415, 416, 417, 419, 431, 493, 500, 502, 571, 745, 1044, 1650.
Ahmed Eyyub Paşa (Müşir), 382, 1520.
Notda: 48, 380, 1874.
Ahmed Faiz Bey (Sadrı âzam Safvet Paşa'nın oğlu), 855, 870.
Notda: 809.
Ahmed Fehim Paşa (İsmet Beyin oğlu).
Ahmed Fethi Paşa (Damad), 7, 8, 62, 68, 83, 84, 104, 603, 604.
Notda: 151, 603.
Ahmed Feyzi Paşa (Müşir, Yemen kumandanı), 1701, 1837, 1975.
Ahmed Hamdi Tanpınar (Şâir).
Notda: 691.
Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanî, Meclisi Maarif âzasından).
Notda: 1416.
Ahmed Hamdi Paşa (Sadrı âzam), 382, 383, 384, 449, 619, 636, 638, 639, 640, 641, 642, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 670, 671, 742, 759, 791, 849, 1001.
Notda: 637, 641, 643, 645, 650, 1001.
Ahmed Hilmi Efendi (Tarsus müftüsü), 587.
Ahmed Hulûsi Efendi (Şirvanî Zade Kadı asker), 469, 857.
Notda: 469.
Ahmed İhsan Bey (Serveti Fünun sahibi), 1618.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed İzzet Paşa (Şamlı, Kurenadan), 1026, 1027, 1028, 1029, 1031, 1032, 1034, 1042, 1061, 1062, 1063, 1068, 1081, 1089, 1134, 1135, 1136, 1227, 1330, 1341, 1370, 1371, 1372, 1375, 1376, 1377, 1381, 1390, 1541, 1555, 1602, 1603, 1607, 1619, 1622, 1627, 1630, 1637, 1665, 1714, 1715, 1716, 1717, 1759.
Notta: 1029, 1035, 1063, 1068, 1368, 1381, 1624, 1630.
Ahmed İzzet Paşa (Sadrı âzam), 1733, 1737, 1739, 1828, 1939, 1942, 1943, 1944, 1964, 1965, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2035, 2036, 2041, 2047, 2048, 2062, 2107, 2125.
Notda: 1099, 1727, 1736, 1737, 1886, 2009, 2020, 2021, 2022, 2026, 2035.
Ahmed Lûtfi Efendi (Vak'a nivis), Valisi), 765.
Ahmed Keray (Kırım han zadelerinden), 1704.
Ahmed Lûtfi Efendi (Vak'a nevis), 141, 389, 396, 409, 505.
Ahmed Midhat Efendi, 131, 271, 273, 371, 373, 389, 400, 402, 525, 526, 531, 539, 2118.
Notda: 371, 373, 420, 538, 1526.
Ahmed Midhat Paşa (Sadrı âzam), 108, 110, 113, 122, 123, 124, 127, 132, 134, 142, 143, 222, 225, 226, 228, 246, 263, 266, 267, 268, 270, 272, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 284, 285, 290, 292, 294, 295, 298, 299, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 420, 422, 427, 428, 432, 434, 445, 451, 452, 456, 459, 467, 468, 472, 502, 503, 505, 507, 508, 509, 525, 526, 527, 528, 529, 531, 540, 556, 557, 558, 559, 564, 565, 568, 572, 573, 574, 575, 576, 587, 588, 589, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 617, 644, 645, 683, 745, 758, 764, 802, 821, 824, 825, 826, 829, 851, 852, 879, 945, 962, 964, 1009, 1010, 1041, 1081, 1095, 1096, 1136, 1210, 1225, 1228, 1277, 1278, 1290, 1321, 1371, 1378, 1390, 1404, 1431, 1458, 1459, 1501, 1503, 1516, 1559, 1560, 1561, 1570, 1582, 1615, 1846, 1847, 1883, 1085.
Notda: 135, 157, 221, 222, 223, 264, 266, 278, 280, 291, 299, 312, 315, 321, 331, 333, 342, 343, 344, 345, 348, 353, 354, 355, 356, 360, 361, 362, 364, 371, 372, 373, 374, 376, 379, 380, 381, 384, 385, 387, 388, 390, 391, 393, 402, 403, 405, 406, 412, 413, 414, 451, 528, 535, 540, 546, 547, 549, 585, 598, 662, 825, 1009, 1045, 1371, 1374, 1381, 1382, 1536, 2058.
Ahmed Muhtar Efendi (Turşucu Zade, Şeyhulislâm), 496, 760, 771, 775.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Muhtar Molla Bey (Şeyhulislâm), 32, 128.
Notda: 306, 1204.
Ahmed Muhtar Paşa (Gazi, Sadrı âzam), 123, 342, 349, 350, 373, 399, 613, 775, 780, 1012, 1068, 1088, 1089, 1091, 1096, 1118, 1222, 1229, 1243, 1410, 1412, 1416, 1475, 1582, 1605, 1621, 1674, 1682, 1692, 1714, 1805, 1806, 1807, 1808, 1809, 1810, 1812, 1813, 1814, 1815, 1816, 1817, 1818, 1821, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1833, 1834, 1835, 1836, 1837, 1838, 1839, 1840, 1841, 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1849, 1850, 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1867, 1876, 1890, 2120.
Notta: 374, 1099, 1248, 1811, 1812, 1813, 1816, 1821, 1852, 1853, 1857, 1858, 1864.
Ahmed Naim Efendi (Bahriye Kolağalarından), 568.
Ahmed Nesimî Bey (Hariciye Nazırı), 1909, 1939, 2042.
Ahmed Paşa (Firari), 120.
Ahmed Paşa (Hezar pâre), 564.
Ahmed Paşa (Kavanoz), 1775.
Ahmed Paşa (Kayseri'li), 127, 341, 449, 501, 508, 509, 529, 551, 552, 564, 568, 570, 572, 574, 588, 847, 848, 878.
Notda: 127, 129, 528, 549.
Ahmed Paşa (Melek, Sadrı âzam), 636, 1095.
Notda: 636.
Ahmed Paşa (Nazır Ahmed Paşa, Şam Valisi), 162, 163, 484, 485.
Notda: 484.
Ahmed Paşa (Rizeli - Pabuççu, Kapudanı derya), 59, 60.
Ahmed Paşa (Rodos'lu, Doktor), 520, 521, 553.
Notda: 514.
Ahmed Paşa (Tunus Valisi), 895, 896.
Notda: 2118.
Ahmed Rasim Bey (Muharrir), 250.
Ahmed Rasim Paşa (Trablusı Garb Valisi), 319, 501, 643, 683, 789, 790.
Ahmed Ratib Paşa (Hicaz Valisi), 694, 1046, 1518, 1519, 1870.
Notda: 85.
Ahmed Refik Bey (Tarihci).
Notda: 652, 653.
Ahmed Refik Paşa (Dahiliye Müsteşarı), 267, 269, 665.
Notda: 267.
Ahmed Reşid Bey (Dahiliye Nazırı), 1286, 1288, 1289, 1665, 1692, 1731, 1732, 1750, 1752, 1754, 1755, 1772, 1781, 1791, 1792, 1793, 1804, 2037, 2039, 2042, 2052, 2053, 2056, 2057, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2079, 2082.
Notda: 1794, 2039, 2059.
Ahmed Rıza (Babı Seraskeri Kâtiblerinden), 840.
Ahmed Rıza Bey (Âyan Reisi), 1084, 1115, 1120, 1243, 1296, 1330, 1400, 1402, 1645, 1672, 1712, 1713, 1724, 1768, 1890, 1956, 1980, 1981, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 2006, 2008, 2010.
Notda: 1296, 2006.
Ahmed Rifat Efendi (Veredül-Hadaik müellifi), 3.
Notda: 3.
Ahmed Sadık Ziver Paşa (Şeyhülharem).
Ahmed Saib Bey (Tarihci), 171, 592, 613.
Notda: 364.
Ahmed Siret Efendi (Teşrifatçı).
Notda: 644.
Ahmed Şah (İran Şahı), 1892.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Taib Efendi (Osman Zade), 2.
Notda: 3.
Ahmed Tevfik Bey (İbnülemin), 1101, 1102, 1108, 1111 1116, 1117, 1118, 1122, 1128, 1138, 1140, 1141, 1142, 1145, 1167, 1173, 1177, 1569, 1579, 1649, 1799, 1858, 1898, 1968, 2018.
Notta: 245, 1043, 1139, 1141, 1221, 1270, 1656, 1737, 1897, 1904, 1910, 1969.
Ahmed Tevfik Paşa (Sadrı âzam), 430, 801, 802, 873, 885, 976, 989, 1018, 1030, 1033, 1034, 1035, 1037, 1057, 1058, 1069, 1072, 1073, 1074, 1086, 1133, 1227, 1231, 1243, 1265, 1297, 1300, 1356, 1358, 1394, 1485, 1500, 1539, 1549, 1555, 1563, 1572, 1573, 1574, 1575, 1613, 1614, 1620, 1637, 1645, 1670, 1671, 1704, 1708, 1709, 1710, 1711, 1712, 1713, 1714, 1715, 1716, 1717, 1718, 1720, 1721, 1723, 1724, 1725, 1726, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1733, 1734, 1735, 1736, 1738, 1739, 1741, 1742, 1746, 1747, 1748, 1749, 1750, 1751, 1752, 1753, 1754, 1755, 1756, 1759, 1760, 1761, 1762, 1812, 1813, 1839, 1909, 1942, 1964, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1985, 1993, 1994, 1995, 1996, 1998, 2001, 2003, 2006, 2009, 2010, 2014, 2015; 2018, 2036, 2037, 2038, 2039, 2041, 2044, 2045, 2047, 2048, 2051, 2058, 2059, 2061, 2062, 2065, 2067, 2068, 2071, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2080, 2092, 2097, 2110, 2111, 2113, 2114, 2115, 2120, 2121, 2122, 2125, 2126, 2130.
Notda: 278, 413, 612, 1023, 1035, 1040, 1048, 1057, 1072, 1099, 1227, 1243, 1265, 1279, 1371, 1616, 1711, 1713, 1718, 1725, 1732, 1733, 1734, 1737, 1739, 1742, 1748, 1773, 1812, 1985, 2048, 2055, 2098.
Ahmed Tevfik Paşa (Müşir, Berlin Sefiri), 1057, 1616.
Ahmed Tevhid Bey (Hariciye Nezareti me'murlarından).
Notda: 101.
Ahmed Vasıf Efendi (Sadrı âzam Tal'at Paşa'nın babası), 1933, 1951.
Ahmed Vefik Bey (Ahmed Vefik Paşa'nın torunu, Ticaret ve Ziraat Nezareti kalemi mahsus müdiri).
Notda: 651.
Ahmed Vefik Paşa (Başvekil), 94, 123, 188, 216, 301, 342, 345, 352, 613, 617, 622, 623, 633, 643, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 681, 682, 683, 684, 685, 687, 688, 689, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 698, 699, 700, 701, 702, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 759, 771, 789, 834, 839, 846, 868, 934, 971, 999, 1001, 1016, 1132, 1214, 1215, 1311, 1351, 1589.
Notda: 348, 643, 651, 652, 657, 658, 665, 673, 674, 675, 682, 684, 685, 691, 692, 697, 698, 700, 702, 703, 708, 710, 714, 715, 719, 720, 727, 737, 778, 999, 1452, 1589.
Ahmed Vahib Paşa (Ferik), 1521.
Ahmed Vesim Paşa (Kapudanı derya).
Aka Gündüz (Muharrir)
Notda: 1854.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ak Hüseyin (Sadrı âzam Tal'at Paşa'nın dedesi), 1951.
Âkil Muhtar Bey (Doktor), 1907.
Âkif Bey (Hacı, Mefruşat müdiri),
Akif Bey (Şair).
1106.
Notda: 1913.
Akif Paşa (Hariciye Nazırı), 5, 315, 439, 1190.
Âkif Paşa (Şûrayı Devlet Reisi), 332, 553, 688, 753, 789, 790, 1002, 1321.
Notda: 740, 789, 1590.
Âkif Paşa (Dahiliye Nazırı), 1072, 1114.
Alâüddin Muhtar Bey (Mahmud Muhtar Paşa'nın oğlu).
Notda: 1866.
Alâüddin Paşa (Sultan Orhan'ın büyük kardeşi), 2.
Aleko Paşa (İstifenaki Bey Zade, Şarki Rumeli Valisi), 963, 964, 1359.
Notda: 405.
Aleksandır (Bulgaristan Prensi), 1355, 1357, 1358, 1359.
Notda: 1358.
Aleksandır II. (Rus Çarı), 190, 562, 594, 606, 615, 887, 1187, 1191.
Aleksandır (Sırb Kıralı), 1764.
Aleksandır (Yunan Kıralı), 1996.
Aleksandır Dumafis, 732.
Aleksandır Kara Çorçoviç (Sırb baş Kenezi), 606.
Aleksandır Kara Todori Paşa (Hariciye Nazırı), 615, 787, 791, 827, 841, 842, 843, 873, 882, 900, 903, 966, 1050, 1643, 1644.
Notda: 841, 843, 882, 883, 1308.
Ali Rıza (Sadrı âzam Âli Paşa'nın babası), 4, 30.
Ali Bey (Sedaret Evrak müdiri).
Notda: 1162.
Âli Bey (Tahran Büyük elçisi), 1756, 2013, 2018.
Notda: 180, 1217, 1684, 1839, 1970.
Ali Bey (Âmedî hülefasından).
Notda: 160.
Ali Bey (İngiliz, Ahmed Rıza Beyin Babası), 1453.
Ali Bey (Mahrukî zade), 244.
Ali Bey (Miralay), 162.
Ali Bey (Sultan Abdülâziz'in Baş mabeyincisi), 174, 175.
Notda: 174, 213.
Ali Paşa (Hacı, baş mabeyinci), 694, 696, 1021, 1025, 1211, 1280, 1367, 1368, 1539, 1555.
Notda: 213.
Âli Bey (Yusuf Cemil efendi zade).
Notda: 315, 703.
Ali Bey (Zabit), 556.
Ali Cevad Bey (Mabeyin baş kâtibi), 1400, 1403.
Ali Efendi (Basiret Gazetesi Sahibi), 309, 369, 447, 783.
Notda: 763, 766.
Ali Ekrem Bey (Namık Kemal zade), 1286, 1287.
Notda: 765, 1813.
Ali Füad Bey (Sadaret müsteşarı), 44, 107, 126, 473, 734, 737, 738, 800, 829, 873, 886, 920, 933, 943, 971, 972, 976, 1008, 1016, 1150, 1178, 1202, 1203, 1205, 1232, 1247, 1351, 1356, 1358, 1360, 1366, 1410, 1411, 1412, 1413, 1416, 1421, 1425, 1428, 1440, 1482, 1502, 1539, 1541, 1549, 1550, 1555, 1560, 1563, 1571, 1572, 1573, 1574, 1575, 1578, 1579, 1592, 1602, 1605, 1606, 1613, 1616, 1620, 1621, 1631, 1637, 1640, 1641, 1643, 1645, 1672, 1678, 1680, 1687, 1690, 1709, 1711, 1712, 1716, 1718, 1724, 1725, 1728, 1729, 1730, 1750, 1755, 1756, 1757, 1758, 1762, 1817, 1823, 1824, 1848, 1849, 1867, 1868, 1874, 1875, 1876, 1877, 1887, 1888, 1894, 1895, 1902, 1905, 1906, 1908, 1938, 1940, 1941, 1964, 1966, 1967, 1988, 2004, 2007,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

2015, 2018, 2035, 2037, 2040, 2041, 2045, 2046, 2051, 2053, 2072, 2075, 2076, 2078, 2099, 2101, 2103, 2110, 2111, 2112, 2122, 2123.

Ali Füad Bey (Âli Paşa Zade), 26, 35, 131, 265, 268, 303, 376, 378, 684, 685, 788, 790, 792, 793, 839, 845, 848, 865, 881, 899, 912, 981, 1079, 1312, 1756.
Notda: 49, 54, 180, 304.

Ali Füad Paşa (Harb Ekademisi Kumandanlığından mütekaid), 2020, 2021, 2129.
Notda: 2021.

Ali Galib Paşa (Damad), 79, 159, 188, 192, 263, 604, 605, 2087.

Ali Haydar Paşa (Sakız'lı, doktor), 415, 1993.

Ali Haydar Bey (Dahiliye evrak müdiri), 189, 305.

Ali Kemal (Muharrir), 39, 46, 1286, 1414, 1420, 1830, 1834, 1889, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1925, 1929, 1945, 1954, 1955, 1956, 1957, 2038, 2041, 2058, 2078, 2098.
Notda: 1535, 1836, 1919, 1955.

Âlim Efendi (Müderris zade), 196.
Notda: 196.

Ali Münif Bey (Adanalı, meb'us), 1909, 2042.

Ali Mahvi Efendi (Acem Ali), 1267, 1293.

Ali Namık Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın oğlu), 1067, 1143, 1153, 1171, 1173, 1211.
Notda: 1255.

Ali Namık Efendi (Sadrı âzam Said Paşa'nın babası), 989, 1103.

Ali Nizami Paşa (Müşir), 680, 764.

Ali Nuri Bey (Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın oğlu), 1705, 1941, 2044.
Notda: 1704, 1705, 1746.

Ali Paşa (Baş Vekil Abdürrahman Paşa'nın babası), 1320.

Âli Paşa Sadrı âzam), 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 63, 69, 77, 79, 80, 82, 86, 89, 90, 93, 94, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 112, 136, 139, 141, 142, 150, 153, 154, 155, 159, 160, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 174, 176, 177, 181, 182, 184, 185, 189, 204, 206, 208, 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 227, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 256, 257, 261, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 286, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 376, 394, 396, 406, 408, 409, 416, 417, 432, 433, 437, 438, 439, 440, 444, 445, 447, 463, 466, 469, 472, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 499, 566, 589, 591, 592, 597, 604, 605, 637, 655, 656, 663, 665, 704, 706, 708, 709, 741, 763, 809, 810, 811, 812, 815, 816, 817, 871, 872, 873, 876, 877, 884, 885, 887, 891, 961, 962, 974, 975, 976, 981, 982, 991, 1020, 1095, 1138, 1230, 1239, 1240, 1241, 1362, 1413, 1419, 1420, 1430, 1431, 1690, 1795, 2037, 2081.
Notda: 4, 5, 9, 12, 14, 15, 23, 25, 30, 41, 43, 46, 47, 48, 49, 54, 55, 57, 62, 66, 85, 88, 103, 139, 151, 155, 159, 160, 167, 171, 174, 180, 181, 184, 204, 214, 222, 254, 265, 304, 307, 318, 321, 439, 440, 448, 487, 488, 605, 636, 702, 719, 720, 769, 813, 815, 817, 981, 1204, 1224, 1239, 1362, 1556.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ali Paşa (Paris Sefiri), 308, 359, 387, 434, 435, 613, 756, 758, 775, 982.
Ali Paşa (Tepedelenli), 1587.
Ali Raşid Efendi (Ayıntab'lı), 879.
Ali Raşid Efendi (Kandiyeli), 1648.
Notda: 1641.
Ali Ratib (Jurnalcı), 1280.
Ali Refik Paşa (Ferik), 2063.
Ali Rıza Bey (Balıkhane Nazırı), 487.
Notda: 223, 229, 440.
Ali Rıza Bey (Kapudanı derya Ateş Mehmed Paşa'nın oğlu).
Notda: 570.
Ali Rıza Efendi (Fetva emini), 2063.
Ali Rıza Efendi (Darbhane defterdarı).
Notda: 85.
Ali Rıza Paşa (Sadrıâzam), 1399, 1401, 1729, 1730, 1734, 1755, 1975, 1981, 1982, 1995, 2017, 1975, 1981, 1982, 1995, 2017, 2019, 2041, 2050, 2051, 2062, 2073, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2114, 2115, 2116 2117, 2121, 2122, 2123, 2131.
Notda: 1099, 1727, 1736, 1737, 2017.
Ali Rıza Paşa (Trablusı garb valisi), 266.
Ali Rıza Paşa (Miri liva), 765.
Ali Rıza Paşa (Mabeyn baş kâtibi), 302, 383, 386, 391, 620, 621, 689, 698, 781, 867, 901, 909, 910, 920, 921, 927, 943, 960, 1314, 1476.
Notda: 391, 916.
Ali Rüşdi Efendi (Adliye Nazırı), 1346, 2052, 2059, 2064.
Ali Saib Paşa (Ser asker), 283, 285, 424, 427, 688, 864, 982, 1352, 1363.
Notda: 515.
Ali Suavî, 31, 48, 125, 126, 127, 128, 177, 365, 411, 655, 656, 762, 763, 764, 766, 767, 768, 771, 772, 773, 774, 776, 777, 778, 780, 782, 784, 785, 800, 806, 839, 840, 857, 920, 1002, 1134, 1268, 1637.
Notda: 30, 31, 127, 157, 158, 365, 598, 656, 763, 765, 767, 769, 773, 786, 790, 840.
Ali Şamil Paşa (Bedr Hanî), 1608, 1611, 1640.
Ali Şefik Bey (Şûrayı Devlet Muhakemat Dairesi Reisi), 232.
Ali Şefkati Bey (Sultan Murad'ın müntesiblerinden), 550, 840.
Ali Şir Nevai (Şâir), 733.
Altunî Zade İsmail Paşa, 177.
Altun Mehmed Bey (Nevrekob eşrafından).
Notda: 1535.
Amasyan Efendi (Ziraat ve Ticaret Meclisi âzasından), 998.
Notda: 989.
Amédée Jaubert (Fransız müsteşriki), 602.
Amribnil As, 209.
Anatol Frans (Üdebadan), 1289.
Andraşi (Kont, Avusturya Baş Vekili), 292, 293, 376, 748.
Apelyan, 1947.
Aram Efendi (Âyandan), 1299, 2063.
Arif Ağa (Londra Sefiri Kâmil Paşa'nın babası).
Notda: 84.
Arif Bey (Mısır Komiserliği Baş Kâtibi), 46, 47, 211, 1808, 1834, 1860.
Notda: 1864.
Arif Bey (Kurenadan), 1025, 1038, 1046, 1049, 1050, 1051, 1052, 1149, 1152, 1154, 1248, 1368, 1370, 1432, 1437, 1443, 1449, 1458, 1465, 1466, 1468, 1482, 1521.
Arif Cemil (Muharrir), 1947.
Arif Efendi (Sadrı âzam Safvet Paşa'nın kardeşi), 809.
Arif Efendi (Kethuda Zade), 315.
Notda: 196.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Arif Efendi (Şeyhulislâm), 67, 77, 86, 437, 465, 469, 636, 646.
Arif Hikmet Bey (Şeyhulislâm), 202.
Notda: 480.
Arif Hikmet Bey (Hersekli Şair), 236, 625, 626, 880, 1260.
Arif Hikmet Paşa (Damad), 1269, 1274, 1299, 1303, 1330, 1334, 1338, 1399, 1721, 1822, 2014, 2018, 2019, 2108, 2131.
Notda: 1285, 1305, 1331, 1736, 1737.
Arif İsmet Bey (Doktor).
Notda: 1936.
Arif Molla (Şeyhulislâm Sadüddin Efendinin torunu).
Notda: 1654.
Arif Hikmet Paşa (Ateş Mehmed Paşa Zade, Birinci Ferik), 1275.
Arif Paşa (Bahriye Kumandanlarından), 532, 1401, 1934.
Notda: 1044.
Arif Zeki Efendi (Sadrı âzam Safvet Paşa'nın üvey kardeşi).
Notda: 809.
Aristaki Bey (Berlin Sefiri), 626.
Aristidi Biriyan (Londra Sulh Konferansında Reis), 1735.
Aristidi Paşa (Âyandan), 1712, 1981, 2062.
Aristoklis Efendi (Galatasaray Mektebi Sultanisi muallimlerinden), 817.
Aristaki (Madam), 852.
Artin Paşa (Hariciye Müsteşarı), 93, 274, 621, 1019.
Notda: 47, 274, 540.
Arzuman Efendi (Ziraat ve Ticaret Meclisi âzasından).
Notda: 989.
Arzu Niyaz (Kalfa), 536, 545.
Notda: 486.
Asaf Bey (Kıbrıslı, Divanı Hümayun Dairesi Müdiri), 1155, 1179, 1647.
Notda: 1711.
Asaf Paşa (Ferik), 982, 1474, 1475.
Âsım Bey (Mabeyn Şifre Kâtibi), 1043, 1057.
Asım Bey (Hüdavendigâr Vilâyeti Adliye Müfettişi), 687, 715.
Âsım Efendi (Kamus Mütercimi).
Notda: 1307.
Âsım Efendi (Ticaret Nezareti Mümeyyizlerinden), 840.
Âsım Paşa (Hariciye Nazırı), 613, 688, 731, 833, 873, 1090, 1243, 1351, 1362, 1418, 1538, 1733, 1820, 1873.
Ata Bey (Divanı Muhasebat baş kâtibi), 784.
Ataullah Efendi (Arab Zade, Kadı asker).
Notda: 491.
Ataullah Efendi (Şani zade, Vak'anivis), 706.
Notda: 651.
Ataullah Efendi (Şerif Efendi zade, Şeyhulislâm), 522.
Ateş Mehmed Paşa (Kapudanı derya), 571.
Notda: 570.
Âtıf Bey (Mabeyin baş kâtibi), 30, 70, 96, 102, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 169, 179, 185, 195, 220, 270, 273, 277, 279, 281, 284, 286, 287, 295, 296, 297, 323, 325, 327, 332, 333, 419, 427, 428, 433, 437, 439, 442, 444, 449, 450, 458, 466, 490, 495, 497, 498, 499, 502, 504, 506, 509, 512, 513, 516, 529, 531, 536, 543, 559, 560, 568, 577, 583, 584, 585, 589, 590, 594, 599.
Notda: 205, 277, 279, 282, 287, 288, 329, 331, 332, 333, 339, 422, 424, 427, 483, 495, 515, 563, 564, 1816.
Avni Bey (Yeni Şehirli, Şair), 389, 878, 1147, 1148, 1254, 1256, 1800.
Notda: 1169, 1258, 1277.
Avni İnsel (Muharrir).
Notda: 1881.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Avni Paşa (Bahriye Nazırı), 2038, 2041.
Avnürrefik (Mekke Emiri), 1870,
Ayetullah Bey (Subhi Paşa Zade), 31, 34, 264, 265, 816.
Ayşe (Endelüs Hükümdarı Abdüllahissağır'ın annesi), 2097.
Ayşe Gül Şinas Banu (Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın annesi), 1704.
Notda: 1704.
Ayşe Sultan (Sultan Abdülhamid'in kızı), 1284.
Notda: 101, 1282.
Ayvazofski (Ressam), 595, 1769.
Azaryan (Müteahhid), 506, 589.
Azaryan Efendi (Âyândan), 1981, 1993, 2063.
Notda: 1682.
Aziz Bey (Kadı asker), 683.
Aziz Bey (Evkaf Senedat Odası Mukabelecisi), 840.
Aziz Bey (Miralay), 435.
Aziz Efendi (Mülâzım), 583.
Aziz Paşa (Kumandan), 1474.
Azmi Bey (Polis Müdiri), 1942.

B

Baba Tahir (Mâlûmat Gazetesinin sahibi), 1608.
Bahri Paşa (Beyoğlu Mutasarrıfı).
Notda: 1590.
Baki Bey (Hariciye Memurlarından).
Barbaros Hayrüddin Paşa, 910.
Barbiye Döminar (Müsteşrik), 732.
Baron Mareşal (Almanya'nın İstanbul Sefiri), 1602, 1613, 1614.
Bahri Bey (Debre Meb'usu), 1149, 1156.
Batemberg (Bulgaristan Prensi), 1021, 1022.
Batran Paşa (Mısır Hariciye Nazırı), 1605.
Bayezid II. (Sultan), 246, 539.
Bedr Han Bey (Abdürrezak Bey'in kardeşi), 1611.
Bedri Bey (Polis Müdiri), 1942.
Bedri Paşa, 1506, 1507.
Beha Bey (Ziver Paşa Zade), 379.
Notda: 379, 637.
Behaüddin Şakir (Doktor), 1947.
Notda: 1936.
Behcet Bey (Hariciye Memurlarından, Adliye Nazırı Rıza Paşa'nın damadı).
Notda: 1813.
Behcet Bey (Teşrifatcı), 1684, 1687.
Behcet Paşa (Karasi Mutasarrıfı), 990.
Behic Bey (Anadolu demir yolları müdiri umumisi), 1871.
Behiye Hanım (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın kızı), 936.
Bekir (Damad Nuri Paşa'nın uşağı), 394.
Bekir Bey (Kurenadan), 1022, 1023, 1038, 1330, 1333, 1485, 1488, 1495.
Notda: 1516.
Bekir Sami Bey (Mebus), 1734, 1736, 1777, 2000, 2050, 2122.
Bekir Sami Paşa(Eski Valilerden), 316.
Belin (Müsteşrik), 704.
Bellini (Cantile Bellini. Ressam), 1292.
Benedetti (Fransa maslahat güzarı). 12, 160, 204, 2005, 206.
Notda: 205.
Benoa Bronzvik (Mithat Paşaya dair Risalenin Muharriri), 408.
Beranje (Fransız, Şâir), 712.
Besim Bey (Şûrayı Devlet Reisi Sanilerinden), 85, 87, 93.
Besim Bey (Kurenadan), 310, 392, 510.
Notda: 1227.
Besarya Efendi (Nafia Nazırı).
Notda: 1876.
Beyker Paşa (İngiliz), 907, 948, 1475.
Bezmi Âlem (Valide Sultan), 7.
Biberştein (Almanya Sefiri Kebiri), 1593.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Bier (Profesör, Alman Cerrahı). Notda: 2084.
Birgivî, 196. Notda: 4.
Bismark (Prens, Alman Baş Vekili), 43, 45, 366, 626, 680, 681, 842, 843, 965, 977, 1012, 1057, 1356. Notda: 43, 1023.
Blok (İngiltere Sefareti baş tercemanı), 1051, 1996.
Blum (İngilterenin Tunus konsolosu), 300.
Bombar (Fransız Elçisi), 1285, 1902.
Bordiyano ("Şark" Gazetesinin sahibi). Notda: 994.
Bore (Fransa'nın İstanbul Sefiri), 47, 887.
Brok (İngiliz Filo Kumandanlarından), 1744.
Brok (Avusturya'nın İstanbul Sefiri), 10.
Bronzar Fon Şelendrof (Almanya Erkâni Harbiyye Reisi), 1903.
Brütüs (Sezarı hançerliyen). Notda: 1082, 1083.
Buhur Efendi (Ayandan), 2063.
Bulvèr (İngiltere'nin İstanbul Sefiri), 191.

C

Cağfer Bey (Mahrukî Zade), 1525, 1528, 1530. Notda: 1042.
Cağfer Tayyar Bey (Miralay), 2063.
Canbulad Bey (Dahiliyye Nazırı), 1941, 2042.
Cavid Bey (Maliyye Nazırı), 1974, 1118, 1715, 1750, 1873, 1886, 1942, 1954, 1980, 1983, 1984, 1989, 1991, 2004, 2006, 2007, 2008, 2009, 2043. Notda: 1225.
Cavid Bey (Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın oğlu), 1541, 1543, 1553, 1562, 1563, 1564, 1565, 1566, 1567, 1568, 1569, 1570. Notda: 1535, 1565, 1566, 1567.
Cavid Paşa (Kumandan), 1721.
Cazim Efendi (Defterdar), 163.
Celâl Bey (Mora'lı, Celâl Bey Hanı Sahibi). Notda: 730.
Celâl Bey (Yanya Hanedanından), 740.
Celâl Bey (Eski Dahiliye Müsteşarı), 41, 301, 629, 630, 962. Notda: 167, 315, 405.
Celâl Bey (Eski Dahiliyye Müsteşarı), Notda: 650, 1291.
Celâl Bey (Sadrı âzam Es'ad Paşa'nın oğlu). Notda: 415, 423.
Celâl Bey (Ticaret ve Ziraat Nazırı). Notda: 1814, 1876.
Celâl Bey (Adliyye Nazırı), 2123.
Celâl Paşa (Bahriyye Nazırı), 1046, 1217, 1218.
Celâl Efendi (Sivil polis), 1411.
Celâl Muhtar Bey (Doktor), 2004.
Celâl Nuri Bey (Mebus), 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 2113. Notda: 1928.
Celâl Paşa (İşkodralı Zade, damad), 1283.
Celâl Paşa (Mutlu), 145, 551.
Celâlüddin (Mevlânâ), 179, 581, 714, 884, 1103.
Celâlüddin Arif (Avukat). Notda: 1913.
Celâlüddin Paşa (Sadrı âzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın oğlu), 1621. Notda: 1587.
Cemal Bey (Dahiliyye Nazırı), 2038, 2064, 2065, 2069, 2078, 2079. Notda: 2065, 2069, 2078.
Cemal Efendi (Meclisi Maarif âzasından). Notda: 1659.
Cemal Paşa (Bahriyye Nazırı), 1074, 1821, 1900, 1902, 1939, 1942, 1945, 1954, 1981, 2002, 2043, 2025.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Notda: 1880, 1900, 1906, 1936, 1944, 1963.
Cemal Paşa (Mersinli, Harbiyye Nazırı), 2111, 2113.
Cemalüddini Efganî, 817, 890, 1583, 1584.
Notda: 817, 818.
Cemalüddin Efendi (Şeyhülislâm), 1023, 1024, 1061, 1064, 1066, 1075, 1076, 1087, 1090, 1091, 1186, 1190, 1192, 1193, 1197, 1366, 1368, 1390, 1391, 1398, 1403, 1408, 1410, 1411, 1423, 1479, 1512, 1513, 1515, 1516, 1517, 1623, 1667, 1773, 1774, 1814, 1819, 1823, 1824, 1825, 1826, 1840, 1849, 1872, 1877, 1878, 1879, 1885.
Notda: 1065, 1072, 1094, 1187, 1366, 1408, 1412, 1516, 1821, 1878, 2058.
Cemil Paşa (Baş mabeyinci, Namık paşa zade), 53, 81, 82, 177, 670.
Notda: 221.
Cemil Efendi (Şekerci, udî).
Notda: 2068.
Cemile Sultan (Sultan Abdülmecid'in kızı).
Notda: 240.
Cemil Molla (Uryanî Zade, Adliyye Nazırı ve Şûrayı Devlet Reis Vekili), 2124.
Notda: 1724.
Cemil Paşa (Şehr Emini, Operatör), 1731, 2052, 2059, 2060.
Notda: 1813.
Cenab Şehabüddin Bey (Şâir), 1952, 1953, 1957.
Cengiz, 2077.
Cevad (Mahmud Şevket Paşaya sui kasd edenlerden).
Notda: 1895.
Cevad Bey (Eski Elçilerden), 1999.
Cevad Bey (Mabeyni hümayun baş kâtibi), 1077, 1296, 1547, 1708, 2109.
Notda: 1223.
Cevad Paşa (Birinci Ferik, Şakir Paşa Zade), 1904, 2113.
Notda: 1904, 2016, 2128.
Cevher Ağa (İkinci musahib), 278, 340, 529, 584, 1744.
Notda: 1301.
Cims Hirş (Baron Hirş'in kardeşi), 448.
Corc V. (İngiltere Kıralı), 1409, 1457, 1744, 1748, 1749.
Notda: 1409.

Ç

Çakırcalı (Meşhur Şakî), 1407, 1434, 1624.
Notda: 1456.
Çandarlı (Halil Paşa), 476, 477.
Notda: 476, 477.
Çarles Harington (İngiliz Kumandanı).
Çerkes Hasan (Hüseyin Avni Paşayı öldüren), 387, 509, 521, 525, 551, 559, 560, 564, 565, 567, 568, 569, 570, 571, 574, 575, 824.
Notda: 521, 560, 565, 566, 570, 571, 622, 2058.
Çıplak Mustafa (Meczub).
Notda: 344.
Çon Siton (Ali Süavi Vak'asiyle alâkalı), 780.
Çörçil (Ceridei Havadis sahibi İngiliz), 185.

D

Dofrin (Lord, İngiltere Komiseri), 164, 1015.
Damberga (Prens, Siyam Kıralının Kardeşi), 1763.
Daniş Bey (Dahiliyye Nazırı).
Notda: 1813.
Davud Efendi (Viyana konsolosu).
Notda: 160.
Davud Paşa (Nafia Nazırı), 637.
Delakruva (Fransız Cenşralı), 1839

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Derbi (Lord, İngiltere Hariciyye Nazırı), 292, 352, 835.
Derviş Paşa (Lofcalı, Müşir), 273, 652, 982, 1013, 1364, 1588, 1636.
Notda: 1588, 1636.
Derviş Paşa (Kimyacı, Müşir), 666, 990.
Dilâver Paşa (Ferik, İstanbul liman reisi), 2118.
Dilber Efendi (Âyandan), 2063.
Diran Kelekyan Efendi (Sabah gazetesi muharriri), 1095.
Direse Paşa (Müşir, Fransız), 899, 914.
Dofrin (Lord, İngiliz Sefiri), 1015.
Doke (Fransız esiyasiyunundan), 1995.
Dotk (Duk, İngiltere Kıraliçesinin Kardeşi).
Notda: 1409.
Dölaport (Fransız tercumanlarından), 191.
Notda: 2.
Döleseps (Fransız mühendisi), 12, 204, 208, 209.
Dömege (Sultan Abdülhamid II. nin Fransızca hocası), 1294.
Döreni (Dişçi), 124.
Dösalo (Fransız), 888.
Droen Dolis (Fransız), 985.
Drumondolf (İngiliz fevkalâde komiseri), 1361, 1418, 1811.
Düğümlü Baba (Mecazibi ilâhiyyeden).
Notda: 463.

E

Eba Hüreyre (Eshabi Kiramdan), 2002.
Ebru Keman (Harem hazine dan), 545.
Ebru Nigar (Haremi hümayun kâtiblerinden), 545.
Ebu Abdullahissağır (Son Endelüs hüküm darı), 2097.
Ebu Zeri Gıfarî (Eshabi Kiramdan), 1439.
Ebülgazi Bahadır Han (Şecere-i Türki'nin müellifi), 701.
Ebülhüda (Şeyh), 1354, 1365, 1424, 1523, 1540.
Notda: 1372.
Ebüzziya Tevfik Bey, 27, 42, 45, 98, 165, 168, 169, 176, 228, 235, 236, 249, 326, 365, 371, 372, 373, 404, 422, 463, 560, 589, 595, 660, 715, 733, 1010, 1201, 1206, 1214, 1215, 1249, 1250, 2017.
Notda: 5, 30, 31, 41, 371, 373, 471, 705, 969, 1278.
Edhem Bey (Sultan Muradın Baş mabeyincisi), 541, 556, 583.
Notda: 583.
Edhem Paşa (Gümrükcü Osman Paşa'nın oğlu, Vezir, Ankara Valisi), 196.
Edhem Bey (Hacı, Sadaret Müstesarı), 704.
Edhem Bey (Şurayı Devlet reisi), 1737, 1945, 2015, 2038, 2041, 2059.
Edhem Efendi (Sadrı âzam Esad Paşa'nın kardeşi).
Notda: 415, 423.
Edhem Paşa (Müşir, Gazi, Harbiyye Nazırı), 856, 2106, 2120.
Edhem Pertev Paşa (Üdebadan, Kastamoni Valisi), 981.
Edvard VII (İngiltere Kralı).
Notda: 2036.
Edvar Gray (İngiltere Hariciyye Nazırı), 1901.
Elmas Ağa (Sultan Abdülazizin musahiblerinden), 519.
Emin Bey (Mabeyin baş kâtibi, ayandan), 50, 106, 175, 177, 270, 271, 275, 490, 511, 624, 643, 1077, 1401, 1721, 1937, 1940, 2004, 2038.
Notda: 174.
Emin Bey (Mahkemi temyiz reisi), 1346.
Emin Firdevsî Bey (Ceridei Havadis muharrirlerinden), 1249.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Emin Paşa (Kartallı, Maliyye Nazırı), 744.
Emine Sultan (Sultan Abdülazizin Kerimesi).
Notda: 785.
Emin Paşa (Ferik, Beşiktaş muhafızı Hasan Paşanın oğlu).
Notda: 767.
Emirî Efendi (Diyarbekirli).
Notda: 2016, 2017.
Emrullah Efendi (Maarif Nazırı), 1150, 1765.
Enver Paşa (Harbiyye Nazırı), 1402, 1405, 1411, 1675, 1715, 1821, 1866, 1874, 1875, 1900, 1901, 1902, 1905, 1923, 1939, 1941, 1942, 1944, 1963, 1978, 1983, 1986, 2002, 2024,, 2025, 2026, 2043, 2100.
Notda: 642, 1874, 1875, 1903, 1906, 1936, 1963.
Errn Tali (Kont, Avusturya ve Macaristan Hariciyye Nazırı), 1769.
Ertuğrul Efendi (Sultan Vahidüddinin oğlu), 1744.
Es'ad Bey (Serezli, Eski Şehir Evkaf müdiri).
Notta: 1535.
Es'ad Efendi (Ebu İshak Zade, Şeyhulislâm).
Notda: 702.
Es'ad Efendi (Gürcü Numan Efendi Zade, Şeyhulislâm), 1877, 1894, 1895, 1966.
Es'ad Efendi (İmam Zade).
Notda: 203.
Es'ad Efendi (Ticareti Bahriyye Kâtiblerinden), 840.
Es'ad Efendi (Vak'anivis), 49.
Es'ad Muhlis Paşa (Sakızlı, Vezir. Vâlilerden), 325, 415, 580.
Notda: 809.
Es'ad Paşa (Yanyalı, Ferik, Bahriye Nazırı), 2124.
Es'ad Paşa (Toptani, Drac meb'usu), 1299, 1300, 1979.
Notda: 1300, 1566.
Esma Sultan (Sultan Abdülmecid'in hemşiresi).
Notda: 1266.
Esrar Efendi (Divani hümayun tercemanı), 4,5, 809.
Eşref (Şair), 1292, 1342, 1454, 1455, 1561, 1579, 1754, 1963, 1964.
Notda: 1434, 1454, 1517, 1566, 1579.
Eşref Bey (Hasib Paşa Zade, Hüseyin Avni Paşa'nın damadı).
Notda: 498, 586.
Eşref Bey (Harbiyye Nezareti Yaveri), 1880.
Eşref Dede (Selânik Mevlevî Şeyhi), 1576.
Eşref Efendi (Edirneli, Remilci), 1280.
Eşref Efendi (Midhat Paşa'nın babası), 315, 409.
Eşref Paşa (Müşir, Şâir), 294, 388, 567.
Notda: 294.
Eyyub (A. S. 1927.

F

Fahri Bey (Kurenadan), 519, 536, 545, 555, 556, 583.
Fahri Paşa (Kumandan), 1978.
Fahrüddin Bey (Rum Bey oğlu, Maarif Nazırı), 1588, 1592, 1596, 1605, 1607, 1608, 1617, 1622, 1655, 1731, 1901, 2052, 2059.
Notda: 1587, 1607.
Faik Bey (Ayandan).
Notda: 1381.
Faik Bey (Eski Edirne mebusu), 1933, 1934.
Faik Bey (Lûtfi Ağa Zade Kurenadan), 1023, 1052, 1280, 1341.
Notda: 101, 1282.
Faik Nüzhet Bey (Maliyye Nazırı), 2018, 2019, 2124.
Notda: 1736, 1737.
Faik Paşa (Eczacı başı), 550.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Faik Paşa (Sadrı âzam Kâmil Paşa'nın damadı), 1385, 1408.
Faik Reşad Bey (Üdebadan).
Notda: 193, 1912.
Fahrünnisa Hanım (Ahmed Vefik Paşa'nın torunu), 700, 716, 726, 729, 732, 735.
Notda: 651, 653, 658, 700, 729.
Farabi, 732.
Fatime Sultan (Sultan Abdülmecid'in Kerimesi), 811, 2087.
Notda: 35, 2087.
Fatin Efendi (Eski Rasadhane müdiri), 1999.
Fatin Efendi (Tezkirei Şuara sahibi), 192, 217.
Fazıl Bey (Enderuni, Şâir), 1781.
Fazıl Ahmed Paşa (Köprülü zade), 476, 1830, 1867.
Fazıl Paşa (Bosnalı, Şâir).
Notda: 477.
Fazlı Efendi (Şeyh), 728, 987.
Fehim Paşa (Mersin mutasarrıfı), 1656.
Fehim Paşa (Sultan Abdülhamid II nin Yaveri), 1608, 1609, 1610, 1613, 1614, 1615, 1617, 1640, 2119.
Notda: 1610.
Fenelon (Fransız ediblerinden), 702.
Notda: 248.
Ferdinand I (Avusturya imparatoru), 5.
Ferdinand (Bulgaristan Kıralı), 1285, 1356, 1974.
Notda: 1023.
Ferdinand (Endelüs'i Zabt eden Kral), 2097.
Ferid Bey (Kütahya meb'usu), 2041.
Ferid Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın kardeşi), 999.
Notda: 989.
Feridun Bey (Teşrifatcı Kâmil Bey'in oğlu), 54.
Ferid Paşa (Mabeyn Müşiri), 186, 267, 319, 451, 455, 456, 457, 458, 512.
Ferid Paşa (Avlonyalı, Sadrı âzam), 689, 714, 827, 1048, 1052, 1053, 1056, 1058, 1059, 1060, 1061, 1152, 1163, 1189, 1243, 1269, 1335, 1338, 1382, 1383, 1386, 1389, 1390, 1572, 1579, 1587, 1588, 1589, 1590, 1591, 1592, 1593, 1594, 1596, 1598, 1599, 1600, 1601, 1602, 1603, 1604, 1605, 1606, 1607, 1611, 1612, 1613, 1614, 1615, 1616, 1617, 1618, 1619, 1620, 1622, 1623, 1624, 1625, 1626, 1627, 1628, 1629, 1630, 1631, 1632, 1633, 1634, 1635, 1636, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642 1643, 1644, 1645, 1646, 1647, 1648, 1649, 1650, 1651, 1652, 1653, 1657, 1724, 1823, 1824, 1825, 1934.
Notda: 1044, 1053, 1099, 1163, 1189, 1297, 1299, 1434, 1589, 1590, 1608, 1624, 1625, 1630, 1650, 1718, 1813.
Ferid Paşa (Damad, Sadrı âzam), 375, 862, 1144, 1725, 1726, 1727, 1728, 1729, 1730, 1731, 1732, 1733, 1734, 1754, 1909, 1912, 1945, 1980, 1981, 1987, 1988, 1992, 1993 1994, 1995, 1996, 1997, 2001, 2009, 2010, 2018, 2029, 2030, 20031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2091, 2092, 2094, 2095, 2096, 2097, 2099, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2116, 2117, 2121, 2122, 2124, 2125.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Notda: 1099, 1716, 1906, 1910, 1912, 2030, 2031, 2033, 2035, 2036, 2039, 2042, 2050, 2051, 2063, 2084, 2117.
Fethi Bey (Baş Vekil), 1821, 1980, 1984, 1989, 1990, 2004, 2005, 2006, 2009, 2042.
Fevzi Paşa (Harbiyye Nazırı), 2013, 2113, 2123.
Feyzi Bey (Baş mabeyinci), 494, 495, 496, 497.
Feyzi Efendi (Muallim), 1598.
Notda: 1243.
Feyzullah Efendi (Bidayet hukuk mahkemesi reisi).
Notda: 1659.
Feyzullah Paşa (Ispartalı, Kumandan), 1474.
Feyzii Hindi (Şâir), 928.
Fiç Moris (İngiltere Sefareti Baş Tercemanı), 1141, 1142.
Filib Efendi (Vakt gazetesi sahibi), 114, 862.
Notda: 862.
Filib Gürri (İngiltere Sefiri), 1040, 1376.
Fişer (Lord, İngiltere donanması Amiralı), 1285.
Franklen Buyyon (Fransız Siyasiyunundan), 1995.
Fransuva Jozef (Avusturya - Macaristan imparatoru), 275, 1398, 1837, 2099.
Franşe despere (Fransız Ordu Kumandanlarından), 1717, 1722, 1986.
Fon der Golç Paşa (Alman, Müşir), 1865, 1866, 1869, 1882, 1973, 1976, 2119.
Fon Külman (Alman), 1948, 1949.
Forniye (Fransız Sefiri).
Notda: 969.
Forvino (Banker), 744, 745.
Fotiyadi Bey, 93.
Füad (Miralay, Mahmud Şevket Paşa Vak asi Müttehimlerinden).
Notda: 1895.
Füad Bey (Dahiliye müsteşarı), 1273.
Füad Bey (Hüseyn Avni Paşa'nın oğlu).
Notda: 586.
Füad Bey (Teşrifat Kalemi müdiri), 809.
Notda: 434, 809, 811.
Füad Paşa (Müşir), 696, 982, 1040, 1520, 1849, 2050, 2062, 2063, 2119.
Notda: 1508.
Füad Simavî Bey (Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın torunlarından), 1539, 1541, 1549, 1553, 1555, 1560, 1571, 1573, 1574, 1576.
Notda: 1536, 1554.
Füzulî (Şâir), 77.
Notda: 580.

G

Gabriyel Noradonkiyan Efendi (Hariciyye Nazırı), 1411, 1424, 1764, 1784, 1819.
Notda: 1813.
Gabriyel Şarm (Fransız Muharrirlerinden), 971, 978.
Gadban Efendi (Bulgaristan Komiseri), 1354.
Galib Bey (Leskofçalı, Şâir), 236.
Notda: 203.
Galib Bey (Sadrı âzam Edhem Paşa'nın oğlu), 622, 633, 966.
Notda: 633.
Galib Paşa (Ferik), 2063.
Galib Paşa (Teşrifat Nazırı), 1285, 1338, 1394.
Galib Paşa (Evkaf Nazırı), 357, 359, 1005, 1479.
Galtrob (İngiliz Amirali), 1987.
Gani Toptani Bey (Tiranlı, Yaver), 1563, 1564, 1565, 1568.
Notda: 1565, 1566.
Garday (Sultan Abdülhamid'in Fransızca hocası), 1294.
Gavriyel (Bulgar), 93.
Gavriyel Paşa (Şarkî Rumeli Valisi), 1352, 1359.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Gelgel Oğlu (Sarraf), 253.
Geşof Efendi (Bulgaristan kapu kethudası), 1393, 1394, 1395, 1396.
Gevher Han (Sultan Selim II, nin kızı).
Notda: 465.
Gizo (Fransız diplomatlarından ve müverrihlerinden), 256.
Gladston (İngiltere baş vekili), 1289.
Glarandon (Lord, İngiltere Hariciye Nazırı), 14, 15.
Notda: 14, 15.
Gorçakof (Prens Gorcakof, Rusya Hariciyye Nazırı), 660, 1705.
Gore Kofe (Bulgaristan Hariciyye müdiri), 1466, 1482.
Güllü Agob (Tiyatrocu), 420.
Guşen (Lord, İngiliz diplomatlarından), 1008.

H

Habib Bey (Eski mebuslardan), 2042.
Habrin (Alman Bankası me'murlarından), 747.
Hacı Bekir Efendi (Seniha Sultan'ın kethudası), 840.
Hacı Halil Ağa (Katırcı oğlu, Sadrı âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın babası), 1805, 1833.
Hacı Hüsni Bey (Sultan Murad'ın kâtiblerinden), 840.
Hacı Mehmed Ali Ağa (Rusçuklu, Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın kayın babası).
Notda: 1569.
Hacı Mustafa (Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın oğlu Cavid Bey'in kaatili), 1566.
Notda: 1567.
Hacı Mustafa Bey (Emîr Zade, Baş Vekil Abdürrahman Nurüddin Paşa'nın büyük babası).
Notda: 1320.
Hacı Ömer Ağa (Sadrı âzam, Damad Mehmed Ali Paşa'nın babası), 59.
Hacı Raşid Paşa (Mirliva), 583.
Notda: 583.
Hacı Şaban (Diyarı Bekirli, Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın annesinin babası), 1704.
Hadi Zuruk (Sadrı âzam Hayrüddin imzalıyanlardan), 1732, 2022, 2025, 2062, 2064, 2065, 2066, 2112.
Hadi Zuruk (Sadrıâzam Hayrüddin Paşa'nın Vekili), 937.
Hafızı Şirazî (Şâir), 398.
Hafız Behram Ağa (Darüsseade ağası), 695, 770. 1655.
Hafız Efendi (Ayıntab Ulemasından), 1309.
Hafız Efendi (Edirneli, Sadrı âzam Kıbrıslı Kâmil Paşa'ya Sui kast teşebbüsünde bulunan), 1446, 1447.
Hafız Emin Efendi (Tireli, ülemadan), 739.
Hafız Hakkı (İttihad ve Terakki murahhaslarından), 1396, 1397, 1406.
Hafız Hasan Paşa (Divrikli, Ferik, Babi Seraskerî levazım dairesi reisi), 522, 523.
Hafız İshak Efendi (Altınçı belediye dairesi müdir muavini), 1114.
Hafız Mehmed Ağa (Hasırcı zade, Şâir).
Notda: 768, 1309.
Hafız Mehmed Bey (Sultan Abdülâzizin baş mabeyincisi), 96, 109, 110, 111, 141, 146, 199, 295, 297, 298, 336, 337, 419, 423, 468, 498, 499, 500, 501, 503, 506, 512, 516, 518, 519, 529, 533, 537, 551.
Notda: 296, 423, 498, 515, 551.
Hafız Paşa (Bursalı, Mirülümera), 1563.
Notda: 1565.
Hafız Paşa (Konya Valisi).
Notda: 1307.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hafız Vehbi Efendi (Şirketi Hayriye müdiri), 252, 884, 885.
Hakkı (Çerkes, Mahmud Şevket Paşa hâdisesi dolayısiyle asılanlardan).
Notda: 1895.
Hakkı Bey (Manastır Defterdarı).
Notda: 506.
Hakkı Bey (Şirvani zade, Sadrı âzam Rüştî Paşa'nın oğlu), 463, 464, 469, 470, 750.
Notda: 750.
Hakkı Paşa (Evkaf Nazırı ve Bahriyye Nazırı), 267, 662.
Hakkı Bey (Üsküdarlı, Şâir), 474.
Hakkı Paşa (Mabeyinci, Jandarma Dairesi reisi), 451, 458.
Notda: 457.
Hakkı Paşa (Sadrı âzam), 1082, 1083, 1084, 1085, 1087, 1115, 1151, 1396, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768, 1769, 1771, 1772, 1773 1775, 1776, 1777, 1778, 1779, 1780, 1781, 1782, 1783, 1784, 1785, 1786, 1788, 1789, 1790, 1791, 1792, 1793, 1794, 1795, 1796, 1799, 1800, 1802, 1804, 1866, 1871, 1879, 1884, 1885, 1935, 1939, 1961, 1968, 2120.
Notda: 1083, 1084, 1099, 1225, 1672, 1766, 1767, 1770, 1776, 1794.
Hakkı Paşa (Ticaret ve Ziraat Nazırı), 1352.
Hakkı Tarık Us (Vakit Gazetesi sahibi).
Notda: 506.
Halacyan Efendi (Nafia Nazırı), 1683, 1817.
Halet Efendi (Tevkii Divanî Hümayon), 1254.
Notda: 1254.
Halet Paşa (Ticaret Nazırı, Âyandan), 568, 573, 574, 613.
Notda: 564.
Halid Efendi (Binbaşı), 398.
Halid Hurşid Bey (Başmabeyinci), 1824, 1825, 1873, 1875.
Halid Molla (Şeyhulislâm Uryani zade Ahmed Esad Efendi'nin oğlu).
Notda: 911.
Halid Ziya Bey (Mabeyn Baş kâtibi), 1694, 1695, 1708, 1711, 1713, 1749, 1766, 1767, 1772, 1775, 1796, 1815, 1873, 2071, 2079.
Notda: 1770, 1776.
Halil Bayraktar (Sadrı âzam Tal'at Paşa'nın büyük babası), 1951.
Halil Bey (Eski Müze müdiri), 600, 603, 605, 621, 624.
Notda: 600, 601, 602, 603, 621, 623, 634.
Halil Edib Bey (Şâir), 1454, 1512, 1531.
Notda: 1292.
Halil Efendi (Kara Halil Efendi, Şeyhulislâm), 340, 558, 640, 641, 678.
Notda: 528, 558, 678.
Halil İbrahim Efendi (Bahriyye Yüzbaşılarından), 2058.
Halil Kâmilî Paşa (Eski Valilerden), 9.
Halil Menteş Bey (Eski Menteşe meb'usu), 1084, 1086, 1407, 1673, 1777, 1826, 1900, 1902, 1904, 1905, 1906, 1907, 1909, 1956, 1957, 1965, 2002, 2006, 2009, 2042.
Notda: 1905.
Halil Sedes Paşa (Avlonyalı, Sadrı âzam Ferid Paşa'nın damadı), 1280, 1283, 1297, 1594, 1602, 1605, 1615, 1617, 1621, 1622, 1637, 1643, 1645, 1646, 1653, 1839, 2021, 2106, 2109, 2110, 2115.
Notda: 579, 1587, 1617, 1640, 1813.
Halil Paşa (Sultan Abdülâ[illegible] seryaveri), 296.
Halil Paşa (Tophane Müşiri), 172.
Notda: 962.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Halil Rif'at Paşa (Sadrı âzam), 972, 1028, 1033, 1034, 1035, 1038, 1043, 1045, 1053, 1132, 1133, 1186, 1193, 1227, 1228, 1238, 1243, 1327, 1370, 1371, 1428, 1479, 1517, 1535, 1536, 1537, 1538, 1539, 1541, 1543, 1544, 1545, 1548, 1549, 1551, 1552, 1553, 1554, 1555, 1556, 1558, 1559, 1560, 1561, 1563, 1567, 1568, 1569, 1570, 1572, 1573, 1574, 1575, 1576, 1577, 1578, 1579, 1580, 1581 1583, 1585, 1586, 1591, 1594, 1615, 1706, 1749, 1756, 1758, 1759, 1974.
Notda: 1025, 1035, 1040, 1044, 1045, 1099, 1227, 1565, 1566, 1748.

Halil Rif'at Paşa (Damad), 60, 71, 86, 415, 607, 608.
Notda: 601, 809.

Halil Sıdkı Efendi (Haymana Kaim mekamı).
Notda: 836.

Halil Şerif Paşa (Hariciyye Nazırı), 95, 108, 137, 143, 434, 435, 447, 460, 821, 822, 873.
Notda: 460.

Halim (On başı, Manastır'daki Rus konsolosunu öldüren), 2107.

Halim Bey (Sami Paşa Zade, Âyandan).
Notda: 1813.

Halim Bey (Prens, Sadrı âzam Said Halim Paşa'nın büyük oğlu), 979, 1913.
Notda: 1931.

Halimi Efendi (Mabeyn baş kâtibi), 330.

Halim Paşa (Ferik), 486, 489, 990.

Halim Paşa (Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu), 173, 201, 245, 363, 545, 553, 956, 957, 1012, 1013, 1893, 1914, 1920, 1931.
Notda: 213, 213, 720, 923.

Halis Efendi (Hazinei hassa müstesarı).
Notda: 54, 594,1345.

Halis Efendi (Tahir Ömer Zade Babi âli ikinci mütercimi), 880.

Halis Efendi (Şirvanlı, Ders Vekili), 1709.

Hamdi (Orta oyuncu), 1346.

Hamdi Paşa (Baş mabeyinci), 59, 128, 133, 624, 339, 367, 943.

Hamdi Bey (Ressam, Eski müze müdiri), 622.

Hamdi Efendi (Elmalılı, Hoca), 1297, 2041, 2047, 2063.

Hamdi Paşa (Ferik, Bahriyye Nazırı), 2063, 2064.

Hami Bey (Londra Sulh Konferansı murahhaslarından), 1734.

Hâmid Bey (Hilâli Ahmer Reisi), 1654, 1738, 1739.
Notda: 1635.

Hamid Paşa (Mirliva, Harbiyye Zatiyat işleri müdiri), 2026.

Hanoto (Fransa Hariciyye Nazırı), 1502.
Notda: 883.

Hanri (Alman prensi), 972.

Hanri Bolverin (İngilterenin İstanbul Sefiri), 708.

Hanri Elyot (İngilterenin İstanbul Sefiri), 28, 141, 290, 292, 322, 325, 327, 559, 1459.
Notda: 342.

Harington (Türkiyede Biritanya kuvası baş kumandanı), 1743, 1744.

Haruni Reşid (Hulâfayı Abbasiyyeden), 209, 241.

Hasan Aağa (Kayıkcı, Sadrı âzam Mütercim Rüşdi Paşa'nın babası), 101.

Hasan Bey (Sami Paşa Zade), 1371, 1372, 1424.
Notda: 1409, 1445, 1928.

Hasan (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın babası), 895.

Hasan Rıza Efendi (Damad Said Paşa imamı), 235.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hasan Efendi (Sadrı âzam Es'ad Paşa'nın amcası), 415.
Hasan Efendi (Sadrı âzam Said Paşa'nın büyük babası), 989.
Hasan Fehmi Efendi (Şeyhulislâm), 110, 234, 287, 290, 296, 336, 496, 505, 514, 594.
Notda: 506.
HasanFehmi Paşa (Âyandan), 643, 669, 688, 982, 1072, 1187, 1338, 1351, 1400, 1702, 1954, 2081.
Notda: 669, 1072, 1073.
Hasan Hakkı Paşa (İşkodralı, Eski Valilerden).
Notda: 192.
Hasan Hâmid Bey (Mütercim Rüşdî Paşa'nın torunu), 145.
Hasan Hüsnü Paşa (Bahriyye Nazırı), 688, 693, 694, 767, 1352, 1479.
Hasan Lûtfi Efendi (Bayezit Rüşdi Mektebi müdiri), 1530.
Hasan Nüzhet Efendi (Şâir).
Notda: 693.
Hasan Paşa (Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu), 119.
Hasan Paşa (Mustafa Nailî Paşa'nın dayısı), 74.
Hasan Paşa (Tırhala mutasarrıfı), 608.
Hasan Paşa (Beşiktaş muhafızı), 767, 770, 940, 1053.
Notda: 1279.
Hasan Paşa (Saatci, Eski Sadrı âzamlardan), 1954.
Hasan Ref'et Paşa (İncir köylü, müşir, teşrifatiî askerî), 420.
Hasan Refik Paşa (Sultan Abdülâzizin baş mabeyincilerinden), 27, 50, 167, 169.
Hasan Rıza Paşa (Ser asker), 21, 60, 67, 70, 88, 89, 90, 91, 94, 103, 104, 105, 106, 139, 162, 204, 213, 229, 232, 261, 290, 596, 628, 1048, 1049, 1061, 1217, 1370, 1390, 1479, 1545, 1580, 1641, 1642.
Notda: 12, 43, 60, 88, 204, 385, 1048, 1217, 1371, 1617.
Hasan Rüşdi Paşa (Mısır, Hidiviyeti Kaim mekamı), 1446.
Hasan Subhi Efendi (Eski genc ediblerden), 218.
Hasan Tahsin Paşa (Ferik, Alasonya ordusu kumandanı), 1874.
Notda: 1874.
Hasan Tevfik Efendi (Bahriyye mektubcusu), 246.
Hasan Tahsin Paşa (Mabeyin baş kâtibi), 1030, 1041, 1050, 1132, 1327, 1337, 1338, 1551, 1554, 1555, 1557, 1590, 1595, 1597, 1602, 1603, 1607, 1610, 1611, 1619, 1642, 1661, 1841, 1842.
Notda: 1040, 1279,1338.
Hasib Paşa (Esbak Maliyye Evkaf Nazırı), 79, 80.
Notda: 498.
Haşim Ağa (Baş musahib), 519.
Haşim Efendi (Beşiktaş naibi), 937.
Haşim Bey (Posta ve Telgraf Nazırı), 2043.
Haşim Paşa (Mearif Nazırı), 302, 1148, 1336, 1450, 1632, 1765.
Notda: 62, 259, 269, 1450.
Haydar Efendi (Şeyhulislâm Hasan Fehmi Efendinin oğlu), 296.
Haydar Bey (Sadrı âzam Ahmed İzzet Paşa'nın babası), 1973.
Haydar Bey (Hariciyye Kalemi mahsus müdiri), 1737, 2015.
Haydar Efendi (Meclisi Mearif Reisi), 163, 852, 878.
Hayret Efendi (Adanalı, Hoca), 1128, 1253, 1259, 1261, 1262, 1263.
Notda: 1262.
Hayri Bey (Sultan Abdülâzizin mabeyincilerinden), 1474.
Notda: 1474.
Hayri Bey (Miralay), 864.
Hayri Efendi (Ürgüblü, Şeyhulislâm), 1018, 1085, 1150, 1715,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1750, 1873, 1980, 1983, 1985, 1989, 1999, 2004, 2006, 2008.
Notda: 1, 301, 768, 1876.
Hayri Efendi (Ayaşlı, Şâir), 22, 61.
Notda: 768.
Hayriye Hanım (Sadrı âzam Tal'at Paşa'nın Zevcesi), 1947.
Hayrullah Efendi (Şeyhulislâm), 27, 110, 113, 119, 146, 147, 279, 296, 341, 349, 350, 355, 389, 398, 496, 497, 508, 527, 528, 529, 587, 599.
Notda: 549, 561, 585.
Hayrüddin Ağa (Sultan Abdülhamid'in musahiblerinden), 300, 1744.
Hayrüddin Bey (Hariciyye teşrifatcısı), 1567, 1581.
Hayrüddin Paşa (Tunuslu, Sadrı âzam), 300, 469, 620, 781, 847, 849, 856, 858, 859, 860, 872, 882, 895, 898, 899, 900, 902, 905, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 920, 921, 922, 923, 925, 926, 927, 928, 929, 931, 933, 934, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 951, 954, 958, 960, 967, 968, 1006, 1064, 1311, 1312, 1318, 1349, 1556,
Notda: 213, 290, 444, 859, 861, 902, 911, 914, 922, 928, 958, 1045.
Hayrüddin Paşa (Zabtiyye müşiri), 7, 132.
Hazim Efendi (Dahiliyye Nazırı), 1339, 1340, 1341, 1342, 2113, 2123.
Notda: 1331.
Hekim Agâh Efendi. 839.
Hıfzı Efendi (Maliyye Meclisi âzasından).
Notda: 1659.
Hıfzı Paşa (Meclisi Tanzimat âzasından).
Notda: 11.
Hıristaki Efendi (Sarraf), 505, 744, 745.
Hibetullah Hanım (Keçeci zade Füad Paşa'nın annesi), 149.
Hikmet (Şâir), 625, 626, 880.
Hikmet Bey (Arab Zade, Sadaret mektubi kalemi müdir muavinlerinden).
Notda: 491.
Hikmet Bey (Keçeci Zade Füad Paşa'nın torunu).
Notda: 221.
Hikmet Turhan Dağlıoğlu, 1315.
Notda: 483, 491.
Hilmi Efendi (Terceme odası hulefasından), 1308.
Hilmi Paşa (Mustafa Nailî Paşa Zade), 386.
Hilmi Paşa (Ferik, Evkaf Nazırı), 2064.
Hirş (Baron, Rumeli Demir Yolları müteahhidi), 39, 286, 288, 311, 448, 746, 748, 749.
Notda: 448.
Hobner (Baron, Paris konferansında Avusturya murahhası), 43.
Holiştayin Duşelzivige (Dük).
Notda: 1630.
Hoşyar Hanım (Sökeli), 1437, 1438.
Hulûsi Bey (Nafia Nazırı), 1084.
Hulûsi Efendi (Şeyhulislâm), 1985, 2004, 2123.
Humbert (İtalya Kralı), 967, 1811.
Hurşid Bey (Baş mabeyinci), 276, 277, 278, 326, 327, 820.
Hurşid Paşa (Eski Vükelâ ve Valilerden), 162, 163, 189, 638, 678.
Notda: 331.
Hurşid Paşa (Harbiyye ve Bahriyye Nazırlarından), 1089, 1709, 1978.
Husrev Gerede (Brezilya Sefiri), 1734, 1736.
Hüseyin Avni Paşa (Sadrı âzam), 23, 81, 82, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 126, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 268, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 281, 283, 284, 285, 294, 297, 298, 299,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

323, 325, 327, 332, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 355, 398, 417, 418, 419, 420, 423, 427, 428, 430, 433, 435, 441, 442, 443, 444, 445, 449, 450, 451, 452, 453, 455, 458, 459, 462, 463, 468, 477, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 531, 533, 536, 538, 539, 543, 544, 545, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 557, 558, 559, 560, 561, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 570, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 638, 750, 752, 755, 773, 781, 821, 823, 941, 942, 963, 994, 995, 997, 1185, 1195, 1196, 1197, 1198, 1228, 1251, 1264, 1501, 1503, 1505, 1519, 1520, 1561, 1562, 1582, 1890, 1891, 2095.

Notda: 81, 127, 129, 224, 296, 403, 449, 452, 453, 459, 471, 484, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493, 494, 498, 502, 505, 506, 514, 521, 535, 536, 549, 551, 552, 559, 560, 561, 563, 564, 570, 571, 575, 579, 585, 586, 598, 637, 750, 752, 767.

Hüseyin Bey (Kavalalı, Mısır ümerasından), 74.

Hüsamüddin Bey (Hüseyin Avni Paşa'nın yaverlerinden), 519.

Hüsamüddin Efendi (Hoca, Asfıyadan, mesnevi han), 315.

Hüsamüddin Efendi (Âtıf Zade. Şehulislâm), 1473.

Hüseyin Paşa (Topcu Feriki), 601.

Hüseyin Cahid Bey (Muharrir, mebus), 1407, 1436, 1437, 1954, 1957.

Notda: 1407.

Hüseyin Efendi (Sultan Abdül Hamidin bendeğanindan), 1002.

Hüseyin Efendi (Kıbrıslı Sadrı âzam Mehmed Emin Paşa'nın babası), 83.

Hüseyin Hüsamüddin Efendi (Amasya Tarihi sahibi).

Notda: 1309.

Hüseyin Efendi (Küçük, Meşayihi Halidiyyeden).

Notda: 2057.

Hüseyin Efendi (Salih zade, Sadrı âzam Sadık Paşa'nın hocası), 739.

Hüseyin Fevzi Paşa (Altıncı ordu Müşiri), 382, 645.

Notda: 645.

Hüseyn Hakî Efendi (Yusüf Kâmil Paşa'nın kethudası, şirketi hayriye müdiri), 249, 250, 255.

Notda: 36, 203, 249.

Hüseyn Hasib Bey (Tahir Paşa Zade, Pertevniyal Valide Sultan'ın kethudası), 215.

Hüseyin Han (İran'ın İstanbul Sefiri), 253, 257, 1156.

Notda: 242, 719.

Hüseyn Haşim Bey (Yenişehir Fenerli, Şâir, ressam).

Notda: 1262.

Hüseyn Hilmi Paşa (Sadrı âzam), 1054, 1074, 1120, 1152, 1182, 1296, 1302, 1400, 1403, 1405, 1596, 1616, 1619, 1620, 1654, 1655, 1656, 1657, 1658, 1659, 1660, 1662, 1663, 1664, 1665, 1666, 1667, 1668, 1669, 1670, 1671, 1672, 1673, 1674, 1675, 1676, 1677, 1678, 1684, 1685, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695, 1696, 1697, 1700, 1701, 1702, 1703, 1707, 1708, 1713, 1750, 1751, 1766, 1791, 1812, 1823, 1884, 1894,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1895, 1923, 1934, 1935, 2109, 2120, 2126.
Notda: 237, 721, 1099, 1296, 1345, 1400, 1654, 1655, 1656, 1662, 1663, 1668, 1676, 1679, 1684, 1689, 1692, 1713, 1813.
Hüseyn Hilmi Efendi (Selânik Posta ve Telgraf baş müdiri), 1182.
Hüseyn Hüsni Efendi (Şeyhulislâm), 1766, 1145.
Notda: 1659, 1671.
Hüseyin Kâmi (Şâir, Dehrî), 1456, 1696, 1887, 1891, 1892.
Notda: 1224, 1697.
Hüseyn Kâzım Bey (Evkaf Nazırı), 1999, 2018, 2053.
Notda: 1736, 1737, 1893.
Hüseyn Kâzım Efendi (Dramalı, Şâir), 199.
Hüseyn Nazım Efendi (Dağıstanî).
Notda: 196.
Hüseyn Remzi Paşa (Ferik, Ticaret ve Ziraat Nazırı), 2052, 2060.
Hüseyn Rıza Paşa (Adliyye Nazırı), 299, 937, 1478, 1517, 1518, 1590, 1934.
Notda: 299, 1025, 1102, 1517, 1579, 1590.
Hüseyin Siret Bey (Şâir), 1250.
Hüseyn Vasfi Paşa (Ferik).
Notda: 101.
Hüseyn Vassaf Bey (İstanbul Rusumat baş müdiri, «Sefinei Ebrar» adlı eserin sahibi), 1693.
Hüsni Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın kâtibi), 1053, 1067, 1124, 1125, 1138.
Notda: 1068.
Hüsni Bey (Sultan Abdülâzizin yaverlerinden), 516, 517, 518, 519.
Notda: 385, 516.
Hüsni Efendi (Beytül mal müdiri).
Notda: 1659.
Hüsni Paşa (Müşir, Petersburg sefiri), 1025, 1374, 1841.
Hüsni Paşa (Zabtiye Müşiri), 106, 275, 319, 327, 501, 508, 551, 566, 753, 990, 1798, 1799.
Notda: 552.
Husni Paşa (Ferik, Bahriyye Nazırı), 1401.
Hüsrev Paşa (Sadrıâzam), 62, 102, 600, 601, 623, 631, 636.
Notda: 202, 601, 602, 636.
Hüşyar Hanım (Mahmud Kemal İnal'ın büyük annesi).
Notda: 202.

İ

İbni Farız (Şâiri ilâhî), 235, 479.
İbni Kemal (Şeyhulislâm), 1172.
İbrahim Ağa (Hacı, Sadrı âzam Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın büyük babası), 1833.
İbrahim Ağa (Nevrekoblu, Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın babası), 1535.
İbrahim Alâüddin Bey (Mebus, muharrir), 1994, 2013, 2131.
Notda: 1865, 2029.
İbrahim Bey (Sultan Vahidüddinin Esvabcı başı), 1744.
İbrahim Bey (Adliyye Nazırı), 694, 782, 783, 1346, 1894, 1909, 1966, 2042, 2096.
Notda: 695, 1412, 1876, 1910, 1911.
İbrahim Edhem Bey (Ceza mahkemei ibtidaiyesi reisi), 551, 552, 553.
İbrahim Edhem Paşa Sadrı âzam), 123, 159, 319, 342, 348, 349, 361, 441, 600, 601, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 640, 667, 698, 705, 706, 728, 758, 825, 826, 829, 832, 833, 853, 877, 880, 938, 939, 966, 970, 972, 1139, 1207, 1210, 1311, 1807.
Notda: 11, 202, 601, 602, 605,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

612, 616, 617, 618, 620, 624, 632, 633, 643, 698, 1001, 1210, 1234.
İbrahim Edib Efendi (Maliyye Nazırı), 1006.
İbrahim Efendi (Hafız, İpek meb'usu), 1933.
İbrahim Efendi (Haydarî Zade, Şeyhulislâm), 1717, 1721, 1723, 2041, 2071, 2111, 2123.
Notda: 1727.
İbrahim Efendi (Sultan Muradın kahveci başısı), 840.
İbrahim Halil Bey (Mahmud Şevket Paşa'nın yaveri), 1880, 1881.
Notda: 1880.
İbrahim Necmi (Muharrir, mebus), 702.
İbrahim Paşa (Ferik, Bahriyye Kumandanlarından), 81.
İbrahim Paşa (Müşir, Trablusı garb Kumandanı ve Valisi), 1774, 1776, 1777, 1778.
İbrahim Paşa (Mısır Valisi), 75, 199, 200.
İbrahim Paşa (Yenişehirli, Vüzeradan), 235.
İbrahim Paşa (Doktor), 26.
İbrahim Raşid Efendi (Kapu Kethudalarından), 218.
İbrahim Şükri Paşa (Simavî, Âyandan), 1383, 1568, 1887.
Notda: 1569.
İdrisi (Sıbya Emiri), 1976, 2023.
İffet Hanım (Mısır prenseslerinden), 1898.
İgnatiyef (Rus Sefiri), 271, 272, 296, 300, 320, 338, 672, 759, 963, 985.
İhsan Sungu (Mearif Müsteşarı).
Notda: 703.
İkbal (Keçeci Zade Füad Paşanın gelini), 183.
İlhami Paşa (Damad, Mısır Valisi Abbas paşanın oğlu), 239, 1348.
İmamı Mâverdi, 478, 2074.
İmamî Rüfaî (Tarikat sahibi), 2088.
İrfan Paşa (Vüzeradan), 217.
Notda: 331, 967.
İshak Hakkı Paşa (Baş Vekil Kadri Paşa'nın babası), 1307.
İshak Muammer Bey (Fındık Zade), Sadrı âzam Said Paşa veresesinin Avkatı), 1253.
İslâm Bey (Müşir Füad Paşa Zade), 1959.
İsmail (Berber, Midhat Paşa'yı boğan nefer), 393.
İsmail (Küçük, Orta oyununda pişkâr), 1346.
İsmail Bey (Girid Vali müşaviri), 1504, 1505.
İsmail Bey (Çerkes Hasan'ın babası), 567.
İsmail Bey (Mustafa Nailî Paşa'nın babası), 74.
İsmail Bey (Yusüf Kâmil Paşa'nın büyük babası), 196.
İsmail Canbulad Bey (Dahiliyye Nazırı), 1941, 2042.
İsmail Cenani Bey (Teşrifat müdiri umumisi), 1316.
Notda: 1307.
İsmail Efendi (Sadrı âzam Cevad Paşa'nın amcası).
Notda: 1473.
İsmail Hakkı (Mahmud Şevket Paşa'nın şoförü).
Notda: 1880.
İsmail Hakkı Paşa (Amasya meb'usu), 2041.
Notda: 1727.
İsmail Hakkı Bey (Musikai hümayun muallimlerinden), 2101.
İsmail Hakkı Paşa (Hafız, damad, Erkâni harbiyye reisi sanisî), 1903.
İsmail Hakkı Bey (Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın oğlu), 1714, 1736.
Notda: 1704, 1705.
İsmail Hakkı Efendi (Bereket zade, Mahkemei Temyiz Reislerinden).
Notda: 420.
İsmail Hakkı Efendi (Manastırlı, Hoca, Âyandan).
Notda: 1770, 1771.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İsmail Müştak Bey (Muharrir, meb'us), 1922, 1152, 1170, 1171.
Notda: 1676.
İsmail Hakkı Uzun Çarşılı (Prof. Eski meb'uslardan).
Notda: 2032.
İsmail Hakkı Paşa (Levazım Reisi), 1837, 1886, 1888, 1944.
Notda: 1942.
İsmail Hakkı Paşa (Ferik, Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın babası), 1704.
İsmail Hami Danişmend (Muharrir).
Notda: 361, 773.
İsmail Hikmet Ertaylan (Profesör), 657.
İsmail İzzet Bey (Eski, Konya Valisi).
Notda: 1650.
İsmail Kemal Bey (Eski meb'uslardan dan), 1842, 1844, 1979.
Notda: 1044.
İsmail Mahir Paşa (Ferik), 1617.
İsmail Mekki Bey (Sadrı âzam Füad Paşa'nın annesinin babası).
Notda: 149.
İsmail Paşa (Mısır Hidivi), 36, 37, 108, 109, 116, 119, 120, 121, 173, 174, 175, 176, 222, 251, 309, 329, 330, 331, 434, 435, 445, 446, 447, 451, 470, 494, 495, 498, 499, 917, 918, 922, 923, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 1866.
Notda: 25, 171, 173, 446, 922, 923, 1224.
İsmail Hakkı Paşa (Kurd, Müşir), 968, 1808, 1809, 1853, 1854.
Notda: 1808, 1851.
İsmail Paşa (Çerkes, Müşir), 484, 485.
Notda: 484.
İsmail Paşa (Divitci, İşkodra Vali ve Kumandanı), 106, 275.
İsmail Paşa (Hekim, Eski Valilerden), 11, 319, 455, 1308.
Notda: 455.
İsmail Paşa (Çetine Sefiri), 1476.
İsmail Paşa (Darı Şûrayi Askerî Azasından), 982.
İsmail Paşa (Zülflü, Mekâtibi Askeriyye Müfettişi).
Notda: 515.
İsmail Sıdkı Bey (Adliyye Nazırı), 1945, 2038.
İsmet Bey (Beyrut Askerî Kumandanı), 1506.
İsmet Bey (Sultan Abdül Hamidin esvabcı başısı), 1037, 1043, 1050, 1134, 1609.
İsmet Efendi (Şâir), 389.
İsmet Paşa (İnönü), 1743, 1990, 1995, 1999, 2000, 2020, 2023.
İstepan Karayan (Adliyye Temyiz Mahkemesi âzasından), 1138.
İstratford Dö Redeklif (Lord, İngiltere Sefiri), 15, 47, 86, 188.
İşmit Bartilet (İngiltere Parlâmento âzasından), 678.
Notda: 679.
İzzet Ağa (Sultan Abdül Hamidin Secadeci başısı), 1555.
Notda: 300.
İzzet Bey (Evkaf Nazırı), 1718, 1719, 1720, 1723, 1724.
İzzet Bey (Miralay), 435.
İzzet Bey (Şeker Ahmed Paşa'nın oğlu), 595.
İzzet Efendi (Sadrı âzam Damad Ferid Paşa'nın babası), 413.
İzzet Efendi (Telgarf ve Posta Nazırı), 629 630.
İzzet Füad Paşa (Keçeci Zade), 827, 1210, 1294, 2062.
Notda: 1174.
İzzet Molla (Keçeci zade, Şâir), 149, 179, 180, 255.
Notda: 149, 714, 1112.
İzzet Paşa (Darendeli, Sadrı âzam).
Notda: 203.
İzzet Paşa (Ferik, Altıncı Ordu Kumandanı), 1321.
İzzet Paşa (Hacı, Edirne Valisi), 263, 391, 392, 727, 1327, 1860, 1861, 1862.
Notda: 727, 1753.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İzzüddin Bey (Şûrayi Devlet Tanzimat Dairesi Reisi), 310, 1272, 1568, 1601.

I

Jakoya (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın kâtibi), 935.
Jorj (Yunan Kıralının oğlu), 1544.
Jorj I. (Yunan Kıralı), 1285.
Jorj dö Ris (Avrupalı Muharrir).
Notda: 1266.
Jorj Sarda (Hariciyye terceme odası Fransızca muallimi), 5, 810.
Notda: 5.
Jül Favre (Fransa Hariciyye Nazırı), 44, 732, 2044.

K

Kabulî Paşa (Vüzeradan), 11, 24, 290, 319, 747, 751, 753, 1705.
Kadii Beyzavî (Müfessir).
Notda: 391.
Kadri Bey (Hariciyye Me'murlarından), 1737, 2015.
Kadri Bey (Trabzon Valisi), 1513.
Kadri Cenanî Bey (Teşrifat müdiri umumisi İsmail Cenanî beyin oğlu).
Notda: 811.
Kadri Efendi (Kastamoni Temyiz meclisi reisi), 356.
Kadri Paşa (Baş Vekil), 290, 613, 643, 649, 872, 900, 982, 1006, 1008, 1009, 1307, 1309, 1310, 1311, 1312, 1313, 1314, 1316, 1317, 1318, 1319.
Notda: 1308, 1314.
Kalabaka (İzmid - Basra demiryolu imtiyaz sahibi), 903.
Kaliçe (Baron, Avusturya, Macaristan İstanbul Sefiri), 1041.
Kalienti (Fesededen), 839, 840.
Kaltrob (Amiral, İngiliz Bahriyye kumandanı), 2039.
Kamonto (Musevi, Bazirgân), 2033.
Kamara (Rusyalı, Banker), 854, 1209.
Kamelya (Umumî Karılardan).
Notda: 1565.
Kamer Hanım (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın zevcesi), 937.
Kâmil Bey (Mahşer Midillisi, Teşrifatcı), 54, 209, 397, 411.
Kâmil Bey (Muzikai hümayundan), 70, 71.
Notda: 71, 72.
Kâmil Bey (Zabtiye Nazırı), 1447.
Notda: 1044.
Kâmil Bey (Mabeyn, Şifre kâtibi), 1025, 1374, 1500, 1504, 1553, 1974.
Notda: 355.
Kanbon (Fransa'nın İstanbul Sefiri), 1369, 1370, 1377, 1466, 1502.
Kâmil Paşa (Müşir, mühendis), 84, 1453, 1454.
Kampofner Paşa (Müşir, Alman), 1869, 1882.
Kâni (Şâir), 734.
Kâni Paşa (Mülkiye Tekaüd Sandığı Nazırı), 200, 609, 759, 678, 775.
Notda: 1234.
Kaning (Lord, İngilterenin İstanbul Sefiri), 63, 84, 104.
Notda: 14.
Kara Kemal (Eski İaşe Nazırı).
Notda: 1936, 1938.
Karasu (Selânik mebusu), 1299.
Notda: 1766.
Karlin (Prusya Prenslerinden), 596.
Karl Klinghardt (Alman muhabirlerinden).
Notda: 2020.
Kasım Efendi (Kayseri meb'usu), 196.
Kasım Zeynel Efendi (Hicaz meb'usu), 1620.
Kavur (Kont, İtalya diplomatlarından), 43, 45.
Kâzım Bey (Mabeyin kâtiblerinlen, eski Romanya Sefiri), 1027, 1029, 1449.
Notda: 1027, 1028.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kâzım Bey (Keçeci Zade Füad Paşa'nın oğlu), 415.
Notda: 183.
Kâzım Bey (Yüzbaşı, Mahmud Şevket Paşa Vakasından dolayı asılanlardan).
Notda: 1895.
Kâzım Efendi (Adliyye Nazırı), 2113.
Notda: 1737.
Kâzım Gürel (Konya meb'usu), 1650, 1651.
Notda: 1650.
Kâzım İsmail Bey (Operatör).
Notda: 415, 1746.
Kâzım Paşa (Ferik, Şâir), 32, 369, 370, 371, 388, 389, 396, 400, 403, 426.
Notda: 371, 373, 1808.
Kemal Bey (Sadrı âzam Hüseyn Hilmi Paşa'nın oğlu).
Notda: 1676.
Kemal Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın oğularından), 1108, 1127, 1138, 1142, 1254,
Notda: 1137, 1222, 1246, 1253.
Kemal Bey (Şehr emini Mazhar Paşa'nın damadı), 1577.
Kemal Paşa (Vüzeradan, eski Nazırlardan), 70, 388, 439, 511, 652, 653, 819.
Notda: 388.
Kemal Paşa (Vecihi Paşa Zade, Âyandan).
Notda: 463.
Kemal Salih (Muharrir), 1393.
Kemalüddin Efendi (Harputlu, Müderris, Müftî), 245.
Kemalüddin Efendi (Sultan Abdülmecidin Şehzadelerinden), 617.
Kemalüddin Paşa (Damad, Gazi Osman Paşa'nın oğullarından), 1610, 1619.
Kenan Bey (Âmedci), 574.
Notda: 439.
Keşer (Babı Âli Hukuk müşavirlerinden), 1764.
Kılemanso (Fransa diplomatlarından, 2045, 2077.
Kiçner (Lord, İngilterenin Mısır Komiseri).
Notda: 1409.
Kigork Bey (Sarraf).
Notda: 212.
Kiğa Bey (Eflâk Beyi), 810.
Koçoni (Tabib), 1374, 1375.
Kor (Babı Âli eski Hukuk Müşavirlerinden), 1764.
Kostaki Bey (Viyana Sefiri), 151, 613.
Kostantin (Rus Prenslerinden), 187, 1187.
Kostantin Kara Todori Efendi (Me'murîni Mülkiyye Komisyonu âzasından), 1059, 1632, 1633, 1634, 1988.
Kastori (Hekim), 124.
Kravs (Profesör, Alman Tabibi), 1782.
Kromer (Lord, İngiliz diplomatlarından), 1605, 1857.
Kudretullah Efendi (Galata Mevlevi hanesi şeyhi), 714.
Kunoş (Macaristan Âlimlerinden), 704, 727.
Notda: 702, 704.
Kupası Efendi (Sisam Beyi), 1238.

L

La Martin (Fransız Şâiri).
Notda: 652.
Lamsdorf (Kont, Rusya Hariciyye Nazırı), 1596.
Laren (Babı Âli eski Hukuk Müşavirlerinden), 1764.
Lebib Efendi (Füzelâdan, Meclisi Maliyye Reisi), 186, 641, 677, 996, 1077.
Notda: 675, 682.
Lebrun (Ceneral, Fransa Umumi erkânı harbiyye reisi), 1839.
Ledi Gürri (İngiliz Sefirinin Zevcesi), 1041.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Leğofet Bey (Âyandan), 61; 62.
Lenin (Rus), 1938.
Leon XIII (Papa), 1285.
Le Sage (Fransız Muharrirlerinden), 703.
Leylâ Hanım (Şâir, Musikî şinas, Hekim, İsmail Paşa'nın kızı).
Notda: 1307.
Le Yard (İngiliz elçisi), 300, 301, 380, 382, 778, 779, 780, 781, 787, 969.
Liman Paşa (Alman Ceneralı), 1901.
Linc (Kapudan), 1673.
Liyapcef (Bulgar Murahhası), 1424.
Liyons (Fransanın, İngiliz Sefiri), 862, 863.
Lobanof (Prens, Rusya Hariciyye Nazırı), 1031.
Notda: 1031.
Loid Corc (İngiltere baş vekili), 1735, 2057.
Notda: 1736.
Lorando (Banker), 1329, 1544, 1764.
Lûtfi Ağa (Sultan Abdül Hamidin bendeğanından), 269, 277, 1623,
Notda: 101, 300.
Lûtfi Bey (Kapudanı Derya Vesim Paşa'nın oğlu), 561.
Lûtfi Efendi (Vak'anivis), 528, 1308.
Notda: 528, 1293.
Lûtfi Fikri Bey (Eski meb'uslardan), 1152, 1154.
Lûtfi Simavî Bey (Baş mabeyinci), 410, 590, 1088, 1089, 1105, 1115, 1229, 1241, 1242, 1247, 1286, 1299, 1424, 1691, 1725, 1727, 1768, 1769, 1770, 1780, 1786, 1788, 1812, 1814, 1815, 1826, 1838, 1862, 1871, 1873, 1886, 1887, 1888, 1890, 1902, 1903, 1911, 1942, 1943, 1944, 1993, 2008, 2009, 2010, 2017, 2034, 2036, 2044, 2045, 2047, 2048, 2050, 2056, 2076, 2077, 2082, 2086, 2087, 2099, 2100, 2102.
Notda: 1084, 1085, 1113, 1424, 1812, 1857, 2035, 2036.

M

Mâcid Bey (Keçeci zade, Şûrayi Devlet Âzasından), 190.
Notda: 1308.
Makbule Hanım (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın kızı), 936.
Mahmud II. (Sultan), 38, 59, 83, 97, 102, 111, 134, 149, 306, 531, 549, 600, 602, 682, 983, 1375.
Notda: 85, 434, 515, 600, 601, 714, 744.
Mahmud Beliğ (Erkânı harbiyye miralayı), 2026.
Mahmud Bey (Sultan Vahidüddin'in Berber başısı), 1744.
Mahmud Bey (Sadrı âzam Kâmil Paşa'nın oğlu), 1407.
Mahmud Bey (Nişli, Kurenadan), 1321.
Mahmud Celâlüddin Efendi (Sultan Abdülazizin Şeyhzadelerinden).
Notda: 489.
Mahmud Celâlüddin Paşa (Damad, Halil Paşa Zade), 775.
Mahmud Celâlüddin Paşa (Damad, Fethi Paşa Zade), 118, 122, 123, 126, 128, 132, 144, 240, 342, 346, 351, 353, 360, 362, 372, 389, 392, 394, 410, 545, 547, 548, 550, 555, 556, 610, 611, 614, 615, 619, 625, 626, 641, 771, 775, 778, 782, 783, 785, 847, 853, 854, 855, 877, 880, 944, 965, 991, 994, 995, 997, 998, 1001, 1002, 1003, 1029, 1096, 1185, 1194, 1195, 1196, 1197, 1200, 1208, 1250, 1479, 1481, 1498, 1518, 2032.
Notda: 128, 129, 240, 372, 393, 549, 1003.
Mahmud Celâlüddin Paşa (Ticaret ve Nafia Nazırı), 38, 53, 113, 122, 139, 250, 271, 273, 292,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

294, 298, 299, 321, 346, 347, 348, 357, 365, 373, 384, 387, 403, 419, 428, 445, 452, 468, 473, 486, 491, 501, 502, 504, 514, 526, 533, 550, 557, 562, 573, 577, 578, 585, 587, 591, 601, 614, 616, 619, 669, 673, 683, 765, 777, 783, 800, 828, 991, 995, 1010, 1102, 1185, 1186, 1200, 1267, 1354, 1451, 1574, 1836.
Notda: 114, 321, 535, 540, 564, 643, 684, 686, 768, 841, 843, 1010, 1187, 1366, 1964.

Mahmud Efendi (Sultan Abdül Hamid'in, gidiş müdiri), 126, 858, 859, 1134, 1372, 1376, 1378.

Mahmud Fazlı Efendi (Posta ve Telgraf meclisi âzasından), 1577.

Mahmud Fehim Bey (Sadrı âzam Safvet Paşa'nın oğlu), 860, 870.

Mahmud Muhtar Paşa (Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu), 1084, 1398, 1404, 1731, 1820, 1821, 1827, 1855, 1865, 1866, 1867, 1872, 1878, 1879, 1884, 1901, 2017.
Notda: 1731, 1813, 1865, 1901, 1951, 2017.

Mahmud Mes'ud Paşa (Müşir, Muhakemat Dairesi Reisi).
Notda: 484, 575.

Mahmud Nedim Paşa (Sadrı âzam), 23, 28, 29, 30, 32, 41, 47, 57, 62, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 140, 146, 189, 222, 223, 225, 234, 238, 241, 242, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 319, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 332, 335, 336, 338, 339, 350, 367, 376, 381, 384, 394, 396, 397, 417, 421, 424, 425, 426, 427, 428, 432, 433, 441, 442, 443, 445, 452, 455, 458, 459, 461, 463, 464, 467, 468, 473, 490, 492, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 533, 587, 588, 589, 597, 606, 608, 620, 637, 638, 649, 665, 666, 688, 709, 722, 741, 742, 745, 749, 758, 816, 818, 819, 820, 821, 823, 824, 853, 870, 877, 928, 962, 966, 968, 970, 978, 982, 991, 994, 995, 997, 1006, 1014, 1015, 1016, 1018, 1019, 1020, 1021, 1064, 1132, 1178, 1196, 1312, 1647, 2070, 2072.
Notda: 47, 111, 223, 225, 265, 267, 269, 270, 277, 279, 280, 282, 283, 284, 288, 290, 291, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 304, 307, 311, 312, 313, 324, 328, 384, 397, 427, 428, 442, 489, 502, 514, 528, 620, 638, 643, 666, 757, 969, 1045, 1178, 1223, 1816.

Mahmud Paşa (Bini Ayyad, Tunus'lu), 896.

Mahmud Paşa (Ferik, Çürük Sulu), 1948, 1981, 1982, 2024, 2025, 2041.
Notda: 1727, 1876.

Mahmud Paşa (Kapudanı Derya), 60, 85.
Notda: 2029.

Mahmud Şevket Paşa (Sadrı âzam), 1080, 1084, 1085, 1089, 1090, 1091, 1100, 1101, 1102, 1108, 1115, 1145, 1148, 1149, 1159, 1296, 1300, 1302, 1411, 1653, 1767, 1774, 1777, 1790, 1791, 1801, 1802, 1825, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1894, 1895, 1923, 1954, 1967,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1977, 1978, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2120,, 2121.
Notta: 936, 1099, 1876, 1878, 1881, 1906, 2087.
Mahmudülâlûsî Efendi (Bağdad ulemasından müfessir), 182, 236.
Makbule Lemaan Hanım (Edib).
Notda: 840.
Mavroyani Paşa (Sultan Abdül Hamid'in Ser Tabibi), 100, 682, 1133, 2063.
Malen (İngilterenin İstanbul Sefiri), 1901.
Mari (İngiltere Kıraliçesi), 1409.
Notda: 1409.
Marinç (İngiltere Sefareti tercemanlarından), 1226.
Markof (Bulgaristan Prensliği kapu kethudası, 1393.
Marko Paşa (Tabib), 518, 548, 549.
Marniç (İngiltere'nin İstanbul Sefareti ikinci tercemanı), 627.
Marsel Savva (Bank direktörlerinden), 1986.
Marten Kosta (Macar ihtilâlcilerinden), 10, 11.
Notda: 1133.
Mazhar Paşa (Şehr emini), 1577.
Notda: 248.
Mazlum Paşa (Vüzeradan), 51, 70, 71, 96, 157, 198, 215, 756.
Mebrure Hanım (Sadrı âzam Said Paşa'nın Kerimelerinden), 1091.
Mecd Efendi (Maliyye Nazırlarından), 169, 662.
Mediha Sultan (Damad Ferid Paşa'nın zevcesi), 2029, 2032, 2033, 2050, 2067, 2068, 2087.
Notda: 2033, 2097.
Mehmed (Fâtih, Sultan), 1292, 1882, 2020.
Notda: 1305.
Mehmed Ali (Posta ve Telgraf Nazırı), 1945, 2038.
Mehmed Hulusi Ağa (Sadrı âzam Es'ad Paşa'nın babası), 415, 809.
Notda: 415, 809.
Mehmed Ağa (Boyabadlı, Abdül Aziz vakası müttehimlerinden), 555, 556.
Mehmed Ali Ağa (Sadrı âzam Sadık Paşa'nın kayın babası), 740, 798.
Mehmed Ali (Mülâzim, Mahmud Şevket Paşa Vakasından dolayı Asılanlardan).
Notda: 1895.
Mehmed Ali Bey (Damad Ferid Paşaya sui kasd teşebbüsünde bulunanlardan), 2058.
Mehmed Ali Paşa (Eski Evkaf Nazırı), 1067, 1068, 1163, 1597.
Notda: 1073, 1163.
Mehmed Ali Efendi (Bahriyye mektubcusu.
Notda: 2029.
Mehmed Ali Paşa (Damad, Sadrı âzam), 9, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 75, 85, 86, 89, 95, 96, 103, 105, 139, 151, 156, 169, 174, 175, 210, 256, 288, 815, 1210.
Notda: 62, 65, 66, 67, 71, 88, 105, 151, 156, 174, 2118.
Mehmed Ali Paşa (Mısır Valisi), 74, 75, 120, 121, 153, 197, 198, 199, 200, 208, 210, 226, 227, 228, 446, 756, 918, 957, 977, 1413, 1682, 1915, 1916, 1919, 1924, 2093.
Notda: 77, 198, 202, 1105.
Mehmed Ali Paşa (Müşir), 356, 841, 842.
Notda: 841.
Mehmed Ali Paşa (Prens, Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın kardeşi).
Notda: 1409, 1858.
Mehmed Ali Paşa (Yemen Vali ve kumandanı), 1976.
Mehmed Ali Şevki Paşa (Kanada Sefiri).
Notda: 1858.
Mehmed Arif (Midhat Paşa'nın uşağı), 394.
Mehmed Arif Ağa (Mühendis, müşir Kâmil Paşa'nın babası), 1453.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Bey (Miralay, Mearif Terceme Cem'iyeti âzasından). Notda: 1308.
Mehmed Bey (Sağır Ahmed Beyin oğlu), 265, 816.
Mehmed Bey (Nevrekoblu), 13, 66, 68.
Mehmed Bey (Sadrı âzam Yusüf Kâmil Paşa'nın babası), 196.
Mehmed Paşa (Çerkes, Sultan Abdül Hamidin Yaverlerinden), 1374, 1612.
Mehmed Cemil Paşa (Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu, Hariciyye Nazırı), 64, 76, 88, 275, 327, 330, 816, 821, 873.
Notda: 23.
Mehmed Efendi (Billûri Mehmed Efendi), 8, 189.
Mehmed Efendi (Ortaköy Camii imamı), 840.
Mehmed Efendi (Toyranlı, Fâtih müderrislerinden), 315.
Mehmed Emin Bey (Kaimekam, Mekteb muallimlerinden), 2015.
Mehmed Emin Efendi (Kıbrıslı, Hazinei hümayun kethudası), 83.
Mehmed Emin Efendi (Baş Vekil Kadri Paşa'nın büyük babası). Notda: 1307.
Mehmed Emin Paşa (Kıbrıslı, Sadrı âzam), 17, 18, 19, 37, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95 ,96, 97, 98, 99, 100, 164, 213, 214, 263, 316, 317, 396, 409, 606, 1308, 1348.
Notda: 86, 87, 88, 164, 396, 1307, 1308.
Mehmed Emin Paşa (Mahmud Kemal'in Babası), 35, 100, 182, 212, 221, 244, 249, 251, 305, 358, 397, 474, 551, 632, 633, 634, 726, 873, 877, 978, 1041, 1042, 1096, 1131, 1139, 1140, 1241, 1250, 1319, 1578, 1579.
Notta: 61, 67, 176, 203, 217, 233, 245, 248, 249, 251, 267, 402, 431, 505, 597, 633, 709, 720, 764, 991, 1042, 1043, 1172, 1276, 1434, 1454, 1528, 1657.
Mehmed Fevzi Paşa (Meclisi Meb'usan reisi sanisi-Evkaf Nazırı). Notda: 1913.
Mehmed Füad Bey (Berber başı Zade, Dahiliyye müsteşarı), 1509.
Mehmed Füad Paşa (Sadrı âzam), 8, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 28, 32, 38, 39, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 62, 63, 77, 86, 89, 91, 93, 94, 99, 105, 112, 139, 140, 141, 142, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 206, 208, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 236, 238, 239, 251, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 262, 272, 303, 318, 320, 323, 325, 365, 406, 408, 409, 415, 416, 432, 433, 437, 438, 439, 465, 466, 469, 473, 477, 486, 487, 488, 489, 490, 494, 591, 592, 596, 604, 605, 615, 654, 655, 656, 663, 706, 707, 710, 721, 724, 731, 736, 740, 756, 799, 810, 812, 813, 815, 816, 818, 871, 872, 876, 877, 884, 887, 888, 990, 1020, 1239, 1240, 1241, 1413, 1419, 1420, 1690.
Notda: 7, 11, 23, 36, 48, 53, 65, 71, 139, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 167, 171, 173, 174, 175, 178, 184, 187, 188, 190, 192, 202, 221, 222, 236, 465, 488, 489, 605, 663, 664, 710, 811, 1689.
Mehmed Füad Paşa (Ferik), 2026.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Galib Bey (Dahiliyye Nazırı Said Efendi'nin oğlu), 29, 30, 487, 783, 1866.
Notda: 223, 229, 265, 440, 448.
Mehmed Hadi Bey (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın oğullarından), 936.
Mehmed Halet Paşa (Vüzeradan), 290.
Mehmed Hilmi Efendi (Merzifon Nakibüül eşrafi), 568.
Mehmed İbni Aiz (Asir Emîri), 1805, 1806, 1837.
Mehmed İzzet Paşa (Sultan Abdül Hamidin Ser Askerlerinden), 775.
Mehmed Kâmil Paşa (Kıbrıslı, Sadrı âzam), 47, 200, 210, 310, 678, 698, 971, 972, 976, 1021, 1060, 1061, 1062, 1063, 1069, 1071, 1074, 1075, 1076, 1078, 1085, 1086, 1107, 1149, 1150, 1152, 1153, 1154, 1155, 1156, 1158, 1160, 1161, 1162, 1174, 1176, 1179, 1202, 1209, 1219, 1220, 1227, 1228, 1239, 1261, 1273, 1288, 1347, 1348, 1349, 1350, 1351, 1352, 1354, 1356, 1357, 1358, 1359, 1360, 1361, 1362, 1363, 1364, 1365, 1366, 1367, 1368, 1370, 1371, 1372, 1373, 1374, 1375, 1377, 1378, 1379, 1380, 1381, 1382, 1383, 1384, 1385, 1386, 1387, 1388, 1389, 1390, 1391, 1392, 1393, 1394, 1395, 1396, 1397, 1399, 1400, 1401, 1402, 1403, 1404, 1405, 1406, 1407, 1408, 1409, 1410, 1411, 1412, 1413, 1414, 1415, 1416, 1417, 1418, 1419, 1420, 1421, 1422, 1423, 1424, 1425, 1426, 1427, 1428, 1429, 1430, 1431, 1432, 1434, 1435, 1436, 1437, 1438, 1439, 1440, 1441, 1442, 1443, 1444, 1445, 1446, 1447, 1448, 1449, 1450, 1451, 1452, 1453, 1454, 1455, 1456, 1458, 1466, 1478, 1479, 1482, 1519, 1520, 1538, 1539, 1541, 1544, 1582, 1583, 1591, 1621, 1624, 1646, 1665, 1666, 1667, 1678, 1679, 1686, 1696, 1706, 1707, 1708, 1713, 1765, 1801, 1814, 1815, 1822, 1823, 1824, 1825, 1826, 1827, 1848, 1849, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1885, 1935, 1964, 1977, 2030, 2031, 2032, 2033, 2035, 2036, 2072, 2085, 2108, 2109, 2120, 2121.
Notda: 618, 673, 972, 1022, 1023, 1063, 1073, 1074, 1099, 1159, 1220, 1221, 1227, 1358, 1361, 1366, 1371, 1374, 1380, 1391, 1392, 1400, 1409, 1412, 1416, 1432, 1434, 1440, 1441, 1445, 1450, 1451, 1455, 1456, 1464, 1468, 1483, 1524, 1624, 1657, 1668, 1774, 1813, 1849, 1874, 1875, 2030, 2031, 2033, 2035.
Mehmed Mazlûm Bey (Erkânı Harbiyye Mektebi Muallimlerinden).
Notda: 575.
Mehmed Nasid Efendi (Tabib), 392, 393, 394.
Mehmed (Necib Paşa (Sadrı âzam Mahmud Nedim Paşa'nın babası), 259.
Mehmed Nuri Bey (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın oğullarından), 936.
Mehmed Nuri Medenî Efendi (Şeyhulislâm), 1732, 1733, 2063, 2066.
Mehmed Nüzhet Efendi (Şâir).
Notda: 693.
Mehmed Paşa (Kumandanlardan), 1850.
Mehmed Paşa (Damad, Ser Yaver), 363.
Mehmed Paşa (Dağıstanlı), 696, 1014.
Mehmed Derviş Paşa (Sadrı âzam), 1095.
Mehmed Paşa (Köprülü, Sadrı âzam), 24, 184, 476, 477.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Paşa (Zabtiye müşiri), 438.

Mehmed Ragıb Paşa (Kabataşlı, Eski Valilerden), 189.

Mehmed Ref'et Paşa (Müşir, Selânik Valisi), 293.

Mehmed Remzi Efendi (Sadrı âzam Hakkı Paşa'nın babası, Şehr emaneti meclisi reisi), 1763.

Mehmed Reşid Paşa (Eski Valilerden), 462.

Mehmed Reşid Paşa (Gözlüklü, müşir).
Notda: 601.

Mehmed Reuf Bey (Sadaret şifre kalemi müdiri), 1913.
Notda: 488, 1913.

Mehmed Resad (Sultan), 617, 683, 1080, 1083, 1087, 1088, 1105, 1115, 1265, 1294, 1297, 1299, 1300, 1304, 1407, 1410, 1422, 1468, 1670, 1690, 1710, 1712, 1749, 1766, 1768, 1812, 1814, 1818, 1824, 1838, 1839, 1840, 1862, 1876, 1877, 1886, 1890, 1894, 1895, 1906, 1909, 1924, 1937, 1938, 1939, 1940, 1958, 1959, 1961, 1966, 1998, 2082, 2099.

Notda: 1774, 2087, 1084, 1089, 1113, 1243.

Mehmed Sadık Paşa (Tunus Valisi), 896, 939.

Mehmed Said Efendi (Şehrî Zade, Müverrih), 3.
Notda: 3.

Mehmed Said Paşa (Ferik, Bahriyye Nazırı), 2052, 2059.

Mehmed Said Paşa (Yirmi Sekiz Çelebi Zade, Sadrı âzam).
Notda: 3.

Mehmed Salih Paşa (Damad, Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın oğullarından), 936, 1913, 1915.
Notda: 936, 1895.

Mehmed Şekib Paşa (Hariciyye Nazırı), 961, 979.

Mehmed Şerif Paşa (Halil Şerif Paşa'nın babası).
Notda: 434.

Mehmed Şükri (Damad Fethi Paşa zade Mahmud Paşanın uşağı), 394.

Mehmed Tahir Bey (Sadrı âzam Hayrüddin Paşa'nın oğlu), 933, 936.

Mehmed Vahidüddin (Sultan), 599, 1300, 1714, 1717, 1721, 1733, 1739, 1743, 1744, 1745, 1752, 1754, 1755, 1756, 1903, 1940, 1964, 1965, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009, 2014, 2036, 2037, 2038, 2040, 2041, 2047, 2052, 2055, 2056, 2057, 2059, 2060, 2064, 2066, 2068, 2069, 2071, 2072, 2095, 2097, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2111, 2115, 2123.

Notda: 1718, 1941, 2068, 2095, 2102, 2103.

Mehmed Vehbi Efendi (Konya meb'usu), 1593, 1745.

Mehmed Ziyaüddin Efendi (Şeyhulislâm), 1299, 1403, 1665, 1708, 1711.

Memduh Paşa (Dahiliyye Nazırı), 16, 19, 23, 27, 32, 37, 52, 63, 82, 112, 141, 158, 173, 210, 221, 231, 278, 298, 301, 305, 309, 322, 406, 452, 466, 472, 520, 521, 533, 534, 535, 537, 553, 562, 564, 582, 594, 708, 732, 756, 783, 875, 934, 935, 936, 944, 970, 973, 994, 995, 997, 1043, 1062, 1063, 1066, 1069, 1107, 1186, 1203, 1204, 1205, 1215, 1219, 1220, 1221, 1266, 1267, 1269, 1284, 1295, 1300, 1357, 1365, 1390, 1416, 1430, 1483 1514, 1549, 1552, 1555, 1573, 1574, 1591, 1592, 1598, 1605, 1606, 1625, 1626, 1628, 1629, 1632, 1634, 1637,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1640, 1649, 1657, 1693, 1748, 1759, 1774, 1775.
Notda: 43, 47, 200, 221, 228, 280, 298, 354, 385, 406, 521, 534, 564, 565, 709, 1043, 1061, 1063, 1065, 1073, 1074, 1075, 1134, 1204, 1287, 1435, 1483, 1508, 1509, 1565, 1567, 1590, 1627, 1632, 1657.
Mehmed Memoş Ağa (Siroz eşrafından).
Notda: 1535.
Mençikof (Prens, Rus Bahriyye Nazırı), 61, 62, 63, 73, 156, 157.
Notda: 61, 152, 156, 157.
Meternih (Avusturya Baş Vekili), 45.
Meyre (Banger), 411.
Michaud (Müverrih), 981.
Notda: 981.
Midhat Şükri Bey (Mebuslardan), 1934.
Notda: 1081, 1082.
Mığırdiç (Cezayerli oğlu, Sarraf), 65, 66, 68, 69, 316.
Notda: 65.
Mihal Bey (Sırb Beyi), 21.
Mihran Efendi (Maliyye Müsteşarı), 1723.
Milan (Sırbistan Beyi), 374, 595, 596, 1358.
Miloş (Sırb Beyi), 606.
Minas Efendi (Belediye Dairesi Müdirlerinden), 472, 631, 632.
Notda: 472.
Mirza Habib (Galata Sultanisi Muallimlerinden), 734, 735.
Mirza Mustafa (Sadrı âzam Tevfik Paşa'nın büyük babası), 1704.
Notda: 1704.
Mirza Said (Silistire Valisi), 317.
Mirza Şeyh Safa (İran ulemasından), 315.
Notda: 315.
Misak (Sarraf), 316.
Moltke (Alman Marşalı), 1838.
Molyer (Fransız ediblerinden), 703, 725, 726, 734, 735.
Notda: 704, 734.
Morgan (İngiliz maslahat güzarı), 1748.
Muammer Paşa (Eski Valilerden), 317.
Muhammed, (ﷺ) 306, 658, 1780, 1792, 1798, 1842, 2084, 2128.
Muhib Bey (Mahmud Şevket Paşa hâdisesinde asılanlardan).
Notda: 1895.
Muhiddin Efendi (Dağıstanlı Kadı asker), 367.
Muhiddini Arabî, 163.
Muhsin Han (İran Sefiri), 242, 1104, 1174.
Notda: 242.
Muhsin Paşa (Mütekaid Ferik), 2063.
Muhtar Bey (Atina Sefiri).
Notda: 1876.
Muhtar Bey (Altıncı Dairei Belediye Reisi), 1310.
Muhtar Bey (Maliyye kâtiblerinden), 840.
Muhtar Bey (Otuz bir mart hâdisesinde şehid olanlardan), 1883.
Muhtar Bey (Şeyhülislâm Cemalüddin Efendi'nin oğlu), 1613.
Notda: 1408.
Muhtar Paşa (Maliyye Nazırı), 13, 70, 206.
Muller (Avusturya Sefareti baş tercemanı), 1033.
Murad V. (Sultan), 70, 115, 116, 126, 142, 143, 233, 340, 375, 409, 410, 411, 412, 420, 421, 452, 502, 505, 507, 508, 512, 519, 520, 521, 523, 530, 534, 536, 540, 541, 545, 547, 548, 549, 550, 557, 563, 569, 576, 581, 583, 588, 614, 615, 641, 642, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 774, 775, 776, 782, 783, 801, 808, 811, 815, 828, 839, 840, 920, 1015, 1195, 1265, 1266, 1267, 1268, 1270,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1273, 1274, 1294, 1299, 1365, 1366, 1636, 1862, 2099.
Notda: 251, 362, 540, 549, 583, 642, 771, 772, 801, 840, 1273, 1278.

Murad Bey (Mizan Gazetesi sahibi), 1095, 1206.
Notda: 1009.

Murad Efendi (Murad Molla Dergâh Şeyhi), 315.

Murad Efendi (Sadrı âzam Füad Paşa'nın kardeşi).
Notda: 149.

Musa Çelebi (Dördüncü Muradın bendelerinden), 71.

Musa Kâzım Efendi (Şeyhülislâm), 1083, 1121, 1769, 1799, 1909, 1937, 1939, 1940, 2043, 2095, 2096.
Notda: 859, 1671.

Mustafa Paşa (Mansuri zade, Mearif ve Evkaf Nazırlarından), 107, 127, 131, 133, 387, 561, 688.
Notda: 108, 133.

Mustafa (Cezayirli, Sultan Abdülâziz Vakasında medhali olanlardan), 555, 556.

Mustafa Paşa (Miri liva, Divani harbi örfi reisi), 2125.

Mustafa III (Sultan), 190.

Mustafa Âsım Bey (Namık Kemal Beyin babası), 631.

Mustafa Âsım Bey (Sadrı âzam Cevad Paşa'nın babası), 1473.

Mustafa Âsım Efendi (Hoca, Meclisi Âyan Reisi), 1243, 2062, 2063.

Mustafa Âsım Paşa (Müşir, Eski Valilerden), 609.

Mustafa Arif Bey (Dahiliyye Nazırı), 2018.
Notda: 1981, 1736, 1737.

Mustafa Bey (Âli Paşa'nın Möhürdarı), 36.
Notda: 36.

Mustafa Bini İsmail (Tunuslu), 897.

Mustafa Çavuş (Bir takım cinayetlerin fâili), 1494.

Mustafa Efendi (Adliyye Nazırı), 2047, 2062, 2111.
Notda: 1739.

Mustafa Efendi (Sadrı âzam Hüseyn Hilmi Paşa'nın babası), 1654.

Mustafa Efendi (Sakızlı, Es'ad Paşa'nın möhürdarı).
Notda: 417.

Mustafa Efendi (Vidinli, âlim), 437.

Mustafa Fadıl Paşa (Prens), 36, 42, 97, 107, 108, 173, 201, 219, 223, 235, 244, 252, 460, 510, 550, 608, 741, 744, 885, 886, 1254.
Notda: 107, 173, 201, 223, 434, 460, 817.

Mustafa Hilmi Paşa (Dini bütün, Ferik), 1859.

Mustafa İzzet Efendi (Kadı asker, Musiki ustadı, Hattat), 234.

Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), 1733, 1738, 1739, 1740, 1746, 1871, 1872, 1997, 2005, 2010, 2013, 2020, 2051, 2056, 2122.
Notda: 1734, 1742.

Mustafa Mazhar Paşa (Sirozlu, Yusüf Muhlis Paşa'nın oğlu).
Notda: 1535.

Mustafa Naili Paşa (Sadrı âzam), 17, 22, 23, 36, 61, 62, 64, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 199, 386, 488, 506, 654.
Notda: 11, 67, 76, 80, 81, 85, 488.

Mustafa Naim Paşa (Miri liva, Hüseyn Avni Paşa'nın Yaveri), 270, 490.
Notda: 270.

Mustafa Natık Paşa (Miri liva, İstanbul muhafızı), 2057.

Mustafa Necib Bey (Babı Âli Baskınında Maktül olanlardan), 1411.

Mustafa Nuri Paşa (Ferik), 2063.

Mustafa Nuri Paşa (Avlonyalı, Sadrı âzam Ferid Paşa'nın babası), 1587.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mustafa Paşa (Alemdar), 3, 105, 195.
Notda: 1044.
Mustafa Paşa (Arnavutluk Mutebe-ranından), 1636.
Mustafa Paşa (Ser asker, Fosfor), 836.
Mustafa Paşa (Daltaban, Sadrı âzam), 1954.
Mustafa Paşa (Merzifonlu, Sadrı âzam), 1095.
Notda: 149.
Mustafa Zarif Paşa (Müşir), 485.
Mustafa Reşid Paşa (Sadrı âzam), 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 27, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 47, 52, 53, 54, 55, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 86, 89, 91, 99, 102, 104, 105, 142, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 170, 181, 182, 183, 184, 188, 192, 194, 200, 201, 202, 205, 208, 209, 210, 211, 212, 230, 236, 251, 256, 259, 260, 261, 263, 276, 303, 316, 317, 406, 420, 480, 604, 605, 606, 611, 651, 653, 704, 706, 725, 757, 810, 816, 871, 872, 874, 875, 877, 961, 976, 982, 990, 1095, 1240, 1413, 1419, 1420, 1430, 1431, 1795.
Notda: 4, 5, 6, 7, 11, 13, 15, 54, 60, 66, 67, 80, 85, 87, 151, 154, 159, 160, 182, 200, 205, 206, 209, 211, 212, 213, 303, 604, 683, 704, 810, 811, 981, 1556.
Mustafa Sabri Efendi (Şeyhulislâm), 1725, 1726, 1945, 2008, 2010, 2038, 2046, 2047, 2048, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2071, 2089, 2098.
Notda: 2065, 2069, 2078.
Mustafa Şekib Bey (Ârifî Paşa'nın oğlu, Stokholm Sefiri), 300, 965, 969, 970, 972, 976, 979, 981.
Notda: 965, 969, 1174.
Mustafa Şeref Bey (Ticaret ve Ziraat Nazırı), 2043.
Mustafa Şevket Bey (Hafiyyelerden).
Notda: 1663.
Musurus Paşa (Londra Sefiri), 827, 835, 1808.
Notda: 377.
Muzaffer Bey (Ahmed İzzet Paşa'nın Yaveri).
Notda: 2017.
Müfid Bey (Ergiri Meb'usu), 1220, 1593, 1618, 1619.
Mükerrem Bey (Mütercim Rüşdi Paşanın torunu).
Notda: 101.
Mükrimin Halil (Profesör).
Notda: 622.
Mülih (Hekim), 27.
Mümtaz Efendi (Eski Nazırlardan), 53, 183, 263, 319, 660, 662.
Münif Paşa (Mearif Nazırı), 152, 199, 682, 775, 777, 817, 869, 878, 890, 963, 982, 1318, 1352, 1416, 1417, 1426, 1427, 1429, 1430, 1453, 1454, 1479.
Notda: 251, 973, 2051.
Münir Bey (Vaşington Elçisi), 1734.
Münir Bey (Hariciyye Mektupcusu).
Notda: 618.
Münir Paşa (Teşrifatı Umumiyye Nazırı), 908, 1018, 1284.
Münir Paşa (Paris Sefiri), 250, 633, 700, 728, 1023, 1079, 1352, 1376, 1379.
Notda: 817, 1079.
Münir Paşa (Eski Dahiliyye Nazırı), 688, 747, 1467, 1479.
Münire Sultan (Sultan Abdülmecid'in kızı), 1348.

N

Naci Paşa (Manastırlı, Meb'us), 1451, 1456.
Notda: 1412, 1415.
Nabi (Şâir), 283, 467, 498, 1854.
Notda: 467.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Nabi Bey (Hariciyye Nazırı), 1991, 2004, 2007.
Nadir Ağa (Sultan Abdül Hamid'in Musahibi), 1061.
Nafiz Bey (Babi Âli Baskınında maktul olanlardan), 1411.
Nafiz Paşa (Müşir, Baş mabeyinci), 1002.
Nafiz Paşa (Eski Maliyye Nazırı), 188, 189.
Notda: 785.
Nahid Sırrı (Muharrir).
Notda: 2033.
Nahifi (Şâir), 563.
Naili (Manastırlı, Şâir), 713, 2080.
Notda: 306.
Nail Bey (Nüfus müdiri), 523.
Nail Bey (Maliyye Nazırı), 1084, 1803, 1804.
Notda: 1794.
Naile Sultan (Sultan Abdül Hamid'in kerimesi).
Notda: 1334.
Naim (Diyarbekirli, Şâir), 718, 719.
Notda: 373, 391.
Naima (Müverrih).
Notda: 705, 1300.
Naime Hanım (Mithat Paşa'nın refikası).
Notda: 385.
Nakşbend Kalfa (Saray Kalfalarından), 839, 840.
Namık Bey (Sadrı âzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın kardeşi), 1594.
Namık Efendi (Ali, Sadrı Esbak Said Paşa'nın babası), 652.
Namık Kemal Bey, 31, 32, 119, 184, 236, 237, 278, 279, 344, 345, 346, 347, 353, 355, 356, 357, 362, 363, 403, 404, 405, 407, 408, 420, 421, 631, 700, 721, 723, 724, 725, 736, 762, 763, 771, 1278, 1305, 1439, 1655, 1669, 1677, 1692, 2083.
Notda: 32, 41, 237, 247, 248, 278, 343, 344, 362, 420, 628, 656, 703, 764, 768, 981, 1164, 1278, 1305, 1654, 1655.
Namık Paşa (Eski Ser Askerlerden), 83, 102, 105, 107, 143, 215, 234, 290, 350, 351, 489, 493, 522, 531, 561, 628, 641, 672, 674, 678, 694, 695, 698, 759, 778, 907, 947, 982, 1809, 1952.
Notda: 223, 1473.
Namık Paşa (Sakızlı, Doktor), 786.
Napolyon Bonapart, 201, 1013, 1293, 1883, 2021.
Napolyon III. 22, 43, 160, 201, 538, 603, 655, 656, 657, 658, 660, 707, 881, 887, 985.
Nâsır Bey (Divanı Hümayun beylikcisi), 231, 1128, 1580, 1581, 1684, 1685, 1686, 1687.
Notda: 642, 1689.
Nâsırüddin (İran Şahı), 236, 446, 447.
Notda: 236.
Nasuh Efendi (Hoca), 65.
Naşid Paşa (Eski Valilerden), 1005, 1655.
Notda: 1655.
Naum Paşa (Paris Sefiri).
Notda: 883.
Naum Efendi (Haham başı), 1987.
Nazif (Saray Harem ağalarından), 556.
Nazif (Zabit, Sultan Abdülâziz Vakasında medhali olanlardan), 584.
Nazif Paşa (Maliyye Nazırı), 1479.
Nazif Paşa (Valilerden), 1321.
Nazım Bey (Doktor, İttihad ve Terakki Erkânından), 1399, 1947.
Notda: 1936.
Nazım Bey (Miralay, Selânik Merkez Kumandanı), 1617.
Nazım Bey (Sadrıâzam Füad Paşa'nın oğlu).
Notda: 160.
Nazıme Sultan (Sultan Abdülazizin Kızlarından).
Notda: 35.
Nazım Paşa (Harbiyye Nazırı), 886, 1089, 1386, 1389, 1399, 1401, 1411, 1421, 1821, 1826, 1827,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1873, 1909, 1977, 2020, 2021, 2047, 2109, 2120.
Nazım Paşa (Zabtiye Nazırı), 1120, 1363, 1506, 1507, 1508.
Notda: 1025.
Nazım Paşa (Adliyye Nazırı), 1616, 1658, 1672.
Nazlı Hanım (Mustafa Fadıl Paşa'nın kızı, Halil Şerif Paşa'nın zevcesi).
Notda: 434.
Necib (Zabit, Sultan Abdülâziz vakasında medhali olanlardan), 556, 586.
Necib Asım Bey (Meb'us, Muharrir), 556.
Necib Bey (Mahmud Nedim Paşa'nın yeğeni).
Notda: 304.
Necib Paşa (Damad, Sami Paşanın oğlu), 2032, 2087.
Notda: 2033.
Necib Efendi (Sudurdan), 319.
Necib Melhame (Nafia müsteşarı), 1337, 1479, 1548.
Necmüddin Arif Bey (Doktor), 1864.
Notda: 1913.
Necmüddin Molla Bey (Adliyye Nazırı), 1083, 1084, 1302, 1603, 1608, 1691, 1769, 1776, 1778, 1779, 1785, 1788, 1800, 1961, 1962.
Notda: 355, 417, 1794, 1802.
Nedim Efendi (Terceme Odası me'murlarından), 810, 871.
Notda: 5.
Nef'i (Şâir), 235.
Notda: 1300.
Nef'i Efendi (Me'murini Mülkiye Komisyonu baş kâtibi), 1655.
Nelidof (Rus Sefiri), 1352, 1354, 1367.
Nerses (Ermeni Patriği), 874, 875.
Nesim Mazlıyah (Selânik meb'usu), 1947.
Neslerod (Kont, Rusya Diplomatlarından), 151, 152.
Nesuhi Bey (Âyandan), 1496, 1656.
Notda: 1656.
Nesuhi Paşa (Süvari Fırkası Kumandanı), 1705.
Neş'et Bey (Miralay, Trablusda Kumandan Vekili), 1086.
Neş'et Bey (Yüz başı), 1733, 1997.
Neş'et Molla (Şeyhulislâm Cemalüddin efendinin kardeşi).
Notda: 2058.
Nev'i (Şâir).
Notda: 705.
Nevil Henderson (Biritanya fevkalâde komiseri), 1744.
Nev'î Zade Ataî (Şâir), 1123, 1751.
Nevres (Şâir), 231, 234, 238.
Notda: 303.
Nevres Paşa (Baş Mabeyinci), 52, 169, 215, 216, 218.
Neyyir Bey (Muhacirin daresi Me'muru), 1648.
Nezih Bey (Hüdavendigâr Vilâyeti Mektubcısı), 687.
Nihad Bey (Şâir), 256.
Nihad Paşa (Bulgaristan Komiseri), 1359.
Nihad Reşad Bey (Doktor), 1734, 1735.
Notda: 1735, 1736.
Nikola (Karadağ Prensi), 730, 731.
Nikola (RusGrandükü), 672, 674, 675, 676, 759, 834.
Nikola I. (Rusya İmparatoru), 61, 62, 63, 150, 152.
Nikola Okonor (İngiltere Sefiri), 1285, 1605.
Nimet Hanım (Prenses, Mahmud Muhtar Paşa'nın zevcesi), 1857, 1866.
Nişan Efendi (Tahriratı Hariciyye kâtibi), 873, 982, 1199, 1240.
Notda: 1199, 1240.
Niyazi Bey (Kolası), 1618.
Niyazi Bey (Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın kayın biraderi), 1555, 1568, 1974.
Notda: 1569.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Niyazi Efendi (Mazlûm Paşa'nın kâtibi), 198.
Niyazi Efendi (Adliyye Ümuru Hukukiye müdiri), 553.
Niyazi'i Mısrî, 798.
Nizamüddin Bey (Eski Konya Valisi).
Notda: 423.
Nubar Paşa (Mısır Nuzzarından), 955, 1347.
Nuhbe Hanım (Sadrı âzam Halil Rif'at Paşa'nın kızı).
Notda: 1535, 1536.
Nu'man Usta (Eski İstanbul Meb'usu), 2112, 2113.
Nuri Ağa (Sultan Abdül Hamid'in Musahiblerinden), 1274.
Nuri Ağa (Baş Vekil Arifî Paşa'nın büyük babası), 961.
Nuri Bey (Girid Kapu Kethudası), 75.
Nuri Bey (Mabeyn Kâtiblerinden, reji Komiseri), 41, 232, 472, 655, 763, 909, 943, 1133, 1577.
Notda: 25, 35, 144, 236, 784, 1123.
Nuri Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın damadı), 1138.
Notda: 695, 1172, 1219, 1589.
Nuri Bey (Kaim Makamı, Terceme Cemiyeti âzasından).
Notda: 1308.
Nuri Bey (Gümrükcü Osman Paşa'nın büyük oğlu, Kadıasker), 196, 253.
Nuri Bey (Hariciyye kâtibi), 1752.
Nuri Bey (Âmedci), 1648.
Notda: 1732.
Nuri Paşa (Enver Paşa'nın kardeşi), 1986.
Nuri Paşa (Damad), 232, 394, 532, 547, 555, 556, 569, 583, 2087.
Notda: 549.
Nuri Paşa (Müşir, Baş Mabeyinci), 1067, 1370, 1371, 1376, 1378, 1498, 1499, 1533, 2063, 2067.
Nurullah Aziz Bey (Pertev Paşa'nın torunlarından), 144, 145, 473, 628, 629, 717, 979, 2128.
Notda: 967, 1409, 1509, 1662, 1833, 1855, 1881, 2085, 2126.
Nurüddin Bey (Divanı Hümayun Tercemanı).
Notda: 85.
Nurüddin Bey (Reşid Paşa'nın torunu, Şûrayı Devlet Âzasından), 99.
Notda: 213.
Nurüddin Paşa (Damad).
Notda: 1565.
Nusret Paşa (Müşir), 117, 127, 142, 384, 417, 469, 590, 682, 683, 684, 982.
Notda: 142 ,928.
Nüzhet Efendi (Matbuat müdiri), 475, 1249.

O

Odyan Efendi (Nafia Müsteşarı), 272, 346.
Ohanes Efendi Çamiç (Ticaret ve Ziraat Nazırı), 613, 678, 743.
Notda: 1308.
Ohanes Han (İran Sefareti baş tercemanı), 1041.
Oküstay (Almanya İmparatoru İkinci Vilhelm'in büyük validesi), 1811.
Onu (Rus Sefareti baş tercemani), 831.
Orhan (Sultan), 2.
Oric (İngiliz General Konsolosu), 380.
Oskan Efendi (Posta ve Telgraf Nazırı), 1981.
Notda: 1876.
Osman II. (Sultan), 2102.
Osman (R. A.) ,1439.
Osman Bey (Yaver), 387.
Osman Bey (Yüz başı, Çerkes Hasanın kardeşi).
Notda: 571.
Osman Bey Kaymakam, Şamda Şehid edilenlerden), 162.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Osman Bey (Hafiye), 944.
Osman Bey (Baş Mabeyinci), 80, 122, 123, 629, 642, 681, 694, 770, 781, 1011, 1353.
Notda: 128.
Osman Efendi (Yenikapu Mevlevihanesi Şeyhi), 25.
Osman Efendi (Denizli Ulema ve meşayihinden).
Notda: 217.
Osman Efendi (Baş Vekil, Abdürrahman Paşa'nın annesinin babası).
Notda: 1320.
Osman Efendi (Yenişehirli, Ricalden).
Osman Nizamî Paşa (Berlin Sefiri), 1734, 2120.
Osman Paşa (Bosna Valisi), 252, 488, 1588.
Notda: 1588.
Osman Paşa (Müşir, Eski Valilerden), 392, 519.
Osman Paşa (Gümrükcü, Yusüf Kâmil Paşa'nın amcası), 196, 197, 253, 255, 256, 305.
Osman Paşa (Müderris), 241, 252, 990.
Osman Paşa (Müşir, Gazi), 378, 688, 695, 771, 849, 900, 902ı 910, 944, 982, 1021, 1061, 1353, 1355, 1363, 1479, 1539, 1592, 1706, 1809, 1837.
Osman Rasih Efendi (Meadin ve Orman Meclisi Âzasından), 884, 974, 981, 982.
Notda: 884.
Osman Rif'at Paşa (Ferik, Evkaf Nazırı), 2052, 2060, 2062.
Osman Saib Efendi (Şûrayı Devlet Ser Müstantiki).
Notda: 1864.
Otre (Fransa Baş Tercemanı), 209.

Ö

Ömer (R. A.), 209.
Notda: 209, 1444, 2054.
Ömer Bey (Terceme Cem'iyeti âzasından).
Notda: 1308.
Ömer Bey (Prens Said Halim Paşa'nın oğlu), 1905.
Ömer Paşa (Saray tabiblerinden), 276, 490, 549.
Notda: 490.
Ömer Feyzi Efendi (Eski meb'uslardan), 2113.
Ömer Fevzi Paşa (Müşir), 609.
Notda: 362.
Ömer Hilmi Efendi (Sultan Reşadın Şehzadelerinden), 1715.
Ömer Lûtfi Efendi (Bodrumî, Şeyhülislâm), 1273, 1365, 1366, 1479.
Ömer Lûtfi Paşa (Serdarı Ekrem), 22, 95, 102, 260, 485, 486, 488, 489, 1805.
Ömer Naci Bey (İttihad ve Terakki Murahhaslarından), 1673.
Ömer Naimî Efendi (Harput Ulemasından), 245.
Notda: 414.
Ömer Rüşdi Paşa (Âyandan), 1061, 1077, 1121, 2062.
Notda: 1061.
Ömer Şevki Paşa (Süvari Fırkası Kumandanı), 1705.
Ömer Vahid Efendi (Reisü'l küttab Dilâver Zade), 3.
Notda: 3.

P

Pallaviçini (Marki, Avusturya Macaristanın İstanbul Elçisi), 1398, 1399, 1425.
Palmerston (Lord, İngiltere Baş Vekili), 47, 49, 1414.
Notda: 15.
Panciri Bey (Osmanlı Bankası müdirlerinden).
Notda: 1231.
Parnes (Hukuk Müşavirlerinden), 1764.
Pastör, 2084.
Notda: 602.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Pavlaki Bey (Sisam Beyi), 93, 609.
Peçevî İbrahim Efendi (Müverrih).
Notda: 705.
Perdikalı (Tramvay Şirketi direktörü), 1625, 1626.
Pertevvî Efendi, 478.
Pertev Niyal (Valide Sultan), 215, 520, 542, 567, 584, 587, 870.
Notda: 583.
Pertev Paşa (Mülkiye Nazırı), 439, 1409.
Piristu (Sultan Abdül Hamid'in Vâlideliği), 1266.
Piyale Paşa (Kapudanı Derya).
Notda: 465.
Piyer Logoni (La Türki Gazetesi Muharrirlerinden).
Notda: 1400.
Pol Morye (Fransız Müverrihlerinden), 1413.
Potnif (Rus sefiri), 87.
Puvankare (Fransa Cümhur Reisi), 1091.

R

Radçivil (Prens, Rus İmparatoru Nikola'nın Yaveri), 150.
Radviç (Almanya Sefiri), 1364.
Ragıb Paşa (Kurenadan), 387, 1008, 1037, 1199, 1330, 1519, 1520, 1523, 1563, 1616, 1758.
Notda: 1227, 1565.
Ragıb Paşa (Sadrı âzam), 3.
Rahmi Bey (Eski Meb'uslardan), 1395, 1404, 1405, 1435, 1442, 1593, 1715, 1750, 1934, 1982, 1986.
Notda: 1405, 1407, 1416.
Raif Bey (Şûrayı Devlet Âzasından), 1113.
Raif Paşa (Köse, Vükelâdan), 381, 382, 383, 1386, 1479, 1683.
Notda: 1657, 1711.
Rakım (Sray Harem Ağalarından), 556.
Rambar (Reji müdiri), 1626.
Rami Paşa (Sadrı âzam), 2, 3.
Ramiz Ağa (Saray Harem ağalarından).
Notda: 1474.
Ramiz Efendi (Mahkemei Temyiz Reislerinden), 127.
Ramiz Paşa (Baş Mabeyinci Hamdi Paşanın kardeşi), 367.
Rasih Efendi (Mısır Terceme Kalemi müdiri), 1347.
Rasim Bey (Manastırlı, Miralay, Sultan Abdül Hamid II nin muhafızlarından), 1283, 1416.
Notda: 1416.
Rasim Bey (Eski Meb'uslardan), 1958.
Notda: 1645, 1935.
Rasim Paşa (Müşir, Bahriyye Nazırı), 982.
Rasim Paşa (Eski Valilerden), 327.
Raşid Paşa (Hariciyye Nazırı), 406, 449, 562, 572, 573, 574, 662, 753, 821, 822, 824, 873, 963.
Notda: 460, 662.
Raşid Paşa (Ser Asker), 486.
Receb Paşa (Sadrı âzam), 71.
Receb Paşa (Müşir, Harbiyye Nazırı), 1774, 1776, 1777, 2108.
Recai Zade Ekrem Bey (Âyandan), 236, 1250, 1251, 1754.
Notda: 1250.
Redif Paşa (Ser Asker), 116, 117, 341, 349, 350, 351, 360, 411, 508, 529, 568, 614, 615, 625, 880, 1228, 1409, 1582, 1805, 1806, 1808, 1830, 1834, 1836, 1846, 1847.
Notda: 374, 514, 571.
Ref'et Bey (Sadrı âzam Safvet Paşanın oğullarından), 630, 744, 816, 821, 831, 832, 833, 858, 860, 861, 862, 870, 877, 885, 1310.
Notda: 173, 817, 883.
Ref'et Paşa (Eski Meb'uslardan), 1737, 1743, 1744, 2097, 2098.
Notda: 1742.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Refia Sultan (Sultan Abdülmecid'in kızı), 69.
Notda: 2087.
Refi' Cevad Bey (Muharrir).
Notda: 727.
Refik Halid Bey (Muharrir).
Notda: 1943.
Refik Bey (Bulgaristan komiser vekili).
Notda: 1392.
Refik Bey (Edirne defterdarı), 1933.
Refik Bey (Hazinei hassa müdiri umumisi), 1719, 1725, 1964, 1985, 2037, 2072, 2110.
Refik Bey (Şûrayı Devlet Âzasından), 1567.
Refik Bey (Manyasî zade, Adliyye Nazırı), 1400, 1406, 1934.
Refik Efendi (Şeyhulislâm).
Notda: 48.
Remzi Bey (Sultan Abdül Hamid'in Kurenasından), 1011.
Remzi Bey (Binbaşı, Yaver), 1402.
Reşad Efendi (Sadrı âzam Füad Paşa'nın kardeşi).
Notda: 149.
Reşad Bey (Maliyye Nazırı), 2052, 2059.
Reşad Paşa (Maliyye Nazırı), 1639.
Reşad Füad Bey (Şûrayı Devlet Âzasından), 238, 731, 872, 884, 885, 892, 934, 938, 945, 1111, 1131, 1132, 1153, 1245.
Notda: 174, 182, 221, 859, 1134.
Reşad Halis Bey (Bern Sefiri), 1732, 2062, 2065.
Reşad Hikmet Bey (Hariciyye Müsteşarı, Meclisi meb'usan reisi), 1939, 1941, 1987, 2113.
Reşad Paşa (Sultan Vahidüddin'in Ser Tabibi), 1744.
Reşid Akif Paşa (Âyandan), 553, 1121, 1765, 1981, 1990, 1991, 1994, 2004, 2006, 2007.
Notda: 1727.
Reşid Bey (Abdül Hamid'in kâtibi hususisî), 121, 1012, 1013.
Reşid Bey (Âli Paşa'nın oğlu).
Notda: 54.
Reşid Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın kardeşi).
Notda: 989.
Reşid Bey (Sadrı âzam Mustafa Reşid Paşa'nın torunu), 2030.
Reşid Bey (Miralay), 519.
Reşid Efendi (Sadrı âzam Sadık Paşa'nın büyük kardeşi).
Notda: 739.
Reşid Mümtaz Paşa Şehr Emini), 1132, 1148, 1178, 1270, 1784, 2064.
Notda: 691.
Reşid Paşa (Eski Valilerden).
Notda: 1658.
Reşid Paşa (Hariciyye Nazırı), 1718, 1719, 1734, 1977, 1981, 2111, 2120, 2121.
Notda: 813.
Reuf Bey (Eski Bahriyye Nazırlarından), 1742, 1980, 1985, 1988, 1989, 1990, 1991, 2004, 2006, 2007, 2122.
Notda: 1742.
Reuf Bey (Düyunı Umumiyye Evrak müdiri), 1766.
Reuf Paşa (Rif'at Paşa Zade), 157, 184, 718, 785.
Notda: 643.
Reuf Paşa (Sadrı âzam), 13, 35, 59, 123, 198, 342, 771.
Notda: 13, 76, 198.
Reuf Paşa (Hassa ordusu müşiri), 324, 325, 424, 619, 641, 678, 775, 900, 1001, 1311, 1808, 1809.
Notda: 643, 814.
Reuf Paşa (Mısır Fevkalâde komiseri), 431, 1120, 1657, 1689, 1690, 1702, 2064.
Notda: 1299.
Reuf Yekta (Musiki âlimlerinden).
Notda: 192.
Reyhan (Saray Harem ağalarından), 556.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Rıdvan Paşa (Şehr Emini), 1046, 1608, 1611, 1612.
Notda: 817, 1249.
Rıza Bey (Dramalı), 2058.
Rıza Bey (Sultan Abdül Hamid'in kurenasından), 1060, 1062, 1063, 1073, 1136, 1137, 1618.
Notda: 1063.
Rıza Danış Han (İran Sefiri), 1041.
Rıza Efendi (Bursalı, Âyandan), 188, 237, 238, 243, 692, 989.
Notda: 240, 243, 248, 967, 1280.
Rıza Nur Bey (Doktor), 2083, 2084, 2085.
Notda: 2083.
Rıza Paşa (Sadrı Esbak), 2001.
Rıza Paşa (Top Kapu Serayı Muhafızı), 2063.
Rıza Paşa (Topcu Feriki, Âyandan), 1981, 2041, 2062.
Notda: 1727.
Rıza Bey (Uzun Etek, Babı Âli Evrak müdiri), 367, 1019.
Notda: 487.
Rıza Tevfik (Filozof), 1719, 1720, 1730, 1731, 1732, 2041, 2044, 2045, 2062, 2063, 2064, 2065, 2077.
Rızkullah (Mısır mütercimlerinden), 1347.
Rider (Ajans Havas Telgraf Şirketi muhbiri), 695, 696.
Rif'at Bey (Âyan Reisi), 1598, 1672, 1683, 1909, 1923, 2043, 2062.
Notda: 1876.
Rif'at Bey (Sultan Vahidüddin'in Mabeyn Baş Kâtibi), 1402, 1732, 2040, 2046, 2051, 2063, 2066, 2123.
Rif'at Bey (Maliyye Nazırı), 1672, 1683.
Notda: 1876.
Rif'at Bey (Manastırlı, üdebadan), 1507.
Rif'at Paşa (Sadık, Hariciyye Nazırı), 6, 62, 64, 75, 140, 156, 157, 184, 316, 406.
Notda: 11, 237, 1254.
Rif'at Paşa (Hariciyye Nazırı), 704, 1083, 1707 1767, 1777, 1785.
Notda: 11, 237.
Rif'at Efendi (Galata Saray Sultanisi Muallimlerinden), 1146.
Rif'at Zade (Namı Müstear, Muharrir), 1006, 1183, 1207, 1208, 1239, 1240, 1241, 1242.
Notda: 1008, 1022, 1212.
Rişard (İngiliz Konsolosu), 897.
Riyaz Paşa (Mısır Reisi Nuzzarı), 1453.
Roçild (Banker), 748, 749, 750, 1486, 1489.
Rois (Prens, Prusya Sefiri), 786.
Rouse (Prens, Almanya Sefiri), 965.
Rozvelt (Amerika Cumhur Reisi).
Notda: 2030.
Ruhuddin Efendi (Ahmed Vefik Paşanın babası), 651.
Notda: 651.
Rukıye Süad Hanım (Âli Paşa'nın kızı), 35.
Rüşdi Bey (Giridli, Teşrifat me'murlarından).
Notda: 653, 729.
Rüşdi Molla Efendi (Meclisi Vâlâ müftisi).
Notda: 11.
Rüşdi Paşa (Hüdeyde Mutasarrıfı), 1660.
Rüşdi Paşa (Mütercim, Sadrı âzam), 8, 16, 20, 21, 23, 28, 89, 91, 92, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 167, 168, 169, 175, 176, 220, 222, 223, 226, 233, 264, 267, 271, 272, 273, 275, 298, 299, 309, 316, 336, 337, 339, 340,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

341, 342, 343, 345, 348, 362, 366, 389, 398, 399, 400, 410, 418, 421, 434, 441, 444, 450, 460, 464, 506, 508, 509, 510, 511, 512, 519, 520, 525, 527, 528, 529, 530, 531, 534, 535, 536, 549, 558, 562, 569, 572, 573, 574, 588, 604, 608, 649, 683, 771, 774, 775, 778, 780, 782, 786, 788, 825, 826, 836, 847, 878, 1132, 1267, 1277, 1278, 1290, 2017.

Notda: 11, 25, 101, 107, 108, 117, 127, 128, 133, 134, 135, 136, 138, 342, 343, 351, 362, 398, 418, 428, 549, 585, 710, 788, 825, 835, 836, 1003, 1045, 1272.

Rüşdi Paşa (Şirvanî Zade, Sadrı âzam), 52, 106, 163, 219, 222, 235, 275, 276, 281, 282, 283, 325, 327, 331, 332, 334, 335, 419, 420, 433, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 490, 492, 494, 496, 497, 501, 507, 527, 587, 589, 608, 637, 638, 740, 741, 742, 743, 745, 749, 750, 751, 753, 755, 799, 801, 802, 803, 804, 821, 890.

Notda: 275, 332, 440, 442, 446, 448, 449, 457, 463, 465, 467, 471, 476, 477, 478, 481, 505, 535, 598, 745, 750, 756, 890.

S

Sadüddin Efendi (Şeyhulislâm), 167, 188, 433, 465, 469, 704.
Notda: 188.

Sabit (Şâir), 1204.

Sabit Paşa (Ferik), 2025.

Sabri (Şâir), 1147.

Sabri Efendi (Maliyye Nazırı).
Notda: 1813.

Sabri Paşa (Eski Valilerden), 319, 493, 982.

Saçlı Kemal (İttihadcılardan), 2042.

Saçlı Nefise (Hamam Ustalarından).
Notda: 187.

Sa'di (Şâir), 2091, 2096, 2130.

Said Bey [*] (Mearif Nazırı), 1742, 2004, 2041, 2047, 2112.
Notda: 1737, 1813, 1814.

Sadi Bey (Nafia Muhasebecisi), 522, 523, 598.

Sadık Bey (Beykozlu, Şehr Emaneti Müdirlerinden), 666.

Sadık Efendi (Dahiliyye Mektubcusu).
Notda: 440.

Sadık Efendi (Sarı Yerli, Püsküllüsüz Hoca).
Notda: 703.

Sadık Paşa (Sadrı âzam), 24, 125, 127, 128, 308, 327, 330, 429, 443, 449, 450, 451, 453, 455, 457, 458, 459, 461, 462, 463, 610, 613, 619, 628, 637, 649, 682, 683, 84, 739, 741, 742, 744, 745, 746, 749, 750, 752, 755, 756, 758, 759, 760, 761, 762, 771, 775, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 796, 797, 798, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 808, 846, 871, 920, 1002, 1409.
Notda: 127, 135, 225, 308, 331, 535, 756, 760, 784, 785, 807, 1771.

Sadirlandi (Dük de Sadirlandi, İngiliz), 376.

Sadullah Paşa (Viyana Sefiri), 117, 230, 237, 249, 470, 569, 596,

[*] Kitabda mürettib sehvi olarak «Sadi» dizilmişdir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

630, 672, 674, 675, 787, 817, 830, 833, 834, 841, 872, 873, 889, 991, 998, 1011, 1837, 1987.
Notda: 540, 672, 674, 817, 841, 1308.

Sadüddin Nüzhet Bey (Bayazid umumi kütübhane müdiri), 2083.

Safa Bey (Hariciyye Nazırı), 1996, 2000, 2014, 2113, 2114, 2123.
Notda: 1736.

Safvet Paşa (Sadrı âzam), 124, 125, 131, 132, 150, 224, 246, 257, 267, 299, 300, 319, 330, 348, 349, 350, 376, 378, 391, 406, 434, 606, 607, 609, 615, 625, 626, 630, 631, 634, 649, 666, 672, 674, 675, 676, 684, 685, 693, 694, 762, 775, 778, 780, 785, 787, 788, 793, 809, 810, 811, 812, 815, 816, 817, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 832, 833, 834, 835, 836, 838, 839, 841, 842, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 852, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 864, 865, 866, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 884, 885, 886, 887, 889, 892, 898, 921, 926, 934, 944, 963, 964, 967, 974, 982, 990, 1002, 1004, 1005, 1006, 1008, 1010, 1069, 1163, 1165, 1209, 1214, 1284, 1310, 1318, 1441, 1746, 1807.
Notda: 5, 135, 173, 376, 378, 434, 616, 630, 672, 769, 777, 809, 811, 813, 814, 817, 818, 825, 832, 835, 836, 837, 847, 856, 863, 873, 883, 890, 892, 926, 999, 1163, 1209, 1210, 1812.

Safvet Paşa (Müşir).
Notda: 484, 575.

Safvet Efendi (Şâir), 711, 712, 713.

Safvetî Paşa (Maliyye Nazırlarından), 89, 91, 167, 229, 261, 1705.
Notda: 204, 1473, 1705.

Sahib Molla Bey (Şeyhulislâm), 127, 454, 470, 471, 582, 753, 782, 786, 792, 937, 1302, 1612, 1613, 1672.
Notda: 164, 355, 1081, 1670, 1671.

Saib Bey (Bebekli, Eski Dahiliyye Kâtibi), 187, 189, 321, 663.
Notda: 49, 85, 202, 440.

Saib Efendi (Amedi Kalemi Hülefasından).
Notda: 1270.

Said (Mütercim, Rüşdi Paşa'nın Harem Ağası), 135.

Said Bey (Hazinei Hassa Müdiri Umumisi), 2067.

Said Bey (Sultan Abdül Azizin Kilerci başı), 550.

Said Bey (Kemal Paşa Zade), 42, 141, 702, 733, 735, 755, 799, 1309, 1562.
Notda: 659, 734, 860, 882, 883, 1417.

Said Bey (Zabtiye Müşiri Pepe Mehmed Paşa'nın oğlu), 706.

Said Paşa (Sadrı âzam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın oğlu), 1380, 1385, 1405, 1406, 1407, 1408, 1434, 1435, 1446, 1456.

Said Efendi (Sultan Mahmud'un Müsahibi).
Notda: 203.

Said Efendi (Üsküb meb'usu), 1617, 1618.

Said Efendi (Eski Dahiliyye Nazırlarından), 40, 126, 473, 487, 613, 775.
Notda: 57, 80, 85, 291, 440, 487, 835, 1035.

Said Halim Paşa (Sadrı âzam), 1090, 1148, 1622, 1788, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1900, 1901, 1902, 1904, 1905,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1935, 1937, 1966, 2025, 2042, 2100, 2130.
Notda: 1099, 1718, 1876, 1904, 1905, 1910, 1912, 1913, 1937, 2042.
Said Molla (Adliyye Müsteşarı), 2058, 2059.
Said Paşa (İzmir Redif Livası Kumandanı), 1385.
Said Paşa (Damad, Serasker), 169, 259.
Said Paşa (Diyarbekir'li, Üdebadan), 734.
Said Paşa (Mabeyn Müşiri), 123, 350, 351, 353, 361, 362, 363, 365, 381, 403, 407, 641, 678, 683, 684, 762, 769, 777, 778, 781, 786, 789, 790, 965, 995, 1001, 1002, 1136, 1200, 1209, 1453, 1765, 1784, 1809, 1844.
Notda: 364, 678, 965, 968.
Said Paşa (Sadrı âzam), 23, 43, 47, 51, 55, 115, 119, 121, 122, 238, 240, 249, 255, 265, 300, 305, 320, 342, 345, 346, 347, 351, 352, 362, 365, 406, 409, 591, 610, 614, 615, 617, 621, 622, 624, 626, 632, 634, 639, 640, 641, 643, 649, 660, 670, 682, 684, 686, 688, 692, 694, 695, 696, 715, 719, 720, 728, 771, 775, 788, 789, 790, 827, 828, 856, 857, 858, 859, 864, 872, 880, 881, 882, 900, 910, 928, 934, 939, 968, 970, 971, 974, 975, 976, 982, 989, 990, 991, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000, 1001, 1002, 1003, 1004, 1005, 1006, 1007, 1008, 1009, 1010, 1011, 1012, 1013, 1014, 1016, 1017, 1018, 1020, 1022, 1024, 1025, 1026, 1027, 1029, 1030, 1031, 1033, 1034, 1035, 1040, 1041, 1045, 1047, 1048, 1049, 1050, 1051, 1052, 1053, 1054, 1055, 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1061, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1071, 1072, 1073, 1074, 1075, 1076, 1077, 1078, 1079, 1080, 1081, 1082, 1083, 1084, 1085, 1086, 1087, 1088, 1089, 1090, 1091, 1092, 1093, 1094, 1095, 1096, 1097, 1099, 1100, 1101, 1102, 1103, 1104, 1105, 1106, 1107, 1108, 1110, 1111, 1112, 1113, 1114, 1115, 1116, 1117, 1118, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1124, 1126, 1127, 1128, 1129, 1130, 1131, 1132, 1133, 1134, 1135, 1136, 1137, 1138, 1139, 1140, 1141, 1142, 1143, 1144, 1145, 1146, 1147, 1148, 1149, 1150, 1151, 1152, 1153, 1154, 1155, 1156, 1157, 1158, 1159, 1160, 1161, 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1169, 1170, 1171, 1172, 1173, 1174, 1176, 1177, 1178, 1179, 1180, 1181, 1182, 1183, 1184, 1185, 1186, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191, 1192, 1193, 1194, 1195, 1196, 1197, 1198, 1199, 1200, 1201, 1202, 1203, 1204, 1206, 1207, 1208, 1209, 1210, 1211, 1212, 1213, 1214, 1215, 1216, 1217, 1218, 1219, 1220, 1221, 1222, 1223, 1225, 1226, 1227, 1228, 1229, 1230, 1231, 1232, 1240, 1241, 1242, 1243, 1244, 1245, 1246, 1248, 1249, 1250, 1251, 1253, 1254, 1255, 1256, 1259, 1260, 1261, 1262, 1263, 1264, 1280, 1282, 1293, 1294, 1295, 1297, 1304, 1311, 1312, 1313, 1317, 1318, 1321, 1323, 1325, 1326, 1330, 1333, 1336, 1337, 1338, 1351, 1352, 1353, 1354, 1355, 1357, 1358, 1360, 1362, 1366, 1367, 1368, 1380, 1381, 1382, 1386,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1389, 1390, 1391, 1392, 1393, 1395, 1397, 1410, 1412, 1416, 1417, 1418, 1419, 1421, 1426, 1428, 1439, 1440, 1441, 1442, 1443, 1444, 1447, 1458, 1520, 1537, 1546, 1547, 1548, 1550, 1551, 1552, 1561, 1573, 1574, 1575, 1576, 1580, 1582, 1583, 1591, 1595, 1596, 1597, 1602, 1618, 1622, 1623, 1640, 1641, 1678, 1679, 1707, 1708, 1709, 1713, 1748, 1749, 1756, 1776, 1788, 1789, 1812, 1814, 1815, 1822, 1825, 1827, 1828, 1844, 1845, 1854, 1857, 1864, 1872, 1890, 1894, 1931, 1935, 1968, 1969, 2071, 2093, 2095, 2127.
Notda: 114, 136, 165, 215, 240, 265, 300, 301, 304, 343, 344, 365, 367, 388, 618, 628, 632, 639, 645, 652, 688, 695, 715, 771, 775, 825, 828, 856, 923, 968, 969, 991, 994, 998, 1001, 1008, 1009, 1016, 1020, 1022, 1023, 1026, 1035, 1040, 1042, 1043, 1044, 1045, 1048, 1056, 1058, 1061, 1068, 1071, 1072, 1073, 1074, 1076, 1080, 1082, 1083, 1084, 1090, 1094, 1099, 1105, 1112, 1132, 1133, 1137, 1139, 1141, 1143, 1147, 1159, 1162, 1163, 1185, 1187, 1189, 1204, 1217, 1219, 1220, 1221, 1223, 1224, 1227, 1243, 1255, 1256, 1262, 1265, 1277, 1293, 1295, 1324, 1331, 1358, 1361, 1362, 1373, 1380, 1381, 1391, 1392, 1414, 1440, 1441, 1483, 1525, 1526, 1527, 1528, 1529, 1589, 1615, 1624, 1684, 1689, 1748, 1776, 1788, 1807, 1812, 1857, 1859, 1873, 1874, 1876, 2082.

Said Paşa (Hariciyye Nazırlarından), 688, 795, 796, 808, 873, 1029, 1034, 1035, 1037, 1352, 1479, 1499, 1502, 1574, 1719.
Notda: 795, 1718, 1035.

Said Paşa (Mısır Valisi), 12, 36, 200, 204, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 954.
Notda: 211, 212, 214.

Salâh Cimcoz (Eski Meb'uslardan), 242.

Salâhi Bey (Âmedî kalemi hulefasından), 2063.

Salâhüddin Bey (Âli Paşa'nın damadı), 20, 55.
Notda: 160.

Salâhüddin Bey (Sadaret Şifre kalemi hulefasından), 1666, 1672, 1790, 1821, 1885, 1920, 1921, 1957, 1958, 2019.
Notda: 1766, 1963.

Salâhüddin Güngör (Muharrir), 1947.

Salâhüddini Eyyubî.
Notda: 1530.

Salamon Tayleryan (Tal'at Paşa'nın Katili), 1946, 1947.

Salih Ağa (Sadrı âzam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın babası), 1347, 1415, 1451, 1452, 1453.

Salih Arif Bey (Galatasaray Lisesi Müdiri).
Notda: 1720.

Saliha Sultan (Sultan Abdül Azizin Kerimelerinden).
Notda: 35, 809.

Salih Bey (Mustafa Reşid Paşa'nın Oğullarından).
Notda: 87.

Salih Efendi (Hazine Kethudası), 172.

Salih Efendi (Hekim başı), 736.

Salih Hulûsi Paşa (Sadrı âzam), 1302, 1730, 1733, 1995, 1996, 1997, 1999, 2001, 2010, 2011, 2019, 2047, 2051, 2062, 2110, 2111, 2112, 2114, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2129, 2130.
Notda: 1099, 1736, 1737, 2118, 2128.

Salih Paşa (Sultan Reşadın Ser Yaveri), 1087, 1088, 1876, 1902.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Salim Efendi (Mirza Zede, Tezkirei Şuara Sahibi).
Notda: 705.
Salim Bey (Sultan Vahidüddin'in İkinci Mabeyncisi), 2074.
Salisburi (Lord, İngiltere baş vekili), 346, 350, 352, 780, 1029, 1355, 1458, 1459, 1461.
Sami Bey (Mediha Sultan'ın oğlu), 2072.
Sami Bey (Şâir), 257.
Sami Bey (Çörçöp, Doktor).
Sami Efendi (Adliyye Ümuri Hukukiyye müdiri), 1126, 1197, 1198, 1519.
Notda: 1061.
Sami Efendi (Tahran Sefiri), 652.
Samih Paşa (Müşir), 613.
Notda: 84.
Sami Paşa (Ferik, Zabtiyye Nazırı).
Notda: 1296.
Sami Paşa (Abdurrahman Sami), 179, 180, 197, 200, 201, 217, 226, 227, 290.
Notda: 180, 198, 203, 226.
Sandaniski (Komiteci), 1952.
Sandisun (İngiliz Sefareti Tercemanı), 778, 782, 1359.
Sare Hanım (Sadrı âzam Cevad Paşa'nın kardeşi), 1473.
Sârım Paşa (Sadrı âzam), 7, 406.
Notda: 85.
Sava Paşa (Hariciyye Nazırlarından), 780, 791, 864, 873, 900, 903, 967, 1006.
Safiyüddin Bey (İşkodra Valisi), 2089.
Sebile Hanım (Zeyneb Hanım Efendinin Kâhyası).
Notda: 200.
Sedad Efendi (Sadrı âzam Füad Paşa'nın kardeşi).
Notda: 149.
Selâhüddin Efendi (Sultan Murad'ın oğlu), 576.
Selâmi Paşa (Ferik), 579.
Selim (Sultan, Yavuz), 597, 655, 2099, 2101, 2102.
Notda: 1243.
Selim II (Sultan).
Notda: 465.
Selim III (Sultan), 194, 520, 536, 1533.
Selim Bey (İbnül Emin Mahmud Kemalin Kardeşi), 1127.
Notda: 1719.
Selim Faris (Jurnalcı), 1201.
Selim Nüzhet Bey (Derleme müdiri).
Notda: 544, 699.
Selim Paşa (Müşir), 103.
Selim Sabit Efendi (Meclisi Maarif âzasından), 546.
Notda: 546.
Selim Paşa (Ferik), 316.
Seniha Sultan (Sultan Abdül Mecid'in Kerimelerinden), 840, 2032.
Senih Efendi (Askerî Tekaüd Sandığı Nazırı), 369, 370, 389, 400, 566, 567, 568.
Serkis Bey (Ser Mimar), 1461, 1463.
Sermed Bey (Ahmed Vefik Paşa'nın damadı).
Notda: 729.
Sermed Efendi (Madrid Sefiri), 744, 1249.
Server (Saray Harem Ağalarından), 545.
Server Paşa (Hariciyye Nazırlarından), 284, 287, 290, 609, 619, 620, 625, 641, 672, 819, 835, 873, 965, 970, 1243, 1352, 1353.
Notda: 87, 223, 384, 625, 643, 835.
Servet Bey (Yesarî Zade), 798.
Seyfüddin Efendi (Harput'lu, Şûrayı Devlet Âzasından), 138, 926, 927, 928.
Seyyid Abdülkadir Efendi (Kürd, Şûrayı Devlet Reisi), 2038, 2062.
Seyyid Ahmed Derranî (Muharrir).
Notda: 182.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Seyyid Ali Paşa (İsparta'lı, Sadrı Esbak).
Notda: 683.
Seyyid Bey (Sultan Murad'ın Mabeyincilerinden), 548, 549.
Seyyid Es'ad Efendi (Feraşeti Şerife Vekili), 778, 1013, 1037.
Seyyid Hasan İzzet Efendi (Sadrı âzam Damad Ferid Paşa'nın babası), 2029, 2030.
Notda: 2029.
Seyyid Paşa (İstanbul Muhafızı), 1911.
Sezai Bey (Sami Paşa Zade), 731.
Sezar (Roma Diktatörü).
Notda: 1082.
Sıddık Molla Bey (Şeyhulislâm Ârif Efendi Zade, Sudurden), 235, 437, 469.
Sırrı Paşa (Giridli, Valilerden), 1326, 1537.
Simon Bey (Sarraf), 854, 855.
Sinan Paşa (Kapıdanı derya), 1587, 1623.
Notda: 1587.
Sinyobos (Müverrih). 29.
Smit (Lord, İngiltere Bahriyye Nazırı).
Notda: 135, 926.
Sofuli (Sisam İhtilâlcilerinden), 1633, 1634.
Stanley (Lord, İngiltere Lordlar Meclisi âzasından), 700, 721.
Notda: 700.
Sterland (Dük), 851.
Subhi Paşa (Sami Paşa Zade, Eski Nazırlardan), 51, 188, 200, 264, 265, 319, 609, 688, 734, 816, 928, 977, 982, 990, 1006, 1064, 1174, 1176, 1312, 1351, 1443, 2093.
Notda: 198, 285, 384, 764, 817.
Sultan Veled (Hazreti Mevlana'nın oğlu), 192.
Suşon (Alman Amirali (1897, 1902, 1903.
Süleyman (Sultan, Kanunî), 1925.
Notda: 465.
Süleyman Âsef Bey (İzzet Paşa Zade), 765.
Süleyman Ağa (Kızlar Ağası), 556.
Süleyman Bey (Yaverandan), 383.
Süleyman Bey Mahmud Şevket Paşa'nın babası), 1869.
Süleyman Bahri Bey (Miralay), 373.
Süleyman Efendi (Sultan Abdül Mecid'in Şehzadelerinden), 1644.
Süleyman Nazif Bey, 420, 421.
Notda: 341, 405, 560, 705, 721, 1164, 1718.
Süleyman Bey (Hurşid Paşa Zade, Bükreş Sefiri), 29, 996, 1203.
Süleyman Paşa (Birinci Ferik), 2062.
Süleyman Paşa (Mirliva, Halil Rif'at Paşa'nın damadı, Şükrü Paşa'nın babası).
Notda: 1569.
Süleyman Paşa (Müşir, Mekâtibi Harbiyye Nazırı), 398, 411, 529, 532, 558, 559, 560, 576, 581, 722, 1835, 1836, 1837.
Notda: 515, 529, 559, 1834, 2118.
Süleyman Paşa (Kandiye Valisi), 74.
Süleyman Re'fet Paşa (Ser asker, eski Valilerden).
Notda: 60 1.
Süleyman Reşad Bey (Mütercim Rüşdi Paşa'nın oğlu), 102, 108, 114, 133, 135, 137.
Notda: 101.
Süleyman Sami Efendi (İsparta tarihi müellifi).
Notda: 491.
Süleyman Şefik Paşa (Harbiyye Nazırlarından), 2018.
Süleyman Şevket Paşa (Tanzimat Meclisi Âzasından), 810.
Notda: 362.
Süleyman Şükri Efendi (Siyahatül Kübra adlı eserin muharriri).
Notda: 483.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sünbül Zade Vehbi (Şâir), 1344.
Süreyya (Musevi, Hafiyye), 1609.
Süreyya Bey (Cemiyeti Rüsumiye Reisi), 1641.
Süreyya Paşa (Mabeyin baş kâtibi), 621, 629, 630, 639, 698, 701, 937, 1249, 1326, 1367, 1427, 1477, 1537, 1656.
Notda: 630, 1468, 1481, 2034.
Süreyya Bey (Sicilli Osmani müellifi), 590, 1099.
Notda: 215, 221, 223, 224, 418, 884.
Süreyya Efendi (Musevi, Adliyye me'murlarından), 1138.
Süreyya Paşa (Gümrükcü Osman Paşa Zade, eski Valilerden), 305.
Süruri (Şâir), 243, 421.
Süruri Paşa (Vezir, eski valilerden), 384, 387.
Notda: 217, 360.

Ş

Şa'bi (İmam, Fuzelâdan).
Notda: 807.
Şahin Bey (Eski Meb'uslardan), 1817.
Şakir Paşa (Tatar, Sultan Abdül Hamid'in Yaverlerinden), 1313, 1380, 1384, 1444, 1503, 1504, 1522.
Notda: 1380.
Şakir Paşa (Sadrı âzam Cevad Paşa'nın kardeşi), 1437, 1522, 1527, 1530, 1531.
Notda: 1530.
Şakir Efendi (İzmir Defter darı), 429.
Şakir Paşa (Sadrı âzam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın kardeşi), 1455, 1456.
Notda: 1415, 1456.
Şakir Paşa (Müşir, Harbiyye Nazırlarından), 1386, 1477, 1520, 1521, 1561, 1945, 2038, 2041, 2063.
Notda: 1479.
Şakir Paşa (Müşir, Anadolu Vilâytı Müfettişi).
Notda: 1479.
Şalmel Lakur (Türkiye Ricali Devleti adlı risalenin müellifi), 33, 46, 155.
Notda: 149, 152, 156.
Şarl Roland (La Martin'in Vekili).
Notda: 652.
Şarl Mismer (Hatıratı Âlemi İslâm adlı eserin müellifi), 26, 45, 178, 182, 435, 486, 488, 527, 528, 596, 658, 659.
Notda: 156, 178, 403, 416, 488, 490, 528.
Şovalof (Kont, Rusya'nın Londra Sefiri), 616.
Şefik Paşa (Zabtiye Nazırı).
Notda: 1137.
Şefik Bey (Sadaret Tahrirat Kalemi Hulefasından), 1066.
Notda: 1688.
Şefik Paşa (Eski Vükelâdan), 12, 103, 144, 206, 208.
Şefikulmüeyyed (Şamlı, Düyunı Umumiyye Komiseri).
Notda: 1509.
Şefkati Efendi (Sadaret Müsteşarı), 1112, 1113, 1181.
Notda: 439, 465, 1181.
Şihap Balcı Oğlu (Muharrir).
Notda: 1880.
Şekib Bey (Süreyya Paşa Zade, Eski Vaşington Sefiri), 655, 2030.
Notda: 2030.
Şekib Paşa (Hariciyye Nazırı), 6, 10, 11, 150, 204, 239.
Notda: 11.
Şekib Memduh Bey (Baş Vekil Ârifî Paşa'nın Yeğeni), 979, 980.
Şemsi Cihan (Saray Cariyelerinden).
Notda: 486.
Şemsüddin Paşa (Trablusı Garb ve Bingazi Naibüssultanı), 1145.
Notda: 1773.
Şemsüddin Sami Bey (Muharrir).
Notda: 4, 415.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şerefüddin Efendi (Dairei Askerî Reisi), 1520.
Şerif Abdullah Paşa (Mekkei Mükerreme Emîri), 463.
Şerif Abdülmuttalib Efendi (Mekkei Mükerreme Emîri), 113, 391, 392, 524, 599.
Şerif Ali Haydar Paşa (Mekkei Mükerreme Emîri), 1877, 1906.
Notda: 1906.
Şerif Efendi (Gürcü, Sudurdan), 146, 295, 296, 340, 367.
Notda: 296.
Şerif Efendi (Fâtih Müderrislerinden), 315.
Şerife Hanım (Hüseyin Avni Paşa'nın kızı), 560.
Şerif Hüseyn Paşa (Mekkei Mükerreme Emîri), 573, 574, 1905, 1906, 1976.
Notda: 1906.
Şerif Osman Paşa (Bosna Valisi), 488.
Şerif Paşa (Dahiliyye Nazırlarından), 1296, 1270, 1271, 1272, 1274, 1275, 1282, 1284, 1296, 1303, 1304, 1416, 1422, 1423, 1432, 1601, 1621, 1631, 1691, 1718, 1729, 1822, 1867, 1891, 2073, 2074, 2111, 2113.
Notda: 785, 1219, 1285, 1589, 1784, 1813, 1814.
Şetvan Efendi (Bingazili, Ulemadan), 410.
Şevket Bey (Sadrı âzam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın oğullarından), 1412, 1450, 1451, 1456.
Notda: 1409, 1964.
Şevket Paşa (Sultan Abdülâzizin Baş Mabeyincilerinden), 494, 495.
Notda: 362.
Şevket Paşa (Mirliva, Lâlelide Harik Zadeler Apartmanının Müdiri).
Notda: 1511.
Şevket Turgud Paşa (Harbiyye Nazırlarından), 2041, 2120.
Şevki (Bahriyye Mülâzimi, Mahmud Şevket Paşa Vak'asında Medhali olanlardan).
Notda: 1895.
Şevki Bey (Süferadan), 2044.
Şevki Paşa (Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın damadı).
Notda: 1858.
Şeyh Beşir Gazzi (Eski Meb'uslardan), 479.
Şeyh Cemal (Nüdemadan), 230, 231.
Şeyh Galib (Şâir), 220.
Şeyh Mehmed Efendi (Fatih Müderrislerinden), 315.
Şeyh Osmani Semerkandi (Baş Vekil Kadri Paşa'nın Ceddi).
Notda: 1307.
Şeyh Seyyid Mükrimüddin (Evliyadan), 429.
Şeyh Temimi (Mısır Fuzelâsından), 255.
Şeyh Zaik (Bursalı, Şâir).
Notda: 2051.
Şinasi Efendi (Üdebadan), 33, 183, 236, 250, 251, 706, 724, 1250.
Notda: 248.
Şükrü Bey (Mearif Nazırı), 1934, 2042.
Notda: 1876.
Şükri Bey (Bahriyye Yaverlerinden), 572.
Şükri Bey (Sultan Vahidüddin'in Tütüncü Basısı), 1744.
Şükri Efendi (Adliyye Müsteşarı), 1346, 2066.
Şükri Efendi (Eski Meb'uslardan), 1593.

T

Taha Toros (Ticaret Bakanlığı Müfettişlerinden).
Notda: 1658.
Tahir Paşa (Ser Tüfengî, Müşir), 397.
Notda: 397.
Tahir Efendi (Sadrı âzam Ali Rıza Paşa'nın babası), 2105.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tahir Paşa (Çengel oğlu), 149.
Notda: 149.
Tahir Paşa (Sadrı Esbak Mustafa Paşa'nın dayısı), 74.
Tahsin Bey (Nakibül Eşraf), 895.
Notda: 202.
Tahsin Bey (Polis Müdiri), 2001.
Tahsin Bey (Maliyye Nezareti Müsteşarı), 1722.
Tahsin Efendi (Hoca Tahsin), 177, 817.
Notda: 178, 817.
Takiyyüddin Paşa (Bağdat Valisi), 1321.
Tal'at Bey (Üsküdarlı, Şâir), 1344, 1912.
Talât Paşa (Mısır Ricalinden), 120.
Tal'at Paşa (Sadrı âzam), 956, 1074, 1222, 1326, 1397, 1402, 1406, 1411, 1621, 1667, 1668, 1712, 1713, 1714, 1715, 1750, 1755, 1756, 1821, 1830, 1873, 1884, 1900, 1902, 1904, 1905, 1907, 1908, 1916, 1923, 1934, 1935, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944, 1945, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1979, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2009, 2020, 2021, 2025, 2043, 2100, 2102, 2127.
Notda: 1099, 1225, 1874, 1875, 1904, 1906, 1919, 1935, 1936, 1937, 1938, 1948, 1955, 1963, 2009.
Tâleyran (Fransız Diplomatı), 45.
Talib (Diyar Bekirli, Şâir), 2033.
Tanaş Efendi (Sadrı âzam Mehmed Rüşdî Paşa'nın Fransızca Hocası), 101.
Tamin (Maliyyecilerden), 456.
Tavesend (Ceneral, Kutülammare Kumandanı), 1986, 1987.
Tayfur Ağa (Midhat Paşa'nın Kethudası).
Notda: 391.
Tayyar Efendi (Sadrı âzam Cevad Paşa'nın Möhürdarı), 1528, 1530.
Tayyar Paşa (Mirliva), 570, 571, 572.
Tecelli Efendi (Divanı Humayun Tercemanlarından), 5.
Teodor Kasab (Gazeteci).
Notda: 703.
Teodorolof (Alman Muharrirlerinden), 1951.
Tevfik Bey (Gül, Me'murînden), 244.
Tevfik (Topal, Mahmud Şevket Paşa Vak'asında Medhali olanlardan).
Notda: 1895.
Tevfik Bey (Kıbrıslı Zade, Harbiyye Nazareti Yaverlerinden), 1411.
Tevfik Bey (Sultan Reşadın Baş mabeyincisi), 1895, 1902, 1908, 1938.
Tevfik Bey (Maliyye Nazırı), 1595, 1730, 1731, 1742, 1945, 2038, 2041, 2044, 2047, 2123.
Notda: 1005.
Tevfik Paşa (Âyandan), 244, 996, 1142, 1143, 1330, 1345, 1346, 1483, 1513, 1514, 1517, 1525.
Notda: 465, 973, 1143, 1181, 1238.
Tevfik Efendi (Meclisi Tetkikati Şer'iyye Reisi), 2063.
Tevfik Fikret Bey (Şâir), 699.
Tevfik Paşa (Ferik, Aydın Kumandanı), 1389.
Tevfik Paşa (Müşir, Ankara Valisi), 1547.
Tevfik Paşa (Taşcı Zade, Mülkiyye Tekaüd Sandığı Nazırı), 51, 660.
Notda: 1234.
Tevfik Paşa (Müşir, Eski Nazırlardan), 982.
Tevfik Paşa (Mısır Hidivi), 956, 957, 958, 959, 960, 1010, 1012.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Tevfik Sükûti Bey (Damad Ferid'e Sui Kasd Sebebile Asılanlardan), 2058.
Tevhid Efendi (Sudurdan, Evkaf Nazırı), 319, 636.
Tevhide Hanım (Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın kızı), 174, 175.
Thouvenel (Fransa'nın İstanbul Sefiri), 44, 79, 86, 88, 160, 656, 659.
Timur Bey (Sultan Abdül Hamidin Yaverlerinden), 1503.
Timur Bey Sadrı âzam İzzet Paşa'nın büyük babası), 1973, 2018.
Tiri Müjgân (Sultan Abdülhamid'in Valdesi), 1266.
Tiso (Fransa Sefiri), 386.
Tiryal Hanım (Sultan Mahmud'un İkballerinden), 515.
Tiyer (Müverrih), 43, 256, 732, 1252.
Notda: 43, 405.
Tobini ((Banker), 1329, 1544, 1764.
Tosun Paşa (Midhat Paşa'nın Enistesi), 278, 356, 414.
Notda: 280, 414.
Tosun Paşa (Mısır Valisi Said Paşa'nın oğlu), 211.
Tökivil (Kont, Fransa diplomatlarından), 801.
Turhan Paşa (Eski Vükelâdan).
Notda: 1025.

U

Ubeydullah Efendi (Eski Meb'uslardan), 2042.
Ubeydullah Efendi (Şeyh, Kürdistanlı), 698, 968, 1235.
Notda: 968.
Uzun Nefise (Hamam Ustalarından), 187.

V

Vacid Bey (Meclisi Mearif Âzasından), 840.
Vağleri Efendi (Sisam Beyi), 1643.
Vahan Efendi (Adliyye Müsteşarı), 274, 386.
Notda: 274, 1308.
Vangenhaym (Baron, Alman Sefiri), 1902.
Vasfi Efendi (Adliyye Nazırı), 1728, 1945, 2010, 2038, 2041, 2063.
Notda: 1727.
Vasfi Efendi (Şûrayi Devlet Baş Kâtibi), 937, 2063.
Vâsıf Paşa (Arabistan Ordusu Müşiri), 85, 485.
Vayt (İngiltere Sefiri), 1462, 1482.
Veb (Amiral), 2039.
Vecihi Paşa (Eski Valilerden), 7.
Notda: 463.
Vehbi Molla (Kadı Asker), 254, 886, 887.
Notda: 254.
Vehbi Bey (Sadrı âzam Said Paşa'nın oğlu), 1174.
Notda: 1527, 1528, 1529.
Vahid Bey (Muhtar Paşa Zade, Âmedi Kalemi Hulefasından).
Notda: 1270.
Veliyüddin Rif'at Paşa (Mustafa Naili Paşa'nın oğlu), 76, 297, 506.
Venizelos (Yunan Baş Vekili), 1990.
Notda: 2021.
Vesim Paşa (Kapudanı Derya), 537, 561, 771, 775.
Notda: 561.
Victor Emmanuel (İtalyan Kralı), 967.
Vid (Arnavudluğun ilk prensi), 1622.
Vidinli Hoca (Meşhur Âlimlerden), 594.
Viktor Hügo, 703, 1252.
Notda: 237.
Viktoren Sardo (Fransa Akademisi Âzasından).
Notda: 5.
Vilhelm I (Alamanya İmparatoru), 416, 596, 680.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Vilhelm II (Almanya İmparatoru), 1283, 1294, 1297, 1393, 1506, 1508, 1763, 1782, 1811.
Notda: 1243, 1766.
Vilson (Amerika Reisi Cumhuru), 1714, 1942, 1981, 1982.
Vilyams Paşa (İngiliz), 485.
Vinket (Ceneral, İngiliz).
Notda: 1409.
Vitaker (Gazeteci), 1018, 1019.
Viyardon (Müverrih).
Notda: 622.
Vizental Efendi (Hüdavendigâr Vilâyeti Âşar ve Ağnam me'muru), 687.
Volter, 703.
Vor Prays (Deyl Meyl Gazetesi Muhabiri), 1903.

Y

Yahya Bey (Sadrı âzam Hamdi Paşa'nın babası), 636.
Yahya Efendi (Mısır Kadısı), 1757.
Yahya Efendi (Ahmed Vefik Paşa'nın küçük kardeşi).
Notda: 729.
Yahya Efendi (Şeyhulislâm), 56.
Yahya (İmam, Yemen Emîri), 1660, 1976, 2017, 2030.
Yahya Kemal (Şâir).
Notda: 705.
Yahya Naci Efendi (Ahmed Vefik Paşa'nın büyük babası), 651.
Yahyayı Bermeki (Abbasiye Devleti Vezirlerinden), 209, 238.
Notda: 209.
Yakub Paşa (Kara Osman Zade, Aydın Valisi).
Notda: 739.
Yanopolos Efendi (Eski Şehbenderlerden), 1041, 1042.
Notda: 1043.
Yaver Paşa (Sultan Vahdüddin'in baş mabeyincisi), 216, 217, 218, 332, 418, 1744, 2111.
Yegâne Hanım (Sadrı âzam Said Paşa'nın zevcesi), 1091, 1096.
Notda: 1105.
Yorgiyadis Efendi (Âyandan), 1081.
Notda: 1082.
Yovakim Efendi (Patrik).
Notda: 402.
Yunüs Nadi Bey, 1734.
Notda: 1735.
Yunüs Vehbi Efendi (Drama Mutasarrıfı).
Notda: 1659.
Yusüf (A. S.), 192.
Notda: 1955.
Yusüf Cemil Efendi (Kapu Kethüdalarından), 142.
Yusüf Efendi (Sultan Abdülhamid'in baş imamı), 1267.
Yusüf Efendi (Sultan Abdülâziz Vak'asında Methali olanları İstanbula getiren), 556, 557.
Yusüf İzzüddin Efendi (115, 137, 275, 418, 441, 511, 512, 513, 522, 541, 552, 570, 595, 1271, 1402, 1410, 1805, 1807, 1840.
Notda: 489, 976.
Yusüf Kâmil Paşa (Sadrı âzam), 3, 12, 21, 23, 28, 29, 30, 35, 36, 42, 48, 52, 53, 55, 68, 77, 78, 79, 80, 97, 99, 100, 106, 107, 112, 139, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 177, 179, 181, 182, 186, 196, 197, 199, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 266, 275, 285, 288, 304, 307, 309, 317, 319, 323, 330, 337, 358, 397, 419, 421, 431, 438, 441, 472, 474, 534, 535, 550, 551, 562, 597, 606, 632, 661, 702, 704, 708, 719, 814, 815, 821, 822, 884, 977, 991, 1042, 1096, 1112, 1144, 1156, 1245,

TARIHVEMEDENIYET.ORG

1246, 1247, 1250, 1251, 1255, 1272, 1649, 1769.
Notda: 13, 36, 48, 52, 54, 55, 67, 76, 81, 88, 139, 167, 170, 177, 197, 198, 203, 212, 213, 214, 215, 219, 221, 223, 224, 233, 236, 238, 240, 246, 247, 248, 249, 266, 291, 419, 431, 471, 505, 534, 535, 703, 708, 709, 815, 886, 991, 1105, 1834.
Yusûf Kemal Bey (Hariciyye Vekili), 1737, 2015.
Yusûf Muhlis Paşa (Sirozlu).
Notda: 1535.
Yusûf Numan Ma'luf (Müelliflerden).
Notda: 601.
Yusûf Paşa (Eski Maliyye Nazırlarından), 309, 346, 460, 521, 522, 550, 573, 574, 619, 639, 628, 743, 753, 785.
Notda: 247, 743, 968.
Yusûf Razi Bey (Giridli Sırrı Paşa'nın oğlu, Mühendis), 1670.
Notda: 1307.
Yusûf Rıza Paşa (Eski Muhacirin Komisyonu Reisi), 292, 706, 719, 720, 757, 943, 1194, 1195, 1197, 1199, 1354.
Notda: 719, 720, 1195.
Yusûf Ziya Paşa (Sadrı Esbak), 3, 74.

Z

Zafir Efendi (Şeyh), 897, 898, 901, 902, 939, 940.
Zarifi (Banker), 112, 116, 473, 744, 745, 761, 801, 802.
Notda: 344, 478.
Zekâi Bey (Londra Sulh Konferansı Murahhaslarından), 1734.
Zeki (Sultan Vahidüddin'in Hademe müdiri), 1744.
Zeki Bey (Düyuni Umumiyye memurlarından), 1954.
Zeki Paşa (Dördüncü Ordu Müşiri), 1636.
Zeki Paşa (Harbiyye Nezareti Rüesasından), 2064.
Zeki Paşa (Birinci Ferik, Yaver), 1714, 1939, 2063.
Zeki Paşa (Müşir, Tophane müşiri), 1336, 1337, 1479, 1631, 1636, 2063.
Notda: 1044.
Zekiye Sultan (Sultan Abdülhamid'in kızı), 1363.
Zemahşeri (Ebülkasım Mahmud, Carullâh), 1241.
Zenun (Yunan Filozoflarından), 1927.
Zeyneb Hanım Efendi (Prenses, Yusûf Kâmil Paşa'nın zevcesi), 198, 199, 200, 202, 226, 245, 249, 252, 1105.
Notda: 202, 203, 212, 246.
Zeynülâbidin Efendi (Eski meb'uslardan), 2063.
Zeynülabidin Reşid Bey (Veys Paşa Zade, Üdebadan), 246, 521, 553, 554.
Notda: 198,Ü 278, 373, 514.
Zihni Paşa (Ticaret ve Nafia Nazırı), 688, 719, 982, 994, 1116, 1352, 1353, 1390, 1479, 1574, 1575, 1631.
Notda: 994.
Ziver Bey (Sultan Abdülâzizin Baş mabeyincisi), 108, 276, 519.
Ziver Bey (Mezahib Müdiri), 1346,
Ziver Bey (Tırnakcı Zade, Ricali İlmiyyeden), 163, 164, 181.
Notda: 164.
Ziver Paşa (Şeyhulharem), 20, 481.
Notda: 481.
Ziya (Çerkes, Mahmud Şevket Paşa vak'asında asılanlardan).
Notda: 1895.
Ziya Bey (Ticaret ve Ziraat Nazırı), 2123.
Ziya Bey (Sadaret Evrak Odası mümeyyizi).
Notda: 642.
Ziya Bey (Damacı Ziya Bey), 26, 27, 1270.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

FOTOĞRAFLAR
ve
ELYAZISI ÖRNEKLERİ

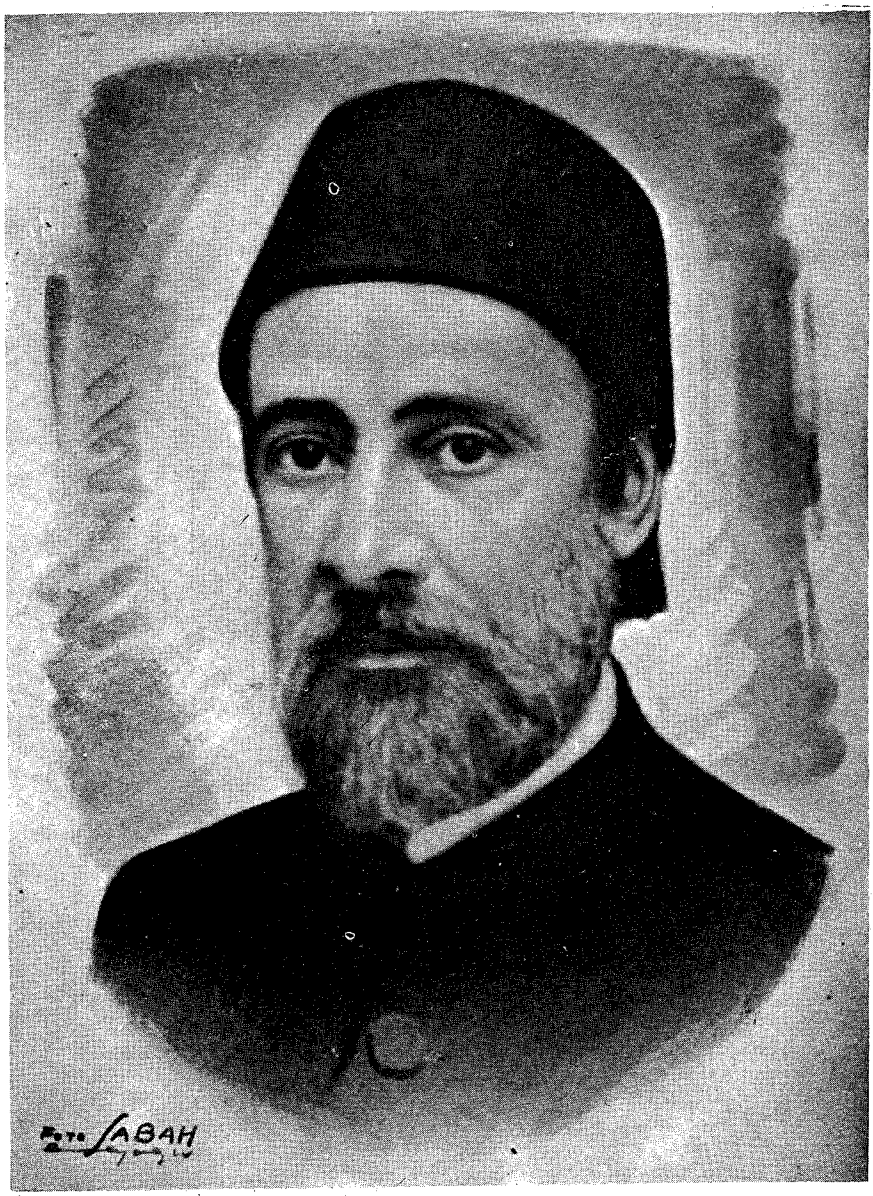
Not: Sunuş'ta da ifade edildiği gibi *Son sadrazamlar*'ın önceki baskılarında, sadrazamların haltercümelerine yakın forma aralarına konan fotoğraflar ve elyazısı örnekleri bu baskıda en sona alınmıştır. Tek sayfalardaki fotoğraf altlarında, fotoğrafların kime ait olduğu belirtilmiştir. Çift sayfalardaki elyazısı örnekleri bir önceki tek sayfadaki kişiye aittir.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İbnül Emin Mahmud Kemal İnal

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Emin Âli Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

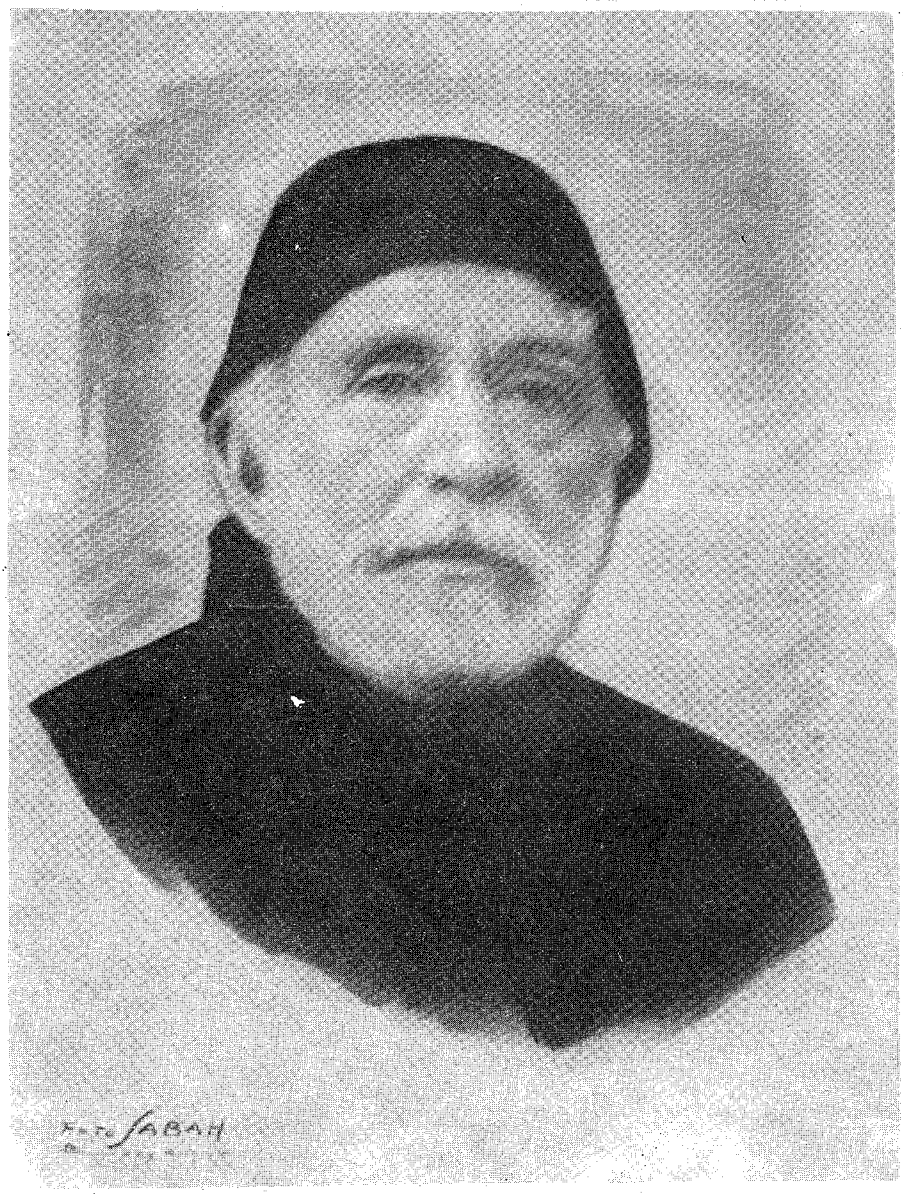
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Ali Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mustafa Nailî Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Rüşdî Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

فقیر عبدکم دوستدار افدکم حقیر

دوده سابقه همایونه کتحت ایدم تقدیس ایتدیکمه کوره بو کونده اوزایه

جلب بیوریله جقسکز زاده شاهانه زیاده سیله مستلزم غالب سزه

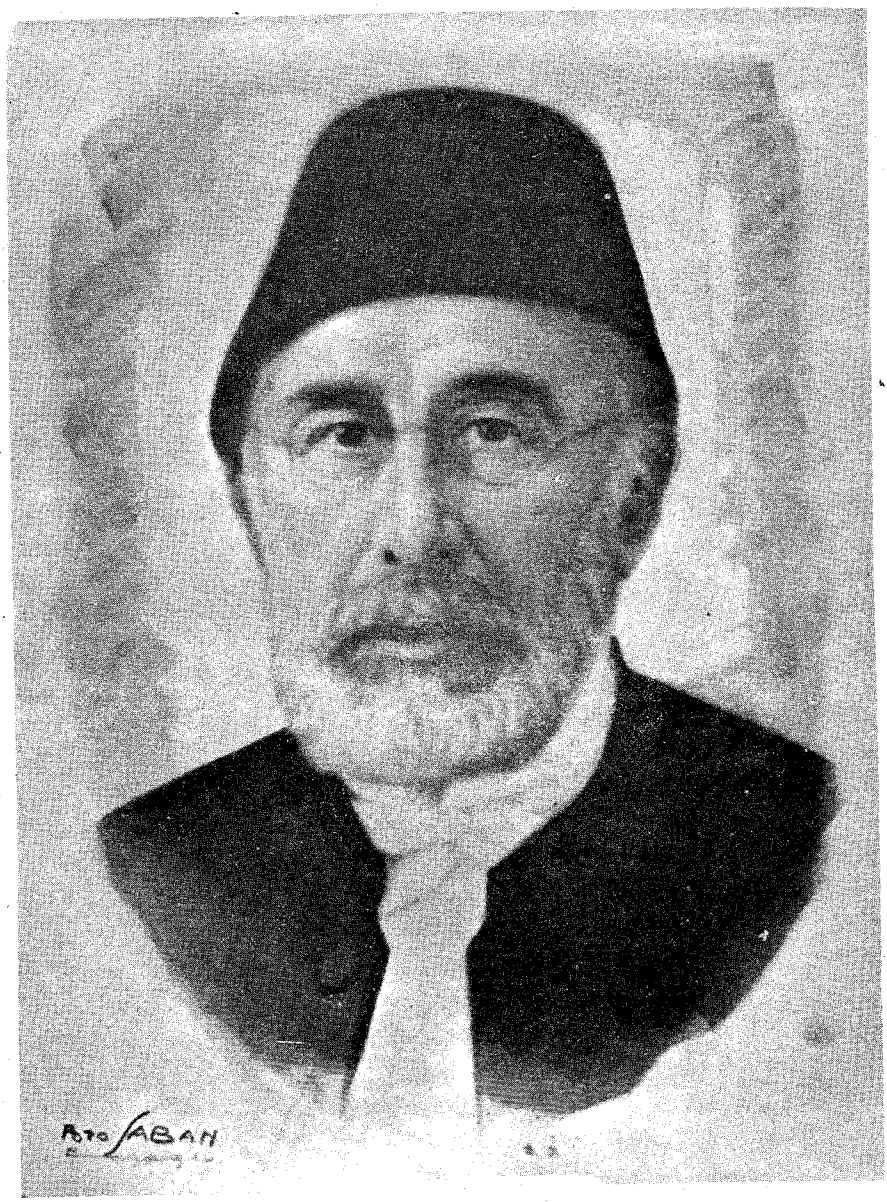
مقامی تطلیف بیوره جقدر کبی الحدود خاکپایکزه بله استدعا ایدرز

ایدرم حضور همایونه مشوا فتحانه صدرنده وکولر یونایله مشول بیوریکز

و اویله بوشی تطلیف بیوریلدوایسی لطفاً فقیما رد و مخالفته

بیورمیوب موافقته بیورلمق افندم ۹ سنه ۹۰ محمد

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Füad Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yusüf Kâmil Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

افندم

جناب خاطر دوستکاری سوال بورم وایرده صدارتم برتغیر کلدی
فاعیاسنك سورهایوزه بولنمسنه سبب ذات شاهانه دن کلمیورمی
وخصوصات حسابه بیوردیلسه بوحسابده خاغانك اوله کوره قدر خاغانك
بیلدیکه بولنه جغلردن اونلره مراعاتیوزه جلب سی بوقدر یاپیلمه تشویق
بیوریلسه تماول بورم همان ایرام اوفتکد

کمالك

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Nedim Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

معروضه بدا رمدکه

خزینه خانه تخصصات بابانقره سیاستی صورنی مذاکره

قلمه ایدی بوصورتله کوندرلسی اوطرفه

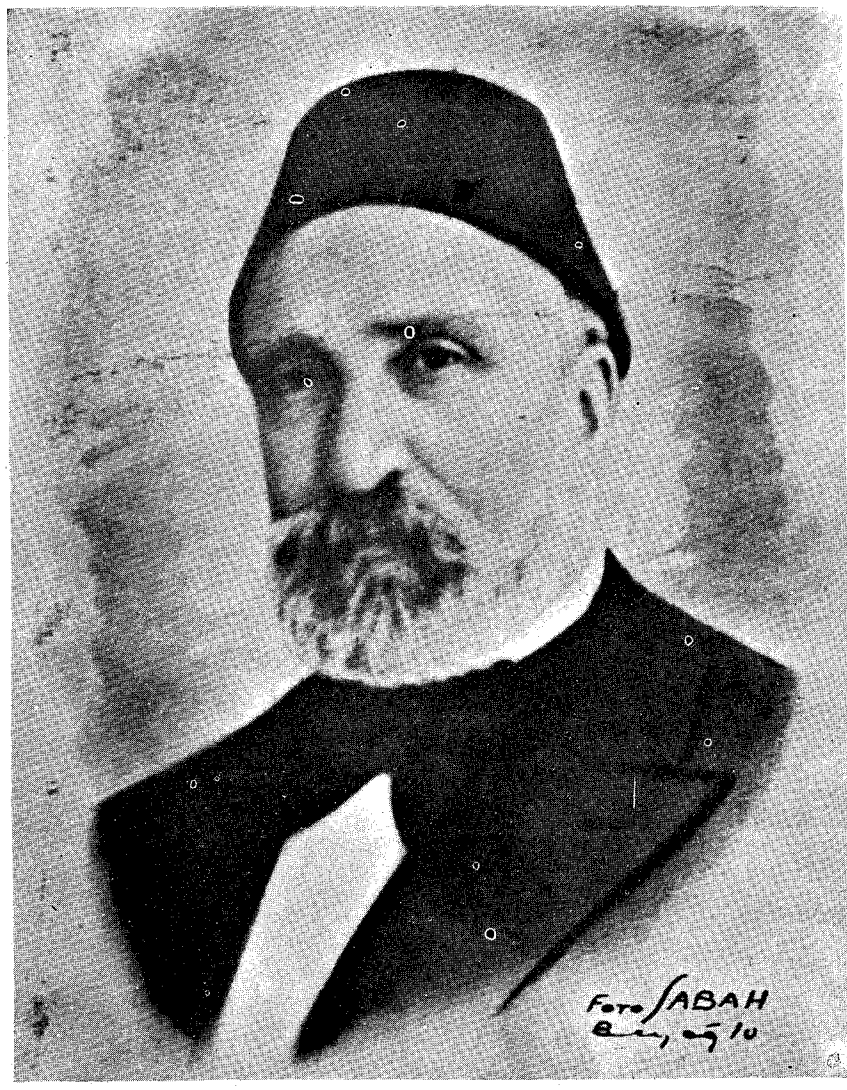
اعتنا لزوم حصل ماقله اولغله شو یازیلان برکه اقدم طلبه

هجم صلبیه تقدیر قدری نسیع بیاضیه بنهاوه اعتنا قلنمه

محمود

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Midhat Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

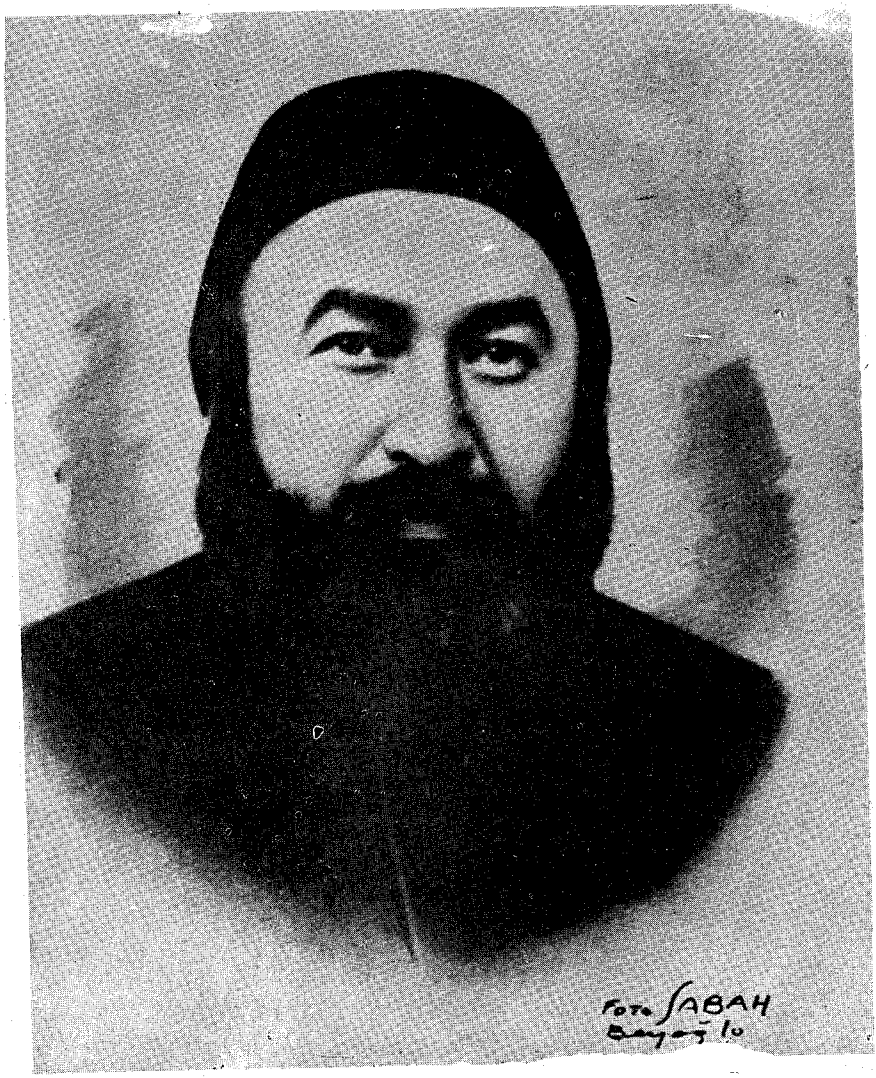
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Esad Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Şirvanîzade Mehmed Rüşdi Paşa

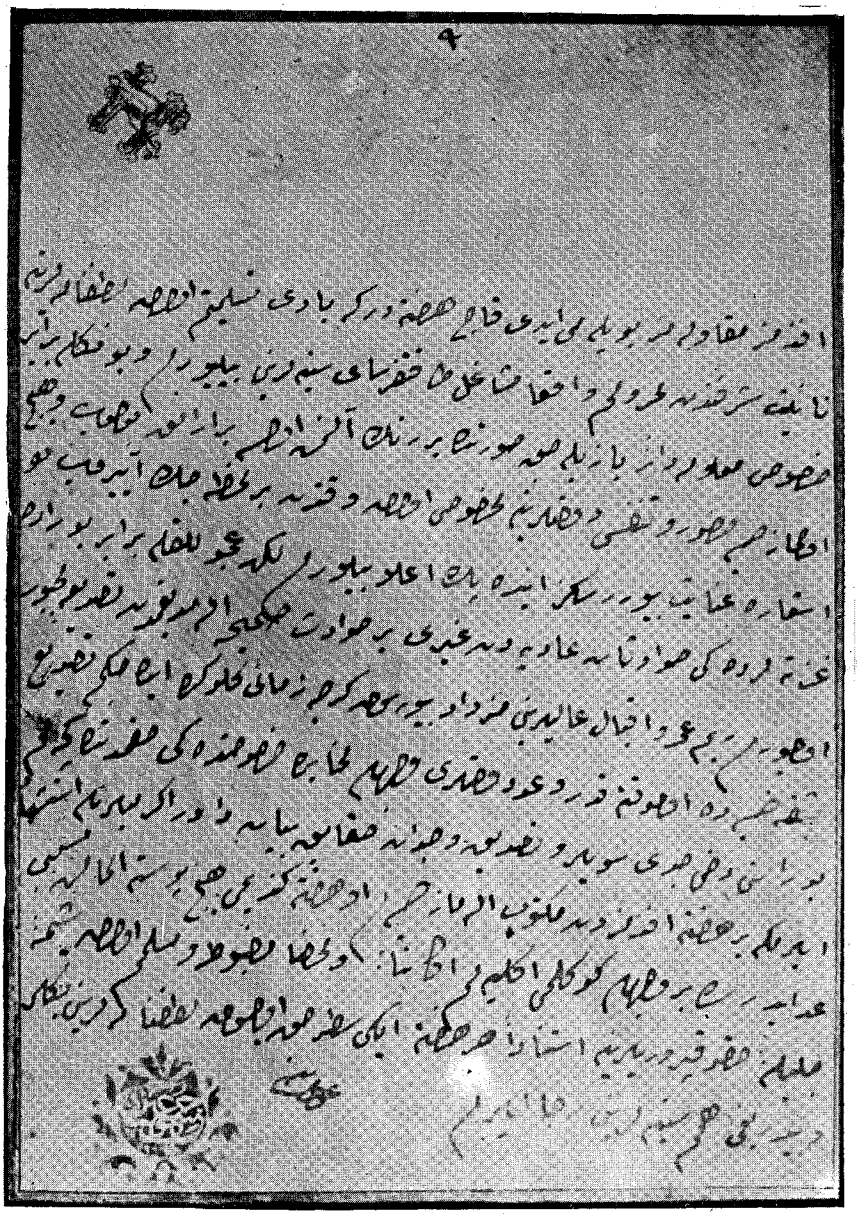
TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hüseyin Avni Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

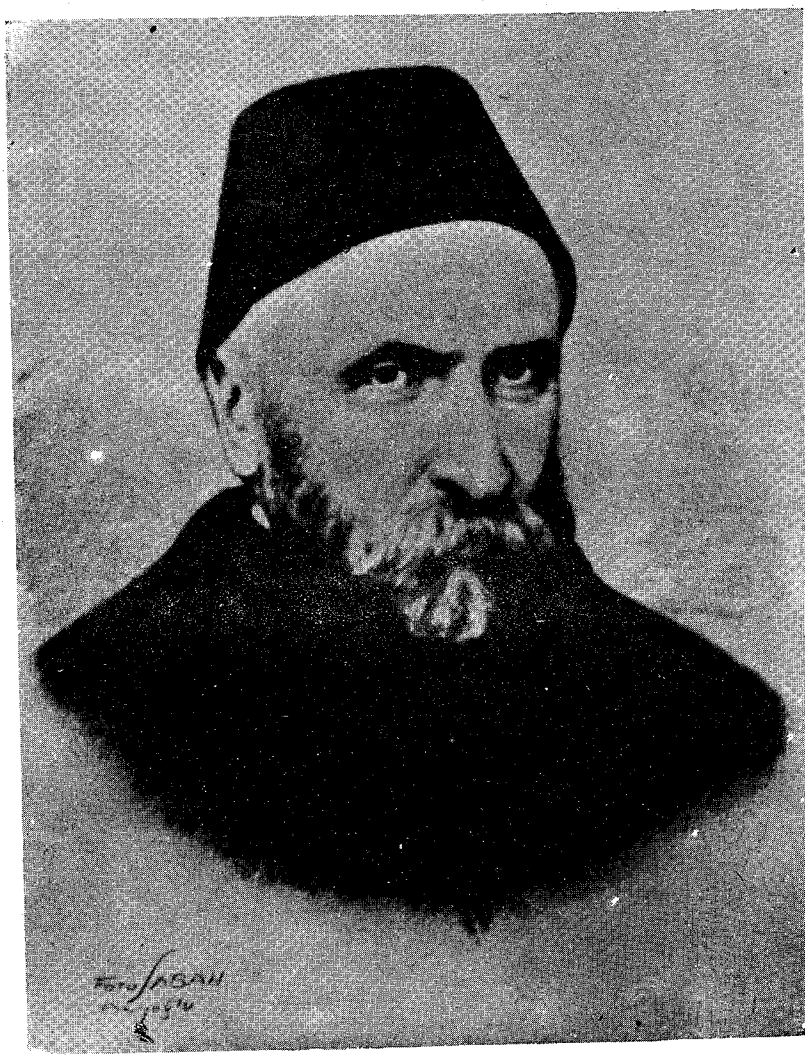
TARIHVEMEDENIYET.ORG

İbrahim Edhem Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Hamdi Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

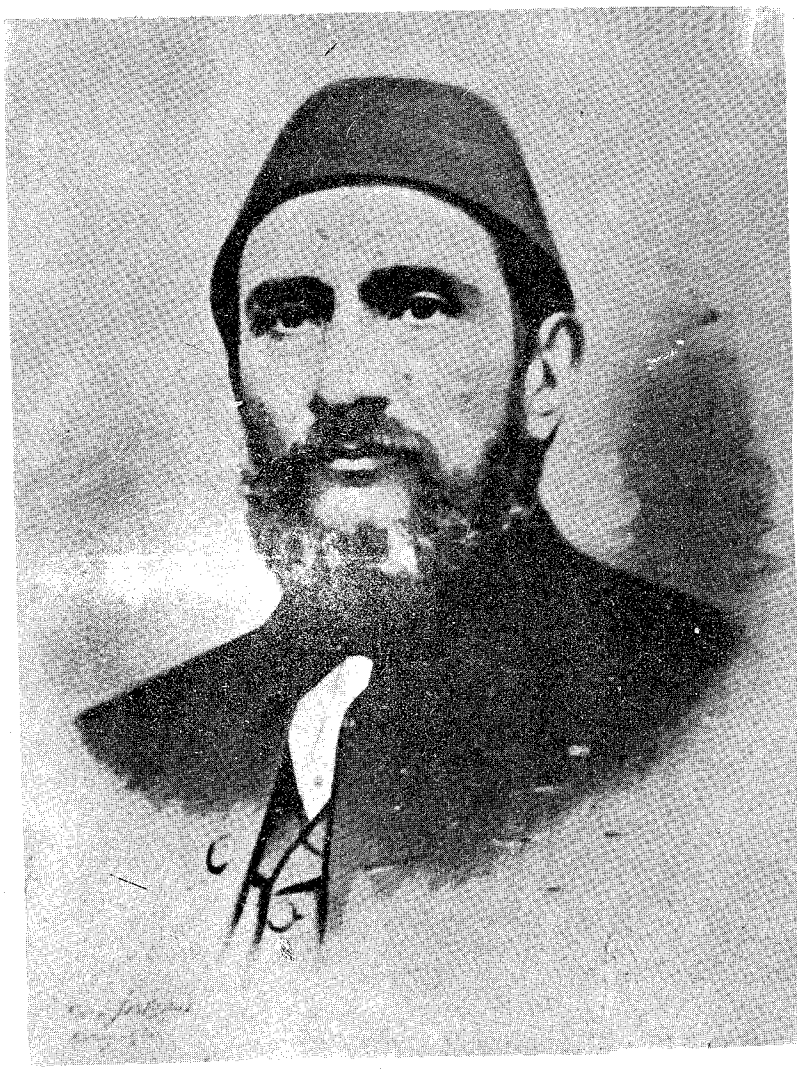
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Vefik Paşa

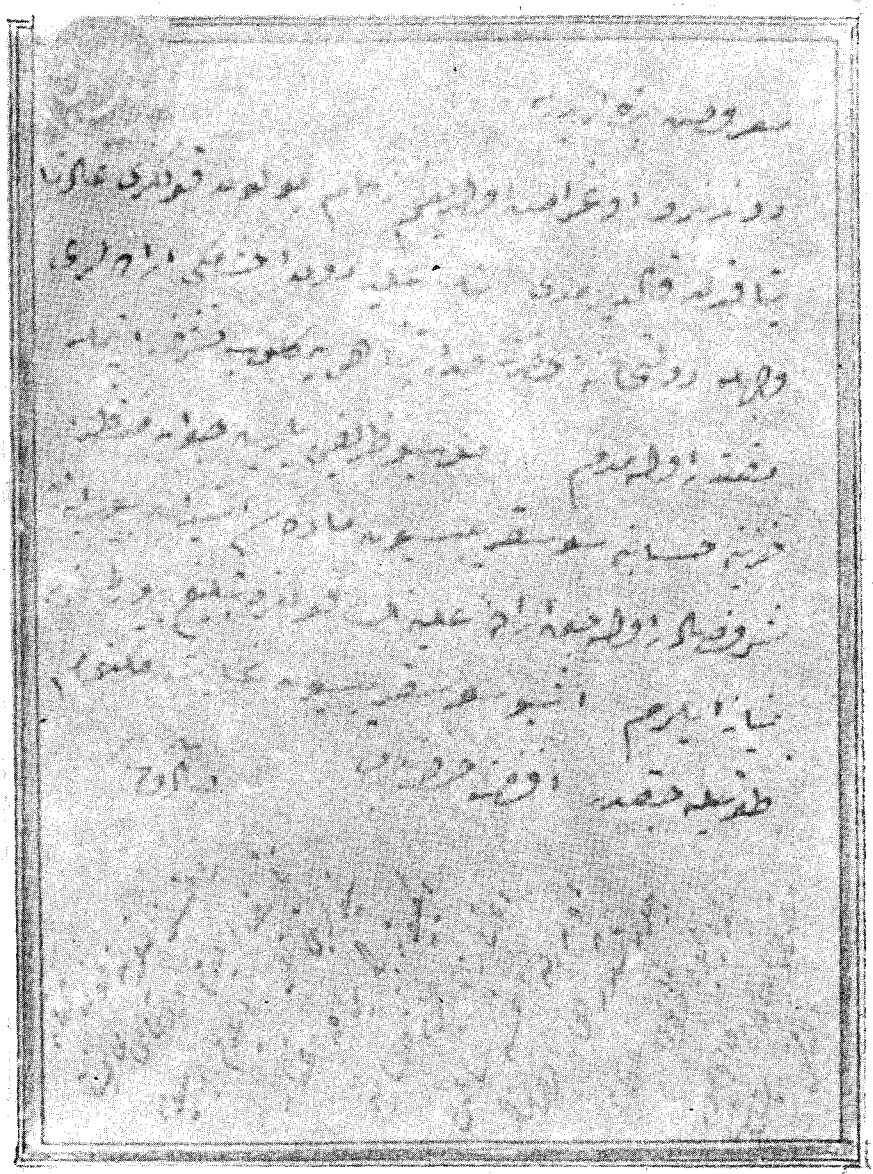
TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Sadık Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

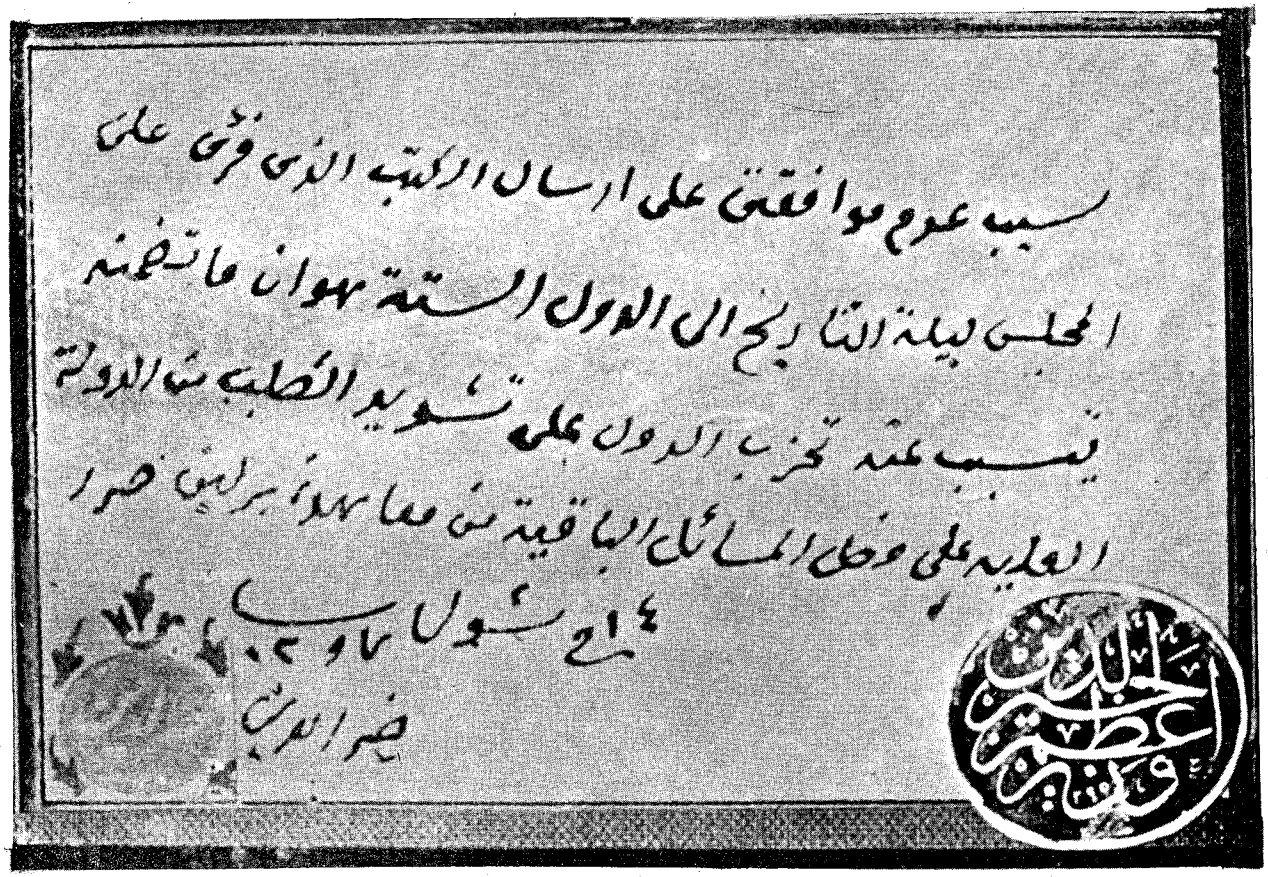
Mehmed Esad Safvet Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hayrüddin Paşa

سبب عدم موافقتي على ارسال الكتب التي قرئ على
المجلس ليلة الثلاثاء الخ الى الدول الستة هو ان ما تضمنه
يسبب عنه تخريب الدول على تشديد العقاب على الدولة
العلية على فعل المسائل الباقية من مما سهدا سبب ضرر
٤ الخ شوال سنة ٩٠
خير الدين
TARİHVEMEDENİYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

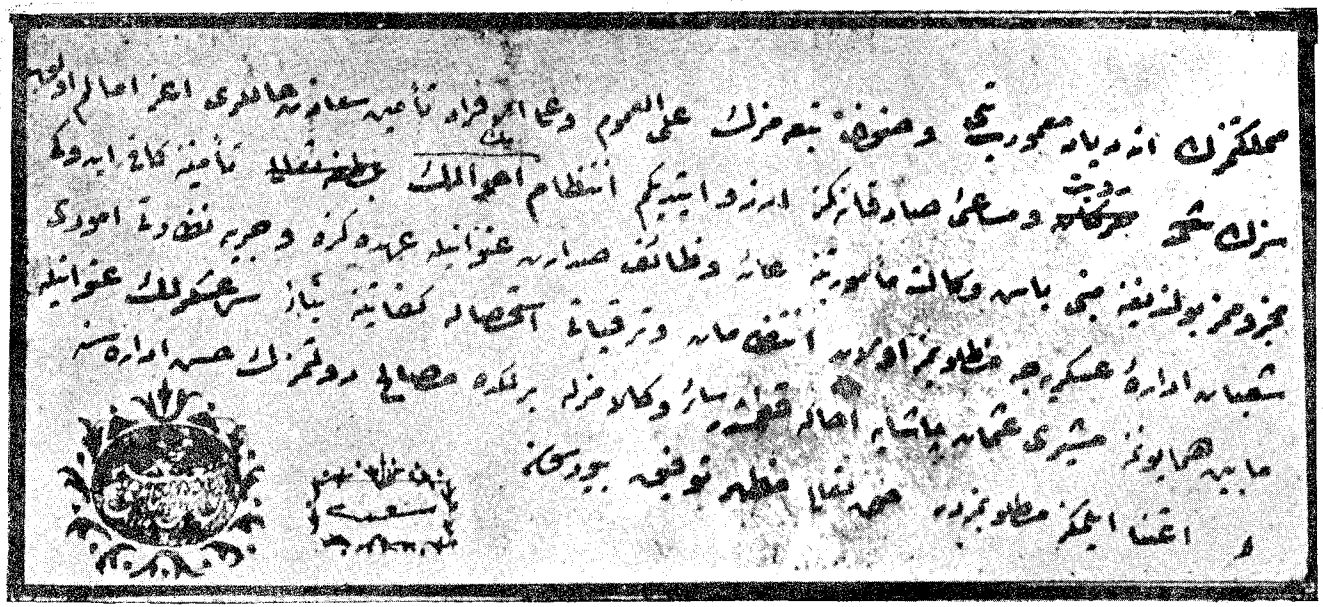
Ahmed Arifî Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Said Paşa

Dördüncü sadaretine dair yazdığı hattı hümayunun müsveddesidir. Babı âliye gönderilen nüshada ser askerliğe aid satırlar çıkarılmıştır.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ayastafanosda Yat kulubün bağçesinde alınmıştır. 1 Mayıs 1909 tarihli ve 3451 numarolu «L'Illustration» dan istinsah olundu.

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Kadri Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

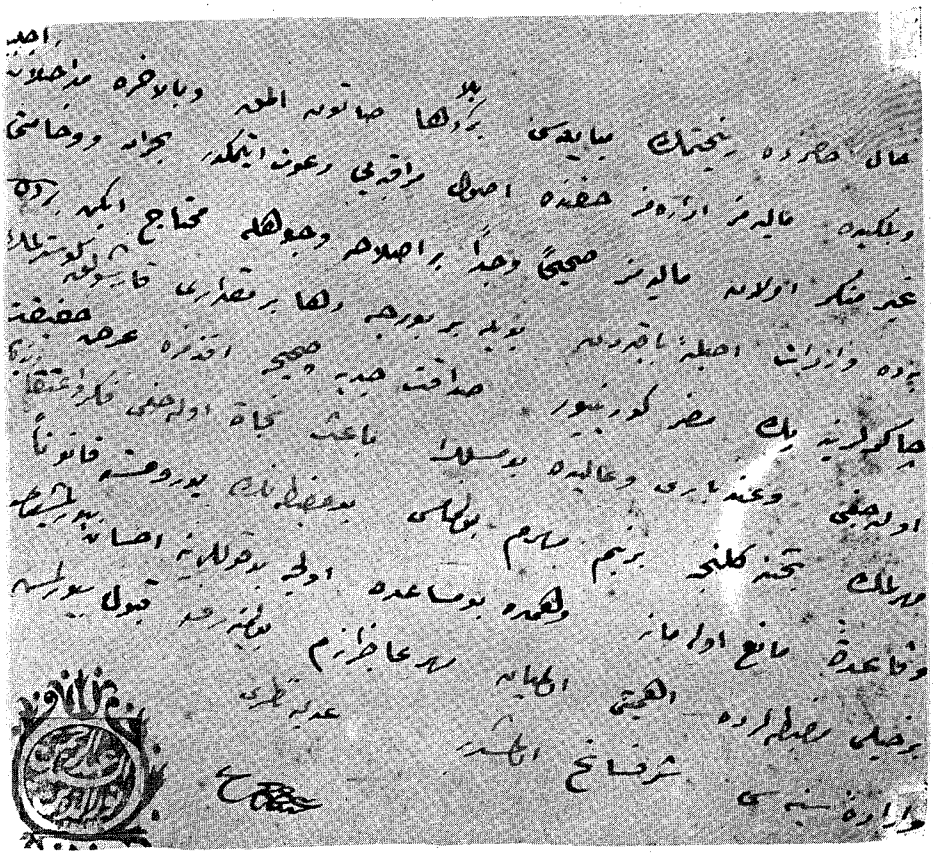

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Abdürrahman Nüreddin Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

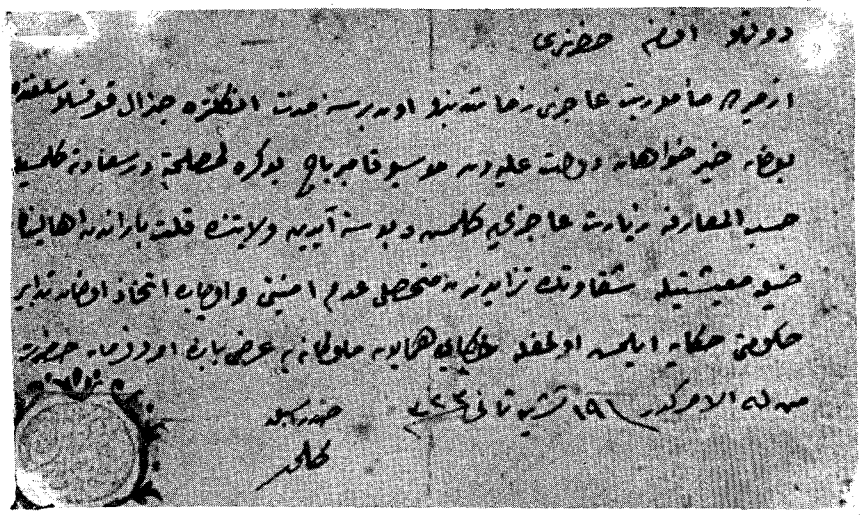

TARIHVEMEDENIYET.ORG

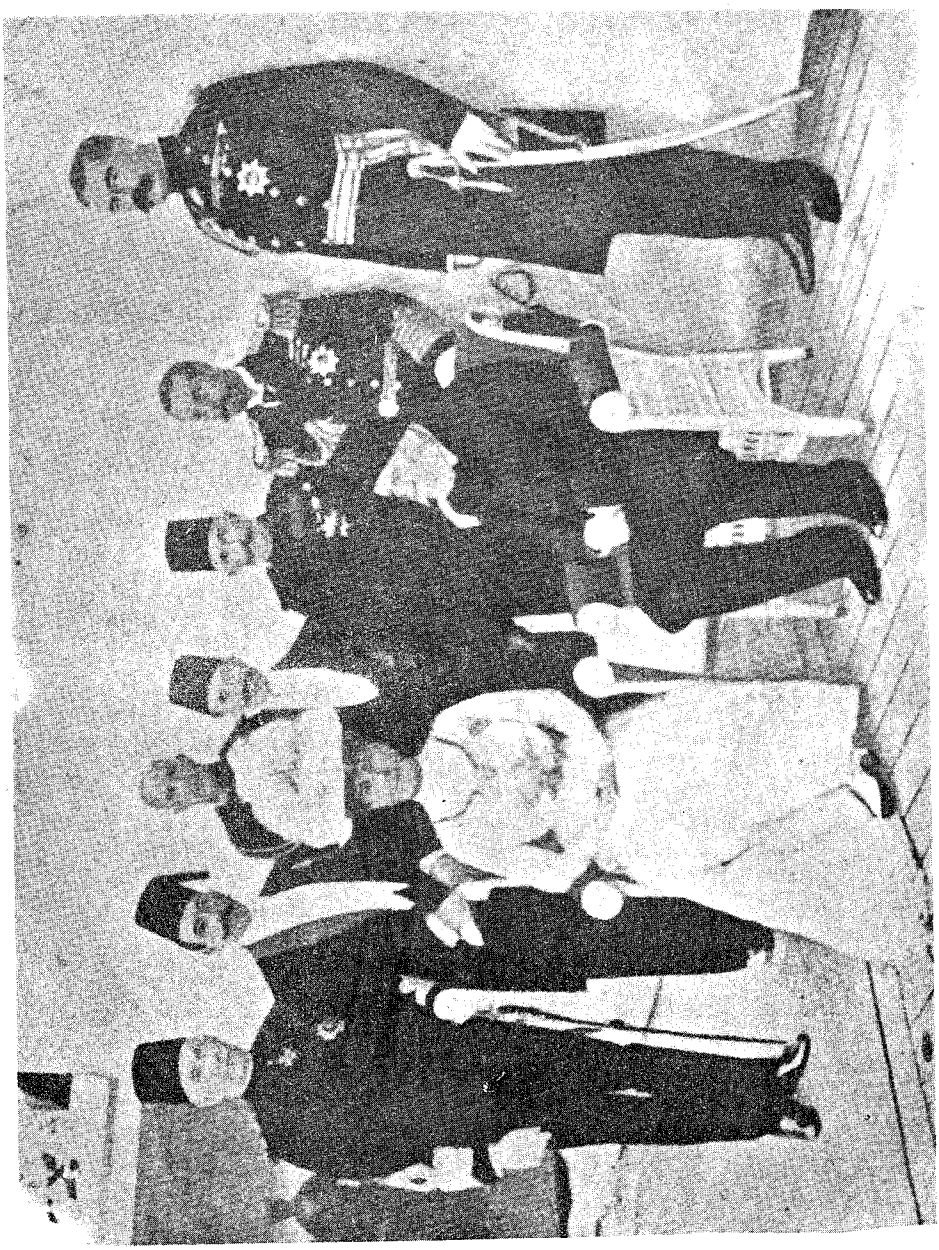

Mehmed Kâmil Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Cevad Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

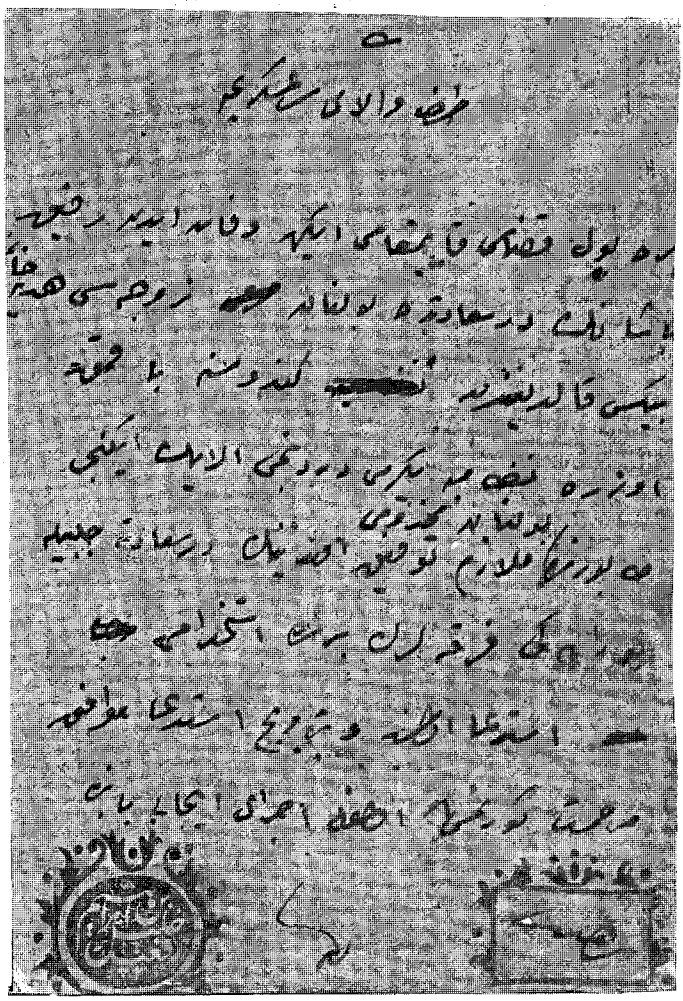

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Halil Rif'at Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

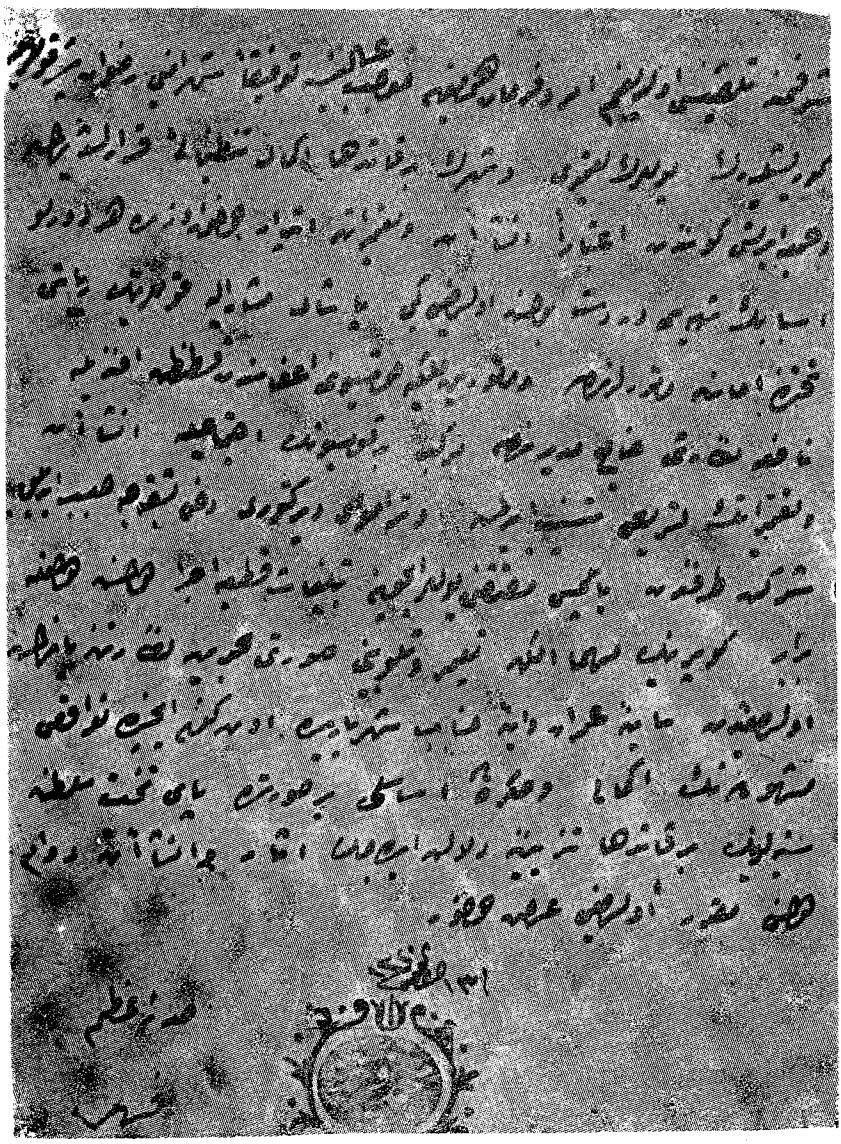

TARIHVEMEDENIYET.ORG

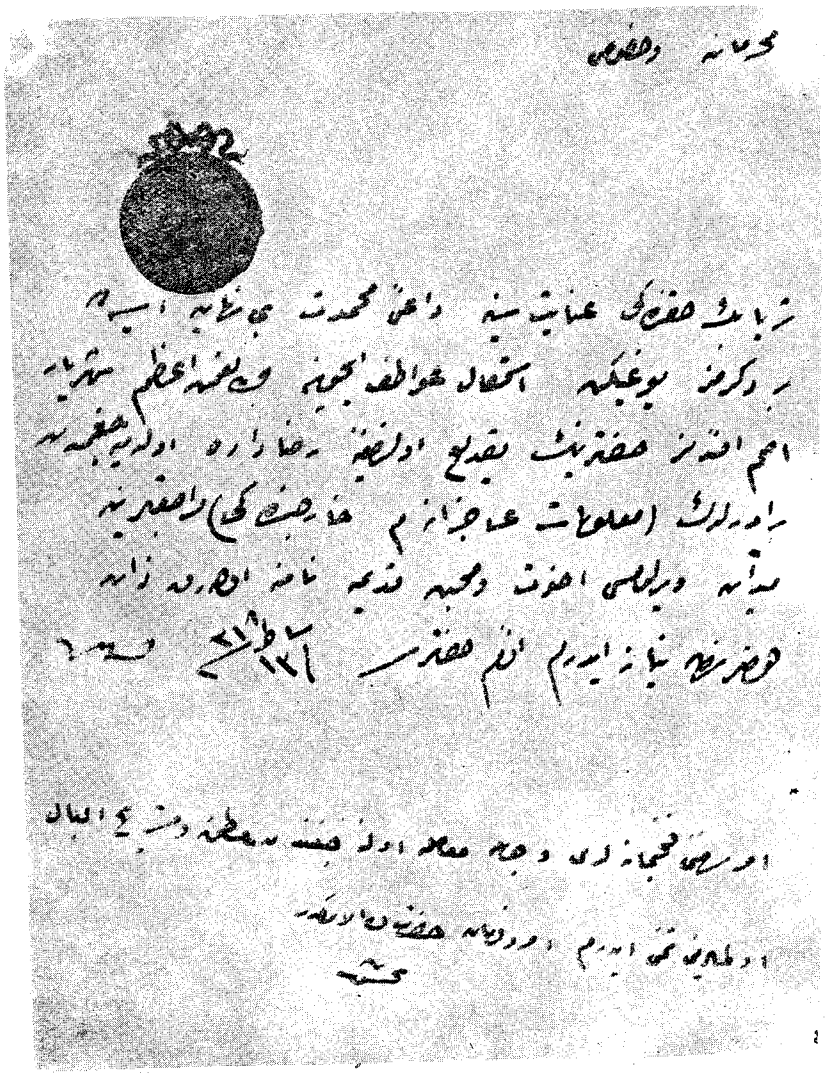

Mehmed Ferid Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

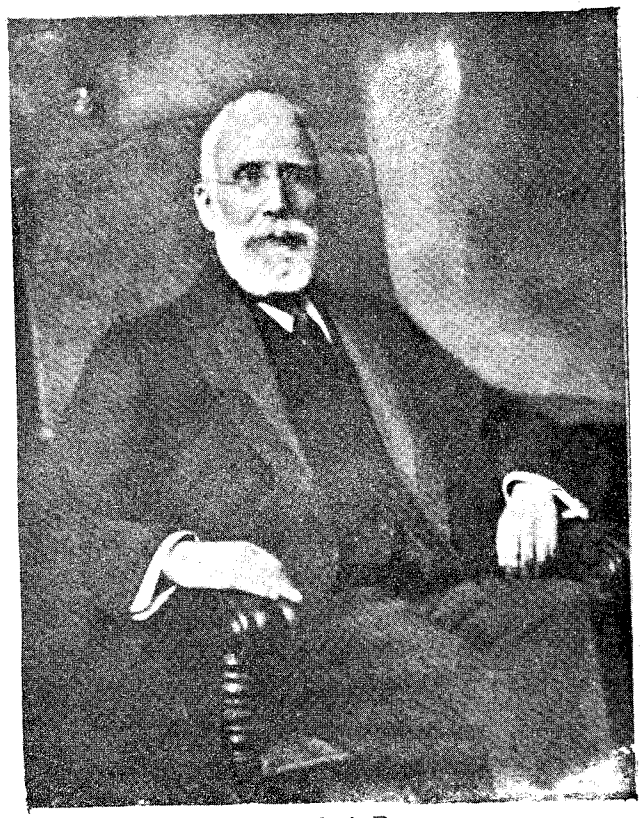
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hüseyn Hilmi Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

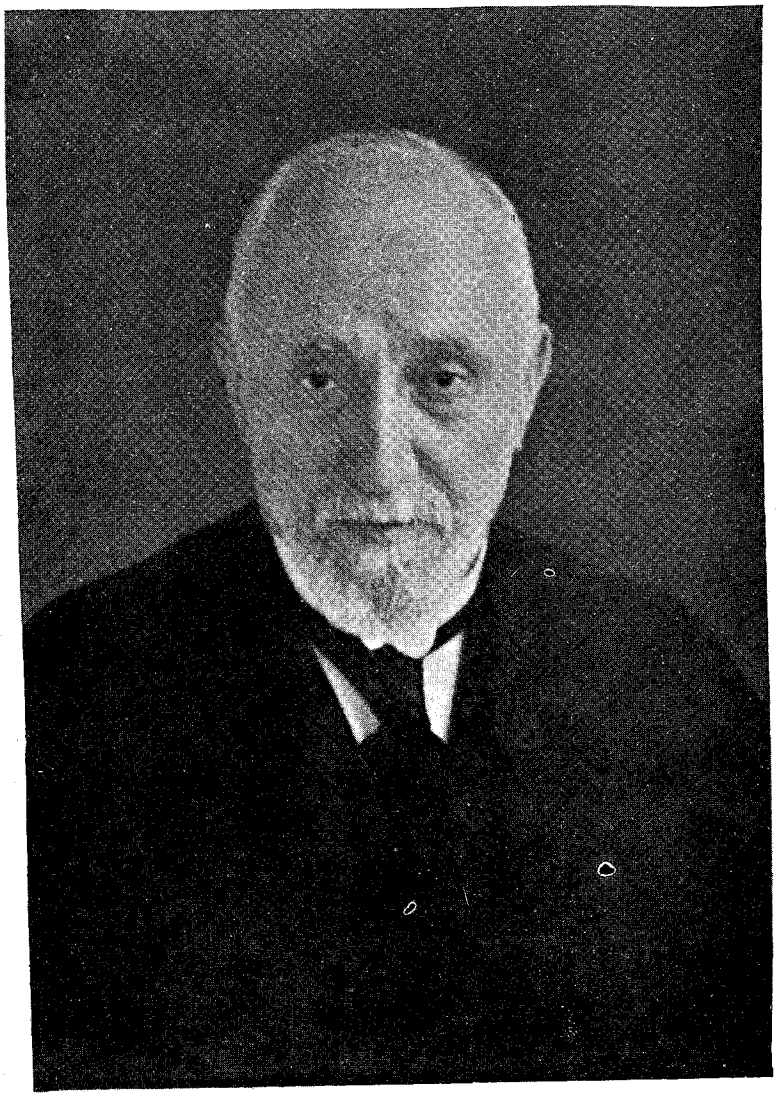
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Hüseyn Hilmi Paşa
(son resmi)

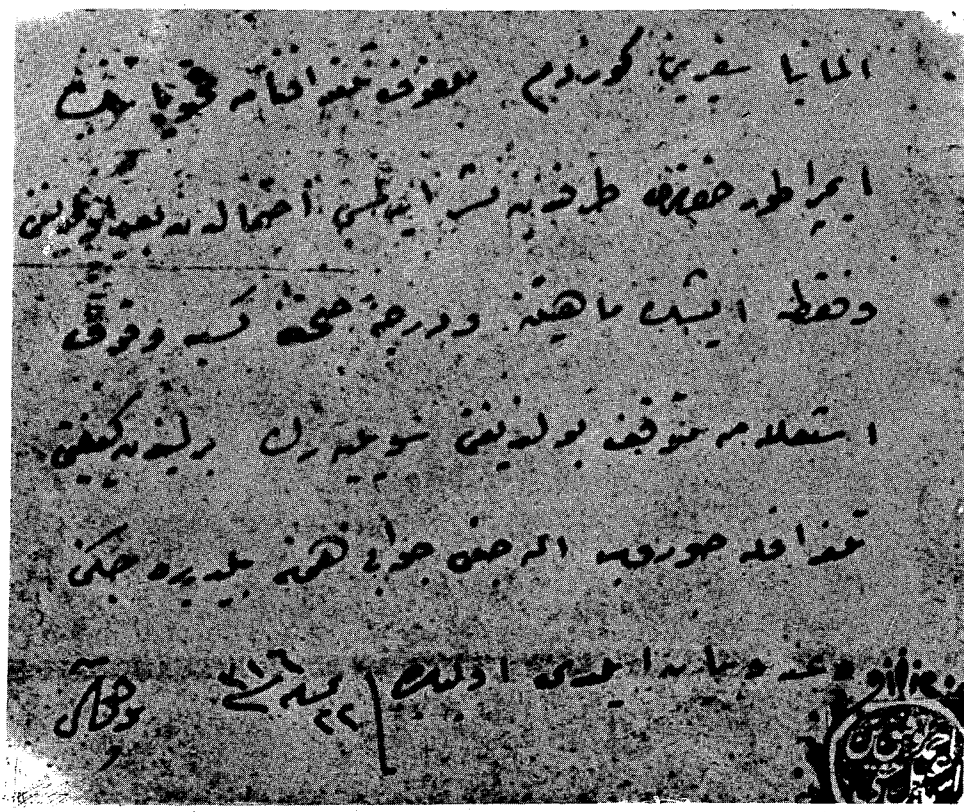
TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Tevfik Paşa
(son sadaretleri esnasında)

TARIHVEMEDENIYET.ORG

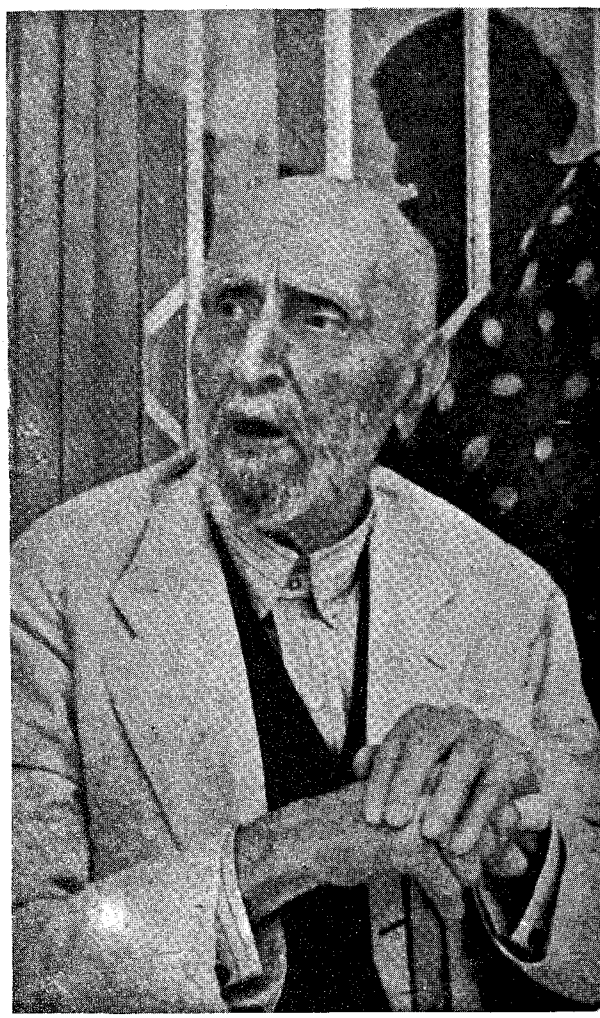

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Le 7 Octobre 1920

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed Tevfik Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İbrahim Hakkı Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

حضرت ظل الله فی الارض مستوجب الفخرت حضرت اولیعم پادشاه اسلام ابدالانام خلد الله ملکه و سلطانه

الطاف و عنایات سنیه و مراحم خسروانه بر عبد و مخلص دیرینه بر عبد و مخلص دیرینه مخصوص و مشمول

علی الدوام بوده اوخته ذره خاکپای و خاقه دیرینه ملک رقاب خاکپای جهان مدار پادشاه اسلام

مقدمه سعادت کونین بوده مکرر و مرار بوجه اولی بو عبد مخلص تاجدار دینی عتبه علیه ملک مدار

بندگی عمر جاکرانه ملک هدر و حیف سنده بیکدیکه شک و تردد و قصور ایلیوب بو عتبه علیه

و جنبه شکر کذارینی پیشه ایتمکه مقدمه اولدیغی جهتله دائما عبودیت و بندکانه ملک عتبه

سعادی خلد فیضا قصیده مدح و اخلاص سمت ایله و هدیه آنه و نذرانه و در زیانه مخصوص اولمق اوزره

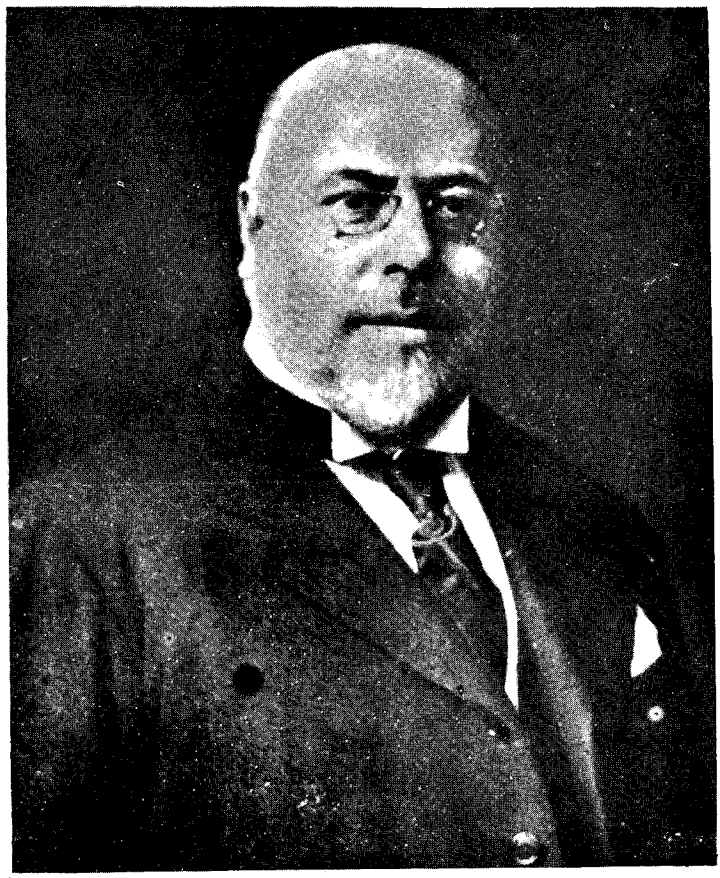
عتبه تاجدار دینی بوسیله ایدوب بخواص الطاف شاهانه ایدیوم خاطر اقدسلرینه و دولتلو پادشاهم

و دولتلو سعادتلو افندم حضرتلرینه | ۱۹ محرم ۱۲۱۹

حضر قوندی

TARIHVEMEDENIYET.ORG

İbrahim Hakkı Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

محترم برادرم افندم

سندیکا قدر استبول تورکوجاک امینی بسیلیکم مکتوبه مکتوبه بوکاسا عدد اولدی طبیعی طرفه صوک زمانده اورتایه چیقان تکلیفه کوره اولجا آی برزمان مخابره ایتدیریکی ویسارتده بکلنیله بعده جوابدک فکرم دهده آلمامش بنداکا بیه صورت بیتیه یازماسی بوزاده الدن باغلاندی صورته دوتوغی ظنده ایدرم قدیمی عمومی سیکرتری اغتوسده صاب اسکوم کوندرمکله برابر بوکا متعلق طبیعه دائر تورکه درسعادتده تواصل اغتوسده دائر زمانیه باغلاندیکلی واشنا بو الجمله ارتق بورفه اوروپا بازارلرینه چیقمیور اولمالی

دیکر عما مسلکداشلرمزدن دیلیکم نقطه باقیدر بقا ایدیلیدیکی تقدیرده دوستلرمزدن ایدلشدر یعنی ایکی اعضای اساسیه طائفه دن نشر ایدیلسه طبیعه دوکتر بوی یه تقدیر ایدیلسه مجلس بیوتاه تحقیقاته باشلاسه و بر تحقیقات نتیجه سنه زیرف تحقیقاتی توسیع ایدیلسه تازه بکلمه لری تورکلشدرمه عی اوتا تحقیقات یاپیلسه بیلکه تکلیف ایدیلسه و بیلسه حصه ایدیلسه و بیلسه حقوق اولجمن شدیده جانب دقتلرینی عطف عمومیلک تورکلکه سنده قابلیورز. بو مسلکده دوستلرمزدن تورکیه کشتیلک طوغریسی بک عجایب واقعا معاملاتی متأثر ده بولیوروز بیلک اشاغی روسیه ده

بو فرقه ذکی ارکداشمز رعایه ایدرک تورکیه کلدیکی زمان ایسه دخاله تعلق ایدیه اصحابه ایسه خاطره یه تشبثاتده بولنمق سوکیلی بیلدیرمکی افندم

سلامت

١٥ تموز ٩٢٤

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Gazi Ahmed Muhtar Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

صورت استعفا نامه

(حضور شوکت شعور جناب پادشاهی)

بو عاجزانه مشکل بر زیاده مجرد شوکتپناه افندم حضرتلرینه دولتلو و ملتلو خدمات مستحسنه ایفا ایتمیه مساعد فضیله موقع صداقتی یا القبول تلقی ایتدیکم و کلا ایله ستدعا نامه ولو بر مسئله مهمه ایله قضیه‌ً پیشخدم‌لیجه‌ً براختلاف جهتیه‌ً وجهه یا لانقاعه تشتیت امور ایتمکله وشوکت پناه افندم حضرتلرینکده بالاستغنا هر خصوصده اعانه شهریاریلرینه مظاهر اولمه اولدیغندن دولایی حضرتلرینه شکرانه‌لر ایدرم الجمعه بو عاجزکزك الحمد لله تعالی بقوه ربانیه محروس اولدیغه الی الان حیات عسکریم ایله صافیت قلبیه‌یله امتزاج و تحابه ایتمه‌جکی نصه حالات مشهوده و مسموعه اولمغله برابر شخصیم قدر شناسانه ایله خدمتده حضور کوسترمدیکم بعد ماکی ایجوده قابلیت ارکانك طبیعیلریله نسعه اولمی لزومنی تقدیر ایتدیکمدن مسئله صداقتده عفوم خصوصی رجا و استرحامه مجبر اولدیغم جهتله امروفرمانه شوکت پناه افندم حضرتلرینکدر

۱۳۲۶ سنه اول ۱۶

عاجز محمد

محل امضا

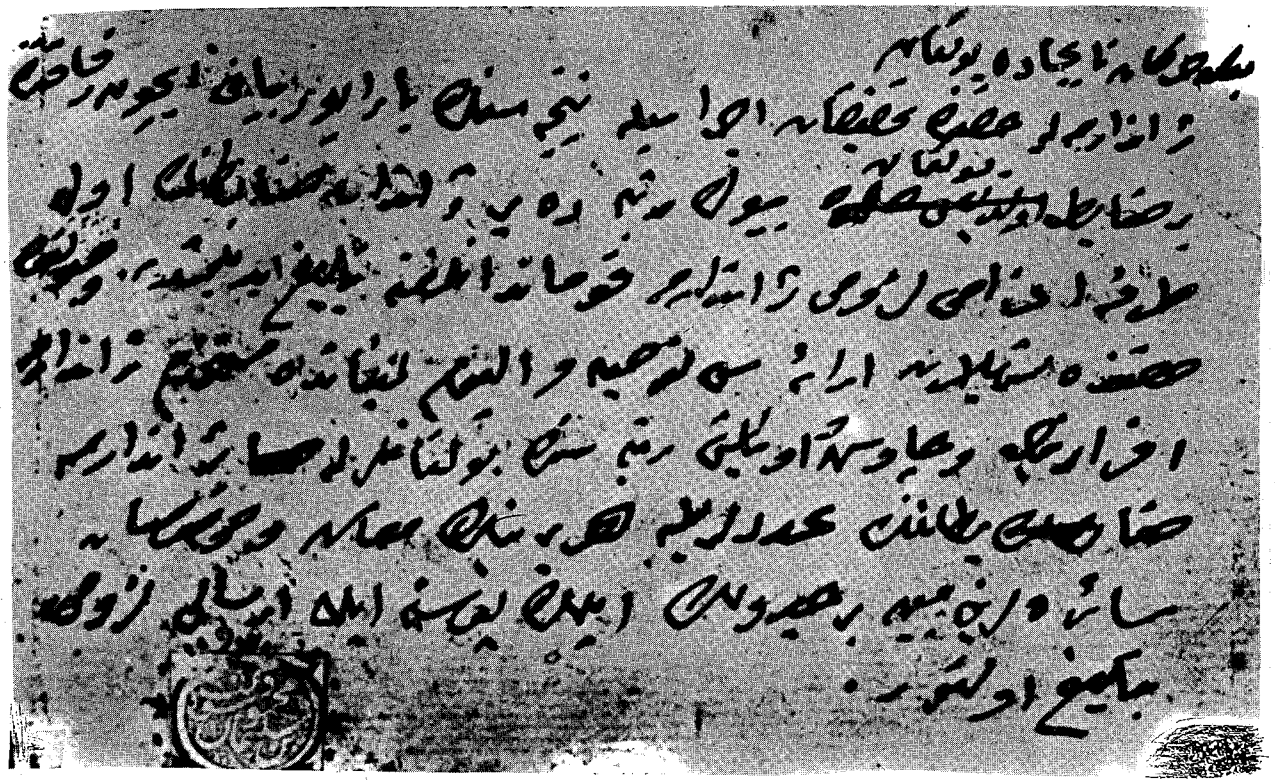
TARIHVEMEDENIYET.ORG

مجرد منافع ذاتیه ی اعتباریه صرف نوع معایبی قبول
واجبات جانه آنانه مکنه الیه جهیدت
چونکه تجمیع معایبده جهیج برشی قبول ایده مز
اکر قبوله مضطر قالدرسه صمکره ولد بر دوزی
روحیتک یاره سنی تخطله متألم اولطفه بدل
او آنده اولومی ترجیح ایدر
تجمیع. محاسنله ملوثه جهیه معایبله ملوثدر
نه سوطلو اول کنه لرکه تجمیعلر قفاراری اولمز.
غازی

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mahmud Şevket Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Yaver İbrahim Bey

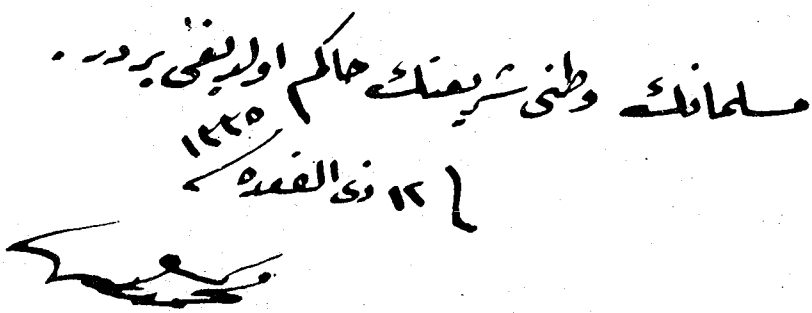
TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Said Halim Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

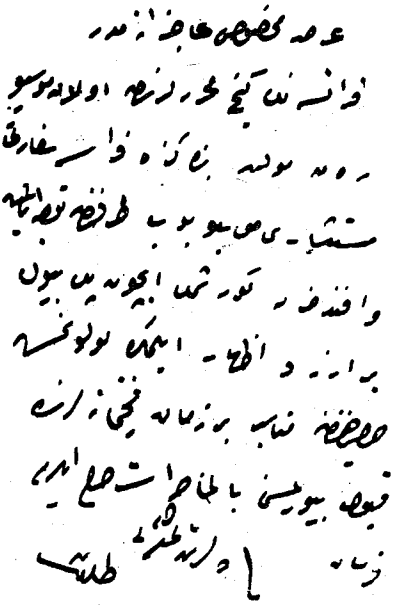

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Tal'at Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Tal'at Paşa
(Nurullah Aziz Bey tevdi' eylemiştir)

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Mehmed Tal'at Paşa
(Hayatının son demlerinde Berlin'de)

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed İzzet Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

لا تفظوا سه حيث الله امر باسن عضا ايجوبه والرضي
زنا ايجوبه واريد عدايه ويوبان الوم واكدازه
رض الطاف الهيه نصب سبابه
١٩ محرم ٣٠٨

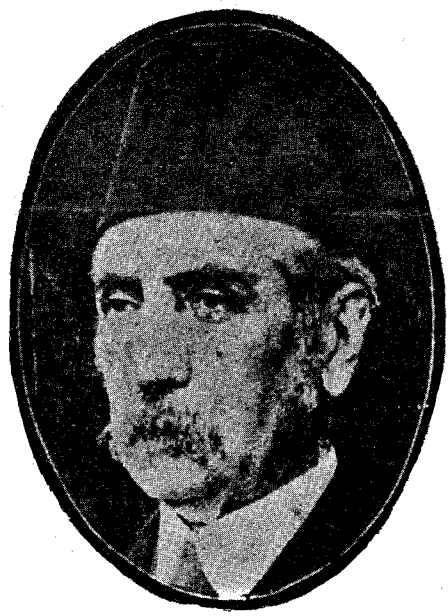
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ahmed İzzet Paşa
(Vefatından sekiz ay evvel oğlu yapmış, bir kopyasını bana vermişdir)

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Damad Mehmed Ferid Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

آه اگر مستی نخوری همرام چو به شراب
این زمره معلوم کردد در جرابه هشیار کیست

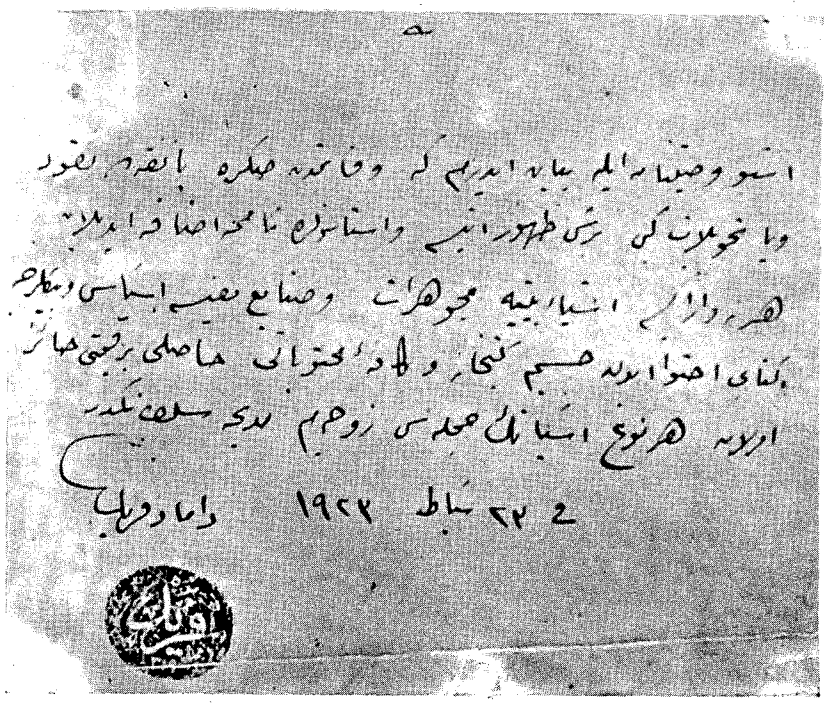
زاده فریاب

TARIHVEMEDENIYET.ORG

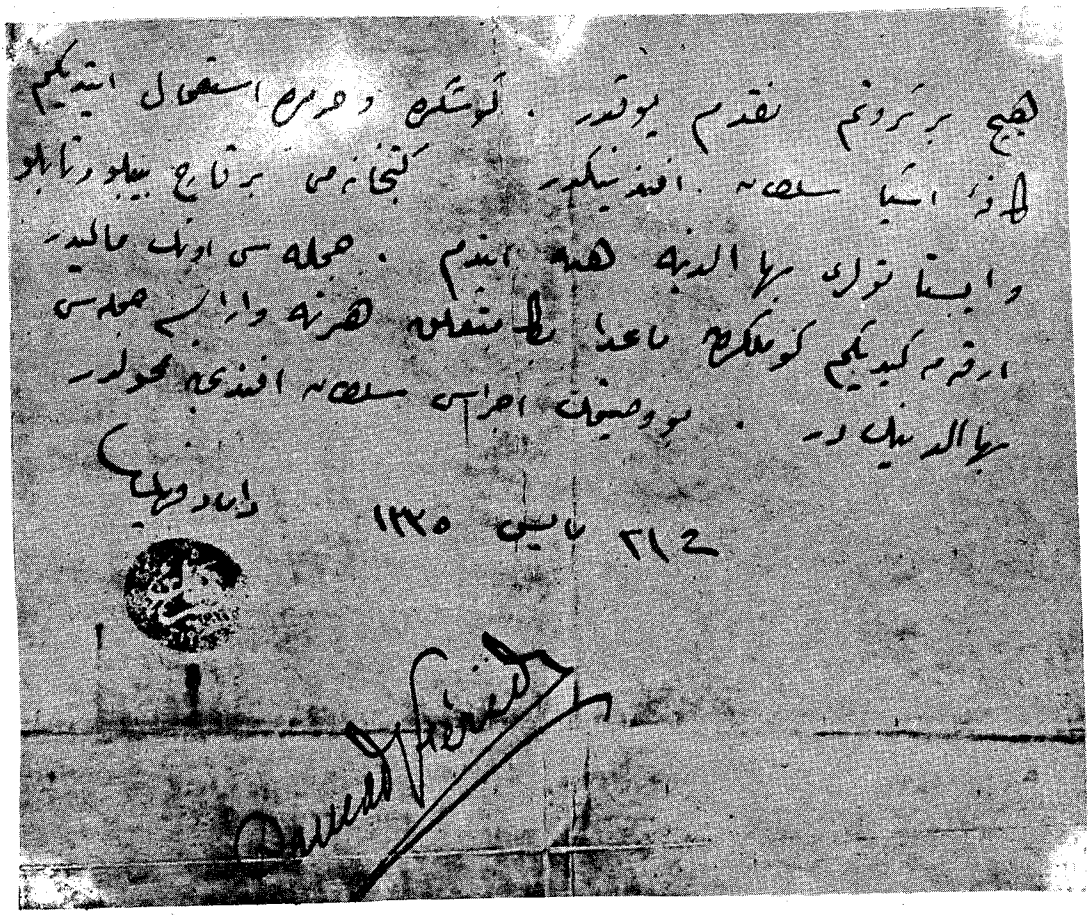

Damad Mehmed Ferid Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Ali Rıza Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

بولونیفن زمانک دگا اوتوسراکت فوق العاده سن
اولوب مقتک هر زمانده نیام حفیظ اخادنی ایجاب ایدر بیکده در

۱۲۲۷ سنه ۱۷

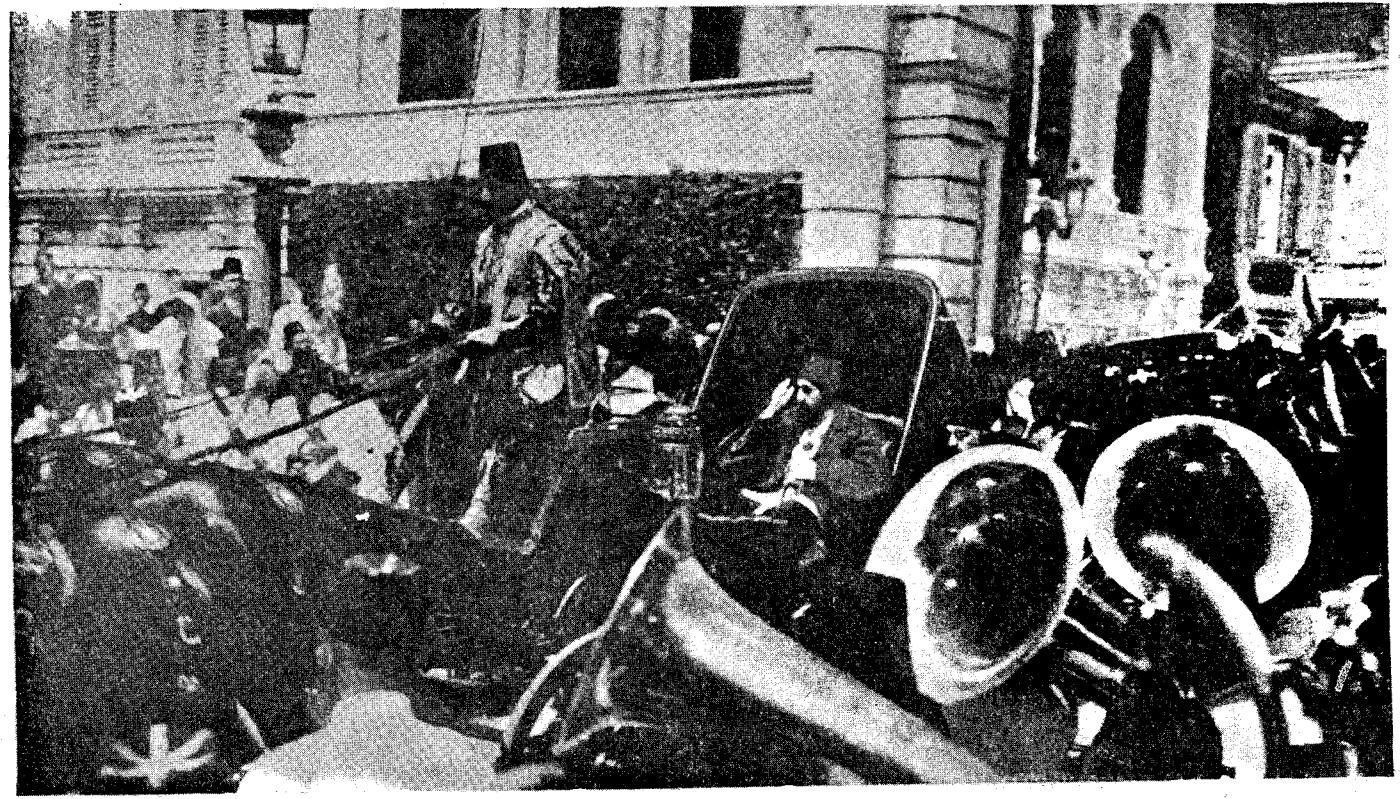
TARIHVEMEDENIYET.ORG

Salih Hulusi Paşa

TARIHVEMEDENIYET.ORG

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişahın, cüm'a selâmlığında Hamidiye camiinin önünde alınan resmi

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Padişahın, cüm'a selâmlığında Hamidiye camiinin önünde alınan resmi

TARIHVEMEDENIYET.ORG

Sultan Mehmed Vahidüddin

TARIHVEMEDENIYET.ORG

جناب حافظ حضرتلری حبیب قلبی حرمتلو ... افندی حضرتلرینه اهدا ایدیلمشدر

سنه ۱۹۶۷

TARIHVEMEDENIYET.ORG